

R. Mustakow

DAŞARY ÝURT EDEBIÝATYNYŇ TARYHY

II kitap

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2017

Mustakow R.

M 88 Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. II kitap – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.

«Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy» okuw kitabynyň II tomunda Günbatar Ýewropa we ABŞ-nyň edebiýatlarynyň ösüş taryhynda ýüze çykan romantizm, realizm, naturalizm, dekadans, modernizm we beýleki akymlaryň aýratynlyklary hem-de şol akymlara degişli ýazyjylaryň, şahyrlaryň ömri we döredijiligi beýan edilýär.

Kitapda diňe bir dünýä belli iňlis şahyrlary Baýron, Şelli, taryhy romanyň ussady Walter Skott, fransuz ýazyjylary Wiktor Gýugo, Žorž Sand, Stendal, Merime, Onore de Balzak, Antuan de Sent Ekzýuperi, iňlis tankydy realizminiň düýbünü tutujy Çarlz Dikens, ABŞ-nyň ýazyjylary Mark Twen, Jek London, Drayzer, Ernest Hemingueý, nemes şahyry Genrih Geýne, nemes ýazyjylary Genrih Mann, Tomas Mann, Bertold Breht ýaly görnükli ýazyjy şahyrlaryň döredijiligi derňelmän, eýsem XIX–XX asyrlarda edebiýatyň ösüşinde ýüze çykan edebi akymlar, olaryň wekilleri barada şol edebiýatyň taryhyna laýyklykda maglumat berilýär.

Bu okuw kitabynda daşary ýurt ýazyjylarynyň çeper eserlerinden getirilýän mysallar köplenç halatda öň tanymal terjimeçiler tarapyndan türkmen diline terjime edilip, neşir edilen eserlerden alyndy.

Okuw kitaby ýokary, ýörite orta, orta okuw mekdepleriniň mugallymlaryna, talyplaryna we okuwçylaryna, şeýle hem daşary ýurt edebiýaty bilen gyzyklanýan giň okyjylar köpçüligine niýetlenilýär.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Sözbaşy

«Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy» okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german, gündogar dilleri we edebiýaty hem-de türkmen dili we edebiýaty hünärleriniň okuw maksatnamalarynyň esasynda taýýarlanyldy. Şeýle hem bu okuw kitabyna girizilen ýazyjylaryň we şahyrlaryň döredijiligi Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda, Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynda, Türkmen döwlet medeniýet institutynda, ýörite mugallymçylyk we orta mekdeplerde öwrenilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe alyp barýan il-ýurt bähbitli syýasatynda bilim ulgamyny dünýä derejesinde ösdürmek boýunça täze wezipeler öňde goýuldy.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan parasatly içeri we daşary syýasaty türkmen halkynyň bagtly şu gününiň we ýagty gelejeginiň bähbitlerine hyzmat edýär. Garaşsyz Türkmenistanyň ýöredýän hoşniýetli bitaraplyk syýasaty бүтін dünýäniň halklary bilen ysnyşykly, dostluk-doganlyk gatnaşyklaryny günsaýyn ösdürýär.

Dünýä döwletleri bilen şeýle gatnaşyklaryň ösen döwründe ýokary okuw mekdeplerinde şol ýurtlaryň dillerini, edebiýatlaryny, medeniýetini gowy bilýän hünärmenleri ýetişdirmek örän möhüm ähmiýete eýedir. Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň daşary ýurt dilleri we edebiýaty fakultetiniň roman-german, gündogar dillerini we edebiýatyny öwrenýän talyplary daşary ýurt dilleri bilen bir hatarda şol ýurtlaryň edebiýatyny hem öwrenýärler,

sebäbi dil öwrenmekde edebiýat aýratyn möhüm orun eýeleýär. Şeýle hem her bir ýurduň edebiýaty şol ýurduň halkynyň medeniýetiniň, taryhynyň, şol sanda şol halkyň dünýägaraýşynyň esasyny düzýär. Şol sebäpli daşary ýurt edebiýatynyň taryhy dersi diňe bir hünär öwrediji dersleriň hataryna girmän, ol talyplaryň dünýägaraýşyny, olaryň gözýetimini giňeldýän ders bolup durýar.

«Daşary ýurt edebiýatynyň taryhy» okuw kitabyňyň 2-nji to-munda Günbatar Ýewropanyň we ABŞ-nyň edebiýatlarynyň taryhy, olaryň ösüş taryhynda ýüze çykan romantizm, realizm, naturalizm, dekadans, modernizm we beýleki akymalaryň aýratynlyklary hem-de şol akymlara degişli ýazyjylaryň, şahyrlaryň ömri we döredijiligi beýan edilýär.

Okuw kitabynda diňe bir dünýä belli inlis şahyrlary Baýron, Şelli, taryhy romanyň ussady Walter Skott, fransuz ýazyjylary Wiktor Gýugo, Žorž Sand, Stendal, Merime, Onore de Balzak, Gi de Mopassan, Antuan de Sent Ekzýuperi, inlis tankydy realizminiň düýbünü tutujy Çarlz Dikkens, amerikan ýazyjylary Mark Twen, Jek London, Teodor Draýzer, Ernest Hemingueý, nemes şahyry Genrih Geýne, nemes ýazyjylary Genrih Mann, Tomas Mann, Bertold Breht ýaly görnükli ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligi derňelmän, eýsem XIX–XX asyrlarda edebiýatyň ösüşinde ýüze çykan edebi akymlar, olaryň wekilleri barada şol edebiýatyň ösüş taryhyna laýyklykda maglumat berilýär.

Okuw kitabynda daşary ýurt ýazyjylarynyň çeper eserlerinden getirilýän mysallar köplenç halatda öň tanymal terjimeçiler tarapyndan türkmen diline terjime edilip, neşir bolan eserlerden alyndy.

Daşary ýurt ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň döredijiligini, olaryň ýazan eserlerini derňemekde, olara baha bermekde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň edebiýat baradaky ylmy taglymaty bu kitabyň ylmy usulyýet esasyny düzýär. Şonuň üçin kitapda dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýän, ynsanperwerlik ideýalaryna ýugrulan eserler öwrenilýär.

I BÖLÜM

XIX ASYR DAŞARY ÝURT EDEBIÝATYNYŇ TARYHY (romantizm döwri)

XIX asyr edebiýatynyň kökleri XVIII asyrdan iýmitlenip, Ýewropada XVII–XVIII asyrlarda bolup geçen syýasy özgerişleri, XVII asyrdaky inlis buržuaz rewolýusiýasynyň, 1789-1794-nji ýyllary¹ öz içine alýan fransuz buržuaz rewolýusiýasynyň täsirlerini özünde jemleýär. Günbatar Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da şu döwürde öňki feodalizm jemgyýeti ýumrulyp, täze buržuaz jemgyýeti we döwletleri kemala gelýär. Ine, şol wakalar, hadysalar edebiýatda öz beýanyny tapýar.

XIX asyrd a Ýewropanyň öňdebaryjy ýazyjylarydyr şahyrlary bolup geçen buržuaz rewolýusiýalarynyň netijelerinden nägile bolýarlar, çünki feodalizm düzgüni ýykylsa-da, täze buržuaz jemgyýetinde halk köpçüliginiň ýagdaýy gowulaşmaýar.

XIX asyryň ýazyjy-şahyrlary, XVIII asyryň magaryfçylary akyl-paýhasa daýanmak taglymatyna eýermek bilen, bagtly durmuşy gurmak ideýalarynyň amala aşmandygyny görýärler, ýöne olaryň özleriniň hem heniz belli bir düzgüne eýerýän aýdyň maksatnamalary bolmandyr. Şonuň üçin ýazyjylar klassisizm usulynyň çäklendiriji, ugrukdyryjy kanunlaryndan ýüz öwürýärler, çünki klassisizm usulynda ýazylan eserler jemgyýetde bolup geçýän gapma-garşylykly, çylşyrymly hadysalary görkezmekden ejiz gelýär. Şol sebäpli ýazyjy-şahyrlar öz eserlerinde diňe bir halky azatlyga çykarmak ideýalaryny öňe sürmän, eýsem edebiýatyň hem dürli çäklendirmelerden azat bolmalydygy baradaky pikirlere eýerýärler we eserlerini öz arzuw-hyýallaryna laýyklykda ýazýarlar, jemgyýetiň kanunlaryndan

¹ История зарубежной литературы XIX века. В двух частях, часть 1. Под редакцией Н.П.Михальской. – Москва, 1991, стр 5.

ýüz öwrüp, olara garşy çykýarlar. Ýazyjylar, şahyrlar täze bir ajaýyp durmuş barada arzuw edýärler. Sebäbi buržuaz gatnaşyklaryň ösmegi jemgyýetiň öňki ruhy-medeni ýörelgelerine, ynamlaryna zarba urýar. Indi rehimdarlyk, ynsanperwerlik, hudaýa ynanyp, kalbyňy päk saklamak ýaly asylyly düşüňjeleri pula, baýlyga kowalaşmak, bolelinlikde ýaşamak meýilleri kem-kemden adamlaryň aňyndan gysyp çykarýar. Jemgyýetde adalatsyzlyk, garyplyk artýar we durmuşda peýdakeşlik ruhy höküm sürýär. Şol sebäpli daş-töweregindäki erbet hadysalary görüp, şahyrlar özleriniň ajaýyp durmuş, päk söýgi, adalatly, batyr, ynsanperwer adamlar baradaky arzuw-hyýallaryny, wakalary alys ýurtlarda, Ýewropadan uzakda bolup geçýän eserlerinde beýan edýärler. Bu hadysalar edebiýatda **romantizm** diýip at alan täze edebi akymyň döremegine getirýär.

Romantik ýazyjylar ajaýyp, adalatly durmuş barada arzuw edip, adalatsyzlygy, zulумы ýazgarýarlar we oňa garşy göreşýän gahrymanlaryň keşplerini wasp edýärler.

Feodal medeniýetiniň ýykylmagy hem adamlaryň aňynda uly özgerişleri döredýär. Täze buržuaz gatnaşyklary diňe bir öňki köşk gatlagyna degişli adamlary däl, olar hatda rewolýusiýanyň tarapdarlaryny hem kanagatlandyrmadyr. Çünki öňki feodal jemgyýetinde güýç, zorluk bilen zulum edilýän bolsa, indi gylyjyň, ýaragyň ornuny pul eýeleýär. Şeýle ýagdaýda täze durmuş şertlerinde adamlaryň önünde çözülmegi derwaýys bolan ençeme edep–ahlak meseleleri keserýär.

XVIII asyryň «magaryfçylar» diýip at alan aň-bilim ýaýradyjy öňdebaryjy ýazyjylarydyr şahyrlary fransuz buržuaz rewolýusiýasyny ideýa taýdan taýýarlaýarlar.

Rewolýusiýa şahsyýetiň azatlygyny ygılan edýär, onuň önünde täze, entek görülmedik ýollar açylýar, ýöne adamzat jemgyýeti indi öz şahsy bähbidi, peýdakeşlige çapmak bilen köp edep-ahlak kadalaryny ret edýär, depeleýär. Ine, şeýle ýagdaýy kabul etmeýän, daş-töweregindäki bolup geçýän özgerişlerden nägile bolýan ýazyjylar, şahyrlar indi öz hyýaly dünýälerini döretmäge ýykgyň edýärler. Bu ugry edebiýatda «**romantizm**» diýip atlandyrylar.

«Romantizm» sözi iňlis dilinde «romance like», ýagny öňki orta asyr rysarlarynyň¹ öz söýgülişi üçin dürli başdan geçirmelere duçar bolup, gahrymançylyk görkezýän romanlaryna meňzeş diýlen sözlerden gelip çykýar. Romantik ýazyjylar adamyň hakyky adamkärçilikli, ynsanperwer häsiýetlerini açyp görkezmegi maksat edinipdirler.

Romantizm akymy Ýewropada, ABŞ-da we Günorta Amerikanyň ýurtlarynda 1750-nji ýyllardan başlap, tä 1870-nji ýyllara çenli dowam edýär. Onuň kemala gelşi we ösüşi dürli ýurtlarda özboluşly milli häsiýete eýe bolýar.

Romantizmiň aýratynlyklary

Bu akymyň ýazyjy-şahyrlary wakalary, durmuşy öz garaýyşlaryna, duýgularyna laýyklykda, ýagny subýektiw beýan edýärler. Eserde bolup geçýän wakalar hakyky durmuşyň şertlerinden gelip çykmaýar, olar ýazyjynyň aýtjak bolýan ideýasyna görä beýan edilýär. Romantizmiň wekilleri öz eserlerinde alys ýerlerde, Amerikanyň jeňnellerinde ýa-da syrly Gündogaryň ýurtlarynda ösen Ýewropa medeniýetiniň entek baryp ýetmedik ýerlerinde gowy, päk ýürekli adamlaryň bardygyny ynandymak isleýärler. Şoňa görä-de, şeýle eserlerde taýpa düzgüni bilen ýaşaýan çarwalaryň ýa-da Amerikanyň ýerli ilaty bolan hindiler položitel, gowy keşpler hökmünde suratlandyrylýar.

Romantizm akymy ýazyjynyň hyýaly dünýäsine esaslanýar we ýazyjy öz eserinde aýtjak bolýan pikirlerini azat, erkin beýan edýär. Ol özüni hiç hili kada bilen çäklendirmeýär. Romantizm iki ugur bilen ösüpdür. Birinji topar – yza, geçmişe seredýän, öz idealyny geçmişden gözleýän romantikler bolup, olar köne feodal, patriarhal, oba durmuşyny ideallaşdyrýarlar, şol durmuşyň gaýdyp gelmegini isleýärler. Ikinji topar – öňe seredýän, geljekde täze bagtly durmuşy görmek isleýän ýazyjylar jemgyýetiň adam azatlygyny çäklendirýän kanunlaryny ret edýärler. Şonuň üçin şeýle gahrymanlar jemgyýetden çete çykyp, ýekelikde ýa-da «adalatly garakçy» hökmünde adalat, azatlyk ugrunda göreşýärler.

¹ Rysar – orta asyrlarda Ýewropada harby-dworýan gatlagyna degişliligi aňladýan dereje.

1800-nji ýylda inlis romantizminiň şahyrlary **Wilýam Wordsworth** we **Semýuel Teýlor Kolrij** özleriniň neşir eden «**Liriki balladalar**¹» atly kitaplarynyň sözbaşysynda eserleriň mazmuny we gurluşy barada söz açyp, öňden dowam edip gelýän döpleri ret edýärler.

Bu sözbaşyda şahyrlaryň, ýazyjylaryň öz eserlerinde klassisizmiň talaplaryna, kadalaryna eýermegiň indi hökman dældigi barada aýdylýar. Eserlerde duýgy we hyjuw birinji orunda goýulýar, ýagny edebiýatda duýgy we hyjuw (sensitivity and passion) akyl we logikanyň ýerine geçýär, akyl we logika bolsa ikinji hatara süýşýär. Bir söz bilen aýdylanda, romantizm forma taýdan klassisizmiň talaplaryny inkär edýär. Düşnükli, sada sýužetiň deregine çylşyrymly wakalary öz içine alýan, çalt özgerýän sýužetler ýüze çykýar.

Romantizmde klassisizmiň «üç birlik» kadalary (wagt, ýer we hereket birligi) ret edilýär. Öňki patyşalaryň, serkerdeleriň, adatdan daşary güýçli gahrymanlaryň deregine Žan Žak Russonyň aýdýan «adaty adamynyň» keşbi öňe sürülýär. Eserlerde syýasy, rewolýusion temalar agdyklyk edýär. Şahsyýetiň isleg-arzuwlary jemgyýetiň kada-kanunlaryndan ýokarda goýulýar, ýagny nemes ýazyjysy **Fridrih Gelderliniň (1770–1843) «Giperion»** atly filosofiki eserinde ynsan azatlygyny çäklendirmeli däl, «adam, eger-de ol hakyky adam bolsa – hudaýdyr. Eger-de ol hudaý bolsa, onda ol ajaýypdyr²» diýýän ideýasy öňe sürülýär.

Romantizmiň döreýşi

Romantizmiň döremeginiň ilkinji sebäbi ýazyjy hakyky durmuşda daş-töwregini gursap alan ýaşaýyş şertlerinde özüniň görjek bolýan ajaýyp idealyny, keşbini tapmaýar. Şonuň üçin ol özüniň durmuşda görmek isleýän ajaýyp häsiýetli gahrymanlaryny, täsin durmuşy başga ýerlerden gözleýär. Ikinjiden, romantizmiň döremegine edebiýatda Žan Žak Russo, Gyote, Şekspir ýaly ýazyjy-şahyr-

¹ Ballada – bir kiçi wakany, hekaýaty şygyr bilen beýan edýän poema meňzeş eser.

² Зарубежная литература XIX век. Романтизм. – Москва, 1976, стр.13

laryň eserleri we XVIII asyrdä (1789–1794) Fransiýada feodal jemgyýetiň binýadyny ýumran fransuz buržuaz rewolýusiýasy itergi berýär.

Beýik fransuz magaryfçysy Žan Žak Russo (1712–1778) öz eserlerinde şahsyýetiň, ynsan ruhunyň azatlygyny gorap çykyş edip, her bir ynsanyň deňhukukly, bagtly durmuşda ýaşamak üçin doglandygyny nygtaýar. Şekspiriň köp eserleriniň erkin görnüşi, olaryň ynsanperwer ideýalary, ynsan ruhunyň azatlygy, köne feodal düzgünleriniň möwriti geçip çüýrändigi baradaky ideýalary romantik ýazyjylary özüne çekipdir we olaryň döredijiligine täsir edipdir.

Gýotäniň «**Ýaş Werteriň hesretleri**» (1774) atly powesti jogapsyz söýgi zerarly özüni öldürýän gahrymanyň keşbini döretmek bilen, köp hasrat çekýän, durmuşdan nägile, ýadaw adamlaryň keşplerini döretmäge itergi berýär.

Gýotäniň 1773-nji ýylda ýazan «**Gets fon Berlihingen**» atly taryhy dramasy XVI asyryň birinji ýarymynda bolup geçen daýhan gozgalaňlarynyň birini beýan edýär.

Gets fon Berlihingen sag elini uruşda ýitirip, oňa derek demir el dakynýar, şol sebäpli «Demir elli» diýip at alan bu rysar adalatsyzlygyň garşysyna gozgalaň turuzýar we «adalatly galtamana» öwrülýär.

Bu eserde Gýote adalat üçin resmi häkimiýetiň garşysyna alnyp barlan göreşi dogry hasaplaýar. Pýesa Şekspiriň taryhy eserleriniň täsiri bilen ýazylypdyr. Batyr, mert göreşiji, romantik gahryman baradaky bu eser Gýotä meşhurlyk getirýär we oňa öýkünilip ençeme «rysar dramalary» döredilýär.

Nemes ýazyjysy **Fridrih Şlegeliň (1772–1829)** pikirine görä, romantizmiň döremegine üç zat, ýagny fransuz rewolýusiýasy, Fihtäniň filosofiyasy we Gýotäniň «Wilhelm Meisteriň okuwçylyk ýyllary» atly eseri täsir edýär.

Fransuz rewolýusiýasy adamlaryň aňynda özbaşdak, erkin, täze dünýägararýşy döredýär. Fihtäniň filosofiasyna görä, adamyň aň («men» duýgusy) dünýäni öwrenmekde ýeke-täk döredijilik çeşmesi bolup durýar.

Ýogann Gotlib Fihte (1762–1814) öz okuwçylaryna daşky dünýäni däl-de, öz içki dünýäsini, ýagny daşky dünýä baradaky özüniň içki oý-pikirlerini öwrenmekligi ündäpdir. Şeýle filosofiýanyň täsiri bilen romantik ýazyjylar öz eserlerinde gahrymanyň içki oý-pikirlerini açyp görkezilmegine uly üns beripdirler.

Romantizm XVII asyrdaky Fransiýada döräp, soň Ýewropa ýurtlaryna ýaýran klassisizmiň ýazyjy-şahyryň öz pikirlerini erkin beýan etmegine böwet bolýan kadalaryna garşy göreşde kemala gelýär. Şeýle hem romantikler magaryfçylaryň akyly-paýhasa daýanyp, bagtly jemgyýet gurmak baradaky pikirleriniň fransuz buržuaz rewolýusiýasyndan soň amala aşmandygyny görüp, lapykeç bolýarlar, çünki täze gurulýan buržuaz jemgyýetde öňki feodal zulumyna derek pul, baýlyk güýçli rol oýnaýar.

Romantizm ilki Fransiýada we Germaniýada döräp, soňra Angliýa we beýleki ýurtlara ýaýrapdyr.

Romantizmiň filosofiýasy adamyň köne feodal durmuşyň zulumyndan, ynsan hukuklaryny çäklendiriji kanunlaryndan azat edilmegi, adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň berjaý edilmegi baradaky pikirleri öňe sürýär. Şoňa görä-de, rewolýusiýa, syýasy we durmuş özgarişleri baradaky wakalary, äheňleri beýan etmek romantik ýazyjylaryň söýgüli temasynda öwrülýär.

Romantizmiň esasy temalary

Romantik ýazyjylaryň köpüsi öz eserlerinde adam azatlygy, onuň zulumdan halas edilmegi ýaly temalara ýüzlenýär. Olar rewolýusiýa, syýasy we jemgyýetçilik gurluşy babatda özgarişleri geçirmeklige çagyryýarlar. Jorj Gordon Baýron, Şelli ýaly inlis şahyrlary diňe bir eserleri bilen däl, özläriniň şahsy durmuşlarynda hem adam azatlygy ugrunda göreş alyp barypdyrlar. Olar adam, ynsan azatlygyny çäklendirýän köne kanunlara garşy çykyp, olary ret etmeklige çenli baryp ýetipdirler.

Romantik ýazyjylaryň eserlerinde meşhurlyk gazanan ikinji tema tebigaty suratlandyrmak bolup durýar. Tebigat romantik ýazyjylaryň eserlerinde wajyp rol oýnaýar. Tebigat ynsan duýgularynyň gözbaşy

bolup durýar. Oba ýeriniň ajaýyp görnüşleri, adamlarynyň sadalygy romantik ýazyjylaryň köp eserlerinde aýratyn wasp edilýär.

Romantikleriň pikirine görä, tebigat ynsan duýgularyna jogap berýär, adama dogruçylygy we ýagşylygy öwredýär. Ösen medeniýetiň baryp ýetmedik alys jeňňellerinde, tokaýlarynda ýaşaýan «gowy, sada ýabany adamlaryň» durmuşyny wasp etmek romantik ýazyjylaryň söýgüli temasyna öwrülýär. Fransuz ýazyjysy Şatobrianyň, amerikan ýazyjysy Fenimor Kuperiň eserlerinde şeýle äheňleri görmek bolýar. Çünki, olaryň pikirine görä, medeniýet adamlary azdyrýar, olara mekirligi, ýalançylygy, galplygy öwredýär.

Romantizmde gam çekmek, gorka batmak temalary hem beýan edilýär. Meselem, ABŞ-nyň ýazyjysy Edgar Ponuň käbir hekaýalarynda, goşgularynda ölüm, aýrallyk temalary ýa-da geljek durmuşdan gorkmak ýaly pikirler beýan edilýär.

Amerikan, iňlis we nemes edebiýatynda adatdan daşary güýçler, hyýaly hadysalar, wakalar suratlandyrylýar. Bir adamyň iki keşbe bölünmegi, öz kölegesini melguna ýa-da janyny pula satmagy yaly wakalar bolup geçýär.

Romantiki eserlerde üýtgeşik ýurt, ýagny *ekzotika temasy* hem aýratyn orun alýar. Şeýle eserlerde wakalar Gündogaryň alys ýurtlarynda, Amerikanyň tokaýlarynda bolup geçýär. Ýöne beýle eserlerde şol ýurtlaryň hakyky durmuşy görkezilmeýär, eserlerde şertli ýagdaýdaky wakalar bolup geçip, şol ýurduň adamlarynyň keşpleri suratlandyrylsa-da, şahyr ýa-da ýazyjy wakalary öz islegine, öz garaýyşlaryna, ideýalaryna laýyklykda beýan edýär. Meselem, iňlis şahyry Baýronyň Gündogar temasyndan ýazylan poemalarynda öz jemgyýetinden çete çykyp ýaşaýan Gäwür, Korsar ýaly gahrymanlaryň keşpleriniň üsti bilen şahyr zuluma garşy, azatlyk, adalat üçin göreşi wasp edýär, şonuň üçin ol poemalarda suratlandyrylýan Gas-san, Leýla, Gülnara ýaly Gündogar keşpleri şahyryň öňe sürýän ideýasyny beýan etmek üçin ulanylýar. Emma şol Gündogar ýurdy we şol gahrymanlar barada anyk, takyk maglumatlar berilmeýär.

Romantizmiň wekilleriniň eserlerinde geçmişiň batyrlaryny, taryhy şahsyýetlerini, patyşalaryny ideallaşdyryp görkezmek temalary, äheňleri meşhur bolýar. Halkyň taryhyny görkezmek temasyna degişli

eserlere inlis ýazyjysy Walter Skottuň «Aýwengo», fransuz ýazyjysy Wiktor Gýugonyň «Pariždäki Merýem enäniň buthanasy» atly taryhy romanlary mysal bolup durýar. Taryhy roman žanry romantizmiň gazzanan uly üstünlikleriniň biridir.

Romantik gahryman. Romantik gahryman hemişe položitel ýa-da hemmetaraplaýyn gowy keşp bolup durmaýar. Adatça, şeýle gahryman öz töweregindäki durmuşdan nägile, ýöne ol ruhy taýdan örän güýçli, «adaltly garakçy», sazanda, şahyr, suratkeş-hudožnik ýa-da jemgyýetden nägile, ondan gaça durup, ýekelikde aýry ýaşaýan adamlar romantiki eserlerde görkezilýär.

Romantizmiň žanrlary. Goşgy, poema, hekaýa, edebi erteki, roman, taryhy roman žanrlary romantizmde güýçli ösüpdür. Ýewropa ýurtlarynyň edebiýatlarynda 1787-nji ýyldan 1837-nji ýyllar aralygy «Romantizm döwri» (The Romantic Age) diýlip atlandyrylýar.

Romantizmiň ähmiýeti. Romantizm klassisizm akymyndan soň edebiýatyň täze bir ösüş döwri bolup durmak bilen, edebiýatyň täze görnüşlerini ýüze çykardy. Ol adamzat durmuşynyň taryhyny görkezmekde roman žanrynda uly öňegidişlikler gazandy. Romantik eserlerde halkyň ähli gatlaklarynyň wekilleriniň keşpleriniň görkezilmegi bilen edebiýat demokratik häsiýete eýe boldy.

Romantizm edebiýatda milliligi öňe sürüp, halklaryň durmuşynyň, taryhynyň özboluşly milli häsiýetlerini açyp görkezdi. Romantizm täze buržuaz gatnaşyklarynyň ösen döwründe peýdakeşlik we edep, ahlak kadalarynyň arasyndaky gapma-garşylyklary açyp görkezdi. Romantizm durmuşyň wajyp meselelerini gozgamak hem-de ynsan azatlygyny wasp etmek bilen edebiýatda *realizm akymynyň* ösmegine giň ýol açdy. Romantizm edebiýaty täze tärlər, çeperçilik serişdeleri bilen baýlaşdyrdy.

Romantizm akymyna degişli ýazyjylaryň, şahyrlaryň eserleri dünýä edebiýatynyň genji-hazynasynyň aýrylmaz bölegini düzýär we ol eserler ýaşlary ruhy taýdan terbiýelemekde gymmatly estetiki, edep we ahlak çeşmeleri bolup durýar.

Fransuz edebiýatynda romantizm

Fransuz buržuaz rewolýusiýasynyň täsiri bilen durmuş şertleriniň düýpgöter üýtgemegi we ondan soňky döwürde rewolýusiýanyň netijeleriniň halka öňden arzuw edilip gelinýän bagtly durmuşy getirmänligi ýaly birnäçe hadysalar romantizmiň döremegine we edebiýatyň ösüşine oňyn täsir edýär. Fransuz edebiýatynda romantizmi üç döwre bölmek mümkindir. Bu bölüniş Fransiýada bolup geçen düýpli syýasy özgerişler bilen baglanyşyklydyr.

Romantizmiň **birinji döwri, takmynan, 1795-nji ýylda başlanyp, 1815-nji ýyla çenli dowam edýär.** Bu döwürde fransuz buržuaz rewolýusiýasy bolup geçensoň, Napoleon Bonapart hökümetiň başyna geçýär. Fransiýa imperiýa döwletine öwrülýär. Bu döwürde ilkinji romantik ýazyjylar peýda bolýar.

Ikinji döwür – bu Napoleonyň imperiýasy dargap, täzedan patyşa hökümetiniň dikeldilip (1815–1830), häkimiýet başyna öňki patyşa nesilleri bolan Burbonlaryň geçen döwri (bu döwür «Restawrasiýa döwri», ýagny «Patyşa düzgüniniň täzedan dikeldilen» döwri diýlip atlandyrylýar) öz içine alýar. Bu ýyllarda romantizmiň häsiýetli aýratynlyklaryny, alamatlaryny, talaplaryny beýan edýän eserler, makalalar neşir edilýär.

Romantizmiň **üçünji döwri 1830-1848-nji ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde täze öwrülişik bolup geçýär. Fransiýanyň durmuşynda maliýe buržuaziýasy häkimiýeti doly eline alýar. Durmuşda indi täze gapma-garşylyklar ýüze çykýar. Işçiler fabrik, magdan kánleriniň eýelerine, buržuaziýa garşy gozgalaňlar turzup, öz syýasy we ykdysady hukuklary ugrunda göreşýärler. Roman žanrynyň täze görnüşi, syýasy ideýaly sosial-durmuşy romanlar döreýär. Şeýle-de şu döwürde realizm akymy ösüp başlaýar (Stendal, Balzak).

Fransua Rene de Şatobrian
(1768–1848)

Romantizmiň birinji döwründe Fransua Rene de Şatobrian edebiyatda täze dörän romantizm ugrunyň zehinli wekili hökmünde öňe çykýar. Ol şol döwürde ýaşan köp ýazyjylaryň mugallymy, halypasy hasaplanýar.

Fransua Rene de Şatobrian baý dworýan, köşk emeldarlarynyň gatlagyna degişli maşgalada eneden bolýar. Onuň durmuşy rewolýusiýa bolup geçensoň çylşyrymly şertlerde geçýär. Ol birnäçe wagtlap Amerikada, Angliýada ýaşap, soňra 1802-nji ýylda Fransiýa dolanyp gelýär.

Fransua Rene de Şatobrian fransuz buržuaz rewolýusiýasyna duşmançylykly garapdyr. Umuman, onuň pikiriçe, patyşa düzgüni ondan hem beter döwlet gurluşy bilen çalşyrypdyrlar. Şatobrianyň eserleri esasan adamyň içki oý-pikirlerini, başdan geçirýän duýgularyny açyp görkezýär. Ol ilkinjileriň biri bolup, jemgyýetden çete çykan, şol rewolýusiýanyň feodalizmi ýumran döwrüniň adamlarynyň ruhy ýagdaýyny açyp görkezýär.

Şatobrianyň «**Hristian dininiň ruhy**» (1802) atly eseri adamzat taryhynda hristian dininiň sungaty baýlaşdyrandygyny, ýagny ruhuň we bedeniň göreşini sungata girizendigini aýdýar. Bu esere Şatobrianyň iki sany uly bolmadyk «**Atala**» (1801) we «**Rene**» (1805) atly powestleri hem girizilipdir. Bu powestler köp ýazyjy-şahyrlara täze usulda, täze ruhda eser ýazmaga nusga bolup hyzmat edipdir.

«**Atala**» powestinde wakalar Amerikanyň tokaýlarynda bolup geçýär. Bu powestde Şatobrian Žan Žak Russonyň ynsanyň doglandanda azat dogulýandygy, emma jemgyýetiň kanunlarynyň ony gula öwürýändigini we siwilizasiýadan uzakda, sada durmuşda bagtly bolýandygy baradaky pikirlerine gytaklaýyn garşy çykýar.

Powestde hindi juwanlary Şaktas we Atala barada gürrüň berilýär. Iki hindi taýpasynyň urşan döwründe Şaktas ýesir düşýär we indi oňa ölüm jezasy garaşýar. Emma duşman taýpanyň serdarynyň gyzlygy Atala Şaktasy ýesirlikden halas edýär hem-de onuň bilen gaçýar. Şaktas we Atala köp wagtlap tokaýda sergezdan bolup gezipýärler. Emma Atala hristian dinine uýýan gyz bolany sebäpli, onuň ejesi gyzynyň durmuşa çykmazlygy barada Atalanyň deregine hudaýa söz beripdir. Atala Şaktasa bolan güýçli söýgüsine çydap bilmän, zäher içip, özüni heläk edýär. Ölmezinden öň Atala Şaktasa öz betbagt durmuşy bilen ylalaşyp, hristian dinine girmekligi wesýet edýär.

Powestde garry, gözi kör hindi Şaktas bolup geçen wakalar, öz ýaşlygy, durmuş taryhy, özüni ölümden halas eden Atala atly gyza bolan pajygaly söýgüsi hakynda Renä gürrüň berýär.

Powestde birnäçe ideýa öňe sürülýär. Birinjiden, ýazyjy adamyň öz tebigy duýgularynyň we hyjuwlarynyň öňünde güýçsüzdigini nygtaýar. Ikinjiden, Şatobrianyň pikirine görä, hindiler Russonyň aýdyşy ýaly, zulumdan halas bolany üçin bagtly däl-de, olar adamy heläk edýän gedemlikden, ulumsylykdan ýüz öwürüp, dine uýýandyklary üçin bagtly ýaşayarlar.

«**Rene**» powestinde Rene Şaktasa öz durmuş taryhyny gürrüň berýär. Rene adaty romantik gahrymanlar ýaly Ýewropa jemgyýetinde ýaşamak islemeýär. Ol bu jemgyýetden nägile we adamzat jemgyýetiniň ösüşine, taryhy wakalara özüçe baha berýär. Renäniň diňe bir içki dünýäsi gapma-garşylykly pikirlere gaplanman, onuň göwnüne bütin dünýäde ylalaşyk, sazlaşyk ýok ýaly bolup görünýär. Şol sebäpli ol bu dünýäde ruhy ýalňyzlykda ýaşayar. Durmuş oňa manysyz görünýär. Hatda tebigatyň gözelligi-de ony gyzyklandyrmaýar.

Indi bu powestiň käbir aýratynlyklary barada aýdvylanda, onda ilkinji gezek romantiki gahrymanyň içki duýgulary, onuň aňynda bolup geçýän tolgunmalar, onuň durmuş baradaky oý-pikirleri örän täsirli beýan edilýär.

Netijede, Şatobrian durmuşdan nägile, jemgyýetiň kanunlaryny ret edip, çete çykyp, gam çekip ýaşayan adamyň keşbini döredýär. Bu powestlerde şahsyýetiň tragediýasy görkezilýär. Şeýle hem şol gowgaly, gazaply ýyllarda ýaşan adamlaryň ruhy dünýäsi açylyp

görkezilýär. Şatobrianyň Rene atly gahrymanynyň keşbi Ýewropa ýazyjylarynyň eserlerinde köp gam çekýän gahrymanlaryň keşpleriniň döredilmegine itergi beripdir. Ýaş Balzakdyr Gýugo Şatobrianyň öz mugallymy hasaplapdyrlar, oňa meňzejek bolupdyrlar. Gýugo ýaş döwürleri «Men Şatobrian bolasym gelýär» diýip, öz gündeligine ýazypdyr¹.

Žermena de Stal
(1766–1817)

Žermena de Stal fransuz romantizminiň nazaryýetiniň düýbünü tutujylaryň biridir. Ol ýaşlygynda Ž.Ž.Russonyň eserlerini köp okapdyr we onuň eserleri hem döredijilik aýratynlyklary hakynda «**Hatlar**» (1788) atly eserini ýazypdyr. Onuň «**Edebiýat hakynda**» (1800) atly kitaby romantizmiň teoriýasyny esaslandyrmakda uly rol oýnapdyr. Bu eserde taryhylyk düşünjesi öňe sürülýär. Bu pikir bolsa klassisizmiň gőzelligi üýtgewsiz, hemişelik bir zat hökmünde nygtaýan kadalaryna zarba urýar. Žermena de Stal iki sany meşhur romanyň awtorydyr.

«**Delfina**» (1802) atly romanynda ýazyjy XIX asyrdaky ilkinji bolup, zenanlaryň azat edilmegi, olaryň jemgyýetde hukuklarynyň kemsidilmezligi hakyndaky **temany** öňe sürýär. Bu eserde Delfina atly gyzyň Leons diýen bir ýigide bolan söýgüsi barada gürrüň berilýär. Ýöne Leons Delfinany söýse-de, ol öňki öýlenen aýalyny taşlap gidip bilmeýär. Netijede, ol nika wepaly bolup galýar we oňa Delfina öýlenip, onuň bilen bagtly ýaşamak miýesser etmeýär. Ahy-

¹ История зарубежной литературы. Под ред. Я.Н. Засурского и С.В.Тураева. – Москва,1982, стр.102

rsoňy Delfina bu şertli kanunlary, jemgyýeti ret edip, ýazgaryp, monastyrd¹ ýaşamaga gidýär.

«**Korinna, ýa-da Italiýa**» (1807) atly romanynda Žermena de Stal zenan hukuklary temasyny çuňlaşdyrýar. Bu romanyň gahrymany zehinli şahyr, aýdymçy we artist zenan Korinna durmuşda öz döredijiligi, sungaty bilen bütün halkyň söýgüsine mynasyp bolýar. Ýöne Korinna nähili zehinli bolsa-da, onuň iň ýakyn adamlary oňa düşünmeýärler. Onuň angliýaly lord Nelwile bolan söýgüsi pajygaly gutarýar. Korinna ruhy ýalňyzlykdan heläk bolýar.

Benžamen Konstan de Rebek
(1767–1830)

Irki romantizmiň görnükli wekilleriniň biri Benžamen Konstan Žermena de Stal bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Ol özüniň «**Adolf**» (1816) atly romany bilen meşhurdyr. Romanyň gahrymany, nemes ýigidi Adolf Ellenora atly bir aýaly söýýär, ýöne adamlaryň gepine gidip, namartlyk bilen ondan ýüz öwürýär. Netijede, Ellenora Adolfyň ýalňyşandygyny öz ýazan hatynda aýdýar we aradan çykýar. Adolf hem ondan soň ruhy ezýet çekip, birnäçe wagtdan soň ölýär.

Benžamen Konstan bu eserde egoizmiň, diňe özüni söýmekligiň hakyky söýgi bilen bir ýere sygyşmaýandygyny görkezýär.

¹ Monastyr – dini ybadatlary, düzgünleri berjaý edip, buthananyň ýanynda ýaşayan ruhanylaryň öýi.

Alfred de Winýi
(1797–1863)

Alfred de Winýi ýaşlygynda harby gullukda bolýar. Harby gullukdan soň ol ýazyjylyk bilen meşgullanýar. Ol Bibliýanyň sýužetlerine esaslanyp, «**Moiseý**» (1826), «**Samson**», «**Eloa**» ýaly poemalaryny, «**Sen-Mar**» (1827) atly taryhy romanyny, «**Çatterton**» (1835) atly dramasy we «**Poemalar**» (1822) atly eserler ýygynyndysyny döredipdir.

«**Sen-Mar**» (1827) atly taryhy romanynyda ýazyjy XVII asyryň wakalaryny beýan edýär. Bu roman fransuz edebiýatynda taryhy roman žanrynyň ilkinji eserleriniň biridir. Romanda dworýan Sen Maryň durmuş ýoly beýan edilýär. Sen Mar hökümetiň alyp barýan syýasatyndan nägile bolup, Lýudowik XIII-niň sag eli bolan baş ministr kardinal Rişelýeniň garşysyna dildüwşük guraýar. Romanda patyşa Lýudowik XIII nalajedeýin, döwlet işlerine ukypsyz keşpde görkezilýär. Onuň tersine, ýarawsyz, özüni hyzmatkärlerе göterdip gezýän kardinal Rişelýe döwletiň jylawyny öz elinde berk saklaýar. Sen Maryň pitnesi başa barmaýar.

Ýazyjynyň pikirine görä, fransuz buržuaz rewolýusiýasy döwründe patyşa hökümetiniň ýykylmagynyň esasy sebäbi kardinal Rişelýeniň dworýanlaryň azatlyklaryny çäklendirip, olaryň güýjüni gowşadandygyndan gelip çykýar. Alfred de Winýi bu eserde dworýanlaryň tarapynda çykyş edýär. Ol dworýanlaryň döwletiň esasy diregidigini nygtaýar.

Alfred de Winýi şahyr hökmünde hem tanalypdyr. Onuň eserlerinde tebigat gözelligi, gadymy wakalar beýan edilýär, jemgyýetiň deňsizligi suratlandyrylýar, ynsanperwerlik ideýalary öňe sürülýär.

Şahyryň «**Möjegiň ölümi**» atly goşgusynda liriki gahryman ruhy gaýduwsyzlygy, mertligi wasp edýär we möjegiň hemişe ölümden gaçman öz ganhoruna garşy ýüzbe-ýüz durup göreşýändigini nygtaýar.

Žorž Sand
(1804 – 1876)

Awrora Dýudewan (gyz familiýasy Dýupen) 1804-nji ýylda tany-mal harby serkerdäniň maşgalasynda Parižde eneden bolýar. Awrora üç ýaşyna ýetende kakasy aradan çykýar we ony mamasy ekläp-saklaýar. Soňra monastyr pansion-mekdebinde terbiýelenýär. Ony on ýedi ýaşyna ýetende özünden uly bolan baron Kazimir Dýudewan atly adama durmuşa çykarýarlar. Adamsy bilen ýedi ýyl yaşansoň, Awrora Dýudewan öz mülküni adamsyna taşlap, Pariže gaçyp gidýär we ol ýerde edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Ol özüniň ilkinji şowly çykan «Roz we Blanş» atly romanyny ýazyjy Žýul Sando bilen bilelikde ýazýar. Soňra ol özbaşdak «Indiana» (1832) romanyny «Žorž Sand» diýen edebi lakam bilen ýazyp, neşir etdirýär. Şeýlelik bilen Awrora Dýudewan «Žorž Sand» ady bilen dünýä edebiýatynda belli bolýar.

Žorž Sandyň ýüze golaý eseri neşir edilýär. Ol aýratynam aýallaryň jemgyýetdäki orny, olaryň hak-hukuklary barada «**Indiana**», «**Konsuelo**» (1842), «**Walentina**» (1832), «**Leliýa**» (1833), «**Žak**» (1834), «**Ora**s» (1841), «**Grafinýa Rudolştadt**» (1843–1844) ýaly meşhurlyk gazanan romanlaryny ýazýar.

Žorž Sand özüniň ilkinji eserlerinden başlap, aýal-gyzlaryň deň hukukly bolmagy, olaryň azatlyga çykarylmagy baradaky temany beýan edýär we olaryň maşgalada, jemgyýetde kemsidilmegine garşy çykýar. Onuň romanlarynda maşgala durmuşy şol döwürdäki jemgyýetiň aýal-gyzlara bolan garaýyşlary bilen baglanyşykda görkezilýär.

XIX asyryň 40-njy ýyllarynda Žorž Sand öz eserlerinde jemgyýetdäki yzagalak feodal düşüňjeleri, garaýyşlary, buržuaz jemgyýetinde puluň, baýlygyň adama ýetirýän azdyryjy täsirini görkezip, özüniň iň gowy sosial-durmuşy romanlaryny döredýär. Olara mysal

hökmünde ýazyjynyň «**Oras**», «**Konsuelo**», «**Syýahatçy şägirt**», «**Jenap Antuanyň günäsi**», «**Anžiboly degirmençi**» ýaly romanlaryny görkezmek bolar. Romantik ýazyjy hökmünde Žorž Sand: «Men adamyň durmuşda nähili bolmagyny islese, ony öz eserlerimde şeýle hem suratlandyryaryn» diýen pikiri nygtapdyr.

Ýazyjynyň «**Indiana**» romany

Žorž Sandyň XIX asyryň 30-njy ýyllarynda döreden eserlerinde aýal-gyzlaryň jemgyýetdäki orny, olaryň deňhukukly we azat bolmagy esasy tema hökmünde beýan edilýär. Ýazyjy nika söýgi esasynda däl-de, diňe maddy bähbitler aralyp gurlanda maşgalanyň berk bolmaýandygyny hem-de zenan maşgalany betbagtçylyga getirýändigini öz eserlerinde görkezýär.

Şeýle eserleriň biri-de onuň «**Indiana**» (1832) romanydyr. Romanyň baş gahrymany fransuz koloniýalarynyň birinde doglup, göz-zeň tebigatyň gujagynda erkin ösüp ulalan juwan gyz Indianany harby gullukdan otstawka¹ çykan, ýaşy bir çene baran polkownik Dalmar durmuşa çykarýarlar. Polkownik Dalmaryň öz mülki we fabrigi bar. Dalmary öz töwereginiň adamlary «erbet adam däl» diýip hasap edýärler, dogrudanam, hasap-hesip, pul meselelerinde ol hiç kimi aldamaýar. Ýöne onuň ruhy dünýäsi çäkli, garyp. Ol örän talabediji adam. Öýünde onuň aýaly, hyzmatkärleri, hatda atlary we itleri-de ondan gorkularyna titröp durýarlar. Indiana heniz on alty ýaşly gyzka oňa durmuşa çykarylýar.

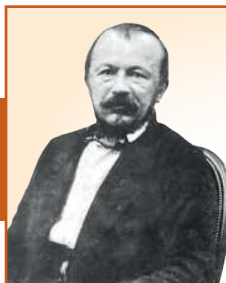
Romanyň başynda Indiana on dokuz ýaşynda. Indi üç ýyldan bäri polkownik ýaş aýalyny gabanyň, onuň her ädimini yzarlap gezýär. Polkownik töweregindäki adamlara-da, haýwanlara-da rehimsiz dараýar. Aw edip ýörkä, iti atylan guşy getirjek bolup ylğanda ony atyp öldürýär. Ol öz bagyndan azajyk kömür ogurlamaga gelýän betbagt daýhanlary-da atyp öldürmäge taýýar.

Polkownik Dalmar aýalyny özüniň gyrnagy, öz emlägi ýaly görýär. Ol «aýallar we atlar bilen gamçy arkaly gepleşmeli» diýen ýörelgä eýerýär. Öýünde-de özüni harby durmuşdaky ýaly alyp barýar.

¹ Otstawka – ýaşy boýunça gullugy gutaryp, dynç alyşa, pensiýa çykmak ýa-da başga bir sebäp bilen gullugy goýmak.

Indiana ahyrsoňy bu durmuşa çydaman, özüne söýgi bildiren Reýmon de Ramýer atly ýaş dworýan ýigide aşyk bolup, öýünden gaçyp, ol ýigidiň öýüne barýar. Emma aýal maşgalany aldamagy hiç zatça görmeýän, diňe özüni söýýän Reýmon: «Siz dälirediňizmi? O nähili söýgi barada arzuw edýärsiňiz? Ony hyzmatkärler üçin ýazylan haýsy romanda okadyňyz?»¹» diýip, oňa dönüklik edýär. Sebäbi ol polkownik Dalmar bilen arasyny bozmajak bolýar. Şeýle agyr ýagdaýa düşen, päk söýgüsi depelenen Indiana bu kemsitmä çydaman özüni öldürjek bolanda, ony tüýs ýürekden söýýän Ralf Braun diýen ýigit halas edýär we Indiana bilen fransuz koloniýasynda ýerleşen Bernike jülgesine gidip, bagtly durmuş gurýarlar. Romanda söýgi, maşgala, nika meseleleri romantiki häsiýetde öz çözgüdini tapýar.

Žerar de Nerwal
(1808-1855)

Şahyryň hakyky ady Labrýuni bolupdyr. Nerwalyň şahyrana mirasyny «Kiçijik odalar» (1852), «Ýetilmejek arzuwlar» (1853) atly uly bolmadyk iki sany goşgular ýygyndysy düzýär. Şahyr terjimeçilik bilen hem meşgullanypdyr. Ol Gýotäniň «Faust» tragediýasyny hem terjime edipdir. Nerwalyň «Oduň gyzy» atly powesti romantizmiň ajaýyp eserleriniň hataryna girýär.

Nerwal nemes romantikleriniň muşdagy bolupdyr. Ol tebigatyň syrly hadysalaryny, mifleri, rowaýatlary öz eserlerinde beýan edipdir. Nerwal köp zatlary öz düýşünde görenligi barada hem yazypdyr.

Nerwal adam duýgularyny, onuň şatlygyny, gaýgy-gamyny, söýgüsini beýan etmegiň ussadydyr. Žerar de Nerwal 1855-nji ýylda ke-selläp, Parižde aradan çykýar.

¹ Жорж Санд. Индиана. Валентина. Махачкала, 1988, стр. 141.

Aleksandr Dýuma
(1802-1870)

Aleksandr Dýuma 1802-nji ýylyň 24-nji iýulynda Parižden onçakly daş bolmadyk Wille-Kottre şäherinde Toma-Aleksandr Dýuma atly generalyň maşgalasynda eneden dogulýar. Aleksandr Dýumanyň kakasy Gaiti adasynda (öňki ady San-Domingo) 1762-nji ýylda markiz¹ Dawi de l'ya Paýetriniň garaýagyz aýalyndan eneden doglupdyr. Gaiti şol döwürde Fransiýanyň koloniýasy eken. Harby gullukdan soň general Dýuma Gaitiden Fransiýa dolanyp gelýär we Wille-Kottre şäherinde maşgalasy bilen ýaşaýar. Aleksandr Dýumanyň kakasy 1806-njy ýylda aradan çykýar.

Aleksandr Dýumanyň ejesi we gyz dogany oňa okamagy we ýazmagy, arifmetikany öwredýär. Dýuma düşbüje oglan bolsa-da, arifmetikada köpeltmekden aňry gidip bilmändir. Ýöne onuň haty owadan bolup, ol her hili öwrümlü keşdeler bilen ýazyp bilýän eken. Ýaşlygynda ol gylyçlaşmak sporty bilen meşgullanypdyr we tüpeň, sapança atmagy gowy görüpdür. Ol tokaýda köp gezelenç edipdir, sebäbi Wille-Kottre şäheriniň töweregi tokaýlar bilen gurşalan eken.

Dýuma on ýaşyna girende onuň abbat² Konsey atly bir garyndaşy ölmezinden öň ruhanyçylyk seminariýa mekdebinde Aleksandr okap biler ýaly oňa bir talyp hakyny miras goýupdyr. Ýöne onuň şertine görä bu mekdebi gutaryp, Aleksandr Dýuma ruhany bolmaly eken. Şol sebäpli Dýuma ol mekdebe gitmändir. Soňra ejesi Aleksandry şol ýaşaýan ýerlerindäki kolleje okuwa beripdir.

Dýuma on altý ýaşy dolanda notariusyň kömekçisi bolup işleýär.

¹ Markiz – dworýanlyk derejesi.

² Abbat – katolik ruhanysy.

1820-1821-nji ýyllarda Aleksandr Dýuma Adolf de Lewen bilen birnäçe pýesalar ýazýar. Şolaryň içinden Dýuma «**Strasburgly maýor**» atly sygyr bilen ýazylan wodewili¹ – oýny halaýan eken.

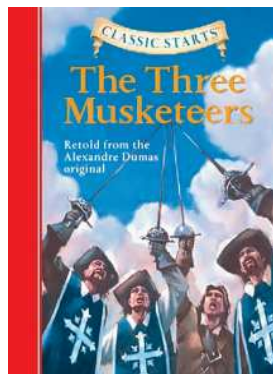
1823-nji ýylda Dýuma Pariže gidýär. Ol ýerde Lamartin, Wiktor Gýugo, Alfred de Winýi ýaly şol döwrüň tanymal ýazyjylary bilen tanyşýar we edebiýat bilen ymykly meşgullanmagy ýüregine düwýär.

Parižde Adolf de Lewen diýen tanyş dramaturgy bilen bilelikde Dýuma «**Aw we söýgi**» diýen gülküli wodewil-pýesasyny ýazýar. Şol wodewil oýny teatrda goýlupdyr we şol pýesa üçin Aleksandr Dýuma üç yüz frank pul gazanypdyr. Şeýdip, Dýumanyň döredijilik ýoly teatrdan başlanýar.

Aleksandr Dýumanyň özbaşdak ýazan ilkinji şowly eseri bolan «**Genrih III we onuň köşgi**» (1829) diýen taryhy dramasy oňa meşhurlyk getirýär. 1830-njy ýyllardan soň, ol öz güýjüni taryhy roman žanrynda synap görmegi ýüregine düwýär. Dýuma birnäçe romantik dramalary we taryhy romanlary ýazýar, ýöne ýazyjy özüniň iň gowy romanlaryny XIX asyryň 40-njy ýyllarynda döredýär.

«**Üç muşketýor**» (1844), «**Ýigrimi ýyldan soň**» (1845), «**Şa zenan Margo**» (1845), «**Graf Monte-Kristo**» (1845-1846), «**Grafinýa de Monsoro**», «**Kyrk baş**» (1845-1848) ýaly romanlar Aleksandr Dýumanyň adyna dünýä derejesinde şöhrat getirýär. Dýuma taryhy romanlaryň halkyň arasynda uly söýgä eýe bolmagyny gazanýar. Ol taryhy resminamalary, maglumatlary tapyp, öwrenip, soňra olary öz garaýşyna görä beýan edipdir.

Onuň bar maksady eseri gyzykly etmek üçin, wakalaryň okgunly, syrly bolmagyny gazanmak bolupdyr. Şonuň üçin ol taryhy döwrüň şahsyýetlerini, däp-dessurlaryny, hadysalaryny, wakalaryny suratlandyrsa-da, şol gapma-garşylyklaryň düýp sebäplerini açyp görkezmeýär. Onuň eserlerinde taryhy wakalar, uruşlar, syýasy öwrülişikler hökümdarlaryň şahsy isleglerinden, olaryň gurýan hile-pirimlerinden gelip çykýan görnüşde beýan edilýär. Ýagny eseriň súžetini, onuň

¹ Wodewil – gülküli we aýdymly oýun.

mazmunyny gyzykly we özüne çekiji etmek üçin, käte taryhy hakykat bolşy ýaly görkezilmän, baýlaşdyrylyp, ýazyjynyň islegine, döredijilik hyýalbentliligine görä beýan edilýär.

Aleksandr Dýumanyň romanlarynyň gahrymanlary hemişe öň-debaryjy güýçleriň tarapynda zuluma, zalımlara garşy çykyş edýärler, adalat ugrunda, ejizlere howandarlyk etmek üçin göreşýärler. Onuň iň meşhur romanlarynyň biri bolan «**Graf Monte–Kristo**» (1845-1846) romanyny alyp görsek, bu romanda ynsan ruhunyň güýji, onuň durmuşa bolan söýgüsi örän täsirli beýan edilýär. Romanda feodal gatlagyň eden-etdiligi sebäpli azatlykdan, söýgüden we bagtly durmuşdan mahrum edilip, zyndana taşlanan Edmon Dantes iň bir kyn pursatlarda hem ruhdan düşmeýär we azatlyk üçin göreşýär. Onuň keşbi özüniň tutanýerlilik we ruhobelentligi bilen okyjylary özüne çekýär. Edmon Dantes romanyň dowamynda adalat ugrunda öz duşmanlaryna garşy batyrça göreşýär. Ol graf Wilfor, jenap Debre, bankir Danglar, Fransiýanyň peri¹ Morser ýaly baýlyk,wezipe üçin döňüklişe, rehimsiz etmişlere we jenaýatlara ýüz urýan adamlary jemgyýetde paş edip, olaryň gabahat işleriniň üstüni açýar. Ol öz bähbidi üçin däl-de, şeri ýok etmek ugrunda göreşýär.

Aleksandr Dýuma fransuz romantizminiň iň meşhur wekilleriniň biridir. Onuň romanlarynda söýgi, wepalylyk, batyrlyk, adamsöýgüçilik, rehimdarlyk, ugurtapyjylyk, tutanýerlilik, döňüklik, jenaýat we jeza ýaly temalar teswirlenýär.

Aleksandr Dýuma 1870-nji ýylyň 6-njy dekabrynda keselläp aradan çykýar.

Fransuz edebiýatynyň taryhynda üç sany Aleksandr Dýuma bellidir. Ýazyjynyň kakasy general **Toma-Aleksandr Dýuma (1762-1806)**, ýazyjynyň özi **Aleksandr Dýuma (1802-1870)**, oňa «Dýuma ata» ýa-da «ulý Dýuma» hem diýýärler. Onuň ogly **Aleksandr Dýuma (1824-1895)** hem ýazyjydyr. Ony kakasyndan tapawutlandyrmak üçin, «kiçi Dýuma» ýa-da «Dýumanyň ogly» diýip atlandyryýarlar.

¹ Per – XIX asyrdaky Fransiýada ýokary gatlagda deňşililigi aňladýan dereje.

Alfons de Lamartin
(1790-1869)

Alfons de Lamartin fransuz edebiyatynda şahyr, publisist we jemgyýetçilik işgäri hökmünde tanalýar. Ol garyp düşen dworýan maşgalasyndan gelip çykypdyr. Lamartin ýaşlygynda dini terbiýe alýar, wagtynyň köpüsini Daşary işler ministrliğinde diplomatik işe sarp edýänligine garamazdan, boş wagtlary edebi döredijilik bilen meşgullanypdyr. 1820-nji ýylda çykan goşgular ýygynyndysy oňa meşhurlyk getirýär. Lamartin fransuz edebiyatynda romantik poeziýanyň düýbünü tutujylaryň biri hasaplanýar.

Alfons de Lamartiniň «**Şahyrana oý-pikirler**» (1820), «**Täze şahyrana oý-pikirler**» (1823) we «**Şahyrana we dini sazlaşyklar**» (1830) atly goşgular ýygynyndylary ony şol döwrüň iň görnükli romantik şahyrlarynyň hatarynda goýýar. Lamartin «**şahyryň esasy maksady jemgyýete we geljege hyzmat etmekdir**» diýen pikiri öňe sürýär. Ol adamyň içki duýgularyny, oý-pikirlerini, tebigatyň görnüşlerini ynsan duýgulary bilen baglanyşdyryp, romantiki öwüşginde suratlandyrmagyň usadydyr.

Wiktor Mari Gýugo
(1802-1885)

Wiktor Mari Gýugo 1802-nji ýylyň 26-njy fewralynda Bezanson şäherinde eneden dogulýar. Wiktor Gýugonyň kakasy Napoleonyň döwründe general derejesini alypdyr we syýasy garaýyşlary babat-

da onuň tarapdary bolupdyr. Ol Napoleonyň döwründe Madridde häkim-gubernator wezipesini eýeläpdir. Ýazyjynyň ejesi, tersine, Napoleony halamandyr we ol rewolýusiýa döwründe agdarylan patyşa düzgüniniň tarapdary bolupdyr.

Geljekki ýazyjynyň doglan wagtyna çenli onuň ene-atasy baş ýyl bile ýaşapdyrlar we olaryň Gýugodan başga Abel we Ežen atly iki sany ogullary¹ hem bolupdyr. Wiktor Gýugonyň doglanyndan köp wagt geçip-geçmänkä onuň ejesi bilen kakasynyň arasynda agzalalyk ýüze çykýar we netijede olar aýrylyşýarlar. Gýugo ejesi hem-de doganlary bilen Pariže dolanyp gelýär.

Wiktor Gýugonyň çagalygy kä ejesiniň, käte kakasynyň ýanyn-da geçýär. Ol 1811-1814-nji ýyllar aralygynda pansion mekdebinde² okaýar. Gýugo poeziýadaky ilkinji ädimine pansionda okaýan wagty başlaýar. Şol döwürde ýazan goşgularynda ol Napoleony näletläp, patyşa nesilleri bolan Burbonlary wasp edýär. 1817-nji ýylda 15 ýaşly Gýugonyň goşgulary Fransuz Akademiýasynyň baýragyny alýar. Onuň 1822-nji ýylda neşir edilen goşgular ýygyndysy onuň adyny bütün Fransiýa tanadýar.

1820-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap, Gýugo özboluşly şahyr hökmünde belli bolýar. 1826-njy ýylda Gýugo «Senakl» atly edebi birleşmä ýolbaşçylyk edýär. Ol edebi birleşmä Sent-Býow, Mýusse, de Winýi, Aleksandr Dýuma we başga-da birnäçe ýaş romantik ýazyjy-şahyrlar gatnaşypdyr. Olar şol döwürde täzedan dikeldilen patyşa düzgünine, klassisizmiň tarapdarlaryna garşy çykyş edýärler.

Gýugonyň 1825-1828-nji ýyllarda ýazylan «**Gündogar äheňleri**» atly goşgular toplумы öz täzeçilligi bilen okyjylarda uly täsir döredýär. Bu goşgular toplумы bilen Gýugo fransuz poeziýasynda uly meşhurlyk gazanýar. Şondan soň şahyr dramaturgiýa geçýär. Ol teatrda, dramaturgiýada hem täzelikler girizýär. Ol özüniň «**Kromwel**» (1827) atly dramasynda ýazan sözbaşysynda romantizmiň tarapdary hökmünde çykyş edip, klassisizmiň kadalaryny ret edýär. Onuň «**Ernani**» (1829), «**Marion Delorm**», «**Mariýa Týudor**» (1834), «**Rýui Blaz**»

¹ Bu barada jikme-jik seret: Graham Rob. Victor Hugo. New York-London, 1997.

² Pansion mekdebi – nahar we ýatak jaýy bilen üpjün edýän mekdep.

(1838) atly dramalary teatrda goýlup, uly meşhurlyk gazanýar. Bu dramalarynda Gýugo zuluma garşy göreşýän ýönekeý halk wekillerini romantiki häsiýetde wasp edýär we diňe şeýle gahrymanlaryň ýurdy halas etjekdigi baradaky pikirleri öz eserlerinde öňe sürýär. Gýugonyň dramalarynda romantik häsiýetli gahrymanlar we gapma-garşylyklar görkezilip, fransuz romantiki dramasyň ösmegine itergi berýär.

Wiktor Gýugo kem-kemden romantiki proza eserlerini, romanlaryny ýazyp başlaýar. Onuň ilkinji uly eseri «**Pariždäki Merýem enäniň buthanasy**» (1831) atly romanydyr. Romanyň wakalary söýgi temasyň daşynda jemlenip beýan edilýär. Onda XV asyryň soňunda bolup geçen taryhy wakalar suratlandyrylýar, çünki eýýäm şol döwürde orta asyrlaryň yzagalak düşüňjelerine garşy durýan Täzeden döreýiş döwrüniň ruhy alamatlary ýüze çykyp başlaýar. Ýöne ýazyjy şol döwrüň taryhy wakalaryny takyk, bolşy ýaly, jikme-jik görkezjek bolman, şol döwrüň ruhy keşbini, halkyň gözýetimini, adamlaryň duýgularyny görkezmegi maksat edinýär. Şeýle hem, romanda din we söýgi, adamkärçilik, dostluk, rehimsizlik, nadanlyk ýaly temalar açylyp görkezilýär.

Romanyň esasy sýužeti, temasy buthana gözegçisi ruhany Klod Frollonyň we jaň kakyjy küýki, betnyşan Kwazimodonyň Esmeralda atly sygan gyzyňa bolan söýgüsi bolup durýar. Bu söýgi iki hili keşbiň häsiýetlerini açyp görkezýär. Klod Frollo terkidünýä, ruhany-aly, özüni durmuşyň ähli şatlyklaryndan mahrum edip ýaşaýar. Emma ol Esmeraldany görüp, oňa aşyk bolup, oňa söýgüsini bildirende, sygan gyzy onuň söýgüsini ret edýär. Ine, şonda paltasy daşa degen bu ruhanyň häsiýetiniň erbet taraplary ýüze çykýar. Ömrüboýy adamlary ahlak päkligine çagyryan ruhany Klod Frollo indi ýaşajyk, görmegeý Esmeraldanyň gözəl görküne aşyk bolup, gaýtawul görensoň, diňe öz şahsy arzuw-isleglerini kanagatlandyrmak üçin hiç bir günäsiz gyzy jellatlaryň eline berýär.

Gýugo bu eserde Klod Frollonyň keşbiniň üsti bilen ruhany-dindarlaryň ikiýüzlüligini, olaryň zalymlygyny paş edýär.

Esmeralda halk wekiliniň ruhy we fiziki keşbini alamatlandyryp, özüniň tylla şahly Jali atly owlajygy bilen adamlaryň üýşen ýerinde dürli oýunlary görkezýär. Ol ynsanperwer, rehimdar gyz. Ýaş şahyr Pýer Grenguar ykmandalaryň, gedaýlaryň, ogry-jümrüleriň gije ýyg-

nanýan ýeri bolan «Täsinlikler köşgi» diýen ýerde howply ýagdaýa düşende, ýagny, ogrular Grenguary asjak bolanlarynda, Esmeralda syganlaryň däbini ulanyp, ony özüniň äri diýip yglan edip, ölümden halas edýär. Esmeraldanyň gőzelligi, onuň jadylaýjy mähri adamlary özüne tabyn edýär. Hatda «Täsinlikler köşgüniň» ykmandalarydyr ogrulary hem Esmeraldany görenlerinde, «oňa ýol berýärler, olaryň haýwan ýaly wagşy ýüzleri onuň birje nazaryndan ýagtylyp gidýärdi¹» diýip, ýazyjy Esmeraldanyň gőzelligini wasp edýär.

Esmeraldanyň päkligi, onuň kapitan Febe bolan çyn söýgüsi bu ulumsy dworýan tarapyndan kemsidilýär. Esmeralda oňa nikalaşmak barada öz islegini aýdanda: «Gör nähili beýle, biz näme nikalaşjak bolýarysmy?»² diýip onuň üstünden gülýär.

Ýazyjy feodal jemgyýetiniň ýokary gatlagynyň wekili bolan kapitan Febiň kalby aýna ýaly arassa Esmeraldany özüniň wagtlaýyn güýmenjesi hökmünde ulanjak bolşuny örän aýdyň görkezýär.

Romanda gőzel Esmeralda aşyk bolan gorkunç, betnyşan, kőýki Kwazimodo özüniň daşky keşbiniň şeýle bolmagyna garamazdan, Esmeraldany päk, çuň duýgy bilen söýýär, oňa daşyndan guwanyp gezýär. Emma Klod Frollonyň buýrugy bilen jellatlar Esmeraldany dardan asanlarynda, Kwazimodo muňa seredip duran, özüni ekläp ulaldan ruhany Frollony buthananyň üçeginden aşak taşlaýar, sebäbi Kwazimodo onuň doňýürek, rehimsiz adama öwrülendigine göz ýetirýär. Iň soňunda Kwazimodo Esmeraldanyň jansyz jesedini gujaklap, onuň ýanynda jan berýär.

Ýazyjy Kwazimodonyň betnyşan göwresinde ajaýyp, ynsanperwer duýgularyň bardygyny açyp görkezýär. Söýgi Kwazimodonyň kalbynda arassa adamsöýümlük duýgularyny oýarýar. Teşneligiň ejirini çekip, suwsuzlykdan teşne bolup, masgaraçylyk sütüniniň ýanynda durka Esmeraldanyň özüne suw bermegi hem Kwazimodonyň ýagşylyga bolan ynamyny berkidýär we bu zenana bolan mähri ony yn-

¹ Виктор Гюго. Собор Парижской богоматери. М., 1977, стр. 94.

² Görkezilen eser, 304 sah.

sanperwer adam edýär. Emma onuň jany-teni bilen söýýän, onuň üçin janyňy bermäge taýýar, kakasy ýaly görýän Klod Frollo Kwazimododan ýüz öwürýär, oňa rehimsiz daraýar. Bu bolsa Kwazimodonyň kalbynda lapykeçlik duýgularyny döredýär.

Bu romanda Gýugo orta asyrlaryň ruhuny, döp-dessurlaryny, ynsan duýgularyny örän çeper suratlandyrýar. Romanyň ýene-de bir täzeligi Gýugo romanyň ilkinji sahypalaryndan başlap, güwläp duran mähelläniň, halkyň keşbini görkezmegi başarýar. Bu bolsa şol döwürde fransuz edebiýatynda täzelik bolup durýar.

Wiktor Gýugonyň döredijiliginde 1830-njy we 1840-njy ýyllarda syýasy mazmunly eserler köpeliýär. 1851-nji ýylyň 2-nji dekabrynda bolup geçen öwrülişik netijesinde Napoleon III Lui Bonapartyň hökümet başyna geçmegi bilen, Wiktor Gýugo Fransiýadan gaçyp gitmeli bolýar.¹ Ol ilki Belgiýada, soňra Angliýanyň Jersi adasynda we Lamanş adalarynyň biri bolan Gernseyde ýaşaýar. Şol döwürde Gýugo häkimiýeti güýç bilen öz eline alan Napoleon III garşysyna tankydy häsiýetli **«Kiçi Napoleon» (1852)** atly eserini ýazýar. Bu eserde Gýugo Napoleonyň syýasatyny tankyt edýär. Şol sebäpli Gýugo on dokuz ýyllap daşary ýurtlarda ýaşamaly bolýar, emma ol öz syýasy garaýyşlaryny üýtgetmeýär we döredijilik işini dowam edýär. Bu döwürde Gýugo öndümlü işleýär. 1862-nji ýylda Gýugo özüniň in ulý eseri bolan, iki tomdan durýan **«Terk edilenler» («Les Misarables», ýagny «Biçäreler»)** atly romanyny ýazýar. Bu romanda Gýugo XIX asyryň birinji ýarymynda Fransiýada bolup geçen wakalary, şol döwrüň jemgyýetiniň ähli gatlaklarynyň wekilleriniň durmuşyny açyp görkezýär, jemgyýetdäki ýaramaz işleriň, adalatsyzlygyň köklerini yzarlaýar. Romanyň baş gahrymany ýigrimi ýaşly ýaş ýigit, işsiz galan Žan Walžan aýal doganyňyň aç çagalaryna dözmän, dükandan bir bulka çöregi ogurlany üçin on dokuz ýyllap türmede, katorgada kyn şertlerde bolup, howply, garadan gaýtmaz jenaýatça öwrülýär.

Ýaş tikiňçi zenan Fantina bir baý ýigide özüni aldadyp, çagasy bolýar we soňra Fantina ýaşajyk gyzyny eklemek üçin, her hili işler bilen meşgullanýar. Onuň şol Kozetta atly gyzy rehimsiz traktirçi² Te-

¹ Bu barada seret: История зарубежной литературы XIX века. Часть 1. М., 1991, 173. Gýugony tutmak üçin 25 müň frank baýrak belleýärler.

² Traktir – ýatakjaý we nahar berýän myhmanhana.

nardýeniň maşgalasynyň zulumyny çekip ýaşaýar. Katorgadan gaýdyp gelen Žan Walžan Kozetta kömek etmek üçin örän howply wakalaryň içinden geçmeli bolýar.

Žan Walžan, onuň garyp ýaşaýan aýal doganynyň çagalary, Fantina, Kozetta, Gawroş, öýsüz-öwzarsyz çagalar bular jemgyýet tarapyndan unudylyan, terk edilen adamlar. Olaryň garşysyna döwlet kanunçylygyny goraýan inspektor, žandarm Žawer göreşýär, ol bulary yzarlaýar. Emma romanda ruhany Miriel adamkärçilik kanunlary boýunça ýaşaýar we Žaweriň garşysyna durýan keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ýazyjy Žan Walžanyň üsti bilen adalat ugrunda göreşýän fransuz halkynyň wekiliniň keşbini ör boýuna dikeldýär.

Wiktor Gýugo daşary ýurtlarda ýaşan döwründe özüniň uly meşhurlyk gazanan «**Gülýän adam**» («**L'Homme qui rit**», 1864) atly romanyny ýazýar. Romanyň wakalary XVII-XVIII asyrlarda Angliýada bolup geçýär. Romanyň baş gahrymany Oliwer Kromweliň tarapdary lord¹ Klençarliniň ogly Guinplen heniz kiçijik çaga wagty korolyň gizlin buýrugy boýunça kompraçikoslar² tarapyndan ogurlanyp, agzy kesilip, hemişe gülüp duran şekilli betnyşan adam bolup ýetişýär. Emma onuň ýüzi betnyşan bolsa-da, arassa, päk kalbynda ejizlere, garyplara rehimdarlyk, adalatsyzlyga garşy ýigrenç duýgulary ýaşaýar.

Wiktor Gýugo 1870-nji ýylda «Ikinji imperiýa» diýip at alan fransuz düzgüniň ýykylmagy bilen watanyna dolanyp gelýär. Fransiýanyň Prussiyadan ýeňilmegi, Parižniň basylyp alynmagy Gýugony örän gynandyrýar. Watançy yazyjy bu barada «Ýowuz ýyl» (1870-1871) atly ýygındysyna girýän birnäçe goşgularynda gynanç bilen ýazýar.

Wiktor Gýugonyň ömrüniň soňky ýyllary ýazan «Ýowuz ýyl» (1870-1871), «93-nji ýyl» (1874) atly romanlary Fransiýada bolup geçen fransuz buržuaz rewolýusiýasynyň we Pariž Kommunasynyň wakalarynyň esasynda ýazylypdyr.

¹ Lord – ýokary gatлага degişiligi aňladýan dworýanlyk derejesi.

² Kompraçikoslar – (ispan dilinde «comprhicos» – «çaga satyn alýan adam» diýmegi aňladýar) çagalary satyn alyp ýa-da ogurlap, olara şikes salyp, betnyşan edip, soň patyşalara, baý adamlara satýan ykmanda ogrular.

Ýazyjy ömrüniň soňuna çenli romantizm akymyna wepaly bolup galýar.

Wiktor Gýugo 1885-nji ýylyň 25-nji maýynda aradan çykýar. Fransiýada şol gün ýas güni diýlip yglan edilýär. Ýazyjyny soňky ýoluna ugratmaga bir million töweregi adam gatnaşypdyr.

Gýugonyň lirikasy

Wiktor Gýugo ömrüniň ahyrna çenli goşgy ýazmagyny dowam edipdir. Ol öz goşgularynda Wergiliýiň, Ronsaryň, Andre Şenýeniň döplerine eýeripdir, olaryň goşgularyndan alnan setirleri, bentleri epigrafl edip alypdyr. Bu eserlerde, esasan, söýgi, dostluk, wepalylyk, tebigatyň waspy ýaly temalar hem-de dürli filosofik oýlanmalar beýan edilýär:

Alina bägüleriň gülüp açylýan wagty,
Şeýle bir hoş sözleri gulagma pyşyrdapdy.
Eý, sen ýeňilkele şemal, geçdiň şonda deňimden,
Bu syry sen paş edensiň her çykana öňünden.

Şegre

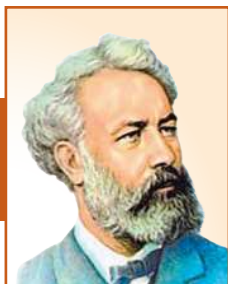
Üşäp duran bu şaha bak, gör, ol niçik gözgyny,
Üstünden guýan ýagyşa ýokdur daýanuwdygy.
Ýöne sähel salymdan mundan gys geçip gider,
Şu görmeksiz şahada ýaşyl ýapraklar biter.
Sorarsyň: ejizje pyntyk bu gatan gabyklaryň
astyndan nädip çykdy üstüne çybyklaryň?

Sora menden, hesretten ýanyp-köýen kalbyma
Gam-gussadan ejir çekip, sowap galan zandyma,
Eý, ezizim, sen söýüp, gelip galtaşan wagtyň,
damarlamda aýlanyp gan gülleýşi dek daragtyň,
Meniň niçik gülleýänim, niçik ýaprak açýanym,
Goşgumy gül ýapragy deý çar tarapa seçýänim-

¹ Epigrafl – edebi eseriň başynda eseriň temasyny aýan etmek üçin getirilýän bir jümle ýa-da bir bent goşgy.

Sebäbi, bu dünýäde her zadyň öz wagty bar,
 Tümlük gidýär, deregne Aýdan gelýän ýagty bar.
 Gam-hasratyň soňundan şatlyk gelmeli hökman,
 Mylaýym ýeller öwser geçip giden soň tupan.
 Maňa gam-gussadan soň ýetdi welin ýylgyrşyň,
 Ýene dolandy ýazym, sowuldy gara gyşym¹.

Wiktor Gýugonyň goşgularynda çagalaryň, aýal-gyzlaryň, garyplaryň ykbaly baradaky tema aýratyn güýçli ýaňlanýar. Ýazyjy jemgyýetde garyp maşgalalardan bolan çagalaryň ykbaly, garyplaryň durmuşy bilen gyzyklanyp, olaryň gözgyny, hor-homsy durmuşyny görkezip, jemgyýetiň bu zatlary görmezlige salmaly dälidigini aýdýar. Bu temalar Gýugonyň romanlarynda has giňişleýin beýan edilýär.

Žýul Wern
 (1828-1905)

XIX asyrdaky ýasap geçen meshur fransuz ýazyjysy Žýul Wern «**Kapitan Grantyň çagalary**» (1867-1868), «**Syrly ada**» (1874), «**On bäs ýaşly kapitan**» (1878) ýaly romanlary bilen giňden tanalýar. Onuň dünýä edebiýatyna giren iň meşhur eserleriniň biri hem «**Kapitan Grantyň çagalary**» atly romanydyr. Roman 1936-njy ýylda türkmen diline-de terjime edilýär.

«Kapitan Grantyň çagalary» romanynda şotlandiýaly lord Glenarwan okeanda gämisi betbagtçylyga uçran kapitan Grant tarapyndan suwa zyňlan çüýşäni tapýar. Ol çüýşedäki haty okap, lord Glenarwan ýörite gämi satyn alyp, kapitan Grantyň we onuň toparynyň gözlegine çykýar. Bu topar kapitan Granty gözläp, dünýäniň daşyny

¹ «Aşgabat» gazetiniň 2010-njy ýylyň 30-njy ýanwary (Terjime eden Atamyrat Atabaýew).

syýahat edýär we dürli başdan geçirmelere duçar bolýar. Ýazyjy şol syýahatlary beýan edende romanyň gahrymanlarynyň baran ýerleri, ýurtlary barada geografiýa ylmynyň soňky açyşlary barada örän köp maglumat getirýär.

Romanda ynsanperwerlik, batyrlyk, birek-birege kömek etmek ýaly ideýalar ündelmek bilen, inlisleriň erkin taýpalary, adamlary gul etmek üçin alyp barýan basybalyjylykly syýasaty ýazgarylýar. Kapitany Grantyň hem deňiz syýahatyna gitmeginiň baş maksady Ýuwaş okeanda täze ada tapyp, şol ýerde azat ýaşaýan Täze Şotlandiýany esaslandyrmak bolýar.

Žýul Wern 1828-nji ýylda Nant şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy Pýer Wern adwokat, aklawçy bolupdyr. Ol oglunyň hem öz kärini dowam etdirmegini isläpdir. Ene-atasynyň sözünü ýyk-majak bolup, Žýul Wern Sorbonna uniwersitetiniň hukuk fakultetine okuwa girýär. Ol uniwersiteti gutaryp hukuk boýunça alymlyk derejesini alýar. Emma onuň hukuk ugrundan işläsi gelmeýär, ol edebiýat bilen meşgullanmagy ýüregine düwýär. Žýul Werniň kakasy oglunyň saýlan kärini halaman, oňa pul, maddy taýdan kömek bermeýär.

Ýazyjylyk kärine baş goşan beýleki ýaş ýazyjylaryň aglabasy ýaly, Žýul Wern hem ençeme ýyl garyplykda ýaşaýar. Ol edebiýatda öz ugruny birbada tapyp bilmeýär. Ilki goşgy, pýesa, hekaýa, operet-talar¹ üçin librettolar² ýazýar. Soň ol fransuz edebiýatynyň şol döwür-däki görnükli wekilleri bolan Wiktor Gýugo, Aleksandr Dýuma bilen tanyşýar.

Žýul Wern nähili zehinli bolsa-da, şol döwürde okyjylaryň söý-güsini gazanyp bilmeýär. Ýöne ol wagtyny boş geçirmeýär. Gazanç etmek üçin her hili edebi ýumuşlary ýerine ýetirýär, dürli eserleri ýazýar. Şol bir wagtda ol «ylym barada roman» ýazmagyň höwesinde bolýar.

Žýul Werniň gahrymanlary heniz Aýa uçmak barada ýa-da suwasty gämileri gurmak hakynda hiç hili taslamalaryň we edilen işleriň ýok döwründe Aýa uçýarlar, suwasty gämilerde ýüzýärler, hatda Ýeriň özenine-merkezine barmaga dalaş edýärler. Ýazyjynyň

¹ Operetta – sazly-gülküli opera (aýdym bilen görkezilýän oyun).

² Libretto – operanyň söz teksti, gysgaça mazmuny, ssenariniň meýilnamasy.

eserleriniň esasy aýratynlygy onuň ylma we tehnika bolan uly ynamy bolup durýar. Dünýäniň haýsy künjeginde bir uly ylmy-tehniki taslama amala aşyrylsa, ol iş ýazyjyny içgin gyzyklandyrypdyr. Afrika-da Nil derýasynyň gözbaşyna barmak ýa-da dünýäniň entek gowy öwrenilmedik, barmasy kyn bolan künjeklerine uçýan şaryň kömegi bilen baryp görmek ýaly ylmy suratlandyrmalar, pikirler alymlary täze açyşlara ruhlandyrypdyr. Kosmosa uçýan raketalary ilkinji gezek oýlap tapan meşhur alym K.E.Siolkowskiý raketanyň uçuşyny temperaturanyň kömegi bilen dolandyrmak pikirini Žýul Werniň romanyn-dan alandygyny öz ylmy işlerinde belläp geçýär.

Žýul Werniň öňdengörüjilik bilen aýdan köp pikirleri wagtyň geçmegi bilen ýazyjy entek dirikä amala aşyrylypdyr. Çünki Žýul Wern öz romanlarynyň wakalaryny beýan edende ylmyň, teknikanyň ösüşleriniň iň soňky gazanan netijelerine daýanypdyr. Ýazyjynyň şeýle eserleriniň biri-de, 1892-nji ýylda çap edilen «**Klodius Bombarnak**» atly romanydyr.

XIX asyryň ahýrlarynda dünýäniň nazary Türkmenistana gönüg-ýär. Sebäbi 1880-nji ýylda Uzynadada demir ýoluň ilkinji relsleri goýlup başlanýar. Şol döwürde russiýaly inženerleriň gumuň içinden demir ýol gurmak taslamalary başa barmajak iş bolup görnүpdir, sebäbi demir ýoly çäge basmak howpy bar eken. Rus inženerleriniň we türkmen işçileriniň ugurtapyjylygy bilen süýşýän çägäniň önüne gamyş germewler goýlupdyr. Umuman, bu demir ýoly gurmaklygyň esasy ýüki türkmen zähmetkeşleriniň, daýhanlarynyň gerdene düşүpdir. Türkmenler düýe, at goşulan arabalar bilen bu demir ýoluň gumuny, daşlaryny daşapdyrlar. Köpetdagyň gerişlerinde bitýän arçalardan relsleriň aşagyna goýulýan agaçlary-şpallary taýýarlapdyrlar. Yssy diýmän, sowuk diýmän tutanýerli işlän türkmenleriň zähmeti öz miwelerini hem berýär.

Žýul Werniň «Klodius Bombarnak» atly romanyn-da eseriň baş gahrymany fransuz Klodius Bombarnak «XX asyr» atly gazetiniň habarçysy bolup işleýär. Ol Tiflis şäherinde 15-nji maýda Hazar deňziniň türkmen kenarýakasynda ýerleşen Uzynada ýarym adasyndan gurlan demir ýol bilen, otla münüp, Hytaýa barmaly diýen görkezmäni alýar. Romantik ýazyjy bu demir ýoly guruja adamlaryň özleriniň tutanýerli

zähmetleri bilen ýowuz tebigatyň gazaply şertlerini ýeňip geçjekdigine berk ynanydyr. Ýazyjy Garagum çölünden geçýän demir ýoluň duralgalarynda adamlaryň tagallasy bilen baglaryň ýetişdirilendigini, şol baglary suwarmak üçin çuň guýulary gazyp, suw alandyklaryny ýazýar. Jebel, Nebitdag, Gazanjyk, Merw ýaly duralgalarda otlynyň durýandygyny birin-birin beýan edýär.

Žýul Wern hiç haçan Türkmenistanda bolmadyk hem bolsa, türkmen topragyny öz gözi bilen gören ýaly beýan edýär. Ýazyjy şol döwürde Fransiýada neşir edilýän gazet-žurnallarda, kitaplarda Türkmenistan barada çap bolan maglumatlary birin-birin ýazyp alyp öwrenipdir. Ol bu eserini ýazanynda fransuz inženeri Edgar Bulanžýeniň «Merwe syýahat», Elize Reklýunyň «Umumy geografiýa» atly kitaplaryndan peýdalanandygyny ýazýar.

Žýul Werniň arzuwçyl ýüregi bu demir ýoluň bir şahasynyň bölünip Gäwersden (häzirki Ak bugdaý) Maşada barýandygyny beýan edýär. Elbetde, bu XIX asyryň ahyrynda, dogrudanam, arzuwlar dünýäsine degişli bir hyýaly pikir bolup görnүpdir. Sebäbi ol wagtlar beýle ýol barada hiç kim pikirem etmändir. Emma ýazyjynyň adamzat genisine bolan şol ynamy, onuň arzuwy dogry ýüz ýyldan soň, Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soňra amala aşyrylyp başlandy. Günbatar bilen Gündogary birikdirýän Tejen-Saragt-Maşat demir ýoly 1996-njy ýylyň 12-nji maýynda doly gurlup gutaryldy.

Žýul Wern we Türkmenistan

Žýul Wern dünýä edebiýatynda ylmy-fantastiki žanrda ýazylan meşhur romanlaryň awtory hökmünde giňden tanalýar. Onuň «**Howa şarynda baş hepde gezelenç**», «**On baş ýaşly kapitan**», «**Kapitan Grantyň çagalary**», «**Syrly ada**» ýaly romanlary dünýä derejesinde meşhur eserlere öwrüldi.

Ýaşlykdan başlap köp okamaklygy, ylmy açyşlardyr ylmy-tehniki ösüşler bilen içgin gyzyklanmagy, aýratyn hem, XIX asyrdaky fizika, himiýa, biologiýa ylmlarynda uly üstünlikleriň gazanylmagy, tehniki ösüşiň güýçli depginde öňe gitmegi Žýul Werniň ylmy-fantastiki romanlary döretmäge itergi berýär. Ýazyjynyň eserlerinde täze

açyşlar eden alymlaryň, uly edermenlik bilen geografiki açyşlary amala aşyran syýahatçylaryň adamzat jemgyýeti üçin bitiren hyzmatlary öz çeper beýanyny tapypdyr.

Žýul Werniň «Klodius Bombarnak» romanynda diňe bir ylmy-fantastik pikirler beýan edilmän, eýsem, türkmenleriň durmuşynda bolup geçen taryhy wakalar hem beýan edilipdir.

XIX asyrdaky bolup geçen Gökdepe urşunda Gökdepe galasyny goraýjylaryň şan-şöhraty dünýä ýaň salýar. Ýazyjynyň «Klodius Bombarnak» atly ylmy-fantastik romanynda demir ýol bilen otluda syýahat edýän fransuz habarçysy Klodius Bombarnak Gyzyrlybat demir ýol duralgasynda otly iki sagatlap duran wagtynda rus goşunyň maýory Noltisiň türkmen topragynda bolup geçen wakalar baradaky gürrüňlerini diňleýär. Noltis Gökdepe oazisini eýelemegiň rus goşunlaryna kyn düşendigini ýatlap, bu barada fransuz žurnalistine: «Generallar Lomakin we Lazarew Gökdepe oazisini almak üçin ýöriş guradylar, ýöne tekeler olary ýeňdiler. Soňra bu oazisi basyp almak general Skobelewe tabşyryldy¹» diýip gürrüň berýär.

Žýul Wern galany goraýjylaryň aýratyn gahrymançylyk görkezip söweşendiklerini belläp: «Bu şäher diňe onuň berkitmeleri ýykylyp, onuň ýigrimi mün goraýjysy öldürilenden soň boýun egdi» diýip ýazýar.

Ýolda Gökdepe galasy baradaky gürrüňleri diňläp, bu ýerleriň taryhy bilen tanyş bolan Klodius Bombarnak: «Men pikire batyp gelyärkäm otly Gökdepä geldi. Sagat bir, ýarygijedi. Men bu şäheri höwes bilen görerdim welin, ýöne garaňkyda hiç zady görüp bolmaýar. Maňa maýor Noltisiň aýdyşy ýaly, ol ýerde entegem harby söweşleriň yzlary galypdyr: general Skobelewiň esgerleriniň 1981-nji ýylyň 1-nji ýanwardaky (hakykatda 12-nji ýanwar bolmaly – R.M.) hüjümlerinde galanyň berkitmelerini ýykypdyrlar ...²» diýip, Gökdepäniň taryhyny ýatlaýar.

Görşümüz ýaly, Žýul Wern bu eserinde Gyzylysuw adasyndan tä Çärjewä (häzirki Türkmenabat – R.M.), Amyderýa çenli aralykda

¹ Жуль Верн. Школа Робинзонов. Клодиус Бомбарнак. – Москва, 1989, стр. 201

² Görkezilen eser, 209 sah.

ýerleşen türkmen topragyny, onuň adamlaryny, gözel, özboluşly tebigatyny jikme-jik suratlandyrýar. Ýazyjy bu ýurduň uly geljeginiň bardygyny öňdengörüjilik bilen aýdýar we öz eserinde beýan edýär. Elbetde, Klodius Bombarnagyň rus maýory Noltis bilen duşuşmagy ýazyjynyň çeper fantaziýasynyň önümi bolsa-da, eserde beýan edilýän maglumatlaryň düýbünde taryhy hakykat ýatyr. Ol maglumatlary ýazyjy şol döwürde Fransiýada Türkmenistan, türkmenler barada çap edilen kitaplardan we metbugat habarlaryndan alypdyr. Ýazyjyny Türkmenistanyň tebigaty, adamlary bilen baglanyşykly her bir maglumat, şol sanda bu ýurtda bolup geçen taryhy wakalar içgin gyzyklandyrypdyr, şol sebäpli ol öz eserinde Gökdepe galasynyň taryhyna degişli maglumatlary jikme-jik beýan edýär. Sebäbi XIX asyrdan bolup geçen Gökdepe söweşlerinden soň Gökdepe galasynyň ady mertligiň, gahrymançylygyň nyşanyna öwrülip, dünýä meşhur bolupdyr we şol sebäpli onuň keşbi adamlaryň aňyna, çeper eserleriň, taryhy kitaplaryň gatyna ebedi siňipdir.

Nemes edebiýatynda romantizm

XVIII asyryň ikinji ýarymynda Fransuz buržuaz rewolýusiýasy döwründe Germaniýa Ýewropada iň bir yzagalak we dagynyk döwlet bolupdyr. Germaniýa XVII asyrdan 296 sany kiçijik özbaşdak döwletlere bölünip, «German milletiniň keramatly Rim imperiýasy¹» diýlip atlandyrylypdyr. Soňra Napoleonyň döwründe olar birikdirilip, 38 döwlet bolupdyr². Kapitalistik ösüş Germaniýada haýal geçýär. Fransuz rewolýusiýasynyň täsiri astynda bolup geçen birnäçe daýhan gozgalaňlary Germaniýada dowam edip gelýän feodal patyşa düzgünini ýykyp bilmeýär.

Fransiýanyň goşunlarynyň Germaniýany basyp almagy, salgytlaryň köpelmegi, nemesleriň fransuz goşunynyň hataryna çagyrylmagy nemes halkynyň ýagdaýyny öňküden hem agyrlaşdyrýar. Awstriýanyň we Prussiýanyň Fransiýanyň garşysyna alyp baran göreşi

¹ Imperiýa – latyn sözi, häkimiýet diýmekligi aňladýar, birnäçe döwletleri öz içine alýan uly döwlete imperiýa diýilýär.

² История зарубежной литературы XIX века. Москва, «Просвещение», 1972, стр.20

ýeňliş bilen gutarýar we Tilzit şertnamasy (1807) Germaniýa üçin örän amatsyz bolup, Germaniýa Fransiýanyň baknasyna, golasty ýurduna öwrülýär. Bu agyr ýagdaý kem-kemden nemes halkynyň milli duýgularyny oýarýar we nemes halky Fransiýa garşy göreşe aýaga galýar.

Fransiýanyň 1812-nji ýylda Russiýadan ýeňilmegi nemes halkynyň azatlyga çykmagy üçin uly mümkinçilik açýar. Emma Germaniýa fransuz agalygyndan azat bolsa-da, bütewi bir döwlete öwrülip bilmeýär. Feodal dagynyklyk, köne düzgünler ýurduň ösmegine päsgel berýär. Muňa garamazdan nemes halkynyň bir millet, bir bitewi döwlet bolmak ugrundaky meýilleri nemes edebi diliniň we edebiýatynyň ösüşine güýçli täsir edýär. Nemes edebiýatynda romantizmiň ösüp kemala gelmeginde bu akyma degişli bolmadyk Ý.W.Gýote, F.Şiller ýaly ýazyjylaryň hem eserleri belli bir derejede täsir edipdir.

Nemes edebiýatynda romantizmiň ösüş döwürleri

Romantizm akymynyň nemes edebiýatynda ösüşini şertli halda üç döwre bölmek mümkin, onuň **birinji döwri 1795-1805-nji ýyllary** öz içine alýar. Oňa «Iýena romantizmi» diýlip hem aýdylýar. Bu döwürde romantizmiň nazaryýeti kemala gelipdir we F.Şlegel, Nowalis we L.Tik ýaly ýazyjylaryň eserleri meşhurlyk gazanypdyr.

Romantizmiň **ikinji döwri ýa-da «Geýdelberg döwri» 1806-njy ýyldan 1815-nji ýyla** çenli döwri öz içine alýar. Romantizmiň ikinji döwründe Geýdelber uniwersiteti ähmiýetli medeniýet we edebiýat merkezine öwrülýär, şol sebäpli bu döwre «Geýdelberg romantizmi» diýlip aýdylýar. Ol ýerde Klemens Brentano we Lýudwig Ahim Arnim wajyp rol oýnapdyr. Geýdelberg romantikleriniň toparyna soňra nemes halk erteklerini ýygnaýjylar meşhur Grimm doganlar hem girýärler.

Romantizmiň **üçünji döwri 1815-1848-nji ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde Napoleonyň ýeňilmegi bilen Berlin şäheri romantizmiň merkezine öwrülýär. Berlinde E.T.A.Gofman, A.Şamisso, Genrih Geýne ýaly ýazyjydyr şahyrlar uly meşhurlyk gazanýarlar. Ýöne

kem-kemden romantizmiň tutuş Germaniýa ýaýramagy bilen Berlin öňki ähmiýetini ýitirýär.

Iýena romantizmi

Iýena romantizmi Iýena şäherinde 1798-nji ýylda döredilen edebi kružogyň esasynda döreýär. Bu edebi topara doganlar Fridrih Şlegel (1772-1829), Awgust Wilgelm Şlegel (1767-1845), Lýudwig Tik (1773-1853), Nowalis (1772-1802) ýaly ýazyjylar we şahyrlar girýär.

Doganlar Awgust we Fridrih Şlegel Germaniýada edebiýaty öwreniş ylmynyň düýbünü tutujylardyr. Olar gadym döwrüň, orta asyrlaryň we Renessans döwrüniň edebiýatyny gowy öwrenip, öz döwürleriniň edebiýatynyň nähili bolmalydygy baradaky teoretiki pikirlerini öz işlerinde ýazyp beýan edipdirler.

Ilkibada Iýena toparynyň ýazyjlary **Gýotäniň «Faust», «Wilgelm Meýsteriň okuwçylyk ýyllary»** atly eserlerini nusga edinsele-rem, soňra olar XIX asyrdä täze görnüşdäki edebiýatyň gerekdigini duýmak bilen, «Şahyr özüni gurşap alan dünýäni däl-de, öz kalbyn-daky içki dünýäsini öwrenmeli» diýen ýörelgäni öňe sürýärler.

Gadymy antik döwrüniň grek we Rim edebiýaty barada söz açyp, F.Şlegel sungatyň wagtyň geçmegi bilen üýtgap durýandygyny hem-de adamzat jemgyýetiniň her bir ösüş döwründe özüne mahsus, öz wajyp meselelerine laýyk bolan çeper döredijiligi talap edýändigini nygtaýar. Romantikler ýazyjlaryň, şahyrlaryň we hudožnikleriň halkyň arasynda ýokary orny eýeleýändiglerini aýdýarlar. F. Şlegel bu pikiri nygtaýar, «Adamyň beýleki jandarlardan ýokarda durşy ýaly, hudožnik hem adamlardan şeýle derejede ýokarda durýandyr¹» diýip aýdýar.

F.Şlegel «romantiki ironiýa» ýa-da «romantiki kinaýa» diýlen düşüňjäni öňe sürýär. Romantiki kinaýa iki görnüşli bolýar. Romantizmiň birinji ösüş döwründe romantiki kinaýa hakyky durmuşy inkär edýär. Oňa ýaňsylaýjy göz bilen seredýär. Romantikler romantik ironiýany magaryfçylaryň durmuşa çynlakaý seredişine garşy goýýarlar. Ýazyjy hakyky durmuşdan gaça durýar, ony görmejek bolýar. Emma romantizmiň ikinji ösüş döwründe romantiki kinaýa hakyky durmuşy

¹ История зарубежной литературы XIX века. – Москва, 1991, стр. 108.

tankyt etmeklige geçýär. F.Şlegel özüniň teoretiki pikirlerini «**Lýusinda**» (1799) atly romanynda hudožnik Ýuliý we Lýusindanyň söýgi gatnaşyklarynyň üsti bilen görkezýär. Romanyň sýužeti yzygiderli ösmeyär we onuň mazmuny hem roman žanrynyň kadalaryna laýyk gelmeýär. Roman şol döwrüň «maşgala baradaky romanlaryna» garşy gönükdirilendir. Ýuliý we Lýusinda öz söýgülerinde erkin hereket edýärler. Olar hiç hili kanun bilen baglanyşykly däl. Olar buržuaz, peýdakeşlik bilen baglanyşykly maşgala durmuşyny ret edýärler. Durmuşda bikär ýaşamaklygy, söýgüden lezzet almaklygy ündeýärler. Bir tarapdan, bu romanda çäkli arzuw-islegler bilen ýaşayan buržuaz maşgala durmuşy ret edilip ýazgarylsa-da, ikinji tarapdan, eseriň gahrymanlary özbaşdaklyga, men-menlige ýykgyň edýärler.

Novalis
(1772-1801)

Fridrih fon Gardenbergiň edebi lakamy «Novalis» (ýagny «tarp ýeri özgerdýän») bolupdyr. Novalis hukuk, filosofiýa, himiýa gylmlaryny, magdançylyk hünärini öwrenipdir. Iýena şäheriniň golaýynda duz alynýan ýerde inžener bolup işläpdir. Ýöne işden boş wagtlary Novalis edebiýat bilen gyzyklanypdyr. Iýena kružogynda ol iň zehinli şahyr we ýazyjy hökmünde tanalypdyr. Gýote ony «Romantizmiň hökümdary» (ýa-da imperatory) diýip atlandyrypdyr.

Novalis özüne çekiji baý ruhy dünýäni hakyky, maddy dünýäden ýokarda goýýar. Gije onuň üçin gündizden gowy, çünki ol gije arzuwlara batyp, poeziýa, döredijilik bilen meşgullanyp bilýär.

Novalisiň käbir goşgulary gam-gussa, ölüm baradaky pikirlere ýugrulandyr, sebäbi onuň ähli erkek we gyz doganlary ýaşlykda aradan çykýarlar. Hatda onuň söýýän Sofiýa fon Kýun atly gyzy hem on baş ýaşynda ýogalypdyr. Şonuň üçin şahyr öz goşgularynda söýgüli bilen

o dünýäde duşuşjakdygy barada ýazypdyr. Bu goşgular toplумы «**Gije aýdymlyry**» (1800) ady bilen «Ateneum»¹ žurnalynda neşir edilipdir.

Hakyky durmuşda Sofiýa beýleki gyzlardan kän bir tapawutlanmasa-da, Nowalisin goşgularynda ol päkligin, gőzelligin we akylllylygyň nyşany hökmünde wasp edilýär. Bu goşgularda Nowalis hemişe täzelenip duran adamzat durmuşynyň alamatlaryny dürli nyşanlaryň, alamatlaryň üsti bilen bermäge synanyşýar.

Nowalis «Erteki şygыр düzmekligin kanunydyr» diýip nygtamak bilen, çeper döredijilik üçin her günki hysyrdyly durmuşdan biraz ýokarda gezmekligin, ýokary göterilmegin gerekdigini aýdýar.

Nowalis özüniň dini mazmunly eserlerinde garyplara, ejizlere, kömege mätäç adamlara ýardam bermek baradaky pikirleri ündeýär. Onuň pikirine görä, başga bir adamyň gaýgy-gamyny paýlaşmak, özgelere kömek etmek liriki gahrymana mertlik we güýç berýär.

1802-nji ýylda Nowalisin «**Genrih fon Ofterdingen**» atly gutarylman galan romany çap edilýär. Bu kitap nemes romantizminiň ruhy sütünine öwrülen eserdir. Eserin baş gahrymany Genrih fon Ofterdingen XIII asyrdaky ýaşap geçen şahyr-minnezinger bir gezek düýşünde özüne çekiji, jadyly, ajaýyp mawy güli görýär. Şahyr şol güliň gözlegine çykýar. Şol mawy gül soňabaka nemes romantikleriniň nyşanyna, simwolyna öwrülýär.

Genrih öz ejesi bilen Eýzenahdan babasynyň ýanynda Augsburga gidýär. Ol öz ýolunda söwdagärlere, haçly ýörişe gatnaşan esgerlere, ykmanda we magdan gazyp alyjy işçä duş gelýär. Oňa duş gelen söwdagärler we esgerler alys Gündogar ýurtlarynda söwda edip, uruşlara gatnaşyp, Gündogary öwrenen keşpler hökmünde görkezilýär. Magdan gazyjy Ýeriň, tebigatyň syrlaryny bilmegin ruhuny özünde jemleýär. Ykmanda, terkidünýä ýaşayan adam geçmişiň we geljeginiň syrlaryny bilýär, şahyr Klingsor bolsa şahyrçylyk senediniň ussady. Ine, şondan Genrih ak pata almaly. Roman goşgy we kyssa görnüşinde ýazylypdyr. Hakyky durmuş wakalary düýşler bilen utgaşýar. Romanyň birinji bölegi «Garaşmak», ikinji bölegi «Amala aş-

¹ Ateneum – Gadymy Gresiýada ýazyjylaryň we alymlaryň duşuşýan, Afina-da ýerleşen ybadathanasy. Gadymy Rimde 135-nji ýylda açylan ilkinji oratorçylyk mekdebi.

mak» diýlip atlandyrylýar. Genrih Augsburg şäherinde babasynyňky-da bolan bir baýramçylykda şahyr Klingsor we onuň gyzy Matilda bilen tanyşýar. Ol Matildany söýýär. Klingsor Genrihe bir erteki aýdyp berýär. Şol erteki bilen romanyň birinji bölümi gutarýar.

Romanda Nowalis bu durmuşda adamy diňe arzuwlaryň, poeziýanyň, gözelligiň halas etjekdigini görkezmek isläpdir. Romanyň gutarylmadyk ikinji böleginde ol Altyn asyryň, ruhy gözelligiň geljekdigini görkezmek maksadyny goýýar. Romanda gürrüňi edilýän mawy güljagaz bolsa Genrihiň nämälim bir zada garaşmagyny, onuň söýgülisi Matildany, geljekde boljak ajaýyp durmuşy, Altyn asyry aňladýan bir nyşan, alamat hökmünde teswirlenýär. Roman Genrihiň şol mawy güljagaz baradaky düýşi bilen başlanyp, ahyrsoňy Genrihiň şol güli tapyp almagy we Altyn asyryň, ýagny ajaýyp durmuşyň gelmegi bilen gutarmaly eken.

Nowalis bu eserinde adamyň ruhy işjeňligini, onuň öz arzuw-islegleri, söýgüsi bilen gözellige we ruhy päklige, kämillige ymtylyşyny wasp edýär. Romanda Genrih fon Ofterdingeniň kalbynda döreýän ajaýyp arzuwlarda, dünýäde garyplyk, ýamanlyk, ölüm ýaly zatlar ýok edilýär. Emma eserde Nowalisiň ertekiler dünýäsine batmagy ony hakyky durmuşdan daşlaşdyrýar. Durmuşyň hakyky alamatlary öçüp gidýär.

Lýudwig Tik
(1773-1853)

«Eger-de men ýalňyşmaýan bolsam, biz gözellige bolan söýginiň dürli görnüşlerde ýene-de täzeden oýanan asyrynda ýaşaýarys. Bu şeýle bolsa, onda her bir adam bu islegiň barlygyny inkär etmän, onuň ösüşini goldamalydyr¹» diýip, ajaýyp ertekileriň we dürli žanrlarda meşhur

¹ Зарубежная литература XIX века. – Москва, 1990, стр. 73

eserleri döretmegiň hötdesinden gelen romantik ýazyjy Lýudwig Tik 1803-nji ýylda ýazypdy.

Lýudwig Tik 1773-nji ýylda Berlinde hünärment maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ýaşlygyndan bilime uly isleg bildirýär. Edebi kitaplary köp okaýar. Gall, Erlangen, Gettingen uniwersitetlerinde filologiýa ylymlaryny öwrenýär (1792-1795).

Lýudwig Tik döredijilik işine talyplyk ýyllaryndan başlaýar. Onuň şol döwürde ýazan «**Wilýam Lowel**» (1795-1796) atly romany bir ýaş inlis ýigidiniň bilim almak üçin Ýewropa syýahat edişini we onuň başdan geçirenlerini gürrüň berýär. Bu roman magaryfçylyk döwriň terbiýe beriji romanlarynyň äheňinde ýazylypdyr. Durmuşy bilmezligi, özüniň egoistik isleglerine çenden aşa köp üns bermegi gahrymany heläkçilige iterýär. Ýazyjy bu eserde, esasan, gahrymanyň gapma-garşylyklardan doly içki oý-pikirlerini, onuň ýalňyzlygyny we durmuşyň çylşyrymly wakalaryndan onuň başynyň çykmaýandygyny açyp görkezýär.

Lýudwig Tik 1797-nji ýylda özüniň «**Peter Leberehtiň neşir eden halk ertekileri**» atly üç tomluk ertekileri bilen özboluşly ýazyjy hökmünde meşhurlyk gazanýar. Bu eserleriň bir bölegini ýazyjynyň özi ýazypdyr, emma käbirini halk döredijiliginden alypdyr.

Lýudwig Tik ýönekeý, adaty wakalarda syrly we adatdan daşary hadysalary görmegi başaýar hem-de bolup geçýän wakalara edep we ahlak kadalarynyň nukdaýnazaryndan seredýär.

Ýazyjynyň «**Akýagyz Ekbert**» (1797) atly ertekisi ýazyjynyň romantik garaýyşlaryny aýdyň görkezýän eserdir.

... Bir wagtlar Garts diýen daglyk ýerde, adatça, akýagyz Ekbert diýip atlandyrylýan rysar ýaşapdyr. Onuň ýaşayan galasyna Filip Walter atly dosty geler eken. Günlerde bir gün Ekbert dosty bilen agşamlyk naharyny iýip bolansoň oňa öz aýalynyň ýaşlygynda başdan geçiren wakalary barada berjek gürrüňini diňlemegini haýyş edýär. Onuň aýaly öz ýaşlygy barada gürrüň berip başlaýar. Ol kiçijik gyzjagaz wagty öz garyp ýaşayan ene-atasynyň öýüni taşlap gidyär. Ol gidip barşyna tokaýlykda bir garry aýala duş gelýär. Garry aýal oňa howandarlyk edýär we özüniň tokaýdaky öýüne äkidýär. Berta atly ol gyzjagaz şol garrynyň öýünde ýaşap başlaýar. Ol garry aýal

gezelenje gidende Berta ol öýüň doly hojaýynyna öwrülýär. Garrynyň iti ony gowy görýär, onuň aýdym aýdýan guşy bolsa, Bertanyň sözlerine şatlykly saýrap jogap berýär. Berta bu ýerde özüni örän bagtly duýupdyr. Garry aýal hem Bertanyň öwgüsini ýetiripdir hem-de oňa eger geljekde hem özüni şunuň ýaly oňat alyp barsa, bagtly boljakdygyny, emma ters ýola düşse, betbagt boljakdygyny aýdypdyr. Emma Berta garrynyň aýdanlaryna onçakly bir düşünmändir.

Berta on dört ýaşyny dolduryp geçensoň, günlerde bir gün garrynyň her gün içi dür ýa-da başga bir gymmatbaha daşly bir ýumurtga guzlaýan guşuny we gymmatbaha daşlaryny alyp, gaçyp gitmekligi ýüregine düwýär. Bir gün garry aýalyň gezelenje gideninden birnäçe gün geçenden soň, Berta iti berk daňyp, içi gymmatbaha daşly gutularyň birini we guşly kapasany alyp, garrynyň öýünden gaçyp gidyär. Berta bir owadan şähre ýetip, bag-bakjaly öý satyn alyp, hyzmatkär gyz tutunýar. Ol kem-kemden garryny unudyp, öz durmuşyndan hoş ýaşap ýörkä, kapasadaky guş jenaýat edenini puşman etjekdigi barada aýdym aýdýar. Berta guşuň aýdymyny diňläp, rahatlygyny ýitirýär. Guş bolsa şol bir aýdymyny gaýta-gaýta aýdýar. Berta guşa seretdigiçe guşuň nazary ony gorkuzýar. Ahyrsoňy Berta guşy kapasadan çykaryp, bogup öldürýär-de, ony bagda gömyär. Soňra Berta Ekbert diýen rysara durmuşa çykýar.

Berta öz başdan geçirenlerini aýdyp gutarandan soň, Filip Walter onuň elini ogşap hoşlaşýarka tokaýdaky şol garry aýalyň Ştromiana atly itini ýatlaýar. Ol itini adyny Bertanyň özi-de ýatdan çykaran eken. Bu zatlara geň galyp, Berta näsaglaýar. Ekbert öz aýaly Bertanyň syryny açmagyndan gorkup, Walteri atyp öldürýär, soň Ekbert Gugo atly ýaş rysar bilen dostlaşýar. Ekbert ony ýakyndan synlasa, ol hem Waltere meňzeýär eken. Bu pikirler Ekbertiň ruhy ýagdaýyny gozgalaňla salýar. Ine, şonda baýryň arkasyndan bili бүкүлен garry çykyp: «Sen meniň guşumy, dürümi, meniň itimi getirdiňmi?» diýip gygyrýar. «Seret, jenaýatyň yzy jezadyr. Seniň Walter, Gugo diýen dostlaryňam mendim. Berta bolsa seniň gyz doganyňdy. Seniň kakaň aýalyňa ýaranjak bolup, birinji aýalyndan bolan gyzyny öýünde saklamajak bolup, ony bir çopana saklamaga berdi¹» diýende, Ekbert

¹Зарубежная литература. XIX века. Романтизм. – Москва, 1976, стр. 39-40.

akylyndan azaşýar. «Ýerde ýatan, akyly azaşan Ekbert ölüp barýardy, onuň gulagyna garrynyň aýdýan sözleri, itiň üýürmesi, guşuň aýdymy eşidilýärdi¹» diýip, erteki tamam bolýar.

Lýudwig Tik bu ertekide öz döwrüniň örän wajyp meselesi bolan «altyn, baýlyk we ahlak» we şonuň bilen baglanyşykda «jenaýat we jeza» temasyňy açyp görkezýär. Ol puluň, baýlygyň adamyň aňyna täsir edip, onuň nebsewürligini, açgözlügin, husytlygyny artdyryandygyny we ahyrsoňunda ony jenaýata iterýändigini aýdyň suratlandyrýar. Ýazyjy Ekbertiň we onuň aýaly Bertanyň keşpleriniň üsti bilen öz eden erbet, bet işi üçin her bir adamyň jeza çekjekdigini nygtaýar.

Geýdelberg romantizmi

Nemes edebiýatynyň ikinji ösüş döwri «**Geýdelberg romantizmi**» (1806-1815) diýlip atlandyrylýar. Geýdelberg uniwersitetiniň talyplary **Klemens Brentano (1778-1842)**, **Lýudwig Ahim fon Arnim (1781-1831)** we doganlar **Wilhelm Grimm (1786-1859)** hem-de **Ýakob Grimm (1785-1863)** 1808-nji ýylda Geýdelberg romantikleriniň toparyny döredýärler. Bu topara soňra Şamisso we Gofman hem goşulýar.

Romantizmiň ikinji döwri nemes edebiýatynyň Iýena romantizminden tapawutlanýar. Halk döredijiligi, onuň taryhy, milli medeniyeti, ruhy baýlygy, nemes halkynyň özbaşdaklyk üçin göreşi, jemgyýet we şahsyýet temalary Geýdelberg romantikleriniň üns merkezinde durýar. Geýdelberg romantikleri nemes halk döredijiligini öwrenmeklige aýratyn üns berýärler.

Klemens Brentano we Lýudwig Ahim fon Arnim 1802-nji ýylda Maýn derýasynda gämide syýahat edýärler. Olar bu syýahat döwründe köp ýerleri gezýärler, bazarlarda, köçelerde aýlanyp aýdym aýdýan aýdymçylary, aktýorlary diňläp, halk aýdymalaryny ýazyp alýarlar we olary timarlap, täzeden işläp, neşir etdirýärler. Bu ýygyny «**Oglanyň jadyly tüýdügi**» (1806-1808) diýlip atlandyrylypdyr. Halk aýdymalarynyň üç jiltiden ybarat bu ýygynyň halk döredijiligi-

¹ Görkezilen eser, 40 sah.

niň ajaýyp nusgalaryny özünde jemläpdir. Ýygyndyda aýdymlar watançylyk, milli dörediş, dini, söýgi ýaly temalara bölünipdir.

«Oglanyň jadyly tüýdögi» atly ýygynda girýän aýdymlyry neşir etmäge doganlar Ýakob Grimm (1785-1863) we Wilgelm Grimm (1786-1859) hem kömekleşipdir. Emma soňra doganlar Grimmler nemes halk ertekilerini özbaşdak ýygnamaga girişýärler.

Doganlar Grimmler – Ýakob Grimm we Wilgelm Grimm, Gessen şäherinde gullukçynyň maşgalasynda öňüp-ösüpdirler. Olaryň Lýudwig Emil Grimm (1790-1863) atly üçünji doganlary hem bolupdyr, emma ol edebiýat bilen meşgullanmandyr. Doganlar Marburg uniwersitetinde okapdyrlar we hukuk hünärini öwrenipdirler. Halk döredijiligi bilen gyzyklanmak olary Arnim we Brentano bilen dostlaşdyrypdyr. Olar Germaniýanyň gülläp ösjekdigine ynanyapdyrlar.

Doganlar Grimmler nemes halk ertekilerini ýygnamaga uly höwes bilen girişýärler. Olar halkyň arasynda aýlanyp, dürli adamlaryň dilinden nemes halk ertekilerini ýazyp alýarlar we olary tertibe salyp, neşir etdirýärler. Olar 1812-nji ýylda «**Çagalar üçin we öý ertekileri**» diýen at bilen ertekiler ýygnyndysynyň birinji jildini neşir etdirýärler. Bu ertekiler ýygnyndysynyň ikinji jildi 1815-nji ýylda, üçünji jildi bolsa 1822-nji ýylda çap edilýär. Bu ertekiler doganlar Grimmlere dünýä derejesinde şöhrat getirýär. Soňra ol ertekiler dünýä dilleriniň köpüsine terjime edilýär, sebäbi olara halkyň ynсанperwerlik ýörelgelerine ýugrulan in gowy ertekileri girizilipdir. Bu ýygynda iki yüz erteki salnypdyr. Ýygynda salnan ertekileri şertli ýagdaýda jadyly ertekiler, haýwanlar hakyndaky ertekiler we durmuşy ertekiler diýen üç topara bölmek mümkin. Doganlar Grimmleriň ertekileriniň terbiýeçilik ähmiýeti örän uludyr. Olar dogruçylygy, zähmetsöýerligi, ugurtapyjylygy, batyrlygy, rehimdarlygy, ejizlere, garyplara ýardam etmegi, tutanýerliligi, sabyrlylygy we ahlak arassalygyny ündeýärler.

Doganlar Grimmleriň ylmy-filologik, edebi işleri olary tanymal alymlaryň hatarynda goýupdyr. Olara 1841-nji ýylda Berlin uniwersitetiniň professory we Ylymlar akademiýasynyň agzasy diýen atlar berilýär.

Genrih Fon Kleýst (1777-1811)

Wilhelm Genrih fon Kleýst Oderiň boýundaky Frankfurtda 1777-nji ýylda dworýan harby gullukçynyň maşgalasynda eneden bolýar. Onuň kakasy maýor derejeli serkerde bolupdyr. Şonuň üçin Kleýst ýaşlygyndan harby tälim alýar we goşun gullugynda bolýar. Emma ol 1799-njy ýylda gullukdan meýletin boşap, Frankfurt uniwersitetine okuwa girýär. Soňra ol uniwersiteti taşlap, Pariže, Şweýsariýa syňahata gidýär.

Kleýst 1804-nji ýylda Berline dolanyp gelýär. Ol ömrüniň soňky ýyllarynda (1808-1811) Berline örän döredijilikli işleýär.

Genrih fon Kleýstiň eserlerinde romantizm bilen bir hatarda realizmiň we klassisizmiň alamatlaryny görmek bolýar. Ol metbugatda makalalar bilen hem çykyş edipdir. Makalalarynda halky azatlyk ugrunda Napoleon Bonapartyň garşysyna göreşe çagyrypdyr.

Kleýst kämil, çeper tragediýalaryň, hekaýalaryň awtorydyr. Onuň **«Döwlen küýze» (1804)** atly komediýasy Gyote tarapyndan Weýmarda sahnada goýlupdyr. Komediýanyň baş gahrymany Adamyň özi küýzäni döwüp, günäkäri başga ýerden gözleýär. Emma ahyrsoňy paş edilýär. Bu komediýa realistik häsiýetli eserdir.

Ýazyjynyň **«Gamburgly şazada Fridrih» (1809-1810)** atly dramasynda şazada Fridrihe ir daňdan duşmanyň eýelän ýerini synlamagy, ýöne onuň üstüne çozmazlygy tabşyryrlar. Emma ýaş şazada ganygyzmalyk edýär hem-de batyrlyk görkezjek bolup, öz esgerleri bilen duşmanyň üstüne çozýar we olary gaçmaga mejbur edýär. Yzyna dolanyp gelensoň, buýrugy ýerine ýetirmänligi üçin, şazadany ölüm jezasyna höküm edýärler. Şazada öz goýberen ýalňysyna doly düşünenenden soň, onuň günäsini geçýärler.

Kleýstiň iň bir ähmiýetli eserleriniň biri-de «**Mihael Kolhaas**» atly nowellasydyr. Bu nowellada XVI asyrdaky ýaşap geçen Mihael Kolhaasyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Päk ýürekli, at satmak bilen meşgullanýan Mihael Kolhaasa bir dworýan günä ýöňkeýär. Ine, şeýle töhmet zerarly ol garakçylyga ýüz urýar. Ýazyjy bu eserde adamyň durmuş şertleri erbet bolup, ol nähak töhmete galanda bikanun işlere baş goşýandygyny aýdyň görkezýär.

Genrih fon Kleýstiň eserleri nemes edebiýatynyň mundan buýa-na ösmegi üçin ähmiýetli rol oýnaýar.

Nemes edebiýatynda romantizmiň üçünji döwri (1815-1848)

1814-15-nji ýyllardan soň, ýagny Napoleon Bonapartyň häki-miýetiniň synmagy bilen Germaniýanyň durmuşynda täze döwür başlanýar. Indi öňki dagynyk patyşa-feodal düzgünleri täzedan dikeldilýär. Ýurtda otuz dört sany patyşa döwleti we dört sany özbaş-dak şäher German birleşigini düzýär. Şu döwürde E.T.A.Gofman, A.Şamisso, G.Geýne ýaly ýazyjy-şahyrlar durmuşda höküm sürýän gapma-garşylyklary öz eserlerinde göçme manyly keşpleriň üsti bilen beýan edipdirler.

Geýdelberg romantizminiň wekilleri halk döredijiligine, milletiň ruhy medeniýetine, onuň azatlyk üçin göreşine üns beren bolsalar, ro-mantizmiň üçünji döwriň ýazyjylary durmuşyň wajyp meselelerini, jemgyýetiň çüýrük kanunlaryny, puluň, baýlygyň adama, adamkär-çilige duşmançylykly bolan hadysalaryny inçe kinaýa bilen, erteki görnüşinde teswirleýärler.

Romantizmiň üçünji döwründe ýazylan erteki-hekaýalarda şol döwürdäki durmuşyň kemçilikleri ýaňsylanyp tankyt edilýär. Bu eserlerde hakyky durmuşyň alamatlary, keşpleri gahrymanlaryň ar-zuwlaryna päsgel beriji duşmançylykly güýçler hökmünde surat-landyrylýar (mysal üçin, Gofmanyň «Altyn küýze» powestinde alma satýan garry aýal Anselme onuň işiniň rowaç almajakdygyny häli-şindi ýatladýar – R.M.). Peýdakeşlik, pula kowalaşmak we ahlak kadalarynyň arasyndaky gapma-garşylyklar, özgeleriň zähmetini öz

bähibidine ulanýan adamyň keşbi, bir adamyň iki dünýäde ýaşamagy ýa-da adamyň ruhunyň aýry ýaşamagy ýaly täze edebi açyşlar ýüze çykýar. Gofmanyň, Şamissonyň ertekilerinde şeýle keşpler umumylaşdyrylyp, umumyadamzat hadysalary derejesine ýetirilýär.

Romantizmiň üçünji döwri durmuşa barha içgin aralaşmak we ýaramaz hadysalara tankydy göz bilen garamak bilen, geljekde edebiýatda realizm akymynyň döremegine şertler döredýär.

Ernst Teodor Amadeý Gofman
(1776-1822)

«Saz adama göze görünmeýän ajaýyp dünýäni açýar¹» diýip ýazan Gofman durmuş ýoluna girenden saz sungaty bilen içgin gyzyklanyp başlaýar. Ol hatda eýýäm meşhurlyk gazanan birnäçe hekaýasyny çap etdirensoň hem, sazanda-kompozitor bolmak arzuwyny ýüreginde besläp gezipdir.

Gofman 1776-njy ýylyň 24-nji ýanwarynda Kýoniňsberg (Rus-siýanyň territoriýasyndaky häzirki Kaliningrad) şäherinde aklaw-çy-adwokat maşgalasynda eneden dogulýar. Ol Kýoniňsberg şäherin-däki uniwersitetde okap, hukuk ugrundan bilim alypdyr. Ol birnäçe wagtlap Warşawanyň şäher kazyýetinde gullukçy bolup işleýär, emma boş wagtlyry teatrda dirižýor² bolup işläp, opera we balet oýunlaryny ýazypdyr. Ol surat çekmegi hem-de saz sungatyny diýseň söýüpdür. Şonuň üçin ol öz eserlerinde sazanda-kompozitorlaryň keşplerini uly söýgi bilen suratlandyrypdyr. Ol edebiýatda ilkinji gezek özüniň «**Kawaler Glýuk³**» (1809) atly hekaýasy bilen tanalyp başlapdyr. Bu

¹ Зарубежная литература. XIX век. Романтизм. – М.: Просвещение, 1976, стр. 82.

² Dirižýor – orkestri, hory dolandyran adam.

³ Kristof Willibald Glýuk – XVIII asyryda ýaşan, meşhur kompozitor.

hekaýanyň yzyndan onuň beýleki hekaýalary «**Kallonyň¹ ruhundaky fantaziýalar**» (1814-1815) ady bilen çap edilenden soň, Gofman Germaniýada meşhurlyga eýe bolýar. Bu ýygynnda girýän hekaýalarda zehinli kompozitor Ýogann Kreýsleriň peýdakeşlik bilen ýaşayan şäher buržuaz jemgyýetiniň durmuşynda öz ornuny tapyp bilmezligi we ruhy garyp adamlaryň saz sungatyna sarpa goýmaýandyklary beýan edilýär. Diňe at-abraýa kowalaşyp, saza höwesi bolmadyk çagalaryna saz öwretjek bolýan baý öýlerde şol çagalary okadyp pul gazanmaly bolýan Ýogann Kreýsler durmuşdan lapykeç bolýar.

Gofmanyň hekaýalarynyň arasynda «Altyn küýze» atly eseri aýratyn orun eýeleýär. Bu hekaýa-ertekiniň baş gahrymany talyp Anselm gün-güzeran görmek üçin bir arhiwariýusyň² golýazmalaryny göçüriji bolup işleýär. Ol öz tebigaty boýunça arzuwçyl ýaş ýigit bolany üçin, köplenç arzuw kölüne batýar. Emma hakyky durmuşda onuň eden işi şowuna bolmaýar.

Gofmanyň «Altyn küýze» powestinde arzuw we hakyky durmuşyň arasyndaky gapma-garşylyk görkezilýär. Ýazyjy Anselmiň durmuşyny görkezende gahrymany göýä iki hili dünýäde ýaşayan ýaly edip suratlandyrýar. Durmuşyň real, hakyky alamatlary, adaty gullukçylary, alma satýan garry aýal, Weronikanyň enekesi, adaty şäher ýaşajylary arzuwçyl Anselmiň edýän hereketlerine geň galyp seredýärler. Onuň şäheriň daşynda, otuň üstünde buzina agajynyň astynda arzuwa çümüp, öz-özi bilen gepleşip oturanyny gören adamlar ol piwony köpräk içendir öýdýärler. Anselmiň görýän zatlaryny olar görüp bilmeýärler. Emma Anselme ynanyan, onuň arzuwlarynyň amala aşmagyna ýardam edýän adatdan daşary güýçler hökmünde arhiwariýus Lindhorst we onuň altynsow-ýaşyl reňkli ýylan görnüşdäki gyzy Serpentina çykyş edýärler. Erteki-hekaýa Anselmiň altynsow-ýaşyl reňkli ýylan görnüşdäki gyz Serpentina öýlenip, maksat-myradyna ýetmegi bilen gutarýar.

Gofman bu eserde Anselmiň arzuwlarynyň diňe hyýaly ertekiler dünýäsinde amala aşýandygyny görkezýär. Ýagny ýönekeý, adaty

¹ Žak Kallo – XVII asyryda ýaşan, Gofmanyň söýgüli hudožnigi.

² Arhiwariýus – arhiwe serediji.

şäher ýaşajylary adatdan daşary ajaýyp arzuwlary görüp bilmeýärler, olar diňe öz her günki hysyrdy-aladalary bilen ýaşayarlar.

Adamyň diňe arzuw kölüne batanda bagtly ýaşandygyny aýtmak bilen Gofman eserini soňlaýar.

«Sinnober lakamly kiçijik Sahes» (1819) atly powest-erteki Gofmanyň in bir çeper eserleriniň biridir.

... Bir obada garyp maşgalada bir çagajyk dünýä inýär. Ol dogabitdi betnyşan bolup, üç ýaşyna ýetende hem, gowy ýöräp, gepläp bilmeýär. Aýaklary bolsa inçejik bolup, möýüň aýaklaryna meňzeýär eken. Ol çaga örän iýermen bolup, iýende sekiz ýaşly çaganyň iýjegini iýýän eken. Bir gün ol çaganyň ejesi, daýhan aýal tokaýdan ýygan odunyny göterip gelýärkä ýadap, dynç almakçy bolup oturýar we uka gidýär. Onuň sebedindäki çaga hem oňa gysylp ýatýar. Şol wagt gezençden gelýän jadygöý aýal freýleýn fon Rozenşýon garyp aýala nebisi agyryp, onuň oglunyň kellesini öz jadyly eli bilen sypalaýar. Şondan soň onuň kellesinde üç sany jadyly altyn saç peýda bolýar. Ol saçlar kiçijik Sahesiň kemçiliklerini ejesinden başga adamlara görkezmeýär, tersine, ol hemmeleriň gözüne ýakymly, naşyja bolup görünýär. Şonuň üçin ejesi ony göterip barýarka bir ruhany Sahesi görüp, «owadan we eýjejik oglan»¹ diýip, ony terbiýelemäge alýar.

Sahes ulalandan soň altyn saçlaryň jadyly güýji oňa beýleki adamlaryň eden gowy işlerini hem öz adyna geçirmäge kömek edýär. Bir gün Baltazar atly talyp Moş Terpin diýen professoryň öýünde myhmançylykda bolanda, özüniň düzen goşgularyny okap berýär, emma ol goşgularyny okap bolansoň, hemmeler el çarpyp, şol ýerdäki kiçijik Sahesiň, ýagny Sinnoberiň ajaýyp şahyrdygyny aýdyp, ony gutlaýarlar. Şeýlelik bilen hemme ýerde kim näme etse, ol edilen iş Sinnoberiň adyna geçýär we onuň at-abraýy barha artyp, ol soňra hökümetde daşary işler ministri wezipesine bellenýär we orden bilen sylaglanýar.

Bu eserde nalajedeýin, hiç bir zat elinden gelmeýän, betnyşan Sahesiň jadygöýüň beren üç sany altyn saçynyň kömegi bilen beýleki adamlaryň eden işlerini öz adyna geçirip, ahyrsoňy ministr derejesine ýetmegini görkezmek bilen, Gofman şol döwürde durmuşda bolýan

¹ Э.Т.А. Гофман. Маленький Цахес, по прозвищу Циннобер. – Москва, –1978, стр.9

nogsanlyklary tankyt edýär. Adamlar Sahesiň betnyşandygyny, onuň emelsizdigini bilmeýärler, çünki Sahesiň altyn saçlary olaryň gözünü baglaýar. Ýöne Sahesiň bet niýetlerine, pygyllaryna garşy Baltazar atly talyp göreşýär. Ol şahyr, şonuň üçin ol hakyky dünýäni bolşy ýaly görüp bilýär. Hiç hili jadyly güýç onuň gözünü baglap bilmeýär.

Sinnobere garşy göreşde Baltazara jadygöý aýal feýa¹ Rozabelwerde, jadygöý Alpanus kömek edýär. Baltazar ahyrsoňy Sinnoberiň jadyly altyn saçlaryny ýolup alýar we adamlar Sinnoberiň elhenç, betnyşan sypatyny görüp, onuň üstünden gülüp, masgaralaýarlar. Ol tötänden hajathana gorşogyna ýykylyp ölýär. Jadygöý aýal Rozabelwerde Sahesiň öz güýjünü ýagşylyk üçin ulanmandygy sebäpli heläk bolandygyny aýdýar...

Gofman öz eserinde Germaniýanyň dagynyk feodal düzgünli kiçijik döwletlerinde bolup geçýän durmuş wakalaryny çişirilen, grotesk we kinaýaly äheňde beýan edýär.

Gofmanyň ömrüniň soňky ýyllarynda ýazan iň uly eseri «**Pişik Murruň durmuşa bolan garaýyşlary**» (1819-1821) atly gutaryl-madyk romanydyr. Ýazyjy bu romanda ýene-de sazanda-kompozitor Kreýsleriň keşbine dolanyp gelýär. Pişik Murr öz durmuş taryhyny ýazýar, Kreýsleriň terjimehaly ýazylan kagyzlary bolsa öz ýazýan kitabynyň sahypalarynyň arasynda goýýar. Şonuň üçin Kreýsleriň ykbaly doly bolmadyk, bölek-büçek maglumatlaryň üsti bilen berilýär.

Pişik Murruň öz-özünden, öz durmuşyndan göwni hoş, çünki ol durmuşda öz ornuny tapypdyr. Nirede bolsa bolsun, isle saraýda ýa üçekde, ýa-da başga bir amatlyja güneşli ýerde pişik Murr özüne ýakymly bir ýer tapyp ýaşap bilýär, ýatýar, dynç alýar. Ol boş hyýallara, arzuwlara kowalaşmaýar. Ol özüniň häsiýetiniň gowy taraplary barada köp gürrüň berýär, emma kemçiliklerini unudýar...

Şonuň ýaly dok, özünden göwni hoş adamlaryň ýakynynda durmuşda jebir çekip, horluk görýän adamlar hem bar, ýöne dok, mes adamlar olary görmezlige salýarlar. Şeýle agyr, garyp durmuşda ýaşaýan, emma ruhy taýdan baý Kreýslere daş-töweregindäki adamlar

¹ Feýa – zenan jadygöý.

düşünmeýärler. Ol Ýuliýa atly gyzy söýýär, emma gözel Ýuliýany ejesi kemakyl şazada Ignatiýa durmuşa çykarjak bolýar.

Pişik Murr özüni akyllý saýýar. Onuň baş ýörelgesi durmuşda akylsyz hereket etmezlik bolup durýar. Ol öz peýdasy üçin edýän işlerini owadan sözler bilen örtüp pikir ýöredýär. Ol öz ejesine duzlanan balygyň kellesini hödürleýär, emma soň durup bilmän ony özi iýip: «Wah, näme üçin biz şeýle ejiz, durmuşyň tüweleýleri bizi inçejik gamyş ýaly derrew epýär!» diýip zeýrenýär...

Gofmanyň bu romany hem Germaniýanyň XIX asyryň başlaryndaky durmuşynda bolan kemçilikleri, ýaramaz hadysalary, adamlaryň ownuk gylyk-häsiýetlerini, çäkli garaýyşlaryny şertli, göçme manyly keşpleriň üsti bilen, grotesk, çişirilen, teýeneli görnüşde suratlandyrylýar.

Romanda pişikleriň üsti bilen buržuaz, şäher ýaşajýylarynyň keşpleri görkezilýän bolsa, olara ulumsylyk bilen seredýän itler köşge degişli adamlaryň keşplerini aňladýar.

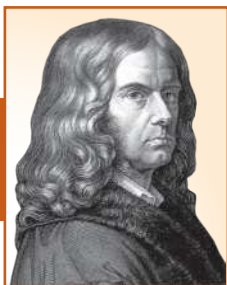
Gofmanyň başga-da «**Hanym Skýuderi**», «**Kiçijik hoz çakyjy we syçanlaryň patysasy**», «**Şeýtanyň içgisi**» (1815), «**Büreleriň hökümdary**» (1822) ýaly meşhurlyk gazanan, çeper ýazylan eserleri bardyr.

Gofman öz ýaşan döwrüniň, durmuşynyň kemçiliklerine gowy düşünişdir, ýöne ol olary açyk, gönümel aýtman, durmuşy erteki görnüşinde görkezýär, sebäbi şeýle tär, bir tarapdan, özüne çekiji bolsa, ikinji tarapdan, ol Gofmanyň özi üçin howpsuz bolupdyr. Emma şeýle erteki görnüşinde ýazylan eserleri üçin hem ýazyjy häkimiýet wekilleri tarapyndan yzarlanmalara duçar bolupdyr.

Gofman özüniň soňky ýazan «**Büreleriň hökümdary**» diýen ertekisi üçin yzarlanyp, köp azar berlip, ahyrsoňy şol ertekisini ýazan ýyly bolan 1822-nji ýylda ýürek ysmazyndan aradan çykýar.

Gofman öz eserlerinde durmuşdaky ýaramaz hadysalary tankyt edip, söýgi, päkýürekliklik, dostluk, rehimdarlyk, adalatlylyk ýaly asyly häsiýetleri wasp edýär.

¹ История зарубежной литературы XIX века. Под редакцией Я. Н. Засурского и С.В. Тураева. – Москва, 1982, стр. 55.

Adelbert Fon Şamisso
(1781-1838)

Gelip çykyşy boýunça fransuz bolan Adelbert Fon Şamisso nemes edebiýatynda ajaýyp eserleri döreden ýazyjydyr. Ol entek ýetginjek wagty, rewolýusiýa döwründe onuň ene-atasy Fransiýanyň Şampan welaýatyndaky Bonkur diýen galalaryny taşlap, Germaniýa gidýärler.

Şamisso 1798-nji ýylda Berlinde harby gulluga çagyrylýar. Şamissonyň fransuzça ady Lui Şarl Adelaid de Şamisso bolupdyr, ýöne soň ony nemesçe Adelbert fon Şamisso diýip atlandyrypdyrlar. Ol nemes raýaty hökmünde hatda öz watandaşlary fransuzlara garşy söweşlere-de gatnaşmaly bolupdyr.

Şamisso 1808-nji ýylda harby gullukdan boşaýar. Ol birnäçe wagt Parižde bolup, soň ýene-de Germaniýa gaýdyp gelýär we hemişelik ol ýerde galýar. Şamisso nemes edebiýatyny we filosofiýasyny öwrenmäge uly üns berýär. Ol Fihteniň, Şlegeliň, Nowalisiň we başga-da ençeme nemes ýazyjylarynyň eserlerini okaýar. Edebiýat bilen gyzyklanyp, onuň özi hem goşgy ýazyp başlaýar. Onuň ilkinji goşgulary 1804-1808-nji ýyllarda çykýar. Şeýle hem, ol tebigaty öwreniş ylymlary bilen gyzyklanypdyr we Berlin uniwersitetinde botanika, geografiýa ýaly ylymlary çuň öwrenipdir.

1815-nji ýylda Şamisso Russiýanyň «Rýurik» atly gämisine alym hökmünde gulluga alnyp, üç ýyllap ýeriň daşyna syýahat edipdir. Ol gaýdyp gelensoň Berlin uniwersitetinde doktorlyk derejesini goraýar. Şamisso ylmy işleri bilen bir hatarda şygry we kyssa eserlerini ýazýar. Onuň goşgulary nemes edebiýatynda ilkinji gezek öz döwruniň şol wagtky durmuşyny we syýasy temalary realistik äheňlerde beýan edýär.

1830-njy ýyldan soň Şamisso rewolýusion, demokratik göreşiň güýjemegi bilen romantizmden daşlaşýar we realistik mazmunly goşgular ýazýar. Onuň goşgularynda pukara, ýönekeý zähmetkeş adamlaryň keşpleri söýgi bilen suratlandyrylýar. Şeýle goşgularyň biri-de onuň «**Kir ýuwujy garry aýal**» atly eseridir. Bu goşguda janyny, saglygyny, güýç-gaýratyny gaýgyrman çagalaryny, maşgalasyny eklemek üçin, bütün ömrüni kir ýuwup geçiren bir aýalyň ýetmiş alty ýaşynda aradan çykanynda, tutuş ömründe özi üçin ýygnan pulunyň diňe onuň kepenine ýetendigini aýdyp, ýazyjy bu aýalyň özi üçin däl-de, başgalara hyzmat edip, olaryň aladasyny edip ýaşandygy üçin, uly hormata laýykdygyny nygtaýar.

«**Gedaý we onuň iti**» atly goşguda polisiýa bir gedaýa iti üçin üç taler¹ jerime salýar. Ony töläp bilmejekdigine gözi ýeten gedaý ilki itini derýada gark etjek bolýar, ýöne onuň iti elini ýalap, çyňsap aýagyna gysmyljylanda garry bütün ömründe, kyn günlerinde wepaly bolan itini gark etmäge dözmän, özüni suwa taşlap, gark bolýar...

Şamissonyň iň meşhur, oňa şöhrat getiren eseri bolsa «**Peter Şlemeliň täsin taryhy**» (1813) atly powestidir. Bu çaklaňja kitapça ilkinji neşirinden soňky ýüz ýylyň dowamynda (1919-njy ýyla çenli) 189 gezek nemes we daşary ýurt dillerinde neşir edilýär.

Garryp ýaş ýigit Peter Şlemel uzak syýahatdan gaýdyp gelip, Tomas Jon atly bir baý jenabyň öýüne baryp, oňa doganynyň iberen hatyny berýär. Jenap Tomas Jon Petere öz öýüniň önündäki otluk meýdançada bolup geçýän şady-horramlyga, meýlise goşulmagy teklipl edýär. Şol ýerde bir pursatda islendik gerek zady öz jübüsinden çykaryp, adamlara berýän hortaň, uzyn boýly, çal penjekli adam Peter Şlemeli örän geň galdyrýar. Şlemel şol çal penjekli adam bilen tanşandan soň, ol adam Petere öz kölegesini satmagy teklipl edýär. Ol eger-de Peter Şlemel kölegesini oňa satsa, onda oňa hiç haçan içiniň puly gutarmaýan gapjyk berjekdigini aýdýar. Peter Şlemel begenip, öz kölegesini satýar we tüçjar baý bolýar. Emma soňra hiç kim kölegesi bolmadyk Şlemel bilen iş salyşmak islemeýär. Şlemel adamlara altyn, pul paýlaýar, emma şonda-da olar onuň kölegesiniň ýoklugyny

¹ Taler – şol döwrüň nemes kümüş teňňesi.

bilenlerinden soň, ondan gaça durýarlar, ony doly derejeli adam saýmaýarlar...

Erteki görnüşinde ýazylan bu powestde bolup geçýän wakalar adamyň jemgyýetde orun almagy üçin, şol jemgyýetiň kanunlary, döp-dessurlary bilen ylalaşykda ýaşamalydygyny görkezýär. Göräýmäge bir ähmiýetsiz, hiç kime gerekmejek kölege hem adamyň şahsyýetiniň wajyp bölegine öwrülýär. Peter Şlemel öz kölegesini satansoň özüniň iň bir gymmatly zadyny ýitirendigine düşünýär, çünki adamlar jemgyýetde ony kölegesiz kabul etmeýärler. Hemmeler ondan ýüz öwürýärler. Hatda onuň söýýän gyzy-da başga adama durmuşa çykýar...

Şamissonyň bu eserinde örän köp manyly häsiýetde suratlandyrylýan Şlemeliň kölegesi romantik edebiýatda bir adamyň ruhy taýdan ikä bölünmegini görkezýär. Gofmanyň eserlerinde jemgyýetde ynsan durmuşy iki dünýäde bolup geçýän bolsa, Şamissonyň bu eserinde adamyň kölegesi özbaşdak ýaşayan bir keşbe, simwola öwrülýär. Eserde melgunyň, ýagny «çal penjekli adamyň» keşbinde örän erjellik bilen Peter Şlemeliň kölegesini satyn almak üçin söwda edişi söwda-satyk, buržuaz jemgyýetiniň wekillerini ýadyňa salýar.

Şamisso terjimeçi hökmünde-de tanalýar. Ol fransuz şahyry Beranženiň halkyň durmuşyny görkezýän eserlerini nemes diline terjime edipdir.

Şamisso 1838-nji ýylda, nemes halkynyň syýasy galkynyş döwriniň önüsyrysynda aradan çykýar.

Iňlis edebiýatynda romantizm

Ýewropa ýurtlarynyň köpüsünde, şol sanda Angliýada hem romantizm Fransiýada bolup geçen buržuaz rewolýusiýasynyň täsiri astynda döreyär. Kolrij, Sauti ýaly iňlis romantizminiň ilkinji wekilleri fransuz rewolýusiýasyny goldap eserler döredýärler. Angliýada iňlis buržuaz rewolýusiýasy 1642-1649-njy ýyllarda bolup geçýär, XVIII asyrdan bolsa «senagat rewolýusiýasy» ýa-da öwrülişiği amala aşyrylýar. Şu taryhy wakalar hem iňlis şahyrydyr ýazyjylarynyň döredijiligine täsir edýär. Iňlis romantizmi köp şäherleriň uly senagat merkezlerine öwürilmegi, obalaryň boşap galyp, garyp düşen daýhan-

laryň iş, eklenç gözläp şäherlere köpçülikleýin gidýän şertlerinde kemala gelýär. Ösüp barýan öndebaryjy kapitalistik döwlet bolan Angliýa täze ýerleri basyp alýar, imperiýa öwrülýär. Täze döreýän uly fabrikler, zawodlar, Jeýms Wattyň (1736–1819) oýlap tapan bug bilen işleýän maşyny diňe bir önümçiligi, durmuş şertlerini üýtgetmän, ol adamlaryň aňyny hem täzeleýär.

Bir tarapdan, jemgyýetde adamlaryň belli bir böleginiň aýratyn baýamagy, beýleki böleginiň garyplaşmagy, obalaryň boşap galmagy, ykmandalaryň, gedaýlaryň köpelmegi şäherlerde jenaýatçylygyň artmagyna getirýär. Ikinjiden, köne patriarhal-feodal jemgyýetiň dargamagy, uly senagat şäherleriniň döremegi, işçileriň agyr zähmet bilen surnukdyrylmagy jemgyýetde täze durmuş meselelerini döredýär. Çaga zähmetiniň ulanylmagy, şäherlerde sanitar-gigiýena, arassaçylyk kadalarynyň bozulmagy, keselçiligiň, ýokanç keselleriň köpelmegine getirýär. Ine, şeýle durmuş şertlerinde öňki feodal ahlak kadalary döwölüp, täze ahlak kada-ýörelgeleriniň heniz döredilmedik ýagdaýynda ýazyjylaryň, şahyrlaryň eserlerinde şol döwrüň, durmuşyň wajyp, gaýragoýulmasyz meseleleri beýan edilýär. Bir söz bilen aýdylanda, ýurduň durmuşyndaky ykdysady we syýasy wakalar edebiýata hem güýçli täsir edýär.

Angliýada romantizm şertli ýagdaýda üç döwre bölünýär: iňlis edebiýatynda **romantizmiň birinji döwri XVIII asyryň 90-njy ýyllaryny** öz içine alýar. Bu döwürde W.Bleýk we «köl mekdebiniň» şahyrlary W.Wordswort, S.T.Kolrij, Robert Sauti meşhur bolupdyr. Şu döwürde iňlis romantizminiň esasy alamatlary, kadalary kemala gelýär.

Iňlis edebiýatynda romantizmiň ikinji ösüş döwri 1800-nji ýyldan tä 1815-nji ýyla çenli bolan wagty öz içine alýar. Bu döwürde romantizmiň talaplaryny beýan edýän eserler çap edilýär, edebiýatyň milli aýratynlyklary, onuň halkyň taryhy bilen baglanyşygy has aýdyň ýüze çykýar. Jemgyýetde höküm sürýän adalatsyzlyga, zuluma garşy gönükdirilen ideýalar, golasty halklaryň milli azat edijilik hereketini goldamak pikirleri hem-de durmuşdaky ýüze çykýan ýaramaz hadysalary ýazgarmak temalary T.Mur, W.Skott, J.G.N. Baýron ýaly ýazyjy-şahyrlaryň eserlerinde öz çeper beýanyny tapýar.

Iňlis edebiýatynda romantizmiň üçünji döwri 1816–1832-nji ýyllary öz içine alýar. Bu döwür romantizmiň iň güýçli ösen döwüridir. Bu döwürde Baýron, Walter Skott ýaly ýazyjy-şahyrlaryň hataryna P.B.Şelli we Jon Kits ýaly ýaş zehinli şahyrlar goşulýar. Romantik ýazyjylaryň eserleri mazmun we şekil taýdan baýlaşýar. 1830-njy ýyllardan başlap romantiki eserler azalyp, romantizmiň görnükli wekilleri aradan çykansoň, romantizm edebiýatda esasy ugur bolmagyny bes edýär.

**Wilýam Bleýk
(1757-1827)**

Wilýam Bleýk ilkinji görnükli iňlis romantik şahyrlarynyň biridir. Ol 1757-nji ýylda Londonda, gurply söwdagäriň maşgalasynda eneden dogulýar.

Wilýam Bleýk ýaşlygynda arzuwçyl çaga bolupdyr. Ol ejesine düşüşünde, huşunda ak egin-eşikli perişdeler bilen jennete meňzeş ýurda baranlygyny şeýle bir aýdyň, duýarlykly gürrüň beripdir welin, ejesi oglunyň sungata, suratkeşlige örän ukyplydygyny aňypdyr. Şeýle bolansoň on ýaşyndan başlap, Wilýam Bleýk grawýura¹ çekýän suratçynyň okuwçysy bolupdyr. Ol ilki klassisizmiň eserlerini öwrenip, şolardan ugur alypdyr. Soňra ol 1777-nji ýylda «Pul hasaby ýöredilýän ýerde sungat bolmaz²» diýip, klassisizmden ýüz öwürýär. Täze formaly we mazmunly eserleri döretmäge çalyşýar.

Wilýam Bleýkiň ilkinji goşgular ýygyny bolan **«Päklik aý-dymlyary» (Songs of Innocence, 1789)** iňlisleriň «metodizm» diýlip atlandyrylýan dini ugrunyň wagyzlaryna meňzeş ýazylypdyr. «Meto-

¹ Grawýura - tagtanyň, demriň, daşyň ýüzüne gazylyp çekilýän surat.

² История зарубежной литературы XIX века. – Москва, 1972, стр. 72.

distler» adamy terbiýelemekde täze usullary tapmagyň tarapdarlary bolup, adamyň päkligini, onuň sadalyk, kiçigöwünlilik, ak ýürekliлик ýaly häsiýetlerini wasp edýärler.

«Päklik aýdymlary» ýygynynda Wilýam Bleýk adamlaryň çaga ýaly päkligini, rehimdarlygyny, olaryň söýgüsini wasp edýär. Onuň pikirine görä, her bir adamyň, şol sanda jemgyýetiň durmuşy üç basgançagy geçýär: birinji – päklik, ikinji – tejribe we üçünji – parasatlylyk.

«Päklik aýdymlarynda» çaga ynsan kalbynyň päkliginiň nyşany hökmünde suratlandyrylýar. Şeýle goşgularda ýaşajyk çagalaryň, täze doglan guzuýyklaryň päkligi, olaryň goragsyzlygy, açylan gülleriniň gőzelligi ýamanlykdan zaýalanmadyk ajaýyp keşpler hökmünde wasp edilýär.

Wilýam Bleýkini ikinji kitaby «**Tejribe aýdymlary**» (**Songs of Experience, 1794**) diýlip atlandyrylýar. Bu ýygynyda girýän eserlerde uly kapitalistik şäheriň meseleleri, durmuşda rehimsizliginiň, zulumyň barlygy, adamlaryň ejir çekýändigini beýan edilýär. Bleýk bu gazaply gara güýçlere diňe adamkärçiligiň, ruhy beýikligiň garşy durup biljekdigini aýdýar.

1789-njy ýyldan soň Bleýk «**Öňdengörüjilik kitaplary**» (**Prophetic Books**) atly poemalaryň üstünde işleýär. Bu poemalarda wakalar mifologik keşpleriň üsti bilen kosmiki möçberinde beýan edilýär. Durmuşyň real wakalary bu ýerde göçme manyly mifologik keşpleriň, hudaýlaryň üsti bilen suratlandyrylýar.

Bleýk ilkinji bolup iňlis romantizminde «bir gysym çägede tükeniksizligini, bir gülde – asmanyň görünýändigini» aýdyp, dünýäniň romantiki garaýyş bilen ikä bolünişini esaslandyryr.

Wilýam Bleýk 1827-nji ýylda, 70 ýaşynda Londonda aradan çykýar.

«Köl mekdebiniň şahyrlary»

Iňlis edebiýatynda romantizmiň başyny başlan Wilýam Bleýkden soň, «Köl mekdebiniň şahyrlary» ýa-da «leýkistler» diýip at alan üç şahyr W. Wordsworth, S.T.Kolrij we R. Sauti iňlis edebiýatynda romantizmiň gutarnykly kemala gelmegine uly goşant goşýarlar. Iňlisçe

«lake» sözi «köl» diýmekligi aňladýar. Sebäbi şu ýokarda agzalyp geçilen üç şahyryň ýaşan ýerlerinde, ýagny Angliýanyň demirgazygynyň Kemberlend diýen gözel ýerde köller köp bolany üçin hem-de olaryň döredijiliginiň başlangyç döwründe birmeňzeş ideýalara eýerendikleri sebäpli, olara «Köl mekdebiniň şahyrlary» diýip at beripdirler.

Wilýam Wordsworth
(1770-1850)

Wilýam Wordsworth 1770-nji ýylda Angliýanyň demirgazykgünbatarynda, Kemberlend graflygynyň Kokermaut diýen şäherinde eneden dogulýar. Ol ýaşlygynda ýetim galyp, özüniň Doroti atly gyz dogany bilen garyndaşlary tarapyndan terbiýelenýär. Ol 17 ýaşynda Kembrij uniwersitetine okuwa girýär. Wilýam ýaşlygyndan goşgy düzmekligi gowy görüpdir.

Wilýam Wordsworth 1800-nji ýylda S.T.Kolrij bilen bilelikde neşir eden «**Liriki balladalar**» atly kitabynda ýazan sözbaşysynda romantizmiň esasy aýratynlyklaryny beýan etmek bilen iňlis edebiýatynyň romantizm ugry bilen ösmegine täsir edýär. Wordsworth iňlis edebiýatyna täze temalary we meseleleri girizýär. Ol öz goşgularynyň esasy temasy hökmünde daýhanlaryň oý-pikirlerini, duýgularyny saýlap alýar. Ol daýhanlary durmuşyň diregi hasaplaýar.

Wordsworthyň iňlis obasynyň düşen agyr gününe nebsi agyrýar. Indi barha ösýän tehniki ösüşiň, uly şäherleriň obany ýuwutjakdygy ony gaýgy-gama batyrýar. Ol öňki ýekebara, küren oba bolup ýaşan daýhanlaryň medeniýetini, olaryň patriarhal durmuşyny wasp edýär, indi şol durmuşy gaýtaryp getirip bolmajakdygyna ökünjini beýan edýär.

Wordsworthyň eserlerinde lirizm güýçli duýulýar, ynsanyň içki oý-pikirleri, duýgulary inçeden suratlandyrylýar. Şahyr ýönekeý zatlarda hem tebigatyň ajaýyp gözelligini, syrly hadysalaryny görüp, olary wasp edýär. Onuň «**Ikatýok**», «**Biz ýedi**», «**Altyn güller**» ýaly goşgularynda liriki gahryman bilen tebigatyň arasyndaky arabaglanyşyk täsin, çeper beýan edilýär.

Wordsworthyň lirikasynda onuň söýgi baradaky goşgulary, balladalary örän ähmiýetli orun tutýar. Ol goşgulary in köp okalýan liriki şahyr hökmünde bellidir. Şahyryň «**Lýusi**» atly balladasynda liriki gahrymanyň Lýusi atly bir gyza aşyk bolşuny, onuň bilen bolan duşuşyklaryny, soň ol gyzyň aradan çykyşyny Aýyň keşbi bilen baglanyşykly suratlandyryar:

Söýginiň syrlaryny,
Söýgiň oduna ýanyp,
Hak aşyk bolanlara,
Aýdyp berjek ynanyň.

Bahar bägüli deýin,
Meň söýgim gül açanda,
Howlugýardym ýanyňa,
Aý şuglasyn saçanda¹.

Guşlaryň saýraýşy, güllerin gözeli görki, kebeleklerin uçuşy liriki gahrymana onuň çagalygyny, ýaşlyk döwrüniň ajaýyp pursatlaryny ýatladýar. «**Altyn güller**» (The Daffodils) atly goşguda kölüň gyrasynda ösüp oturan bir topbak tylla reňkli sary nerkes gülleri «yüzlerini çygly howa tutup, altyn öwsüp tans edýärler». Şahyr bu görünüşden «men näme, nähili baýlyk aldym?» diýip, öz-özünden sorayar we şol gözelligiň öz kalbyny şatlykdan doldurandygyny beýan edýär:

Käte dynç alýarkam düşekde ýatyp,
Ýöne şeýle ýa-da pikire batyp,
Şol güller gözümiň önüne gelýär,
Ýalňyzlygyň bolup ajap bezegi.

¹ Зарубежная литература XIX века. Романтизм. Хрестоматия. – Москва, 1976, стр. 143

Ine, şonda kalbym lezzetden dolýar,
Güllere şatlanyp heýjana gelýär¹.

Wordsworth özüniň liriki goşgularynda Jon Milton, Robert Berns ýaly özüniň söýgüli şahyrlaryny ýatlap, «London, 1802. Milton», «Robert Bernsiň mazarynyň ýanynda» diýen goşgularyny ýazýar. Bu goşgularda Miltonyň azatlyk, adalat üçin göreşen gahrymançylykly keşbiniň, goşgyny nädip ýazmalydygyny öwreden «özüne dogan dek» bolan Robert Bernsiň ruhunyň ebedi diridigini aýdýar.

Ömrüniň soňky ýyllarynda Wordsworth «köşk şahyry» diýen derejäni alýar we sabyrlylygy, asudalygy wasp edip, buthananyň we patyşa Georg IV hökümetiniň ýöredýän syýasatyny goldap eserler ýazýar.

Semýuel Teýlor Kolrij
(1772-1834)

«Köl mekdebiniň» ýene-de bir zehinli wekili Semýuel Teýlor Kolrij 1772-nji ýylda garyp ruhanynyň maşgalasynda, Dewonşir we-laýatynyň Otteri–Sent–Meri şäherinde eneden dogulýar. Ol dokuz ýaşyna girende kakasy aradan çykýar. Şol döwürde ol Londonyň Hristosyň Gospitaly diýen mekdebe okuwa iberilýär.

Kolrij 1782-nji ýyldan 1792-nji ýyla çenli Londonda haýyr-sahawat mekdebinde okap bilim alýar. Soňra Kembrij uniwersitetine okuwa girýär, ýöne okuwyny gutarmak Kolrije miýesser etmeýär.

Kolrij Kembrij uniwersitetinde okan ýyllary Oksford uniwersitetiniň talyby, şahyr Robert Sauti bilen tanyşýar. Olar fransuz rewolýu-

¹ Anthology of Verse, Old and New. – Moscow, 1947, p. 58 (Terjime eden R.Mustakow).

siýasynyň we Godwiniň¹ ideýalaryndan ruhlanyň, geljekde täze bir jemgyýet, döwlet döretmek barada taslamalar çyzypdyrlar.

Kolrijiň pikirine görä, çeper döredijilikde şahyryň göz önüne getirijligi, fantaziýasy uly rol oýnaýar. Ol öz eserlerinde şeýle fantaziýany ulanyň, alys ýurtlary, taryhy wakalary, dürli rowaýatlary beýan edýär.

Kolrijiň «**Garry deňizçi hakynda poema**» (**The Rime of the Ancient Mariner, 1798**) atly balladasynda bir garry deňizçi toýa gidip barýan üç sany ýigidiň birini ýolda saklap, oňa öz başyndan geçiren wakalaryny gürrüň berýär. Ol bir wagtlar deňizçi bolup deňizde ýüzende, deňizçilere bagt, rowaçlyk, şowlulyk getirýän albatros diýilýän deňiz guşuny öldüripdir. Onuň üçin hudaý olara jeza beripdir. Ýüzüşde birnäçe hepdeläp şemal bolman, olaryň gämisi deňziň ortarasynda durup galypdyr. Onuň ýoldaşlary suwsuzlykdan heläk bolýarlars. Onuň ýeke özi diri galýar. Ol dyzyna çöküp, hudaýa nalyş edende, hudaýyň rehimdarlygy bilen ugurdaş ýel onuň gämisini deňziň gyrasyna, gury ýere eltýär...

Eserde her bir adam jenat etse, onuň hökman jeza çekjekdigi barada we adam eden günäsi üçin toba etse, günäden saplanjakdygy barada aýdylýar. Şeýle hem, eserde beýan edilýän wakalar syrly, adatdan daşary ýokary güýçleriň gatysmagy bilen bolup geçýär. Eserde deňizçileriň durmuşy anyk, janly keşpleriň üsti bilen beýan edilýär:

Märeke de gowur, şatyrdaýar ýüp,
Maçtanyň üstünde parlaýar baýdak,
Barýar gämi öýüň duşundan geçip,
Görünýär buthana, ynha-da maýak².

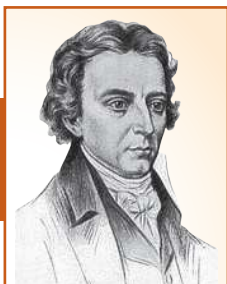
Kolrijiň «**Kristabel**» (**1816**), «**Kubla han**» (**1816**) atly eserlerinde orta asyrlarda we Gündogarda bolup geçen wakalar beýan edilýär.

Kolrijiň eserleriniň çeperçiligi, täzeçilligi, romantiki keşpleri XIX asyr inlis şahyrlarynyň köpüsiniň döredijiligine täsir edipdir. Ol ömrüniň soňky ýyllarynda monarhiýany we buthanany goldaýan makalalary ýazýar.

Semýuel Teýlor Kolrij 1834-nji ýylda aradan çykýar.

¹ Williyam Godwin (1756-1836) – meşhur inlis filosofý we ýazyjysy.

² История зарубежной литературы XIX века. – Москва, 1972, стр. 107; (Terjime eden R. Mustakow); maýak-deňziň gyrasynda beýik diňiň üstünde deňizçilere ýol görkezýän kenar çyrasy.

Robert Sauti
(1774-1843)

Robert Sauti Bristol şäherinde söwdagäriň maşgalasynda 1774-nji ýylda eneden dogulýar. Kakasy aradan çykandan soň daýysy Sautini Westminster mekdebine okamaga iberýär. Oksford uniwersitetinde okan ýyllary Sauti iňlis filosofy we edebiýatçysy Wilýam Godwiniň we fransuz rewolýusiýasynyň ideýalary bilen gyzyklanýar. Şol ýyllarda Robert Sauti birnäçe ajaýyp liriki goşgular döredýär.

Robert Sauti Oksford uniwersitetinde okan döwründe «köl mekdebiniň» tanymal şahyry Semýuel Teýlor Kolrij bilen dostlaşypdyr. Olar täze syýasy ideýalar bilen gyzyklanyp, jemgyýetde deňsizligi, ýaramaz hadysalary, adalatsyzlygy ýok etmegi maksat edinip, öz dostlary, tarapdarlary bilen Amerika gidip, Suskwehanna derýasynyň kenarynda «Pantisokratiýa» («Ählumumy deňlik» – grekçe, R.M.) diýen azat, adam adama zulum etmeýän, adalatly jemgyýeti gurmakçy bolupdyrlar. Emma maddy serişde tapman, olar bu maksatlaryny amala aşyryp bilmändirler.

Robert Sauti döredijiliginiň irki döwründe erkinligi, azatlygy wasp edýän, zulumy ýazgarýan, meşhurlyk gazanan ençeme eserleri döredýär. Şeýle eserleriň biri-de «**Wot Taýler» (1789)** poemasydyr. Şahyr bu poemasynda 1381-nji ýylda Wot Taýleriň ýolbaşçylygyna bolup geçen daýhanlaryň gozgalaňy barada gürrüň berýär. Wot Taýler koroldan ähli halka deňlik bermegini talap edipdir. Emma ol Londonda gepleşikleriň geçirilýän wagty öldürilipdir. Poemada Wot Taýler gozgalaň turzan daýhanlara ýüzlenip, gozgalaňçylaryň wagy-nesihatçysy ruhany Jon Bolluň:

«Adam ata ýer sürende, How ene ik egrende,
Mugthor jentlmenler nirededi? ...»

diýen sözlerini ýatladýar hem-de «garyp külbelerde doglanlaryň ykbalynyň keçdigini, olaryň gedaýlyk bilen dogan okaşandygyny» we

zulüm edýän hojaýynlardan hasap soramaga wagtyň ýetendigini nygtaýar. Şahyryň döredijiliginiň birinji ýarymynda döreden «**Žanna d’Ark**» pýesasy, «**Ruhany Gatton**» balladasy we başga-da birnäçe eserleri adamkärçilik, mertlik, azatlyk üçin göreş, jenaýat we jeza ýaly temalary beýan edýär.

Robert Sautiniň orta asyrlarda bolup geçen wakalary dini–mistiki häsiýetde beýan edýän eserleri hem bardyr. Onuň ekzotik, ýagny wakalary alys ýurtlarda bolup geçýän Gündogar rowaýatlaryna, hindi miflerine esaslanyp ýazylan eserleri Persi Bişi Şelliniň (1792-1822) we başga-da birentek inlis şahyrlarynyň döredijiligine täsir edipdir.

Robert Sautiniň «Ruhany Gatton» balladasynda ýyl ygally gelip, tomusda we güýzde adamlaryň ekin meýdanlaryny suw basýar. Adamlar hasyl alyp bilmän aç, çöreksiz galýarlar. Emma ruhany Gattonyň ammarlary bugdaýdan doly. Aç adamlar, gedaýlar ruhanynyň gapysyna gelip, ondan çörek, iýere zat dileýärler. Ruhany Gattonyň bu gedaý düşen, hor-homsy adamlara rehimi inmeýär, olardan çöregini, gallasyny gysganýar we netijede ruhany Gatton olary iýmäge zat bermek bahanasy bilen, bir uly saraýa ýygnap, soňra daşlaryndan gulplap, saraýy içindäki adamlar bilen bile otlaýar. Ol: «Indi adamlar mendenrazy bolarlar, sebäbi men ýurdy aç adamlardan halas etdim» diýýär. Soňra ol öz galasynda arkaýyn naharlanyp, göwnihoş halda uka gidýär. Ol irden tursa, ýurduny syçanlar alan eken. Hemme ýer syçandan dolupdyr. Olar ruhanynyň öýündäki suratlary, däneleri iýipdirler, ammarlary taňkyradypdyrlar. Ruhany Gatton syçanlardan gaçyp, ýerasty ýol bilen Reýn derýasynyň boýundaky galasynyň beýik diňine çykyp gizlenýär. Ol örän berk gala eken. Hemme zat demirden edilipdir. Emma syçanlar derýany ýüzüp geçip, gala girýärler we ruhany Gattonyň etinden-süňkünden zat goýman iýýärler...

Balladada adamlary aýylganç heläkçilige, ölüme duçar eden jenaýaty üçin, rehimsiz ruhany Gattona hudaý tarapyn jeza berlendigi nygtalýar.

1794-nji ýyldan başlap, Robert Sauti ynsanperwerlik ideýalaryndan daşlaşýar we patyşa düzgünini, uruşlary, zulумы goldaýan eserleri ýazýar. Şahyryň şeýle garaýyşlaryny inlis şahyry J.N.G.Baýron özüniň meşhur «Don Žuan» poemasynda tankytlaýar.

Jorj Noel Gordon Baýron
(1788-1824)

Jorj Noel Gordon Baýron 1788-nji ýylyň 22-nji ýanwarynda London şäherinde aristokrat maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy öz aýalynyň baýlygyny ýele sowrup, aýalyny we kiçijik ogluny taşlap, Fransiýa gidýär we ol ýerde näbelli ýagdaýda ir aradan çykýar. Şol sebäpli Baýron ýaşlygynda ejesiniň elinde terbiýelenýär. Ol on ýaşyna ýetýänçä ejesi bilen Şotlandiýada babasynyň mülkünde ýaşaýar.

Baýron on ýaşyna girende onuň atasynyň dogany aradan çykýar we özüniň «lord» diýen derejesini we uly mülküni Baýrona miras goýýar. Şondan soň Baýron ejesi bilen Angliýanyň Nottingham graflygynda (welaýatynda) özüniň ata-babalarynyň oň monastyr bolan Nýusted galasyndaky mülkünde ýaşaýar. Lord derejesi şol döwürde Baýrona kämillik ýaşyna ýetensoň iňlis parlamentiniň Lordlar palatasynda çykyş etmäge, oňa deputat hökmünde gatnaşmaga hem-de ýapyk, tölegli iň gowy mekdepleriň birinde okamaga hukuk berýän eken.

Baýron doglanda örän görmegeý çaga bolupdyr, ýöne aýagy agsak doglupdyr. Ejesi ony her hili usullar, дәри-dermanlar bilen bejerjek bolupdyr. Käte oňa igenipdir. Baýron kämahal hepdelәp, аýlap аýаgyna аgyr үүк асылgy ýаgdaýda ýatmaly bolupdyr. Emma bu zatlar kәn bir peýda bermәndir. Şonda-da Baýron ýaşlygyndan sportuň dүrli gөrnүşleri bilen irginsiz meşgullanypdyr.

Baýron on үç ýaşynda Harrow mekdebine okuwa girýär. Ol mekdepde Baýron öz deň-duşlarynyň arasynda uly abraýdan peýdalanylupdyr. Ol diňe bir gowy okaman, sportuň at çapmak, bokslaşmak, suwda үүzmek ýaly gөrnүşleri boýunça hem örän ezber bolupdyr. Ol Ýewropada iň gowy үүзүjileriň biri hasaplanypdyr.

Baýron 1805-nji ýylda Kembrij uniwersitetine okuwa girýär we ony 1809-njy ýylda tamamlayar. Baýron ýaşlygyndan edebiyat bilen gyzyklanypdyr we şygyr ýazypdyr. Baýronyň şol döwürlerde ýazan goşgularynda göwnüçökgünlik, jemgyýetden nägilelik, lapykeçlik duýulýar.

Baýronyň döredijiligini şertli halda üç döwre bölmek mümkin. Onuň döredijiliginiň **birinji döwri 1807-1809-njy ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde Baýron inlis nusgawy poeziýasynyň täsiri bilen eser döredýär. **1810-1817-nji ýyllar** Baýronyň döredijiliginiň ikinji döwri hasaplanýar. Bu döwürde Baýron zehinli romantik şahyr hökmünde tanalýar. Baýronyň döredijiliginiň **üçünji döwri 1818-1824-nji ýyllary** öz içine alýar. Bu döwürde Baýron inlis poeziýasynyň dilinde reformator, täzelikçi hökmünde hem-de XIX asyrdaky tankydy realizmi esaslandyryjylaryň biri bolup çykyş edýär.

Kembrij uniwersitetini gutaranson Baýron öz bilimini kämilleşdirmek üçin Ýewropa ýurtlaryna syýahata gidýär. Ol deňiz üsti bilen Ispaniýa, Albaniýa, Gresiýa, Italiýa, Protugaliýa we Türkiýä barýar. Syýahat eden döwründe Baýron gündelik ýöredipdir. Ol şol syýahatyň ýol ýazgylarynyň esasynda «**Çaýld¹ Garoldyň zyýaratlary**» (1812) atly uly göwrümlü poemasy ýazýar. Bu eser dört bölekden, ýagny bapdan durýar we ol liro-epik poemadyr. Bu žanr romantizm döwründe meşhur bolupdyr.

Şahyr bu eserde täze romantik gahrymanyň keşbini döredýär. Çaýld Garold arzuwçyl, durmuşdan nägile ýaş ýigit. Ol belli bir zatdan nägile bolman, umuman, daş-töweregindäki jemgyýetde bolup geçýän zatlar bilen ylalaşmaýar. Çaýld Garold öz durmuşyna-da tankydy nazar bilen garaýar. Eýýäm poemanyň başynda ol özüni «gülden-güle uçýan kebelek» bilen deňeýär. Çaýld Garold durmuşda boljak bir ýakymсыз, nämälim wakalara garaşýan ýaly, dünýäde bolup geçýän pajygaly wakalar barada pikir ýöredýär, olara düşünjek bolýar.

Poemada jemgyýetiň wajyp meseleleri gozgalýar we şahyr Ispaniýanyň, Gresiýanyň halklarynyň milli azat edijilik göreşini goldaýar

¹ Çaýld – orta asyrlarda tanymal maşgaladan bolan, entek rysarlyga kabul edilmedik ýaş oglanyň ady; ol inlisçe «çaga» diýmekligi aňladýar.

hem-de olaryň geljekde hökman zulumdan halas boljakdyklaryna ynam bildirýär. Baýron halklaryň azatlyk üçin alyp barýan göreşini belli bir wakalaryň üsti bilen däl-de, Çaýld Garoldyň şol ýurtlarda gören zatlary, wakalary baradaky içki duýgularynyň, onuň aýdýan sözleriniň üsti bilen suratlandyrýar. Poemanyň üçünji we dördünji aýdymalarynda Çaýld Garoldyň keşbi şahyryň öz keşbi bilen birleşip gidýär. Şahyr fransuz rewolýusiýasy, beýik magaryfçylar barada öz garaýyşlaryny beýan edýär. Dördünji bölümde Italiýa we onuň ykbaly barada pikir ýöredilip, Italiýanyň taryhy, onuň gadymy medeniýeti wasp edilýär. Şahyr Italiýanyň halkynyň azatlyk ugrunda göreşmeginiň gerekligini aýdýar.

Poemada azatlyk üçin göreşýän halklaryň keşbi äpet deňiz tolkunlarynyň, onuň möwç urýan güýjüniň üsti bilen görkezilýär.

Baýron 1809-njy ýylyň iýunyndan 1811-nji ýylyň iýulyna çenli iki ýylyň dowamynda Portugaliýa, Ispaniýa, Korsika, Sisiliýa, Albaniýa, Türkiýe (Konstantinopol) ýaly ýurtlara syýahat edýär.

Baýron 1811-nji ýylyň tomsunda özüniň gaýdyp gelendigi barada Liwerpuldan ejesine habar iberýär. Emma ol öýlerine, Nýustede gaýdyp baranda ejesi aradan çykan eken. Ejesi oglunyň syýahatdan gaýdyp gelendigini eşidip, begenjinden tarpa-taýyn jan beripdir. Baýron şonda gynanç bilen: «Eje, ýeke bolýar. Men özümiň iň gowy dostumy ýitirdim¹» diýip aýdýar.

Parlamentiň agzasy hökmünde Baýron Irlandiýanyň daýhanlarynyň, Angliýanyň işçi-ludditleriniň² hukuklaryny gorap parlamentde çykyş edýär.

Baýron 1815-nji ýylda Anabella Milbenk atly gyza öýlenýär. Olar ilkinjy gowy ýaşaýarlar, emma birnäçe wagt geçensoň, Anabella Baýron barada ýalan töhmete ynanyp, onuň bilen nikasyny bozmak üçin, kazyýete arza berýär. Dolandyryjy gatlagyň wekilleri bu wakanyň öz maksatlary üçin ulanyp, hökümeti tankyt edýän Baýrony

¹ Гражданская 3. Т. От Шекспира до Шоу. – Москва, 1982, стр 82.

² Ludditler – maşynlary, stanoklary döwüjilere «ludditler» diýip at beripdirler. Olar dokmaçy Ned Luddy öz baştutanlary hasaplapdyrlar. Iňlis senagatçylary maşynlary döwüňlere ölüm jezasyny berýän ýörite kanun çykarýarlar. Baýron 1812-nji ýylyň fewralynda işçi-ludditleri gorap parlamentde çykyş edýär.

ahlaksyzlykda aýyplaýarlar, gazetlerde ol barada myjabat, ýaramaz mazmunly makalalar çap etdirýärler. Bu yzarlamalar sebäpli Baýron 1816-njy ýylda ilki Şweýsariýa, soňra Italiýa gidýär.

Italiýada Baýron Tereza Gwiççiolli atly ýaş grafina öýlenýär. Ol ýerde Baýron Italiýanyň azatlygy ugrunda göreşýän karbonariýlere¹ kömek berýär. Emma karbonariýleriň hereketiniň ýeňilmegi sebäpli, 1823-nji ýylda Baýron grek watançylarynyň çagyrmagy bilen Missolongi diýen gala-şähre gidýär. Baýron ol ýerde Gresiniň azatlygy üçin göreşýän grek gozgalaňçylaryna ýardam edýär.

Baýron dagda gezelenç edýän wagty sowuklap, 1824-nji ýylyň 19-njy aprelinde aradan çykýar.

Baýronyň grek halkynyň azatlygy ugrundaky göreşe jany-teni bilen berlip göreşenligi üçin, onuň ýüregini Gresiyada, jesedini bolsa Angliýada, Nýusted monastyrynyň golaýynda jaýlaýarlar.

Baýronyň lirikasy

Baýron köp sanly liriki goşgularynda söýgini, tebigatyň gözelligini wasp etmek bilen bir hatarda, syýasy meseleler boýunça inlis işçileriniň hukuklaryny goraýjy hökmünde hem çykyş edýär. Şahyryň ilkinji **«Dyňç alyş wagty» (Hours of Idleness, 1807)** atly goşgular ýygyn-dysynda onuň döredijiligine inlis nusgawy poeziýasynyň öwüt-nesihat beriji äheňleriniň, çeper döredijilik tärleriniň güýçli täsir edendigini görmek bolýar. Ýöne eýýäm şu sygyrlarda-da Baýronyň döredijiliginiň özboluşly aýratynlyklary mese-mälim duýulýar. Bu goşgularda söýgi, aýrallyk, söýgi hasratlary ýaly temalar örän täsirli beýan edilýär:

Aýrallyk

Ýadyňa sal gamlar basyp,
Öňünde çökenmi dyza.
Aýrallyk dagyny asyp,
Dolanman gidenmi yza.

¹ Karbonariýler – XIX asyrdan Italiýanyň azatlygy ugrunda göreşen guramanyň ady, «karbonariý» – «kömür gazyp alýan işçi» diýmegi aňladýar.

Daglapdy meni sowuklyk,
Ony okapdym gözleňden.
Aldyrmady ol gowulyk,
Giçdir ýoly öwürerden.

Nurly günüň ak aýazy
Hasratyň başy bolupdy.
Ykbalyň uran taýagy
Ýürek, bagry doňdurypdy¹. (1808 ý.)

Bu goşgularda söýgülisinden jyda düşen liriki gahrymanyň söýgüsi gam çekmek temasy bilen utgaşdyrylyp beýan edilýär:

Ýatlama

Gutardy hemme zat öwrüldi düýşe,
Öçen nur dolanmaz, gidipdir süýşüp.
Golaýymda dälidir, bagt uzakda,
Demir gözenekde, sypmaz duzakda.
Alyp bilmez ony ykbal gowşadyp,
Sowuk şemal alyp barýar gagşadyp,
Ak daň gizlenipdir gara tümlükde,
Söýgüden nyşan ýok bu ümürlükde.
Älhepus, beýle-de şumluk bor oguşya,
Arzuwlar ganata nazar salmady.
Ýatlamadan başga hiç zat galmady². (1806 ý.)

Baýronyň bu goşgularynda on baş ýaşly şahyryň goňşy mülkde ýaşayan, özünden iki ýaş uly Meri Çawort diýen gyza aşyk bolşy, soň bu söýginiň şowsuz gutaryşy baradaky äheňler güýçli ýaňlanýar. Meri Çawort ilki Baýron bilen dostlaşýar, ýöne soň başga birine durmuşa çykýar. Ol adamsy bilen on ýyldan gowrak ýaşasýar, olaryň çagalary bolmaýar, şol sebäpli ol özüni bagtsyz hasaplaýar. Baýron meşhur

¹ «Edebiyat we sungat» gazetini, 1999-njy ýylyň 23-nji apreli (Terjime eden G.Şagulyýewa).

² «Edebiyat we sungat» gazetini, 1999-njy ýylyň 23-nji apreli (Terjime eden G.Şagulyýewa).

şahyr bolup ýetişenden soň Meriniň kalbynda Baýrona bolan söýgüsi täzeden oýanyp, ol ruhy taýdan keselleýär, dälireýär.

Baýron 1816-njy ýylda özüniň «**Düýş**» diýen poemasynda bu söýgüsi barada gürrüň berýär. Ol Meriniň näsaglandygyny eşidip, oňa we onuň bir garyndaşyna maddy taýdan kömek edýär.

Baýronyň lirikasynda azatlyk, adalat üçin zuluma garşy göreş temasy örän güýçli ýaňlanýar. «**Grek gozgalaňçylarynyň aýdymy**», «**Ludditler üçin aýdym**» (1816) diýen goşgularynda Baýronyň syýasy garaýyşlary aýdyň ýüze çykýar. Şahyr adalat, azatlyk üçin göreşijileriň tarapynda çykyş edýär.

«Şilýon bendisi» (1816)

Şahyr bu poemany Şweýsariýada Lozanna şäheriniň Uşi diýen obasynda ýazýar. Şol ýere Baýron we Şelli Şilýon galasyny görmäge barýarlar hem-de howanyň erbetligi sebäpli, iki gün şol ýerde galmaly bolýarlar. Poemada taryhda ýaşap geçen şahsyýet bolan Fransua (Simon) Bonniwaryň (1493-1570) durmuşy barada gürrüň berilýär.

Fransua (Simon) de Bonniwar¹ ýaşlygynda 1519-njy ýylda Ženewanyň azatlygy ugrunda gersog Sawoýskä we baş ruhany-ýepiskopa garşy çykyş edeni üçin, iki ýyl türmede oturýar. Soňra 1530-njy ýylda Bonniwary garakçylar talap, gersog Sawoýskä eltip berýärler. Ol hem Bonniwary Şilýon galasyndaky zyndana taşladýar. Bonniwar kazyýet seljerişi geçirilmezden we hiç hili sorag edilmezden 1536-njy ýyla çenli alty ýyllap türmede oturýar. Ony Ženewany azat ediji goşunyň esgerleri zyndandan çykarýarlar hem-de oňa «Ženewanyň raýaty» diýen dereje, öý, pensiýa berýärler.

Bonniwar alym adam bolupdyr, ol antik edebiýatyny, diniň taryhyny gowy bilipdir. Ol özüniň baý kitaphanasyny 1551-nji ýylda Ženewanyň kitaphanasyna sowgat beripdir. Bu poemada Baýron öz halkynyň azatlygy üçin göreşen bu watançy şahsyýetiň batyrlygyny, mertligini, ruhabelentligini wasp edýär. Türmäniň agyr şertleri, açlyk,

¹ Bu barada seret: Джордж Гордон Байрон Шильонский узник. – Москва, 1983, стр.14.

ýakyn adamlarynyň, kakasynyň, baş sany doganynyň ölümi Fransua (Simon) Bonniwary ruhdan düşürmeýär.

Baýronyň döredijiliginde Gündogar temasy hem aýratyn orun tutýar. Onuň «**Ýewreý mukamlary**» (1815) atly goşgular ýygyn-dysy söýgi barada ýazylan ajaýyp eserleri özünde jemleýär. Baýronyň «**Gündogar poemalary**» diýip at alan eserleri «**Gäwür**» (1813), «**Abidos gelinligi**» (1813), «**Korsar (Deňiz galtamany)**» (1814), «**Lara**» (1814), «**Korinfiň gabawy**» (1816), «**Parizina**» (1816) atly alty sany poemany öz içine alýar. Bu poemalarda Hasan, Seýit, Gülnara, Leýla ýaly Gündogarda duş gelýän gahrymanlar hereket edýärler. Poemalarda wakalar belli bir Gündogar ýurdunda bolup geçip, belli bir ýurt barada gürrüň edilmese-de, bu eserlerde Baýronyň Türkiýe, Albaniýa ýaly ýurtlarda gören-eşiden zatlaryny, wakalaryny beýan edýändigini çen etmek bolýar. Ýöne romantiki eserlerde uzakda ýerleşen Gündogar ýurtlary ýa-da Amerikanyň hindileri, tokaýlary şertli halda görkezilip, olar ýazyjynyň, şahyryň ideýasyny beýan etmäge mümkinçilik berýän serişde, wakalaryň bolup geçýän yeri hökmünde ulanylýar.

«Gündogar poemalarynyň» gahrymanlary köplenç jemgyýetden nägile bolup, çete çykyp ýaşayan adamlar. Meselem, «Korsar» poemasynyň baş gahrymany Konrad deňiz galtamanlarynyň baş-tutany. Ol öz geçmişi barada hiç kime gürrüň bermeýär. Ol ruhy ýekelikde ýaşayar. Onuň diňe käbir aýdýan sözlerinden, jümlelerinden onuň beýleki «Gündogar poemalarynda» bolşy ýaly, geçmişde onuň adalatly iş üçin göreşendigini, Medora atly bir gyzy söýendigini bilip bolýar. Ýöne Medoranyň ölmegi bilen Konrad hem syrly ýagdaýda ýitýär. Onuň nirä gidenini hiç kim bilmeýär.

Umuman, bu poemalarda adatdan daşary ykbally gahrymanlar hereket edýärler we olaryň ýekelikde, çete çykyp ýaşayşy, özbaşdaklygy güýçli duýulýar. Olar jemgyýetde bolup geçýän adalatsyz işlere garşy durýarlar. Kyn ýagdaýa düşen, ejiz adamlara, aýallara kömek edýärler.

Baýronyň döredijiliginde jemgyýetden nägile adamlaryň ykbalyny, olaryň erkinlik, azatlyk ugrundaky göreşini, ýeňilmez, gaýduwsyz ruhuny wasp edýän eserler tutuş bir toplumu emele ge-

tirýär. «**Şilýon bendisi**» (1816), «**Manfred**» (1817), «**Kain**» (1821), «**Bürünç asyry**» (1823) atly eserleri hem-de goşgy bilen ýazylan «**Don Žuan**» (1817-1824) atly gutarylmadyk romany, bir tarapdan, Baýronyň özboluşly zehinli şahyr bolanlygyny görkezse, ikinjiden, onuň döredijiliginde adalat, azatlyk ugrunda göreşýän gahrymanyň keşbiniň esasy orunda durýandygyna şaýatlyk edýär.

Baýronyň Italiýada ýazan «**Don Žuan**» atly romany şahyryň ilkinji niýetine görä ýigrimi baş aýdymdan, bölümden ybarat eser bolmaly eken. Emma Baýron on ýedinji baby ýazyp ýörkä aradan çykýar. Şahyr romanda ynsan durmuşynyň dürli taraplaryny dogruçyl açyp görkezmek bilen realizm usulynyň döplerine eýerýär.

Don Žuan barada ilkinji gezek Baýrondan öň ispan ýazyjysy Tirso de Molina (1571-1648) özüniň «Sewilli wäşi ýa-da Daş myhman» (1630) atly dramasy, fransuz ýazyjysy Molýer (1622-1673) «Don Žuan ýa-da Daş myhman» atly komediýasyny ýazypdyr. Tirso de Molina Don Žuany yşkybaz, örän ýaramaz keşp hökmünde görkezip, öz döwrüniň dworýanlaryny tankytlapdyr. Emma Molýer bu sýužete täze mazmun berýär. Ol diňe bir dworýanlaryň azgynçylygyny görkezmän, Don Žuanyň keşbiniň üsti bilen öz döwrüniň fransuz aristokratlarynyň ahlaksyzlygyny beýan edýär.

Baýronyň «**Don Žuan**» romanynda Don Žuan romantiki eserlerde bolşy ýaly geçmişi syrly bolan, adatdan daşary batyr, jemgyýetden nägile bolup çete çykan gahryman däl-de, goňşusynyň aýaly bilen söýşenligi üçin dawa-jenjelden gorkup, ejesi tarapyndan Ýewropa syýahata iberilen Ispaniýaly adaty bir ýaş ýigit. Don Žuanyň syýahat edýän gämisiniň heläkçilige uçramagy, onuň bir garakçynyň Gaýde atly gyzy tarapyndan halas

edilişi we olaryň päk söýgüsi beýan edilýär. Olaryň söýgüsünde hiç hili maddy peýdany ýa-da bir şahsy bähbidi göz önünde tutmak ýok. Emma olaryň ajaýyp, päk, bagtly söýgüsi uzak dowam etmeýär. Bu ýagdaýy bilip, Gaýdeniň kakasy Lambro Don Žuany türklere gulçulyga satýar. Don Žuanyň şondan soňky başdan geçirmeleri, onuň

gulçulykdan gaçyp, rus serkerdesi Suworowyň¹ goşunynyň hataryna goşulyşy, görkezen edermenlikleri, sylaglanyşy ýaly wakalar romanyň sýužetiniň okgunly ösüşini görkezýär.

Baýron öz eserinde Don Žuany adamkärçilikli, batyr, azatlygy söýýän keşp hökmünde suratlandyrýar we onuň keşbini ösüşde görkezýär. Eseriň soňunda Don Žuan Pariže baryp, ol ýerde rewolýusiýa gatnaşyp, halkyň azatlygy ugrunda göreşip, barrikadalarda wepat bolmaly eken, emma roman gutarylman galýar.

Baýron bu romanda gulçulygy, zulумы, nadanlygy, adamlara uly betbagtçylyk getirýän basybalyjylykly urşy ýazgarýar. Şeýle-de şahyr öz eserinde inlis jemgyýetinde höküm sürýän ikiýüzlülük, adamzada garşy durýan galp pikirleri öňe sürýän filosoflar we käbir inlis şahyrlarynyň döredijiligi dogrusynda özüniň tankydy pikirlerini beýan edýär. Bu pikirler eserde awtoryň ýa-da Don Žuanyň sözleriniň üsti bilen berilýär.

Persi Bişi Şelli
(1792-1822)

Persi Bişi Şelli Sasseks welaýatynyň Fild Pleýs şäherinde 1792-nji ýylyň 4-nji awgustynda eneden dogulýar. Onuň kakasy baý, köşk gatlagyna degişli aristokrat we uly ýer eýesi bolupdyr. Şoňa görä-de, Persi on iki ýaşynda baý adamlaryň çagalarynyň okaýan Iton kollejinde okap bilim alýar. Onuň kakasynyň we babasynyň islegine görä, Persi Bişi Şelli syýasy işgär bolmaly eken. Bu kollejde Şelli köp wagtyny tebigaty öwreniş ylmylaryny öwrenmäge, boş wagtlaryny bolsa edebiýata sarp edipdir.

¹ Suworow – Aleksandr Wasilýewiç Suworow (1730-1850), generalissimus diýen beýik harby derejäni alan görnükli rus serkerdesi.

Şelli okaýan döwürleri Lind atly professor bilen tanyşýar. Profes-sor Lind Şellä fransuz rewolýusiýasy, iňlis halkynyň ol rewolýusiýa bolan garaýyşlary, Tomas Peýniň çykyşlary barada giňişleýin gürrüň berýär. Okuwçy ýyllary Şelli W.Godwin, Žan Žak Russo, Gelwesiý, Golbah, Didro, Wolter ýaly ýazyjylaryň, filosoflaryň işlerini okap-dyr we durmuşy, jemgyýeti üýtgedip gurmak, ýamanlygy ýok etmek ideýalary bilen çuňňur gyzyklanypdyr.

Şelli 1810-njy ýylda Oksford uniwersitetine okuwa girýär. Ol ta-lyplyk ýyllary syýasat bilen hem meşgullanýar. Ol **«Patyşanyň jany-na kast eden aýalyň ýazgylary» (1810)** atly goşgular ýygyndysyny hem-de **«Ateizmiň zerurlygy»** atly tankydy häsiýetli makalasyny ýazýar. Bu syýasy eserleri üçin Şellini uniwersitetden çykarýarlar.

Şelliniň kakasy Timoti onuň azatlyk söýüji hem-de gozgalaňa çagyryjy ideýalary goldap ýazýan eserlerine we patyşa hökümetiniň syýasatyna garşy gidýändigine gaharlanylýp, ogluna öýlerine barmak-lygy gadagan edýär hem-de ony maddy kömekden mahrum edýär. Şeýlelikde, 19 ýaşly Şelli özbaşdak gün-güzeran görmeli bolýar. Şondan soň Şelli Londonda ýaşaýar we syýasy ykdysadyýeti, utopik sosializm ideýalaryny öwrenip başlaýar.

Şahyr Londonda Garriýet Westbruk atly bir traktirçiniň gyzy-na öýlenýär. Ol gyzy kakasy urup-sөгүp horlaýan eken. Şelli gyzy kakasynyň zulumyndan halas etjek bolup, oňa öýlenipdir we ony Şotlandiýanyň Edinburg şäherine äkidipdir. Şelliniň ene-atasy ogul-larynyň aristokrat maşgalasyndan bolmadyk, ýagny öz deňleri däl gyza öýlenendigi üçin, ony ägirt uly mülk mirasyndan mahrum edip-dirler. Olar hatda oňa her ýyl berýän iki yüz funt sterling pul kömek-lerini hem kesipdirler. Ýaş çatynjalara Şelliniň daýysy hemaýat be-ripdir.

1812-1813-nji ýyllardan soň Şelliniň şahsy durmuşy iňlis buržuaz jemgyýetiniň üns merkezinde bolýar. Ol aýaly Garriýet Wes-tbruk bilen aýrylyşyp, Meri Godwine öýlenýär. Şellini ahlaksyzlykda aýyplap, onuň birinji aýaly aradan çykansoň, «hudaýa ynanmaýan adamy öz çagalaryny terbiýelemekden mahrum etmeli¹» diýip, hökü-

¹ Елизарова М.Е., Гиждеу С. П., Колесникова Б. И. и др. История зару-бежной литературы XIX века. – Москва, 1972, стр. 167.

met karar çykarýar. Şelli ikinji aýalyndan bolan ogluny hem terbiýelemekden mahrum edilmeginden gorkup, 1818-nji ýylda Italiýa gidýär. Şelli ömrüniň soňky ýyllaryny Italiýada ýaşaýar we özüniň ajaýyp eserlerini ýazýar.

Şelli otuz ýaşynda Italiýada pajygaly ýagdaýda heläk bolýar. Ol gaýykda Liworno şäherinden Wiaredjio şäherine dolanyp gelýärkä tupan turup, onuň gaýygy düňderilýär. Bu waka 1822-nji ýylyň 8-nji iýulynda bolup geçýär. Onuň jesedini diňe on günden soň kenardan tapýarlar. Baýronyň we žurnalist Li Gentiň şaýatlyk etmeginde onuň jesedi ýakylp, küli Rimdäki protestantlaryň öwlüýäsinde jaýlanypdyr we onuň mazaryna «Şelli-ýürekleriň ýüregidir» diýen ýazgy ýazylypdyr.

Şelliniň terjimehaly hem onuň romantik gahrymanlary ýaly jemgyýetiň adalatsyzlygy bilen ylalaşman çete çykandygyny görkezýär.

Şelliniň eserlerini žanr babatynda üç topara bölmek mümkin: birinji topara onuň liriki goşgularyny, ikinji topara **«Korolewa Mab» (1813), «Yslamyň gozgalaňy» (1818), «Azat edilen Prometeý» (1819) atly poemalaryny we üçünji topara şahyryň «Çençi» (1820), «Karl I» (1822) ýaly drama eserlerini** girizmek bolar.

Şelliniň ilkinji ýazan iri eserleriniň biri **«Korolewa Mab» (1813)** onuň döredijiligine mahsus bolan romantik häsiýetleri özünde jemleýär. Poemanyň baş gahrymany bolan Iante atly ýaş gyz uklap ýatyrka onuň ýanyna feýalaryň zenan şasy Mab gelýär. Patyşa aýal Iante bagtyň ýoluny görkezmek isleýär we ony älemgoşaryň reňklerinden dokalan jadyly araba mündürýär hem-de olar güne tarap uçýarlar. Mab ýokarda göýä jadyly ekranda görkezýän ýaly edip, gyza adamzat durmuşynyň geçmişini, häzirki döwrüni we geljegini görkezýär.

Şelli poemanyň birinji böleginde geçmişde patyşalaryň, köşk adamlarynyň mugthor durmuşda ýaşap, adam süňkleriniň üstünde köşkdür jaýlary gurandyklaryny aýtmak bilen, öňki feodal jemgyýetinde adamlaryň jebir-sütemiň astynda ýaşandyklaryny beýan edýär.

Şahyr öz poemasynda durmuşda zorlugyň, zulумыň höküm sürmeginiň sebäpleriniň adamlaryň özleriniň ýaramaz durmuş ýagdaýlaryna gowy düşünmeýändiglerinden hem-de olaryň öz durmuşy

barada hiç hili pikir etmän, endik boýunça hemme zat bilen ylalaşyp ýaşayandyklaryndan gelip çykýandygyny nygtaýar.

Poemanyň iň soňky dokuzynjy aýdymynda adamzat durmuşynyň ýagty geljegi suratlandyrylýar. Adamlar güýçli maşynlaryň kömegi bilen çölleri bagy-bossana, gülzarlyga öwürýärler. Indi adamlar gysgançlyk, peýdakeşlik, ýigrenç, gahar-gazap, ikiýüzlülük we şuna meňzeş ýaramaz häsiýetleri we jenaýatlary bilmeýärler.

Şelli bu poemada beýik gumanist hökmünde çykyş edip, adamzat durmuşyndan erbet hadysalary, zulумы, zorlugy, garyplygy, dürli jenaýatlary ýok etmek isleýär. Onuň pikirine görä, bu zatlar diňe adam aňynyň ösüp, ol bilimli we azat bolan wagty amala aşar.

Şelliniň iň gowy, has çeper ýazylan eserleriniň biri-de onuň «**Azat edilen Prometeý**» (1818) atly poemasydyr. Şelli özüniň bu poemasyny Italiýada ýaşan döwründe, grek halkynyň azat edijilik göreşinden ruhlanyň ýazyşydyr.

Poemanyň sýužeti gadymy antik döwürde hudaýlardan ot ogurlap, adamlara getirip beren Prometeý baradaky grek mifinden alnyp, şahyr ony täzeçe beýan edýär. Bu sýužet boýunça gadymy grek edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Eshil tragediýa ýazyşydyr. Tragediýada ody ogurlany we adamlara eltip bereni üçin Prometeýi zynjyr bilen sarap, daga çüýläp goýýarlar. Bir bürgüt her gün gelip, onuň bagryny çokup, azap berýär eken, ýöne Prometeý ähli sütemlere döz gelip, Zewsiň sözlerine gaýduwsyzlyk, mertlik bilen jogap gaýtarýar. Şahyr Prometeýiň üsti bilen adamyň ruhdan düşmezligini ündeýär, adamzadyň ýagty geljegi üçin janyny gurban edýän gahrymanyň merdana keşbini suratlandyrýar. Şelli Prometeýi adamzady syýasy we ruhy zulumdan azat etjek güýç, keşp hökmünde beýan edýär.

Poemada hudaý Zews hudaýlara garşy giden titan Prometeýi köp azaplara duçar edýär. Onuň tenini ýyldyrym ýakýar, wagşy bürgüt etini çokalaýar. Ýene wagşy furiýalar¹ oňa görülmedik ezyýetleri berip, öz demir ganatlary bilen gynaýarlar. Şonda-da Prometeý zalym Zewse boýun egmeýär. Çünki, öz göreşiniň mysalynda halk güýç toplar, Zewsiň agalygyna, zulumyna garşy göreşip ýeňer diýen ynam oňa güýç berýär. Prometeýiň ýeňilmezlik erki, ruhy zalym Zewsiň durmuşyny

¹ Furiýa – ar almaklygyň we jeza bermekligiň hudaýy.

gorka gaplaýar. Netijede, Prometeýiň aýdyşy ýaly, Zewsiň deňiz hudaýy Fetidadan bolan, Demogorgon atly ogly Zewsi tagtdan düşürýär.

Demogorgon Şelliniň öz oýlap tapan keşbidir. Ol geljekde bolup geçjek «halk rewolýusiýasynyň» nyşany bolup durýar. Şoňa görä-de, onuň adynyň birinji bölegi grekçe «demos», ýagny «halk» diýen sözden başlanýar. Şol sebäpli ol Zewsi tagtdan düşürip, Şelliniň döwründe adamlaryň syýasy isleg-arzuwlaryny beýan edýän: «Asmanda seniň mirasdaryň bolmaz» diýen sözleri aýdýar.

Poemada Gerkules¹ Prometeýiň daşyna oralan zynjyrlary gyryp, ony halas edýär. Gerkules zalym patyşa Zewse garşy gozgalaň turzan halkyň keşbini janlandyrýar.

Şelliniň liriki goşgulary tebigat gözelligini, mawy deňiz tolkunlaryny, limon agaçlaryny, güzüň altyn ýapraklaryny, seslenip akýan çaýlary, çeşmeleri wasp edýär. Şeýle hem onuň goşgularynda söýgi, adamkärçilik, dostluk temalary güýçli ýaňlanýar. Onuň «**Üýtgemeklik**» (1818), «**Bulut**» (1818), «**Günbatar şemalyňa öwgi**» (1819), «**Adajyk**» (1821) ýaly goşgulary ýokary çeperçiligi bilen tapawutlanýar.

Şelliniň syýasy mazmunly goşgularynda adam hukuklary, azatlyk üçin zuluma garşy göreş temasy esasy orny tutýar. Bu goşgular gös-göni halka ýüzlenme bolup, olaryň agyr ýagdaýyny düşündirmek, göreşe çagyrmak ruhunda ýazylypdyr. Onuň «**Angliýanyň ärlerine bagyşlanan aýdym**» atly goşgusy şeýle başlanýar:

Neçün, boýuntyryk alyp gerdene,
Epilýañiz zalym lordlara ýene?
Neçün, siziň dokap tiken zatlarňyz
Serpaý bolýar zalymlaryň egnine²?

«**Çençi**» (1820), «**Karl I**» (1822) ýaly taryhy dramalarynda Şelli Şekspiriň döplerinden ugur alýar. Şeýle-de Şelliniň edebiýatyň jemgyýetdäki orny barada öz pikirlerini beýan edip ýazan «Poeziýany goramak» atly we filosofik mazmunly birnäçe işleri bardyr.

¹ Gerkules – gadymy grek mifologiýasyna görä, örän güýçli gahryman, pälawan bolupdyr. Grekçe «Gerakl», latynça «Gerkules» diýlip aýdylýar.

² Anthology of verse. Old and New. – Moscow, 1947, p. 33 (Terjime eden R.Mustakow).

Persi Bişi Şelli azatlyk, adalat üçin zuluma garşy göreşýän gahrymany wasp edýän şahyr hökmünde dünýä edebiýatyna girdi.

Jon Kits
(1795-1821)

Bary-ýogy 26 ýaşan Jon Kits iňlis romantizminiň görnükli wekilleriniň biridir.

Jon Kits 1795-nji ýylyň 31-nji oktyabrynda Londonda eneden dogulýar. Onuň kakasy atbakar bolupdyr we Londonda öz atlaryny kireýine berýän hojaýynynyň gyzyna öýlenipdir hem-de baýapdyr. Jon Kits ir ýetim galýar. Onuň Jorj we Tom atly doganlary, Fanni atly uýasy bar eken. Jony onuň mekdep mugallymy Enfild şäherinde öz maşgalasynda terbiýeläpdir. Onuň mugallymy Çarlz Klark Jona şahyrana eserleri öwredipdir. Soňra Kits Londona gidýär we harby-deňiz hassahanasynda lukmançylygy öwrenýär. Ýöne onuň edebiýata bolan söýgüsi güýçli bolup, ol soňra lukmançylyk bilen meşgullanmandyr.

Jon Kits öz dosty Çarlz Braun bilen bilelikde 1818-nji ýylda Şotlandiýa we Irlandiýa syýahata gidýär. Kits paýtagtdan daşda, daglarda, oba ýerlerinde ýaşayan adamlaryň durmuşyny öwrenipdir we gündelik ýazypdyr. Kitsiň şol döwürde öz doganlaryna ýazyp iberen hatlary onuň edebi mirasynyň örän gymmatly bölegi bolup durýar. Kitsiň eserleri, liriki goşgulary we poemalary iňlis romantiki edebiýatynda aýratyn orun tutýar. Iňlis edebiýatynda adamyň içki oý-pikirlerini, duýgularyny, söýgüsini, begenjini, şatlygyny, gam-gussasyny açyp görkezmekde Kits uly ussatlaryň biri bolup, meşhur Wordswordan hem birjike kem oturmaýar.

Londonda tanyml bolan Li Hent atly žurnalist Kitsiň «**Ýalňyzlyk**» diýen sonetini halap, 1816-njy ýylda onuň eserini ilkinji gezek

öz žurnalynda çap edýär. Şonuň yzysüre Kitsiň ilkinji goşgular ýygyndysy neşir edilýär. Ol 1818-nji ýylda «**Endimion**», «**Robin Gud**», «**Giperion**», «**Izabella**» ýaly meşhurlyk gazanan poemalaryny ýazýar. Kits şol döwürde has öndümlü işleýär. Ol 1819-njy ýylda «**Beýik Otton**» tragediýasyny we «**Patyşa Stefan**» atly poemasyny ýazýar.

Adamyň durmuşy, onuň duýgulary, söýgüsi, ynsanyň durmuşyň şatlyklaryna, ýaşayşa bolan söýgüsi ýaly temalar Kitsiň sygyrlarynda esasy orun tutýar. Ol öz eserlerinde tebigat gözelligini wasp etmek bilen bir hatarda durmuşyň kynçylyklarynyň önünde müzzermeli daldigini, «hökman gyzył bağüllerini açyljakdygyny» («**Guşuň aýdymy**») aýdýar.

Jon Kits köplenç öz sygyrlarynda, poemalarynda geçmişiň taryhy wakalarynyň gahrymanlaryny suratlandyrýar. Ol «**Robin Gud**» atly poemasynda halk rowaýatlarynda ejizleriň howandary bolan «adalatly garakçy» Robin Gudy wasp edýär. Onuň pikirine görä, «eger-de Robin Gud birden şu wagt direlip mazaryndan çykaýsa, ol özüniň gezen tokaýlarynyň wagşylyk bilen çapylandygyny, öňki gözəl çemenzarlyklarda indi bal arylarynyň gülden-güle uçmaýandygyny, bir söz bilen aýdylanda, «bu dünýäniň sowandygyny» görerdi» diýip nygtaýar. Ýöne poema göwnüçökgünlik äheňinde gutarmaýar. Şahyr halk howandary bolan batyr Robin Guduň we onuň egindeşleriniň şöhratly işlerini ýene-de dowam etdirjek adamlaryň bardygyny aýdýar.

Jon Kits sonet žanrynyň ussadydyr. Onuň «**Bernsiň öýünde ýazylan sonet**» (1818), «**Çekirtge we çyrlak**» (1816) ýaly eserleri iňlis edebiýatynda bu žanryň ajaýyp nusgalary hasap edilýär. Umuman, şahyryň döredijilik çägi giň. Ol sonetler bilen bir hatarda oda, ballada, taryhy tragediýa, romantiki poema ýaly žanrlarda eserler döredipdir.

Kitsiň eserleriniň içinde «**Endimion**» (1817) atly poemasynyň mazmuny filosofik häsiýete eýe bolup, ol gahrymanyň durmuşda hakykaty, gözelligi gözleýşi barada ýazylypdyr. Bu poemada Kits adam bagtly bolmak üçin özüni söýmekden, egoizmden daşlaşyp, başga adamlara hemaýat etmelidigini aýdýar. Zehinli şahyryň durmuşy agyr şertlerde, garyplykda geçipdir. Ol çendenaşa köp işläp, saglygyny ýitirýär hem-de inçekeseliň agyr görnüşi bilen keselläp, 1820-nji ýylyň güýzünde Italiýa gidýär we üç-dört aýdan soň, 1821-nji ýylyň fewralynda Rimde aradan çykýar.

**Walter Skott
(1771–1832)**

İnglis edebiýatynyň taryhynda Walter Skottuň döredijiligi, onuň eserleri edebiýatyň kem-kemden romantizmden realizme geçiş döwrüni aňladýar.

Walter Skott inglis edebiýatynda taryhy roman žanrynyň atasy hasaplanýar. Emma ol öz döredijiliginiň başlangyç döwründe şahyr hökmünde meşhurlyk gazanýar. Ol özüniň ilkinji «**Uewerli ýa-da altmyş ýyl ozal**» (1814) atly taryhy romanyny ýazanda-da, ilki öz adyny goýman çap etdirýär. Çünki ol eýýäm şahyr hökmünde at-abraý gazanansoň, kyssa bilen ýazylan bu eseri şowsuz bolup çykaýsa, abraýynyň pese gaçmagyndan heder edipdir.

Walter Skott 1771-nji ýylda Şotlandiýanyň Edinburg şäherinde aklawçynyň maşgalasynda eneden dogulýar. Gelip çykyşy boýunça ol köşk gatlagyna degişli dworýan maşgalasyndan bolupdyr, şoňa görä-de, onuň ady «ser Walter Skott» diýlip tutulýar eken.

Walter Skott ýaşlygynda poliomiýelit¹ keseli bilen keselläp, ömürlük agsak bolup galýar. Emma muňa garamazdan, ol babasynyň dagda mal bakýan çopanlarynyň ýanlarynda pyýada köp gezýär, dagdan daga dyrmaşýar, bedenini fiziki taýdan taplap, örän çydamly, güýçli ýigit bolup ýetişýär. Ol ýaşlygyndan halkyň durmuşy, geçmişi, döp-dessurlary bilen içgin gyzyklanypdyr, Şotlandiýanyň taryhy baradaky rowaýatlary, aýdymlyry, balladalary fermerleriň, çopanlaryň dilinden ýazyp alypdyr.

Walteriň kakasy oglunyň adwokat bolmagyny isläpdir. Ol kakasynyň maslahatyna eýerip, hukuk hünärini öwrenýär.

Walter Skott 1792-nji ýylda Edinburg uniwersitetini gutaryp, aklawçy-adwokat derejesini almak üçin synagdan geçýär. Soň ol birnäçe

¹ Poliomiýelit – ysmazlyga getirýän kesel, çaga ysmazy.

ýyllap, kakasynyň adwokat edarasynda, soňra Edinburg kazyýetinde hem-de okruglaryň birinde şerif¹ bolup işleýär, işden boş wagtlarynda bolsa döredijilik bilen meşgullanýar. Ol 1799-njy ýylda Gýotäniň «Gets fon Berlihingen» diýen eserini terjime edýär. Ýöne edebiýata bolan höwesini güýçli bolansoň, 1800-nji ýyldan başlap, ýigrimi dokuz ýaşly Walter Skott düýpgöter edebiýat bilen meşgullanyp ugraýar. Skott entek mekdepde okaýan ýyllary öz ýurdunyň taryhy bilen içgin gyzyklanypdyr.

Walter Skott ilki bilen halk aýdymalaryny, rowaýatlaryny, taryh baradaky gürrüňleri ýazga geçirip ýygnamak bilen meşgullanýar. Ol 1802-nji ýylda «**Şotland araçäginiň aýdymlary**» atly halk aýdymalarynyň iki tomdan ybarat ýygyndysyny neşir edýär. Soňra özi hem halk aýdymlaryna öýkünip, geçmişte ýaşan taryhy şahslar, bolup geçen wakalar, rysarlaryň söweşleri, gadymy galalar barada «**Marmion**», «**Köl gyzy**», «**Iň soňky menstrel**»² aýdymy», «**Lohinwar**» ýaly poemalary we balladalary ýazýar. Bu eserleri ýazmak onuň üçin özüniň taryhy romanlaryny ýazmaga taýýarlyk döwri bolýar.

Walter Skott Angliýanyň we Şotlandiýanyň taryhyny beýan edip, iňlis milletiniň başdan geçiren taryhy wakalary barada ýigrimi sekiz sany roman we ençeme hekaýadyr powestleri ýazýar. Şoňa görä-de, Walter Skott diňe bir iňlis edebiýatynda däl, eýsem tutuş Ýewropa edebiýatynda-da özüniň taryhy romanlary bilen meşhur bolupdyr. Fransuz ýazyjysy Balzak ony öz mugallymy hasaplapdyr.

Ýazyjynyň romanlary öz temasy boýunça, esasan, iki topara bölünýär. Birinji topara – onuň öz dogduk mekany Şotlandiýanyň taryhyna bagyşlanyp ýazylan romanlar girýär. Olara «**Uewerli ýa-da altmyş ýyl ozal**» (1814), «**Gaý Manneriň**» (1815), «**Antikwariý**» (1816), «**Puritanlar**» (1816), «**Rob Roý**» (1817) we birnäçe beýleki romanlary degişlidir. Onuň «**Aýwengo**» (1819), «**Monastyr**» (1820), «**Abbat**», «**Kenilwort**» (1820), «**Wudstok**» (1826) atly romanlary Angliýanyň taryhyny beýan edýär. Bulardan başga hem onuň Fransiýanyň taryhyna degişli «**Kwentin Dorward**» (1823) atly romany hem bardyr. Ýazyjy öz romanlarynda Şotlandiýanyň we Angliýanyň

¹ Şerif – Angliýada ýokary hukukly sudýa (kazy).

² Menstrel-bagşy, sazanda, şahyr.

köpasyrlyk taryhyny açyp görkezyär. Olaryň içinde ýazyjynyň «**Aýwengo**» romany has uly meşhurlyga eýedir.

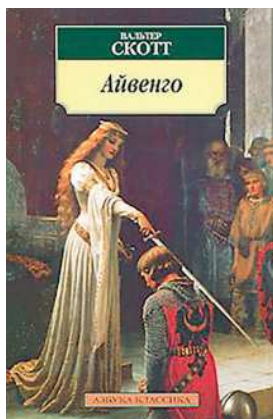
Walter Skott saglygynyň ýaramazlaşmagyna garamazdan tä ömrüniň ahyryna çenli döredijilik bilen meşgullanýar, dürli göwrümdäki eserleri ýazýar, gündelik ýöredýär. 1830-njy ýylda ýazyjynyň beýnisine gan inýär, onuň saglyk ýagdaýy ýaramazlaşýar. Ol şonda-da döredijiligini dowam edýär.

Iňlis hökümeti ýazyjynyň Italiýa gidip, saglygyny bejertmegi üçin «Barem» atly gämini onuň hyzmatyna berýär. Emma syňahat döwründe-de Skottuň ýagdaýy gowulaşmaýar. Ol 1832-nji ýylyň 11-nji iýulynda Şotlandiýa, öz watanyna dolanyp gelýär hem-de şol ýylyň 21-nji sentýabrynda aradan çykýar.

Walter Skott dünýä edebiýatyna taryhy roman žanrynyň ussady hökmünde girdi. Iňlis edebiýatynda onuň döredijiligi romantizmden realizme geçiş döwrüni alamatlandyrýar. Ýazyjynyň romanlarynyň esasy gahrymanlary halkdyr. Ol öz romanlarynda halkyň taryhy hereketlendiriji güýçdügini, köne jemgyýetçilik düzgünleriniň täze progressiw güýçlere öz ornuny bermeginiň kanunalaýykdygyny açyp görkezyär. Ýazyjy taryhy wakalary beýan edende olara öz döwrüniň, durmuşynyň adamy hökmünde baha berýär hem-de romanda halkyň durmuşynda wajyp bolan bir taryhy meseläni öňe sürýär. Ol romanda görkezilýän döwrüň egin-eşiklerini, taryhy şahsyýetlerini, halkyň döp-dessurlaryny, taryhy wakalary anyk suratlandyrmaga çalşyp, taryhy bolşy ýaly, dogruçyl görkezmek kadasyna eýerýär. Şol sebäpli Walter Skottuň romanlary Angliýanyň taryhyny öwrenmek üçinem gymmatly çeşme bolup durýar.

«Aýwengo» romany

Walter Skott 1819-njy ýylyň ýazynda özüniň onunjy taryhy romany bolan «Aýwengony» ýazýan wagty agyr keselleýär hem-de özi ýazyp bilmänsoň, dilden aýdyp, romany kätibine ýazdyrýar. Ol şol döwürde «Monastyr» («Ybadathana») atly romanynyň hem üstünde işleýän eken. Ýazyjy şol ýylyň güýzünde sagalansoň, «Aýwengo» romanyny täzededen işläp, ony şol ýylyň dekabrynda çap etdirýär.

Romanyň «Aýwengo» ady Jon Hampdeniň üç sany mülki dawalaşyp alşy baradaky gadymy aýdymdan alnypdyr. Walter Skott iki sebäbe görä, ýagny, birinjiden, «Aýwengo» sözünde gadymy inlis sesiniň barlygy we ikinjiden, bu sözün romanyň mazmuny barada hiç zat habar bermän, okyjyny özüne çekip gyzyklandyryandygy üçin, ony romanyň ady hökmünde saýlapdyr.

Romanyň esasy gahrymanlarynyň biri Şir ýürekli Riçard I-niň üsti bilen ideal, arzuw edilýän «adyl patyşanyň» keşbi hökmünde teswirlenýär. Bu keşp Walter Skottuň syýasy garaýyşlaryna laýyklykda suratlandyrylýar, sebäbi ýazyjy ýurtda şeýle patyşanyň bolmagyny isläpdir. «Gara rysar» lakamly Riçard I syrly gahryman, batyr, adalatly keşp hökmünde janlandyrylýar. Elbetde, hakyky Şir ýürekli Riçard I (1157-1199) taryhda bu keşbe doly laýyk gelmeýär. Ol 1189-njy ýyldan 1199-njy ýyla çenli höküm sürýär. Emma ol şol döwürde Angliýada bary-ýogy alty aý bolupdyr. Şol döwürde-de Angliýa üçin uly bir iş etmändir. Ol hökümeti öz ministrine ynanyp, özi Fransiýanyň koroly Filip Awgust bilen söweşmäge gidipdir we Fransiýanyň galalarynyň birine edilen hüjümde wepat bolupdyr. Soňra onuň ornuna onuň dogany Jon patyşa bolýar. Riçard I durmuşda örän batyr, sahatly, käte rehimsiz adam bolmak bilen bir hatarda trubadur, şahyr hem bolup, onuň käbir aýdymlary hem saklanyp galypdyr.

Romanda Aýwengo korola wepaly rysar, täze döwrüň gahrymany, ýaş zenanyň wepaly söýgülisi hökmünde suratlandyrylýar. Romanyň mazmuny üç sany esasy wakanyň üsti bilen açylyp görkezilýär:

1. Rysarlaryň başa-baş söweşleri.
2. Fron de Býofyň galasyna edilýän hüjüm.
3. Ýewreý gyzy Rebekkanyň jadygöýlükde aýyplanyp, sud edilişi.

Bu wakalar orta asyrlarda häli-şindi bolup geçýän hadysalar bolany üçin, romanyň yndyryjylykly bolmagyna kömek edýär.

Romanda korol Riçard I ýurdy agzalaçylyga iterýän feodallara garşy göreşde halkyň ýönekeý wekillerine daýanýar. Romanda koro­lyň we halkyň bilelikde hereket etmegi ýazyjynyň toslamasy däl­dir, çünki orta asyrlarda korollaryň ýönekeý halkdan, şäherleriň ilatyndan goşun topla­p, iri feodallaryň garşysyna göreşip, olaryň bulagaýlyk­laryny basyp ýatyrýan wagtlary az bolmandyr.

Romanda halkyň serdary hökmünde, Loksli ady bilen ejizleriň howandary, garakçylaryň «patyşasy» Robin Gud hem çykyş edýär. Robin Gud hiç kimden çekinmeýär. Ol tokaýda özüni ýeke-täk hökümdar hökmünde alyp barýar. Ol hatda Gara Rysary hem özüniň sag tarapynda oturdýar.

Romanyň baş gahrymany Aýwengo hasaplanyl­sa hem, ol bu eserde esasy orun tutmaýar, Ledi Rowenna, Rebekka, Ýewreý Isaak, wäşi Wamba, çopan Gurt, adalatly garakçy Robin Gud ýaly keşpler birigip, romanda halkyň keşbini emele getirýär. Halk bilen ýakyn ara­gatnaşykda bolmak inlis-sakson feodaly, tanymal adam bolan Sedrik Saksyň hem ýüregini ýumşadýar. Ol Wamba atly wäşisiniň haýyşy bi­len doňuz çopany Gurty gulçulykdan boşadýar we oňa hasasyny uza­dyp: «Sen indi gul hem däl, bendi-de däl, indi sen azat adam, şäher­lerde, şäherleriň daşynda, tokaýda we açyk meýdanda ýaşap bilersiň. Özümiň Wolbrugem mülkümden saňa bir bölek ýer berýä­rin, sen ony meniň we maşgalamyň adyndan öz maşgalaň peýdasyna kabul et, kim muňa garşy çyksa, ony hudaý ursun¹» – diýmek bilen, Gurty erkinlige çykaryp, oňa ynsanperwerlik edýär.

Romanda görkezilýän wakalar on gün­üň dowamynda bolup ge­çýär. Ýöne şol wakalaryň dowamynda romanyň köp sanly gahry­manlary öz bähbitleri üçin biri-biri bilen duşuşmaly, käte çaknyşmaly bolýarlar. Şol sebäpli romanyň wakalary dynuwsyz, okgunly hereket­de bolup ge­çýär. Şir ýürekli Riçard I-niň garşysyna onuň dogany, ýur­dy dagynyklyga iterýän iri feodallaryň tarapdary Şazada Jon, zorluk etmäni gowy görýän Buagilber, gazaply Fron de Býof, azgyn abbat Eýmor ýaly adamlar göreşýärler.

Ýazyjy romanda bir bitewi döwlet we millet döretmek üçin halk köpçüligine daýanyp göreşýän Riçard I-niň edýän işlerini oňlaýar we

¹ Вальтер Скотт. Айвенго. – Ленинград, 1978, стр. 322–323.

onuň tarapynda durýar. Şol sebäpli Riçard I-niň duşmanlary, onuň garşysyna göreşýän gara güýçler ýeňilýärler.

Walter Skott adalatly korolyň, patyşa hökümetiniň tarapdary bolupdyr. Onuň romanlarynda taryhyň esasy hereketlendiriji güýji bolup, halk çykyş edýär.

Walter Skott taryhy romanlaryny ýazmaga başlamazdan owal taryhy wakalary, şol döwrüň döp-dessurlaryny, egin-eşiklerini, ýaraglaryny gowy öwrenipdir we soňra maksat edinen eserini ýazmaga girişipdir. Şonuň üçin ýazyjynyň taryhy romanlary şol gadymy döwürleriň durmuşy barada gyzykly we giňişleýin maglumatlary berýär. Onuň romanlarynda sýužet bir hereketiň, bir wakanyň ugry bilen ösüp gidýär, şonuň üçin romanyň gurluşy, kompozisiýasy aýdyň we düşnükli bolýar. Ýazyjy bir şahsyýetiň durmuşynyň üsti bilen tutuş jemgyýetiň durmuşy giňişleýin suratlandyrylýar. Çünki Walter Skott iňlis ýazyjysy Genri Fildingi öz mugallymy hasaplapdyr we onuň «Tapyndy Tom Jonsuň taryhy» diýen romanynyň döplerine eýeripdir.

Walter Skottuň romanlarynyň baş gahrymanlarynyň keşpleri romantiki usulda suratlandyrylýar, ýagny olar käte ýazyjynyň islegine görä has erkin hereket edýärler.

ABŞ-nyň edebiýatynda romantizm. Romantizmiň irki döwri: 1820-30-njy ýyllar.

XVIII asyrdan amerikan edebiýaty entek dünýä edebiýatyna onçakly bir täsir etmese-de, XIX asyryň başlarynda amerikan edebiýatynyň wekilleri dünýä edebiýatynyň birnäçe ugurlaryndan, žanrlaryndan nusga alarlyk eserler dörettiler. Demirgazyk kolonial ştatlaryň garaşsyzlyk ugrundaky göreşi (1775-1783) täze bir garaşsyz döwletiň we amerikan milletiniň döremegine getirýär.

Amerikan halky öz syýasy we ykdysady garaşsyzlygyny alandan soň, amerikan ýazyjylary, şahyrlary, filosoflary ruhy garaşsyzlyk ugrunda göreşýärler, sebäbi ýaş amerikan döwleti heniz Ýewropa edebiýatynyň we sungatynyň täsiri bilen ýaşaýardy. Täze döran millietiň, halkyň arzuw-isleglerini, durmuşyny suratlandyryan çeper eserler ýok diýen ýalydy. Täze ýurt, täze watan, täze millet, täze ideal,

nusga alarlyk gahrymanlary döretmegi talap edýärdi. Şeýle maksatlar üçin öňki edebiýatyň döpleri we usullary ýeterlik däl di. Şol sebäpli ilkinji amerikan ýazyjylary Ýewropada eýýäm XIX asyryň başlarynda meşhurlyga eýe bolan täze döran romantizm usulyna ýüzlenýärler. Şeýle edebi usul ýaş amerikan edebiýatynyň wekilleriniň maksatlaryna laýyk gelýärdi, sebäbi bu täze usul ýazyjydan belli bir galyplara eýermekligi talap etmeýärdi. Şeýle ýazyjylaryň içinde amerikan edebiýatynda romantizmiň irki döwrüne degişli Waşington Irwingi we Fenimor Kuperi görkezmek bolar.

Waşington Irwingiň we Fenimor Kuperiň eserleri amerikan halkynyň täze kontinentde guran özbaşdak döwletiniň durmuşyny suratlandyran ilkinji çeper eserler bolup durýar. Olaryň eserleri, olaryň şan-şöhraty entek şol ýazyjylar dirikä Amerika we Ýewropa ýurtlaryna ýaýrapdyr.

Waşington Irwing
(1783-1859)

Waşington Irwing amerikan edebiýatynda nowella žanrynyň düýbünü tutujdyr. Ol Ýewropada ilkinji gezek ykrar edilen belli amerikan nusgawy ýazyjysydyr. Puşkin, Gogol, Baýron, Walter Skott, Geýne, Dikkens ýaly dünýä belli ýazyjylar oňa uly hormat goýupdyrlar. Waşington Irwingiň döredijiliginde esasy orun nowella žanry tutsa-da, ýazyjy başga žanrlara degişli eserleri hem ýazypdyr. Ol «**Kolumbyň durmuşy**», «**Waşingtonyň durmuşy**», «**Oliwer Goldsmittiň durmuşy**», «**Muhammet pygamberiň durmuşy**» ýaly eserleri, Şekspir, Baýron, Walter Skott baradaky makalalary ýazypdyr.

Waşington Irwing 1783-nji ýylda Nýu Ýorkda dogulýar. Onuň kakasy gelip çykyşy boýunça şotlandiýaly bolupdyr. Ol Manhetteniň

baý söwdagärleriniň biri bolup, Plimut şäherinde çakyr we gant söwdasyny alyp barypdyr.

Irwing doglanda general Waşington ABŞ-ny in soňky iňlis goşunlaryndan azat edipdir, şonuň üçin onuň kakasy ogluna Waşington diýip at dakypdyr.

Waşington Irwing ýaşlygyndan iňlis ýazyjylarynyň eserlerini höwes bilen okapdyr. Onuň kakasy ogluny hukuk öwreniji, ýurist etmekçi bolup, ony üç sany adwokat edarasynada okadypdyr, ýöne ýaş Irwing deňizde syýahat etmegi arzuw edipdir.

Irwing 1804-nji ýylda Ýewropa syýahata ugraýar. Ol Italiýada, Şweýsariýada, Angliýada, Gollandiýada we Fransiýada bolýar, iki ýyl Ýewropada bolup, onuň baý medeniýeti bilen tanyşýar.

Irwing watanyna gaýdyp gelip, dostlary bilen bilelikde «Salmagundi¹» ady bilen žurnal çykaryp başlaýar. Olar 1807-1808-nji ýyllarda žurnalyň 12 sany neşirini çykarýarlar. Žurnal neşir etmeklik Irwinge edebiýatda, döredijilik işinde tejribe toplamaga kömek edýär.

XIX asyryň başynda ABŞ-da ykdysady ösüş güýçlenýär. Ýurtda dünýäde ilkinji suwda ýüzýän bug maşyny, ýer sürýän polat azal, orak we döwek maşyny ýasalaýar. Emma ruhy medeniýet heniz Ýewropadan yza galýardy. Waşington Irwing, ine, şeýle döwürde öz döredijiligine başlaýar. Onuň ilkinji uly eseri «**Nýu Ýorkuň taryhy**» (1809) atly kitabydyr. Bu kitapda ýazyjy öz dogduk mekany Nýu Ýork şäheriniň geçmiş durmuşyny beýan edip, bir wagtlar onçakly uly bolmadyk bu şäherde ajaýyp adamlaryň bolandygyny, şäheriň häkimleriniň gülkünç häsiýetlerini ýumoristik äheňde görkezýär. 1819-njy ýylda onuň «**Suratlar kitaby**» atly hekaýalar ýygyndysy neşir edilýär. Bu eserler Irwingi nowella žanrynyň ussady hökmünde dünýä tanadýar.

«Suratlar kitaby» atly hekaýalar ýygyndysyndan soňra, Irwingiň «**Breisbrij Holl**» (1822) atly hekaýalar ýygyndysy çykýar. Şondan soň ýazyjy Ýewropa ýurtlaryna syýahata gidýär. Ol Germaniýada, Parižde, Londonda, Ispaniýada bolup gelenden soňra onuň «**Syýahatçynyň hekaýalary**» (1824) atly täze kitaby neşir edilýär.

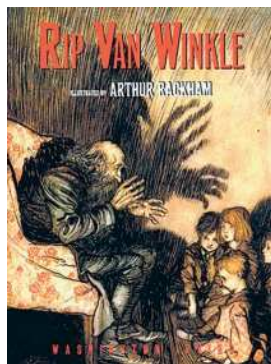
¹ Salmagundi – winegrete meňzeş, içine göläň ýa-da towuk eti goşulyp, dürli gök önümlerden taýýarlanýan salatyň ady, onuň bir görnüşi.

Waşington Irwing 1826-njy ýylda Ispaniýada diplomatik işde işleýär. Ol bu ýerde 1829-njy ýyla çenli bolup, soňra işini Angliýada dowam etdirýär. Irwing Ýewropada on ýedi ýyl bolup, ABŞ-a gaýdyp gelyär. Ispaniýada bolan döwründe Irwing köp galalara, araplaryň ýaşaýan ýerlerine aýlanyp görýär we «**Algambra**» (1832) atly ýene-de bir hekaýalar ýygyndysyny döredýär.

Waşington Irwingiň hekaýalarynda bolup geçýän wakalar ertekilerdäkä çalyň edip, adatdan daşary güýçler bilen baglanyşykly beýan edilýär.

Waşington Irwing öz nowellalaryny ýazýarka Amerikanyň geçmişini içgin öwrenipdir. Ol nowellalarynda öňki durmuşyň rahatlygyny, gözelligini, adamlaryň baýlyga-pula kowalaşman, sada durmuşda ýaşaýşyny, ýurduň gözeli tebigatyny wasp edýär. Şol sada durmuşyň özüne çekiji, gülküli taraplaryny açyp görkezýär. Amerikanyň gözeli tebigatynyň, onuň sümme tokaýlarynyň, dumanly daglarynyň, syrly batgalyklarynyň çeper suratlandyrmalary ýazyjynyň nowellalarynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar.

«**Rip Wan Winkl**» nowellasynda wakalar Kaatskil daglarynyň jülgesinde ýerleşen, Gollandiýadan gelen adamlar tarapyndan düýbi tutulan bir obada bolup geçýär. Şol obada Rip Wan Winkl atly bir adam ýaşaýdyr. Rip Wan Winkliň ata-babalary edermen, atabraýly esgerler, batyr rysarlar bolandygyna garamazdan, onuň özi ýalta, wagtyny bikär geçirmegi gowy görýän, örän sada, hoşgylaw adam. Ol öý-ojagynyň abadançylygy, maşgalasynyň eklenji üçin, öz mellegini işläp bejermegi hem halamandyr. Eli sypynsa, obanyň özi ýaly işýakmaz ýaltalary bilen uzak günläp, dükanyň önünde gybat edip, bir aý öň kimdir biriniň taşlap giden gazetiniň makalalaryny okap, bir wagt bolan wakalary ara alyp maslahatlaşyp oturypdyr. Onuň aýaly bolsa örän işeňňir bolupdyr. Ripdir onuň iti Wulf ol aýaldan diýseň çekinipdirler. Emma obanyň özi ýaly bikär adamlary Rip Wan Winkli gowy görüpdirler, hatda çagalar hem ony görenlerinde hemişe şatlyk-şowhun bilen garşylapdyrlar. Ol hem

öz gezeginde olara her dürli oýnawaçlar, batbörekler ýasap beripdir ýa-da olaryň oýnaýan oýunlaryna goşulyşyp, göwünlerini awlapdyr. Sonuň üçin onuň daş-töweregini hemişe çagalar gurşapdyr. Onsoňam obada Rip Wan Winkle hyňranyp biljek ýekeje it hem bolmandyr. Ribiň iň uly ýetmezçiligi onuň işýakmazlygy bolupdyr. Onuň maşgalasy garyp ýaşapdyr, çagalary bolsa ýyrym-ýyrtyk egin-eşikde gezipdir. Ribiň oglunyň ady hem Rip bolup, ol hem häsiýetine görä kakasyna diýseň meňzeş eken. Muňa garamazdan, Rip özüni örän bagtly adam saýypdyr, gaýgy-gamsyz ýaşapdyr.

Rip öz maşgalasynyň bähbidini arap, peýdaly zähmet bilen meşgullanmagyň aladasyny hem etmändir. Emma muňa garamazdan, ol goňşularyna kömek edipdir. Iň kyn işem bolsa, mekgejöwen arassalamak bolsun, kerpiçden haýat örmek bolsun, obaň aýallary kömek soranlarynda Rip olara elinden gelen kömegi beripdir. Ýöne maşgalabaşy hökmünde öz ekinlerine, mallaryna seredip işlemäni weli halamandyr. Ol aýaly igeniberse, aw tüpeňini alyp, Wulf atly itini hem yzyna tirkäp, tokaýa baka gidiberipdir. Tokaýda-da onuň eden awy bolmandyr. Ol diňe tebigaty synlap, agaçlaryň astynda dynç alar oturar eken.

Ine, şeýle günleriň birinde Rip tokaýa gidýär. Ol Kaatskil dagynyň iň belent depesine çykypdyr. Ol şol ýerde Gudzon derýasyny synlap, uklap galýar. Haçan-da ol dagdan düşjek bolanynda, eýýäm garaňky gatlyşyp ugran eken. Ol birden «Rip Wan Winkl» diýen sesi eşidýär. Rip ilkişada bu ses gulagyna eşidilýändir öýdüp, oňa üns bermändir. Ýöne «Rip Wan Winkl» diýen ses ýene iki gezek gaýtalanýar. Rip gorkup başlaýar. Soňra ol bir adam bilen pete-pet gabat gelýär. Rip ol adamy ýakyndan synlan wagtynda haýran galýar. Ol kiçijik, döşlek, ak sakgally hem-de gadymy golland egin-eşigindäki garry adam eken. Ol adamyň arkasynda içi çakyrlý çelek bar eken. Nätanys Ribiň çelegi göterişmegini soraýan ýaly, eli bilen yşarat edýär. Rip ilki ondan çekinse-de, soň oňa kömek edip, çelegi göterişýär.

Dagda barýarkalar Rip bilen onuň ýoldaşy biri-biri bilen hiç zat gürleşmeýärler. Şeýdip, olar bir meýdança gelýärler, olar o ýerde kegli¹ oýnaýan adamlary görýärler. Olar Ribi we onuň ýoldaşyny gören-

¹ Kegli – hatara goýlan agaç taýaklary şar bilen urup ýykylyan oýun.

lerinde oýunlaryny bes edýärler. Şol wagt Ribiň ýoldaşy ýany bilen getiren çakyryny uly bulgurlara guýup başlaýar. Soňra ol Ripden olary kegli oýnaýan adamlaryň ýanyna alyp gitmegi talap edýär. Rip gorkudan ýaňa buýruga boýun bolýar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan gorkusyndan aýňalyp, özüni arkaýyn duýup başlaýar. Ol hat-da hiç kimiň görmeýän wagty çakyrdan hem owurtlap görýär. Soň ol çakyrdan ýene-de içip görýär, tagamyny duýup görse, bu hakyky golland çakyry eken. Soňra ol çakyrdan yzly-yzyna içip, ahyrsoňy serhoş bolup, uka gidýär.

Rip birnäçe wagtdan soň ukudan oýanyp, daş-töweregine göz aýlap, hiç bir zady tanap bilmändir. Iti hem bir ýerlere gidipdir. Ýanynda ýatan tüpeňi-de poslap galypdyr. Ol indi aýalyňa näme jogap berjegi barada oýlanypdyr. Emma ol özüniň şol daglyk ýerde ýigrimi ýyllap uklap ýatandygyny asla bilmändir.

Rip obasyna barsa, hemme zat üýtgän eken. Ähli adam howlukmaç, alňasak hem işjeň hereketdemiş.

Nowellada diňe Rip öňküsi ýaly ýalta, gepleşmegi, gürründeşligi gowy görýän adam hökmünde üýtgemän galýar. Ol eserde nebisjeň, işewür adamlaryň tersine goýlan keşp bolup durýar. Ribiň dostlary hem ýalta, arzuwçyl adamlar. Olar ýöne gürrüňleşip, pikir alşyp, işsiz oturmagy gowy görýärler. Waşington Irwing dünýäde pula kowalaşmaýan adamlaryňam bardygyny, bolandygyny, olaryň ýönekeý, adaty ynsan durmuşynda ýaşaýandyklaryny nygtaýar. Bu keşpler şol döwürde pul diýip hars urýan, her edip – hesip edip baýamak isleýän adamlaryň keşpleriniň garşysyna goýulýar. Umuman, Waşington Irwing peýdakeşlik jemgyýetinde adamkärçiligiň ýitip barýandygyna, ahlak kadalarynyň bozulýandygyna gynanyp, şeýle erbet hadysalary öz eserlerinde tankyt edipdir.

«**Melgun we Tom Woker**» nowellasy. Waşington Irwing nowellalarynda öz döwrüniň harsydünýä, hiç bir zatdan gaýtman baýamaga çalyşýan adamlaryň nebsewürligini, açgözlüginini ýazgarýar, adamlaryň öz nebsi üçin aldawçylyga, kezzaplyga yüz uruşlaryny ýiti tankyt astyna alýar.

Ýazyjynyň «Melgun we Tom Woker» atly nowellasynda Bostondan onçakly daş bolmadyk ýerde, deňziň kenaryndaky bir baýyr-

da ösüp oturan äpet dubuň aşagynda deňiz garakçysy Kiddiň hazynasynyň gömlendigi baradaky rowaýat dogrusynda gürrüň berilýär. Rowaýata görä ol hazynany melgun gorayarmyş.

Şol ýeriň golaýynda Tom Woker atly husyt adam ýaşapdyr. Onuň aýaly hem gysganç bolupdyr. Şonuň üçin olar hemişe biri-birini al-dajak bolýarlar, zatlaryny biri-birinden gizleýärler. Howluda birden towuk guzlap, kâkeläp ses etse, olar ýumurtgany almak üçin, biri-birinden öňürdip ylgapdyrlar.

Tom Wokeri we onuň aýalyny hiç kim halamandyr. Ýolagçylar hem olaryň öýünden sowlup geçýän eken. Bir gün Tom batgalygyň içi bilen öýüne ýakyn ýoldan gaýdypdyr. Batgalygyň ýoly agyr eken. Tom batga batyp-çomup, zordan ýöräp, ahyr bir gury ýere ýetipdir. Ol şol ýerde ýykylan agajyň üstünde dynç alyp otyrka ýanyna bir Gara adam gelýär. Ol adam hindi ýa-da negr hem bolmandyr. Ol melgun eken. Gara adam Tomy gowy görýändigini üçin, oňa garakçy Kiddiň hazynasyny berjekdigini aýdýar. Tom Gara adamyň aýdýanlarynyň çyn ýa-da ýalandygyny biljek bolup:

– Siz bu diýýän zatlaryňyzyň hakykatdygyny nädip subut etjek¹? diýip soranda, ol:

– Ynha, saňa meniň golum! – diýip, Tomuň maňlaýyna süýem barmagyny basýar² we batgalyga çümüp gidýär.

Tom öýüne gelip görse, maňlaýynda melgunyň barmagynyň gap-gara yzy galypdyr. Ony süpürip hem aýryp bolmandyr. Ol melgunyň şerti barada aýalyna aýdanda, aýaly oňa melguna janyny satyp, baý bolmagyny teklipl edýär. Emma Tom aýalynyň diýenini etmeýär. Soňra aýalynyň özi Kiddiň baýlygyna eýe bolmagy ýüregine düwüp, melgunyň ýanyna gidýär, ýöne işi paşman dolanyp gelýär-de, çemçelerini, çäýnek-käselerini etegine salyp, ýene melgunyň ýanyna gidýär. Şondan soň Tomuň aýaly batgalykdan yzyna dolanyp gelmeýär. Tom biynjalyk bolup, aýalyny gözlemäge gidýär. Ol bir agajyň şahasynda aýalynyň öý goşlary dolanan öňlüginiň sallanyp duranyny görüp begenýär we «zatlary bir alaýyn, aý, aýalsyzam oňaryn-la³»

¹ Вашингтон Ирвинг. Новеллы. – Москва, 1954, стр. 175.

² Görkezilen eser, 175 sah.

³ Görkezilen eser, 177 sah.

diýip, ol düwünçeği şahadan alyp açyp görse, düwünçeğiň içinde adamyň ýüregi we bagry bar eken. Tom agajyň astynda aýalynyň ütülen saçlaryny, şeýtanyň toýnak yzlaryny görüp, aýalynyň melgun bilen batyrlarça urşup wepat bolandygyna göz ýetirýär. «Hä, bu iş melguna ýeňil-ä düşmändir!» diýip pikir edýär.

Tom aýalyndan dynandygyna kanagatlanyp, öýüne gaýdýar. Emma hazyna barada köp pikir edip, durup bilmän ahyrsoňy melgun bilen duşuşýar. Melgun ilki Toma gul söwdasy bilen meşgullanmagy teklipe edýär, emma Tom melgun bilen razylaşman, onuň süýthor bolmak baradaky teklibini kabul edýär, çünki Tomuň özi-de süýthorlygy gowy görýän eken we birnäçe günden melgundan alan puluna Bostonda göterimine pul karz berýän edara açýar. Tizden islendik möçberde pul karz berip bilýän süýthor hökmünde ilatyň arasynda Tomuň şöhraty artýar. Şeýdip, Tom baý adama öwrülýär.

Tom öz karzdarlaryny tozduýar, biržada söwda edip köp peýda görüp, tüçjar baý bolýar. Emma bellenen gün ýetip gelip, tomus günü irden güýçli ýagyş ýagyp, gök gürlände melgun ýaňy ukudan oýanyp, karzdarlary bilen dawalaşyp, şeýtanyň adyny tutan, ýatys eşigindäki Tomy ata kese basyp alyp gidýär: «Tomuň gije geýýän başgaby iki ýana çäýkanyp, egnindäki dony şemala parlap, atyň üstünde köçeden barýardy, atyň toýnaklary ýere degende her gezek uçgun syçraýardy. Gullukçylar Gara adamy görjek bolup seredişdiler, emma ol eýýäm gaýyp bolup, gözden ýitipdir²» diýip, ýazyjy Tomuň melgunyň ýesiri bolup gidişini beýan edýär.

Waşington Irwingiň nowellalarynda harsydünýälik, nebsewürlik hemişe ýazgarylýar. Şonuň üçin «Melgun we Tom Woker» atly nowellada Tomy melgun alyp gidensoň, ol gaýdyp gelmeýär. Şol sebäpli onuň emlägini hasaba almak üçin terekeçiler³ bellenýär. Emma olar Tomuň öýünde hasaba alar ýaly zat tapmaýarlar. Onuň wekselleri, gymmatbaha kagyzlary saklaýan sandyklaryndan külden başga zat çykmaýar. Tomuň içi kümüşden, gyzyldan doludyr diýlip hasap edilýän demir gapyrjagyny açyp görseler, onuň içinde-de diňe agaç

¹ Вашингтон Ирвинг. Новеллы. – Москва, 1954, стр. 177.

² Görkezilen eser, 182 sah.

³ Terekeçi – merhumyň mirasyny bölýän, paýlaýan adam.

ýonuşgalary bar eken. At ýatakdan iki sany atyň deregine diňe olaryň süňklerini tapýarlar. Tomuň ýiten gününüň ertesi onuň daşdan gurlan uly öýi hem ýanyp kül bolýar.

Waşington Irwing amerikan edebiýatynda nowella žanryny esaslandyryjy hökmünde çykyş etmek bilen, ilkinjileriň hatarynda ýaş ABŞ-nyň halkynyň durmuşyny romantizmiň kadalaryna eýerip, çeper suratlandyrýar.

Jeýms Fenimor Kuper
(1789-1851)

Jeýms Fenimor Kuper Nýu Ýork ştatynyň Berlington şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy baý adam bolup, onuň Nýu-Ýork şäheriniň golaýynda uly mülk ýerleri bolupdyr. Ol hatda bir kiçijik şähere «Kuperstaun» diýip öz adyny dakypdyr. Ýazyjynyň kakasy Wilýam Kuper sudýa, görnükli syýasatçy we döwlet işgäri bolupdyr. Jeýms Fenimor Kuper başlangyç bilimi Kuperstaun şäherinde, soňra Olbany şäherinde alypdyr. Kuper on üç ýaşynda Ýel kollejine okuwa girýär. Ýöne okuwda ýaltalyk edeni üçin, kakasy ony 1806-njy ýylda «Stirling» atly söwda gämisine gullukçy matros-deňizçi hökmünde işe ugradýar. Bir ýyldan soň Kuper harby deňiz flotunda gulluk edip, ofiser derejesini alýar. 1810-njy ýylda kakasy aradan çykany sebäpli, Kuper kakasynyň uly mülküne eýelik etmek üçin, harby gullugy taşlamaly bolýar. Soňra ol öýlenip, birnäçe ýyldan soň edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar.

Fenimor Kuper döredijilik işi bilen otuz ýaşyndan soňra meşgullanyp başlaýar. XIX asyryň başynda, 1810-20-nji ýyllarda ABŞ-nyň edebiýaty heniz gowşak ösüpdir. Amerikanlar köplenç Angliýadan getirilen eserleri, romanlary okapdyrlar.

Kuperiň gyzy Sýuzannanyň ýatlamagyna görä, Kuper ilkinji romanyny aýaly bilen jedel edip ýazypdyr. Bir gezek aýaly nähoşlanda Kuper onuň içini gysdyrmazlyk üçin, haýsydyr bir romandan bölekleri okap beripdir. Okaýan romany göwnünden turmansoň, ol romany gapdala goýup: «Men bolsam mundan gowy ýazardym» diýipdir. Aýaly Kuperiň hatda salam hatyny ýazmagy-da halamaýandygyny bilensoň, onuň bu sözlerine gülüpdür. Şondan soň Kuper özüniň «**Ätiýaçlyk**» (1820) diýen romanyny ýazýar. Ol bir inlis romanyna öýkünmek bilen, öz eserinde Angliýanyň gadymy döwriňiň durmuşyny, adamlarynyň gylyk-häsiýetlerini suratlandyrýar. Bu roman Kuperi diňe aýalyny jedelde utmaga kömek etmän, eýsem özünde ýazyjylyk ukybynyň bardygyny ýüze çykarmagyna hem sebäp bolupdyr.

Kuper öz döredijiliginde ABŞ-nyň taryhy barada eserleri döretmegi maksat edinýär. Elbetde, ol döwürde entek Amerikada taryhy romanlar ýazylmandyr. J.F.Kuperiň ilkinji taryhy romany «**İçaly ýa-da bitarap ýer barada powest**» (1821) atly uly eseridir. Ýazyjy bu eserde amerikan halkynyň durmuşyny, onuň watansöýüjiligini görkezmek isläpdir.

ABŞ-nyň taryhy barada roman ýazmak ol döwürde ýeňil bolmandyr, sebäbi «İçaly ýa-da bitarap ýer barada powest» romanynyň wakalary 1780-nji ýylda, ABŞ-nyň garaşsyzlygy ugrundaky göreşiň gyzgalaňly gidýän döwründe bolup geçýär. Roman ýazylan wagty şol urşa gatnaşyjylaryň köpüsi ýa-da olaryň garyndaşlary heniz ýaşap ýören wagty ýazyjy bir şahsyýet ýa-da waka barada nädogry bir zat ýazaýsa, onuň tankyt astyna alynmagy örän ahmal eken. Meselem, deňeşdirmek üçin aýtsak, Walter Skottuň romanlarynda Angliýanyň gadym geçmişi beýan edilýär. Ol döwürleri bilýän adamlaram Walter Skottuň eýýamynda az bolupdyr.

Şonuň üçin Fenimor Kuperiň ilkinji taryhy romany şowsuzlyga uçran ýagdaýynda, ol ýaramaz mysal bolup, bu žanr ABŞ-nyň edebiýatynda köp wagtlap ösmän galyp biljek eken. Megerem, şeýle jogapkärçilikli işe ýapyşanlygyny duýýan ýazyjy öz watanynyň täze taryhyny beýan edýän romana watandaşlarynyň hem garaşandygyna düşüniپ, bu işe örän janyپkeşlik bilen ýapyşypdyr. Netijede, Kuper bu romany 1821-nji ýylda tamamlap, neşir etdirýär. Ýazyjy

bu romanynda öz döwrüniň geçmiş bilen berk baglanyşyklydygyny görkezýär. Roman tiz wagtdan diňe bir ABŞ-da däl, eýsem Ýewropa-da hem meşhurlyga eýe bolýar.

«Içaly ýa-da bitarap ýer barada powest» romanynda ABŞ-nyň garaşsyzlyk üçin göreşýän goşunynyň serkerdebaşysy, ABŞ-nyň ilkinji prezidenti Jorj Waşington hem hereket edýär. Ýöne general Waşington, onuň ýokary wezipeli egindeşleri ýa-da ofiserleri romanyň esasy gahrymanlary däldirler. Eserde ABŞ-nyň garaşsyzlygy ugrunda göreşen ýönekeý adamlaryň biri bolan Garwi Birç suratlandyrylýar.

Söwdagär Garwi Birç ABŞ-nyň goşunynyň agenti, içalysy bolmaga meýletinlik bilenrazylyk berýär. General Waşingtonyň tabşyrygy bilen inlisleriň syrларыny bilmek üçin, ol gezip söwda edýän söwdagär hökmünde inlis goşunларыnyň bolýan ýerine aralaşýar we inlis generaly Klintonyň ynamyna girýär. Onuň inlisler bilen gatnaşyklary amerikan esgerlerinde we ofiserlerinde şübhe döredýär, ony dönük diýip hasap edýärler. Ahyrsoňy ony yzarlap tutýarlar we harby sud ony ölüm jezasyna höküm edýär. Garwi Birçe bolsa özüni aklamak üçin, syryny açmak gerek, şol sebäpli ol özüni aklap bilmeýär, çünki onuň generalyň tabşyrygyny hiç kime aýan etmäge haky ýok. Ol generalyň eli bilen ýazylan, özüni aklap biläýjek haty-da çeynäp ýuwudýar we özüniň inlis içalysydygyny aýdýar.

Garwi Birç watanynyň bähbidini hemme zatdan ýokary goýýar we şöhrata, pula kowalaşmaýar. Onuň häsiýeti romantik öwüşginde suratlandyrylýar. Bolup geçýän wakalar syrly, garaşylmadyk öwürümlü, taryhy şahslar bolsa ideallaşdyrylyp görkezilýär.

Garwi Birç romanda janyny gaýgyrman öz Watanyna gulluk edýär. Ol in soňunda hödürlenen pul sylagyndan hem ýüz öwürýär. Çünki ol watanyna, halkyna pul üçin hyzmat etmeýär. Ol: «Meniň şu iki elim sag bolsa, men günümi görerin» diýip jogap berýär. Kuper amerikan edebiýatynda roman žanryny ýokary derejä göteren ýazyjydyr. Ol

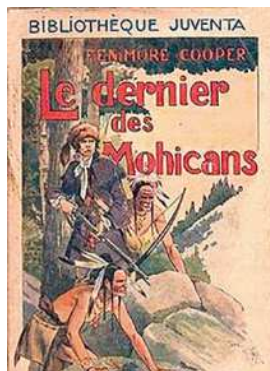
taryhy romanlar bilen bir hatarda deňiz wakalary, dürli başdan geçir-meleri beýan edýän romanlary hem ýazypdyr.

Kuperiň dünýä edebiýatynda uly meşhurlyk gazanan romanlar toplumy «Deri ädikli adam» baradaky romanlarydyr. Bu romanlar toplumyna «**Pionerler**» (1823), «**Mogikanlaryň soňkusy**» (1826), «**Sähra**» (1827), «**Yzçy**» (1840), «**Awçy**» (1841) atly baş sany eser girýär. Bu romanlarda Natti (Nataniýel) Bampo atly gahrymanyň dür-li wagtlardaky durmuşy Amerikanyň taryhy bilen baglanyşykly surat-landyrylýar. Wakalar Amerikanyň sümme tokaýlarynda bolup geçýär. Ýazyjy Amerikanyň gözəl tebigatyny, hindileriň öz garaşsyzlygy üçin alyp baran göreşlerini, olaryň tebigat bilen sazlaşykda ýaşaýsyny wasp etmek bilen bir hatarda romanda batyrlyk, söýgi, wepalylyk, adamkärçilik temalary öz beýanyny tapýar.

Fenimor Kuperiň «**Mogikanlaryň soňkusy**» (**The Last of the Mohicans. A Nar-rative of 1757, 1826**) atly romany 1826-njy ýylda çap edilýär. Roman ýazyjynyň ameri-kan hindileri barada gürrüň berýän pentalogi-ýasynyň (baş romanynyň) ikinji romanydyr. «Mogikanlaryň soňkusy» romany Kuperiň in çeper ýazylan romanlarynyň biridir.

Romanyň wakalary 1757-nji ýylyň tom-sunda bolup geçýär. Bu döwürde Demirgazyk Amerikada fransuzlaryň we inlisleriň arasynda bu ýurduň ýerlerine eýe bolmak, ýagny koloniýa öwürmek ugrundaky uruşlar gidýär.

Romanda uly bolmadyk toparyň Edward fortundan¹ tokaýlaryň içi bilen Wilýam Genri galasyna barşy barada gürrüň berilýär. Şol topar bilen maýor Dunkan Heyword hem general Munronyň Alisa we Kora atly gyzlaryny forta eltmek üçin, tokaýyň içi bilen, hindileriň guroň taýpasyndan bolan, Magua atly, «Mekir tilki» lakamly ýol-belediň yzyna düşüp gidýär. Romanda ýolagçylaryň her hili howply ýagdaýlara duçar boluşlary, gaçha-kowluklar, atyşyklar, aldaw-hileler başdan geçirmeler hakyndaky romanlara mahsus bolan çalt, okgun-ly, okyjyny özüne çekiji usulda, häsiýetde bolup geçýär. Ýazyjy ok

¹ Fort – wagtlaýyn gurlan berkitme-gala.

geçmez gür tokaýlaryň içinde ýaşayan hindileriň her bir ýoda, her bir haýwanyň häsiýetine beletdiklerini, olaryň tebigat bilen sazlaşykly ýaşandyklaryny nygtaýar.

«Mogikanlaryň soňkusy» romany Kuperiň amerikan hindileriniň durmuşyny görkezýän in gowy romanlarynyň biri bolup durýar. Romanda rehimsiz basybalyjylar tarapyndan «wagşy» diýlip hasap edilýän hindiler Ýewropa halklary bilen deň derejede erbet we gowy häsiýetleri bilen dogruçyl suratlandyrylýar. Eseriň gahrymanlary Natti Bampo we onuň hindi dosty Çingaçguk inlisleriň ýolbeledi bolup çykyş edýärler. Çingaçgugyň we onuň ogly Unkasyň keşpleriniň üsti bilen hindi halkynyň in gowy häsiýetleri, sypatlary açylyp görkezilýär. Hindiler akýagyz ýewropalylardan hiç bir zatda kem oturmaýarlar, tebigata düşünmekde, onuň syrlaryna göz ýetirmekde bolsa olardan has ökde adamlar hökmünde görkezilýär.

Kuper bu romanynda ýewropalylaryň we hindileriň özara duşmançylygynyň, hindileriň öz oturymly ýerlerinden gysylyp çykarylyp, rehimsiz gyrylmagynyň garşysyna çykyş edýär. Şol sebäpli romanda Natti Bamponyň Çingaçguk bilen dostlугy, Çingaçgugyň ogly Unkasyň inlis generalynyň gyzy Kora bolan söýgüsi, ony halas etjek bolup gahrymanlarça wepat bolşy romanyň diňe bir in gowy, gyzykly bölekleriniň biri bolman, bu keşpler iki halkyň dostlугynyň nyşany hökmünde suratlandyrylýar.

Fenimor Kuperiň eserlerinde hindileriň aýdymlary, döp-desurlary, olaryň täsin fiziki we ruhy sypatlary Amerikanyň tokaýlarynyň, derýalarynyň, kölleriniň gözel görnüşleri bilen sazlaşykly suratlandyrylýar.

Fenimor Kuperiň romanlarynyň terbiýeçilik ähmiýeti uludyr. Onuň eserleri indi iki ýüz ýyla golaý wagtyň içinde dünýäniň köp dillerine terjime edildi. Ýazyjynyň «Mogikanlaryň soňkusy» romany XX asyryň 30-njy ýyllarynda dünýä belli iňlis ýazyjylary Daniel Defonyň «Robinzon Kruzonyň başdan geçirenleri», Jonatan Swiftiň «Gulliweriň syýahatlary», ispan ýazyjysy Serwantesiň «Don Kihot» ýaly romanlary bilen bir hatarda türkmen diline terjime edilen eserleriň hataryna girýär.

II BÖLÜM

XIX ASYR DAŞARY ÝURT EDEBIÝATYNYŇ TARYHY (1830-1871)

XIX asyryň 30-njy ýyllarynda Ýewropa ýurtlarynyň käbirlerinde tankydy realizm usulynyň esasy ýörelgeleri ýüze çykyp, kemala gelýär.

Edebiýatda romantizme garşy jedeller ýüze çykýar. Netijede, durmuşy bolşy ýaly görkezmek meýilleri, dokumental häsiýetli «fiziologik» oçerkleriň döremegine getirýär. Bu oçerklerde adamlaryň durmuşy bolşy ýaly, daşky gurşaw, ýaşaýyş şertleri bilen bilelikde suratlandyrylýar. Paýtunçylaryň, gullukçylaryň, ownuk söwdagärleriň, dükançylaryň we şuna meňzeş beýleki kärlerdäki adamlaryň durmuşy barada ýazylan makalalar, oçerkler Günbatar Ýewropa ýurtlarynda iňlis ýazyjysy Çarlz Dikkensiň, fransuz ýazyjysy Onore de Balzagyň döredijiliginde tankydy realizm usulynda ýazylan birnäçe romanlaryň döremegine getirýär. Sebäbi öňki romantizm usuly bilen ýazylan eserler jemgyýetiň häzirkizaman durmuşyny hakyky, bolşy ýaly görkezmeýär. Onuň tersine, ýazyjy öz eserlerinde wakalary, gahrymanlary özüniň arzuw-hyýallaryna laýyklykda suratlandyrýar. Romantiki eserlerde wakalar köplenç gowy netijeler bilen gutarýar. Galyberse-de, wakalar köplenç uzak geçmişde, taryhda ýa-da nätanys uzak ýurtlarda Gündogarda ýa-da Amerikanyň tokaýlarynda bolup geçýär. Şoňa görä-de, XIX asyryň 30-njy ýyllarynda önümçiligiň, ylmyň, filosofiýanyň ösmegi jemgyýetde edebiýatdanam dogruçyllygy talap edýär. Sebäbi buržuaz, söwda-satyk jemgyýetiniň durnukly ösmegi, adamlaryň durmuşy takyk öwrenmek meýilleri edebiýatda tankydy realizm usulynyň döremegine getirýär. Realizm usuly romantizmiň, duýguçyllygyň durmuşy gözelleşdirip, arzuw-hyýallara laýyklykda ideallaşdyryp görkezmegine garşy çykýar.

Tankydy realizm usuly birinji hatarda daş-töwerekdäki durmuşy bolşy ýaly, gowy hem erbet hadysalary bilen bilelikde görkezmegi maksat edip goýýar. Bu eserlerde kemçilikleri açyp görkezmek, olary paş etmek ideýasy güýçli bolany üçin, bu usul tankydy realizm diýlip atlandyrylýar. Ikinjiden, bir gahrymanyň keşbiniň üsti bilen realist ýazyjy şol suratlandyrylýan jemgyýetiň adamlarynyň häsiýetli taraplaryny, alamatlaryny görkezmek isleýär.

Üçünjiden, gahryman özüniň daşky gurşawy, ýaşayyş hem-de iş şertleri bilen jikme-jik, anyk, duýarlykly görkezilýär. Realistik eserlerde gahrymanlar we wakalar durmuşda häli-şindi duş gelip duran tipiki keşpler, hadysalar hökmünde suratlandyrylýar.

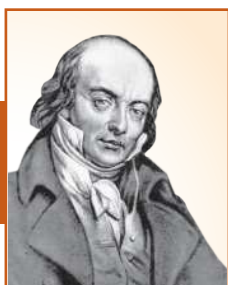
Fransuz edebiýatynda realizm

XIX asyrdaky tankydy realizmiň döremegine belli bir derejede takyk tebigaty öwrenýän alymlar hem täsir edipdir. Meselem, Onore de Balzak «Gorio ata» romanyny meşhur we tanymal alym Joffrua de Sent-Ilerä (1772-1844) bagyşlap ýazýar.

XIX asyryň tanymal zoolog alymy de Sent Iler ilkinjileriň biri bolup, haýwanat dünýäsiniň organizm gurluşynyň, ýaşayyş kanunlarynyň birmeňzeşligi baradaky, şol döwür üçin progressiw ideýany öňe sürüpdir. Otuz ýyl töweregi wagtdan soň inlis alymy Çarlz Darwin (1809–1882) özüniň meşhurlyk gazanan «**Tebigy seçiş boýunça jandarlaryň görnüşleriniň gelip çykyşy**» (1859) atly ylmy eserini ýazýar. Hatda Balzak hem ilkibada jemgyýeti tebigat bilen deňeşdirip öwrenmegi maksat edipdir, ýöne ol adamzat jemgyýetiniň haýwanat dünýäsinden has çylşyrymlydygyny we onuň hemişe üýtgäp durýandygyny boýun alypdyr.

Tankydy realizm usulyna degişli eserlerde adamyň häsiýeti, keşbi ösüşde görkezilýär. Fransuz edebiýatynda, aýratynam Balzagyň eserlerinde şahsyýetiň maddy durmuşynyň, ýaşayyş şertleriniň onuň häsiýetiniň kemala gelmegine güýçli täsir edýändigini görkezilýär. Balzak her bir hadysanyň, wakanyň düýp-teýkarynda maddy bähbitleriň ýatandygyny görkezýär.

Fransuz edebiyatynda realizmiň ösüşi iki tapgyry geçýär. Birinji tapgyrda Beranže, Stendal, Merime, Balzak dworýanlaryň, dini gatlagyň we söwdagär buržuaziasynyň wekilleriniň özüni alyp barşyny we olaryň arasyndaky gapma-garşylyklary görkezýär. Emma ikinji tapgyrda 1848-nji ýylyň rewolýusiýasyndan soň döwlet başyna baý buržuaziýa gatlagy geçýär. 1851-nji ýylda buržuaziýa Napoleon III-ni döwlet başyna geçirýär. Indi ýurdy dolandyryan buržuaziýa halk köpçüliginiň hukuklaryny kemsidýär we çäklendirýär. Ýurt tutuşlygyna işewür, peýdakeş buržuazianyň eline geçýär. Şol sebäpli halkyň durmuşy has hem agyrlaşýar. Feodalizm jemgyýetini ýumurmakda progressiw rol oýnan buržuaziýa indi özi dolandyryjy gatлага öwrülip, öz bähbidini arayan, reaksiýa, eziji bir topara öwrülýär. Bu hadysalar Gýustaw Floberin, Şarl Bodlerin, Žoze-Mariýa de Erediýanyň we beýleki ýazyjy-şahyrlaryň eserlerinde öz beýanyny tapýar.

Pýer-Žan Beranže
(1780-1857)

Pýer-Žan Beranženiň döredijiligi romantizmiň fransuz edebiyatynda ösen döwründe başlansa-da, şahyr halk döredijiliginiň däplerinden ugur alyp, poeziýada realizme tarap ýol açýar. Beranženiň goşgularynyň köpüsi halk aýdymlyryna öwrülip, ol halkyň in söýgüli şahyry hökmünde tanalypdyr. Onuň goşgularynda Parižin ýönekeý ýaşajylary, ownuk gullukçylary, köçe ykmandalary, tikiñçiler we garyp-gasarlar esasy gahrymanlar hökmünde suratlandyrylýar.

Fransuz halkynyň beýik şahyry Beranže 1780-nji ýylyň 19-njy awgustynda Parižde eneden dogulýar. Onuň kakasy ilki notariusyň kömekçisi, soň hasapçy bolup işläpdir. Şahyryň ejesi tikiñçiniň gyzy bolupdyr. Beranženiň ene-atasy ýarym ýyl bile ýaşap, soňra aýryly-

şypdyrlar. Beranže doglanda ony obaly bir enekä terbiýelemäge beripdirler, soňra ony babasy terbiýeläpdir. Babasy Beranženi gowy görýän eken, ýöne Beranže ýaşlykdan özüniň ene-atasy tarapyndan taşlanandygyny ýiti duýupdyr. Şonuň üçin «Hudaý aýal» diýen goş-gusynda:

Köne dünýäň döwürlerini depeläp,
Gelýärdi daşynda ýurduň mertleri,
Gyzlar aýdym aýdyp, güller sepeläp,
Käte ýaňlanýardy söweş heňleri.
Gördüm çagalykdan durmuş hupbatyn,
Şonda men gygyrdym, diýdim: «men ýetim,
Azatlyk hudaýy, maňa ene bol!»¹.

diýip ýazýar. Babasy ysmaz keseline uçranda, Beranženi babasynyň aýal doganynyňka, daýzasynyň ýanyna ugradypdyrlar. Onuň daýzasy Perron şäherinde ýaşayan eken. Beranže tä on bäş ýaşyna çenli daýzasynyň ýanynda ýaşayar. Daýzasy oňa okamagy öwredýär, öwüt-nesihatlar berýär. Soň ony bir rewolýusioneriň kömegi bilen mugt okadylýan mekdebe okuwa berýärler. Ýöne mekdep ýapylyp, Beranže başlangyç bilimi doly alyp bilmändir. Soň ol dürli işlerde işläpdir. Çaphanada işlän döwründe Rasiniň bir tragediýasyny göçürüp ýazyp, Beranže goşgy düzmegi öwrenipdir.

1795-nji ýyda Perron şäherine Beranženiň kakasy gelip, ogluny Pariže alyp gaýdýar. Beranže iki ýyla golaý wagtlap kakasynyň bank edarasyna işleýär. Birnäçe wagtdan soň kakasy bankrot bolup, tozup, Beranže kitaphanada işläpdir we poeziýa bilen meşgullanyp başlapdyr.

Beranženiň şygryrlarynyň köpüsi halkyň agyr durmuşyny beýan edýär. Şahyr adyl patyşa barada arzuw edip, «**Korol Iweto**» (1813) atly aýdymyny ýazýar. Bu eserde köp goşun saklamaýan, öz raýatlaryna zulum etmeýän, uruş alyp barmaýan şadyýan patyşa wasp edilýär.

Beranženiň 1821-nji ýylda ikinji goşgular ýygyndysy çykanda ony dini tankyt edip, rewolusiýanyň üç reňkli baýdagyny wasp edeni üçin, jerime tölemäge we üç aý türmede oturmaga höküm edýärler.

¹ Пьер-Жан Беранже. Избранное. – Москва, «Правда», 1981, стр. 207 (Terjime eden R.Mustakow).

Şol döwürde Fransiýada bolup geýýan ähli syýasy wakalar Beranženiň goşgularynda öz beýanyňy tapypdyr. 1815-nji ýylda Napoleonýň häkimiýeti agdarylansoň Burbon patyşalarynyň neslinden bolan Luis XVIII tagta çykarylýar. Bu barada şahyr özüniň «**Gyzyl adamjyk ýa-da Fransiýanyň geljegi**» (1828) atly goşgusynda öňdengörüjilik bilen Burbonlaryň häkimiýetiniň ýykyljakdygyny aýdýar. Bu goşguda şahyr «bir uly waka boljak bolsa köşgüň öňüne gyzyl adamjyk gelermiş, ine, öňki patyşa Lýudowik XVI ölüm jezasyna höküm edilmezden öňem köşk meýdançasyna gyzyl adamjyk gelipdir» diýen rowaýaty beýan edýär. Dogrudanam, birnäçe wagt geçip-geçmänkä Burbonlaryň soňky koroly tagtdan düşürilipdir. Bu goşgusy üçin Beranže ikinji gezek türmä düşýär. Ol türmede ýene-de rewolýusiýany wasp edip, birnäçe goşgy ýazýar. Beranže öz goşgularynda azatlyk, adalat, ynsanperwerlik ideýalaryny öňe sürýär. Beranženiň goşgularynda ynsana bolan söýgi güýçli ýaňlanýar. Ony her bir betbagtçylyga uçran adamyň ykbaly gyzyklandyrýar. Onuň «**Aýal**» atly goşgusynda бүтин ömrüni sungata, teatра bagyş edip, şöhrat gazanyp, soň horluga duçar bolan bir zenanyň keşbi täsirli beýan edilýär:

Aýal

Gyş güni, ýagyp dur petde-petde gar,
 Ýüz-gözüňi ýalap öwüsýär şemal.
 Buthanaň öňünde ýalňyz geplemän,
 Oýa çümüp otyr bir garry aýal.

Aýdaýynmy size, bu garry zenan
 Ne gözeldi ýigrimi ýyl mundan öň.
 Şahyrlaryň ýetip bilmeýänidi,
 Güller görklenerdi şöhratyndan öň.

Sahna çykyp, aýdym aýdan mahaly
 Pariž oňa bolarlydy pidaýa.
 Oňa bäsdeş ýokdy bäsleşer ýaly. . .

Köplenç şeýle bordy: oýun gutarsa,
Mähelle oňmazdy ýoluny kesmän.
Ýaşlaryň begenji göwnüň göterse,
«Brawo!» sözünden titrärdi asman¹.

Şahyryň eserlerinde Fransiýanyň şöhratly taryhyna guwanmak, watany söýmek pikirleri güýçli ýaňlanýar. Şahyryň «**Pariže gaýdyp gelmek**» atly goşgusynda Fransiýanyň paýtagty Pariž fransuz medeniýetiniň merkezi hökmünde wasp edilýär:

I

Ýaşa, Pariž, – göwnümüziziň soltany,
Galkyp barýaň-öz ykbalyň eýesi.
Parahatlyk-beýik şöhratyň-şanyň,
Her ädimiň-baky dynçlyk söýesi.
Ykbal gaýygynda geldim men saňa, -
Örkledim kenaryňa köňül barymy.
Men senden ýaşlygymy taparyn diňe
Hem taparyn iň wepaly dostlarmy!

II

Ine, meň alnymda-köşgi-binalar,
Ybadathanalar, port-seret çar ýana,
Teatrlar hem küňreli sütünler. -
Bakýan Hak eçilen sungat çarbaga.
Pariž-döretmegiň beýik ganaty:
Watana bagyşdyr zehiniň bary.
Gat-gat hemem ötleme-ötlem zynatly
Bu jaýlardan taparmykam dostlarmy?!

III

Şugla saçýar Fransiýaň taryhy,
Her bir daş gürleýär kalby nagyşlap.
Şöhratly geçmişiň beýik tarypy

¹ «Aşgabat» gazetiniň, 2010-njy ýylyň 30-njy ýanwary (Terjime eden A.Mämmedow).

Ýaňlanýar geljege söýgi bagyşlap.
Men şu ýerden güýçli ylham taparyn!
Taparyn günlerden gülleň yslarny.
Ýüregime melhem eýläp ýaparyn,
Iň uly rahatlyk-eziz dostlarmy¹!

Pýer-Žan Beranženiň döredijiliginde watan topragynyň mukaddesligi, Fransiýanyň gözeli obalary, derýalary, çeşme-çaýlary, ekin meýdanlary örän janly, halk aýdymlaryna mahsus äheňlerde çeper suratlandyrylýar:

Meýdan

I

Söýgi joş urýar obada
Bagt onda daň atyrmak.
Giçlik ajap aşhanada
Il bilen dolup oturmak.
Her bir günü täsin, geňdir,
Bu ýer joşgun, bu ýer heňdir.
Ýör, meýdana! Eliňi ber!
Biziň bilen söýýär bu ýer!

II

Tomusda uçýar her ýana
Şatlyk sesi-göwnejaýlyk,
Ýere gaçmaz ýeke däne,
Ol – daýhana göwher-baýlyk.
Bize şol şatlyk ýaraşýar,
Aýdymly gije garaşýar.
Ýör, meýdana! Eliňi ber!
Biziň bilen söýýär bu ýer!

¹ «Edebiyat we sungat» gazetiniň 2010-njy ýylyň 5-nji fewraly (Terjime eden A.Ilow).

III

Güýzde güberler sebetler,
Ýalkym saçar üzüm düri.
Gül müşgünden heser ýeter,
Gözellik bar dürli-dürli.
Garrylar bar-dünýä açmyş,
Nur saçar owadan geçmiş.
Ýör, meýdana! Eliňi ber!
Biziň bilen söýýär bu ýer¹!

Beranže fransuz halk aýdymlarynyň döplerini öz poeziýasy-na siňdirip, baýlaşdyryp öz şygrylarynyň aýdyma öwrülmegini gazanypdyr we fransuz halkynyň beýik halk şahyry diýen ada eýe bolupdyr.

F.M. Dostoýewskiý, L.N. Tolstoý ýaly görnükli rus ýazyjylary Beranženiň eserleriniň ynsanperwerlik, gumanistik ideýalaryna we geljekde ähli halklaryň dostlaşjakdygy baradaky pikirlerine uly sarpa goýupdyrlar.

Stendal (Mari-Anri Beýl)
(1783-1842)

Doly ady Mari-Anri Beýl bolan görnükli fransuz ýazyjysy Stendal² Fransiýanyň Grenobl şäherinde baý aklawçynyň maşgalasynda eneden bolýar. Stendalyň ejesi ir aradan çykypdyr. Kakasy ony katolik ruhanysyna terbiýelemäge beripdir. Ol ruhanynyň Sten-

¹ «Edebiýat we sungat» gazetini, 2010-njy ýylyň 5-nji fewraly (Terjime eden A.Ilow).

² Stendal – ýazyjynyň ebedi lakamy. «Stendal» nemes şäheriniň ady. Bu şäherde XVIII asyryda ýaşap geçen belli nemes sungat öwrenijisi Iogan Winkelman (1717-1768) eneden dogulýar.

daly dini ýola salmak ugrundaky tagallalary başa barmandyr. Megerem, şonuň üçin bolsa gerek, Stendal ömürboýy buthanany we dini halamandyr. Ol öz terbiyeçisinden ogrynça Kabanis, Didro, Golbah ýaly aň-bilim ýaýradyjylaryň eserlerini üç edip okapdyr. Şol okan kitaplary, fransuz rewolýusiýasynyň ideýalary onuň aňyna güýçli täsir edipdir.

1799-njy ýylda Stendal Pariže baryp, politehniki mekdebe okuwa girjek bolýar, emma Pýer Darýu atly garyndaşynyň maslahat bermegi bilen harby ministrlige işe girýär we soňra, Napoleonyň goşunyna gulluga durup, Demirgazyk Italiýada gulluk edýär. Soňra ol Napoleon Bonapartyň syýasatyny goldap, onuň Germaniýa we 1812-nji ýylda Russiýa eden ýörişlerine gatnaşyp, uly intendant derejesini alýar we belli bir wagtlar örän baýaýar. Emma Stendal kem-kemden Napoleonyň basybalyjylykly syýasatyndan ýüz öwürýär.

Waterlo söweşinden soň (1815) Stendal Italiýada, Milan şäherinde ýaşaýar. Stendal XIX asyryň 20-nji ýyllarynda käte Fransiýada, käte Italiýada ýaşap, edebi döredijilik bilen meşgullanýar. Şol döwürde ýazyjy Italiýa bilen baglanyşykly birnäçe eserler döredýär.

Onuň Italiýa barada ýazylan «**Italýan ýazgylary**», «**Rim, Florensiýa, Neapol**» atly eserleri, «**Parm buthanasy**» romany, «**Wanina Wanini**» atly nowellasy hem Italiýa bilen baglanyşyklydyr. Stendalyň Italiýany ýürekden söýmeginiň ýene bir sebäbi onuň bütün ýaşlygynyň Italiýada geçmegidir.

1815-nji ýyldan soň Fransiýada patyşa-monarhiýa düzgüniniň dikeldilmegi Burbonlaryň häkimiýet başyna gelmegi Stendalyň durmuşyny kynlaşdyrýar. Sebäbi ony Napoleon Bonapartyň tarapdary hasaplapdyrlar. Şonuň üçin ol köplenç Italiýada ýaşap, döredijilik işi bilen meşgullanýar. Ol aram-aram Pariže gelýär, Daşary işler ministrliginde öz resmi işlerini edýär we ýene-de yzyna Italiýa gidýär. Ol 1842-nji ýylda Pariže gelende, beýnisine gan inip, köçäniň ugrunda ýykylýar we aradan çykýar.

Beýik fransuz ýazyjysy Onore de Balzak Stendalyň eserlerine uly baha beripdir. Onuň eserleriniň uzak yaşajakdygyny aýdypdyr. Soňra bu sözler hakykat bolup çykýar.

Stendalyň «Wanina Wanini» nowellasy (1829)

Italiýada 1821-nji ýylda karbonariýleriň¹ gozgalaňy bolup geçýär. Stendal Italiýada bolanda şol gozgalaňçylara duýgudaşlyk bildirýändigini barada günä ýöňkelip, oňa Italiýadan gitmeklik buýrulýar. Ýazyjynyň Italiýada bolmagy onuň döredijiliginde çuňňur yz galdyrýar. Onuň «Wanina Wanini» nowellasynda karbonariýleriň rewolýusion hereketi bilen baglanyşykly wakalar suratlandyrylýar.

Nowellanyň baş gahrymany ýaş ýigit Pýetro Missirilli ýaralanyp, Azdrubale atly bir tanymal aristokratyň öýünde gizlenýär. Oňa knýaz Azdrubalenin özi ideg edýär, naharlaýar, dări-derman berýär we ony köşgüniň dördünji gatyndaky otagda saklaýar. Onuň gyzy Wanina bir gün görme-görüşden gaýdyp gelende, atasynyň şeýle alada bilen gulplan otgylarynyň biriniň äpişgesiniň aýykdygyny tötänden görüp, haýran galýar.

Ertesi gün Waninä şol otagyň kiçijik gapysynyň açaryny ele salmak başardýar. Ol otaga girip, ol ýerde bir ýaraly aýalyň ýatandygyny görýär. Onuň bilen tanyşýar. Ol aýal özüni Klimentina diýip atlandyrýar, ýöne soň ol özüniň aýal daldigini, adynyň Pýetro Missirillidigini we rewolýusioner-karbonariýdigini boýun alýar. Soňra ol özüniň bir ýoldaşynyň kömegi bilen aýal eşigine girip, türmeden gaçanda Waninanyň kakasynyň dosty grafinýa Witelleskiniň bagyna baryp ýykylyşyny, ol aýalyň Pýetrony knýaz Azdrubalenin paýtunyna mündürüp ugradyşyny we žandarmlardan halas edişini birin-birin Wanina gürrüň berýär. Şeýdip, Pýetronyň we Waninanyň arasynda tanyşlyk we mähirli gatnaşyklar başlanýar. Pýetro dört aýlap Waninanyň öýünde gizlenip ýaşaýar we olar biri-birini tüýs ýürekden söýýärler. Emma soňra Pýetro öz göreşini dowam etdirmek üçin, Romanýe şäherine gitmekçi bolýar. Wanina ony söýýändigini aýdyp, Pýetro Missirillä durmuş gurnamagy teklipl edýär. Emma Pýetro onuň teklibini ret edýär we watanyň azatlygy ugrunda göreşjekdigini aýdýar.

Bu nowellada Wanina öz söýgülisini boşatmak üçin, Pýetronyň gizlin toparynyň, ýagny wentanyň ýygnaýşyň ýeri barada žandarm-

¹ Karbonariýler – XIX asyrdaky Italiýanyň azatlygy üçin göreşen guramanyň ady, «karbonariý» – «kömür gazyp alýan işçi» diýmegi aňladýar. Şol guramanyň agzalarynyň aglaba bölegi kömürçiler bolany üçin, olara karbonariýler diýip at beripdirler.

lara habar berýär. Žandarmlar on dokuz adamdan ybarat wentanyň agzalarynyň dokuzysyny tutup, türmä salýarlar we dokuz adama gaçmak başardýar. Wanina Pýetrony öýünde gulplap goýup, sanawda onuň adyny görkezmeýär. Pýetro ýoldaşlarynyň birinden öz toparyndan dokuz adamyň tutulandygyny eşidip, ýoldaşlarynyň özünü dönük saýmazlyklary üçin, özünü meýletinlik bilen žandarmlara tabşyrýar.

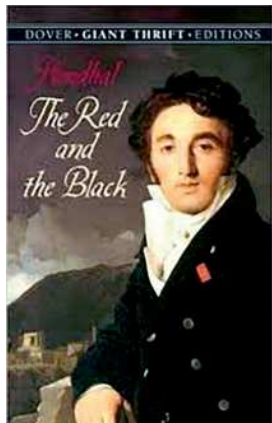
Bu wakalardan soň Wanina Liwio Sawelli diýen ýigide durmuşa çykмага razyçylyk berýär, ýöne soň ol teklipten boýun gaçyrýar. Ol Pýetrony türmeden çykaryp, onuň bilen durmuş gurmak isleýär. Ýöne Pýetro öz ýoldaşlaryny žandarmlara Waninanyň satandygyny bilip, ondan bütinleý ýüz öwürýär.

Wanina Rime gaýdyp baryp, knýaz Liwio Sawellä durmuşa çykýar.

Ýazyjy Pýetro Missirilliniň keşbiniň üsti bilen öz watany, halkyny, azatlygy söýýän batyr şahsyýeti suratlandyrýar. Ol watany, ýoldaşlary üçin söýgüsinden ýüz öwürýär, Wanina bolsa diňe şahsy durmuşy barada pikir edip, Pýetronyň toparyny heläk edýär.

Ýazyjynyň «Gyzyl we gara» romany

Stendalyň iň uly we meşhur eserleriniň biri bolan «Gyzyl we

gara» romany 1830-njy ýylda çap edilýär. Eserde Restawrasiýa döwrüne¹ (1815-1830) degişli durmuşyň beýan edilmegi ýazyjynyň romanynyň adynyň yzyndan «XIX asyryň taryhy ýazgylary» diýip, ýene bir at goýmagyna sebäp bolýar. Romanyň wakalary 1826-njy ýylda başlanyp, 1830-njy ýylyň birinji ýarymynda gutarýar. Romanda täze jemgyýetiň rewolýusion güýçleri gyzyl, köne gurluşyň – feodalizmiň güýçleri gara reňk bilen simwoliki manyda aňladylýar.

¹ Restawrasiýa döwri – Fransiýada 1815-nji ýylda Napoleonyň häkimiýeti ýykylanson patyşa düzgüni, monarhiýa dikeldilýär, feodal jemgyýetiniň gurluşy täzeden berkarar bolýar. Bu döwre Restawrasiýa döwri diýlip at berlipdir. Ol döwür 1815–1830-njy ýyllary öz içine alýar.

Stendal bu eserini 1827-nji ýylda gazetleriň birinde okan makalasyň esasynda ýazypdyr.

Romanyň baş gahrymany Žulýen Sorel agaç ussasy, tagta çykaryjy kärhananyň eýesi, puly gowy görýän kakasynyň öýünde terbiýelenýär. Žulýeniň okuwa höwesi uly. Onuň kakasy bolsa daýaw, agaç kesmäge ökde bolan, beýleki iki ogluny gowy görýär, inçemik, hortap Žulýeniň agyr işe çydamsyz göwresine gözi düşende, gahary gelyär. Onuň üstesine-de Žulýeniň iş wagty pürsün üstünde kitap okap oturanyny görse, kakasynyň jyny atlanýar. Žulýeniň kakasynyň özi bisowat bolansoň, oglunyň eli kitaply işlemän oturanyny görse, ony ýençýär. Şeýle hem bolsa, oglunyň okamaga bolan yhlasynyň güýçludigini görüp, kakasy ony mekdebe berýär. Žulýen mekdebi gutarandan soň, okuwyny özbaşdak dowam etdirýär. Şeýlelik bilen, ol on ýedi ýaşynda öý mugallymy bolup işläř ýaly derejede bilim alýar.

Žulýeniň özbaşdak durmuş ýoly Werýer şäheriniň häkiminiň öýünde öý mugallymy wezipesinden başlanýar. Bu kiçijik şäheriň baý adamlary Žulýeniň zehinli, bilimli ýigitdigini görüp, ony öz çagalarynyň mugallym-terbiýeçisi edinmek isleýärler. Şäher häkimi jenap de Renalyň garşydaşy, şäherde tanymal adam bolan jenap Walno Žulýeni öz çagalary üçin terbiýeçi edip tutmakçy bolýar. Emma Žulýen häkimiň öýünde galyp, onuň çagalaryny okadyp başlaýar. Häkimiň çagalary hem ony halaýarlar.

Žulýen kem-kemden şäher häkiminiň aýaly hanym Luiza de Renala aşyk bolýar. Hanym de Renalam bu görmegeý ýigidi çyn ýürekden söýýär. Olaryň on ýaş aratapawutlary bolsa hem, Žulýen hanym de Renaly söýýär. Şäherde we häkimiň öýündäki adamlar muny aňyp başlaýarlar. Şonuň üçin Žulýen Werýer şäherini taşlap, Bezanson şäherine okuwa gidýär.

Žulýen Bezansonda ýerleşýän ruhanýçylyk seminariýasyna okuwa girip, ony üstünlikli gutarýar. Soňra Žulýen Pariže gidýär we ol ýerde markiz de la Moluň köşgünde işläp başlaýar. Ol bu ýerde örän yhlasly işläp, özüniň ukyply we akylly ýigitdigini görkezýär.

Markiz de la Moluň gyzy Matilda Žulýene aşyk bolýar. Žulýen hem onuň söýgüsine jogap berýär, sebäbi ol hanym de Renaly çyn ýürekden söýýän hem bolsa, onuň bilen durmuş gurup bilmejekdi-

gine akyl ýetirýär. Hanym de Renalyň çagalary, maşgalasy bar. Matilda öýlense, ol özüniň baş arzuwyna ýetip biljek. Çünki Žulýeniň ýöne bir baý bolup ýaşasy gelmeýär, ol Napoleon ýaly uly işleri edip, ýokary jemgyýetiň wekili bolup ýaşamagy arzuw edýär. Şol arzuwyna ýetmek üçin hem, ol Matilda öýlenjek bolýar. Emma hanym de Renal olaryň toýy baradaky habary eşidýär we Žulýeni gabanyp, Matilda hat ugradýar. Şol hatda ol Žulýeni ýamanlap, ony masgaralaýar. Emma Matilda bu zatlardan gorkmaýar. Ol Žulýen barada hatda ýazylan zatlara gulak gabartman, ony söýýär. Žulýen bolsa bu zatlara çydamaýar. Ol Werýere gidip, hanym de Renaly sapaňça bilen atyp öldürjek bolýar. Ol ony iki gezek atýar, emma atylan oklaryň biri-hä hanym de Renalyň şlýapasyna degýär, beýlekisi hem egnine degip, ony çala ýaralaýar. Mundan soň Žulýen tussag edilýär we sud edilip, ölüm jezasyna höküm edilýär. Şeýlelikde, roman Žulýeniň ölumi bilen gutarýar.

Stendal bu romanynda Žulýen Sorel ýaly ýönekeý, üçünji, pes gatлага degişli adamlaryň öz güýji bilen feodalizmi dikelden jemgyýetde bagtly bolup bilmeýändigini görkezýär. Sebäbi feodal jemgyýetde dworýan gatlagy höküm sürýär. Olar eýýäm doglanda ata-babalaryndan galan mülklere, şol mülklerdäki olara tabyn daýhanlara, derejelere eýe bolup ýaşaýarlar. Ol jemgyýetde deňsizlik höküm sürýär. Şol sebäpli Žulýen ölümniň oň ýanynda «dünýäde adalatly hudaý ýok, eger-de şeýle hudaý bolsa-dy, men onuň aýagyna ýykylyp, maňa şol söýýänimi ber diýerdim¹» diýýär. Ol iň soňunda adamyň şöhrata kowalaşyp, hakyky söýgüsinden dänmeli dældigine düşünýär. Ol hakykatda hanym Luiza de Renaly söýýär. Hanym de Renal hem Žulýen ölüm jezasyna höküm edilenden üç gün geçenden soň çagalaryny gujaklap aradan çykarýar.

Stendal jemgyýetiň adalatsyz kanunlarynyň, deňsizligiň pidasy bolan ýaş ýigidiň ykbalyny beýan edip, şol döwrüň jemgyýetini tankyt edýär.

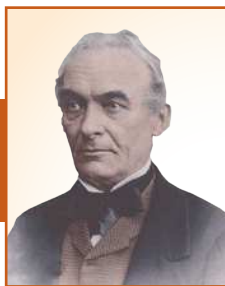
Ýazyjynyň «**Parm buthanasy**» (1839) atly romanynda hem Žulýen Soreliň keşbine meňzeş Fabrissio del Dongonyň ykbaly açylyp görkezilýär. Fabrissio Napoleony ideallaşdyrýar we netijede, ol

¹ Стендаль. Красное и черное. – Москва, 1979, стр. 482.

Waterlo söweşinden soň Napoleonyň kimdigine gowy düşünýär. Ýüz-lerçe ýaş ýigitleriň elhenç urşuň pidalary bolşuny gözi bilen görýär. Bu romanda hem ýazyjy jemgyýetiň ýalan ideallarynyň täsiri bilen ýaş, zehinli ýigidiň öz ýoluny ýitirişini beýan edýär.

Stendalyň döredijiligi fransuz edebiýatynyň ösüşinde täze döwri açýar. Ol gutarnykly realizm usulynyň fransuz edebiýatynda berkarar bolmagyna itergi berýär. Stendal roman žanrynyň kämilleşmegine öz goşandyny goşýar, onuň uzyn suratlandyrmalardan halas bolmagyna hemaýat edýär. Şeýle hem romanda gahrymanyň içki monolog tärini girizýär.

Prosper Merime
(1803-1870)

Görnükli fransuz ýazyjysy Prosper Merime 1803-nji ýylyň 28-nji sentýabrynda Parižde intelligent, suratkeşler maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň ejesi hem, kakasy hem suratkeş bolupdyr. Ene-atasy Merimäni Sorbonna uniwersitetinde okadyp, ony ynsanperwerlik ruhunda terbiýeleýärler. Merime ýaşlykdan sungata, edebiýata uly höwes bildirýär. Ol eýýäm Sorbannanyň talyby wagtynda romantiklere öýkünip, birnäçe eser döredýär. Merime hukuk fakultetini gutarýar. Ýöne ony edebiýat, sungat, taryh, dil öwreniş bilimleri has köp gyzyklandyrypdyr. Ol sungat barada birnäçe eser hem ýazypdyr. 1830-njy ýyllardan başlap, Merime Fransiýanyň taryhy ýadygärliklerini goramak boýunça gözegçi-inspektory bolup ýigrimi ýyl töweregi işläpdir.

Merimäniň ilkinji eserler ýygynyndysy «**Klara Gazulyň teatry**» ady bilen, ýazyjynyň ady goýulman ispan aktrisasy Klara Gazulyň eserler ýygynyndysy hökmünde 1825-nji ýylda çap edilýär. Bu eserler

ýgyndysy «**Asman we dowzah**», «**Melgun aýal ýa-da keramatly Antoniýiň azmagy**», «**Ispanlar Daniýada**», «**Ines Mendo**» we «**Afrikan söýgüsi**» atly baş sany pýesadan durýar. Uly bolmadyk sözbaşyda bu eserleri hamana ispan aktrisasý Klara Gazulyň ýazandygy nygtalýar, ýöne kitapda Merimäniň suraty hem ýerleşdirilipdir. Bu pýesalarda Merime ispan ruhanylarynyň we inkwizisiýasynyň, ýagny dini jeza beriji guramasynyň wekilleriniň üstünden gülýär. Olarda ıçaly ruhanylaryň biri-birini şugullap, türmä iberişlerini, olaryň owa-dan aýallaryň üstünde biri-birine bäsdeşlik edişlerini tankytlaýar.

1827-nji ýylda P. Merime slawýan halk áydymlary hökmünde täze eserler ýgyndysyny çap edýär. Onuň bu goşgular ýgyndysy «**Gusli**» ady bilen çykýar. Merime bu goşgulary özi düzse-de, olary halkyň dilinden, ýagny Balkan slawýanlarynyň arasynda Ioakinf Maglanowiç atly bir serb ádyjysynyň dilinden ýazyp alandygyny tekrarlaýar. Merime bu ýgynda girizen goşgularyny ýugoslaw slawýanlarynyň goşgy äheňlerine öýkünip ýazypdyr. Goşgular slawýanlaryň halk áydymlaryna golaý, meňzeş düzülipdir. Şol sebäpli rus şahyry A. S. Puşkin (1799–1837), polýak şahyry Adam Miskeýewiç (1798–1855) bu eserler bilen gyzyklanypdyrlar we olary fransuz dilinden rus hem-de polýak dillerine terjime edipdirler.

Prosper Merime 1822-nji ýylda Stendal bilen tanyşýar. Bu tanyşlyk oňa örän köp peýda berýär, onuň eserleriniň realistik usulda ýazylmagyna, ussatlygyna, ruhuna, sýužet gurluşyna örän güýçli täsir edýär.

Stendaldan köp zatlary öwrenen hem bolsa, Merime öz ýoly bilen gidip, fransuz edebiýatynda heniz romantizm akymy meşhurlygyny ýitirmänkä özüniň özboluşly realistiki usulyny döredýär.

Merime öz güýjüni başdan nowella ýazmakda görkezýär. Onuň nowellalary gurluşy boýunça örän gyzykly, çalt ösýän sýužete eýedir. Olaryň ideýalary, pikirleri hemişe ösýän, dartgynly wakalar bilen baglanyşyklydyr. Ýazyjynyň nowellalary temasy boýunça şertli ýagdaýda «häzirki zaman» we «ekzotik nowellalar» diýen iki topara bölünýär. «Häzirki zaman» nowellalarynda ýazyjynyň öz döwriň fransuz jemgyýetiniň durmuşy görkezilýär. «Ekzotik nowellalarda» wakalar Fransiýada däl-de, başga, alys ýurtlarda bolup geçýär.

Ýazyjynyň «**Tamango**» (1829) nowellasynda wakalar Afrikada bolup geçýär. Gul söwdasyny edýän fransuz kapitany Ledu özüniň «Umyt» diýen ýeňil ýelkenli gämisi bilen Afrikanyň kenarynda, Joal derýasynyň guýýan ýerinde labyr taşlaýar. Ol şol ýerden negrleriň Tamango atly serdarynyň ýanyna gaýykly ýüzüp barýar.

Tamango örän daýaw adam bolup, ol taýpadaşlaryny, umuman, şol töwerekde ýaşaýan beýleki taýpalaryň adamlaryny tutup, olary ýewropalylara satýar. Kapitan Ledu Tamango bilen bile oturyp arak içýär we Tamango bilen bir ýüz altmyş sany negri satyn almak barada söwdalaşýar. Soň ol Tamangonyň kesen nyrhy bilen oňuşman, oturyp onuň bilen ýene-de arak içýär. Arzan matalary, däri, çakmak daşlaryny, üç çelek arak, elli sany döwük-ýenjik tüpeň berip, Ledu doly serhoş bolan Tamango bilen elleşip söwdany berkidýär. Ýöne Tamangonyň ýene-de otuza golaý ýesiri satylman galýar. Tamango ol gullaryny näme etjegini bilmän her guly bir çüýşe araga çalyşmagy teklipl edýär. Ledu ol gullaryň iň horlaryny saýlap alýar. Ýene-de on sany gul galýar. Tamango olary-da satjak bolup olaryň her haýsyny bir bulgur araga çalyşmagy teklipl edýär. Ahyrsoňy şeýdip söwdalaşyp alty sany ýesir-gul alynman galýar. Tamango olaryň boýuntyryklaryny aýryp boşadyp goýberýär. Olar şol bada gaçyp gidýärler, emma olar kenardan iki ýüz milden¹ gowrak uzaklykda ýerleşen ýurtlaryna nädip barjaklaryny bilmeýärler.

Şol gul söwdasy gyzan wagty Tamango bir garryny atyp öldürjek bolanda Tamangonyň aýallarynyň biri onuň tüpeňini garrydan sowýar. Muňa gahar edip, ol ony kapitana sowgat berýär. Ol aýalyň ady Aýşa eken.

Tamango irden turup, aýaly Aýşany çagyryýar, emma oňa agşam ony kapitana berlendigini aýdýarlar. Tamango derrew gidip, gaýykda kapitan Ledunyň gämisine barýar we aýalyny yzyna sorayar, emma onuň aýalyny gaýtaryp bermän, Ledunyň adamlary Tamangonyň özüni hem daňyp, gullaryň arasyna atýarlar.

Ýazyjy Tamangonyň nadanlygyny, onuň öz taýpadaşlaryny rehimsizlik bilen gulçulyga satýşyny hakyky bolşy ýaly, ýuwup-ýylma-

¹ Mil – uzynlyk ölçegi, 1609 metre barabar.

man açyp görkezýär. Ýöne şol gödekliginiň, nadanlygynyň içinden Tamangonyň azatlyga bolan söýgüsi üstün çykyp, ol guramaçylykly pitne turzup, kapitan Leduny we onuň deňizçilerini öldürýär.

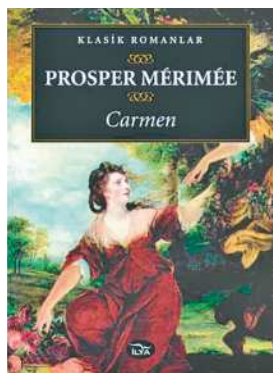
Merime «medeniýetli» jemgyýetden gelen kapitan Ledunyň rehimsizligini, ynsan durmuşyna bolan garaýşynyň Afrikanyň jeňňellerinde wagşyýana ýaşaýan adamlaryňkydanam beterdigini, onuň pul üçin islendik jenaýata ýüz urmaga taýýarlygyny görkezýär. Ol bilgeşleýinden Tamangony içirip, ony serhoş edýär we bir adamy ýarym bulgur araga satyn alýar.

Ýazyjy Tamangonyň öz taýpadaşlaryny gulçulyga satyp, soňra özüniň hem gulçulyga düşüp, jebir-jepalara duçar bolşuny jikme-jik beýan edýär. Fransuzlaryň eline düşenden soň, Tamango özüni mert alyp baryp, gulçulyga satylan beýleki negrler bilen dilleşip, pitne turuzýar we olar gäminiň toparyny gyryp, azat bolýarlar, emma gämini dolandyrmagy başarman, heläkçilige uçraýarlar. Ahyrsoňy diňe Tamango diri galýar. Ony «Bellona» atly iňlis gämisi halas edýär. Tamango galan ömrüni iňlisleriň goşunynda gulluk edip, aragy köp içip, öýkenini sowukladyp, aradan çykýar.

Merime bu nowellasynda pul üçin gul söwdasyny edýän peýdakeşleri ýazgarýar. Tamangonyň keşbiniň üsti bilen ýamanlyk eden adamyň öz gazan çukuryna özüniň hem düşýändigini görkezilýär.

«Karmen» nowellasy (1845)

Prosper Merimäniň «Karmen» nowellasy onuň adyna uly şöhrat getirýär. Bu nowellanyň esasynda Jorj Bize «Karmen» (1875) atly

operasyny hem ýazýar. Bu bolsa nowellanyň dünýä derejesinde has hem meşhur bolmagyna getirýär. Ýazyjyda bu nowellany ýazmak pikiri 1830-njy ýylda ilkinji gezek Ispaniýa gidende döreýär. Ol «Karmen» nowellasyny öz dosty grafina de Montihonyň Karmen barada beren gürrüňlerine esaslanyp ýazandygyny 1845-nji ýylyň 16-njy maýynda şol zenana ýazan hatynda aýdyp geçýär.

Ýazyjy bu eseriniň üstünde işlände syganlaryň durmuşy, döp-des-surlary bilen içgin gyzyklanyp, köp ylmy çeşmeleri öwrenipdir. Merime bu eserinde romantizm döplerine eýermän, wakalary durmuşyň realistik, adaty hadysalary hökmünde suratlandyrýar. Karmeniň temmäki fabriginde bir aýalyň ýüzüni pyçak bilen persala edişi, onuň aýagyndaky ýyrtyk köwşi, ogurlyk edişi, garakçylaryň açgözlügi, puly ýoldaşlaryndan gowy görşi ýaly äheňler nowellanyň keşplerini ajaýyp häsiýetli romantik gahrymanlardan göz-görtele tapawutlandyrýar.

Nowellada ön daýhan, soň esger, ahyrsoňy hem ady belli garakçy bolan Hose Mariýanyň we sygan aýal Karmeniň keşpleri esasy orunda durýar. Hose Mariýanyň dogry durmuş ýolundan çykmagyna-da onuň Karmene bolan söýgüsi sebäp bolýar. Ol harby gullukdaka temmäki fabriginde Karmene duş gelip, soňra onuň gaçmagyna kömek edýär we özi türmä düşýär. Hoseniň Karmen bilen söýgi gatnaşyklary örän özboluşly ýagdaýda dowam edýär. Ýöne birnäçe wagt geçenden soň Karmen indi ony söýmeýändigini Hose aýdýar. Emma Hose özüniň söýgüsini wajyp hasaplaýar, Karmene «bile Amerika gidip, şol ýerde rahat ýaşamagy¹» teklipl edýär. Emma azat, erkin durmuşy halaýan Karmen biriniň golasty emlägi ýaly bolup ýaşamakdan ýüz öwürýär, ol azatlyk üçin ölmäge-de taýýar. Şonuň üçin onuň özüni öldürjekdigini bilse-de, Karmen Hose Mariýa: «Ýene-de seni söýüp biljek däl. Seniň bilen ýaşamak islemeýärim²» diýip jogap berýär.

Karmen özüniň Garsiýa kör atly garaýagyz, betnyşan ärini söýmese-de, ony Hoseniň öldürendigini eşidip: «Garsiýa megerem seni öldürerdi. Ol senden beterleri hem o dünýä iberipdi. Emma görýän welin, onuň kazasy dolupdyr, seniňem wagtyň geler³» diýip, Hoseniň eden işini oňlamaýar. Karmen aldawçy, rehimsiz, şol bir wagtda hem özüne çekiji batyrgaýlygy, hilegärligi, jadylaýjy häsiýeti bilen dürli başdan geçirmeleri gowy görýän aýal. Ýöne hiç haçan onuň bir ýere daňlyp, erkinligini ýitirip ýaşasy gelmeýär. Şol sebäpli Karmeniň keşbi dünýä edebiýatyna ynsanyň erkinliginiň, azatlygynyň simwoly hökmünde girýär.

¹ Проспер Мериме. Новеллы. – Москва, 1982, стр. 190

² Görkezilen eser, 193 sah.

³ Görkezilen eser, 187 sah.

Merime öz nowellalarynda durmuşy bolşy ýaly, dogruçyl, ähli betnyşan taraplary bilen görkezip, öz arzuw-hyýalyndaky ajaýyp gahrymany görkezjek bolman, adamlary olaryň hakyky durmuşda özlerini alyp baryşlary ýaly suratlandyrýar. Her bir keşbiň häsiýetlerini kiçijik, göräýmäge ujypsyz detallaryň, hereketleriň ýa-da tötänleýin ýaly aýdylan jümläniň, gysga we täsirli, çuň manyly serişdeleriň üsti bilen açyp görkezýär. Meselem, «Tamango» nowellasyndaky «Kapitan Ledu dogumly deňizçidi, ..¹» diýen sözlem kapitan Ledu barada şonuň yz ýanynda berilýän maglumatlary özünde jemleýär. Ledu köp hupbatlary başdan geçiren deňizçi. Ol deňizde çep elini maýyp etse-de, ýene-de öz ykbalyny deňiz bilen baglanyşdyran, başdan geçirmeleri gowy görýän adam.

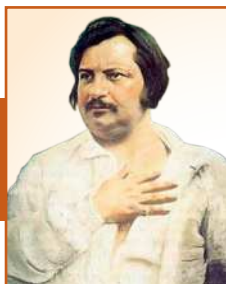
Merimäniň nowellalarynyň ýene-de bir aýratynlygy olaryň gahrymanlary ar-namys, wyždan päkligi, azatlyk üçin özlerini gurban edýärler.

Prosper Merimäniň «**Karl IX döwrüniň taryhy**» (1829) atly romanynda 1572-nji ýylda dini gapma-garşylyklar sebäpli, hristian dininiň katolik şahasyna degişli dindarlaryň 24-nji awgustda keramatly Warfolomeý gijesinde münlerçe protestant-gugenotlary gyryşlaryny görkezýär. Ýazyjy dürli dini ideýalara gulluk edýän adamlaryň özara urşunyň tragiki sahnalaryny beýan edýär. Bu waka Fransiýanyň koroly Karl IX hem gatnaşýar. Prosper Merime bu pajyaly ýagdaý babatda hiç kimiň tarapyny tutman, ruhanylary, dindarlary we hökümdarlary günäkärläp, iki arada ýönekeý halkyň jebir çekendigini nygtaýar.

Merimäniň döredijiligi fransuz, şeýle hem dünýä edebiýatynyň ösüşinde-de örän ähmiýetli orun tutýar. Onuň eserleri san taýdan köp bolmasa hem, olar dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girýärler. Häzirki döwürde-de Merimäniň ahlak päkligine çagyryan, yn-sanperwer ideýalara ýugrulan eserleri uly söýgi bilen okalýar we ençeme ýazyjylar üçin nusga bolup durýar.

¹ Проспер Мери́ме. Новеллы. – Москва, 1982, стр. 21.

Onore de Balzak
(1799-1850)

Onore de Balzak we Stendal fransuz edebiýatynda tankydy realizmiň düýbünü tutujylar bolup, fransuz jemgyýetiniň durmuşynyň dürli meselelerini görkezýän romanlaryň ajaýyp nusgalaryny döreden ýazyjylardyr.

Onore de Balzak 1799-njy ýylyň 20-nji maýynda Tur şäherinde eneden dogulýar. Ýazyjynyň kakasy Bernar Fransua Balsa (Balzak) daýhan maşgalasyndan bolupdyr, soňra ol Tur şäher häkimliginde gullukçy bolup işläpdir. Rewolýusiýa döwründe ol goşuny azyk we geým bilen üpjün etmek bilen meşgullanypdyr, ýöne baýamandyr. Balzagyň ata-babalary Balzak d'Antrag diýen dworýan maşgalasy bilen baglanyşykly bolupdyrlar. Şonuň üçin Onore öz adyna «de» (ýagny dworýan derejeli diýmek – R. M.) diýen sözi goşupdyr.

Balzagyň ejesi mata satyjynyň gyzy bolupdyr. Ol çagalaryny berk düzgün-tertipe saklamagy gowy görüpdür. Onore maşgalada çagalaryň iň ulusy eken. Ol sekiz ýaşyna ýetende ony Wandom kollejine okuwa beripdirler. Mekdepde ol romanlary, tragediýalary, filosofiki eserleri okamagy gowy görýän eken. Kähallatlarda gadagan edilen kitaplary okaýandygy üçin, oňa mugallymlar tarapyndan temmi hem berlipdir. Mekdepde okan ýyllary Balzagyň özi-de goşgy ýazmaga synanyşypdyr.

Balzak on dört ýaşyna girende agyr keselleýär. Ol orta bilimi pansion mekdeplerinde alýar. Soň ol Parižde hukuk hünärini öwrenipdir we şol bir wagtda notariusyň kömekçisi bolup işläpdir. Emma onuň hukukçy bolmaga höwesini bolmandyr. Ol ýazyjy bolmak arzuwy bilen ýaşapdyr. Balzagyň ene-atasy bolsa onuň ýazyjy bolmagyny islemändirler. Balzak hukuk mekdebini gutaryp, ol ene-atasy-na ýazyjy bolmak isleýändigini aýdanda, kakasy ilkbada bu pikiri

oňlamandyr, emma soň Balzak ýalbar-ýakar edip, kakasyndan iki ýyl synag möhletini alýar. Emma Balzagyň ene-atasy öz «bikär» ogullarynyň saýlan kärini öz tanyş-bilişlerinden gizlemek üçin, gatnaşýan tanyşlaryndan ýazyjy bolmak islegini gizlinlikde saklamagy onuň öňünde şert edip goýupdyrlar.

Şol döwürlerde hem Balzagyň kakasy gullugyny goýup, otstawka çykýar we olar Parižiň etegindäki Wilparizi diýen ýere göçüp barýarlar. Onore ýeter-ýetmez halynda Parižde ýeke galýar. Ol Parižde öz gününü özi görmeli bolýar. Kakasy ogluna pul kömegini örän az beripdir. Şol sebäpli ol peç ýakylmadyk otagda, ýarym aç-ýarym dok halda ýaşaýdyr. Şol döwürde Balzak ýazyjy üçin örän ähmiýetli bolan synçylyk hünärini öwrenýär. Ol: «Diňe ykrar edilmedikler, diňe garyplar synlamagy başaýarlar, sebäbi ähli zat olaryň göwnüne degýär, synçylyk jebir-jepanyň üsti bilen gelyär¹» diýip, Balzak polýak grafinýasy Ewelina Ganskaýa² ýazan bir hatynda aýdýar.

Parižde bir garyp kübede Balzak gije-gündiz edebiýat bilen meşgullanýar, ol köp okaýar hem-de şol bir wagtda Angliýanyň taryhy bilen baglanyşykly, iňlis buržuaz rewolýusiýasynyň baştutany Oliwer Kromwel baradaky «**Kromwel**» atly tragediýasynyň üstünde işleýär.

«Kromwel» tragediýasyny ýazyp bolandan soň Balzak ony maşgala agzalaryna okap berýär. Olaryň arasynda Dablen daýy, doktor Nakkar, ýaş inžener jenap Sýurwil ýaly Balzaklaryň maşgalasy bilen gatnaşykda bolan adamlar bolupdyr. Olar Balzagyň ýazan tragediýasyny halamandyr. Ýöne Balzagyň özi örän ähmiýetli eser ýazandygyna ynanydyr. Onsoň Balzagyň ene-atasy Politehniki uçilişsede edebiýat mugallymy bolup işleýän ýörite hünärmene, akademik Andriýa ýüz tutmagy makul bilýärler. Ol Balzagyň eserini okap görüp: «Muny ýazan awtor näme iş etse-de, edebiýat bilen meşgullanmaly däl³» diýip, çürt-kesik karar çykarypdyr. Şeýdip, kakasynyň Balzaga beren synag möhleti şowsuz gutarypdyr. Şonda hem Balzak

¹ Ионкис Г. Э. Оноре Бальзак. – Москва, 1988, стр. 13.

² Balzak Ewelina Ganskaýany söýüpdür, ýöne onuň bilen diňe 1850-nji ýylyň mart aýynda, ömrüniň soňky ýylynda nikalaşypdyr, awgust aýynda bolsa Balzak aradan çykýar.

³ Ионкис Г. Э. Оноре Бальзак. Москва, – 1988, стр. 16.

edebiýaty taşlamak-ha beýlede dursun, tersine, indi özüniň ýazyjy bolup biljekdigine berk ynanyndyr we tä ömrüniň ahyryna çenli diňe ene-atasyna däl, eýsem tutuş jemgyýete özüniň zehinli ýazyjydygyny subut etmek üçin göreşipdir.

Balzak Pariždäki mansardada¹ ýerleşen horaşaja otagyna gelip, ruhdan düşmän, döredijilik işini täze güýç bilen dowam edipdir. Ol özi ýaly ady entek näbelli, meşhur bolmadyk ýazyjylar bilen syrly, el-henç wakalardan doly, şol döwürde köpçülik tarapyndan gowy görülen «gara romanlary» ýazypdyr. Bu romanlarda gorkunç wakalar, galta-manlar we zäherläp adam öldürýänler, «syrly nätanyş adamlar», gan sorujy wampirler, ruhlar, jynlar görkezilipdir. Balzak şeýle eserleri köp ýazypdyr, ýöne olary halamandyr. Ol kem-kemden täze görnüşli eserleri döretmegiň ýoluna düşýär, realistik oçerkleri ýazyp başlaýar. Bu oçerklerde Pariž şäheriniň ýaşaýjylarynyň hakyky durmuşy görkezilýär. Olara «**fiziologik**»² oçerkler diýip at beripdirler.

Balzak eýýäm 1830-njy ýyllaryň başynda ussat ýazyjy bolup ýe-tişýär. Ol şol döwürde baýajak bolup, çaphana satyn alýar, ýöne ol peýda getirmeyär. Soň ol çaphanany ýapmaly bolýar. Şonda Balzak kyrk baş müň frank karza batýar. Ýöne ol ruhdan düşmän, ýene-de roman ýazmaga girişýär. Balzak eserlerini örän çalt ýazypdyr we köp işläpdir. Emma käte algydarlardan gizlenip, köçä çykmanyk wagt-lary-da bolupdyr.

Ýazyjynyň ilkinji şowly eseri «**Şuanlar**» (1829) diýen romanynda ol Bretan welaýatynyň daýhanlarynyň (şuanlaryň) gozgalaňyny beýan edýär. Bu roman Balzagyň «Adamzat komediýasy» eserler toplu-my-na goşulan ilkinji romandyr. Romanda Balzak rewolýusiýanyň ideýa-larynyň onuň garşysyna göreşýän güýçleri ýeňýändigini görkezýär.

«Adamzat komediýasy» eserler toplu-my

«Şuanlar» romanyndan soň Balzak örän öndümlü işleýär. 1830-njy ýyllarda ol «**Gobsek**» (1830), «**Şagren derisi**» (1831), «**Görülme-**

¹ Mansarda – iň ýokarky gatda, üçegiň aşagynda ýerleşen ýaşaýyş jaýy.

² Fiziologiýa – haýwanlaryň we adamlaryň tebigatyny, olaryň organizminde bolup geçýän hadysalary öwrenýän ylym.

dik ajaýyp iş» (1831), «Polkownik Şaber», «Ýewgeniýa Grande» (1833), «Gorio kaka» (1834) we başga-da birnäçe eser ýazýar.

Balzak 1834-nji ýylda rewolýusiýadan soňky Fransiýanyň tutuş taryhyny suratlandyrmagy maksat edinýär. Beýle uly döwri bir ýa-da iki eserde görkezip bolmajagyna ýazyjynyň gözi yetip, ol bir ýüz kyrk sany roman ýazmagy göz önünde tutýar.

1841-nji ýylda bu ýazmagy meýilleşdirilen ägirt uly epopesiýanyň adyny tapýar. Ol Dante Aligýeriniň «Ylahy komediýa» poemasyynyň adyna meňzedip, öz eserler toplumyny «Adamzat komediýasy» diýip atlandyrýar. Bu romanlar we powestler toplumynda Balzak fransuz jemgyýetiniň hakyky taryhyny görkezmegi maksat edinýär.

«Adamzat komediýasy» eserler toplumy üç topardan durýar. **«Gylyk-häsiýetler baradaky etýudlar»¹** diýlip atlandyrylan birinji topara girýän eserlerde ynsan we jemgyýetiň ruhy dünýäsi görkezilýär. **«Filosofiki etýudlar»** diýlip atlandyrylýan ikinji topara girýän romanlarda Balzak bolup geçýän hadysalaryň sebäplerini görkezmekçi bolýar. **«Analitik»² etýudlar** atly üçünji topara girýän eserlerde adamyň ýaşaýşynyň esaslary derňelmeli eken.

Balzagyň eserleriniň aglabasy «Gylyk-häsiýetler baradaky etýudlar» atly birinji topluma degişlidir. Olar hem öz aralarynda «Şahsy durmuşyň sahnalary», «Pariž durmuşynyň sahnalary», «Welaýat durmuşynyň sahnalary» we ş.m. temalara bölünýärler.

Balzak öz eserlerinde durmuşy hereketde we ösüşde suratlandyrýar. Şonuň üçin «Adamzat komediýasyna» girýän romanlaryň ýordumynda jemgyýet durmuşynyň bir bölegi görkezilýär, ýöne wakalar çürt-kesik gutarmaýar. Bir eser beýleki eser bilen baglanyşyp gidýär. Her bir powest ýa-da roman fransuz jemgyýetiniň bir tarapyny görkezýär. Bu romanlaryň gahrymanlary bir romandan beýleki romana geçýärler. Bu hem Balzagyň roman žanryna girizen täzeligidir.

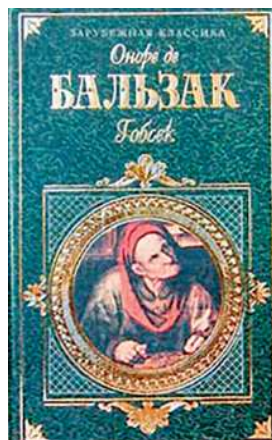
¹ Etýud – suratyň ilkinji çekilen garalama sudury, umuman, surat diýen many berýär.

² Analitik – pikir eleginden geçirilýän, derňelýän etýudlar. Ol «analiz» diýen sözden gelip çykýar. Analiz – bir zady böleklere bölüp, onuň tebigatyny, aslyny, häsiýetini öwrenmekligi aňladýar. Balzagyň «Analitik etýudlar» eserinde jemgyýetiň durmuşynyň dürli taraplaryny, sahnalaryny görkezip, tutuş jemgyýetiň gurluşyna düşünmeklik göz önünde tutulýar.

«Adamzat komediýasy» romanlar toplumynyň esasy gahrymany fransuz jemgyýeti bolup durýar. Balzagyň eserlerinde esasy we ikinji derejeli gahryman ýok. Bir eserde Gorio kaka, Gobsek ýa-da Rastinýak agzalyp geçilse, gytaklaýyn görkezilse, başga bir eserde olar esasy keşpler hökmünde görkezilýär. Bir eseriň gutarmagy başga bir eseriň başlanmagyna itergi berýär.

«Gobsek» powesti (1830)

«Gobsek» powesti Balzagyň «Adamzat komediýasy» eserler toplumynyň in gowy eserleriniň biridir. Bu eserde ýazyjy biri-birine meňzemeýän dürli-dürli adamlar barada gürrüň berýär. Eserde wikontessa¹ de Granlýeniň öýünde bir gys gijesi onuň gyzy Kamillanyň we graf de Restonyň ogly Ernest de Restonyň arasyndaky söýgi duýgulary barada gürrüň berilýär. Adwokat Derwil gyzyň ejesine oglanyň kakasynyň Gorio kaka diýen adamyň Anastazi diýen gyzyna öýlenip, onuň köp baýlygyny küle sowrandygyny, ony garyp düşürendigini gürrüň berýär, sebäbi Anastazi äriň pullaryny özüniň söýgülisi, ýalançy we ýeňilkelle Maksim de Traý diýen ýigidiň karzlaryny üzmäge harç edipdir. Şol taryhy gürrüň berende Derwil Anastaziň we Maksim de Traýyň gymmat bahaly zatlaryny girewine goýup, Gobsek atly bir süýthordan hemişe pul karz alandyklaryny aýdyp, süýthor Gobsegiň durmuşyny we häsiýetini jikme-jik gürrüň berýär.

Gobsek – bir garry adam, süýthor, ol adamlara göterimine pul berip, köp girdeji gazanýar. Onuň maşgalasy, çagalary ýok. Parižde bir horaşaja otagda ýaşaýar. Adamlar bilen gapyda ýörite goýlan kiçijik äpişgeden gürleşýär. Ol köne, sürlüp şylhasy çykan egin-eşikde gezyär. Onuň bar iýýäni süýtli kofe bilen çörek. Bergisini bermeyän bergidarlaryndan puluny almaga gidende, paýtun tutman, islendik

¹ Wikontessa – köşk gatlagyna degişliligi aňladýan dworýanlyk derejesi, Wikontyň aýaly. Wikont – welaýatyň, graflygyň häkimi ýa-da deputaty.

howada hemişe pyýada gidýär. Ol iň baý öýlere baranda-da, köwşüniň palçygyny süpürmän, olaryň halylaryny depeläp, töre geçip oturýar.

Gobsek «Altyn – ynha, häzirkî jemgyýetiň ruhy özeni¹» diýip, jemgyýetde puluň esasy orny eýeleýändigini nygtaýar.

Powestde Gobsegiň geçmişi barada berilýän gysgaça maglumatlarda onuň galtamanlar bilen gatnaşykda bolşy, wagşy taýpalaryň hazynalaryny gözleýşi barada gürrüň berilýär. Bu maglumatlaryň üsti bilen ýazyjy Gobsegiň nähili adam bolandygyny, onuň özüniň başlangyç baýlygyny nädip gazanandygyny görkezýär. Gobsek adamlaryň ahlakyna, olaryň päk ýürekli bolup biljekdiklerine ynanmaýar. Ol diňe gymmatbaha zatlara, altyna, pula ynanýar. Ol pula gezek gelende hiç kime eglşik etmeýär.

Açgöz adamlaryň pul üçin her hili hilä, aldawçylyga ýüz urýandyklaryny, olaryň rehimsiz hereketlerini adwokat Derwil Anastazi de Restonyň, Maksim de Traýyň we Gobsegiň gatnaşyklarynda aýdyň görýär. Anastazi de Resto äri graf de Resto tä ölýänçä ony peýläp, gözegçilik edip oturýar. Ol ölüp-ölmänkä bolsa jesedini agdaryp, onuň ähli zatlaryny, hatlaryny dörüp, goýup giden miras hatyny gözleýär. Ony tapyp, grafyň öz mirasyny çagalaryna bagyş edendigini bilip, miras hatyny oda atýar...

Eseriň soňunda uly baýlyk toplan husyt süýthor Gobsek tüçjar baý bolsa-da, dälilik hetdine ýetip ölýär. Onuň öýi çüýreýän azyklaryň, zaýаланan harytlaryň ýygnalan ýerine öwrülýär.

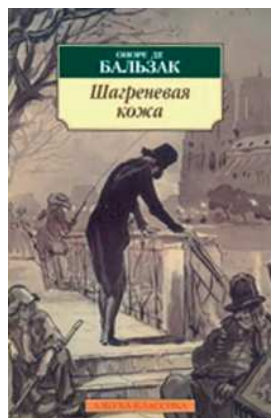
Balzak bu eserde süýthorlugyň, pul ýygnamaklygyň adamyň ynsanperwerlik, adamkärçilik, ýakynlaryny söýmek, hudaýa, ýagşylyga ynanmak ýaly duýgularyny kem-kemden ýok edýändigini Gobsegiň keşbiniň üsti bilen çeper suratlandyrýar. Göräýmäge Gobsegiň aňynda birbada bir garyp gyza kömek etmek barada pikir hem döreýär, emma onuň peýdakeşlik duýgulary onuň bu ynsanperwerlik pikirini ýumurýar. Gobsek ol gyza berjek puluny onuň doganynyň almagyndan heder edýär. Sebäbi Gobsegiň aňynda puluň bisarpa sowulaýmagy bolup biljek zat däl. Ol soňuny pikir etmezden birine diňe ýagşylyk etmek üçin pul berip bilmeýär. Hatda özüniň iň ýakyn adamsy adwokat Derwile-de pul karz berende hiç hili eglşik etmeýär. Çünki baýlyga ymtylýan adamyň aňynda peýdakeşlik we adamkärçilik, ýag-

¹ Оное де Бальзак. Гобсек. – Москва, 1974, стр. 25.

şylyk ýaly düşüňjeler biri-birine garşy durýarlar. Gobsek ýagşylyk etjek bolsa, adamlara pul bermeli, emma ol peýda görmejek bolsa hiç kime pul bermeýär. Şeýlelik bilen, Balzak pul, baýlyk ýygnamaklygynyň ynsan durmuşynyň esasy maksadyna öwürülende onuň şahsyýetiň kalbyndan ynsanperwerlik duýgularyny kem-kemden gysyp çykarýandygyny görkezýär.

«Şagren derisi»¹ (1831) romany

Balzak özüniň «Şagren derisi» atly romanyny «Meniň ähli işimiň başlangyjy» diýip häsiýetlendirýär. Romanyň baş gahrymany Rafael de Walanten iň soňky puluny kart oýnap utdurýar. Ol Sena derýasynyň köprüsiniň ortasyna ýetende, gamgyn halda derýanyň suwuna seredýär. Onuň kellesinde özüni derýa taşlap gark bolmak pikiri döreýär. Şonda eginbaşy sal-sal bir garry aýal oňa: «Howa gark bolmaga amatly däl. Sena hapa we sowuk²» diýýär. Soň Rafael «Gündiziň güni ölmek betgelsik, gowusy gije ölmeli» diýip pikir edýär. Soň ol ýoluny dowam edip ýöräp barýarka ýoluň gyrasynda goýlan kitaplary görüp, olary bahaladyp görmek üçin jübüsine elini sokanda jübüsünde birnäçe teňňe pulunyň barlygy onuň ýüreginde umyt uçgunlaryny döredýär. Ol pullaryny çykaryp görse, hersi iki su³ gymmatly üç teňňesi bar eken. Olary bir geday oglana berip, bu töweregindäki aladaly dünýäni ýatdan çykarmak üçin, Rafael gadymy zatlar satylýan dükana girýär. Dükançy garry oňa Gündogardan getirilen tumary, şagren derisini berýär. Ol deriniň ýüzünde arapça: «Men seniň eliňdekäm sen ähli zada eýe bolup bilersiň, ýöne seniň ömrüň maňa degişlidir, hudaýyň emri şeýledir. Isle, seniň islegleriň ýerine ýeter. Ýöne islegleriňi ömrüň bilen ölçe⁴» diýlip ýazylypdyr.

¹ Şagren derisi – geçiniň, goýnuň, atyň ýörite eýlenen бүдүр-сүдүр ýumşak derisi.

² Оноре де Бальзак. Шагреневая кожа. – Москва, 1982, стр. 26.

³ Su – fransuz pul birligi.

⁴ Görkezilen eser, 45 sah.

Deriniň ýüzüne ýazylan soňky sözlere görä, oňa eýe bolan adam näçe köp arzuw-isleg bildirse hem, ähli arzuw-islegler berjaý bolýar, emma şonça-da deri kiçelýär we adamyň ömri gysgalýar. Emma bar pullaryny kartda utduryp, özüni heläklemek halyna ýeten Rafael indi bu derä begenýär we öň ýetip bilmedik arzuwlaryna ýetmek isleýär. Rafael toý-meýlislerde bolmak, owadan zenanlar bilen döwran sürmek we şady-horramlykda keýpi-sapa çekmek ýaly isleg-arzuwlar bilen ýaşaýar. Şonuň üçin ol: «Şeýlelik bilen, men bu ýowuz, tukat güýje meniň üçin ähli şatlyklary birikdirmegi buýurýaryn. Hawa, men ýerdäki we asmandaky lezzetleriň baryny gujagyma gysyp, soň ölesim gelýär¹» diýip, derini şatlyk bilen garrydan alyp, köçä çykýar.

Köçede ol Emil, Taýfer atly dostlaryna duşýar we olar täze gazet çykarmagy ýüregine düwen bir bankiriň öýünde boljak meýlise gidýärler. Rafael, Emil, Taýfer ol ýerde keýp çekýärler. Olar Akilina we Ýewfrasiýa atly iki zenan bilen tanyşýarlar, dürli temalardan gürrüň edýärler. Ol gürrüňler haýyrly işler ýa-da gowy maksatlar barada däl. Bu ýaş ýigitler we zenanlar durmuşdan lapykeç bolupdyrlar. Şol sebäpli olaryň bar maksady şu günki pursat bilen ýaşamak. Şol gürrüňleriň arasynda olaryň her haýsysynyň öz geçmiş durmuşy barada gürrüň berilýär.

Ýewfrasiýa atly owadan zenan: «Meni miras goýlan baýlygym bolmany üçin söýgülim taşlady. Emma men öz söýgülimi eklejek bolup, gije-gündiz işleýärdim. Indi meni hiç kim ýylgyrmak ýa-da wadalar bilen aldap bilmez, men öz durmuşymyň tutuş, dynuwsyz baýramçylyk bolmagyny isleýärim²» diýip, öz durmuşy barada gürrüň berýär.

Emil Akilinadan «Sen geljek barada näme pikir edýärsiň?» diýip soranda, ol: «Geljek? Siz nämäni geljek diýip aýdýarsyňyz? Men entek ýok zat barada pikir edip näme edeýin? Aý, ýok, bilýärim, biziň geljegimiz hassahana³» diýip aýdýar.

Şeýle gürrüňleriň arasynda Rafael Emile özüniň durmuş taryhyny, ýagny kakasynyň ony hukukçy edip ýetişdirjek bolup, ony ýig-

¹ Оноре де Бальзак. Шагреневая кожа. – Москва, 1982, стр. 46.

² Görkezilen eser, 78 sah.

³ Görkezilen eser, 76 sah.

rimi ýaşyna çenli berk düzgünde saklap okadyşyny gürrüň berýär. Ol hatda kakasynyň öýünden gaçjak hem bolupdyr, emma ony gorky saklapdyr. Ol dürli arzuwlar bilen ýaşaýar.

Bir gezek Rafael kakasy bilen onuň dosty gersog de Nawarranyň öýüne meýlise, bala barýar. Rafaeliň kakasy bir sebäp bilen öz gapjygyny we açaryny Rafaele berýär. Rafael bir perdäniň aňyrsyna geçýär-de, gapjygy açyp, pullary sanap görýär. Ýüz ekýu pul, uly pul. Ol ýüzlerçe meýilleri kellesinde aýlaýar. Soňra iki sany ýigrimi franklyk puly alyp, jübüsünde gizleýär we gapjygy jübüsine salýar. Soňra ruletka¹ oýnalýan ýere baryp puluny oýna goýýar. Şol wagt hem kakasy duşundan geçýär. Rafael ak-tam bolýar. Sebäbi şol orta goýlan puly ol kakasynyň gapjygyndan alypdy. Şol wagt ol özüniň utandygyny eşidýär. Şu pursatda Rafael özüni ölüm jezasyna höküm edileniň günäsinin geçileni bilen deň görýär.

Netijede, Rafael bir yüz altmyş frank utýar we olary assyrynlyk bilen elýaglygyna dolaýar we jübüsine salýar. Kakasy: «Ol ruletka oýnaýanlaryň ýanynda näme işlediň?» diýip soranda, ol: «Hiç zat, ýöne seretdim» diýip jogap berýär. «Eger-de sen biraz pul goýup oýnanyňda-da, seniň ýaşıňda bolup biläýjek zat. Indi men saňa her aýda yüz frank bererin. Sen ýigrimi ýaşıňda, ol puly nämä sowasyň gelse, sowarsyň» diýýär (Rafaeliň ejesi ol on ýaşyndaka aradan çykypdyr).

Birnäçe wagtdan soň Rafaeliň kakasynyň emlägi, mülki täze häkimiýetiň düzgüni boýunça elinden alynýar we bu ýagdaýa ýüregi çydaman kakasy ölýär. Şeýdip, 1826-njy ýylda Rafael ýakyn dosty bolan kakasyny ýitirýär. Üç aýdan soň Rafael bir müň bir yüz frank pul bilen galýar. Onuň indi hiç kimi ýok. Baý garyndaşlary bar bolsa-da, ol garyplygyndan nalap, olardan kömek soramagy özüne kiçilik bilýär. Kakasynyň berk düzgün bilen beren terbiýesi onuň özüne bolan ynamyny, özbaşdaklygyny gowşadýar. Indi ol özbaşdak hereket edip, jemgyýetde öz ornuny tapmaly.

Rafael indi söýgi, bir ajaýyp gözele duşmak barada arzuw edýär. Emma ol näçe jan etse-de, ony hiç kim söýmeýär. Şonda ol ähli zenanlaryň özüni söymegini gazanjakdygyna kasam edýär. Onuň arzuwlaýan ajaýyp zenany oňa duşýar. Onuň ady Fedora, emma birnä-

¹ Ruletka – pul goýlup oýnalýan humarly oýun.

çe duşuşykdan soň ol Rafaeli söýmegini bes edýär-de, başga kişilere göwün berýär. Fedora baý, ýeke, lezzetde ýaşamagy gowy görýär. Oňa nika, maşgala, çaga gerek däl. Rafael ýaly garyp ýigidi bolsa ol asla söýmek islemeyär, ol oňa ulumsylyk bilen seredýär. Şeýle ýagdaý Rafaeli köp işlemäge, ýazýan eserleriniň ählisini gutarmaga mejbur edýär. Ýazan eserleri üçin dört ýüz elli frank galamhaky alyp, Rafael karzlary bilen üzlüşýär. Soňky galan ýigrimi frank puluny bolsa kartda utdurýar we şondan soň özüni öldürmegiň kül-külüne düşýär...

Şeýle başdan geçirmelerden soň ähli islegleri kanagatlandyryan jadyly şagren derisine eýe bolan Rafael indi baý durmuşda, hiç zada zar bolman ýaşaryn diýip pikir edýär. Dogrudanam, şol meýlisniň ertesi ol ejesiniň dogany maýor O'Flaýertiniň aýaly hanym Warwara-Mariýa O' Flaýerti diýen baý aýalyň Kalkutta şäherinde goýup giden mirasyny alýar. Uly baýlyga eýe bolan Rafaeli indi baýlyk gyzyklandyrman, onuň şagren derisiniň kiçelenini-kiçelmänini bilesi gelýär. Ol derini öňküsi gün salfetkada ölçäp çyzan ölçegine deňäp görýär we tisginip gidýär. Görse deri kiçelipdir. Indi Rafael öňünde hiç zady görmeýär: «Dünýäň baýlygy oňa degişli, ol hemme zady edip bilýär, emma ol indi hiç zat islemeýär». Sebäbi indi onuň öňünde «Ölüm» diýen söz görünýär. Şonuň üçin ol «men isleýärim» diýen sözleri aýtmagy öz töweregindäki adamlara gadagan edýär. Ýöne şagren derisi gitdigiçe kiçelýär.

Ahyrsoňy ýarawsyz ýatan Rafael özüni görmäge gelen Polina atly ajaýyp gyzy görüp, ilki oňa gitmegi buýurýar, sebäbi ol bu gyzy söýýär. Şonuň üçin ol «men seniň gujagyňda bolmak isleýärim» hem diýip bilmän, Polinanyň tenini dişläp ölýär.

Balzak bu eserde her bir adamyň öz isleg-arzuwlaryny çäklendirmese, heläk bolup biljekdigini aýdýar. Sebäbi mümkinçilikden daşary bolan arzuw-islegler adamy jenaýata, heläkçilige iterýär. Şeýle-de bu romanda Balzak fransuz jemgyýetiniň içki ruhy durmuşyny görkezýär. Parižiň baý öýlerinde ýaş ýigitleriň, gyzlaryň, zenanlaryň diňe pul, baýlyk, keýpi-sapa kowalaşmak ýaly pikirler bilen ýaşaýandygyny beýan edýär. Bu ýaşlar esasan dworýan, köşk gatlagynyň adamlary. Rafaeliň hem «de Walanten» adynyň üsti bilen onuň tohum-tijiniň imperator Walantenden gaýdýandygy nygtalýar. Şol sebäpli olaryň

gürrüňleri hem önümçilik, maldarçylyk, ekerançylyk ýa-da söwda-satyk ýaly haýyryly işler barada bolman, diňe toý-meýlisler, baýlyk, pul, aýal-gyzlar bilen wagty hoş geçirmek barada bolup geçýär.

«Şagren derisi» romany romantiki akymyň tärlerine, äheňlerine laýyklykda ýazylan eser bolsa-da, Balzagyň beýleki realizm usulynda ýazylan eserlerine girelge, gapy bolup durýar, sebäbi eýýäm bu eser-de jadyly deri, tötänleýin baýlyga eýe bolmak, beýleki syrly wakalar bilen bir hatarda Parižiň baý gatlagynyň keýpi-sapa kowalaşyp wagt geçirişi realistik usulda suratlandyrylýar. Şeýle-de, Balzagyň geljekde ýazjak «Adamzat komediýasy» romanlar toplumynyň gahrymanlary Rafaeliň gurşawynda görkezilýär. Taýfer, Rastinýak we başga-da birnäçe ady agzalýan gahrymanlaryň keşpleri soňra Balzagyň beýleki romanlarynda öz beýanyny tapýar.

«Gorio kaka» romany (1834)

1834-nji ýylda ýazylan «Gorio kaka» romany Balzagyň döredijiliginde wajyp orun tutýar. Bu onuň «Adamzat komediýasyna» girýän ilkinji romanydyr. Bu romana gatnaşýan köp gahrymanlar Balzagyň ondan soňky eserlerinde-de görkezilýär. Bu eser-de Balzak tankydy realizmiň esasy talaplaryny kemala getirýär we öňki fransuz edebiýatynyň realistik döplerini dowam etdirýär, ony kämilleşdirýär.

Romanda esasan iki adamyň ykbaly görkezilýär. Olaryň birinjisi Fransiýanyň günorta welaýatyndan Pariže okamaga, ýokary jemgyýete aralaşmaga gelen ýaş ýigit Ežen de Rastinýak hanym Wokäniň pansionynda¹, ýagny «Wokäniň öýi» diýlip atlandyrylýan myhmanhanada ýaşaýar. Ežen gelip çykyşy boýunça garyp düşen dworýan maşgaladan bolup, onuň kakasy, ejesi, iki erkek dogany, iki sany uýasy we daýzasy bar.

¹ Pansion – ýaşajylara nahar berýän myhmanhana, kireýine ýaşamaga otag berilýän ýer.

Rastinýaklaryň mülkünde kakasynyň pensiyasyna hem-de üzüm-den gelýän hasylyň hasabyna ýaşaýarlar. Şol girdejileriň bir müň iki ýüz frankyny her ýyl Eženi okatmak üçin sarp edýärler. Ežen özünden gizlenýän bu hemişelik ýetmezçiligi, garyplygy görýär, ony ýiti duýýar. Öz maşgalasynyň iň arzan azyklary-da ine-gana iýmän, tygşytlaýandygyny köp gezek synlan Rastinýak bu maşgalanyň geljeginiň diňe özüne baglylygyna düşünýär we her edip-hesip edip, Parižde baý adamlaryň hataryna goşuljak bolýar.

Ežen birbada köp işlemegi ýüregine düwýär, ýöne soň özüne gerek tanyşlary tapmagyň ugruna çykýar. Pariž jemgyýetinde aýallaryň güýçli täsiriniň bardygyny görüp, Rastinýak bu jemgyýete aralaşjak bolýar. Ol bir wagtlar köşkte bolan daýzasy hanym de Marsiýýagyň tanşy Wikontessa de Bosean diýen tanymal aýala Rastinýagy tanyşdyrmak üçin ýazan haty bilen şol zenanyň öýüne barýar. Daýzasynyň hatyny iberen gününüň ertesi Wikontessa Rastinýagy bala çagyýar, şol ýerde Rastinýak ýokary jemgyýete degişli baý ýigitleri, gelingyzlary görýär. Anastazi de Resto atly hanym bilen tanyşýar (Soň Rastinýak görüp otursa, Anastazi Gorio kakanyň gyzy bolup çykýar).

Rastinýak hanym Wokeniň öýünde iki ýyl töweregi ýaşanda altmyş dokuz ýaşly, öň baý bolan, un, wermişel¹, söwdasyny eden Gorio kaka diýen bir adam bilen tanyşýar. Hanym Wokeniň pansionynda ýaşaýan on sekiz sany ýaşaýjynyň biri bolan Gorio kaka örän garyp ýaşaýar. Pansionyň ýaşaýjylary hemişe onuň üstünden gülüp ýörýärler. Rastinýak bu garrynyň geçmişi bilen gyzyklanyp, rewolýusiýadan öň Žan-Žoaşen Gorionyň ýönekeý wermişelçi işçi bolandygyny, soň gozgalaň döwründe wepat bolan wermişel kärhanasynyň hojaýynynyň emlägini satyn alandygyny bilýär. Rewolýusiýa döwründe un, çörek, bugdaý, wermişel satyp baýan Gorionyň şol söwda ugrundan deňi-taýy bolmaýar. Emma garransoň bar baýlygyny Anastazi we Delfina atly iki gyzyna bölüp berip, olary baý ýere durmuşa çykarýar.

Gorio gyzlaryny janyndan eý görýär. Olar näme diýse, alyp berýär. Ol öz baýlygynyň kömegi bilen Anastazini baý adamlaryň biri bolan de Resto atly grafa, Delfina atly gyzyny bolsa, onuň puly diýseň gowy görýäni üçin, bankir Nusingine durmuşa çykarýar. Ol

¹ Wermişel – unaşyň guradylan görnüşi.

özünüň ömürboýy gazanan baýlygynyň diňe ujypsyzja bölegini özüne goýýar. Onuň üstesine-de, gyzlary indi tanymal maşgalalara durmuşa çykansoň, kakalarynyň wermişel söwdasyny edýändigine utanýarlar. Oňa indi söwdasyny goýmagy teklipe edýärler. Şol sebäpli Gorio kaka hanym Wokeniň arzan pansionynda ýaşaýar. Gyzlarynyň hiç biri öz kakasyny ýanynda saklamak islemeýär. Onuň üstesine-de olar kart oýnap bergä batýan ýaş söýgülisini halas etjek bolup, ýa-da başga keýpi-sapalar üçin, kakalarynyň ýüregi ýukalygyndan peýdalanyň, onuň galanja pullaryny-da ýuwaş-ýuwaşdan ondan alýarlar. Gorio kakanyň puly gutaransoň ol hor, garyp ýaşaýar. Iň beteri-de, onuň gowy görýän, daşyndan guwanyp ýörýän gyzlary indi kakalarynyň puly gutaransoň ony görmäge hem gelmeýärler. Olaryň kakalaryna bolan söýgüleri Gorionyň pulunyň gutarmagy bilen tamamlanýar.

Gorio kaka keselläp, gyzlaryna köp garaşýar we ahyrsoňy: «Olar meniň iň soňkymy alyp öwrenipdirler, sebäbi meniň bar eden zatlarym olar üçin bir köpük boldy. Olar maňa «gözüňi oý» diýseler, şonam ederdim. Men olara «alyň, oýuň diýerdim!» Olaryň çagalary olardan meniň arymy alarlar. Olar özi üçin gelmeli, Nazi, Fifina, geliň..., maňa olaryň köýnegini beriň, elimi degreýin, olaryň saçy¹... » diýip, Gorio kaka jan berýär.

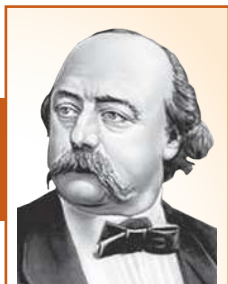
Rastinýak we Býanşon, iki sany talyp Gorio kakany öz hasaplaryna iň soňky ýoluna ugradyp jaýlaýarlar. Ony ugratmaga graf de Restonyň we baron de Nusingeniň boş paýtunlary gelýär.

Onore de Balzak ömrüniň soňky ýyllarynda ady belli ýazyjy hökmünde giňden tanalýar. 1850-nji ýylyň martynda Balzak Ewelina Ganskaýa atly polýak grafinýasy bilen Berdiçew şäherinde nikalaşýar. Soňra olar Parižde ýaşaýarlar. Ýöne Balzak şol döwürde ýarawsyz eken we 1850-nji ýylyň awgust aýynda Balzagyň saglygy ýaramazlaşyp, ýazyjy aradan çykýar.

Balzagyň eserlerinde şol döwrüň fransuz jemgyýetiniň durmuşynyň ähli taraplary tankydy nukdaýnazardan görkezilýär we ýazyjy adamlaryň her edip-hesip edip, dürli ýollar bilen baýlyga, pula

¹ Оноре Бальзак. Сцены частной жизни: Отец Горио; Гобсек; Полковник Шабер; Покинутая женщина; Брачный контракт; Обедня безбожника. – Москва, 1981, стр. 230

gyzyp, diňe öz şady-horramlygy, lezzeti üçin ýaşap, özleriniň iň ýakyn adamlaryndan ýüz öwürýändigini hem-de özleriniň adamkärçilik sypatlaryny ýitirýändiklerini beýan edýär.

Gýustaw Flober
(1821-1880)

Beýik fransuz realist ýazyjysy Gýustaw Flober 1821-nji ýylda Fransiýanyň Ruan şäherinde eneden bolýar. Onuň kakasy ady belli hirurg, ökde lukman eken. Flober kolleji gutarandan soň Pariže hukuk öwrenmäge gidýär. Ýöne ol hukuk öwrenmegi gyzyksyz, içgysgynç görükdir. Ol 1845-nji ýylda aýal dogany we kakasy aradan çykandan soň Parižden Ruan şäheriniň golaýyndaky Kruassede ýerleşýän mülküne dolanyp gelýär. Şol ýerde-de ol tä ömrüniň ahyryna çenli ýaşaýar we edebiýat bilen meşgullanýar.

Flober edebiýat bilen ýaşlygyndan ysnyşýar, edebiýaty söýýär. Ol entek on ýaşlaryndaka tragediýalar ýazyp, olary öz ýoldaşlary bilen öýlerinde sahnalaşdyrmagy gowy görükdir. Ol kä wagtlar Pariže öz işleri boýunça barypdyr. Ol hiç wagt öýlenmän, ömrüni ýekelikde geçirýär. Sebäbi ol epilepsiýa tutgaý keseli zerarly agyr ýagdaýlara düşýär eken.

Flober iki gezek Alžire syýahat edipdir we ol ýerde Karfagen barada maglumatlar ýygnapdyr. Kruassede ýaşan döwründe Flober Emil Zolýa, doganlar Gonkurlar, Teofil Gotýe, Mopassan ýaly fransuz ýazyjylary bilen duşuşyp durýan eken. Onuň ýanyna hatda rus ýazyjysy Turgenew hem gelipdir.

Flober Stendalyň we Balzagyň edebi däplerini dowam etdirip, öz döwrüniň keşbini örän takyk, ähli kemçilikleri bilen görkezipdir. Floberniň ilkinji eserleri 1830-njy ýyllarda çap edilipdir. Şol döwürde

ol «**Däliniň ýatlamalary**», «**Ölüleriniň tansy**», «**Noýabr**» ýaly eserlerini ýazypdyr.

Flober öz eserleriniň üstünde köp işläpdir we olary sünnäläp, öz ýazyjylyk ussatlygyny, stilini kämilleşdiripdir. Floberiniň «**Hemmele-re mälim hakykatlaryň sözlügi**» (1853), «**Hanym Bowari**» (1856), «**Salambo**» (1862), «**Duýgularyň terbiýelenişi**» (1869), «**Keramatly Antoniýiniň azmagy**» (1874), «**Üç hekaýa**» (1876-1877) ýaly eserleri dünýä derejesinde meşhurlyk gazanýar.

«**Hanym Bowari**» romany Floberiniň in gowy eseri hasaplanylýar. Flober bu eseri tanyşlarynyň biriniň bir lukmanyň maşgalasynda bolup geçen gynançly waka barada beren gürrüniň esasynda ýazypdyr. Ýazyjy bu romany birnäçe gezek täzedan göçürüp, ony kämilleşdiripdir. Flober bu romanda ýöne bir söýgi taryhyny gürrüň berjek bolman, şol döwrüň buržuaz durmuşyny, şol jemgyýetiň adamlarynyň ruhy dünýäsini suratlandyrýar we adamlaryň ruhy göýdükliginiň ahyrsoňy in ajaýyp ynsan duýgularyny hem görüp bilmeýändigini görkezýär.

Romanyň baş gahrymany Emma Bowari monastyrdan terbiýe alyp, söýgi baradaky ajaýyp romanlary okap, daş-töweregindäki durmuşdan hem şeýle ajaýyp söýgini, ajaýyp gahrymanlary gözleýär we romantiki arzuwlar bilen ýaşaýar. Ol daş-töweregindäki adamlary şol romanlaryň gahrymanlaryna meňzedip aldanýar.

Emmanyň özi-de şol romantiki eserleriniň gahrymanlaryna meňzeýär. Ol owadan, görmegeý zenan. Ol okan kitaplaryndaky ýaly ajaýyp söýgini isleýär. Ol Şarl Bowari atly mylaýym, emma kütäk zehinli we dünýägaraýşy çäkli, durmuşda uly bir zady hem maksat tutunmaýan, lukmançylyk okuwyny kynlyk bilen gutaryp, lukmançylyk derejesini alan adama durmuşa çykýar. Göräýmäge Şarl erbet adam däl, ýöne ony hiç zat gyzyklandyrmaýar, ol öz hünärini-de gowy bilmeýär, onuň geýýän egin-eşikleri hem özüne laýyk, döwrebap däl. Hiç zat ony begendirmeýär, ol ýöne bir endik boýunça edilýän zatlara eýerip, içgysgynç durmuşyň akymynda ýaşaýar.

Emma Bowari şeýle ýagdaýda äriň kütekliligini, emelsiz adamdygyny görüp, Rodolf atly otuz dört ýaşly bir dworýana göwün berýär, emma soň Rodolf Emmany taşlaýar. Emmanyň Leon atly bir ýaş ýigit

bilen söýgi gatnaşyklary-da şowsuz gutarýar. Onuň söýgülileri adaty aldawçylar bolup çykýar.

Emma hiç hili ajaýyp, wepaly söýgini tapmaýar we dünýäden göwni geçýär. Şol sebäpli onuň arzuwlary puç bolansoň, ol daş-töweregindäki adamlaryň täsiri bilen özi-de aldawçy, ikiýüzli aýala öwrülip, lezzete kowalaşýar we ahyrsoňy hemme zatdan göwni geçip, durmuşda öz gözlän ajaýyp arzuwlaryna ýetip bilmän, özüni heläk-leýär.

Emmanyň ölümüne süýthor Lere, dermanhanaçy Ome, Leon, Rodolf ýaly adamlaryň sebäp bolandygyny Flober ussatlyk bilen görkezýär, sebäbi ol adamlary diňe pul, baýlyk gyzyklandyrýar. Şol sebäpli ýazyjy beýle jemgyýetde gözellige, ajaýyp duýgulara orun ýokdugyny görkezýär.

Emmanyň ýaşayan şäherjiginde adamlaryň ruhy söýgedi bolmaly ruhany-abbat¹ Burnizýen sygyrlary bejermekligi gowy görýär. Emma örän lapykeç ýagdaýda ondan hemaýat isläp baranda, «Hanym Bowari, siz özüňizi erbet duýýarsyňyzmy? Siziň aşgazanyňyza bir zat bolan-a dälmi? Siz öýüňize gidiň-de özüňizi ruhubelent duýar ýaly çay ýa-da gantly sowuk suw içiň²» diýip, oňa «ruhy» teselli berýär.

Emmany söýýän diýip ant içip, awy ýalan Rodolf gizlinlikde paýtuna münüp gaçyp gidýär we oňa «aglap» ýazan hatyna bulgur-daky suwa barmagyny batyryp, suw damjalaryny sepýär.

Netijede, töweregindäki bu galplyk, ikiýüzlülük, aldawçylyk bilen Emma durnukly göreşip bilmeýär. Ony hemme kişi aldaýar, onsoň Emmanyň özi-de aldawçylyga ýüz urýar, ol durmuşda arzuw edýän ajaýyp söýgüsini, şeýle ajaýyp adamy tapyp bilmeýär. Ol durmuşa çykandan soň bir markiziň toýuna baranda gören zatlary, başdan geçiren ajaýyp duýgulary täsin düşüş ýaly hemişe onuň ýadyna düşüp durýar. Ýöne durmuşyň yzagalaklygy, adamlaryň çäkliligi, hiç bir ajaýyp ideýalara, durmuşa ymtylan ýaşaýyşlary Emmanyň päk arzuwlarynyň amala aşmagyna ýer goýmaýar. Şol sebäpli romanyň ahyrynda Emma awy içip, ejir çekip ölýär.

¹ Abbat – monastyrdä uly ruhany.

² Гюстав Флобер. Госпожа Бовари; Саламбо. – Ашхабад, 1984, стр. 108.

Ýazyjy Emmanyň aradan çykyşyny-da, görýän görgülerini-de birnäçe sahypalarda jikme-jik beýan edip, hiç hili romantiki äheňlere ýer goýmaýar. Emmanyň adamsy Şarl Bowari hem aýaly aradan çykansoň, bu manysyz durmuşdan ýadap, bagda oturan ýerinde ölýär.

Kiçijik welaýat şäherjiginde, yzagalak durmuşda ýaşaýan, nandan garaýyşly adamlaryň arasynda ajaýyp gül dek solup giden Emma Bowari durmuşda öz ajaýyp arzuwlaryna ýetip bilmedik zenanyň keşbi hökmünde suratlandyrylýar. Sebäbi şol jemgyýetiň adamlary ýöntem, egoistik isleg-arzuwlar bilen ýaşaýarlar we ajaýyp arzuwlaryň amala aşmagyna ýol bermeýärler, gözellige-de sarpa goýmaýarlar.

XIX ASYR IŇLIS EDEBIÝATYNYDA TANKYDY REALIZM

(1830-1871)

Iňlis edebiýatynda tankydy realizm öňdebaryjy akym, ugur hökmünde 1830-1840-njy ýyllarda ykrar edilýär. Şol ýyllarda iňlis edebiýatynda tankydy realizm usulynda ençeme ajaýyp eserler döredilýär.

Şu döwürde Çarlz Dikkens, Wilýam Meýkpiş Tekkereý, Şarlotta Bronte, Emiliýa Bronte, Elizabet Gaskel, Jorj Eliot ýaly ýazyjylaryň eserleri meşhurlyk gazanýar.

Poeziýada Robert Brauniň, Alfred Tennison, Aljernon Çarlz Swinbern öz eserlerinde entek romantizmiň däplerine eýerýärler. Bu şahyrlar öz eserlerinde ylma, bilime ymtylmak, halka gulluk etmek, oba durmuşy, ýönekeý halkyň gün-güzerany, olaryň ahlak päkligi, azatlyk üçin göreş ýaly temalary beýan edýärler.

Bu şahyrlaryň döredijiligine Dikkensiň, Balzagyň eserleri täsir edipdir. Şoňa görä-de, bu şahyrlaryň döredijiliginde romantizmden realizme geçiş alamatlary görünýär.

XIX asyrdan Angliýa dünýä möçberindäki nusgawy kapitalistik döwlete öwürülýär. 1830-njy ýyllarda Angliýa üçin täze taryhy döwür başlanýar. Halkyň kömegi bilen aristokratlardan, feodallardan üstün çykyp, häkimiýeti pugta eline alan buržuazıanyň özi indi

höküm sürüji we eziji gatлага öwrülýär. Netijede, giň zähmetkeş halk köpçüligi çartizm¹ hereketine goşulýar we öz hukuklary üçin buržuaziýa garşy göreşýär.

Çartizm hereketi, işçileriň öz hukuklary üçin göreşi inlis ýazyjylarynyň döredijiligine-de öz täsirini ýetirýär. XIX asyr inlis realist ýazyjylary öz döwüniň, jemgyýetiniň durmuşyny dogruçyl suratlandyryp, şol döwürde jemgyýetde höküm süren kemçilikleri, adalatsyz düzgünleri açyp görkezýärler we adalatly, ynsanperwer jemgyýeti gurmakda öz goşantlaryny goşýarlar. **Çarlz Dikkensiň «Agyr döwür», Şarlotta Bronteniň «Şerli», Elizabet Gaskelliň «Meri Barton»** atly romanlarynda zähmetkeşleriň, işçileriň buržuaziýa bilen çaknyşyklary suratlandyrylýar.

Realist ýazyjylar öz eserlerinde ýönekeý adamlaryň zähmetsöýerligini, adamkärçilikli sypatlaryny, ahlak arassalygyny wasp edip, peýdakeşlige kowalaşýan adamlaryň kezzaplyklaryny, galplyga ýüz uruşlaryny, öz adamkärçilik sypatlaryny ýitirişlerini öz eserlerinde açyp görkezýärler. Şol bir wagtda hem XIX asyr inlis realistleri XVIII asyryň magaryfçylyk realizminiň, XIX asyryň romantizm akymynyň baý tejribesini, gumanistik ideýalaryny, öňdebaryjy temalaryny, çeperçilik serişdelerini, döplerini döredijilikli özleşdirip, inlis edebiýatyny baýlaşdyrýarlar.

Roman žanry şu döwürde güýçli ösýär, ol jemgyýetiň ähli gat-laklarynyň durmuşyny giňişleýin açyp görkezýär. Romanlaryň waka-larynyň geografiýasy hem giňäp, gahrymanlar Londondan Kanada, Fransiýa, Amerika, Hindistan ýaly ýurtlara çenli baryp ýetýärler. Inlis realistik romanlary XIX asyryň ikinji ýarymynda täze temalary beýan edýärler. Ýazyjylar gahrymanlaryň içki ruhy dünýäsine we psiholo-giýasyna has köp üns berýärler.

¹ Çartizm – 1800-nji ýyllarda döran işçiler hereketiniň ady. İşçiler özleriniň saýlaw hukuklary üçin göreşipdirler. Olar alty bölekden durýan talaplaryny ýazyp, ýagny (inlisçe «charter» ýazylan talap, resminama diýmegi aňladýar.) talap resminamasyny öňe sürüpdirler. Sonuň üçin şol işçiler toparyna «çartistler» diýip at beripdirler.

Çarlz Dikens
(1812–1870)

Çarlz Dikkensiň döredijiligi iňlis edebiýatynda täze bir döwri açýar, sebäbi ýazyjynyň tankydy realizm usulynda ýazan romanlary beýleki iňlis ýazyjylary üçin täze mümkinçilikleri açýar. Dikkensiň eserleri dünýä möçberinde uly şöhrata eýe bolýar.

Çarlz Dikens 1812-nji ýylyň 7-nji fewralynda Portsmut şäheriniň eteginde ýerleşen Lendport diýen ýerde eneden dogulýar. Onuň kakasy deňiz admiralteýstwosynda gullukçy bolup işläpdir. Çarlzyň çagalygy uly bolmadyk Çattem atly şäherde diýseň bagtly geçipdir. Olaryň maşgalasy gowy ýaşapdyr. Onuň kakasy çagalaryny ýygy-ýygdan teatra äkidipdir. Ýöne soňra ol bergä batyp, maşgalasynyň maddy ýagdaýy agyrlaşypdyr. Algydarlaryndan gaçyp hem-de iş gözläp, Çarlzyň kakasy Londona göçüp gidipdir. Emma algydarlary ony Londonda hem tapyp, ony Marşalsi atly bergidarlaryň türmesine saldyrypdyrlar. Dikkensiň ejesi-de ýaşara ýeri bolman, kireýine jaý almaga ýagdaýy bolmandygy sebäpli, çagalaryny ýanyna alyp, äri bilen türmede ýaşamaly bolupdyr.

On bir ýaşly Çarlz Dikens ene-atasyna kömek etjek bolup, köwüş fabriginde köwüşýag gutularyna etiketka¹ ýelmeýji bolup işläpdir. Türmede ýaşan şol döwri ýaş Çarlzyň aňynda agyr duýgulary galdyrypdyr. Birnäçe wagtdan soň Çarlz Dikkensiň mamasy aradan çykypdyr we onuň emlägi Dikkensleriň maşgalasyna bergilerini töläp, türmeden çykмага mümkinçilik beripdir.

Dikkensiň maşgalasy türmeden çykandan soň, Çarlz mekdepde okuwyny dowam etdiripdir. Ol mekdebi gutaryp, aklawjy edarasyna gullukçy bolup işläpdir. Şol döwürde ol Mariýa Bidnel atly bir gyza aşyk bolýar we oňa özüne durmuşa çykmagy teklipl edýär. Emma ol

¹ Etiketka – harydyň ady ýazylyp, oňa ýelmenýän kagyz.

gyz bankiriň gyzy eken. Ol Dikkensi garyp görüp, onuň teklibini ret edipdir hem-de başga bir baý adama durmuşa çykypdyr. Dikkens bu ýagdaýy örän ýokuş görüp, garyplykdan çykmaq we üstünlik, meşhurlyk gazanmak üçin göreşip başlapdyr. Ol ýigrimi ýyldan soň meşhur ýazyjy bolup ýetişende, Mariýa oňa ilkinji söýgüsini ýatlap hat ýazypdyr. Dikkens onuň bilen hat alşyp başlapdyr. Bir gezek ol Mariýanyň çakylygy bilen onuňka myhmançylyga barypdyr, emma Mariýa bilen duşuşanda, öz önünde öňki gözəl gyzy däl-de, dolmuş, ýöntem garaýyşly, görk-görmeksiz bir aýaly görüpdir we çaltrak onuň bilen hoşlaşanyňy kem görmändir.

Çarlz Dikkens öz döredijilik ýoluny žurnalistikadan başlapdyr. Ol parlament meseleleri boýunça «Morning Chronicle» (Daň ýazgylary) atly gazete habarlar ýazypdyr. Onuň ýazan makalalary örän meşhur bolup, ýazyjy köp pul gazanypdyr. Ol örän ýiti zehini, özüniň takyk we çeper makalalary bilen şöhrat gazanýar. Iki ýyldan soň ol «Daily News» gazetiniň redaktory bolýar. Şol ýyllarda hem ol özüniň Londonyň durmuşyny suratlandyrýan meşhur oçerklerini ýazýar. Ol oçerkler 1836-njy ýylda Dikkensiň «Boz» diýen edebi lakamy bilen baglanyşdyrylyp, «**Bozuň oçerkleri**» ady bilen neşir edilýär. 1837-nji ýylda ýazyjynyň adyna şöhrat getiren we dünýä belli «**Pikwik klubunyň ýazgylary**» atly romany çap bolup çykýar. 1838-nji ýylda onuň «**Oliwer Twistiň başdan geçirenleri**» romany neşir edilýär.

1842-nji ýylda Çarlz Dikkensi ABŞ-a çagyýarlar. Bu syýahatda gören-eşiden zatlaryna esaslanyp, ol özüniň «**Amerikan ýazgylary**» diýen eserini ýazýar. 1844-nji ýylda onuň buržuaz jemgyýetinde puluň tutýan orny baradaky meseläni beýan edýän «**Martin Çezlwitiň durmuşy we başdan geçirenleri**» atly romany çap edilýär. 1850-nji ýylda ýazyjynyň «**Dewid Kopperfildiň durmuş beýany**» atly romany çykýar. Bu romanda ýazyjy ýaş ýigidiň durmuş ýolunda ýeňip geçen kynçylyklaryny görkezmek bilen, onuň keşbini ösüşde suratlandyrýar. Dewid Kopperfild nähili kynçylyklara, horluklara duçar bolsa-da, ruhdan düşüp, göwnüçökgünlige ýüz urmaýar. Häsiýetiniň şeýle aýratynlyklary boýunça ol Stendalyň, Balzagyň we Tekkereýiň gahrymanlaryndan tapawutlanýar. Bu eserde Dikkens Dewidiň keşbiniň üsti bilen öz durmuşy barada gürrüň berýär. Şol döwürden başlap

Dickens diňe bir Angliýada däl, eýsem daşary ýurtlarda-da meşhurlyk gazanýar.

Çarlz Dikkensiň döredijiligini şertli ýagdaýda dört döwre bölmek mümkin. Onuň döredijiliginiň birinji döwri 1836-1841-nji ýyllary, ikinji döwri 1842-1848-nji ýyllary, üçünji döwri 1849-1859-njy ýyllary, dördünji döwri bolsa 1860-njy ýyllary öz içine alýar. Dikkensiň döredijiliginiň birinji döwründe ol **«Bozuň oçerkleri»**, **«Pikwik klubunyň ýazgylary»**, **«Oliwer Twistiň başdan geçirenleri»**, **«Nikolas Niklbiniň başdan geçirenleri»** atly romanlaryny ýazýar. Dikkensiň bu romanlarynda inlis durmuşynyň dürli taraplary görkezilýär we ýönekeý adamlaryň gündelik durmuşda duş gelýän kynçylyklary, hysyrdy-aladalary çeperçilik bilen suratlandyrylýar.

«Pikwik klubunyň ýazgylary» romanynda awçylyk klubunyň agzalarynyň dürli, gülkünç, gynançly başdan geçirmeleri gürrüň berilýär we Angliýanyň oba we şäher durmuşy jikme-jik, aýdyň görkezilýär.

Çarlz Dikkens özüniň **«Oliwer Twistiň başdan geçirenleri»** atly romanyny Genri Fildingiň däbine eýerip, terbiýeçilik äheňinde döredýär. Sada halkyň wekili, ýetimler öýüne düşen Oliwer Twist Londonyň durmuşynyň girdabynda, her hili agyr ýagdaýlary başdan geçirýär. Horlukdan, kemsidilmekden, ýenjilmekden, açlykdan gaçyp, Oliwer tabytçynyň şägirdi bolýar. Soňra ol ýerde köp horluklary görüp, ýene-de gaçýar we ogrularyň arasyna goşulýar. Oliwer Saýks, Fejin ýaly ogry-kezzaplaryň eline düşýär. Fejin şäherde ogurlyk edýän ogry çagalaryň baştutany eken. Fejin Oliwere hem ogurlyk etmegi öwredýär.

Dikkens romanda çykgynsyz, agyr ýaşayyş şertlerinde ýaşayan çagalaryň ýaman ýola düşýändigini ynandyryjylykly beýan edýär. Dikkens durmuşda gowy adamlaryň bardygyna ynanyndyr. Şol sebäpli Oliwer hem tötänleýin özüniň baý garyndaşlaryna duçar bolup, köçe durmuşyndan halas bolýar we ogrularyň başlygy Fejin hem tutulýar we jezasyny alýar.

«**Dombi we ogly**» (1848) atly romanynda Dikkens şol döwrüň tipiki wekili bolan, işewür adam Dombiniň keşbini açyp görkezýär. Mister Dombi pula, baýlyga uly sarpa goýýan adam. Onuň üçin onuň firmasy, oňa eýe boljak mirasdüşeri örän wajyp bolup durýar. Şol sebäpli ol gyzy Florensä asla üns hem bermeýär, sebäbi ol gyz «Dombi we ogly» diýen söwda firmasyna eýe bolup biljek däl. Şonuň üçin onuň ogly doglanda mister Dombi kiçijik bābegi derrew ýanyna getirmekligi buýurýar, sebäbi indi onuň mirasdüşeri bar. Emma şol bir halatda şol çagany dogran aýalynyň agyr halyndan habar aljak hem bolmaýar.

Mister Dombi ogly geljekde başarnykly işewür adam bolup ýe-tişer ýaly, ony okuwy agyr bir mekdebe berýär. Bir gün kiçijik Pol: «Kaka, pul näme?» diýip sorayar. Kakasy puluň gyzyldan, kümüş-den, misden ýasalyandygyny düşündirýär hem-de «Pol, pul, hemme işleri bitirýär» diýip jogap berende, ogly: «Onda näme üçin pul meniň ejemi ölümdeň halas etmedi¹?» diýip, kakasyna garşylyklaýyn sorag berende, mister Dombi oglunyň soragyna kanagatlanarly jogap tapmaýar.

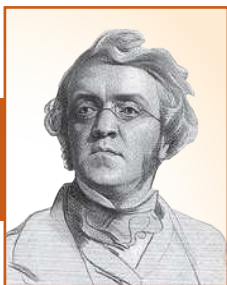
Kiçijik Pol mekdebiň agyr derslerine döz gelip bilmän, horlanýar. Mister Dombi ilki oglunyň saglyk ýagdaýyna seretmeýär. Ýöne soň ony näçe bejerjek bolsa-da, çaga gitdigiçe horlanýar. Mister Dombi diňe aýaly ölenden soň durmuşyň kynçylygyna düşüňip başlaýar. Pol hem uzak ýaşamaýar. Ol agyr okuwa, dymyk howa çydaman, aradan çykýar. Onuň gyz dogany Florens üçin bu ölüm örän agyr degýär. Ol kiçi doganyny örän gowy görýär. Ol ene-ata mährinden mahrum. Kakasy oňa asla seretmeýär. Diňe öweý ejesi Edit Florense mähremlik edýär. Emma soňra Editem äriň bolşuna çydaman, firmanyň işlerini dolandyryjy Karker bilen gaçar. Soň ol Karkerdenem aýrylyp, ýeke özi ýaşamaga mejbur bolýar. Karker gaçandan soň mister Dombiniň firmasy tozýar we ol garyp düşenden soň onuň hiç bir dost-ýary galmaýar. Ol ýekelikde galyp, örän agyr ýagdaýa düşýär. Oňa diňe gyzy Florens hossarlyk edýär. Florens kakasyny gowy görýär, ony taşlamaýar. Ol durmuşa çykda-da, kakasyna oňat seredýär.

¹ Чарльз Диккенс. Домби и сын. Том 2, (гл. I–XXX). – Москва, 1989, стр. 83–84.

Çarlz Dikkens özüniň romanlarynda iňlis jemgyýetiniň XIX asyr durmuşyny örän çeper we täsirli beýan edip, dünýä belli ynsanperwer ideýaly eserler toplumyny, gyzykly romanlary döredýär. 1860-njy ýyllar Dikkensiň döredijiliginiň soňky döwrüne gabat gelýär. Ol bu döwürde hem öndümlü işleýär. Bu döwürde onuň «**Uly umytlar**» (1861), «**Biziň umumy dostumyz**» (1884) atly romanlary çap edilýär. Ýazyjy özüniň «**Edwin Druduň syry**» atly romanyny ýazyp başlaýar. Ondan başga-da Dikkens teatrlarda jemagatyň önünde tomaşaçylara öz romanlaryny okap berýär. Şu döwre degişli eserlerinde-de Dikkens ýönekeý adamlaryň ykbalyna, olaryň durmuşyna, öz döwriň wajyp meselelerine aýratyn üns berýär. Ýöne Dikkensiň döredijiliginde, romanlarynda gamgyn äheňler hem peýda bolýar. Sebäbi XIX asyryň ikinji ýarymynda iňlis jemgyýetiniň durmuşynda kapitalistik, buržuaz gatnaşyklaryň ösüşinde ýiti gapma-garşylyklar, ýaramaz hadysalar ýüze çykyp başlaýar. Dikkensiň peýdakeşlik jemgyýetine bolan ynamy gowşaýar.

Ömrüniň soňky ýyllarynda Dikkens diňleýjileriň önünde öz eserlerinden baplary okap bermek bilen köp gyzygýar. Dikkens hakyky aktýor ýaly, her bir keşbiň roluna girip, eserlerini örän gyzykly okaýan eken. Şol okaýyşlara tomaşaçylar köp gatnaşypdyr. Ýöne şeýle çykyşlar Dikkensiň saglygyna uly zeper ýetirýär, sebäbi ol çykyş edýän wagtynda aşa köp tolgunyp, çykyşdan soň özüni diýseň mejalsyz duýýan eken. 1870-nji ýylyň martynda lukmanlar Dikkense şol çykyşlaryny, eser okamaklygyny bes etmegi maslahat berýärler. Şol ýylyň iýun aýynda hem ol aradan çykýar.

Çarlz Dikkens özüniň sosial-durmuşy romanlary bilen dünýä edebiýatyna örän uly täzelik girizýär we onuň eserleri ençeme ýazyjylar üçin asyrlar boýy nusga bolup gelýär. Onuň ynsanperwerlik ruhuna ýugrulan eserleri dünýäniň köp dillerine terjime edilýär. Beýik rus ýazyjysy L. N. Tolstoý bir gürrüňinde: «Eger-de biz dünýä edebiýatyny elekden geçirmeli bolsagam, şonda-da Dikkensiň romanlary galardy» diýip, Dikkensi özüniň söýgüli ýazyjylarynyň hataryna goşupdyr. Çarlz Dikkensiň «Dombi we ogly» romany 1937-nji ýylda ilkinji gezek türkmen diline terjime edildi.

**Wilýam Meýkpi Tekkereý
(1811-1863)**

«Häzirki döwürde Ýewropa ýazyjylarynyň Dikpensden başga hiç biri Tekkereý ýaly zehinli däl¹» diýip, rus ýazyjysy N.G. Çernýşewskiý 1857-nji ýylda ýazypdyr. Tekkereý öz eserlerinde Angliýanyň XIX asyrdaky durmuşyna halk köpçüliginiň gözi bilen seredip, jemgyýetiň kemçiliklerini tankyt edip, jemgyýetde bolup geýýän wakalara filosof, akyldar hökmünde baha berýär.

Görnükli inlis ýazyjysy Wilýam Meýkpi Tekkereý 1811-nji ýylda Hindistanyň Kalkutta şäherinde, şol ýerde işleýän inlis gullukçysynyň maşgalasynda eneden dogulýar. Wilýam dört ýaşyna girende kakasy aradan çykýar. Onuň ejesi birnäçe wagtdan soň ikinji gezek durmuşa çykýar.

Wilýam alty ýaşyna ýetende ejesi ony Angliýa, atasynyň ýanyna okamaga iberýär. Dört ýyl geçenden soň onuň ejesi adamsy bilen bile Angliýa göçüp barýar. Wilýamyň öweý kakasy ony gowy görükdir we ony terbiýelemäge uly üns beripdir. Ol mekdebi gutaryp, 1829-njy ýylda Kembrij uniwersitetine okuwa girýär, ýöne iki ýyl okap, uniwersiteti taşlaýar, çünki ol matematikany halamandyr. Ol suratkeş bolmagy ýüregine düwükdir.

Wilýam Tekkereý kem-kemden gazet-žurnallara satiriki makalalar ýazyp, edebiyat bilen gyzyklanyp başlaýar. Ol tankydy häsiýetli «Panç» hepdelik gazetine makalalar ýazýar. Şol gazetde 1846-njy ýylda Tekkereýiň «**Snoblaryň² kitabý**» atly tankydy häsiýetli makalalar toplumu çap edilýär. Soňra ol makalalaryň üsti ýetirilip,

¹ История зарубежной литературы XIX века. Часть 2. – Москва, 1991, стр. 183.

² Snob – jemgyýetde özüni ulumsy, gedem alyp baryp, beýleki adamlardan, aýratynam, ýönekeý adamlardan özüni ýokary tutýan adam.

1848-nji ýylda kitap görnüşinde neşir edilýär. 1848-nji ýylda onuň «**Şöhratparazlyk bazary**» atly romany çykýar. Bu roman ýazyja diňe bir Angliýada däl, eýsem dünýä derejesinde-de şöhrat getirýär. Şeýle hem Tekkereý taryhy romanlary hem ýazyppdyr. Ol XVIII asyryň taryhyny jikme-jik öwrenipdir we jemagatyň önünde leksiýalar bilen çykyş edipdir. Tekkereý şol döwürde «**Barri Lindonyň karýerasy**» (1844) atly romanyny ýazýar. Bu romanda XVIII asyryda ýaşap geçen bir jenaýatçy barada gürrüň berilýär. Ýazyjynyň «**Genri Esmondyň taryhy**» (1752) atly romany korolewa Annanyň höküm süren ýyllarynyň wakalaryny suratlandyrýar. Onuň «**Wirjiniýalylar**» (1857-1859) atly romany Amerikanyň garaşsyzlyk ugrundaky göreşini beýan edýär. Ýazyjy öz döwrüniň durmuşy barada «**Şöhratparazlyk bazary**» (1848), «**Pendennisiň taryhy**» (1850), «**Nýukomlar**» (1855) atly romanlaryny ýazýar.

Wilýam Tekkereýiň şahsy, maşgala durmuşy onçakly şowly bolmandyr. Ol irlandiýaly Izabella Şou atly gyzy söýüpdir we oňa öýlenipdir. Emma aýalynyň iki sany gyz çagasy bolansoň Izabella ruhy kesele uçrap, akly azaşýar we şondan soň ol aýňalmaýar. Ýöne şonda-da Tekkereý tä ömrüniň ahyryna çenli aýaly barada alada edip, oňa seredipdir. Ol maşgalasyny diýseň gowy görýän eken. Durmuşda Tekkereý şadyýan, degişgen, wäşi adam bolupdyr. Şonuň üçin onuň eserlerinde ýumoristik äheňler köp duş gelýär. Ol öz durmuşy barada hiç wagt nalap gürrüň etmändir. Onuň dälirän aýaly Tekkereý aradan çykandan soňam ýene otuz baş ýyl ýaşap, gaty garrap ýogalypdyr.

Wilýam Meýkpiş Tekkereýiň in gowy we kämil eseri bolan «**Şöhratparazlyk bazary**» romanynnda iki sany jora, Rebekka Şarpyň we Emiliýa Sedliniň durmuşy jemgyýetiň durmuşynyň wajyp wakalarynyň beýan edilmegi bilen utgaşdyrylyp suratlandyrylýar. Romanyň ady XVII asyryda ýaşap geçen inlis ýazyjysy Jon Benýanyň «**Zýýaratçynyň ýoly**» (1678) atly eseriniň bir sözbaşysyndan alnypdyr. Tekkereý Jon Benýan ýaly Londony, Angliýany ägirt uly bazar bilen deňeýär, çünki ýazyjynyň pikirine görä, bu şäherde hemme zat satylýar, adamlar söýüşýärler, iýip-içip, biri-birini aldap, dawa-jenjel edip, sögüşip, aldawçylyk edip ýaşaýarlar. Köp kişiler teatr gurlaryna meňzeýär. Şoňa görä-de, Tekkereý bu eseri «gahrymansyz

roman» (ýagny «gahrymançylyksyz roman» diýen manyda, çünki romanyň baş gahrymanlary nusga alarlyk keşpler däl-R.M.) diýip atlandyryýar.

Bu romanda wakalar Londonyň töwereginde, şäheriň golaýyndaky mülklerde, Belgiýada, Fransiýada, Germaniýada, Italiýada bolup geçýär. Gahrymanlaryň gürrüňleri Hindistan we Afrika ýaly ýurtlar bilen hem baglanyşýar. Eserde harby ofiserler, esgerler, baý buržuaz wekilleri, parlamentiň agzalary, hyzmatkärler, mugallymlar, birža işewürleri ýaly giň halk köpçüliginiň wekilleri suratlandyrylýar.

«Şöhratparazlyk bazary» romanynyň wakalary Rebekka Şarpyň we Emiliýa Sedliniň pansion-mekdebini gutaryp, Emiliýa Sedliniň öýüne gaýtmagy bilen başlanýar. Emiliýa Sedli londonly söwdagäriň gyzy. Ol rehimdar, terbiýeli gyz hökmünde suratlandyrylýar. Emiliýa pansion mekdebinde bile okan jorasy, ýetim galan Rebekka Şarpy mekdebi gutaransoň öýlerine myhmançylyga çagyryýar. Mekdebi gutaran Rebekke indi öý mugallymy hökmünde Londonyň eteginde ýaşayan Ser Pit Krouli atly baý adamyň öýünde öý mugallymy bolup işlemeli. Ol jorasy Emiliýanyň öýünde birnäçe gün bolansoň, Ser Pit Krouliniň öýüne gidýär.

Romanda 1812-nji ýylda Napoleonyň Russiýada ýeňlişi, 1815-nji ýylda bolup geçen Waterloo söweşi barada hem giňişleýin gürrüň berilýär. Ýazyjy urşuň elhenç wakalaryny, onuň adamlara betbagtçylyk getirişini ýiti tankydy nazardan beýan edip, urşy ýazgarýar. Romanyň dowamynda Emiliýanyň we Rebekkanyň durmuş ýoly yzarlanýar.

Rebekka garyp maşgaladan bolup, onuň suratkeş kakasy we tans bilen meşgullanan ejesi aradan çykansoň, ýetim galyp, pansion-mekdebi haýyr-sahawatyň hasabyna okap gutarýar. Şol sebäpli ol durmuşda köp kemsitmelere duçar bolýar we soňlugy bilen doňýürek, aldawçy, ahlaksyz zenana öwrülýär. Ol durmuşda ikiýüzlülük, aldawçylyk bilen ýaşayar we diňe özüni söýýär. Ol hatda ýekeje ogluna-da eje hökmünde mähirli bakmaýar. Özüne rehimdarlyk edýän jorasy Emiliýany hem aldap, onuň söýgülisi Jorj Osborn bilen söýgi gatnaşyklaryny etmäge synanyşýar. Emma Jorj söweşde wepat bolýar. . .

Emiliýa söýgüli adamsy uruşda wepat bolansoň, özüni tüýs ýürekden söýýän maýor Dobbine on baş ýyllap durmuşa çykmaýar.

Diňe Rebekka Jorjuň özüne ýazan söýgi hatyny görkezenden soň, Emiliýanyň merhum ärinden göwni geçip, maýor Dobbine durmuşa çykýar.

Tekkereý bu romanda gahrymanlary diňe gowy ýa-da diňe erbet häsiýetler bilen suratlandyrmaýar. Ol adamlary tebigy, çylşyrymly häsiýetlerine laýyklykda görkezýär. Eserde jemgyýetiň ähli gatlaklarynyň durmuşy örän dogruçyl görkezilip, tankyt edilýär, aýratynam ýokary gatлага degişli adamlaryň kemçilikleri soňuna çenli, düýpteýkary, betnyşanlygy bilen görkezilýär. Şeýle-de deňsizligiň höküm sürýän, hemmeleriň baýlyga, peýdakeşlige kowalaşýan jemgyýetinde Rebekka Şarp ýaly garadan gaýtmaz, ahlak kadalaryna tüýküryän keşplerini döreyändigini ýazyjy örän ynandyryjylykly beýan edýär. Rebekka «Adamy adam edýän pul» diýen ýörelgä eýerýär. «Bir ýylda baş müň funt sterling alyan bolsam, men enaýyja zenan bolardym» diýip, ol öz maksadyna ýetmek üçin aldawçylyk bolsun, kezzaplyk bolsun, hiç zatdan gaýtmaýar, öz maksadyna ýetmek üçin, okgunly hereket edýär.

Tekkereý inlis edebiýatynda tankydy häsiýetli, satiriki, realistik romanlary bilen meşhurlyk gazanýar.

Wilýam Meýkpsis Tekkereý 1863-nji ýylda aradan çykýar.

Şarlotta Bronte
(1816-1855)

Şarlotta Bronte 1816-njy ýylda Beýik Britaniýanyň Ýorkşir we-laýatynyň Tornton şäheriniň Hetwort diýen ýerinde oba ruhanysynyň maşgalasynda eneden bolýar. Onuň kakasy Patrik Bronte ýaşlyk döwründe adaty senetçi bolupdyr. Patrik Brontede örän seýrek duşgelyän ukyp we zähmetsöýerlik bar eken we ol mydama bilimli bol-

magy arzuw edipdir. Şol döwürde ýönekeý adamyň bilimli bolmagy üçin bir ýol, ol hem ruhanylyk bolupdyr. Ol dini taglymatlary öwrenýär. Ol maşgalasy bilen Hetwort diýen ýerde ýaşapdyr, onuň baş gyzy we bir ogly bar eken.

Körpeje Anna doglandan soň olaryň ejesi ýogalýar. Çagalar garyja hyzmatkäriň elinde galýarlar. Çagajyklaryň biri-biriniň elinden tutuşyp, golaýdaky baýyryklarda on ýaşly doganlarynyň göz astynda aýlanypjyk ýörmelerine goňşulary gözýaşsyz seredip bilmez ekenler. Patrik Bronteniň maşgalasy örän garyp ýaşapdyr, ýöne şeýle-de bolsa ol hiç kimden kömek soramandyr. Patrik sadaka meňzeş sowgatlary kabul etmegi hem özüne kiçilik bilipdir. Onuň rehimsizligi we hyýrsyzlygy gülkünç ýagdaýlara hem eltýär eken. Olaryň goňşulary çagalaryň aýakgaplarynyň halys tozandygyny görüp, alty jübüt aýakgap alyp, kamin-ojagynyň ýanynda goýýarlar, ol köwüşleri gören Patrik olary şolbada ikerjiňlenmän oda oklaýar.

1824-nji ýylda Patrik Bronte gyzlaryny ruhany gyzlarynyň ýetimler öýüne berýär. Bu ýerde gyzlary terbiýeçilik kärine taýynlapdyrlar. Ýimit ýetmezçiligi, sowuk otaglar, hapaçylyk, ýürege düşgünç ybadathana gullugy, terbiýeçileriň kinaýaly garaýyşlary çagalaryň saglygyny gowşadýar eken.

1825-nji ýylda garahassalyk epidemiýasynyň tiz ýaýramagy bilen gyzlaryň segsenisiniň kyrk başisi aradan çykýar. Şol wagt Şarlottanyň iki uýasy Mariýa we Ýelizaweta hem ýogalýar. Olar diýseň mylaýym we zehinli gyzlar eken. Ýetimler öýünde çagalaryň köpçülikleýin ölmegi jemgyýetiň ünsüni özüne çekýär: ol mekdebiň başlygy, howandarlary we terbiýeçileri çalşylýar. Patrik Bronte gyzlaryny jaýlamak hem-de diri galan gyzlary Şarlotta bilen Emiliýany öýüne alyp gitmek üçin gelýär. Ol mundan beýläk çagalaryny mugt okuw jaýynda okatmaly däl diýen netijä gelip, gyzlaryny tölegli pansion-mekdebine iberýär.

Patrik Bronteniň çagalarynyň ählisi hem zehinli bolupdyr, olar ýaşlykdan goşgy we roman ýazmak bilen meşgullanypdyrlar. Onuň ogly Brenwell we gyzy Şarlotta surat çekmek bilen hem gyzyklanypdyr. Olaryň ikisi hem hakyky suratkeş bolupdyrlar.

Sungat bilen edebiýatyň professional sapaklary hakynda garyp maşgaladan bolan üç gyz arzuw hem edip bilmändirler. Olar kesekiniň öýünde öý hojalygyny ýöredip, ýaşaýyş üçin pul gazanmaly bolupdyrlar. 1837-nji ýylda Şarlotta öz goşgularyny ýazyp, Robert Sauti diýen tanymal şahyra hat iberýär, emma ol hyýrsyzlyk bilen edebiýatyň aýal işi däldigini, bu käriň aýal maşgalanyň elini öý-hojalyk işlerinden sowadýandygyny ýazýar.

1842-nji ýylda Şarlotta we Emiliýa fransuz dilini öwrenmek maksady bilen, Belgiýanyň paýtagty Brýussele gidip, pansionata okuwa ýerleşýärler. Bu Şarlottanyň oýlap tapan zady bolupdyr. Olaryň okuwa töläř ýaly bir köpük pullary bolmasa-da, gyzlar pansion mekdebiniň okuwçy gyzlaryna iňlis dilini öwretmek bilen pul gazanyp, ol ýerde okamaga mümkinçilik tapýarlar. Pansion mekdebiniň okuw bölümüne mekdep direktorynyň adamsy Konstantin Eže jogap berýär eken. Ol örän bilimli we edebiýata düşüňän adam bolupdyr. Ýaş iňlis gyzlarynyň ýazan ilkinji fransuz düzmelerinden ol gyzlaryň zehinlidigini görüp, olaryň ýazyjylyk şöhratyny gazanjakdyklaryny öňünden kesgitleýär. Onuň Şarlotta beren maslahatlary we onuň zehinine bolan uly ynamy geljekki ýazyja uly kömek we goldaw bolýar.

Uýalar Bronteler hususy pansion açmaga hem synanyşýarlar. Hut şonuň üçin olar Brýusselde bilim alypdyrlar. Olar Angliýanyň dürli künjeklerinde aýry ýaşap hyzmatkärlik etmän, bile ýaşap, bile zähmet çekmek isläpdirler. Önde goýlan maksady amala aşyrmak üçin olaryň mugallymçylyk tejribesi, bilim we fransuz dilini bilmek ýaly artykmaçlyklary bar eken. Emma olarda zerur gerek bolan pul serişdesi bolman, Bronteleriň bu maksady amala aşmandyr. Şeýlelik bilen, olar mekdep mugallymy bolup işläpdirler.

Uýalar Bronteler 1846-njy ýylda Bell lakamy bilen öz goşgular ýygyndylaryny çap etdirýärler. 1847-nji ýylda olar London çaphanalaryna öz romanlaryny iberýärler. Emiliýanyň we Annanyň romanlary kabul edilýär, emma Şarlottanyň «**Mugallym**» atly romany yzy-na gaýtarylýar. Şol wagt ol ikinji kitabyňyň üstünde işleýär eken we 1847-nji ýylyň ahyrynda «**Jeýn Eýr**» romany okyjylara gowuşýar we meşhurlyk gazanýar.

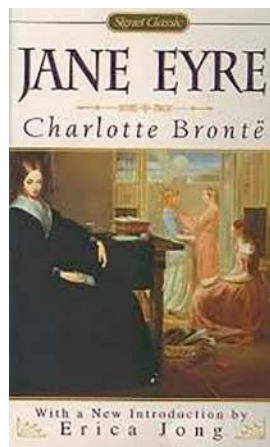
Gazanylan üstünlik solup barýan üç uýa bagt getirmeýär. Agyr zähmet we ýeter-ýetmezçilik olary güýçden gaçyrýar. Olaryň söýgüli jigileri Brenwell inçekesel bilen keselleýär. Ilki bilen bu kesel Brenwelle mähir bilen sereden uly dogany Emiliýa, soňra Anna ýokuşýar. Olaryň hemmesi 1849-njy ýylda aradan çykýar. Şarlotta gaharjaň, kör kakasy bilen ýeke galýar. Indi onuň ýanynda her bir pikirini paýlaşyp öwrenişen söýgüli uýalary ýetmezçilik edipdir. Bu yzly-yzyna gelen heläkçiliklerden soňam Şarlotta ruhdan düşmän, ejizlemän, täze eserleriň üstünde işleýär. 1849-njy ýylyň ahyrynda onuň ludditleriň hereketi hakdaky «**Şerli**» romany, 1853-nji ýylda «**Wilýett**» romany çapdan çykýar. Onuň bu romany terjimehal görnüşinde bolup, ony Şarlotta Belgiýa pansionatynda öz durmuşynda bolup geçen wakalaryň esasynda ýazypdyr.

Patrik Bronteniň öýünde täze ýaşajy, ýaş Artur Bell Nikols peýda bolýar. Bu ýaş ýigidi Şarlottanyň kör kakasynyň kömekçisi edip işe alýarlar. Artur meşhurlyk gazanan Şarlotta aşyk bolýar we oňa öýlenmek isleýär. Ýöne Patrik Bronte bularyň nikasy barada hiç zat eşitmek islemeýär. Onuň kakasy gyzlaryna ýazmaga päsgel bermändir, olaryň edebi meşhurlygyna guwanypdyr, emma gyzlarynyň durmuşa çykmagyny islemändir. Ýöne şonda-da Şarlotta Artur bilen nikalaşýar, emma bir ýyldan soň wagtyndan öň bolan çaga zerarly aradan çykýar.

Patrik Bronte gyzynyň jorasy, meşhur ýazyjy Elizabet Gaskele Şarlotta hakynda kitap ýazmagyny haýyş edýär. Elizabet Gaskel bu işe yhlasly ýapysýar: ol Şarlottanyň ýaşan we işlän ýerlerine, Brýussel şäherine baryp, Ežäniň maşgalasy bilen duşuşýar. 1857-nji ýylda onuň ýazyjy zenanyň hakyky durmuşyna ýugrulan «Şarlotta Bronteniň durmuşy» atly kitaby çapdan çykýar.

Şarlotta Brontäniň «**Jeýn Eýr**» romany çykan badyna onuň baş gahrymany okyjylaryň göwnünden turýar we köpçüligiň ünsüni özüne çekýär. Jeýn Eýr – batyr we arassa gyz, ol adamkärçilik mer-tebesi üçin, ýalňyzlykda kyn göreş alyp barýar. Bu roman öz döwründe aýal-gyzlaryň jemgyýetde özleriniň deňhukuklylygy ugrunda alyp baran göreşlerinde uly bir goşant bolup hyzmat edipdir.

Jeýn Eýriň ene-atasy aýrylyp aradan çykansoň, ol ejesiniň doganynyň, ýagny daýysy mister Ridiň öýünde ýaşaýar. Mister Ridiň Jon Rid atly on dört ýaşly ogly hemişe Jeýni horlaýar, urýar, okaýan kitaplaryny elinden alyp, bu öýüň geljekki hojaýynynyň özüdigini nygtap, olary okamagy gadagan edýär. Şeýle çaknyşyklaryň birinde Jeýn oňa garşylyk görkezip, onuň bilen uruşýar. Soň Jeýni mister Ridiň aradan çykan, gyzyl reňkli otagynda gulplap goýýarlar. Jeýn jyn-arwahlaryň gelerinden gorkýar. Emma missis Rid ony ýene-de bir-iki sagat şol otagda saklamaly diýip buýurýar. Şondan soň Jeýn keselleýär we sagalansoň on ýaşly Jeýni mister Broklherstiň Lowuddaky mekdebine iberýärler.

Lowud mekdebinde baý maşgalalarda terbiýeçi bolup işlejek öý mugallymlaryny taýýarlaýarlar. Mekdebiň agyr şertlerine döz gelmän, çagalar açlykdan, keselden ölýärler. Şeýle hem bolsa mekdebiň agyr şertlerinde Jeýniň häsiýeti taplanýar, berkeýär. Ol öz jorasy Elene: «Bizi sebäpsiz urýan wagtlary biz her bir urga urmak bilen jogap bermeli. Men muňa berk ynanýaryn. Bizi urýan adamlar hemişelik mundan el çeker ýaly, biz olary örän güýçli urmaly¹» diýip, zuluma garşylyk görkezmäge çagyryýar. Sebäbi Jeýn pastor, ruhany Broklherstiň ikiýüzli wagyzlaryna gulak asyp, terbiýeçileriň kemsitmeleri we zorlugy bilen ylalaşyp ýaşamak islemeýär. Ol öz erkinligi, şahsyýet mertebesi üçin göreşýär.

Jeýn mekdebi gutaransoň, skwaýr, mülk eýesi Roçestriň öýünde işlände-de, özüniň akyllly, zehinli gyzdygyny, ahlak taýdan päkdigini görkezýär.

Jeýn Roçestre bolan söýgüsinde-de özüni garaşsyz ruhda alyp baryýar. Şol bir wagtda hem Jeýn şol döwür üçin örän batyrçaý hereket edip, özüniň söýgüsi barada Roçestre ilkinji bolup duýdurýar. Bu bolsa şol wagtky inlis jemgyýetiniň nika, söýgi meselesinde aýal-gyzlaryň orny baradaky pikirlerine ters gelýär.

¹ Шарлотта Бронте. Джен Эйр. – Москва, 1989, стр. 59.

Jeýn Roçestriň öň öýlenendigini, onuň aýalynyň bardygyny bilip, örän kyn ýagdaýa düşýär, öýünden gidip, barara ýer tapmaýar. Jeýn hiç hili kynçylyklardan gorkmaýar. Ol ýene-de öz halal zähmeti bilen ýaşaýar, hiç kime garaşly bolasy gelmeýär. Jeýn öz söýgüsine wepaly gyz. Roçester betbagtlyga uçranda-da, ol oňa kömege gelýär. Romanyn soňunda Jeýn we Roçester nikalaşyp, bagtly durmuş gurýarlar.

Şarlotta Bronte bu romanda ýaş gyzyň öz bagty üçin göreşini beýan edýär. Eser Çarlz Dikkensiň «Oliwer Twist» romanyna meňzeş stilde, terbiýeçilik häsiýetinde ýazylypdyr.

Şarlotta Bronteniň döredijiligi fransuz ýazyjysy Žorž Sandýňka meňzeş bolupdyr. Onuň özi hem Žorž Sandýň «Konsuello» romanyny örän gowy görükdir. Bir söz bilen aýdylanda Şarlotta Bronte görnükli inlis ýazyjysy Çarlz Dikkensiň, fransuz ýazyjysy Žorž Sandýň döplerine eýerip, inlis edebiýatynda aýal-gyzlaryň ykbaly, hukuklary barada söz açýan ajaýyp eserlerini döredipdir.

Nemes edebiýatynda realizm

(1830-1871)

1830-1870-nji ýyllar aralygynda nemes edebiýaty yzagalak ýurdy suratlandyrýar, sebäbi şol döwürlerde Germaniýa dagynyk ýurt bolup, kiçijik-kiçijik kyrka golaý döwlete bölünýär eken. Şonuň üçin ony Ýewropanyň Angliýa ýa-da Fransiýa ýaly ýurtlary bilen deňeşdireninde onuň ykdysadyýeti, medeni durmuşy yza galýar. Emma bu ýyllaryň içinde ýurduň progressiw, öňdebaryjy şahsyýetleri, şahyrlary, ýazyjylary, filosoflary feodal düzgünlere garşy işjeň göreşýärler.

Fransiýada 1830-njy ýylyň iýulynda bolup geçen rewolýusiýanyň täsiri bilen Germaniýanyň birnäçe ýerlerinde, Bruanşweýgde, Gannowerde, Prussiýanyň özünde we beýleki döwletlerinde örän uly halk pitneleri, gozgalaňlary bolup geçýär. Öz gezeginde bu wakalar ýazyjy-şahyrlara hem täsirini ýetirýär. Olaryň döredijiliginde-de uly öňegidişlikler peýda bolýar. Buržuaz-demokratik hereketi Germaniýada rewolýusiýany amala aşyrjak bolup, güýç toplan hem bolsa, 1848-nji ýylda feodalizmi ýeňip bilmeýär. Bu bolsa Germaniýada buržuaziýa gatlagynyň heniz gowşakdygyna şaýatlyk edýär.

1830-njy ýyllarda Gegeliň filosofiýasyna eýerýän «Ýaş Gegelçileriň» toparlary döreýär. Olara E.Ştraus, E.Bauer, L.Feýerbah girýär. Döwrüň iň wajyp meseleleri filosoflaryň, ýazyjy-şahyrlaryň üns merkezinde durýar. Şu döwürde «Ýaş Germaniýa» atly hereket başlanyp, oňa Gutschow, Mundt, Laube, Winbarg ýaly ýazyjylar gatnaşýar.

Germaniýada rewolýusiýa temasyňa bagyşlanan ençeme eserler döreýär. Şu döwürde **Georg Býuhner (1813-1837) «Dantonyň ölümi» (1835)** atly dramasyňy ýazyp, sahnada goýýar. Bu drama rewolýusiýa döwründe Dantonyň ýalňyş hereketlerine, onuň halkyň ykbalyna biperwaý seredendigine dogry baha berýär. Entek rewolýusiýa öz önünde goýan wezipelerini doly amala aşyrmanka Danton we onuň tarapdarlary rewolýusiýany togtatjak bolýarlar. Olar adamlaryň durmuşy üýtgedip biljekdiklerine ynanmaýarlar.

Ýazyjy ömrüniň soňky ýyllarynda ýazan «**Woýtsek**» atly dramasynda şol döwürde nemes metbugatynda giň seslenme tapan bir jenaýat işini görkezýär. Bu dramada Býuhner ýönekeý bir esgeriň her güňki, adaty durmuşyny suratlandyrýar. Woýtsek Mariýa atly bir aýal bilen ýaşaýar. Ýöne soň ony gabanjaňlyk sebäpli öldürýär. Ýazyjy dramada agyr durmuş şertleriniň, ruhy göýdükligiň, garyplygyň, nadanlygyň adamy jenaýata iterýändigini görkezýär.

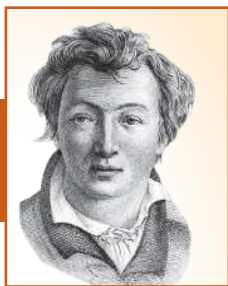
Býuhner öz dramalarynda Şekspiriň we «Tupan we zarba» hereketine girýän ýazyjylaryň däplerine eýerip, öz eserlerine halkyň gatnaşygyny görkezýän sahnalary girizýär we halka mahsus bolan dili ulanýar. Býuhner «Woýtsek» dramasynda halkyň gündeiki, häzirkizaman durmuşyny görkezýär. Bu bolsa şol döwürde nemes edebiýatynda täzelik bolupdyr.

Şu ýyllaryň içinde nemes edebiýatynda görnükli publisist we žurnalist **Ludwig Berneniň (1786-1837)** döredijiligi hem belli orun alypdyr. Onuň 1830-njy ýylda Fransiýada bolup geçen rewolýusiýa bagyşlanan «**Pariž hatlary**» (1830-1833) atly eserler toplумы Germaniýada feodalizmi ýok etmek ideýalaryna ýugrulandyr.

Germaniýadaky 1848-nji ýylda bolan rewolýusion wakalar we beýleki özgerişler şahyrlar **Georg Gerwegiň (1817-1875)**, **Ferdinand Freýligratyň (1810-1876)**, **Georg Weýertiň (1822-1856)** eserlerin-

de suratlandyrylýar. **Georg Gerwegiň «Diri adamyň goşgulary» (1841)** atly eseri feodalizme garşy gönükdirilip, azatlygy wasp edip, adalatsyzlygy tankytlaýar, ýazgarýar. **Ferdinand Freýligratyň «Ça ira¹» (1846), «Ölüler–dirilere» (1848)** atly goşgular ýygyndylarynda rewolýusiýanyň näme üçin bolmalydygy sada halka düşündirilýär we halkyň bagty üçin göreşen gahrymanlar wasp edilýär. **Georg Weýertiň «Dünýä belli rysar Şnapganskiniň durmuşy we edermenlikleri»** atly tankydy romanynda ýazyjy şol döwürde ýaşan prussiýaly knýaz Lihnowskiniň etmişlerini paş edýär. Germaniýanyň feodal sudy bu kitaby üçin Weýerti tussaglyga höküm edip, türmä basdyrýar. Weýertiň «Söýgi», «Çakyr» (1842-1843), «Şägirdiň aýdymlary» (1845-1846) atly goşgular ýygyndylarynda ýönekeý halkyň durmuşy, ruhy dünýäsi açylyp görkezilýär. Olar halk aýdymlarynyň we balladalarynyň döplerine eýerilip ýazylypdyr.

1830-1871-nji ýyllar aralygy ýaşan görnükli şahyrlaryň biri-de Genrih Geýnedir. Geýne bu döwürde ýaşan şahyrlaryň içinde öz döredijiliginiň baýlygy we eserleriniň ýokary çeperçiligi bilen mese-mälim tapawutlanýar. Ol iň soňky beýik romantik şahyrdyr.

Genrih Geýne
(1797-1856)

Germaniýanyň beýik şahyrlarynyň biri bolan Genrih Geýnaniň eserleri nemes edebiýatynyň romantizmden realizme geçiş döwüni aňladýar.

Geýne 1797-nji ýylyň dekabrynda Dýusseldorf şäherinde onçakly baý bolmadyk ýewreý maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy Samson Geýne tekstil harytlaryny satmak bilen meşgullanyp-

¹ Ça ira – fransuz rewolýusion aýdymynyň ilkinji sözleri.

dyr. Ol häsiýeti boýunça alçak, ýüregi ýuka adam bolsa hem, onuň söwdasy oňuna bolmandyr. Geýnäniň ejesi Betti wan Geldern örän tanyml maşgaladan eken. Maddy ýetmezçilik sebäpli Genrih Geýne tä ömrüniň ahyryna çenli Gamburda ýaşayan daýysy, baý bankirleriň biri bolan Solomon Geýnäniň maddy kömegine mätäç bolupdyr. Genrih Geýnäniň özi söwda bilen meşgullanmak islemändir, ol edebiýaty gowy görüpdür.

1819-njy ýylda Geýne Bonn uniwersitetiniň hukuk fakultetine okuwa girýär. Ol uniwersitetde Awgust-Wilgelm Şlegeliň leksiýalaryny diňläpdir. Soň ol Gettingen uniwersitetinde okapdyr we ony 1825-nji ýylda gutaryp, hukuk ylymlarynyň doktory diýen derejäni alýar.

Geýne uniwersitetde okan ýyllary «**Almanzor**»¹, «**Wilýam Ratklif**» ýaly tragediýalary ýazypdyr. Bu tragediýalarda Ispaniýanyň taryhynda bolup geçen wakalar, söýgi temasy, Wilýam Ratklifiň durmuşdan nägile bolup, garakçy bolşy we adalat üçin göreşi barada gürrüň berilýär.

1821-nji ýylda Geýnäniň «**Ýaşlyk hesretleri**» atly ilkinji goşgular ýygındysy çap bolup çykýar. Soň bu goşgular «**Liriki intermetso**»², «**Gaýdyp geliş**», «**Demirgazyk deňzi**» atly goşgular toplumy bilen bilelikde Geýnäniň «**Aýdymlar kitabyny**» düzýär. «**Aýdymlar kitabynyň**» esasy mazmunyny söýgi temasy tutýar. «Ýaşlyk hesretleri» atly goşgular toplumynda gaýgy-gama ýugrulan, şowsuz, jogapsyz söýgi baradaky şygrylar romantiki häsiýetde beýan edilýär. Liriki gahryman özüniň kalbynda aşyk bolan söýgülisine bolan duýgularynyň «ýüregini ýakýandygyny», indi ol gyzyň başga biri bilen nikalaşandygyny gürrüň berýär. Käbir alymlar Geýne bu gamgyn goşgularyny onuň Solomon atly daýysynyň Amaliýa atly ikinji gyzyna bolan jogapsyz söýgüsi bilen baglanyşykly düzendir diýip düşündirýärler. Emma Geýne bu goşgularda romantik şahyr hökmünde romantizmiň gamgyn, durmuşdan nägile gahrymanynyň keşbini döredýär. Liriki gahryman kä huşunda, kä düýşünde dürli görnüşleri görýär we dürli duýgulary başdan geçirýär:

¹ Almanzor – Almanzor ben-Abdylly, tragediýanyň gahrymanynyň ady.

² Intermetso – tragediýanyň perdeleriniň arasynda ýerine ýetirilýän uly bolmadyk saz eseri.

Düýşümde agladym men,
Meni unudypsyň sen.
Oýanyp kän eňredim,
Men ajy gözýaş bilen.

Düýşümde agladym men,
Bize bagt bakyp dur,
Oýansam, gözýaşlarym,
Derýa ýaly akyp dur¹.

«Aýdymlar kitabynyň» her täze goşgular toplumynda söýgi temasy gitdigiçe baýlaşýar. Olara adaty, real durmuşyň alamatlary, halkyň sada, janly gepleşik dili girýär:

Eger sen maňa gelseň,
Gözi gider her kesin.
Şat hem bagtly bolarsyň,
Bar pulumy sowarsyň².

Kem-kemden Geýnäniň goşgularynda diňe söýgi liriki gahrymanyň durmuşynyň merkezi bolman, bu goşgularda onuň daş-töweregindäki tebigatyň görnüşleri hem wasp edilýär we dürli filosofik pikirler aýdylýar:

Meniň arzuw edip, ýatan gämimiň,
Burnuna pagşyldap tolkunlar urýar,
Pagşyldap haýbatly tolkunlar urýar.
Tolkunlar pagşyldap meniň gulagyma,
Assyrynlyk bilen çawuş çakýarlar:
«Eý akylsyz adam.
Seniň elin gysga, asman hem uzak,
Röwşen ýyldyzlar tylla çüý bilen
Asmana çüýlengi.
Biderek ah çekýäň, biderek arzuw,
In gowusy, ýat-da ukyňy al sen³.

¹ Genrih Geýne. Goşgular we poemalar. – Aşgabat, 1958, 15 sah. (Terjime eden A.Atajanow.)

² История зарубежной литературы XIX века. Под ред. Я.Н. Засурского и С.В. Тураева. – Москва, 1982, стр. 235 (Terjime eden – R.M.).

³ Genrih Geýne. Goşgular we poemalar. – Aşgabat, 1958, 23 sah. (Terjime eden A.Atajanow.)

Tebigatyň ajaýyp, syrly görnüşlerini synlamak liriki gahrymany agyr oý-pikirlerden daşlaşdyryp, ony adamyň durmuşdaky orny, durmuşyň manysy baradaky pikirler batyrýar. **«Deňiz görnüşi»** diýen goşgusynda liriki gahrymanyň gözüne deňiz tolkunlarynda onuň ýeke-täk söýgülisi görünýär. Onuň suwa böküp, eziz söýgülisini bagryna basasy gelýär, emma gäminiň kapitany onuň aýagyndan tutup ýetişýär we ony halas edýär:

Ine, şonda wagtynda,
Kapitan meni tutdy,
Gäminiň gyrasyndan,
Çekip bir çete eltdi,
Gaharly gülüp diýdi,
«Dälirediňmi doktor»¹.

Geýne bu goşgusynda liriki gahrymanyň bolşuny suratlandyrmakda romantiki äheňlerden kinaýaly, realistik usulda beýan etmektige geçýär.

Geýnäniň 1824-1830-njy ýyllar aralygy ýazan «Ýol ýazgylary» diýen eserler toplumynda şahyr kyssa görnüşli eserler döredýär. Ýöne bu eserleriň arasynda goşgular hem bar. Bu eserler toplумы **«Garts daglaryna syýahat»**, **«Demirgazyk deňzi»**, **«Ideýalar. Le Granyň kitaby»**, **«İňlisler baradaky eserler»**, **«Mýunhenden Genuýa syýahat»**, **«Lukkuň suwlary»**², **«Lukka»**³ şäheri diýen ýedi bölümden durýar.

Geýnäniň prozasy liriki häsiýetli bolup, ol her bir görnüş, adamlar barada özüniň içki oý-pikirlerini beýan edýär. Çagalyk döwründe tanşan bir Le Gran atly fransuz deprekçisini Russiýadan ýesirlikden gaýdyp gelýän esgerleriň içinde görüp, tanap, liriki gahrymanyň tutuş çagalyk döwri ýadyna düşýär. Hemişe azatlygyň depregini çalan Le Granyň indi azatlygyň duşmanlaryna deprek çalyyp beresi gelmeýär. Ol depregini deşýär.

Bu eserler toplумы syýahat ýazgylary žanrynda ýazylypdyr.

¹ Генрих Гейне. Избранные сочинения. – Москва, 1989, стр. 96-97 (Терjime eden – R.M.)

² Bejeriş suwly kurort ýeriň ady.

³ Lukka şäheri Italiýanyň Toskana sebitinde ýerleşýär.

Genrih Geýnaniň «**Germaniýa. Gys ertekisi**» (1844) atly poemasynda Germaniýanyň geçmişi, häzirki durmuşy we geljegi baradaky pikirler beýan edilýär. Poemanyň súžeti «Ýol ýazgylary» eserine meňzeýär. Poemada belli bir wakany beýan etmek usuly saklanylman, şahyryň Germaniýada duş gelen dürli wakalary, hadysalary ýol ýazgylary, düýşler we arzuw-hyýallar görnüşinde gürrüň berilýär. Poemada romantiki alamatlar hem bar. Şahyr Gamburg şäheriniň howandary hasaplanylýan hudaý aýal Gammoniýa bilen janly ýaly gepleşýär. Poemada Beýik Karl (742-814), Prussiýanyň koroly Fridrih II (1712-1786) barada pikir ýöretmek bilen bir hatarda, Geýne Germaniýanyň yzagalak durmuşynyň sahnalaryny hem aýdyň görkezýär hem-de Germaniýanyň geljegi barada söz açyp:

Ösüp barýar täze adamlar nesli,
Azat duýgulary besläp göwünde,
Hiç bir reňk çalman, hiç bir ýazyksyz.
Açaryn hemmesin olaň önünde.

Ösýär ýaşlar-düşünerler şahyryň,
Guwanjyna, şatlygyna, mahlasý.
Ösdürýär ýaşlary eşret döredýän,
Ýürek dünýäsiniň ýagty şöhlesi¹.

diýmek bilen, şahyr öz watanynyň geljekde azat boljakdygyna, yzagalak feodal düzgünleriň ýykyljakdygyna ynam bildirýär.

Genrih Geýne Germaniýanyň taryhyna degişli wakalary hem köp eserlerinde beýan edýär. 1844-nji ýylda Sileziýanyň dokmaçylary öz hojaýynlarynyň garşysyna gozgalaň turuzýarlar, emma hökümet bu gozgalaňy basyp ýatyrýar. Bu waka bagyşlap nemes şahyrlarynyň birnäçesi eser ýazýar. Geýnaniň Sileziýanyň dokmaçylarynyň gozgalaňy barada ýazan «**Sileziýa dokmaçylary**» diýen goşgusynda şahyr işçileri zuluma garşy çykýan, geljekde köne dünýäni ýykjak öňdebaryjy güýç hökmünde wasp edýär. Bu goşguda gedaýlyk halyna ýetirilen işçileriň zuluma, feodal düzgünlerine garşy göreşi, ga-

¹ Genrih Geýne. Goşgular we poemalar. – Aşgabat, 1958, 123 sah. (Terjime eden M.Seýidow.)

har-gazaby beýan edilip, köne düzgünleriň ýykylyp, täze durmuşyň ahyrsoňy ýeňjekdigi barada aýdylýar.

Geýnaniň döredijiliginde Gündogar temasy hem güýçli ýaňlanýar. Olara «**Şahyr Ferdöwsi**», «**Mawryň aýdymy**» ýaly birnäçe eserler girýär.

Geýne 1831-nji ýylda Pariže gidýär we tä ömrüniň ahyryna çenli şol ýerde ýaşaýar. Ol 1846-njy ýylda agyr keselleýär we 1848-nji ýyldan soň ysmaz bolup, sekiz ýyl düşekde ýatýar. Emma ol özüniň agyr hassalygyna seretmezden köp işleýär. Şol döwürde ol «**Romansero**»¹ diýen goşgular ýygyndysyny döredýär.

Genrih Geýne 1856-njy ýylda Parižde aradan çykýar.

Genrih Geýne ynsan duýgularyny wasp etmekde uly meşhurlyga eýe bolan lirik şahyrdyr. Onuň eserleri dünýäniň köp dillerine terjime edilip gelinýär. Geýnaniň goşgulary we poemalary ilkinji gezek 1958-nji ýylda türkmen diline terjime edilip neşir edildi.

ABŞ-nyň edebiýaty (1830–1871)

1775-nji ýylda Demirgazyk Amerikanyň täze Angliýa diýlip atlandyrylan böleginde we onuň töwereginde birleşen on üç sany inlis koloniýasy Angliýadan garaşsyzlyk almak ugrunda göreşe başlaýar. Bu göreş 1775-nji ýylda başlanyp, 1783-nji ýylda kolonistleriň ýeňşi bilen gutarýar we täze döwlet – Amerikanyň Birleşen Ştatlary döreýär. Bu uruş, rewolýusiýa antikolonial häsiýetli bolup, amerikan halkyna azatlyk, garaşsyzlyk we demokratik azatlyklary getirýär. Ýöne jemgyýetde entek bir topar meseleler çözülmän galýar. Şolaryň iň bir möhümi, çözülmegini talap edýäni gulçulyk düzgüni bolup durýar. ABŞ-da XIX asyryň 40-50-nji ýyllarynda gulçulygy ýatyrmak barada hereket başlanýar. Bu hereket «abolisionizm» diýlip atlandyrylýar. «Abolisionizm» inlis dilindäki «to abolish» – «ýatyrmak» (gulçulygy ýatyrmak göz önüne tutulýar) sözünden alnypdyr. Halkyň syýasy göreşi edebiýata hem täsir edipdir. Şeýle mazmunly edebiýata «**abolisionizm edebiýaty**» diýlip at berlipdir. Genri Loňfellow, Garriýet Bi-

¹ Romansero – ispança «romanslar toplумы» diýmegi aňladýar. Romans saza goşulyp aýdylýan kiçiräk aýdym.

čer-Stou, Wolt Witmen, Riçard Hildret, Jeýms Rassel Lowell, Genri Toro ýaly zehinli ýazyjylar we şahyrlar öz eserlerinde gulçulyga garşy çykyş edýärler. ABŞ-nyň edebiýatynda romantizmiň ikinji kämil, gülläp ösen döwri 1840-1850-nji ýyllary öz içine alýar. Bu döwürde Nataniýel Gotorn, Edgar Po, German Melwill, Genri Loňfellow, R.W.Emerson, G.D.Toro ýaly ýazyjylar amerikan jemgyýetiniň wajyp meselelerini öz eserlerinde beýan edipdirler.

1860-njy ýyllarda amerikan edebiýatynda romantizmiň giçki, üçünji döwri başlanýar. Bu döwürde abolisionizm edebiýaty ösýär.

Transsendentalizm

1830-njy ýyllarda ABŞ-nyň ruhy durmuşynda transsendentalizm diýlip atlandyrylan edebi-filosofik akym, topar döreýär. 1836-njy ýylyň sentýabr aýynda Massaçusets ştatynyň Boston şäherinde «Transsendental klub» döredilýär. Bu topara R.W.Emerson, J.Ripli, M.Fuller, G.D.Toro ýaly ýazyjylar girýär.

Transsendalistler özbaşdaklyk alan amerikan halkynyň önünde täze mümkinçilikleriň açylyandygy, indi şahsyýetiň erkin ösmegi üçin oňat şertleriň dörandigini aýdýarlar, sebäbi olar adam we hudaý bir bütewidir, adam doglanda eýýäm onuň näme etmelidigi aýna guýlandyr diýip nygtaýarlar. Transsendalistler adam öz kalbyna, pikirine görä azat hereket etmäge haklydyr diýen ideýany öňe sürýärler. Başgaça aýdylanda, olar şahsyýetiň azatlygyny we şol bir wagtda hem olaryň birigip, umumy emläk jemgyýetinde, kommunada ýaşamak pikirlerini-de öňe sürýärler.

1841-nji ýylda Jorj Ripli we Teodor Parker başlyklaýyn «Bruk Farm jemgyýetini» gurýarlar. Ýazyjylar bir ýerde ýaşap, ýer sürýärler, mallary idedýärler, boş wagtlary edebiýat we filosofiýa bilen meşgullanýarlar. Bular harsydünýälige garşy göreşýärler. Bu kommuna jemgyýeti alty ýyl dowam edip, 1847-nji ýylda dargaýar.

ABŞ-nyň edebiýaty 1830-1871-nji ýyllar aralygynda güýçli depginde ösýär. Onuň ösüşi bu ýyllarda romantiki edebiýat bilen baglanyşyklydyr, aýratynam, 1830-1850-nji ýyllarda romantizm amerikan edebiýatynda pajarlap ösýär. Emma romantizm akymy güýçli

bolsa-da, giçki romantizm döwründe eýýäm realistiki edebiýat hem öz ugruny belli edip başlaýar. Meselem, abolisionizm edebiýatynda indi romantiki usul bilen bir hatarda realistiki edebiýatyň alamatlary hem peýda bolýar.

1830-1850-nji ýyllarda ABŞ-nyň edebiýatynda transsendentalistler – giçki romantizmiň realizm bilen baglanyşykly wekilleri öňe çykýar. Olar öz eserlerinde Amerikada kapitalizmiň, buržuaz gatnaşyklaryň ösüşine ýiti tankydy häsiýetli baha berýärler. Baýlyga, pula kowalaşyp, Amerikanyň peýdakeşlige ymtylýan toparlarynyň, baýlarynyň adamkärçilik, ynsanperwerlik ýörelgeleri depeleýändigini **Ralf Woldo Emerson (1803-1882), Genri Dewid Toro (1817–1862), Nataniýel Gotorn (1804-1864)** we başgalar öz eserlerinde aýdýarlar. Mysal üçin, kapitalistik durmuşa, peýdakeşlige, baýlyga kowalaşyp ýaşamak kadalaryna, pikirlerine garşy çykyp, Genri Toro tokaýa gidip, jemgyýetden çete çekilip, ýekelikde ýaşaýar (1845–1847). 1854-nji ýylda Genri Toro şol durmuşa barada **«Wolden ýa-da tokaýdaky ýaşaýyş» (1854)** atly eserini ýazyp, tokaý durmuşyny wasp edýär.

Şu döwürde Nataniýel Gotornyň **«Al harp» (1850)** atly romanynynda ahlak meseleleri, ruhanylaryň ikiýüzlüligi görkezilýär. Anti-buržuaz pikirler bu döwrüň ýazyjylarynyň eserlerinden eriş-argaç bolup geçýär. Ynsan azatlygy, gulçulyga garşy ideýalar **Genri Longfellowyň (1807–1882), Wolt Witmeniň (1819–1892)** döredijiliginde öz beýanyňy tapýar.

Wolt Witmen özüniň **«Otuň ýapraklary»** atly liriki-filosofik kitabynda ABŞ-nyň diňe öz peýdasyny bilýän, ynsanperwerligi ýatdan çykaran kapitalistleriň hereketlerine garşy çykyp, tebigatyň, sada, zähmetkeş adamlaryň durmuşyny, akyl-paýhasyny wasp edýär.

Genri Longfellow hem öz **«Gulçulyk baradaky aýdymlarynda»** ABŞ-nyň akýagyz adamlarynyň garaýagyz adamlary gulçulykda saklaýandygyny tankytlaýar. Genri Longfellowyň 1855-nji ýylda çykan **«Gaýawata barada aýdym»** poemasy şahyra dünýä möçberinde şöhrat getirýär. Bu eseri şahyr Demirgazyk Amerikanyň hindileriniň halk döredijiligine esaslanyp ýazýar. Poemada gahrymanyň jadyly, adatdan daşary dogluşy baradaky epiki däplere eýeri-

lip, Gaýawatanyň «Wenona diýen ýyldyzyň gyzynyň we hilegär Me-
jekiwis atly hilegär günbatar şemalyndan bolan ogludygyny» aýdylýar.
Emma hakykatda Gaýawata amerikan hindileriniň XV asyrdan ýaşan
irokez taýpasynyň kethudasy, serdary bolupdyr.

Poemada Gaýawata ertekileriň, epiki eserleriň gahrymanlary-
na mahsus äheňlerde suratlandyrylýar. Gaýawata öz halkynyň bag-
ty üçin göreşýär. Ol zorlugy we adalatsyzlygy ýigrenýär. Poemada
Gaýawata bar güýjüni, akyl-paýhasyny, ussatlygyny öz halkynyň
bähbidi üçin ulanýar. Poemada Demirgazyk Amerikanyň ajaýyp tebi-
gaty, tokaýlary, derýalary, jülgeleri gözel keşplerde suratlandyrylýar.
Hindi halkynyň bu tebigat bilen sazlaşykda ýaşaýandygy görkezilýär.
Şol döwür üçin bu pikirler örän wajyp bolupdyr, sebäbi Ýewropadan
Demirgazyk Amerika gelen adamlar bilen ýerli hindileriň arasynda
köpsanly gandöküşikli çaknyşyklar, uruşlar bolupdyr, hindiler öz
oturymly ýerlerinden kowlupdyr.

Şol döwürde ABŞ-nyň Günorta we beýleki ştatlarynda gulçulyk
düzgünü höküm sürüpdir. Amerikanyň akýagyz adamlary ABŞ-nyň,
esasan, pagta, gant şugundyry, temmäki we beýleki oba-hojalyk
önümlerini öndürýän günorta ştatlarynda Afrikadan getirilen garaýa-
gyz adamlary gul edip işledipdirler. Gulçulyk düzgünü demirgazyk
ştatlaryň kapitalistik ösüşine uly päsgelçilik döredýär. Demirgazyk
şatlarda barha köpelyän senagat kärhanalaryna erkin işçi güýji ge-
rek bolupdyr. Şol sebäpli demirgazyk we günorta ştatlaryň arasynda
syýasy gapma-garşylyk döreýär. Şeýle sebäplere görä 1840–1850-nji
ýyllarda **abolisionizm hereketi** ýitileşýär. Abolisionizm hereketi
edebiýata hem güýçli täsir edýär. Netijede, abolisionizm edebiýaty
döreýär.

Abolisionist ýazyjylar, şahyrlar, syýasy işgärler öz eserlerinde
gulçulygy ýatyrnak baradaky pikirleri öňe sürýärler. Abolisionizm
akymyna **Riçard Hildred (1807-1865), Garriýet Elizabet Biçer–
Stou (1811-1896), Jon Grinlif Wittiyer (1807-1892)** we başga-da
ençeme ýazyjydyr şahyrlar girýär.

Garriýet Elizabet Biçer-Stou (1811-1896)

Garriýet Elizabet Biçer-Stou amerikan edebýatynda görnükli orun eýeleýär, sebäbi onuň döredijiligi, bir tarapdan, gulçulyga garşy göreşde halkyň aňyna güýçli täsir edip, gulçulygy ýatymakda ähmiýetli rol oýnaýar. Ikinjiden, onuň «Tom daýynyň külbesi» atly romany amerikan edebiýatynda sosial, halkyň durmuşy baradaky romanlaryň döremegine uly itergi berýär.

Garriýet Biçer-Stou Täze Angliýanyň Konnektikut ştatynyň Liçfild diýen şäherinde eneden dogulýar. Onuň ene-atasy puritan dininiň däplerine eýerip, Garriýete çagalykdan dini terbiýe beripdirler. Garriýetiň kakasy we erkek doganlary ruhany bolupdyrlar. Onuň äriňiň hem din ylymlarynyň professory diýen derejesi bolupdyr.

Garriýet Biçer-Stounyň maşgalasy onçakly baý bolmandyr. Garriýet on üç ýaşyndan başlap işläp başlapdyr, ol öz aýal doganynyň gyzlar üçin açan mekdebinde mugallymçylyk edipdir.

1832-nji ýylda Biçer-Stounyň maşgalasy Ogaýo ştatynyň Sinsi-niati şäherine göçüpdir. Garriýet ol ýerde hem tä 1836-njy ýyla çenli, ýagny durmuşa çykýança mugallym bolup işläpdir. Ol 1830-njy ýyllardan başlap edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Onuň oçerkleri, makalalary Täze Angliýanyň şol döwürdäki durmuşyny beýan edýär. 1843-nji ýylda onuň **«Maý güli ýa-da pilgrimleriň¹ nesilleriniň gylyk-häsiýetleri barada oçerkler»** diýen hekaýalar ýygyndysy çykýar.

¹ Pilgrimler – «zyýaratçylar» diýmegi aňladýar, ýöne Amerika ilkinji gelen iňlis puritan dindarlaryna hem pilgrimler diýip at beripdirler. Olaryň ilkinji uly toparý 109 adam töweregi 1620-nji ýylda «Mayflower» (iňlisçe «maý güli» diýmegi aňladýar) gämisinde Demirgazyk Amerika gelýärler.

1850-nji ýylda gaçgak gullary demirgazyk şatlaryň gaýdyp bermegi baradaky kanunyň çykmagy, gulçulygyň masgaraçylykly düzgünleri G.Biçer-Stounyň «**Tom daýynyň külbesi**» («**Uncle Tom's Cabin**», 1852) atly romanynyň ýazylmagyna itergi berýär. Sebäbi ýazyjynyň özi-de gullary azat etmek ugrundaky göreşe işeňňir gatnaşypdyr. Şol döwürde abolisionistlere günorta şatlarda gullaryň ezilişini, olaryň çagalarynyň ene-atasyndan aýrylyp, gul bazarlarynda satylyşyny, gullaryň urlup öldürilişini, umuman, Günortada gullaryň agyr ýagdaýyny görkezýän dogruçyl eserler gerek bolupdyr.

«Tom daýynyň külbesi» atly romanyň esasy gymmaty, ideýasy ol gulçulygy doly ýazgarýar, onuň ynsan durmuşyna garşy durýandygyny açyp görkezýär. Roman gulçulyk düzgüniniň tarapdarlaryna bu düzgüni goramak üçin hiç hili tutaryk, esas goýmaýar. Gulçulygyň ähli elhenç, rehimsiz düzgünleri, onuň masgaraçylykly hadysalary örän dogruçyl açylyp görkezilýär.

ABŞ-nyň şol wagtky prezidenti Awram Linkolnyň Garriýet Biçer-Stou barada soň ganatly jümlä öwrülen «Uly urşy başlan kiçijik aýal¹» diýen sözleri, onuň «Tom daýynyň külbesi» atly romanynyň abolisionizm hereketine uly itergi berendigini nygtaýar.

Ýazyjynyň täze göçüp baran ýeri bolan Ogaýo şaty gul eýeçilik düzgüni höküm sürýän günorta şatlar bilen araçäkleşýändigini üçin Biçer-Stou gul eýeleriniň gullary horlaýşyny, olary rehimsiz işledip, çagalary ene-atasyndan ýa-da aýalyny ärinden aýryp, mal ýaly satyp goýberişlerini öz gözi bilen görüpdir. Şonuň üçin ol «Tom daýynyň külbesi» atly romany çap edilende onuň soňunda: «Bu kitapda beýan edilen ähli wakalar hakykaty görkezýär. Olaryň belli bir bölegi awtoryň öz gözi bilen gören zatlarydyr» diýip ýazýar.

«Tom daýynyň külbesi» atly romanynyň mazmuny barada ýazyjy köp oýlanyp gezipdir. Ol gullaryň ykbalyna örän gynanypdyr. Bir gün buthanada ybadat wagtynda bu romanyň wakalary, onuň baş gahrymanynyň ölümi birin-birin ýazyjynyň göz önünden geçipdir.

¹ История зарубежной литературы XIX века. Под ред. Н.П. Михальской. Москва: Просвещение, 1991, стр. 32

Şondan soňra Biçer-Stou: «Hudaýyň özi bu kitaby ýazdy, men onuň elindäki sadyk guly boldum¹» diýip ýazýar.

Gulçulygyň ähli elhenç taraplaryny görkezmek üçin Biçer-Stou romanda Tom daýy atly negr guluň durmuşyny ilki «oňat», rehimdar gul eýesi mister Şelbiniň öýünde, hojalygynda görkezýär. Hojaýyny Toma hemme zatlary doly ynanýar. Hatda mister Şelbi Tomy şol döwür üçin ummasyz pul bolan baş ýüz dollar puly getirmäge Sinsinatti şäherine iberende-de Tom gaýdyp gelýär we puly köpü-gine çenli hojaýynyna getirip berýär. Oňa töweregindäkiler: «Tom sen Kanada gaçmaly ekeniň²!» diýenlerinde Tom: «Ýok, men gaçyp bilemok, hojaýyn maňa ynanýar³» diýip aýdýar. Mister Şelbi Tomy gowy görýär. Onuň aýaly missis Şelbi hem äri ýaly rehimdar, gowy häsiýetli aýal. Ol özüniň öý hyzmatkäri, gelip çykyşy boýunça kwar-teron⁴ bolan Elizany gowy görýär. Oňa gowy terbiýe berýär. Oňa Jorj atly mulat⁵ durmuşa çykmaga rugsat berýär. Jorj örän zehinli ýigit, ol kenep fabriginde işlände, kenep tüýtmek üçin maşyn ýasaýar. Ol fabrik işgärleriniň arasynda uly hormata eýe bolýar. Emma onuň hojaýyny mister Garrisiň muňa gahary gelýär. Ol Jorjuň özi ýaly adamdygyna, onuň şeýle akyllydygyna göz ýetirip, ony kemsitmek üçin Jorjy öz mülküne äkidip, bilgeşleýin oňa iň agyr, hapa işleri etmegi tabşyrýar.

Romanda ýazyjy gullaryň «gowy» hojaýynlardan rehimsiz hojaýynlara düşüşlerini, olaryň dürli jezalara duçar boluşlaryny ädimme-ädim görkezýär.

Mister Şelbi nähili oňat adam bolsa-da, onuň gullary Tom, Eli-za, Tomuň aýaly Hloýa, olaryň çagalary onuň üçin pula satyp bolaý-jak janly haryt bolup durýar. Olaryň her haýsysynyň gul bazarynda geçäýjek nyrhy bar. Ýagny, gulçulyk ýurtda düzgün bolan kada we mister Şelbi hem şol kada boýunça ýasaýar. Gulçulyk baýlyk, emläk bilen baglanyşykly, oňa jemgyýetiň ähli agzalary gatnaşýarlar. Şol

¹ Гарриет Бичер-Стоу. Хижина дяди Тома. – Москва, 1989, стр.470.

² Görkezilen eser, 7 sah. (Şol döwürde Kanadada gulçulyk düzgüni ýok eken, şol sebäpli gullar ABŞ-dan Kanada gaçypdyrlar.)

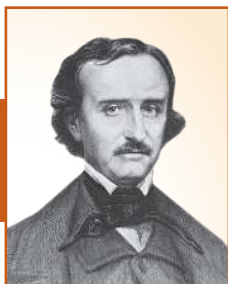
³ Görkezilen eser, 7 sah.

⁴ Kwarteron – ganynyň dörtten biri garaýagyz jynsdan bolan adam.

⁵ Mulat – akýagyz we garaýagyz ene-atadan bolan adam.

sebäpli mister Şelbi pul gerek bolanda Tomy öwüp, onuň ýanyna Elizanyň dört-baş ýaşly oguljygyny-da goşup satýar. Ol oglanjyga aýdym aýtdyryp, tans etdirip hem görkezýär. Mister Şelbi nähili oňat adam bolsa-da, ol hem beýleki akýagyz gul eýeleri ýaly pikir edýär. Onuň aýaly ondan näme üçin Tomy we Elizanyň ogly Garrini satandygyny soranda, mister Şelbi aýalyňa: «Men düşünip bilemok, näme üçin siz meni bir zalym hasaplaýarsyňyz! Beýlekiler her gün diýen ýaly şeýle işleri edýärler!» diýip jogap berýär.

Ýazyjy gulçulygyň hiç haçan gowy görnüşiniň bolup bilmejekdini örän jikme-jik, ynandyryjylykly beýan edýär.

Edgar Allan Po
(1809-1849)

Amerikan edebiýatynyň iň görnükli romantik şahyry we nowelisti Edgar Allan Po dünýä edebiýatynda öçmejek yz galdyryar. Edgar Po F.Kuper, N.Gotorn, G.Loňfellow ýaly ýazyjylara goldaw berip, amerikan edebiýatynyň ösmeginde uly rol oýnaýar. Edgar Po Amerikada Şekspiriň, Miltonyň, Defonyň eserlerini ýaýradyjylaryň biri bolupdyr. Ol öz döwrüniň ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerine dogry baha berip bilýän tankytçy hökmünde-de tanalypdyr.

Edgar Po dünýä edebiýatynda detektiw, ylmy-fantastiki we «gor-kunç» edebiýat diýilýän üç žanryň düýbünü tutujy hasaplanylýar.

Edgar Po Bostonda göçme teatrda oýunlary görkezýän aktýorlaryň maşgalasynda eneden dogulýar. Iki ýaşyna ýetende onuň ene-atasy aradan çykyp, ony wirjiniýaly Allan atly söwdagär ogullyga alýar. Edgar ýaşlygynda bu baý maşgalada lälilik ösüpdür, onuň hatda kiçijik boýly poni aty-da bar eken.

¹ Гарриет Бичер-Стоу. Хижина дяди Тома. – Москва, 1989, стр. 39.

Edgar Riçmond mekdebinde okap bilim alypdyr. Ol gowy okapdyr, görmegeý, güýçli, çakgan, ezber çapyksuwar, ýüzüji, sazanda bolan bu ýigit daş-töweregindäki adamlary haýran edipdir. Ol latyn dilinde goşgy düzüpdir, suraty oňat çekipdir, matematikany, himiýany, medisnany gowy bilipdir, iňlis we nemes romantikleriniň eserleri bilen gyzyklanypdyr. Emma onuň bu ukyplary onuň söwdagär, işewür kakalygyny känbir gyzyklandyrmadyr. Muňa garamazdan, ol hem Edgara guwanýan eken. Şol döwürde onuň kakalygy eýýäm tüçar baý, millioner bolupdyr. Ýöne ol heniz Edgary resmi taýdan ogullyga almaga, ony öz mirasdüşeri etmäge howlukmandyr. Edgaryň ejeligi ony gowy görüpdir. Ol tä ömrüniň ahyryna çenli Edgara hemaýat edipdir.

Edgar Wirjiniýa uniwersitetinde okaýan döwründe kakalygy bilen tersleşip, öýden gidýär. Şeýdip, Edgar on ýedi ýaşynda hiç hili serişdesiz, öýsüz-öwzarsyz galýar. Wirjiniýa uniwersitetinde-de ol bary-ýogy bir ýyl okaýar. Soňra ol ilki Bostona gidýär we birnäçe wagtdan soň meýletinlik bilen harby gulluga durýar. Ol bir ýyl gulluk edenden soň, harby gullugyň berk düzgün-nyzamyna çydaman, kömek sorap, ejeligi Frensis Allana ýüzlenýär. Kakalygy Edgary harby gullukdan satyn alýar. Soň ol ejeligini görmek üçin, Riçmonda gidýär, ýöne ol eýýäm aradan çykan eken. Edgar Riçmonddan Baltimor şäherine gidýär. Ol Baltimorda kakasynyň garyndaşlaryny tapýar, käbir edebiýatçylar, şahyrlar bilen tanyşýar.

1829-njy ýylda Edgar Po «**Al Aaraaf, Teýmirleň we beýleki goşgular**» atly goşgular ýygynyň çap etdirýär. Emma entek ady belli bolmadyk Ponuň goşgular ýygynyň okyjylaryň we tankytçylaryň ünsüni özüne çekip bilmeýär.

Edgar Ponuň kakalygy öz diýeninden çykmasa, oňa kömek etjekdigini aýdýar we ony West Poýntdaky iň gowy harby mekdebe ýerleşdirip, Edgaryň adyndan onuň baş ýyl harby gullukda boljagyna hem gol çekýär. Edgar ilkibada harby okuwlary gowy özleşdiripdir, emma harby gulluk ony imrindirip bilmändir. Şol sebäpli ol özüniň okuwdan çykarylmagyny gazanypdyr. Bir ýyldan soňam onuň kakalygy aradan çykýar we öz mirasyna degişli wesýetinde Edgaryň adyny agzamaýar.

1831-nji ýylda Edgar Po özüniň üçünji goşgular ýygyndysyny çykarýar. Ýöne olaryň satyn alnyşy ujypsyz bolupdyr. Bu döwürde işsiz, maddy kömeksiz galan Edgar Po köp ýazypdyr. 1833-nji ýylda Baltimor şäherinde çykýan «Saterdeý Wizitor» atly žurnal Ponuň **«Çüýşeden tapylan golýazma»** atly hekaýasy üçin oňa ýüz dollar baýrak berýär. Bu pul baýragy Pony mätäçlikden we açlykdan halas edýär hem-de baýragyň abraýy bilen oňa žurnalistika ýol açylýar. Ine, şondan soň Edgar Po tä ömrüniň ahyryna çenli Riçmond, Baltimor, Nýu Ýork, Filadelfiýa şäherlerinde çykýan gazet-žurnallarda işleýär.

Edgar Po Wirjiniýa Klemm atly daýzasynyň gyzyna öýlenýär, emma onuň aýaly inçekesel bilen keselläp, ir aradan çykýar. Edgar Po aýalyňa bagyşlap birnäçe goşgy ýazypdyr.

1845-nji ýylda çykan **«Garga we beýleki goşgular»** atly ýygyndysy Edgar Ponuň şahyr hökmündäki abraýyny has hem berkidýär. Edgar Po ömrüniň soňky ýyllary **«Jaňlar» (1849)**, **«Ulýalýum» (1847)**, **«Annabel Li» (1849)** ýaly in gowy goşgularyny we dünýä belli nowellalaryny ýazýar.

Edgar Po Baltimor şäherinde syrly ýagdaýda (ony huşundan giden ýagdaýda köçedäki skameýkadan tapýarlar) 1849-njy ýylyň 7-nji oktyabrynda hassahanada aradan çykýar¹.

Edgar Ponuň lirikasy

Edgar Po amerikan edebiýatynda ilkinji bolup goşgy teoriýasyny (nazaryýetini) düzýär. Ol öz goşgularynda gahrymanyň içki oý-pikirlerini suratlandyrmagyň özboluşly, hiç bir şahyryňka meňzemeýän tärlerini tapýar. Onuň käbir goşgularynyň çeper özboluşlylygy biziň günlerimizde-de ýokary şahyrana ussatlygyň nusgalary bolup durýar.

¹ Edgar Po hassahanada üç günläp samrap, özüne gelmän ýatýar. Soňra ol huşuna gelende, lukmanlar oňa suw hödürleýärler, emma Po suw içip bilmeýär, içse-de, ony kynlyk bilen ýuwudýar. Şol sebäpli alymlar Po guduzlama keselinden ölendir, ol kesel bolsa oňa öz pişiginden geçendir diýip çak edýärler, sebäbi Po pişigini gowy görýän eken. Şeýlelikde, «Po çakyr içip, serhoş halda ölüpdür» diýen çaklama ýalňyş bolup çykýar, sebäbi Ponuň garyndaşlarynyň aýtmagyna görä, ol şondan alty aý öň çakyr, arak içmegini goýan eken (New Scientist, 21 September, 1996).

Onuň «Garga», «Ulýalyum», «Annabel Li», «Eldorado», «Jaňlar» atly goşgulary Ponuň iň köp şöhrat gazanan eserleridir. Onuň «Garga» atly goşgusy rus diline on iki gezek dürli şahyrlar tarapyndan terjime edilip çykarylypdyr.

Bir gije biwagt aradan çykan söýgülisi barada bir köne kitaby okap, gam çekip oturan liriki gahryman penjiräni açanda onuň otagyna tupandan gaçyp gelen bir garga girýär. Liriki gahryman öz kalbynda dörän dürli soraglaryna jogap agtaryp, garga ýüzlenende garga oňa özüniň «bar akylyny, paýhasyny jemleýän» «Ýene hiç zat» (nothing more) we «indi hiç haçan» (nevermore) diýen sözler bilen jogap berýär, emma şol bir söz näçe gaýtalansa-da, her gezek sözlemde täze many döreyär.

Goşguda garga liriki gahrymanyň gam-gussasyny alamatlandyryňan keşp bolup durýar, ol otaga (ýagny gahrymanyň kalbyna) aralaşyp, oňa öz ýitgisini, hasratyny ýatdan çykarmaga goýmaýar:

Gapynyň üstünde heýkele gonup,
Garga bolsa otyr hamana doňup,
Melgun deýin bakýar gargaň gözleri,
Çyra oň kölgesin ýazypdyr ýere.
Ýürek şol kölegä müdimi batan,
Çykyp bilmez indi ondan hiç haçan¹.

Edgar Ponuň eserlerinde onuň ýaş aradan çykan aýaly Wirjiniýa Klemmiň keşbi dürli atlar bilen romantizme mahsus bolan äheňlerde ideal söýgüli, ajaýyp zenan hökmünde wasp edilýär:

Köp ýyllar geçipdir, gör, ondan bäre,
Söýýärdim men şonda bir gözeli ýary,
Deňiz kenarynda ýaşardy ol gyz,
Annabel Li diýip adyn tutsaňyz,

¹ Edgar Allan Poe. The Raven and other Favorite Poems. – New York, 1991, p. 29 (Terjime eden - R.M.)

Ol gözel ýaşardy bir arzuw besläp,
Ol meni söýýärdi söýülmek isläp¹.

Şahyryň «**Jaňlar**» atly ajaýyp goşgusy dört bölekden durýar. Onuň her böleginde jaňlaryň sesi gelýär. Onuň birinji we ikinji böleginde jaň sesi şatlykly çykyp, toý, söýgi mukamlaryny ýatladýan bolsa, goşgynyň üçünji böleginde jaňlaryň sesi howsalaly, nähilidir bir betbagtçylykdan habar berýän ýaly çykýar. Goşgynyň dördünji böleginde jaňlaryň sesi gaýgyly, nala, agy aýdymy ýaly eşidilýär we ölümiň, hasratyň mukamyna öwrülýär.

Bu goşguda jaňlaryň sesiniň üsti bilen adamyň tutuş durmuş ýoly görkezilýär.

Edgar Ponuň nowellalary

W.Irwing, N.Gotorn ýaly ýazyjylar bilen bir hatarda Edgar Po amerikan milli nowella žanryny döreden ilkinji ýazyjylaryň biridir. Ol nowelladyr powestleriň ýetmişe golaýyny ýazyp, amerikan we dünýä edebiyatyna uly täsirini ýetirýär.

Edgar Ponuň ähli nowellalarynda, goşgularynda adamyň aňnynda bolup geçýän oý-pikirler, şahsyýetiň ruhy ýagdaýy derňelýär. Nowellalaryň birinji toparyna «gorkunç» hekaýalar girýär. Ýazyjy bu hekaýalarda okyjyny özüne çekip, ýesir edip, syrly, hyýaly dünýä alyp gidýär, emma bolýan wakalar gündelik durmuşda bolup geçýän ýaly görkezilýär. «**Aşerleriň öýüniň ýykylmagy**» atly eserde bolup geçjek gynançly, gorkunç wakalar eseriň ilkinji uzyn sözlemlerinden, ondaky gaýgy-gamy, tukatlygy aňladýan sözlerden, keşplerden duýlup başlanýar. «**Gara pişik**» (1843) atly hekaýada gahrymanyň gara pişige bolan ýigrenjiniň onuň öz eden jenaýaty bilen baglanyşyklydygyny ýazyjy örän ynandyryjylykly beýan edýär.

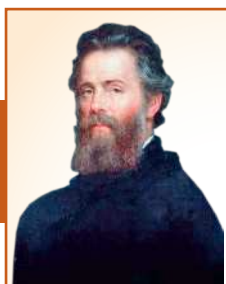
Edgar Po XIX asyryň 40-njy ýyllaryndada özüniň iň meşhur detektiw hekaýalaryny ýazýar. «**Morg köçesindäki ölüm**» (1841), «**Mari Roženiň syry**» (1842), «**Altyn tomzak**» (1843) we «**Ogurlanan hat**» (1845) ýaly nowellalary amerikan we ýewropa ýazyjylaryna

¹ Edgar Allan Poe. The Raven and other Favourite Poems. – New York, 1991, p. 40 (Terjime eden – R.M.)

detektiw eserlerini ýazmaga nusga bolupdyr. Bu nowellalarda ýazyjy adamyň oýlanyp, pikir edip, akylyň güýji bilen faktlary, wakalary seljerip, jenaýatyň ýa-da haýsydyr bir syryň üstüni açyşyny görkezýär.

«Morg köçesindäki ölüm» atly nowellada Dýupen bolan wakany derňäp, adamlaryň beren maglumatlaryny seljerip, bir maýmynyň adamy öldürendigini anyklaýar. Dýupeniň keşbiniň üsti bilen ýazyjy ynsan akylynyň hemişe kämillige ymtylýandygyny, onuň çäksiz mümkinçilikleriniň bardygyny görkezýär. Bu keşp «**Altyn tomzak**» nowellasynda has çuňlaşdyrylyp, akyly Legran we onuň sada hyzmatkäri Ýupiter nusgawy keşplere öwürülýär. Sebäbi Legranyň ýönekeý adamlardan tapawutlydygyny aňlatmak üçin, ýazyjy onuň ýanynda ýöntem garaýyşly negr Ýupiteri janlandyrýar. Şeýle täri soň A. Konan-Doýl hem öz eserlerinde ulanyp, Şerlok Holmsuň we doktor Watsonyň keşplerini döredýär.

German Melwill
(1819-1891)

Beýik amerikan ýazyjysy German Melwilliň eserlerinde XIX asyryň 50-nji ýyllaryndaky Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň jemgyýetiniň ykdysady, syýasy, ahlak, ruhy hadysalary, meseleleri filosofiki nukdaýnazardan derňelýär. Ýazyjynyň eserlerinde durmuşda ýamanlygyň köklerini açyp görkezmek, hakykaty aýtmak esasy maksat hökmünde goýulýar. Ýazyjynyň eserleri romantizmiň döplerine eýerlip ýazylypdyr.

Melwill 1819-njy ýylda Nýu Ýorkda eneden dogulýar. Melwilliň kakasynyň söwda işi gitdigiçe erbetleşip, ol 1830-njy ýylda öz söwda edarasyny ýapýar we Olbani diýen kiçijik şäherjige göçüp gidýär. Emma birnäçe wagtdan soň ol garyp düşýär, tozýar we akyly azaşyp aradan çykýar.

Melwilliň çagalygy agyr geçýär. Ol on üç ýaşynda mekdebi taşlap, Nýu Ýorkda hat gatnadyjy bolup banka işe girýär. Kämilik ýaşyna ýetmänkä Melwill ýüň kompaniýasynda gullukçy, soň mugallym bolup işleýär, gämilerde deňizçi bolup gazanç edýär. Ol başga iş tapmansoň, «Akuşnet» atly kit awlaýjy gämide dört ýyllyk ýüzüşe gitmäge mejbur bolýar. Melwill ýüzüşe gidende kit awlaýjy gämide işlemegiň kyndygyny öňünden bilýän eken. Kit awlaýjy gämide işlemek diňe bir kyn hem bolman, örän howply hem bolupdyr. Deňizçileriň üstüne hemişe ölüm howpy abanypdyr. Onuň üstesine agyr zähmet, keselçilik, suw ýetmezçiligi deňizçileriň saglygyna örän ýaramaz täsir edipdir. Sähelçe zat üçin deňizçileri urup horlapdyrlar. Şol sebäpli «Akuşnet» gämisi Markiz adalarynyň kenarynda düşlände, üç ýarym ýyl gulluk eden Melwill gämiden Tobi (R.T.Grin) diýen bir ýoldaşy bilen ada gaçypdyr.

Melwill Nukuhiwa adasyna gaçyp, ol ýerde adamhor taýpa ýesir düşýär. Bir aýdan soň Melwille awstraliýaly «Lýusi Enn» atly gämä münüp, adamhorlardan gaçyp gutulmak başardýar.

«Lýusi Enn» gämisi iki aýdan soň Taitiniň kenarynda düşlände, deňizçiler gozgalaň turzup, Melwill türmä düşýär. Soňra Melwill türmeden gaçyp, Awstraliýanyň «Çarlz we Genri» atly başga bir kit awlaýjy gämisine işe girýär. Soň ony Gawaý adalarynda taşlap gidýärler. Ol ýerde birnäçe wagt sergezdançylyk edenden soň, Melwill başga gämilerde deňizçi bolup gulluk edýär. Ony 1844-nji ýylda Nýu Ýorkda gullukdan boşadýarlar.

Öýüne kör köpüksiz dolanyp gelen Melwill bu gören-eşiden zatlary, başdan geçirmeleri barada eser ýazmagyň kül-külüne düşýär. Şeýlelik bilen, 1846-njy ýylda onuň «**Taýpi**» atly ilkinji romany çap edilýär. Bu romanda ýazyjynyň «Akuşnet» gämisinden gaçyp, Nukuhiwa adasyna barşy barada gürrüň berilýär. Ol ýerde Melwill adamhor taýpanyň eline düşýär we bir aýlap ýesirlikde bolýar. Ýazyjy eserinde ýesirlikdäki başdan geçirmelerini we adamhor taýpanyň döp-dessurlaryny beýan edýär.

«Taýpi» romanynyň yzysüre ýazyjynyň «**Omu**» (1847) atly ikinji kitaby çapdan çykýar. Bu romanda ýazyjy Taiti adasynyň ýerli ilatynyň durmuşyny suratlandyrýar. Taitiniň ýerli ilaty eýýäm Ýewro-

panyň we ABŞ-nyň medeniýetini, söwda –satyk, peýdakeşlik häsiýetlerini öwrenipdirler. Indi olar bir-birlerini aldaýarlar. Ada gelen gelmişekler özleri bilen her dürli keselleri-de alyp gelýärler. Ýazyjy bu eserinde kolonizatorlaryň «medeniýetleşdiriji» hyzmaty baradaky mifi, aldawy ýalana çykaryp, çym-pytrak edýär. Beýleki romantik ýazyjylar ýaly, Melwill hem ösen ýurtlardan uzakda, ilkidurmuş-urug gurluşy bilen ýaşaýan taýpalaryň durmuşyny ideallaşdyryp görkezýär we buržuaz medeniýetini tankyt edýär. Ýöne hakykatda Melwilliň özi şol wagşyýana durmuşdan zordan gaçyp gutulýar.

Melwilliň bu eserleri beýan edýän geň-taň däp-dessurlary, ekzotiki temasy arkaly şol döwrüň okyjylarynyň ünsüni özüne çekipdir. Ýöne olaryň pelsepewi ideýalaryna okyjylar düşünmändirler we Melwilliň soňky ýazan eserleri giň köpçülik tarapyndan onçakly gyzylanma bilen kabul edilmändir.

Ýazyjynyň «**Redbern**» (1849), «**Ak penjek**» (1850) atly romanlary Melwilliň terjimehalynyň deňiz syýahatlary, harby deňiz flotunda gulluk edişi baradaky wakalary öz içine alýar. Bu romanlar amerikan romantizminiň durmuşy göni suratlandyrmak usulynda ýazylypdyr. Ýazyjy «**Ak penjek**» romanynda ABŞ-nyň harby deňiz flotunda rehimsiz düzgünleriň höküm sürýändigini paş edýär.

Melwill «**Mardi**» (1849) atly romanynda wakalary fantastikany, allegoriýany we satirany garyşdyryp beýan edýär. Romanyň baş gahrymany öz ýoldaşlary bilen toslanyp tapylan Mardi atly adalar toplumyna barýar. Mardi ýer şaryny, onuň adalary dürli döwletleri aňladýar. Bu romanda ýazyjy Maltusyň filosofiýasyny hem tankyt edýär. Adamlary azaltjak bolup halkyň uruşlary alyp barşy, Diranda (Germaniýa) diýen ýurtda harby oýunlar bilen adamlaryň biri-birini öldürişleri suratlandyrylýar.

Melwilliň «**Mobi Dik**» ýa-da «**Ak kit**» (1851) atly romanynda ýazyjy dünýäde höküm sürýän ýamanlygy nädip ýok edip boljakdygy baradaky meseläni goýýar. Bu roman amerikan edebiýatynyň iň görnükli eseridir.

XVIII asyryň magaryfçylary adamyň tebigat tarapyndan ajaýyp ýaradylandygy baradaky pikiri öňe sürüpdirler. Olar adamlaryň erbetlikleri nadanlykdan, bilimsizlikden gelip çykýar diýip düşünpdirler.

Emma romantikler erbetligiň kökleriniň has çuňrakdygyna düşünipdirler, ýöne onuň sebäplerini bilip bilmändirler.

«Mobi Dik» romanynyda dünýädaki ýamanlyk Ak läheň balygyň keşbinde görkezilýär. Şol Ak balygyň lakamy – «Mobi Dik». Kapitän Ahaw ony öldürip, Ak balygyň adamlara getiren betbagtçylyklary üçin ar aljak bolýar. Ahaw dünýäniň dürli milletlerine deňişli adamlardan topar düzüp, deňizlerde Ak läheňi yzarlap başlaýar.

Romanda Ahaw adamzadyň simwolik keşbi hökmünde görkezilýär. Adamzat asyrlar boýy köp kynçylyklary, azaplary ýeňip geçip, ýagşylyga, hakykata barýan ýoly gözleýär. Şonuň ýaly Ahaw hem kit awlaýjylaryň «Pekod» gämisinde öz topary bilen ençeme deňizlerde ýüzüp, köp kynçylyklary başdan geçirip, Ak läheň bilen göreşýär. Gäminiň ady bolsa bir wagtky hindi taýpasynyň ady bolupdyr. Eseriň soňunda Mobi Dik bilen göreşde gämi we onuň adamlary heläk bolýarlar. Topardan diňe soňra bolup geçen wakalary gürrüň berýän, Izmail atly ýaş ýigit diri galýar.

Kapitan Ahaw Ak balygy agyr ýaralasa-da, läheň gämini we adamlary heläk edýär, ýagny Ahaw ýamanlygy ýok etjek bolup, adamlary bilen bilelikde heläk bolýar.

Melwill ýamanlygyň kökleriniň adamyň aňyndadygyny, onuň adamzat jemgyýetiniň bir bölegidigini nygtaýar. Ýöne ony nädip ýok edip boljakdygyny anyk görkezmeýär.

Ýazyjy özüniň «**Izrael Potter**» (1855) romanynyda ABŞ-nyň garaşsyzlygy ugrunda göreşen adamlaryň ykballary barada gürrüň berýär. Ýazyjynyň «**Aldawçy**» (1857) romanynyda ABŞ-nyň garaşsyzlyk alandan soňky durmuşy beýan edilýär we adaty amerikalylaryň peýdakeşlige kowalaşyp, diňe öz-özüňi bilmek kadalaryna eýerip, ruhy çykgynsyzlyga tarap barýandyklaryny tankydy nukdaýnazardan allegorik keşpleriň üsti bilen suratlandyrylýar.

Melwilliň ömrüniň soňky döwrüne deňişli «**Klareb**» (1876) poemasynda, «**Billi Badd**» (1891) atly meşhur nowellasynda ABŞ-nyň geljegi baradaky pikirler hem-de çylşyrymly ruhy ýagdaýlar öz beýanyny tapýar.

German Melwill 1891-nji ýylda Nýu Ýorkda aradan çykýar.

Giriş

XIX asyryň soňunda XX asyryň başynda Ýewropa ýurtlarynda birnäçe syýasy, ykdysady we sosial-jemgyýetçilik özgerişler bolup geçýär.

Bu döwürde kapitalistik ugur bilen ösýän Ýewropa ýurtlarynda uly kompaniýalar birigip, monopoliýa birleşmelerini döredýärler. Angliýa, Fransiýa, Germaniýa, ABŞ täze koloniýalary, ýurtlary basyp almaklygy güýçlendirýärler. Soňabaka bu ýurtlar dünýäni bölüşmek ugrunda özara uruşlary alyp baryp, 1914-nji ýylda Birinji jahan urşy başlanýar. Maliýe kapitalynyň täsiri güýçlenýär. Şeýle hem indi işçiler bilen iş berijileriň arasyndaky barha ösýän gapma-garşylyklar, çaknysyklar hem edebiýata öz täsirini ýetirýär.

Şu döwürde işçileriň, gullukçylaryň hukuklaryny goramak üçin, kärdeşler arkalaşygy guramalarynyň, toparlaryň döremegi-de, bu döwrüň täze alamatlary bolup durýar. Durmuşda ýüze çykyan ýiti gapma-garşylyklar, çaknysyklar edebiýatda, filosofiýada täze ugurlaryň, täze garaýyşlaryň ýüze çykmagyna getirýär.

Edebi akymlar

Ýewropa ýurtlarynyň köpüsinde XIX asyryň ikinji ýarymynda **realizm** ýa-da «**tankydy realizm**» diýlip hem atlandyrylýan ugur öz ösüşini dowam etdiripdir. R.Rollan, B.Şou, G.Mann, T.Draýzer ýaly ýazyjylaryň eserlerinde durmuşyň kemçilikleri, garyplygyň, jenaýatyň artýandygy görkezilip, olaryň kökleri yzarlanýlar.

Realistik ugur durmuşda duş gelýän hadysalary umumylaşdyryp, bir keşbiň üsti bilen jemgyýetde adamlara mahsus bolan birnäçe häsiýetleri açyp görkezmäge ýykgyň edýär. Suratlandyrylýan wakalar häli-şindi bolup durýan hadysalar hökmünde teswirlenýär, ýagny realizm ugry bolup geçýän hadysalaryň sebäplerini açyp görkezmegi maksat edinýär. Ýazyjylaryň esasy üns merkezinde adam we onuň durmuş şertleri durýar. Şu döwürde tankydy realizm bilen bir hatarda täze akymlar, ugurlar hem ýüze çykýar.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Fransiýada **naturalizm** akymy döreýär. Naturalizmiň esasy alamatlaryny E.Zolýa «**Tejribe romanyny**» (1880) atly eserinde beýan edýär. Naturalizmiň wekilleri filosofyanyň pozitiwizm diýen akymyndan ugur alýarlar. Bu akyma degişli filosoflaryň pikirine görä, tebigatyň kanunlary adamzat jemgyýetine hem degişli bolup durýar. Adamlar bilen haýwanat dünýäsiniň jandarlarynyň arasynda uly bir tapawut ýok. Şoňa görä-de, tebigatyň kanunlary adamlara hem degişli diýip hasap edýärler. Haýwanlar ýaşayyş üçin göreşýärler, ejiz jandarlar heläk bolýarlar, güýçlüler ýaşayar, ýagny tebigy saýlaýyş, seçiş hadysasy bolup geçýär. Pozitiwistler edebiýat, filosofiýa, jemgyýetçilik ylymlary hem matematika, fizika, himiýa, biologiýa ýaly takyk bolmaly diýip hasap edýärler. Şonuň üçin E.Zolýa, Gonkur doganlar we beýleki naturalizm akymynyň wekilleri öz eserlerinde adam häsiýetiniň nesilden-nesle geçişine, adamyň fiziologik, tebigy gurluşyna aýratyn üns berýärler. Ikinjiden, naturalizmiň wekilleri adamzat durmuşynyň jikme-jik detallaryny, onuň ýaşayyş şertlerini takyk öwrenip, ön edebiýatyň üns merkezinde bolmadyk temalary, garyp ýaşayan adamlaryň, magdan gazyjylaryň, demirýolçularyň, dokmaçylaryň durmuşyny suratlandyrýarlar. Emma naturalizmiň wekilleri adamyň jemgyýetiň täsiri bilen kemala gelýändigini ýatdan çykarýarlar.

Dekadans

XIX asyryň ikinji ýarymynda edebiýatda dekadans akymy döreýär. «Dekadans» fransuz sözi bolup, ol «pese düşmek, çüýremek» diýen manyny berýär. Bu sözi ilkinji gezek Teofil Gotýe položitel manyda ulanypdyr. Ol giçki antik döwürde meşhur bolan

ahlaksyzlyk, bulam-bujar pikirler berilmek, gama batyp, durmuşdan gaça durmak ýaly edebiýatda meşhur bolan temalar bilen gyzygypdyr. Soňabaka bu söz medeniýetde düşnüksiz, kadadan çykýan edebi hadysalary aňlatmak üçin ulanylypdyr. Käbir alymlar ölüm temasyny, günä, keselçilik, azgynçylyk ýaly temalary beýan edýän eserleri dekadans akymyna goşýarlar.

XIX asyryň 50-nji ýyllarynda Parižde «**Parnas**» atly edebi topar döreýär. Bu toparyň wekilleri «Sungat sungat üçindir» diýen pikiri baýdak edinip, «sungatyň maksady ýokdur» diýen pelsepäni öňe sürüpdirler. Bu topara Lekont de Lil, Teodor de Banwil, Şarl Bodler ýaly şahyrlar girýär.

Neoromantizm

Buržuaz jemgyýetiniň ýaramaz hadysalaryny, adamlaryň pula kowalaşyp, azgynçylyga, ahlaksyzlyga ýüz urmaklygy käbir ýazyjylary durmuşdan lapykeç edip, olaryň jemgyýetiň ösüşinden närazy bolmagyna getiripdir. Şeýle sebäplere görä bu ýazyjylar öz eserlerinde durmuşda görjek bolýan ajaýyp keşplerini öz arzuw-isleglerine görä suratlandyrypdyrlar. Neoromantizm – bu «täze romantizm» diýmegi aňladýar. Bu ýazyjylar wakalary Afrikada, Aziýada, Günorta Amerikada bolup geýýän gyzykly, ajaýyp başdan geçirmelerden doly eserleri döredipdirler. Şeýle eserlerde päk ýürekli, dostuna wepaly, adamsöýümlü, güýçli gahrymanlar hereket edýär. Stiwenzon, Konrad, Konan-Doýl, Çesterton ýaly ýazyjylar bu akyma degişlidir.

Simwolizm

Simwolizm edebi akym hökmünde XIX asyryň 70-80-nji ýyllarynda Fransiýada döredilip, soňra Belgiýa, Germaniýa, Awstriýa, Russiýa ýaly ýurtlara ýaýrapdyr.

Simwolizm «simwol» – «nyşan» diýen sözden gelip çykypdyr. Simwolistik eserlerde suratlandyrylýan wakalar, ideýalar göçme manyly sözleriň, keşpleriň üsti bilen aňladylýar. Fransiýada Werlen, Rembo, Mallarmé ýaly ýazyjylar simwolizm akymyna degişlidir.

Modernizm

XX asyryň başynda «modernizm» adyny alan täze-**futurizm**, **ekspressionizm** ýaly akymlar peýda bolýar. Modernizm sözi «modern» – «hazirki, täze zamana degişli» diýen iňlis sözünden gelip çykýar. Modernizm sungatda täze tärleri, täze görnüşleri gözlemekdir. Şonuň üçin olar «formalistik akymlar», ýagny täze sungaty, edebiýaty beýan ediji pikiri aňladýan formalary tapmaga ymtylýan akymlar diýip hasap edilýär.

Futurizm

Futurizm (latynça «futurum» – «geljek» diýen sözden alnandyr) Italiýada 1909-njy ýylda Marinetti tarapyndan esaslandyrylýar. Futuristler sungatda, edebiýatda gysga sözlemleri ulanyp, «telegraf diline», «Morzeniň belgilerine»¹ meňzeş täri tapmaga synanyşypdyrlar. Şeýle alamatlar E.Hemingueýiň eserlerinde hem duşýar.

Ekspressionizm

Bu adalga «expression» – «aňlatmak» diýen fransuz sözünden alnandyr. Beýle eserlerde ýazyjy öz şahsy garaýşyna aýratyn üns berip, durmuş hadysalaryny öz görüşi ýaly aňladýar. Şoňa görä-de, suratlandyrylýan zat öz hakyky keşbinden üýtgeşik, çendenaşa çişirilen, bulaşyk ýa-da betgelşik edilip görkezilýär.

Impressionizm

Akymyň ady «Impression» – «täsir etme, täsir alma» diýen manyny berýän sözden alnandyr. Bu akym Fransiýada XIX asyryň ahyrynda sungatda (Mone, Renuar, Dega we başg.) döräpdir. Impressionizm durmuşda her pursatda üýtgäp durýan hadysalaryň täsirini, ösüşini görkezýär. Impressionizm dogruçyl, real hadysalary inkär etmeýär, ýöne ony dürli, üýtgäp durýan görnüşlerde görkezýär hem-de şol pursatda suratkeşiň ýa-da ýazyjynyň duýgulary bilen baglanyşdyrýar. Çeper eserlerde D.Konrad, K.Gamsun, O.Waýld ýaly ýazyjylaryň eserlerinde bu alamatlar görünýär.

¹ Morzeniň belgileri – Samuel Finli Bris Morze (1791-1872) - amerikan oýlap tapyjysy, ol uzak aralyga habar ibermek üçin nokatlara we kese çyzyklara esaslanan telegraf elipbiýini oýlap tapýar.

FRANSUZ EDEBIÝATY (1871-1917)

Giriş

1830-njy ýyllardan başlap, fransuz jemgyýetinde täze gapma-garşylyklaryň ösýän şertlerinde, fabrik-zawodlaryň, kärhanalaryň eýeleri we işçileriň arasyndaky özara garşylyklaryň, göreşiň ýitileşen döwründe fransuz edebiýatynda täze temalar, akymlar we tärler ýüze çykýar.

1850-1871-nji ýyllar aralygynda Fransiýanyň döwlet gurluşynyň «Ikinji respublika» diýip at alan döwründe Napoleon III höküm sürýär. Bu döwürde Napoleon III birnäçe basybalyjylykly häsiýetli uruşlary alyp barýar. Emma 1870-1871-nji ýyllarda fransuzlaryň Prussiýa garşy urşunda Napoleon III ýeňlip, goşuny bilen ýesir düşýär. 1871-nji ýylyň 18-nji martynda Parižde işçiler ýaragly gozgalaň turzup, häkimiýeti öz eline alýarlar we Pariž Kommunasyny ygylan edýärler. Emma fransuz buržuaziyasy Týeriň baştutanlygynda 1871-nji ýylyň 28-nji maýynda Pariž Kommunasyny derbi-dagyn edýär.

Fransiýanyň ondan soňky ösüşi täze imperializm basgançagyna geçýär. Ýurtda iri monopoliýalar döräp, XIX asyryň 90-njy ýyllary Fransiýa Afrikada Günbatar Sudany, Madagaskary, Dagomeýany basyp alyp, öz koloniýalaryna öwürýär. Biraz wagtdan soň Fransiýa Marokko garşy harby hereketlere başlaýar.

XIX asyryň ahyrynda dünýäniň kuwwatly döwletleriniň täze ýurtlary basyp almak meýilleri güýçlenip, täze bir ýagdaý ýüze çykýar. Indi iri döwletleriň özara çaknyşyklary ýitileşýär. Şeýlelikde, 1914-nji ýylda Birinji jahan urşy başlanýar.

1917-nji ýylda Russiýada Oktýabr rewolýusiýasy bolup geçýär we dünýäde ilkinji gezek kapitalistik sistema, gurluşa garşy durýan sosialistik döwlet gurulýar.

Şu döwürde fransuz edebiýatyna Balzak, Merime, Stendal, Gýugo ýaly zehinli ýazyjylaryň döplerini dowam etdirýän, täze ýaş ýazyjylaryň nesli gelip goşulýar. Ol ýazyjylar öz eserlerinde täze ideýalary öňe sürüp, täze çeperçilik tärlerini, serişdelerini ulanýarlar, sebäbi durmuşyň çylşyrymly hadysalaryny, wakalaryny dogruçyl açyp görkezmek üçin, ýazyjylar täze usullary, tärleri gözleýärler.

Emil Zolýa
(1840-1902)

Emil Zolýa XIX asyryň ikinji ýarymynda Fransuz jemgyýetiniň durmuşyny iň gowy görkezen ýazyjydyr. Ol fransuz edebiýatynyň Stendal, Balzak, Flober ýaly görnükli realist ýazyjylarynyň iň gowy döplerini döwam etdiripdir. Ýöne ol edebiýat meýdanyna girende täze tärleri, ugurlary gözläp, naturalizm akymynyň teoriýasynyň düýbünü tutýar. Zolýanyň esaslandyran naturalizm usuly ýazyjylardan edebiýatda durmuşy suratlandyrmakda ylmy takyklygy talap edip, diňe anyk faktlara daýanyp, gahrymanlaryň nesilme-nesil gelip çykyşyny derňemek, nesil yzarlamak ýaly talaplary öňe sürýär. Zolýa gahrymanlaryň häsiýetiniň olaryň ene-atasyndan, ganyndan geçýänligini esas edinip, şony derňemeklik hem-de olaryň ýaşayş şertlerini bilmeçlik edebiýatda takyklygy döredەر diýip pikir edipdir. Ol nesil yzarlaýş teoriýasyna aýratyn üns berýär. Emma adamlaryň ýaşayş şertlerini Zolýa dar manyda alýar. Ol adamzat jemgyýetiniň taryhyny fiziologiýanyň kanunlaryna laýyklykda derňemelidigi baradaky pikiri öňe sürýär. Ýazyjy adamyň ilki bilen jemgyýetiň önümidigini, onuň tutuş jemgyýetiň ýaşayş şertleri, medeniýeti, ideologiýasy bilen berk baglanyşygyny ünsden düşürýär.

Emil Zolýa 1840-njy ýylyň 2-nji aprelinde Parižde dogulýar. Ýöne onuň çagalyk döwri Fransiýanyň günorta tarapynda ýerleşýän Ekse şäherinde geçipdir. Onuň kakasy demir ýol, kanal gurujy zehinli inžener we oýlap tapyjy bolupdyr. Ol gelip çykyşy boýunça italiýaly eken. 1847-nji ýylda Zolýanyň kakasy aradan çykýar we onuň maşgalasy ýaşayş üçin zerur bolan maddy serişdesiz galýar.

1858-nji ýylda Emil Zolýa Pariže göçýär. Onuň uniwersitetde okap, bakalawr derejesini almak niýeti başa barmaýar. Sebäbi maddy ýetmezçilik zerarly okuwyny gutaryp bilmeýär. Gün-güzeran görmek

üçin dürli işlerde işlemeli bolýar. Şol döwürden başlap, Emil Zolýa goşgy düzüp, döredijilik işi bilen meşgullanyp başlaýar. 1862-nji ýylda E.Zolýa kitap neşirýatynda ammar işgäri, kitaplary gaplara salyjy bolup, hemişelik işe girýär. Ammar işgäri bolup işlän döwründe Emil Zolýa gazet-žurnallara habarlar, edebi oçerkler ýazyp başlaýar. Birnäçe wagt geçensoň, Zolýa edebiyat bilen ymykly meşgullanyp, öňki işini taşlaýar.

1864-nji ýylda Emil Zolýa özüniň «**Ninonyň ertekileri**» atly ilkinji hekaýalar ýygyndysyny çap etdirýär. Emil Zolýanyň şol döwürde ýazan romanlary heniz gowşak bolup, olar adygyp bilmändir.

Emil Zolýanyň 1867-nji ýylda ýazan «**Tereza Raken**» atly eseri onuň ilkinji naturalistik häsiýetli romanydyr. Bu romanda ýazyjy Tereza atly aýalyň öz söýgüli bilen ärini öldürişini we eden işine puşman edip, ruhy ezýet çekişini jikme-jik beýan edýär. Emil Zolýa şu döwürde naturalizm hakynda birnäçe ylmy işler ýazýar. «**Tejribe romany**» (1880), «**Naturalizm teatrdä**» (1881) atly eserlerinde Emil Zolýa naturalizmiň aýratynlyklaryny, esasy talaplaryny, kadalaryny beýan edýär. Bulardan başga hem şu döwürde ol dürli temalara, žanrlara ýüzlenýär, dürli mazmunly hekaýalary, publisistik eserleri, teatr üçin pýesalary we birnäçe romanlary ýazýar.

1871-nji ýyldan başlap Balzagyň «Adamzat komediýasy» ýaly romanlar toplumyny ýazmaklygy maksat edinýär. Ol bu romanlar toplumynda bir maşgalanyň 20 ýyllyk taryhyny beýan etmegi ýüregine

düwýär. Şeýlelikde, ol «**Rugon-Makkarlaryň maşgalasy**» (1871–1893) atly ýigirmi sany romandan durýan ajaýyp eserini ýazýar. Bu romanlar toplumyna «Rugonlaryň ösüşi» (1871), «Olja» (1871), «Parižiň içi» (1873), «Plassanyň basylyp alynmagy» (1874), «Abbat Murenin etmişi» (1875), «Onuň alyhezreti Ežen Rugon» (1876), «Duzak» (1877), «Söýgiň sergezdaný» (1878), «Nana» (1880), «Joş» (1882), «Zenan bagty» (1883), «Durmuşyň şatlygy» (1883), «Žerminal» (1885), «Döredijilik» (1886), «Ýer» (1887), «Arzuw» (1888), «Adam-haýwan» (1890), «Pul» (1891), «Derbi-dagyn» (1892), «Lukman Paskal» (1893) atly romanlar girýär.

Ýazyjynyň birinji «**Rugonlaryň ösüşi**» (1871) atly romanynda maşgalanyň düýbünü tutujy, nerw keselli Adelaida Fuk, onuň Rugon atly birinji daýhan äriden bolan çagalary we agtyklary hem-de Makkar atly ikinji ykmanda, arakhor we kontrabandist¹ äriden bolan çagalary barada gürrüň berilýär.

Ýazyjy öz eserinde şol çagalaryň ene-atasynyň nerw keselleriniň, arakhorlugyň olaryň çagalaryna nähili täsir edendigini görkezmegi maksat edinýär. Romanyň sözbaşysynda ýazyjy: «Men jemgyýetde bir maşgalany, uly bolmadyk adamlar toparyny we jemgyýetde onuň özüni alyp barşyny, soňra ösüp, ulalyp, onuň göräýmäge dürli-dürli bolan, emma derňewiň görkezişi ýaly özara baglanyşkly on, ýigirmi adama jan berşini görkezmek isleýärim. Men adamdan adama geçýän baglanyşygy yzarlamaga synanyşmak isleýärim²» diýip ýazýar. Emma romanyň mazmuny Fransiýanyň şol döwürdäki syýasy we ykdysady durmuşyny giň gerim bilen görkezýär. Esasy çaknyşyk, gapma-garşylyk respublikanyň we Bonapartyň, ýagny imperiýanyň tarapdarlarynyň arasynda, bir çetde ýerleşen Plassan atly uly bolmadyk şäherde bolup geçýär. Emma bu kiçijik şäher tutuş Fransiýanyň syýasy keşbini suratlandyrýar.

«Rugon-Makkarlaryň maşgalasy» atly romanlar toplumynyň başlangyç eseri bolan bu romanda bir maşgalanyň taryhy Ikinji imperiýanyň taryhy bilen baglanyşykda görkezilýär. Romandaky waka-

¹ Kontrabandist – gümrükhanada gümrük tölemän, araçakden gizlin haryt geçirýän adam.

² Эмиль Золя. Карьера Ругонов. – Москва, 1955, стр. 3.

lar 1851-nji ýylyň dekabrynda on mülük ilaty bolan uly bolmadyk Plassan şäherinde bolup geçýär.

Rugon-Makkarlar maşgalasynyň düýbünü tutujy, nerw keselli Adelaida Fuk ömrüniň soňky günlerini dälhanada geçiren, baý, uly emlägiň eýesi bolan adamyň gyzy bolupdyr. Kakasynyň nerw keseli Adelaida hem geçipdir. Kakasy ölenden soň Adelaida Rugon atly öz mülkünde batrak bolup işleýän bir daýhana durmuşa çykýar. Olaryň Pýer atly ogly bolýar. Ýöne bir ýyl üç aý geçensoň, Adelaidanyň äri Rugon kellesinden gün geçip aradan çykýar. Soň Adelaida «sergezdan Makkar» atly belli bir pişesi bolmadyk, bir arakhor adam bilen söýüşýär we onuň bilen ýaşaýar. Adelaidanyň Makkardan iki sany nikasyz çagasy, bir ogly we bir gyzy bolýar. Şeýlelikde, Adelaidanyň Rugondan bolan Pýer atly ogly, Makkardan bolan Antuan atly ogly, Ursula atly gyzy bile ösüp ulalýarlar.

Pýer Rugon özünü ejesiniň kanuny mirasdüşeri hasaplap, kem-kemden öý hojalygyny, ekin meýdanyny, mülklerini öz eline alýar.

Makkardan bolan Antuan harby gulluga alynýar, ýöne ony pul bilen gullukdan alyp galmak mümkinçiligi bolsa-da, Pýer onuň üçin bir köpük pul töläsi gelmeýär. Ursula şlýapa fabriginde işleýän Mure atly bir işçä durmuşa çykýar. Oňa-da Pýer hiç zat bermän, indi ondanam dynandygyna begenýär. Mülki doly eline almak üçin Pýere indi diňe ejesi Adelaidadan dynaýmak galýar. Sebäbi onuň ejesi bilen bir öýde ýaşasy gelmeýär. Ol ejesiniň Makkar bilen nikasyz ýaşayandygyna namys edýär. Birnäçe wagtdan Makkaryň araçäkde öldürilmegi Pýeriň bu meseläni çözmegini aňsatlaşdyrýar. Adelaida Makkaryň miras goýup giden öýüni, emlägini alyp, şol ýerde ogly Pýerden aýry ýaşaýar. Şeýlelikde, Pýer mülküň doly hojaýyny bolup galýar.

Pýer ene-atasynyň mülküne eýe bolup, ekerançylyk bilen meşgullanmak islemeýär, ol bu mülki satyp, bir söwdagäriň gyzyna öýlenip, birden baýamak isleýär. Pýer ahyrsoňy öz maksadyna ýetýär. Ol Felisita Puek atly ýag satyjynyň gyzyna öýlenýär, öz öýüni we mülküni satýar. Mülki satmaga Pýeriň hukugy bolmasa-da, ejesine satyş resminamasyna gol çekdirip, bar puly özi alýar.

Pýer aýaly Felisita bilen baýajak bolup, otuz ýyl töweregi jan etselerem, olaryň maddy ýagdaýy gowulaşmaýar. Pýeriň baýamak

baradaky arzyly islegi 1851-nji ýylyň dekabrynda Respublikanyň güýçleriniň ýeňlip, imperator Napoleon III-niň häkimiýet başyna geçmegi bilen amala aşýar. Pýer özüniň köpden bäri arzuw edip gelýän salgyt ýygnaýjylyk wezipesini alýar. Onuň ogullary (onuň üç oglu, iki gyzy bar) bolsa baýamak, wezipe almak niýeti bilen Pariže gidýärler.

Zolýanyň beýleki romanlarynda Pýeriň Ežen Rugon diýen ogly Ikinji imperiýanyň ýokary wezipeli adamlarynyň hataryna goşulýar. Onuň dogany Aristid Sakkar familiýasyny alyp, iň bir baý, işewür adamlaryň birine öwrülýär. Respublikanyň tarapynda çykyş edýän Adelaidanyň agtygy ýaş Silwer özüniň Mýetta atly söýgülisi bilen bile azatlyk, deňlik ugrundaky göreşde wepat bolýarlar.

Ýazyjy romanda Respublikanyň tarapynda çykyş edýär we bonapartçylary ýigrenç bilen suratlandyrýar, olaryň ölen adamlaryň ganyny depeläp, arak, meý içip mesirgeýişlerini beýan edýär. Ol halkyň öz azatlygy, bagtly durmuşy üçin göreşe barýan ýörişini romantiki öwüşginde suratlandyrýar, olaryň joşan derýa ýaly möwç urýan äpet güýjüni görkezýär. Silweriň we Mýettanyň ölümi halkyň arzuwlarynyň puç bolşuny aňladýar. Azatlygy, halkyň hukuklaryny depeläp, öz bähbitleri üçin gan döküp häkimiýet başyna geçen Plassanyň buržuaziýa wekilleri Pýer başlyklaýyn imperator Lui Bonapart III saglygyna meýli bulgur göterip, özleriniň ýeňişlerini belleýärler.

Şeýdip, Rugonlaryň ýokary häkimiýete tarap açylan ýoly, ösüşi başlanýar. Şol sebäpli roman «Rugonlaryň ösüşi (karýerasy)» diýlip atlandyrylýar.

«Rugon Makkarlaryň maşgalasy» atly romanlar toplumyna girýän eserleri birnäçe temalaryň daşynda jemlemek mümkin. Buržuaziýanyň durmuşy «Rugonlaryň ösüşi», «Baýlyk», «Parižiň içi», «Pul» ýaly romanlarda görkezilýär. «Duzak», «Žerminal», «Ýer» atly romanlar halkyň durmuşyny görkezýär. Şeýle hem bu romanlarda din, sungat, döredijilik temalary beýan edilýär. Bu romanlaryň içinde ýazyjynyň «**Žerminal**» (1885) atly romany onuň döredijilik usulyny, ideýa çeperçilik aýratynlyklaryny öwrenmek üçin wajypdyr.

Emil Zolýanyň «Žerminal» atly eseri ähmiýetli durmuşy-sosial romanlaryň biridir. Bu romanyň wakalary Monsu atly kiçijik şähercede bolup geçýär. Romanda kömür kâninde işleýän işçileriň dur-

muşynyň kömür gazyp almaklygyň pese düşüp, krizise uçran wagtyndaky pursatlary görkezilýär. Şonuň üçin Mae atly işçiniň maşgalasy we beýleki işçiler näçe işleseler-de, garyplykdan çykyp bilmeýärler. Olar bu ýagdaýdan çykmak üçin göreşýärler.

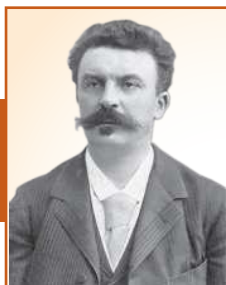
Ýazyjy öz romanynda surnukdyryjy, agyr zähmetiň adamlary haýwanlyk hetdine ýetirýändigini ussatlyk bilen görkezýär, işçileriň zähmet we ýaşaýyş şertlerini jikme-jik suratlandyrýar.

Romanyň ady hem simwolik häsiýetlidir. «Žerminal» – bu rewolýusiýanyň senenamasynda ýaz aýynyň adydyr. Şoňa görä-de, işçileriň öz hukuklary, bagty üçin göreşi ýaz aýynda ekilen tohum ýaly öz hasylyny berjekdigini beýan edýän sözler bilen ýazyjy eserini soňlaýar.

Emil Zolýa öz romanlarynda fransuz jemgyýetiniň hemme gat-laklaryny suratlandyrýar. Onuň «Ýer» (1887) atly romany fransuz daýhanlarynyň durmuşyndan söz açýar. Eserde daýhanlar näçe tu-tanýerli, irginsiz zähmet çekselerem, olaryň güzerany gowulanmaýar. Öz maşgalasyny eklejek bolup, daýhanlar her bir daban ýer üçin göreşýärler, hatda ýer üçin jenaýata hem ýüz urýarlar.

Emil Zolýa döredijiliginiň pajarlaýan wagtynda, 1902-nji ýylda pejiň ugar gazy tutup, tarpa-taýyn aradan çykýar.

Gi de Mopassan
(1850-1893)

«Heý, adamy durmuş hakykaty ýaly tolgundyryň başga zat bar-my?» diýip aýdan Gi de Mopassanyň döredijiligi diňe bir fransuz ede-biýatynda däl, eýsem dünýä edebiýatynda hem öz ajaýyp hekaýalary we romanlary bilen görnükli orun eýeleýar.

Mopassanyň öndümlü işlän 1880-nji ýyllarynda fransuz edebiýatynda naturalizm akymy meşhur bolsa-da, ýazyjy öz döredijiliginde Balzak, Flober ýaly realizmiň görnükli wekilleriniň döwam etdirýär.

Mopassan 1850-nji ýylyň 5-nji awgustynda Fransiýanyň Normandiýa welaýatynyň Turwil-Sýur-Ark diýen şäherçesinde eneden dogulýar. Onuň çagalyk we ýetginjeklik döwri Normandiýada, deňiz kenarynda daýhanlaryň we balykçylaryň çagalarynyň arasynda geçipdir. Ol köşk gatlagyna degişli, baý bolmadyk dworýan maşgalasyndan bolup, kakasy Gýustaw de Mopassan Parižiň biržasynda dellamakler bolup işläpdir. Ejesi örän bilimli, ýöne nerw keselli, gyňyr häsiýetli zenan eken. Mopassan başlangyç bilimi Iweto şäherindäki dini mekdepde alýar we soňra Ruan şäherindäki liseýde okaýar. Soňra Gi de Mopassan 1869-njy ýylda Kan şäherindäki uniwersitetiň hukuk fakultetine okuwa girýär, ýöne 1870-nji ýylda fransuz-german urşy başlanyp, Mopassan harby gulluga çagyrylýar we soňra fransuz goşuny ýeňlip, yza çekilende ol ýesirligiň bári ýanyndan gaýdýar.

Uruşdan soňra Mopassan ilki Deňiz ministrliğinde, soňra Magaryf ministrliğinde işleýär.

Mopassanyň durmuşynda edebiýat we sungat aýratyn orun tutupdyr. Olaryň gelim-gidimli öýüne suratkeşler, ýazyjy-şahyrlar köp gelýän eken.

Mopassan öz döredijiliginde beýan edýän wakalaryny, eserleriniň gahrymanlaryny öz töweregini gurşap alýan jemgyýetden, bolup geçýän hadysalardan, durmuşyň akymyndan synçylyk bilen susup alypdyr. Ol aýratynam Sena derýasynda gaýykda ýüzmäni, gezelenç etmäni gowy görýän eken. Ýazyjy şeýle gezelençleri wagtynda gören-eşiden zatlaryny soňra öz eserlerinde ussatlyk bilen beýan edipdir.

Döredijilik işi bilen ir meşgullanyp ugran Mopassan öz eserlerini ilki bilen özüniň talapkär mugallymy Gýustaw Flobere görkezip, soňra onuň maslahat bermegi bilen birbada çap etdirmekden saklanypdyr.

Mopassanyň «**Tokgaja**» atly ilkinji hekaýasy 1875-nji ýylda neşir edilipdir. Ony ilkinji okap gören Gýustaw Flober «Bu hakyky ussat ýazylan eser¹» diýip, hekaýa ýokary baha beripdir.

¹ История зарубежной литературы XX века. 1971-1917. Под ред. проф. В.Н. Богословского и проф. З.Т. Гражданской. – Москва, 1989, стр. 59.

Hekaýanyň wakalary uruş döwründe bolup geçýär. Harby goşun ruhdan düşüp, öz watanyny duşmanyň eline berip yza çekilýär. Şeýle ýagdaýda Mopassan göräýmäge bir ýönekeý wakany, ýagny on sany ýolagçynyň Ruan şäherinden Gawra gidişini beýan edýär. Ýolagçylar iki at goşulan, üsti ýapyk paýtun-arabada ýol aşýarlar. Bu ýolagçylar basybalyjy nemeslerden gaçmaýarlar. Olaryň diňe söwda-satyk, işewür maksatlary bar. Olar başga şähre gitmek üçin rugsat hatyny hem tanyş nemes ofiserleriniň üsti bilen alýarlar.

Ýazyjy şol paýtunda gidip barýan on sany ýolagçynyň her birine doly häsiýetnama berýär, olaryň hemmesi şäheriň «hormatlanýan» adamlary, emma olaryň arasynda «hormatlanmaýan» gatlakdan bolan, «Tokgaja» lakamyny alan, jemgyýetiň «özünü ýeňil alyp barýan» bölegine degişli bolan bir zenan hem bar. Ol zenan bu baý, «hormatly» adamlaryň arasyna tötänleýin düşse-de, hekaýada Tokgaja we beýleki ýolagçylar öz aralarynda berk baglanyşykly ýagdaýa uçraýarlar. Olar ýoly bile geçmeli bolýarlar. Ýazyjy bu baý ýolagçylaryň ýalan «watançylygyny», wepasyzlygyny, ikiýüzlüligini ownujak zatlaryň üsti bilen, teýeneli äheňde paş edýär. Emma «hormatlanmaýan» gatлага degişli Tokgaja ahlak, wyždan we watançylyk duýgulary babatda öz ýolagçy ýoldaşlaryndan has ýokary derejede bolup çykýar.

Mopassanyň hekaýalarynda buržuaz jemgyýetinde adamlaryň pula, baýlyga kowalaşyp, arassa ahlak, ynsanperwerlik, adamsöýümlilik

duýgularyny unudýandyklaryny ussatlyk bilen görkezýär. Bu hekaýalar möçberi boýunça uly bolmasa-da, çuň many-mazmuna eýedir. Şeýle hekaýalaryň biri bolan «**Meniň Žýul daýym**» atly nowellasyny-da ýazyjy bir baý maşgalanyň agzalarynyň gezelenç wagtynda öz garyp düşen garyndaşlaryny «tanamaýyşlaryny» çaganyň nukdaý nazaryndan onuň gürrüni arkaly beýan edýär.

Ýazyjynyň «**Simonyň kakasy**» atly nowellasynyda demirçi ussa Filipp Remi beýleki çagalaryň Simon atly nikasyz doglan oglanjyga masgaralamak bilen azar berýändiglerini görüp, oglanjygy goramak üçin, oba adamlarynyň näme diýjegine seretmän, Simonyň ejesine öýlenýär.

Mopassanyň esasy öndümlü döredijilik ýyllary bary-ýogy on ýyl çemesi bolsa-da, ol ençeme hekaýalar toplumyny we birnäçe romanlary döredýär.

Ýazyjynyň «**Durmuş**» (1883) atly romany Žanna atly päk ýürekli bir gyzyň durmuş ýoluny beýan edýär. Žanna ilki buthanada terbiýe alýar. Ol mekdebi gutaryp öýlerine gelensoň, Žýulýen de Lamar atly baý adama durmuşa çykýar. Emma ol adam Žannany aldaýar, diňe öz-özünü bilip ýaşaýar. Žanna durmuşyň dürli kynçylyklaryna duçar bolup, ruhdan düşüp, lapykeç bolýar. Emma onuň Rozali atly hyzmatkari oňa kömek edip, ony doly garyp düşmekden halas edýär.

Mopassan «**Eziz dost**» (1885), «**Biziň ýüregimiz**», «**Pýer we Žan**» (1887) «**Ölüm ýaly güýçli**» (1889), ýaly romanlarynda fransuz jemgyýetiniň durmuşy, maşgala, söýgi, adamlaryň ahlaksyzlygy ýaly temalar hem-de olaryň pul, wezepe üçin wyždanyny satyşy açylyp görkezilýär.

«**Eziz dost**» («**Bel Ami**», 1885) romany

Mopassan «Eziz dost» romanynda päk ýürekli adamlary çürkäp, olaryň durmuşyna ýamanlyk, azgynçylyk getirýän adamyň keşbini suratlandyrýar. Bu eser sosial tankydy häsiýetli roman bolup, onda ýönekeý, hiç bir aýratyn zehini bolmadyk, diňe özi barada pikir edip, beýleki adamlary öz bähbidi üçin rehimsizlik bilen ulanýan Žorž Dýurua barada gürrüň berilýär.

Dýurua gelip çykyşy boýunça obada, daýhan maşgalasynda önüp-ösýär. Ol Afrika-da fransuz goşunynyň hatarynda gulluk edýär. Soňra ol harby gullukdan boşap, Pariže gelen wagty jübüsünde şäherde ýaşar ýaly puly galmaýar. Ol öz galanja puluny hasaplap: «Şu gün ýigrimi sekizinji iýun, aýyň birine çenli üç frank kyrk santim pul galýar. Bu bolsa iki gezek günortanlyk nahar, hiç hili ertirlik nahar edinmeli däldigini ýa-da iki gezek ertirlik edinip, günortan hiç zat iýmeli däldigini aňladýar¹» diýip, içini gepledýän Dýurua iş gözlejek, gazanç etjek bolup alada galmaýar. Tersine, duşundan geçip barýan, özüni ýeňles alyp barýan aýallary synlap, olara hyrydar göz bilen garaýar.

Žorž Dýurua Afrikada, Alžiriň günortasynda gullukda geçiren iki ýylyny, şol döwürde araplary iň soňky teňňelerine çenli talaýşyny ýadyna salýar. Ol uled-alan taýpasyndan bolan üç sany araby öldürişini, munuň «ýigrimi towuk, iki goýun, altyn, ondan başga-da olara ýarym ýyllap gülere zat bolandygyny²» ýatlaýar.

Emma Parižde beýle zatlary edip bolmaýandygyny Dýurua ahmyr bilen boýun alýar. Ol köçede tötänden Forestýe atly köne dostuna duş gelip, onuň teklibine eýerip, žurnalist bolup gazete işe ýerleşýär, emma Dýuruanyň makala ýazmakdan başy çykmaýar. Forestýeniň aýaly Madlena oňa makala ýazmaga kömek berýär. Şol bir wagtda Dýurua wagtyny ýitirmeýär. Ol Madlenanyň ýanyna «iň gowy we iň ýakyn dosty³» graf de Wodrek atly çal saçly, baý adamyň gelýändigini görüp, Madlenanyň jorasy hanym de Marel bilen tanyşýar.

Hanym de Mareliň äri Demirgazyk demir ýolunda barlagçy bolup işleýär. Ol her aýda bir hepde öýünde bolýar. Şeýle mümkinçilikden peýdalanyp, Dýurua ýygy-ýygýdan hanym de Mareliň öýüne gatnap ugraýar. Hanym de Mareliň Lorina atly kiçijik gyzy Dýuruany

¹ Ги де Мопассан. Милый друг. – Москва, 1980, стр. 15.

² Görkezilen eser, 17 sah.

³ Görkezilen eser, 46 sah.

gowy görüp, ejesi ýaly oňa «Eziz dost» diýip ýüzlenýär. Soňa-baka Dýuruany tanaýan zenanlar oňa şol lakam bilen ýüzlenip başlaýarlar.

Dýuruanyň hanym de Marel bilen duşuşyklary barha ýygylaşýar. Hanym Klotilda de Marel Dýurua bilen hiç hili päsgeçiliksiz duşuşyp durmak üçin, iki otagly jaýy ýörite kireýine tutýar. Jaýyň kireýini hem onuň özi töleýär. Olar restoranlara hem bile barýarlar. Ýöne bar harajaty Dýurua hanym de Mareliň gapjygyndan töleýär.

Dýurua dosty Forestýeniň aýaly Madlenany hem ýatdan çykarmaýar. Madlena oňa wagtal-wagtal kömek edýär. Dýurua hanym de Mareliň: «Kim durmuşda üstünlik gazanjak bolsa, ol hakyky hazyna¹» diýip, Madlena barada aýdan sözlerini berk ýatda saklap, Madlena bilen hem ysnyşykly aragatnaşyk saklaýar, onuň äri aradan çykanndan soň bolsa, onuň bilen nikalaşýar.

Dýurua öz adyny ikä bölüp, özüne «Dýu Rua de Kantel» diýen dworýan adyny alýar.

Dýurua öýlenenden soň hem onuň beýleki zenanlar bilen söýgi gatnaşyklary dowam edýär. Ol hanym Wirjiniýa Walter bilen hem arany sazlaýar, sebäbi oňa ýokary gatлага aralaşmak gerekdi. Hanym Walter «tä tabyda girýänçäm seniňki» diýip, Dýuruany söýýär, emma Dýurua ondan sowaşyp, onuň gyzy Sýuzanna bilen ysnyşýar. Soňra hanym Walterden ýüz öwrüp, aýalyny-da taşlap, baý işewür, «Fransuz durmuşy» gazetiniň başlygy, neşir edijisi jenap Walteriň gyzy Sýuzanna Waltere öýlenýär.

Romanda Mopassan Žorž Dýuruanyň azgyn, ahlaksyz adamdygyny dürli ýagdaýlarda açyp görkezýär. Ol hiç kime wepa bermeýär. Onuň üçin hiç hili mukaddes zat ýok, ol ähli adamlary diňe öz şahsy isleglerini kanagatlandyrmak üçin ulanýar, ol barypýatan egoist. Ýazyjy tutuş romanda adamlaryň öz söýgi islegleri, duýgulary bilen ýaşaýandyklaryny görkezýär. Gahrymanlaryň ruhy dünýäsi garyp, olar belent maksatlar, ideallar üçin göreşmeýärler.

Hanym de Marel, Madlena aslynda örän zehinli, ukyply, adamkärçilikli zenanlar, ýöne olar maddy bähbitler esasynda baglaşylan nikanyň ýesiri bolup, şol maşgalanyň şatlyksyz durmuşyndan gaçyp, gapdaldan söýgi gözleýärler. Žorž Dýurua bu ýagdaýdan ussatlyk

¹ Ги де Мопассан. Милый друг. – Москва, 1980, стр. 110

bilen peýdalanyp, olaryň hasabyna ýaşaýar, wezipa, hökümet sylaglaryny alýar, ýokary gatлага aralaşýar, öz baran ýerinde azgynçylygy, ahlaksyzlygy döredýär.

Ýazyjy söwda-satyk, pula, wezipä kowalaşýan buržuaz jemgyýetinde ýönekeý, hakyky adamkärçilik gatnaşyklarynyň bozulmagynyň adamlaryň durmuşynda ruhy boşlugy döredýändigini we olaryň wagşyýana duýgularyny oýarýandygyny görkezýär.

Gi de Mopassan kyrk üç ýaşynda, agyr ruhy kesele duçar bolup, 1893-nji ýylyň 6-njy iýulynda hassahanada aradan çykýar.

Gi de Mopassanyň eserleri ynsan psihologiýasyny, onuň häsiýetini açyp görkezmekde realistik prozanyň ajaýyp nusgalary bolany üçin onuň eserleri indi iki asyryň dowamynda dünýä dillerine, şol sanda türkmen diline terjime edilip gelinýär.

«Dünýä edebiýaty» žurnalynyň 2016-njy ýylda çykan 4-nji sanynda Mopassanyň «Pýer bilen Žan» romany ýazyjy we terjimeçi Atajan Tagan tarapyndan terjime edilip çykaryldy. Onuň sözbaşysynda: «Dünýä edebiýatynyň taryhynda adam tebigatyny, onuň içki dünýäsini pynhan duýgularyny açyp görkezmekde Gi de Mopassanyň derejesindäki ussatlyga ýeten ýazyjy az-azdyr¹» diýlip ýazylmagy-da, ýazyjynyň dünýä derejesinde abraýynyň uludygyny görkezýär.

Anatol Frans
(1844-1924)

Anatol Frans 1844-nji ýylda Parižde dogulýar. Onuň kakasy Fransua Tibonyň Sena derýasynyň kenarynda kitap dükany bar eken. Şoňa görä-de, kitaplary, şol kitap dükanyna gelýän adamlar Anatol Fransyň aňynda güýçli täsir galdyrypdyr.

¹ Gi de Mopassan. Pýer bilen Žan. Dünýä edebiýaty, 2016-njy ýyl, №4.

Anatol Fransyň kakasynyň ady Fransua Tibo bolsa-da, ýazyjy öz watanyny çäksiz söýýänligi üçin özüne «Frans» diýen edebi lakamy alypdyr.

Anatol Frans şöhratly ýazyjy bolup ýetişende adamlar onuň dürli hadysalar, ýurtlar, edebiýat, filosofiýa barada diýseň köp zatlary bilýändigine geň galanlarynda, Anatol Frans bu zatlary kitaplardan okandygyny aýdýan eken.

Anatol Frans döredijilige goşgy goşmak bilen başlaýar. XIX asyryň 70-nji ýyllarynda ol «**Altyn poemalar**» atly goşgular ýygyny dysyny we «**Korinfdäki toý**» atly goşgy bilen ýazylan dramasyňy neşir etdirýär. Bu döwürde Anatol Frans antik döwrüň medeniýeti, edebiýaty bilen ýakyndan gyzyklanýar. Ol gadymy grek edebiýatynyň äheňlerine esaslanyp ýazylan, din we ahlak temasyňy beýan edýän «Korinfdäki toý» atly dramasynda hristian dininiň dörän döwründe, ýagny I asyrdan bolup gecen wakalary beýan edýär. Gippiý atly oglan Dafna diýen gyzy söýýär. Olar nikalaşmak üçin şert edişýärler. Emma Gippiý uzak syýahata gidende Dafnanyň ejesi keselläp, özüniň sagalmagy üçin gyzyny buhana berýär we onuň durmuşa çykmazlygy barada hudaýa söz berýär.

Anatol Frans bu poemada hristian dininiň ahlak kadalarynyň, ýörelgeleriniň ynsan durmuşynyň kanunlaryna ters gelýändigini görkezýär. Poemada Gippiý gaýdyp gelensoň öz söýgüli Dafnany tanamajak bolýar. Çünki ol örän horlanypdyr, indi ol Gippiý bilen öňki ýaly ysnyşykly, söýgi barada gepleşmeýär. Sebäbi indi ol dini düzgüni berjaý etmeli bolup, öz söýýän ýigidine durmuşa çykyp bilenok. Bu ruhy ejirlere çydaman, eseriň soňunda Dafna zäher içip ölýär.

Anatol Fransy ýazyjy hökmünde tutuş Fransiýa tanadan onuň «**Silwestr Bonnaryň jenaýaty**» (1881) atly romanydyr. Romanyň baş gahrymany Silwestr Bonnar – kitapsöýüji, ol seýrek kitaplary ýygnamak bilen meşgullanýar. Ol diňe geçmişiň taryhy bilen gyzyklanýar, ýöne öz töweregindäki durmuşdan habarsyz ýaşaýar. Ol bir gün tötänleýin öz ýaşaýan öýüniň ýokarysynda, üçekde, peç ýakylmaýan otagda bir garyp maşgalanyň mätäçlik çekýändigini bilip, olara ýakar ýaly odun iberýär. Soňra bir ýetim gyza kömek etjek bolup,

öz kitaplaryny satýar we ol gyzyň durmuşa çykyp, bagtly maşgala gurmagyna kömek edýär.

Silwestr Bonnar ynsan durmuşynyň, onuň bagtly ýaşayşynyň, dünýäniň hemme gymmatlyklaryndan ýokarda durýandygyna düşünýär. Bir söz bilen aýdylanda bu romanda ýazyjy durmuşy söýmekligi öwredýär.

Ýazyjynyň «**Tais**» (1890), «**Pingwinler adasy**» (1908), «**Häzirki zaman taryhy**» atly romanlarynda adamzat taryhy we din meseleleri tankydy nukdaýnazardan beýan edilýär.

«**Pingwinler adasy**» atly romanda ençeme halklary hristian dinine öwren, gözüniň göreji kütelen, garry ruhany Mael Demirgazyk buzly okeanda bir ada baranda pingwinleri adamlaryň bir dinsiz taýpasydyr öýdüp, olary hristian dinine salmak üçin wagyz okap, yzy-na gaýdýar. Behiştde pingwinleriň çokundyrylyşy barada bilip, hudaý başlyklaýyn keramatly dindarlar birnäçe wagtlap jedellerden soň, pingwinleri adamlara öwürmeli diýen netijä gelýärler. Şeýdip, hudaýyň emri bilen pingwinler adamzat jemgyýetine öwrülýärler. Ine, ýazyjy şol pingwinleriň taryhyny hem Žak filosof diýen bir alymyň adyndan tankydy, teýeneli ähende beýan edýär.

Eserde hususy eýeçiligiň, korol, ýagny patyşa häkimiýetiniň, keramatly dindarlaryň döreýşi, uruşlaryň sebäpleri we buržuaz jemgyýetinde bolup geçýän ýaramaz hadysalaryň taryhy kökleri yzarlanýar.

Anatol Frans bu romanynda Fransiýanyň taryhyny ýaňsylaýjy, tankydy häsiýetde berýär. Ýöne bu roman diňe bir fransuz jemgyýetiniň durmuşyny göz önünde tutman, eýsem onda umumadamzat jemgyýetiniň meseleleri derňelýär. Romanda ilkinji nobatda uruş temasy ýazgarylýar. Eserde bir halkyň parahat oturan başga bir halkyň üstüne çozup, basybalyjylykly urşa başlamagy ýiti tankytlanýar.

XX asyryň başlarynda romanyň ýazylan döwründe dünýäde bolup geçýän wakalary, täze uruş ojaklarynyň döreýşini ýada salsak, ýazyjynyň aýdýan pikirleri diňe bir şol döwür üçin däl, ondan soňky ýyllar, döwürler üçin hem wajyp bolupdyr. Romanyň sözbaşysynda aýdylyşyna görä: «Uzak wagtlap pingwinler örän uruşjaň bolupdyrlar. Olaryň ýurduna Grasian atly bir parasatly akyldar barypdyr. Adamlaryň her haýsysy öz işleri bilen meşgullanyp parahat ýaşayan

ekenler. Parasatly Grasian bu parahat durmuşa guwanyp, bu halkyň örän bagtly ýaşaýandygyny aýdyp ýetişmäňkä ýoldan geçip barýan çopan ýörişe çagyryan sazy çalyp geçýär.

«Bu nähili çirkin saz» diýip, Grasian soraýar. «Bu delfinlere garşy urşa çagyryan saz» diýip, daýhan jogap berýär. «Siz näme üçin delfinleri ýigrenýärsiňiz?» diýen soraga ol: «Olar biziň goňsularymyz, goňşy bolsa, ol duşmandyr. Ine, şu meniň ýerimiň gapdalyndaky meýdana seret, şonuň hojaýynyny men dünýäde hemmelerden beter ýigrenýärim¹» diýip, öý eýesi jogap berýär.

«Pingwinler şeýdip, on üç asyrlap ähli halklaryň garşysyna uruş alyp bardylar²» diýip, ýazyjy uruşlaryň esasy basybalyjylyk, özgäniň ýerini eýelemek maksatlaryna gönükdirilendigini nygtaýar. Şol sebäpli bu eserde Anatol Frans «Halklaryň durmuşynyň taryhy jenaýatlardan, betbagtçylyklardan we akylsyz edilen işlerden düzülendir³» diýip nygtaýar. Romanda şeýle ýagdaý uruşparaz patyşa Trinko atly hökümdaryň keşbiniň üsti bilen suratlandyrylýar. Trinko otuz ýyllap uruş alyp barýar we dünýäniň ýarysyny basyp alýar.

Ýarym asyrdan soň pingwinleriň ýurduna syýahat edip baran Jambi atly malaýaly ýaş maharaja⁴ pingwinler bilen gürründeş bolup, Trinko atly patyşanyň ýeňişli uruşlary barada, olaryň dünýäniň ýarysyny basyp alandygyny eşidip:

«Şeýlemi? Siz dünýäniň ýarysynyň eýesimi?» diýip soraýar.

«Trinko ol ýurtlary basyp aldy we ýitirdi. Ol öz ýeňişlerinde we ýeňişlerinde-de beýik bolany üçin, ähli basyp alan ýerlerini gaýdyp berdi. Ol hatda öň bize degişli bolan Ampelofor we Itiň äni diýen iki adany hem bermäge mejbur boldy⁵» diýip, Jambiniň gürründeşi jogap berýär.

Ýazyjy taryha ser salyp, dini reformalaryň hristianlary protestantlar we katolikler toparlaryna bölendigini we, netijede, olaryň biri-birini gyryp, dini uruşlaryň başlanandygyny nygtaýar.

¹ Анатолий Франс. Остров пингвинов. Боги жаждут. – Москва, 1984, стр. 10.

² Görkezilen eser, 11 sah.

³ Görkezilen eser, 10 sah.

⁴ Maharaja – derejesi boýunça rajadan uly bolan hindi begzadasy.

⁵ Görkezilen eser, 107 sah.

Kitabyň «Segsen müň küde bede baradaky iş» diýen altynjy bölümünde Anatol Frans öz döwrüniň sud ulgamynyň, «Dreýfusyň işi¹» atly dawaly jenaýat işiniň derňewiniň üstünden güľýär.

Anatol Frans bu romanynda jemgyýetde döreýän erbet hadysalaryň diňe bir taryhyny görkezmek bilen çäklenmän, olary ýiti tankytlaýar. Ýazyjy jemgyýetiň häzirkizaman ösüşini nädogry hasaplaýar. Çünki jemgyýetde ahlak kadalary berjaý edilmeýär. Onuň pikirine görä, tehniki progress adamlaryň durmuşyny gowulaşdyрмаýar-da, tersine, adamlary zäherleýär, olaryň ölümüne sebäp bolýar. Ýazyjy hatda jaýlaryň gurluşynyň hem adamlaryň durmuşyny haýwanat dünýäsiniňkä meňzeş edýändigini nygtap: «Içinde edaralar, dükanylar, banklar, jemgyýetçilik birleşmeleri ýerleşýän otuz, kyrk gatly jaýlary gurýarlar, ýeriň astynda bolsa ýerzeminlerdir tunnelleri gurýarlar. Bu äpet şäherde on baş million adam işleýärdi²» diýen sözler bilen ýazyjy romany jemleýär.

Şeýlelikde, ýazyjy jemgyýeti tankyt etse-de, nädip bu hadysalaryň önüni almalydygyny aýtmaýar. Ýazyjynyň bu eseri ýamanlygyny, jenaýatyň, zulumyň, zorlugyň döreýiş şertlerini ussatlyk bilen açyp görkezýär we adamlaryň şol zatlary görmegini hem-de olary düzetmegini isleýär.

Anatol Fransyň «**Hudaýlar suwsaýarlar**» (1912), «**Perişdeleriň gozgalaňy**» (1913) atly romanlary halk we rewolýusiýa, häkimiýet we jemgyýet temalaryny filosofiki nukdaý nazardan beýan edýär.

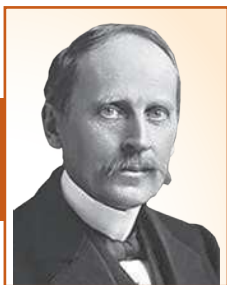
Anatol Frans 1924-nji ýylda aradan çykýar.

Ýazyjynyň «Pingwinler adasy» eseri Rable, Swift, Walter Skott ýaly dünýä belli ýazyjylaryň ölmez-ýitmez romanlarynyň hatarynda durýar. Belli rus ýazyjysy Maksim Gorkiý: «Anatol Frans ilki bilen özüniň mertligi we ruhy sagdynlygy bilen haýran edýär³» diýip, ýazyjynyň döredijiligine öz döwründe ýokary baha beripdi.

¹ Dreýfusyň işi – 1894-nji ýylda milleti boýunça ýewreý bolan kapitan Alfred Dreýfusy içalylykda aýyplaýarlar, emma hakyky içaly başga bir adam bolupdyr. Emil Zolýa Dreýfusyň bigünä aýyplanýandygyny nygtap, «Men günäkärleýärim» (1898) diýip, Prezidente hat ýazypdyr.

² Анато́ль Франс. Остров пингвинов. Боги жаждут. – Москва, 1984, стр. 250

³ Анато́ль Франс. Остров пингвинов. – Москва-Ленинград, 1951, стр. 257

Romen Rollan
(1866–1944)

Romen Rollanyň döredijiliginde XX asyryň wajyp meseleleri öz beýanyny tapypdyr. Durmuşy özgertmek, faşizime, urşa garşy göreşmek, täze durmuşda adam şahsyýetiniň kemsidilmezligi ýaly temalar ýazyjynyň döredijiliginde öz beýanyny tapýar.

Romen Rollan 1866-njy ýylda Burgundiýanyň Klamsi şäherçesinde notariusyň maşgalasynda eneden dogulýar. Rollan ýaşlygynda ejesinden arzuwçylygy, kakasyndan bolsa ruhabelentligi, durmuşy söýmekligi öwrenýär.

Geljekki ýazyjy başlangyç bilimi öz dogduk mekanynda alýar. Ol sazy we edebiýaty gowy görüpdür. 1880-nji ýylda Rollanyň bilim almagyny dowam etdirmegi üçin, onuň ene-atasy Pariže göçýär.

Rollan Parižde liseýi gutarandan soň, Normal mekdebi diýilýän mugallymlary taýýarlaýan ýokary okuw mekdebine okuwa girýär. Şu döwürde ol edebiýat we sungat bilen çuňňur gyzyklanýar. Ol fransuz ýazyjylarynyň eserlerini ürç edip okaýar, ýöne Emil Zolýanyň naturalizm akymy baradaky pikirlerini hem-de Anatol Fransyň jemgyýetiniň ösüşine, durmuşa bolan göwnüçökgünçilikli garaýyşlaryny goldamaýar. Rollan rus edebiýatyny hem öwrenipdir, ony dünýä belli rus ýazyjysy Lew Tolstoýyň eserleri aýratyn gyzyklandyrypdyr. Ol özüni gyzyklandyryan soraglar, meseleler barada Tolstoýa hat hem ýazýar. Ol Lew Tolstoý, Maksim Gorkiý ýaly meşhur rus ýazyjylary bilen hat alşypdyr. Tolstoý heniz ýaş talyp bolan Rollana 38 sahypalyk hat ýazyp, onuň ähli soraglaryna jogap beripdir. Şol sebäpli Rollan Tolstoýyň öz döredijiligine güýçli täsir edendigini ol barada ýazan eserlerinde nygtap geçýär. Ol «**Tolstoýyň durmuşy**» atly uly göwrümlü kitap hem ýazýar.

Romen Rollan Normal mekdebini üstünlikli tamamlandan soň, okuwy tapawutly gutaran talyp hökmünde ony iki ýyl Italiýa okamaga iberýärler. Rollan Italiýadan gaýdyp gelip, «Ýewropa operasynyň taryhy Lýullä we Skarlatta çenli» hem-de «Italiýada XVI asyrdä şekillendiriş sungatynyň pese düşmegi» atly iki tema boýunça dissertasiýa goraýar. Ol şondan soň Normal mekdebinde we Sorbonna uniwersitetinde mugallym bolup işleýär. Onuň saz sungaty barada ençeme makalalary bardyr.

Rollan öz döredijiliginiň irki döwürlerinde «**Ynam tragediýasy**» atly pýesalar toplumyny ýazýar. Oňa ýazyjynyň «Keramatly Lýudowik» (1897), «Aert» (1898) hem-de «Ol wagt geler» (1903) atly dramalary girýär. Ol şol döwürde edebiýatda we sungatda meşhur bolan dekadans akymlaryna garşy göreşýär, realistik we gahrymançylykly sungaty gorap çykyş edýär. Ýazyjy taryhy suratlandyran da geçmişde halkyň gahrymançylykly wakalaryny häzirki zamanyň meseleleri bilen baglanyşdyryp görkezmek baradaky pikirleri öňe sürýär. Bu estetiki pikirleri onuň «**Rewolýusiýanyň teatry**» atly dramalar toplumynda beýan edilýär. Bu topluma onuň «Möjekler» (1898), «Danton» (1899), «Akylyň ýeňşi» (1899), «On dördünji iýul» (1901), «Söýginiň we ölümiň oýny» (1924), «Werba (Söwüt¹) ýekşenbesi» (1927), «Leonidler» (1927), «Robespýer» (1939) atly sekiz sany pýesasy girýär.

Rollan öz pýesalaryny ýazan döwründe onuň dünýägaraýşy indiwiidualizm pikirlerinden halas bolup, rewolýusiýa, jemgyýeti üýtgedip gurmak ideýalaryna geçýär. Ýöne soňra Rollanyň rewolýusiýa bolan garaýşy hem üýtgeýär. Ol rewolýusiýa döwründe bolup geçýän gandöküşikleri ýazgarýar. Ol halk köpçüligini jemgyýetde bolup geçýän wakalaryň esasy güýji hasaplaýar.

Ýazyjy XX asyryň başlarynda täze položitel gahrymanlary gözlemegini dowam edýär. Ol beýik şahsyýetleriň durmuşy barada eserler toplumyny döretmäge girişýär. Ýazyjy şeýle ruhy tarapdan güýçli şahsyýetleriň keşpleri jemgyýete nusga bolar diýen niýet bilen

¹ Werba ýekşenbesi – Pashadan bir hepde öň geçirilýän hristian baýramçylygy (täze pyntyklan söwüt çybyklary bu baýramçylygyň nyşany bolany üçin, oňa söwüt ýekşenbesi diýilýär).

«Bethoweniň durmuşy» (1903), «Mikelanjelonyň durmuşy» (1906) we «Tolstoýyň durmuşy» (1911) atly eserlerini ýazýar. Şu döwürde onuň döreden iň uly we görnükli eseri «Žan Kristof» (1904–1912) atly romanlar toplumydyr.

Romen Rollan fransuz edebiýatynda ilkinji bolup on tomdan durýan uly göwrümlü roman epopeýa döredýär. Bu eserler toplumy bir gahrymanyň durmuş taryhyny beýan edýär. Ýaş wagtlary Rollanyň söýgüli kompozitory¹ Bethowen bolupdyr. Şonuň üçin bu eserde Žan Kristof atly kompozitoryň durmuşy beýan edilýär. Bu eseriň esasy temasy täze dörän buržuaz jemgyýetinde sungatyň, sungat bilen meşgullanýan adamyň ykbalyny derňemek bolup durýar.

Romen Rollan 1913-nji ýylda öz ildeşleri, dogduk mekany barada gürrüň berýän «**Kola Brýunon**» atly romanyny ýazýar. Romanyň wakalary 1616-njy ýylda bolup geçýär. Bu döwürde Fransiýada feodal dagynyklygy entek doly ýok edilmändir. Onuň üstesine dini uruşlaryň hem heniz doly soňuna çykylmadyk döwri bolupdyr. Kola ökde neçjar. Ol öz işine, kärene buýsanýar, işlemegi gowy görýär, ýaltalary halamaýar. Ol zähmetkeş halk ýurduň hojaýyny bolmaly diýip hasap edýär. Ol adamyň ezilmegini, kemsidilmegini ýigrenýär.

Romanda beýan edilýän wakalar halkyň üstüne dürli betbagt-çylyklaryň inýän feodal jemgyýetiniň agzala döwründe bolup geçýär. Kola Brýunon batyr ýürekli, dogumly adam hökmünde suratlandyrylýar. Ol öýleri talaýan talaňçylara garşy şäheriň tutuş halkyny aýaga galdyryp, olara ýolbaşçylyk edýär. Onuň ýoldaşlary hem batyr, wäşi, şadyýan adamlar, güýçlerini birikdirip Kolanyň başutanlygynda talaňçylara berk gaýtawul berip, olar bilen dildüwşen şäher häkimini tussag edýärler. Kolany bolsa şäher häkimi edip saýlaýarlar.

Ýazyjy bu eserinde halkyň güýjüni, onuň ajaýyp, gözəl sungaty döredendigini hem-de şere garşy göreşde agzybir hereket etse, onuň ýeňiş gazanjakdygyny aýdýar.

¹ Kompozitor – saz düzüji.

Romen Rollan 1-nji jahan urşy döwründe Şweýsariýada ýaşayar we özüniň urşa bolan garaýyşlaryny beýan edýän makalalary, eserleri ýazmagyny dowam edýär. XX asyryň 20-nji ýyllarynda Rollan Hindistan barada «**Ramakrişnanyň durmuşy**», «**Wiwekanandanyň durmuşy**», «**Mahatma Gandi**» atly eserlerini döredýär. Bu eserlerde ýazyjynyň Hindistanyň gadymy medeniýetine bolan gyzgyn garaýyşlary ýüze çykýar.

Ýazyjynyň dünýäde ýagşy güýçleriň ir-u-giç ýeňjekdigi baradaky pikirleri onuň «**Jadylan ruh**» (1922–1933) atly roman-epopeýasynda öz çeper beýanyny tapýar.

Ömrüniň soňky ýyllarynda Rollan öz durmuşy barada «**Içki syýahat**» (1942), «**Ýatlamalar**» (1939–1942) atly kitaplaryny we başga-da birnäçe eserlerini döredýär.

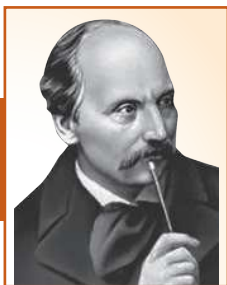
Romen Rollan 1944-nji ýylda ýarawsyzlyk zerarly aradan çykýar.

Dünýä edebiýatynda Romen Rollan beýik gumanist ýazyjy hökmünde tanalýar.

NEMES EDEBIÝATY (1871-1917)

1871-nji ýylyň ýanwarynda Germaniýa imperiýa döwleti diýlip yglan edilýär. Germaniýada Şopengaueriň filosofiýasy meşhur bolup, jeňbazlyk we milletçilik ruhy güýçlenýär. Prussiýaly Gogensollernleriň nesilleriniň wekili patyşa bolup, ýurdy dolandyryr. Germaniýada işçiler synpynyň, buržuazıanyň we köşk gatlagynyň arasyndaky gapma-garşylyklar ýitileşýär.

Bu döwürde edebiýatda we sungatda realizm bilen bir hatarda naturalizm, simwolizm, neoromantizm, impressionizm, dekadans, ekspressionizm akymlary meşhurlyga eýe bolýar. Şol akymlaryň käbir alamatlaryny şu döwürde meşhur bolan Fridrih Şpilgageniň, Wilgelm Raabeniň, Teodor Ştormuň, Teodor Fontaneniň, Gergart Gauptmanyň eserlerinde görmek bolýar.

Fridrih Špilgagen
(1829-1911)

Fridrih Špilgagen syýasy roman žanrynyň düýbünü tutujydyr. Onuň «Gapma-garşylykly häsiýetler» (1860), «Gogenšteýnleriň maşgalasy» (1864), «Ýekäniň çañy çykmaz» (1866) atly romanlarynda XIX asyryň ortalarynda bolup geçen syýasy wakalary beýan edilýär.

Fridrih Špilgagen 1829-njy ýylda gullukçy maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ilki Berlinde soň Greýfswald uniwersitetinde hukuk hünärini öwrenýär. Ol dolandyryjy gatлага garşy durýan we jemgyýeti üýtgedip gurmağyň tarapdary bolan intelligensiýa toparyna degişli bolupdyr.

Onuň meşhurlygy «**Gapma-garşylykly häsiýetler**» atly romanýndan başlanýar. Romanyň baş gahrymany Oswald Şteýn örän gapma-garşylykly häsiýetli adam. Ilki ol romantik häsiýetli ýigit bolup, soňra geçmişde rewolýusiýa gatnaşan adamlaryň durmuşy bilen gyzyklanyp başlaýar we ahyrsoňy 1848-nji ýylda rewolýusiýa gatnaşyp, halkyň tarapynda göreşýär.

Romanda ýazyjy jemgyýetiň ähli gatlaklarynyň wekillerini görkezýär. Ýazyjy syýasy wakalary maşgala durmuşy bilen baglanyşykly surtlandyrýar hem-de wakalar nikasyz doglan çagalar, ýiten resminamalar ýaly syrly hadysalar bilen utgaşdyrylyp, gyzykly we dartygynly beýan edilýär.

«**Gogenšteýnleriň maşgalasy**» atly syýasy romanýnda Špilgagen 1849-njy ýylda Germaniýanyň günortasynda bolup geçen rewolýusion wakalary beýan edýär. Bu wakalar Mýunser atly baş gahrymanyň nukdaýnazaryndan beýan edilýär. Mýunser zehinli žurnalist, ol halkyň hukuklary ugrunda işeňňir göreşýär. Ýazyjy romanda halkyň öz hukuklary üçin göreşini, parlament saýlawlaryny, syýasy ýygnaqlary suratlandyrýar.

Rewolýusiýanyň dowamynda Mýunseriň¹ halkyň rewolýusiýany amala aşyrmaga bolan güýjüne ynamy gaçýar. Soň ol diňe öz bähbidi üçin göreşýär. Ol öz şahsy durmuşynda söýgi başdan geçirmeleri bilen gyzygyp, Antoniýa fon Gogenşteýn diýen zenana aşyk bolup, öz wepaly aýalyňa ikilik edýär.

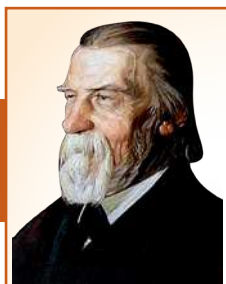
Romanda ýazyjy dworýanlary tankydy nukdaýnazardan suratlandyrýar. Gogenşteýnleriň ulusy, general Gogenşteýn bolsa hatda adam öldürip türmä düşse-de, ol işi ýapyp, soň ony türmeden çykarýarlar.

Ýazyjynyň pikirine görä, esasy gapma-garşylyklar köşge degişli adamlaryň we buržuaz gatlagyň arasynda bolup geçýär. Ol öz eserlerinde buržuaziýanyň işçiler bilen çaknyşyklary barada gytaklaýyn aýdyp geçýär.

Şpilgageniň «**Güýçli akym**» (1876), «**Täze faraon**» (1889) atly romanlarynda «demir kansler» lakamyny alan Bismarkyň² alyp baran syýasaty tankyt edilýär.

Fridrih Şpilgagen öz dünýägaraýşy boýunça buržuaz jemgyýetiniň geljegine umyt bilen seredýär. Şpilgageniň eserlerinde aýratyn zehinli, akyllý, edermen syýasy liderler Germaniýany bagtly durmuşa elter diýlen pikir öňe sürülýär, ýöne ýazyjy halkyň entek bu göreşde öz bähbitlerine doly düşünmeýändigini nygtaýar.

Wilgelm Raabe
(1831-1910)

Wilgelm Raabe XIX asyryň ikinji ýarymynda iň tanymal, özboluşly nemes ýazyjylarynyň biri bolupdyr. Ol uly meşhurlyk gazanan birnäçe romanlaryň we hekaýalaryň awtorydyr. Ýazyjy öz eserlerinde «kiçi

¹ Ýazyjy bu eserde simwoliki manyda baş gahrymany «Mýunser» diýip atlandyrýar. Mýunser XVI asyryda bolup geçen Daýhanlar urşunyň serdarlarynyň biriniň ady.

² Otto fon Bismark (1815-1898) Germaniýanyň döwletlerini bir bütewi imperiýa birikdiren Prussiýanyň döwlet işgäri, kansler.

adamlaryň», ýagny ýönekeý gatlagla degişli adamlaryň durmuşyny açyp görkezýär. Onuň köp eserleri ýönekeý adamlaryň durmuşyndan alnandyr.

Wilhelm Raabe 1831-nji ýylda kiçi wezipeli gullukçynyň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň çagalygy Braunsweýg welaýatynyň kiçiräk şäherlerinde geçýär. 1850-nji ýyllarda Raabe Berlin uniwersitetinde erkin diňleýji bolup okapdyr. Şol döwürde-de ol edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Onuň meşhurlyk gazanan «**Serçe köçesi-niň taryhy**» (1857) atly ilkinji eseri ýazyjynyň Berlinde ýönekeý adamlaryň durmuşyny görüp alan täsirlerini beýan edýär. Raabe ýönekeý adamlaryň durmuşyny duýgudaşlyk bilen beýan edýär, emma ol bu adamlara nädip kömek edip boljakdygyny bilmeýär. Eserde gahrymanlar Dikkensiň eserlerine mahsus bolan ýumor bilen görkezilýär. Raabe bu eserde özüni zehinli ýumorist hökmünde tanadýar.

XIX asyryň 60-njy ýyllarynda Raabe tankydy realizm usulyny-da ýazylan birnäçe romanlary döredýär. «**Tokaýdan gelen adamlar**» (1863) atly romanynda ol bir ýetim galan çaganyň ykbalyny beýan edýär. «**Aç ruhany**» (1864) atly romanynda bolsa garyp ädikçi Ganse Unwirşe atly adamyň oglunyň durmuşda hakykatyň we adamkärçiligiň gözlegine çykyşyny gürrüň berýär.

Ýazyjynyň «**Abu Telfan**» (1867) atly romanynda Leongard Hagebuher diýen adam on bir ýyllap Afrikada, Abu Telfan diýen obada ýesirlikde bolýar. Ol öz watanyna gaýdyp gelip, Ýewropanyň kolonizatorlary tarapyndan rehimsizlik bilen ezilýän afrikalylaryň durmuşyny nemesleriň durmuşy bilen deňeşdirýär we öz ýurdunda-da şol feodal zulumyny görýär. Baron fon Glimmern köşkde şazada ýaranjaňlyk edip, hazynanyň pullaryny ogurlaýar, azgynçylyk edýär we özüne garşy çykan adama jeza berýär.

Abu Telfan obasy nemes yzagalaklygynyň, nadanlygynyň simwoly hökmünde görkezilýär.

Ýazyjynyň zehini aýratynam kiçijik powestlerde we hekaýalarda has aýdyň ýüze çykýar. Onuň hekaýalary taryhy wakalary, şäher ýaşaýjylary barada gürrüň berýär. Onuň «**Dermanhana**» (1873) atly nowellasynda puluň adamy azdyrýandygy barada gürrüň berilýär¹.

¹ Bu nowella asyl nusgada «Zum Wildem Mann», ýagny «Ýabany adama tarap» diýlip atlandyrylýar.

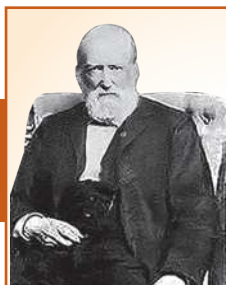
Eseriň başynda baş gahryman Awgust bir arzuwçyl, romantik keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ol dermanhanada şägirt bolup işleýän Filip Kristeller atly sada, kiçigöwünli oglana ep-esli pul sowgat berýär. Kristeller bu pula dermanhana satyn alýar. Awgust bolsa Amerika gidýär. Ol Amerikada işewür adam bolup, üstünlik gazanýar, pul toplaýar, ýöne indi ol örän tygşytly, puluň hasabyny berk ýöredýän adama öwrülýär.

Awgust otuz bir ýyldan soň Germaniýa dolanyp gelýär. Ol gaýdyp gelenden soň, Kristellerden bir wagtky beren puluny onuň otuz ýyllyk göterimi bilen yzyna gaýdyp bermegini talap edýär. Awgusta wepaly Kristeller bar zadyny satyp, zordan bu «howandarlyk» puluny yzyna gaýdyp berýär.

Awgust diňe bir pul talap etmän, özüne ýaran bir içginiň hem ýasalýş düzümini berilmegini soraýar, sebäbi ol oňa Amerikada patent-hukugyny alyp, öňküdenem baýamagy niýet edinýär...

Raabe uly peýdakeşleriň rehimsizlik bilen edýän hereketlerini, işlerini ýazgarýar, olaryň pula, peýda kowalaşyp, adamkärçilik sypatlaryny ýitirýändiklerini görkezýär. Ýazyjy esasan adamkärçilik mertebesiniň goralmanydygyny, adalatyň we adamkärçiligiň durmuşda birinji orunda durmalydygyny nygtaýar.

Teodor Ştorm
(1817-1888)

Teodor Ştorm XIX asyryň ikinji ýarymynda nemes edebiýatynyň gumanistik we realistik döwürlerini dowam etdiren görnükli ýazyjydyr. Ol şygry we kyssa eserlerini ýazyjy hökmünde meşhurdyr.

Teodor Ştorm 1817-nji ýylyň 14-nji sentýabrynda Şlezwig-Golşteýn welaýatynyň Huzum şäherinde eneden dogulýar. Ol döwürde

Şlezwig-Golşteýn Daniýanyň tabynlygynda bolupdyr. Onuň ejesi Lýusiýa Woldzen baý söwdagär, uly gäminiň eýesi we senator Fridrih Woldzeniň gyzy bolupdyr. Onuň kakasy Ýogann Kazimir Ştorm degirmen hojaýynynyň ogly bolup, aklawçy wezipesinde işläpdir. Ýazyjynyň doly ady Gans Teodor Woldzen Ştormdur.

Çagalyk döwründe Teodor Storma çörek bişirijiniň gyzy bolan Magdalena Ýurgens atly bir garry aýal terbiýe berýär. Ol Teodora gyzykly ertekileri, nemes halkynyň aýdymalaryny, rowaýatlaryny aýdyp beripdir. Şeýlelikde, Teodor Ştormuň kalbynda öz watanynyň taryhyna, medeniýetine, edebiýatyna bolan uly gyzyklanma döreýär. Ol özüne terbiýe beren şol ýönekeý aýalyň keşbini «**Lena Wis**» atly nowellasynda suratlandyrýar. Emma şol döwürde ol poeziýa eserlerini, nemes edebiýatynyň görnükli wekilleriniň döredijiligini gowy bilmandir. Sebäbi oňa kitap satyn alyp bermändirler. Ol diňe on sekiz ýaşyna girip, kakasy ony Lýubek şäherine gimnaziýa iberende, Gýotäniň «Faustyny», Geýnäniň «Aýdymlar kitabyny» okaýar. Şondan soň 17 ýaş Teodor Ştormuň önünde edebiýatyň täsin, ajaýyp dünýäsi açylýar.

Teodor Ştorm Lýubekde şygyr düzmek bilen meşgullanýar, ençeme edebiýatçylar, şahyrlar bilen tanyşýar. Ol 1827-nji ýylda Kil uniwersitetiniň hukuk fakultetine okuwa girýär. Ýöne ol hukuk hünäri halamandyr. Ol bu hünäri diňe kakasynyň islegine görä öwrenmeli bolupdyr. Soňra ol Berlin uniwersitetinde üç ýyl okap, ýene-de Kil uniwersitetine dolanyp gelýär.

Ştorm Kil şäherinde Teodor we Tiho Mommzen atly iki dogan bilen tanyşýar. Ol doganlar bilen bilelikde golaýdaky obalara gidip, Şlezwig-Golşteýniň ýerli halk ertekilerini, rowaýatlaryny ýygnaýarlar we 1845-nji ýylda neşir etdirýärler. Ştormuň doganlar Mommzenler bilen dostlugynyň netijesinde olar uniwersiteti tamamlan ýyllary, ýagny 1843-nji ýylda «**Üç dostuň aýdymlary**» atly goşgular ýygyny dysyny çap etdirýärler.

Ştorm hukuk hünäriň diplomyny alyp, Huzum şäherinde aklawçy bolup işläp başlaýar. Bu kär oňa gün-güzeran görmek üçin gerek bolsa, edebiýat bilen meşgullanmak onuň ruhy ösüşi üçin wajyp bolýar. Ştorm Huzumda Konstansiýa Esmarş atly gyz bilen tanyşýar

we oña aşyk bolup, söýgi temasynda romantiki häsiýetli ençeme goşgy ýazýar. Soňra 1846-njy ýylda Ştorm şol gyza öýlenýär.

Şlezwig-Golşteýnde 1848-nji ýylda azat edijilik hereketi başlanýar. Oña Ştorm hem işeňňir gatnaşýar, emma ol hereket basylyp ýatyrylandan soň, Ştorm ilki Potsdamda (1853-1856), soňra Berlinde ýaşamaly bolýar. Şol ýyllarda Ştormuň realistik usuly kemala gelýär.

Teodor Ştorm edebiýata şahyr hökmünde girýär. Ol halkyň taryhyny we rowaýatlaryny gowy bilipdir. Onuň goşgulary ilkinji gezek doganlar Mommzenler bilen bilelikde çykarylan «**Üç dostuň aýdymalary**» atly kitapda neşir edilýär. Onuň goşgularynda ynsan duýgularynyň çylşyrymlylygy, söýgi duşuşyklarynyň lezzeti, aýrallygyň gam-gussasy, şowsuz söýgi ezyetleri, ýaşlygyň duýdansyz gidishi, garrylygyň abanyp gelşi ýaly äheňler yzygiderli beýan edilýär.

Gahrymanyň içki duýgularyny beýan edýän liriki aýdymlardan ýazyjy kem-kemden realistik häsiýetli nowellalara geçýär. Teodor Ştorm hekaýa-nowella žanrynda hem özboluşly, ynsan häsiýetini açyp görkezýän, dogduk mekanynyň tebigatynyň gözelligini wasp edýän, nemes halkynyň döp-dessurlaryny takyk, milli özboluşlylygy bilen suratlandyrylýan eserleri döredýär.

Ýazyjynyň «**Immenzeýe**» (1849) atly nowellasynda wakalar bir garry adamyň öz ýaşlygyny ýatlamasy hökmünde beýan edilýär. Ol agşamara otagyň diwarynda birwagtlar söýşen Elizabet atly gyzyň suratyny görüp, bolup geçen wakalar ýadyna düşýär.

Nowellada Reýngard Werner atly bir oglanjyk çagalykdan Elizabet atly bir gyzy gowy görýär. Olar bile oýnaýarlar, ulalansoňlar bilelikde gözel Hindistana syýahat etmegi arzuw edýärler. Reýngard Elizabete halk ertekilerini gürrüň berýär, onuň gowy gören erteklerini oña ýazyp berýär, gyza bagyşlap, gizlinlikde, hiç kime görkezmän goşgy ýazýar.

Reýngard on ýedi ýaş dolanda şähre okamaga gidýär. Ol ýerde-de Reýngard ejesinden, Elizabetden hat we dürli sowgatlar alýar. Birnäçe wagtdan soň ol öýüne, obasyna dolanyp gelende ýene-de Elizabet bilen duşuşýar. Emma indi ol duşuşyk ony gynandyrýar, sebäbi

Reýngardyň dosty, baý adamyň ogly bolan Erih Elizabete her dürli sowgatlar iberýär we oňa öýlenmäge hyýallanýar.

Reýngardyň dynç alyş wagty gutaryp, ýene-de şähere okuwa gidýär. Iki ýyl geçenden soň Reýngard ejesinden hat alýar. Bu hat-da Erihiň Elizabetiň razyçylygyny alandygy barada habar berlipdir. Şondan birnäçe ýyl geçenden soň Reýngard Erihiň çakylygy boýunça dostunyň Immenzeýe kölüniň ýakasyndaky mülküne myhmançylyga barýar we ýene-de Elizabet bilen duşuşýar. Indi Elizabet Erihiň aýaly. Olar geçmişi ýatlap, kölüň kenarlarynda gezelenç edýärler. Ýaşlykdaky söýgüsi ýene-de Reýngardyň kalbyny joşdurýar. Ol kölüň ortasyndaky liliýa gülüni aljak bolup, şoňa tarap ýüzýär, emma ony alyp bilmeýär. Ol kenara çykanda, ol gül şol öňküsi ýaly, uzakda kölüň ortasynda duran eken. Reýngardyň Elizabet bilen gürrüňleri-de indi şol ajaýyp, päk söýgüniň gaýtalanmajagyny görkezýär. Eseriň ahýrynda ýazyjy Elizabetiň we Reýngardyň agşamara gün ýaşýan wagty saz çalyp bile aýdýan halk aýdymynyň:

Maňa ejem buýurdy,
Başga kişä bar diýdi,
Öňki söýen ýaryňy,
Kalbyňdan çykar diýdi¹.

diýen sözleri bilen bolan wakanyň sebäbini düşündirýär. Gyzyň ejesi Erihiň baý kakasynyň öz ogluna Immenzeýe kölüniň golaýynda uly bir öýi, mülki sowgat berenligini eşidip, gyzynyň Reýngardy söýýändigini bilse-de, baýlyga gyzyp, gyzynyň garşylygyna bakman, ony Erihe durmuşa çykarýar. Şeýlelikde, ýaş juwanlaryň päk duýgulary depelenýär, olar ömürlik bagtsyz galýarlar.

Ömrüniň soňunda ýeke galan garry Reýngard garaňky tamynda bu söýgi taryhyny ýatlap oturýar.

«**Uniwersitetde okalan ýyllar**» (1863) atly nowellada hem söýgi temasy beýan edilýär. Bir fransuz biçimçiniň Lenora Boregar (eserde onuň ady Lora diýlip tutulýar) atly ýaş, görmegeý gyzy bar. Olar garyp ýaşaýarlar. Ýöne biçimçiniň bar guwanjy onuň ýeke-täk

¹ Теодор Шторм. Новеллы. – Москва, 1965, том 1, стр.79

gyzy bolup, ol gyzyňa «meniň iň gymmatbaha hazynam¹» diýip, ony janyndan eý görýär. Bir gün tans klubunda baý ýigitlere bir jübüt üçin gyz ýetmän, olar tans etmäge Lorany hem çagyýarlar. Ine, şol baý ýigitleriň içinden «urusjaň graf» lakamly biri Loranyň gözüni-başyny aýlaýar.

Lorany Kristof Werner atly ýaş ağaç ussasy hem söýýär, oňa öýlenmek arzuwy bilen ýaşaýar. Onuň Reýn derýasynyň aňyrsynda ýaşaýan daýysy garrap tapdan gaçansoň, ol oňa kömekçi bolup gitmeli bolýar. Şeýdip ýaýbaňlanýan wakalar jemgyýetde baý we garyp gatlagyň arasynda göze görünmeýän araçägiň bardygyny hem-de baý ýigitleriň diňe öz gatlagynyň wekillerine öýlenip, beýleki garyp gatlagy adam hasabynda görmeýändiglerini görkezýär.

Ýazyjynyň ömrüniň soňky ýyllarynda döreden eserlerinde peýdakeşlik, pul höküm süryän jemgyýetde adamyň keç ykbaly, maşgala durmuşynyň çylşyrymly taraplary görkezilýär.

Ştormuň «**Ak atly**» (1888) powestinde zehinli bent gurujy, deňizýaka ýerleriniň goraýjysy, halk üçin asylly işleri amala aşyran we dürli kynçylyklary ýeňip geçýän Hauke Haýen atly halk gahrymanynyň ýatda galyjy keşbi suratlandyrylýar.

Teodor Ştormuň her bir eseri onuň ýaşan dogduk mekany Şlezwig-Golşteýniň, Demirgazyk Frislandiýanyň tebigaty, onuň döpdesurlary, medeniýeti bilen baglanyşyp, onuň adamlarynyň milli ruhuna ýugrulandyr.

1880-nji ýylda Teodor Ştorm aklawçylyk gullugyny bes edip, Golşteýniň Gademaşen diýen obasyna göçüp barýar we döredijilik işi bilen meşgullanýar.

Teodor Ştorm 1888-nji ýylyň 4-nji iýulynda aradan çykýar.

Teodor Ştormuň eserleri nemes edebiýatynyň tankydy realizm akymynyň köp wekilleriniň, birinji hatarda görnükli ýazyjy Tomas Mannyň döredijiligine güýçli täsir edipdir.

¹ Теодор Шторм. Новеллы. – Москва, 1965, том 1, стр.165.

Teodor Fontane
(1819-1898)

Teodor Fontane XIX asyryň ahyrynda meşhurlyk gazanan, tankydy realizm akymynyň görnükli wekilidir.

Teodor Fontane 1819-njy ýylda Neýruppin (Brandenburg) şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasynyň dermanhanasy bolupdyr. Maddy kynçylyklara görä Fontane gowy bilim alyp bilmändir. Ol ýaşlygyndan kakasynyň dermanhanasynda işlemeli bolupdyr. XIX asyryň 30-njy ýyllarynda ol özüniň ilkinji goşgularyny ýazyp başlaýar, 1840-njy ýyllarda žurnalist bolup işleýär. Teodor Fontane 1844-nji ýylda Berlinde ýaşan wagty «Tunnel» atly edebi gurnaga gatnaşýar. Ol nemes gazetiniň habarçysy hökmünde birnäçe wagtlap Angliýada ýaşaýar.

Teodor Fontane 1858-1862-nji ýyllarda «Brandenburga syýahat» atly baş tomdan durýan oçerkler ýygındysyny neşir edýär. Soňra ýazyjy «Ýollar-ýodalar» (1888), «Stina¹» (1890), «Hanym Jenni Traýbel» (1892), «Effi Brist» (1895) ýaly romandyr powestlerini ýazýar.

T. Fontaneniň «**Effi Brist**» (1895) atly romany onuň iň gowy eserleriniň biri hasaplanylýar. Bu romanda sada, päk ýürekli gyzyň ikiýüzli, azgyn adamlaryň arasynda ruhy taýdan ejir çekişi beýan edilýär. Effi Brist baron Inşetene durmuşa çykarylýar. Baron Inşeten Effiden iki esse diýen ýaly uly, içgysgynç we dymma adam. Effi ony halamaýar. Gam-gussa we ruhy ýalňyzlyk sebäpli Effi maýor Krampas bilen tanyşýar. Birnäçe ýyldan soň muny bilen baron Inşeten Krampasy duelde öldürýär. Aýaly Effi bilen aýrylyşýar we ondan bolan çagasyny-da elinden alýar. Şeýlelikde, jemgyýetden çete çykarylan, ýekirilen we çagasyndan aýra salnan Effi ýaş ölýär, diňe ölmezinden biraz öň ony ene-atasy öýüne goýberýär.

¹ Stina – eserde gyzyň ady.

Eserde ýazyjy jemgyýetde höküm sürýän synplaryň nadan feodal düşüňjeleri bilen ýaşap, şol düşüňjelere, kadalara laýyklykda ýaşamayan Effini heläkçilige iteryändigini tankyt edýär.

Fontane edebiýatda realizmiň tarapdary hökmünde çykyş edip, naturalizm, dekadans akymlaryna garşy çykýar. Teodor Fontaneniň döredijiligi, onuň ajaýyp eserleri nemes edebiýatynda geljekde realizmiň ösmegine, Genrih Mann, Tomas Mann ýaly ýazyjylaryň döremegine şert döredýär.

Nemes edebiýatynda naturalizm

Nemes edebiýatynda naturalizm akymy XIX asyryň ahrynda we XX asyryň başlarynda neoromantizm, simwolizm, impressionizm, realizm akymlary bilen bir hatarda meşhurlyga eýe bolýar. Nemes edebiýatynyň naturalizm akymy Berlin we Mýunhen naturalizmi diýen iki ugra bölünýär. Naturalizme degişli ýazyjylar zähmetkeş halkyň pes gatlaklarynyň durmuş şertlerini täzeçe açyp görkezýärler. Çeper eserleriň baş gahrymanlary hökmünde işçiler, aşpezler, ýönekeý gullukçylar, dokmaçylar suratlandyrylýar. Bu akyma degişli ýazyjylar şol döwürde edebiýatyň çäginä giňeltmekde, realistik ugry täze tärler bilen baýlaşdyrmakda we durmuşy suratlandyrmagy çuňlaşdyrmakda uly rol oýnaýarlar. Olar edebiýata täzelik girizmekligiň, ony täze tärler bilen baýlaşdyrmagyň we durmuşyň döwrebap, wajyp meselelerini açyp görkezmekligiň tarapdarlary hökmünde çykyş edýärler.

Naturalizmiň wekilleri ynsan häsiýetiniň kemala gelşini, onuň gelip çykyşyny gan, nesil yzarlamak, fiziologiýanyň kanunlary bilen düşündirýärler. Adama onuň gowy we ýaramaz gylyk-häsiýetleriniň onuň ene-atasynyň ganyndan geçýändigini açyp görkezmeklige synanyşyk edýärler. Adamyň beýleki jandarlar ýaly tebigatyň fiziologik kanunlaryna laýyklykda ýaşaýandygyny nygtap, naturalizmiň wekilleri tebigatyň kanunlaryny gös-göni jemgyýetiň durmuşyna-da degişli hasap edip, adamyň häsiýetleriniň kemala gelmeginde jemgyýetiň möhüm rol oýnaýandygyny, her bir jemgyýetde şol jemgyýetiň özüne mahsus bolan kanunlaryň, medeniýetiň, ruhy ýörelgeleriň,

ýaşayyş şertleriniň adamlaryň dünýägaraýyşlaryny, olaryň häsiýetlerini kemala getirýändigini ýatdan çykarýarlar.

Naturalizm akymyna degişli ýazyjylar buržuaz jemgyýetinde XIX asyrdan barha güýjeýän baýlyk, emläk ugrundaky bäsdeşligi, iri kapitalistik döwletleriň imperialistik meýillerini, işsizligi, jemgyýetde aýal-gyzlaryň hukugy ugrundaky göreşleri beýan edýän eserleri döredýärler.

Jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplaryny, onuň ön edebiýatda az üns berlen hadysalaryny, kemçiliklerini, çözülmeli meselelerini takyk açyp görkezmäge synanyşyk edýändigini naturalizm akymynyň güýçli tarapy bolup, jemgyýetçilik durmuşyny fiziologiýanyň, tebigatyň kanunlary bilen ölçýändigini hem-de ýol görkeziji, peýdaly bir maksatnamany öňe sürmeýändigini onuň gowşak tarapy bolup durýar.

Nemes edebiýatynda naturalizm akymy XIX asyryň soňunda we XX asyryň başynda gülläp ösýär.

Naturalizm G.Mann, T.Mann, G.Fallada, G.Gauptman, M.Kretser, W.Polents ýaly realist ýazyjylara hem öz täsirini ýetiripdir. Olaryň köp eserlerinde naturalizmiň alamatlaryny görmek bolýar.

Gergart Gaupman
(1862-1946)

Gergart Gaupman 1862-nji ýylda Sileziýanyň Oberzaltzbrun diýen şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy myhmanhananyň eýesi bolupdyr, atasy bolsa dokmaçy bolup işläň eken. Gergart Gaupman ýaşlygynda Sileziýanyň dokmaçylarynyň bir wagtky gozgalaný baradaky gürrüňleri köp diňläpdir. Ol başlangyç bilimi Breslawl şäherindäki orta mekdepde alypdyr. Soňra ol Iýena şäherindäki uniwersitetde meýletin diňleýji bolup okuwa girýär. Ol edebiýat ugruny

saýlap alýar. Oňa L.N.Tolstoýyň döredijiligi, onuň eserleri güýçli täsir edipdir.

Gergart Gaupmanyň ilkinji şowly eseri onuň «**Gün dogmazdan öň**» (1889) atly pýesasy bolup durýar. Ýaş dramaturg naturalizmiň talaplaryndan ugur alyp, durmuşy bölekleyin, jikme-jik, dogruçyl, anyk görkezmäge ýykgyň edýär. Waka Sileziýada bolup geçýär. Ol ýerde kömür magdany tapylýar. Magdan tapylan ýeriň eýeleri bolan daýhanlar bahym baýap, soňra arakhorluga we azgynçylyga ýüz urýarlar. Krauze atly daýhan hem şolaryň biri. Bu dramanyň wakalary onuň öýünde bolup geçýär. Ol arak içýär, onuň aýaly azgynçylyk edýär, onuň uly gyzy Marta bolsa içgä özünü aldyrypdyr, ol içmese durup bilmeýär. Martanyň äri inžener Gofman işewür adam, ol kömür magdanlaryndan köp peýda görýär, ýöne ol hem içmäni gowy görýär we Krauzeniň kiçi gyzy Ýelenanyň gözünü-başyny aýlaýar...

Pýesanyň baş gahrymany Alfred Lot durmuşda bolup geçýän bir-topar düşnüksiz, adalatsyz hadysalary düzetjek bolýar. Ol Krauzeniň kiçi gyzy Ýelenany söýýär, ýöne onuň hem öz ene-atasy ýaly arak içip, azgynçylyga ýüz urmagyndan gorkup, ol Ýelenany taşlap gidýär. Netijede, öz söýgülisinden aýrylan Ýelena öz-özünü heläk edýär.

Gaupmanyň bu eseri naturalizmiň täsiri bilen ýazylan hem bolsa, onda durmuşyň näsazlyklary, gapma-garşylyklary dogry görkezilýär. Şonuň üçin ýazyjy bu eserini «durmuş drama» diýip atlandyrýar.

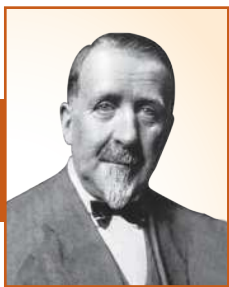
Gergart Gaupman dramaturg hökmünde başga-da «Ýaraşyk baýramçylygy» (1889), «Ýalňyzlar» (1890), «Dokmaçylar» (1892), «Gark bolan jaň» (1896) ýaly ajaýyp dramalary döredýär. Onuň «Dokmaçylar» atly pýesasynda Sileziýa dokmaçylarynyň gozgalaňy barada gürrüň berilýär. Zuluma duçar bolan işçileriň topar-topar bolup, öz hukuklary ugrunda göreşe aýaga galmagynyň görkezilişi bu eseriň täzeçilligini we şol döwür üçin onuň ideýasynyň batyrçaýlygyny görkezýär.

Gaupmanyň döredijiliginde roman žanry hem ähmiýetli orun tutýar. Onuň «Isa pygambere eýerýän diwana Emmanuel Kwint» (1910) atly romanynda Isa pygamberiň wesýetlerine eýerip, adamlara rehimdarlyk we ýagşylyk etmegi maksat edinen Emmanuel Kwintiň durmuşy beýan edilýär.

Ýazyjy özüniň «Atlantida»(1912) atly romanynda ABŞ-da bolan wagtky özünde galan täsirleri beýan edýär.

Şahsyýet we din temasy Gaupmanyň «Soanally dinsiz» (1917) atly powestinde öz beýanyyny tapýar. Bu tema Gaupmanyň «Magnus Garbe» (1915-nji ýylda ýazylýar we soňra 1942-nji ýylda çap edilýär) atly tragediýasynda hem dowam etdirilip, onda orta asyrlarda dini wekilleriniň eden-etdikleri, inkwizisiýanyň adamlary gynaýşy görkezilýär we ynsanperwerligiň tarapdary hökmünde şahsyýetiň kemsidilmegi, oňa zulum edilmegi ýazgarylýar. 1912-nji ýylda Gaupmana edebiýat boýunça Nobel baýragy berilýär.

Gergart Gaupman 1946-njy ýylda aradan çykýar.

Genrih Mann (1871–1950)
(1917-nji ýyla çenli döredijiligi)

Beýik nemes ýazyjysy Genrih Mann lomaý däne satyjy, gämi eýesi, senator, baý býurger söwdagäriň maşgalasynda, Baltik deňziniň kenarynda ýerleşen Lýubek şäherinde 1871-nji ýylda eneden dogulýar.

Gimnaziýany gutarandan soň Genrih Mann Germaniýanyň dürli şäherlerinde ýaşaýar. Drezden şäherinde kitap neşir etmek işini öwrenýär. Berlin uniwersitetinde sapaklara gatnaşyp, leksiýalar diňleýär. Soňra Genrih Mann öz kiçi dogany Tomas Mann bilen iki ýyl töweregi Italiýanyň Palestrina şäherinde ýaşaýar. Ol ýerde Genrih Mann Italiýanyň edebiýatyny, Täzeden döreýiş döwriň sungatyny öwrenýär. Ol Italiýadan gaýdyp gelip, Mýunhende we Berlinde döredijilik işi bilen meşgullanýar.

1892-nji ýylda Genrih Mann Mýunhen şäherine gidýär, sebäbi onuň kakasy aradan çykandan soň, Mannlaryň maşgalasy şol şäherde

ýaşaýar. Kakasy aradan çykanda Genrih Mannyň paýyna düşen miras oňa ýazyjylyk işi bilen doly meşgullanmaga mümkinçilik berýär. Genrih Mannyň Italiýada, Fransiýada bolmagy onuň döredijilik zehininiň ösmegine täsir edýär.

G.Mann öz döredijiliginiň başlangyjy hökmünde 1900-nji ýylda çykan «Hudaýhalan ýer» atly romanyny hasap edipdir. Bu eseriň gahrymany talyp Andreas Sumze Berliniň baýlar ýaşaýan günbatar bölegini **«Hudaýhalan ýer»** diýip atlandyrýar, çünki bu ýerde ýaşaýan baý maliýeçi-puldarlar, zawod, fabrik eýeleri nemes durmuşynyň hemme ugurlaryny öz ellerinde saklaýarlar, olara örän uly täsir ýetirýärler. Ýöne bu adamlaryň durmuşy gapma-garşylyklardan doly, olar bir-birlerini yzygiderli aldaýarlar.

Romanyň ýordumynyň esasyňy Berline öz bagtyny gözläp gelen daýhan ogly Andreas Sumzeniň durmuşynyň beýany düzýär. Döredijilik işine ýaňy başlan ýaş şahyr Andreas bankir Turkgeýmer bilen tanşyp, onuň ynamyna girýär. Ol ýaş, görmegeý ýigit bolany üçin, birnäçe wagtdan soň Turkgeýmeriň aýalynyň söýgülisine öwrülýär. Ýöne ol soň «hetdinden aşyp, öz ornuny bilmän» Turkgeýmeriň söýgülisi Agnessa Matske bilen hem söýşeni üçin, Turkgeýmerleriň «hudaýhalan» öýünden kowulýar.

Ýazyjy bu romanda aldawçy, kezzap, baý bankir Turkgeýmer ýaly adamlaryň ahlak tarapdan azgynlygyny we öz töweregindäki adamlary hem zaýalaýandyklaryny açyp görkezýär.

Buržuaz dünýäsiniň hapa taraplaryny gören Genrih Mann öz döredijiliginde položitel keşpleri gözleýär. Ol **«Diana»**, **«Minerwa»**, **«Wenera»** atly üç kitapdan durýan **«Hudaý aýal ýa-da gersoginýa Assiniň üç romany» (1902-1903)** atly trilogiýasyny ýazýar. Bu eseriň baş gahrymany, owadan, zehinli aýal Wiolanta Assi pul, baýlyk bilen gyzyklanman, gözellige, söýgä, at-abraýa sarpa goýýar. Eseriň birinji bölümünde Assi öz ýurdunyň halkyny azatlyga çykar-mak üçin göreşýär, ikinji bölümde ol özüni sungata bagyş edýär. Romanyň üçünji kitaby gersoginýa Assiniň söýgi isleg-arzuwlary, onuň öz bagtyny tapjak bolşy, onuň dürli söýgi başdan geçirmeleri bilen gutarýar. Romanda Wiolantanyň durmuşyň, ýaşaaýşyň manysyny gözleýşi, onuň hak iş, adalat üçin göreşi nemes edebiýatynyň orta asyr-

lardan öz gözbaşyny alýan terbiýe romanynyň döplerine laýyklykda suratlandyrylýar.

Terbiýe romanyna adaty gahryman ýaşayşyň manysyny gözleýär we bagtyň nämedigine düşünmek isleýär. Şeýle romanda gahryman geografiki we filosofiki çäklerde azaşyp gezer we netijede kynçylyklaryň, azaplaryň üsti bilen parasatlyga ýetýär. Terbiýe romanyna söýgi – ýokary terbiýeçi. Bu romanda Wiolanta Assiniň Nino atly oglany terbiýeläp ýetişdirişi muňa mysal bolup biler. Gahrymanyň ilki bir zada jany-teni bilen gyzygyp ýa-da birini jadylanan ýaly söýüp, soň akylyna aýlanyşy ýaly durmuş başgaçaklary-da bu trilogiýada terbiýe romanynyň döplerine eýerilýändigini görkezýär.

Baş gahrymanyň baý, gersoginýa bolmagynyň sebäbi, Genrih Manna onuň ýokary gatлага degişlidigini nygtamak üçin gerek däl-de, ýazyjyny şahsyýetiň maddy ýaşayşy gowy bolup, erkin, azat şertlerde ösende nähili adam bolup ýetijekdigi gyzyklandyrýar. Bu romanyň ahyrynda Wiolanta öz baýlygyny, emlägini hakykaty gözleýjilere we ynsan bagty üçin göreşijilere miras goýýar.

«Hudaý aýal» trilogiýasy neoromantizm usulynda ýazylypdyr.

G.Mann 1905-nji ýylda «**Mugallym Unrat ýa-da bir zalymyň soňy**» (1905) atly özüniň in gowy tankydy romanyny ýazýar. Romanyň baş gahrymany Rat atly mugallyma okuwçylar «Unrat», ýagny «hapa, nejasat» diýip, lakam goýýarlar. Çünki ol mugallym okuwçylary örän zalymlyk bilen horlaýar, ýarym ýyllap bir eseri ýat tutdurýar, ony goşgudan kyssa geçirdip, soňra gürrüň berdirip «öwredýär».

Unrat mugallym okuwçylara bilim bermegi maksat edinmän, olary sapaklaryny bilmezlikde tutjak bolýar. Ol okuwçylara temmi berende, özüni göýä bir gozgalaňyny sürgün edýän patyşa ýaly duýýar, ýöne gimnaziýadan kowlansoň Unrat başga işe geçýär, emma ol öňküsinden gowulanmaýar, indi ol tutuş şäheri abraýdan düşürmegiň ýoluny gözleýär.

Eserde Unradyň keşbiniň üsti bilen özüni beýleki adamlardan ýokary tutýan, diňe özüni bilýän, öz kärini söýmeýän, oňa köre-körlük bilen ýüzleý çemeleşýän mugallymyň keşbi açylyp görkezilýär. Unrat mugallymyň maksady okuwçylary özüne tabyn etmek, olary özbaşdak pikirlenmekden, erkinlikden mahrum etmek bolup durýar.

Romanda mekdep durmuşy harby düzgünli kazarmany ýada salýar, ýazyjy nemes mekdep terbiýesini, okuwyny tankyt edýär.

1914-nji ýylda Genrih Mann «**Ýürekden berlen raýat**» (1914) atly romanyny ýazyp gutarýar. Romanda Germaniýanyň Birinji jahan urşunyň öňüsyndaky durmuşy suratlandyrylýar. Roman alty bölümden durýar we ýazyjynyň bu eseri hem nemes edebiýatynyň terbiýe romany žanrynyň döplerine eýerilip ýazylypdyr.

Romanda Netsig şäherinde kakasy kagyz fabriginiň eýesi bolan Diderih Geslingiň çagalykdan ösüp ulalyp, jemgyýetiň täsirli adamy-na öwrülişi görkezilýär. Ýazyjy bu romanda asyrlarboýy horluk görüp ýaşan, syýasat bilen gyzyklanmaýan adaty bir býurgeriň, ýönekeý bir şäher ýaşajysynyň wagşy haýwan ýaly rehimsiz zalyma öwrülişini, onsoň şeýle adamyň jemgyýetiň ösüşine uly howp salşyny beýan edýär. Eserde jeňbazlygyň, faşizmiň döremegine kömek eden adamlar paş edilýär.

Ilkibada durmuşda duş gelyän her bir kynçylyk Diderihi basym ruhdan düşürýär, ýöne ol özüniň çeyeligi, mekirligi hem-de ýaranjaňlygy bilen durmuşda baýlyk, wezipe gazanmagy başarýar. Ol hatda uly senagat kärhanalarynyň birleşiginiň başlygy wezipesine hem ýetip, Netsig şäheriniň in güýçli, täsirli, öz hökümünü ýöredýän adamyna öwrülýär. Ýöne ýazyjy şol kiçijik şäheriň durmuşynyň üsti bilen bütün Germaniýanyň ýagdaýyny suratlandyrýar.

Ýazyjy öz eserini «Buržuaziýa hakynda roman» diýip atlandyrýar. Ol Diderih Gesling we beýleki baý adamlaryň keşpleriniň üsti bilen Germaniýada jeňbazlyk meýilleriniň, milletçiligiň döreýişiniň köklerini hem-de halkyň bähbidini hiç kimiň goramaýandygyny dogruçylyk bilen açyp görkezýär.

Romanyň baş gahrymany Diderih Gesling uly bolmadyk kagyz fabriginiň eýesiniň maşgalasynda önüp-ösýär. Onuň maşgalasynda hemmeler kakasyndan gorkýar. Diderih hem ýaşlykdan özünden ululara, güýçlülere ýaranjaňlyk edýär, özünden peslere, garyplara gapzply daraýar. Ol ulalyp, öýlenip, maşgalaly bolansoň, öz maşgala agzalaryny örän berk düzgün bilen saklaýar. Olaram birinden aralaryny alar ýaly, bir kiçijik güjük saklaýarlar. Kakasy ölerden soň, Diderih fabrikde işçilere zulum edip, köp peýda görýär.

Diderih kaýzer¹ Wilgelme örän uly hormat goýýar. Ol bir gezek Berlinde kaýzeri görüp, suwly läbige ýykylýar. Wilgelm Ýewropada nire gitse, ol ony görjek bolup, gelinligini hem ýatdan çykaryp, toý syýahaty döwründe kaýzeriň giden tarapyna syýahat edýär. Ol imperatoryň ýaramaz, gabahat syýasatyny goldaýar. Ol «Kaýzeriň partiýasynyň» tarapdary bolýar. «Kaýzeriň partiýasy» bolsa soň faşistleriň partiýasyny döredýär.

Genrih Mann 1918-nji ýylda nemes rewolýusiýasyny goldaýar we şu döwürde onuň döredijiliginiň ikinji döwri başlanýar. Ýazyjy «Ýürekden berlen raýat» romanynyň dowamy hökmünde «**Garyplar**» (1917) romanyny ýazýar. Bu romanda magdan kâninde işleýän, hojaýynlaryna kân girdeji getirýän işçileriň garyplygyny, olaryň agyr ýagdaýyny suratlandyrýar.

Bu eser sýužeti boýunça «Ýürekden berlen raýat» romany bilen baglanyşyklydyr. Bu romanda okyjylar ýene-de Gesling bilen duşuşýarlar. Indi ol uly konserniň, önümçiligiň baş müdiri wezipesini eýeleýär. Romanda Henrih Mann işçileri zulумыň pidasy hökmünde görkezýär.

Bu döwürde Henrih Mann garyplygy, zulумы, adalatsyzlygy, jeňbazlygy, Birinji jahan urşuny ýazgaryp çykyş edýär.

Tomas Mann (1875-1955)
(1917-nji ýyla çenli döredijiligi)

Genrih Mannyň kiçi dogany Tomas Mann XX asyrdaky gumanistik ruhly eserleri bilen özüni dünýä tanadan ýazyjylaryň biridir. Ol öz dogany Genrihi diýseň gowy görýär eken we onuň edebiýat bilen

¹ Kaýzer – Germaniýada patyşanyň ady.

gyzyklanmagynda hem uly dogany örän wajyp rol oýnapdyr. Olar iki dogan bolup, iki ýyl töweregi Italiýada hem okap gelýärler.

Tomas Mann öz döredijilik ýoluna başlanda nemes edebiýatynda dürli modernizm, dekadans akymlary meşhur bolýar. Şeýle-de «güýçli şahsyýetiň» tarapdary bolan Nişäniň, dünýäniň «tertipsizligi, many-syzlygy» baradaky Şopengaueriň ideýalary ýaş ýazyjy Tomas Manna täsir edýär. Emma wagtyň geçmegi bilen kynçylyk bilen hem bolsa, halkyň güýjüne ynamsyzlyk bilen seredýän bu filosoflaryň göwnü-çökgünçilikli, zorlugy, rehimsizligi ündeýän pikirlerinden hem-de şeýle pikirler eýerýän edebi akymlardan arany açýar. Şu döwürde ol özünden öňki Lessing, Gýote, Şiller, Ştorm, Raabe, Fontane ýaly ýazyjylaryň, şahyrlaryň gumanistik, ynsanperwer eserlerinden ugur alýar. T.Mann öz döredijiligine Gogol, Turgenew, Dostoýewskiý, Tolstoý ýaly belli rus ýazyjylarynyň hem güýçli täsir edendigini öz makalalarynda we çykyşlarynda nygtap geçýär¹.

Tomas Mann özüniň ilkinji eserleri bilen nemes edebiýatynyň halkyň durmuşyny dogruçyl görkezýän realizm ugry bilen ösmegine täsir edýär. Tomas Mann öz döredijilik ýolunyň başyny nowella bilen başlaýar. Onuň nowellalarynda bolup geçýän wakalar köp däl, olarda suratlandyrylýan durmuş ýuwaş akýan derýa çalym edýär. Emma şeýle göräýmäge asuda, parahat durmuşyň jümmüşinde dürli gapma-garşylyklar bolup geçýär.

Ýazyjynyň döredijiliginiň irki döwrüne degişli «**Kiçijik jenap Frideman**» atly bir nowellasynda kiçijik jenap Fridemanyň durmuşy suratlandyrylýar. Jenap Frideman çagaka arakhor ejesi ony elinden gaçyrypdyr we ol ulalansoň betnyşan, küýki, kelte boýly adam bolup ýetişýär. Ol otuz ýaşyna çenli öýlenip bilmeýär. Onuň betnyşan sypaty onuň bagtly bolmagyna böwet bolýar. Jenap Frideman bir zennana söýgi bildirende, ol aýal ony gödeklik bilen pyzyp, itekläp, onuň göwnüne degýär. Bu wakadan soň jenap Frideman özüni suwa gark edip ölýär.

Tomas Mannyň nowellalary öňki býurgerleriň we täze buržuazıýanyň durmuşyny, olaryň gatnaşyklaryny görkezýär. Jemgyýetde täze dörän, indi diňe özi höküm sürmek isleýän buržuaziýa gatlagy-

¹ История немецкой литературы. – Москва, «Высш.школа», 1975, стр.365.

nyň wekilleri öňki býurgerlere rehimdarlyk etmeýärler, olaryň üstünden gülýärler. Tomas Mannyň köp nowellalarynda býurgerler heläk bolýarlar we özleri bilen köne ahlagy, köne medeniýeti alyp gidýärler. Bir söz bilen aýdylanda, býurgerleriň täze buržuaz jemgyýeti bilen çaknyşygy Tomas Mannyň nowellalarynyň mazmunyny düzýär.

T.Mann 1901-nji ýylda özüniň meşhurlyk gazanan «**Buddenbroklar**» atly ilkinji romanyny ýazýar. Ýazyjy öz maşgala taryhyny öwrenip, bu romany ýazmaklyga girişýär we özüniň ýaşlygynda şäher söwdagärleriniň, baýlarynyň durmuşynda gören-eşiden wakalaryny bu eserinde giňişleýin epiki häsiýetde beýan edýär.

Buddenbroklaryň maşgala taryhy XIX asyryda başlanyp, onuň üç nesli yzarlanýar we olaryň ykbaly suratlandyrylýar. Maşgalanyň maddy we ruhy beýikligi garry Iogann Buddenbrogyň keşbiniň üsti bilen görkezilýär. Onuň ogly Iogann Buddenbrok kakasynyň we atasynyň işini dowam etdirýär. Maşgalanyň «maşgala we firma» diýen öz ýol-ýörelgesi bar. Emma ýazyjy romanda öňki köne býurgerleriň täze döwürde, täze buržuaziýa bilen bäsleşikli durmuşda heläk bolýandygyny ädimme-ädim görkezýär.

«Buddenbroklar» atly romanynan soň Tomas Mann buržuaz jemgyýetinde sungatyň orny hakyndaky tema bagyşlanan «Tristan» (1902), «Tonio Kreger» (1903), «Gladius Dei» («Hudaýyň gylyjy», 1902) ýaly belli nowellalaryny ýazýar.

Ýazyjynyň «Wenesiýadaky ölüm» (1911) nowellasynda dekadans sungatyna, edebiýatyna bolan tankydy äheňler güýçli ýaňlanýar.

IŇLIS EDEBIÝATY (1871-1917)

Giriş

XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Angliýa dünýäde öňdebaryjy, ösen kapitalistik döwlete öwrülýär. Angliýa şu döwürde wajyp deňiz ýollaryny we birnäçe koloniýalary öz gol astynda saklaýar we Afrika ýurtlaryndaky gymmatly magdan kânleriniň bar ýerlerini basyp almak ugrunda uruşlary alyp barýar. Bu döwür «**Wiktoriýaň döwri**» (the Victorian Age) diýlip hem atlandyrylýar. Çünki bu döwür patyşa

aýal Wiktoriýanyň höküm süren 1837-nji ýylyndan 1901-nji ýyllary öz içine alýar. Bu döwre Angliýada medeniýetiň ösen, abadançylyk döwri diýlip hem aýdylýar, çünki altmyş üç ýyllap höküm süren patyşa aýalyň döwründe Angliýa iň güýçli, ösen, öňdebaryjy döwlete öwrülýär.

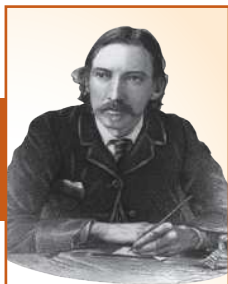
Iňlis jemgyýetinde şol döwürde **pozitiwizm** diýip at alan filosofiki akym gülläp ösýär. Onuň görnükli wekili **Gerbert Spenser (1820–1903)** jemgyýetde hem tebigatyň kanunlarynyň amala aşýandygyny aýdyp, «güýçli adamlaryň ýaşamagyny we ýeňmegini, ejizleriň bolsa heläk bolmagyny kanunalaýyklyk hasaplaýar», çünki onuň pikirine görä, jemgyýetde ýaşaýyş üçin göreş gidýär.

XIX asyryň ahyrynda Angliýada Fridrih Nitşeniň, Şopengaueriň ideýalary hem meşhur bolýar. Olaryň pikirine görä, «hukuk güýçliniňki» bolup, halk ýöne bir süri, topar bolup durýar. «Halk diňe işlemeli, dolandyryş bolsa aýratyn güýçli adamlaryň işidir» diýen ýaly pelsepeler bu işleriň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şu döwürde edebiýatda naturalizm, dekadans, neoromantizm ýaly täze akymlar döreýär.

Iňlis edebiýatynda XIX asyryň soňky çäryeginde romantizmiň täzeden döremegine durmuşyň hysyrdyly, içgysgynç aladalardan doly birmeňzeşligi, koloniýalarda zulumyň artmagy, adamlaryň pul üçin dürli jenaýatlara ýüz urup, adamkärçilik sypatlaryny ýitirişleri ýazyjylaryň, şahyrlaryň kalbynda lapykeçligi döredýär. Bu hadysalara garşy çykýandyklaryny beýan etmek üçin, olar neoromantizm usulyna ýüzlenýärler. Ýazyjylar durmuşda ajaýyp adamlaryň bardygyny subut etjek bolup, romantizm ruhundaky eserleri döredýärler.

Bu täzeden emele getirilen romantizm akymyna «**neoromantizm**» (**ýagny «täze romantizm»**) diýlip at berilýär. Neoromantizm akymyna degişli eserler hem romantizmiň kadalaryna eýerýär. Eserde bolup geçýän wakalar ýazyjynyň islegine görä şowly, položitel gahrymanyň ýeňşi ýa-da bagtly bolmagy bilen gutarýar. Şeýle eserleriň gahrymanlary örän batyr, akylyly, ynsanperwer keşpler hökmünde suratlandyrylýar. Käbir eserlerde wakalar Angliýadan uzakda ýerleşen daşary ýurtlarda bolup geçýär.

Iňlis edebiýatynda neoromantizmiň wekilleri hökmünde R.L.Sti-wensony, J.Konrady, Raýder Haggardy, A.K.Doýly we D.K.Çester-
tony görkezmek bolar.

Robert Luis Stiwenson
(1850-1894)

Neoromantizm akymynyň iň görnükli wekilleriniň bir bolan Ro-
bert Luis Stiwenson 1850-nji ýylyň 13-nji noýabrynda Şotlandiýanyň
Edinburg şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy maýak gurluşygy
boýunça inžener bolupdyr. Stiwensonyň özi hem okap, inženerçilik
hünärini ele alýar. Stiwenson ýaşlygynda inçekesel bilen keselläp, köp
wagtyny düşekde geçirmeli bolýar. Şonda enekesiniň gürrüň berýän
rowaýatlaryny, ertekilerini diňläp, onuň edebiýata bolan höwesi ar-
typdyr. Onuň söýgüli ýazyjysy Walter Skott eken.

Stiwenson ýaşlyk döwründe köp syýahat edipdir. Ol Belgiýa we
Fransiýa syýahat edende, Fenni Osborn atly, 1840-njy ýylda Amerika-
da doglan, üç çaganyň enesi bolan zenan bilen tanyşýar we oňa aşyk
bolýar. Ol aýal ärinden resmi taýdan aýrylyşandan soň, Stiwenson
oňa öýlenýär. Stiwensonyň öz çagalary bolmandyr. Emma ol Fenni-
niň çagalaryny gowy görüpdür. Ol öz eserleriniň käbirini şol çagalar
bilen ara alyp maslahatlaşyp ýazypdyr.

Fenni Osborn Stiwensondan on ýaş uly bolsa-da, olar Samoa
adalaryna gidip, ol ýerde bagtly ýaşapdyrlar. Samoa adasynyň ýer-
li halky Stiwensony gowy görüp, oňa «Tuzitala» («hekaýa gürrü-
ň beriji») diýip at beripdirler. 1894-nji ýylda Stiwenson aradan
çykanda ony Samoa adasyndaky iň beýik dagyň depesinde jaýlap-
dyrlar.

Stiwensonyň döredijiligine iňlis ýazyjylary Defo, Walter Skott we rus ýazyjysy F.M.Dostoýewskiý güýçli täsir edipdir. Onuň «**Markheým**» (1885) atly hekaýasynda «jenaýat we jeza» temasy açylyp görkezilýär. Garyplara kömek edip, gowy, sahatly adam boljak bolup, Markheým gadymy zatlary satýan dükançy-satyjyny öldürýär, ýöne ol alan pullaryny, baýlygyny ulanyp bilmeýär. Ol öz jenaýatynyň üstüniň açylaryndan gorkup, ahyrsoňy antikwaryň hyzmatkärine polisiýany çagyrmagyny sorayar we dükançyny özüniň öldürendigini boýun alýar.

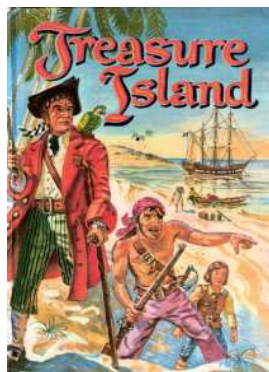
Adamyň tebigatynda, aňynda ýagşylyk we ýamanlyk meýilleriniň göreşi ýazyjynyň «**Doktor Jekiliň we mister Haýdyň täsin taryhy**» (1888) atly powestinde bir adamyň iki keşbe bölünüşiniň üstü bilen görkezilýär.

Doktor Genri Jekil wagtal-wagtal örän rehimsiz girdenege öwürülýär. Mister Haýdyň edýän jenaýatlary kem-kemden doktor Jekiliň ähli gowy häsiýetlerini ýok edýär we onuň ölümüne sebäp bolýar.

Stiwensonyň «**Hazynalar adasy**» (1883), «**Çägelikdäki öý**» (1880), «**Gara peýkam**» (1888), «**Ogurlanan**» (1886), «**Katriona**» (1893) we başga-da birnäçe romandyr powestleri uly meşhurlyk gazanýar.

Stiwensonyň «Hazynalar adasy» romany

Robert Luis Stiwensonyň romanlary örän syrly, gyzykly başdangeçirmeleri beýan edip, ilkinji sahypalardan okyjyny özüne çekýär. «Hazynalar adasy» romany hem şeýle syrly wakalardan başlanýar. Bu wakalaryň ýaş ýetginjek Jim Hokins gürrüň berýär: «Skwaýr¹ Treloni, doktor Liwsi hem beýleki jentlmenler menden «Hazynalar adasy» hakynda ähli bilýänlerimi ýazmagy haýyş etdiler. Olar menden adanyň diňe geografik ýagdaýyndan beýleki ähli wakalaryny hiç zady ýaşyrmazdan, bassyr-ýus-

¹ Skwaýr – mülk eýesi, tanymal adam.

sursyz, başdan-aýak gürrüň bermegimi isleýärler. Ol adanyň nirede ýerleşýändigini görkezmek häzir hem mümkin däl, sebäbi o taýda entägem biziň alyp gaýtmadyk hazynalarymyz saklanýar¹» diýip başlanýan roman deňiz galtamanlarynyň bir adada gömlen hazyna sebäpli «kapitan» lakamly Billi Bons atly deňizçi-garakçyny yzarlایyşlary örän dartgynly, syrly wakalar bilen baglanyşdyrylyp beýän edilýär.

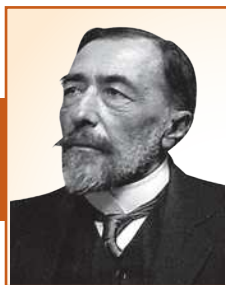
Şol «kapitanyň» aradan çykmagyndan soň onuň sandygyndan tapylan karta ýaş ýetginjek Jim Hokinsiň eline düşýär. Şol kartada deňiz garakçylarynyň meşhur kapitany Flintiň hazynasynyň gömlen adasynyň ýerleşýän ýeri görkezilipdir. Kartanyň yzyndan garakçylaryň geljekdigini aňan Jim Hokins we onuň ejesi şol kartany alyp gaçýarlar. Soňra Jimiň dostlary skwaýr Treloni, doktor Liwsi, kapitan Smollet ýörite gämi tutup, bu hazynanyň gözlegine çykýarlar. Ýöne olaryň garşysyna öňki deňiz galtamanlary «Gara köpek», Izrael Hends, «Gyzyl telpekli», Enderson, Jorj Merri, olaryň baştutany agsak Jon Silwer dagy hereket edýärler.

Ýazyjy romanda päk ýürekli, gowy adamlaryň tarapynda durup, jenaýatçy galtamanlary şeriň, ýamanlygyň güýçleri hökmünde suratlandyrýar.

Neoromantizme degişli eserlere mahsus bolşy ýaly, bu romanyň wakalary Angliýadan uzakda, adamlaryň seýrek barýan ýerlerinde bolup geçýär. Eserde gahrymanlaryň esasy maksatlary hazynany ele salmak, pul, altyn ýaly bolup görünse-de, ýazyjy ýagşylygyň we ýamanlygyň tarapynda duran adamlaryň göreşini suratlandyrýar hem-de batyr, dostluga wepaly, rehimdar we adamkärçilikli adamlaryň tarapynda çykyş edýär. Batyr we akyl-paýhasly kapitan Smollet, päk ýürekli ýetginjek Jim we onuň wepaly dostlary betniýetli garakçylardan üstün çykýarlar.

¹ Stienson R.L. Hazynalar adasy. Gara peýkam. – Aşgabat, 1979, 7 sah.

Jozef Konrad
(1857-1924)

Gelip çykyşy boýunça polýak bolan Jozef Konrad (hakyky ady Teodor Ýuzef Konrad Kożenewskiý) 1857-nji ýylda Berdiçew şäherinde eneden dogulýar.

Jozef Konrad 1874-nji ýylda on ýedi ýaşynda Fransiýa gidip, deňiz gullugyna işe girýär we ilki Marsel şäherinde, soňra iňlis deňiz flotunda on alty ýyllap gulluk edýär. Şol döwürde ol Günorta ýurtlara golaý deňizlerde ýüzýär. Ol Afrikada, Hindistanda, Awstraliýada we başga-da birnäçe ýurtlarda bolýar. Ol 1890-njy ýylda Kongoda bolup, gören-eşidenleri hakynda gündelik ýöredýär. Soň ol şol ýazgylaryny «**Kongo gündeligi**» diýen at bilen çap edýär. Bu syýahatyň täsiri bilen ýazyjy «**Tümlügiň ýüregi**» atly powestini ýazýar. Eserde ýewropaly kolonizatorlaryň ýerli garaýagyz halka edýän jebir-sütemi beýan edilýär.

Jozef Konradyň eserlerinde mert, gaýduwsyz adamlar edermenlik barada arzuw edýärler. Olar öz söýgüsine, dostlaryna örän wepaly keşpler hökmünde suratlandyrylýar. Ýazyjynyň eserlerinde romantiki alamatlar bilen bir hatarda realistik ugruň täsiri hem duýulýar.

J.Konradyň «**Lord Jim**» (1900) atly romanynda ýazyjy ahlak, wyždan meselelerini gozgaýar. Eseriň baş gahrymany deňizçi Jim özüniň bir wagt eden günäsi üçin toba edip, ruhy taýdan ejir çekýär.

Ruhanynyň maşgalasynda ösüp kemala gelen baş doganyň biri bolan ýetginjek Jim deňiz syýahatlary, adamlaryň edermenlikleri baradaky kitaplary köp okaýar. Onuň özi hem şeýle edermenlikleri, gahrymançylyklary görkezmegiň arzuwynda ýaşaýar. Şol sebäpli ony ene-atasy deňiz floty üçin ofiser taýýarlaýan okuwa berýärler. Ol türgenleşik-okuw taýýarlygy döwründe gowy okap, gämide çalasyn hereket edip, ýelken sütünine çalt çykyp, hemmeleri haýran edýär.

Bir gezek Jim kenarda durka onuň gözünüň önünde bir gämi labyrda duran başga bir gämi bilen çaknyşyp, suwa batyp ugraýar. Gämidäki adamlara gark bolmak howpy abanypdyr. Şonda Jim ýaly bir oglan batyrgaý hereket edip, uýy ýiti demir gyňyrçakly taýak bilen gark bolýan bir adamy halas edýär. Jim bolsa äpet tolkunlaryň güwwüldisinden, güýçli şemalyň şuwuldusyndan gorkup, aňk-taňk bolup, özüni ýitirýär we halas edilen adamyň aýagyndan akýan gany görüp, özünden gidýär.

Bolup geçen waka seretmezden, Jim geljekde özüniň edermenlik görkezip biljekdigine ynany, bir asyly, gowy iş etmegi kalbynda besläp gezmýär. Ol iki ýyldan okuwyny gutaryp, ýüzüşe gidýär. Ol gämi gulluk edýän döwri köp ýurtlara baryp görýär. Günorta deňizlerde gulluk edýär, soňra onuň Angliýa gaýdasy-da gelmeýär. Ol «Patna» atly ýerli gämä şturman¹ bolup işe girýär. Bu gäminiň eýesi hytaýly, onuň kapitany nemes we ony kireýine tutan bir arap bolupdyr. Gämi örän köne bolup, ony reňkläp durkuna getiripdirler we Mekke-Medinä zyýarata barýan sekiz yüz ýolagçyny mündürüp, deňiz bilen ýüzüşe ugraýarlar. Ýöne gämi Gyzy deňze baranda suwa batyp başlaýar. Gije ukuda ýatan ýolagçylar bu ýagdaýdan habarsyz galýarlar. Gäminiň suwa batýandygyny gören kapitan, onuň kömekçileri we Jim gämini, ýolagçylary taşlap, gaýyklara münüp gaçýarlar. Elbetde, Jim gämini özünden uly ofiserleriň buýrugy boýunça taşlap gidýär, ýöne ol soňra bu eden hatasy üçin özüni günäkär hasaplap gezmýär.

Romanda ýazyjy eseriň baş gahrymany Jimiň ýuka ýürekli ýigitdigini, onuň öz edýän ýalňyş işi üçin öz wyždanynyň önünde ejir çekişini we öz günäsini boýnuna alyp, ruhy päklige ymtlylyşyny bu wakalary gürrüň beriji, deňizçi Marlounyň keşbiniň üsti bilen görkezýär.

Marlounyň gürrüňlerinde Jimiň öz adam mertebesini subut etjek bolup geçen pajygaly durmuş ýoly görkezilýär. Bu roman Konradyň ussatlygyny görkezýän in gowy eserleriniň biridir.

J.Konradyň «**Tümlügiň ýüregi**» (1899) atly eserinde fransuz kolonizatorlarynyň Afrikanyň jümmüşinde adamlary zynjyrlap, demir

¹ Şturman – gämini sürüji.

Jozef Konradyń 1904-nji ýyldaky suraty we onuň Kongo gündeliginin giriş sahypasy.

ýolda işledip horlaýyşlary görkezilýär. Kolonizatorlar köp mukdarda pil süňklerini äkidip, uly peýda görmekçi bolýarlar. Peýdakeşlik hem olary rehimsizlige iterýär. Bu powestde tebigat hem wajyp rol oýnaýar. Ol kolonizatorlara garşylyk görkezýän ýaly suratlandyrylýar.

Konradyń hekaýalarynda adamyň kyn, howply şertlerde ýaşayşy, onuň peýda kowalaşyp heläk bolşy suratlandyrylýar. Bu hekaýalarda wakalar Ýewropadan uzakda, Aziýanyň deňizlerinde ýa-da Afrikanyň jeňhellerinde bolup geçýär.

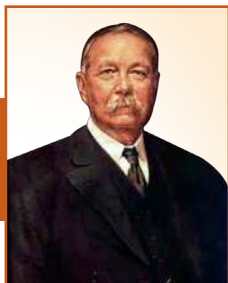
Ýazyjynyň «**Progressiň diregi**» (1896) atly hekaýasynda Kaýer we Karlýe atly iki sany akýagyz adamyň Afrikanyň in bir adamsyz ýerinde, siwilizasiýadan daşda ýerleşen «Progressiň diregi» diýen stansiýada ýaşayşy beýan edilýär. Ýazyjy bu eserde iki sany akmak we ýalta adamyň tebigatyň gülläp, pajarlap oturan ýerinde özlerini göýä çölde ýaly duýup, bir-birine kömek etmän, her haýsynyň diňe özünü bilip ýaşayşyny suratlandyrýar. Bu iki adam ýerli şertlerde özlerini nalajedeyin, emelsiz duýýar. Olaryň ellerinden hiç zat gelmeýär, olaryň hatda iýjek zatlaryny-da ýerli adamlar getirip berýärler,

ýöne olar şonda-da özlelerini şol ýerde medeniýetiň, ösüşiň daýanjy, diregi hasaplaýarlar.

Karlýe we Kaýer özleriniň gulluk wezipelerine görä ýaşayan ýerlerini «itiň ölen ýeri» hasaplap, hiç bir peýdaly iş etmän, diňe pil süňkleriniň söwdasyny edip gezyýarlar. Ýerli ilatdan bolup, şol stansiýada olaryň iş dolandyryjysy bolup işleýän Mikola atly adam on sany negri hem pil süňküne çalşyp, satyp goýberýär. Bu adamlaryň eden-etdilikleri ahyrsoňy olary heläk edýär.

Jozef Konradyň eserlerinde gahrymanlar ýagşylyk etjek bolup, ýa-da päk söýgüsi üçin göreşip, ikiýüzlülige, dönüklige duçar bolup heläk bolýarlar. Konradyň gahrymanlary köplenç ýekelikde, hiç kimden goldawsyz hereket edýärler. Onuň eserlerinde romantika ruhy ahwalat bilen utgaşdyrylyp görkezilýär.

Konrad öz eserlerinde gahrymanlaryň içki oý-pikirlerini, psihologiýasyny açyp görkezmegiň, deňzi suratlandyrmagyň we adama wakalaryň, hadysalaryň edýän täsirini görkezmekligiň ussadydyr. Ol dünýä edebiýatynda özüne çekiji romantiki keşpleri dörediji hem-de ynsan mertligini we durnuklylygyny wasp edýän ýazyjy hökmünde tanalýar.

Artur Konan Doýl
(1859-1930)

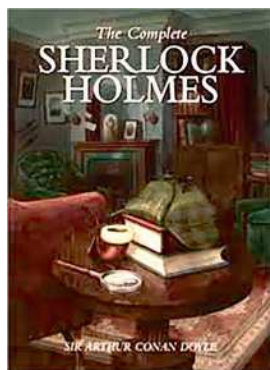
Artur Konan Doýl dünýä edebiýatynda özüniň Şerlok Holms baradaky detektiw hekaýalary bilen şöhrat gazanýar. Ýazyjynyň «**Şerlok Holmsuň başdan geçirenleri**» atly hekaýalar ýygyny 1891-nji ýylda çap edilýär. Bu hekaýalar okyjylar tarapyndan uly gyzyklanma bilen garşylanýar we soňra ýazyjy ýene-de Şerlok Holms baradaky hekaýalaryny dowam etdirip, 1902-nji ýylda «**Baskerwilleriň iti**»

atly powestini ýazýar. Ondan soňra ýazyjynyň «**Şerlok Holmsuň gaýdyp gelmegi**» (1905), «**Şerlok Holmsuň sud tejribesinden alnan wakalar**» (1927) ýaly ýygyndylary çapdan çykýar.

Ýazyjynyň Şerlok Holms we onuň dosty doktor Watson baradaky hekaýalarynda Şerlok Holmsuň ýiti synçylygy, köp okamagy we köp zatlary bilmegi oňa jenaýat işleriniň üstüni açmaga kömek edýär. Şerlok Holmsuň ýanyna hemişe kyn güne düşen adamlar gelýärler we oňa örän bir düşünmesi kyn, syrly wakalary gürrüň berýärler. Emma Şerlok Holms nähili syrly, çylşyrymly iş hem bolsa, hemme faktlary, bolan işleri derňäp, bu syryň üstüni açmagy başarýar. Ol bet pygylly adamlary paş edip, ejizlere kömek edýär, hemişe adalatynyň tarapynda durup, ýamanlyga garşy göreşýär.

Artur Konan Doýl 1859-njy ýylda Şotlandiýanyň Edinburg şäherinde eneden dogulýar. Ol şol ýerde okap mekdebi gutarandan soň, Edinburg uniwersitetiniň medisina fakultetini tamamlap, Portsmut şäheriniň eteginde işe başlaýar. Ol ýere gelýän näsag köp bolmansoň, Konan Doýl boş wagtlary edebiýat bilen meşgullanypdyr. Onuň söýgüli ýazyjysy Walter Skott bolupdyr. Şonuň üçin ol taryhy romanlary ýazyp meşhurlyga ýetmek isleýär. Şol maksat bilen ol birnäçe taryhy romanlary, ylmy-fantastiki žanra degişli «**Ýitirilen dünýä**» (1912), «**Zäherlenen kemer**» (1913) ýaly romanlaryny ýazýar. Emma ýazyja bu eserleri däl-de, onuň detektiw žanrynda ýazan Şerlok Holms baradaky hekaýalary we powestleri has uly şöhrat getirýär.

Konan Doýl entek Edinburg uniwersitetinde okaýarka Jozef Bell atly bir professoryň synçylygyna haýran galypdyr. Professor Bell näsagy görenden, heniz ol agzyny açyp ýetişmänkä, onuň keselini anyklap bilýän eken. Soň şol professoryň synçylyk häsiýetlerini Konan Doýl özüniň Şerlok Holms baradaky hekaýalarynda Şerlok Holmsuň keşbine girizýär. Emma Şerlok Holmsuň keşbinde ýazyjynyň öz häsiýetleri-de belli bir derejede şöhlelenýär. Konan Doýluň özi-de örän bilimli, fiziki taýdan daýaw (boýy 190 sm) adam bolup,

sport, boks bilen meşgullanypdyr, köp ylymlardan habarly bolupdyr. Hatda ol şol döwürde La Manş bogazynyň aşagyndan tunnel geçirmek baradaky pikiri hem öňe sürüpdir.

Konan Doýl lukman hökmünde-de öz işiniň ussady bolupdyr. Ol bir näsagyň burnundaky düwnük çişini kesip aýryp, ony doly sagaldypdyr. Hatda ol näsag soňra burnunyň öňkünden hem gowy bolandygyny nygtapdyr.

Konan Doýl kyrk bir ýaşynda Günorta Afrika gidip, şol ýerdäki uruş döwründe gospitalda lukman-hirurg bolup ýarym ýyl işleýär. Ol bu uruş barada «**Beýik Bur urşy**»¹ (1900) atly kitabyňy ýazýar. Emma soňra ol kolonial uruşlary ýazgaryp, «**Kongodaky jenaýatlar**» (1909) atly kitabyňy ýazýar. Onuň bu eseri özüniň paş edijilik ruhy boýunça Jozef Konradyň «Tümlügiň ýüregi» diýen powestine golaý durýar.

1920-1930-njy ýyllarda Konan Doýl tutuş ýer şaryny aýlanyp, Norwegiýada, Günorta Afrikada, Awstraliýada, Kanadada we başga-da birnäçe ýurtlarda bolýar. Onuň bu gören-eşiden zatlary, baý tejribesi onuň eserleriniň çeper we gyzykly bolmagyna uly täsirini ýetirýär. Şol sebäpli onuň Şerlok Holms baradaky eserlerinde Şerlok Holms köp zat bilýän, bilimli keşp bolup hereket edýär.

Artur Konan Doýl Şerlok Holms baradaky eserlerinde detektiw žanrynyň ajaýyp nusgalaryny döredýär.

Konan Doýl amerikan ýazyjysy Edgar Ponuň detektiw hekaýalaryndan ugur alyp, ýörite detektiw eserlerinde soň hem ulanylýan nusgawy keşpleri döredýär. Ol keşpler biri-biriniň häsiýetlerini açyp görkezmek üçin örän amatly bolupdyr. Olar Şerlok Holms baradaky ähli eserlerde diýen ýaly ulanylýar.

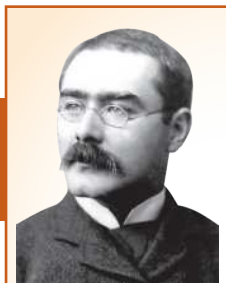
Şerlok Holms örän synçy, adatdan daşary akyllý we bilimli adam. Ol polisiýa işgäri, ýöntem düşünjeli Lestreýdiň üstüni açyp bilmedik jenaýat işlerini açýar we jenaýatçyny tapýar. Şerlok Holmsuň dosty doktor Watson adaty garaýyşly adam, ol hem Şerlok Holms ýaly pikir ýöredip, jenaýatyň syrlaryny açmaga synanyşýar, ýöne bu iş oňa başartmaýar, sebäbi Şerlok Holmsuň synçylygy, tejribesi, köpugurly

¹ Beýik Bur urşy – Beýik Britaniýanyň 1899–1902-nji ýyllarda Günorta Afrikada Gollandiýaly kolonistleriň nesilleri bolan burlara garşy alyp baran urşy.

bilimi onda ýok. Netijede, kütek zehinli Letsreýdiň, adaty garaýyşly doktor Watsonyň keşpleri Şerlok Holmsuň örän akylyly keşbini döretmäge kömek edýär.

Şerlok Holms ýöne bir akylyly, syrly jenaýatlary açyp bilýän, jenaýatçylara garşy göreşýän mert we batyr adam bolman, ol örän adalatly, rehimdar we adamkärçilikli ynsan hökmünde görkezilýär. Ol pula kowalaşmaýar, onuň maksady adalatly dikeltmek, bigünä adamy halas etmek bolup durýar. Şonuň üçin ol eden kömegi üçin garyp adamlardan pul almaýar. Onuň özi-de baý ýaşamaýar, ol Beýker strit köçesinde öz dosty doktor Waston bilen bile kireýine tutulan öýde ýaşaýar. Onuň gapysy baý bolsun, garyp bolsun hemmeler üçin açyk. Şol sebäpli Şerlok Holmsuň adamkärçilikli, adalatly keşbi okyjylary özüne çekip, ol toslanyp tapylan keşp bolsa-da, oňa, onuň ýaşaýan ýerine, Beýker strit köçesiniň 221-B salgyly jaýyna adamlar hemişe kömek sorap hat ýazyp durupdyrlar.

Jozef Redýard Kipling
(1865-1936)

Jozef Redýard Kiplingiň döredijiligi neoromantizmiň «**hereket edebiýaty**» diýen ugruna degişlidir. Öz eserleri üçin J.R.Kipling 1907-nji ýylda Nobel baýragyna mynasyp bolýar.

Kipling 1865-nji ýylda Bombeý şäherinde muzeý işgäriniň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy suratkeş we heýkeltaraş bolupdyr. Redýard Kipling çagalykda öz enekelerinden hindi dilini öwrenipdir. Ony alty ýaşynda Angliýa okamaga iberenlerinde onuň Angliýa gidesi gelmändir. Kipling Angliýada kollejde okap, bilim alyp, 1882-nji ýylda Hindistana dolanyp gelýär.

Kipling Lahorda ýerli gazetiniň habarçysy bolup işleýär. Ýöne indi ýaş Kipling Hindistanyň gözel tebigaty bilen bir hatarda onuň halkynyň inlisleriň golastynda agyr günde ýaşadygyny hem görýär. Ol halkyň durmuşy barada makalalary ýazyp başlaýar. Şol bir wagtda ol goşgy ýazmak bilen hem meşgullanýar. Onuň ilkinji «Departament aýdymlyry» (1886), «Kazarma balladalary» (1892), «Ýedi deňiz» (1896) atly goşgular ýygyndylary we «Ýönekeý dag hekaýalary» (1887), «Üç esger» (1888), «Rikşa¹-arwah» (1889) atly hekaýalar ýygyndylary Hindistanda neşir edilýär.

Kipling öz okyjylarynyň önünde täze bir üýtgeşik dünýäni açyp, inlis okyjylaryny Hindistan bilen täzedan tanyşdyrýar. Hemme zat bolşy ýaly, açlyk, garyplyk we ýurdy gyrgyna berýän keselçilik hem-de ähli zatdan beteri bolan, inlis hojaýynlary bilen hindileriň arasyndaky duşmançylyk Kiplingniň eserlerinde, hekaýalarynda çeper we dogruçyl beýan edilýär.

Redýard Kiplinge şöhrat getiren eserleriniň köpüsi çagalara niýetlenip ýazylan haýwanlar baradaky ertekleridir. Ýazyjy XIX asyryň 90-njy ýyllarynda özüniň haýwanlar baradaky in gowy eserlerini ýazýar. 1894-nji ýylda ol «**Birinji jeňnel kitabyny**», 1895-nji ýylda «**Ikinji jeňnel kitabyny**», 1902-nji ýylda bolsa «**Çagalar üçin ýönekeý ertekiler**» atly eserler toplumyny döredýär.

Kiplingniň hekaýalarynda we ertekilerinde haýwanlar adamlaryň dilinde gepleýärler we parasatlylyk, söýgi, hilegärlik, rehimsizlik ýaly häsiýetleri özlerinde jemleýärler.

«**Jeňnel kitabyna**» degişli haýwanlar baradaky ertekilerde möjekler tarapyndan terbiýelenen Maugli atly oglanjyk barada gürrüň berilýär. Maugli ulalansoň haýwanlaryň baştutany bolýar.

Haýwanlaryň keşpleri özboluşly psihologiýasy we olaryň Mauglä düşnükli bolan dili bilen beýan edilýär. Parasatly pil Hathi, jeňneliň mugallymy aýy Balu, gazaply, emma

¹ Rikşa – Ýaponiýada we Hytaýda öňki döwürde ulanylan, adam çekýän paýtun.

adaltly gara babyr Bagira, ýylan Kaa Maugliniň janköýer dostlary bolup, kyn ýagdaýlarda oňa hemişe kömege ýetişýärler. Maugli hem öz gezeginde özüni terbiýeläp ulaldan haýwanlara wepaly bolup, olara dürli pursatlarda kömek berýär. Jeňneliň ýaşajýlary manysyz gan döküşikligi ýa-da öç almaklygy oňlamaýarlar. Şonuň üçin adamhor gaplaň Şer-Hany hemmeler ýigrenýär.

Ýazyjy özüniň «Jeňnel kitaby» we beýleki birnäçe eserlerinde gysgançlygy, peýdakeşligi, harsydünýäligi ýazgarýar.

R.Kipling «**Çyra söndi**» (1891), «**Kim**»¹ (1901), atly romanlaryň hem awtorydyr. Bu romanlarda adamyň kyn pursatlarda özüni alyp barşy, onuň içki dünýäsi anyk we täsirli beýan edilýär.

R.Kipling şahyr hökmünde hem giňden tanalýar. Onuň şygrylarynda we poemalarynda inlis esgerleriniň kyn durmuşy, syýasy äheňler, ýagşylyk we ýamanlyk temalary güýçli ýaňlanýar. Kipling öz şahyrana eserlerinde, balladalarynda täzelik hökmünde esgerleriň diline mahsus bolan sözleri, jümleleri ulanýar.

R.Kipling özüniň «**Şiwa we çekirtge**», «**Jeňneliň kanuny**» ýaly goşgularynda tebigatyň gözelligini, haýwanlaryň, dürli jandarlaryň tebigatyň kanuny bilen sazlaşykly ýaşajandygyny beýan edýär. Ol özüniň 1890-njy ýyllarda döreden «**Meri Gloster**» (1896) atly goşgusynda geçen asyrlarda galtamançylyk edip, zorluk bilen baýlyk toplan deňizçileriň durmuşyny romantik öwüşginde beýan edýär. Emma ol öz döwürdeşleriniň durmuşyny içgysgynç, olaryň özüni bolsa nalajedeýin adamlar hökmünde suratlandyrýar. Goşgy ölümiň oň ýanynda ýatan jenap Antoni Glosteriň gürrüňi bilen başlanýar. Ol bir wagtlar ýaşka «Meri Gloster» atly gämide ýüzüp, ummasyz köp baýlyk, pul ýygnapdyr. Indi öz ogly Dikiň öz işini dowam etdirmejekdigine diýseň gynanýar, ahmyr çekýär.

«**Eger-de**» atly goşgusy Kiplingiň in gowy şygrylarynyň biridir. Bu goşguda durnuklylyk, erklilik we adamyň mertligi wasp edilýär. Ýazyjynyň pikirine görä, eger-de adam hemme kynçylyklara döz gelip, ruhdan düşmän ýaşap bilse, ol hakyky adamdyr.

Ýazyjynyň eserleriniň aglabasy Hindistanyň durmuşy we tebigaty bilen baglanyşyklydyr.

Redýard Kipling 1936-njy ýylda aradan çykýar.

¹ Kim – adam ady.

Kiplingiň eserleri dünýä edebiýatynyň meşhur ýazyjylary Konradyň, Stiwensonyň, Jek Londonyň, Moemiň döredijiligine güýçli täsir edýär.

Onuň ynsanperwer ideýalara ýugrulan ajaýyp ertekleriniň ençemesi türkmen diline-de terjime edilip, çagalaryň söýgüli eserlerine öwürüldi.

Oskar Waýld
(1854-1900)

Oskar Waýld 1854-nji ýylda, ady belli lukman-hirurgyň maşgalasynda Dublinde eneden dogulýar. Onuň ejesi şahyr we zehinli, alçak, üýtgeşik häsiýetli bir aýal bolup, şahyrlary, suratkeşleri öýlerine myhmançylyga çagyrrar eken. Oskar Waýld şol adamlaryň döredijilik ruhuny öz kalbynda hemişe göterip gezipdir.

Oskar Waýldyň ejesi gadymy grek we latyn dillerini gowy bilýän eken we ýaş Oskara Eshiliň, Sofoklyň, Ýewripidiň eserlerini öwredipdir. Şol sebäpli Oskar Waýld ýaşlykdan edebiýat, sungat bilen çuňňur gyzyklanypdyr. Onuň antik edebiýaty gowy bilmegi oňa Oksford uniwersitetine okuwa girmäge kömek edipdir. Ol Oksford uniwersitetinde 1874-1878-nji ýyllar aralygynda okaýar. Şol döwürde ol gadymy antik döwrüniň sungatynyň, umuman, gözelligiň adamlara kömek edip biljekdigine ynanýar, «ýaşayşyň manysynyň gözellikdegini¹» nygtaýar.

Oskar Waýld özüniň edebiýata, sungata, gözellige bolan garaýyşlaryny **«Ýalançylyk sungatynyň pese düşmegi» (1889),**

¹ История зарубежной литературы конца XIX- начала XX в. Курс лекций. – Москва, 1970, стр. 296.

«**Pero, galam we zäher**» (1889), «**Maskalaryň hakykaty**» (1889) atly makalalarynda we işlerinde beýan edýär.

Ýazyjy «**Ýalançylyk sungatynyň pese düşmegi**» atly eserinde Emil Zolýanyň şol döwürde jemgyýetde köp jeddeleri döreden «**Žerminal**» atly romanyny tankytlaýar. Waýld Zolýanyň bu romanda ulanýan naturalizm usulyny tankyt etmek bilen bir hatarda, realizm usulyny-da inkär edýär.

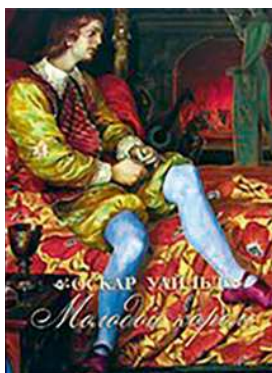
Oskar Waýld realizm usulynyň gözelligi döredip bilmeýändigini, onuň tersine, durmuşyň betnyşan taraplaryny görkezýändigini we sungaty öldürýändigini nygtaýar. Şoňa görä-de, ol E.Zolýanyň «**Žerminal**» romanyny mysal getirip, naturalizmiň, realizmiň gözelligi weýran edip, durmuşyň estetiki lezzet bermeýän, betnyşan görnüşlerini suratlandyryandygyny tekarlaýar. Onuň pikirine görä, hakyky sungat aldawçylygyň netijesi bolup durýar. Ýazyjy durmuş hakykatyny gözlemekligiň sungatyň pese düşmegine getirendigini nygtaýar. Ol «Durmuş kislota ýaly bir iýiji suwuklykdyr, ol sungaty ýumurýar, ol duşman ýaly sungatyň öýüni talaýar¹» diýmek bilen, durmuşyň sungata eýermelidigini aýdýar. Ol sungatyň «realizmiň zyndanyndan» çykalydygy baradaky pikiri öňe sürýär.

Oskar Waýldyň realizmi tankyt etmeginiň esasy sebäbi şol döwürde edebiýatda realizmiň pese düşmegi we naturalizm akymynyň ýörgünli bolmagy bolup durýar.

Ýazyjynyň estetiki, edebi garaýyşlarynda gözelligiň dünýäni halas etjekdigi baradaky pikir eriş-argaç bolup geçýär. Emma ýazyjy öz çykyşlarynda dürli gapma-garşylykly pikirleri öňe sürse-de, onuň pikirine görä, «kitaplar çeper, gowy ýazylmaly». Onuň özi-de şol talaplardan ugur alyp, goşgularynyň, ertekleriniň, pýesalarynyň we beýleki eserleriniň çeperçiligine uly üns berýär.

Oskar Waýld bütün ömrüne Balzagyň we Çarlz Dikkensiň döredijiliginiň önünde baş egipdir. Şekspir, Dante ýaly beýik şahsyýetleriň döredijiligine bagyşlap bolsa, birnäçe makalalar ýazypdyr. Ol gadymy grek we antiki edebiýatlaryny gowy öwrenipdir.

¹ История зарубежной литературы XX века. 1871-1917. – Москва, 1989, стр. 248.

Ýazyjy öz eserlerinde adamlara ýagşylyk etmekligiň (içki, ruhy gőzelligiň) daşky gőzellikden ýokarydygyny açyp görkezýär. Onuň «**Bagtly şazada we beýleki ertekiler**» (1888), «**Nar öýjagazy**» (1891) atly ýygyndylaryna girýän ertekilerinde Oskar Waýld daniýaly ýazyjy Anderseniň ertekileriniň däplerine eýerip, şahyrana ruhly, yn-sanperwer ideýalara ýugrulan ertekiler toplumyny döredýär. Ýazyjy adaty peýdakeşlik

bilen meşgullanýan buržuaz jemgyýetiniň her günki adaty durmuşyna meňzemeýän, dürli reňklerde öwşün atýan ertekiler dünýäsini döretse-de, ol ertekilerde adaty her günki durmuşyň alamatlary aç-açan görünýär, olaryň gahrymanlary biçäre, garyp adamlara kömek etmek üçin hiç zatlaryny gaýgyрмаýarlar.

Bu ertekilerde ýazyjy adam üçin haýsy zadyň, ýagny ýagşylygyň ýa-da gőzelligiň wajpydygyny anyklajak bolýar. Bu ertekileriň hemmesinde adamlara gulluk etmek, ýagşylyk etmek adamyň ruhy gőzelligini emele getirýär we ol ähli gymmatlyklardan ýokarda goýulýar.

Ýazyjy bu ertekilerde diňe öz bähbidini bilýän, ikiýüzli baý adamlaryň, emeldarlaryň üstünden gülýär. Ol geljekde ýaramaz şertlerde ýaşayan adamlaryň bagtly durmuşda ýaşajak wagtynyň gelmegini arzuw edýär. Ýazyjynyň pikirine görä, ýaramaz ýaşayş şertlerini döredýän adalatsyz jemgyýetde hakyky gőzellige ýer ýok, adam diňe beýleki biçäre, betbagt adamlara kömek edende bagtly bolup bilýär. Şeýle arzuwlar, ideýalar onuň ertekilerinden eriş-argaç bolup geçýär.

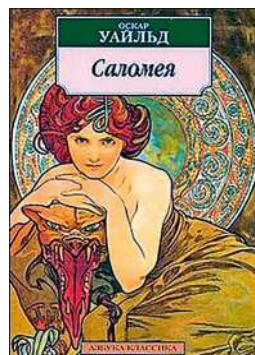
Oskar Waýldyň «**Hakyky dost**», «**Bagtly şazada**», «**Garasöýmez äpet adam**» ýaly ertekilerinde adamkärçilik, rehimdarlyk, yn-sanperwerlik, söýgi, dosta wepalylyk ýaly temalar teswirlenýär. Adam näçe baý ýaşasada, eger ol özgeleriň durmuşyndan bihabar bolup, hiç kime ýagşylyk etmän ýaşasa, onda ol bagtly adam bolmaýar diýen pikir ýazyjynyň ertekileriniň many-mazmunyny

düzýär. Şol sebäpli «**Bagtly şazada**» ertekisinde Bagtly şazadanyň heýkeli garyp-gasarlara, biçärelere ýagşylyk etmek üçin, özüne gelşik berip duran gymmatbaha zatlaryny, hanjarynyň sapyndaky bezeg daşlaryny, bedenini örtüp duran tylla ýapraklary, hatda ýagty jahany görüp duran gözünü hem berip, iň soňunda betnysan gedaý ýaly bolup galýar. Soňra şäher häkimiýetiniň işgäri: «Indi onuň görk-görmegi galmady, şonuň üçin onuň mundan beýläk geregi hem ýok¹» diýýär. Emma bu ertekini okan her bir okyjynyň kalbynda adamlara ýagşylyk edip, iň soňky gymmatbaha zatlaryny beren Bagtly şazadanyň özüne çekiji ynsanperwer keşbi müdimi ýaşaýar.

Peýdakeşlik jemgyýetiniň diňe özüni bilmek, öz peýdaña çapmak, beýleki adamlar barada pikir etmezlik ýörelgeleri ýazyjynyň «**Garasöýmez äpet adam**» atly ertekisinde ýiti ýazgarylýar. Çagalary öz bagyndan kowan diňe hususy bähbidini bilýän Äpediň bagyna ýaz gelmeýär, güller açylmaýar. Ynsanyň beýleki adamlara ýagşylyk edip, olar bilen dostlukda, sazlaşykda ýaşanda bagtly bolýandygy baradaky pikir bu ertekiniň esasy mazmunyny düzýär.

Oskar Waýldyň käbir eserlerinde **dekadans**² akymynyň täsiri hem görünýär. Şeýle eserlerde ahlaksyzlyk, ten lezzetine kowalaşmak, ölümi, günä işleri, keseli, azgynçylygy wasp etmek äheňleri ýüze çykýar. Dekadans akymynyň wekilleri «arassa sungat» ideýasyny, sungatyň maksadynyň ýokdugy, durmuşyň manysyzdygy we ş.m. pikirleri öňe sürýärler.

Oskar Waýldyň «**Salomeýa**» (1893) dramasynda dekadans akymynyň ideýalary aýdyň duýulýar. Bu dramanyň nepisligini, ajaýyplygyny nygtamak üçin, Oskar Waýld ony fransuz dilinde ýazýar. Bu drama Injilde beýan edilýän rowaýatyň süžetine esasanyp ýazylypdyr. Eserde ýaş hem gözəl Salomeýa hristianlaryň pygamberi Iokanaana (Ioann Krestitel) aşyk bolýar. Haçan-da Sa-

¹ Oscar Wilde. Fairy Tales. – Moscow, 1956, p. 29.

² Dekadans – fransuzça bu söz «pese düşmek, çüýremek» diýen manylary berýär.

lomeýa öz söýgüsini oňa bildirende Iokanaana ony ret edýär. Muňa gahary gelen Salomeýa ar almak üçin, özüniň ýedi ýapynjaly täsin tansy üçin patyşa Iroddan pygamber Iokanaanyň çapylan kellesini sorayar.

«Salomeýa» dramasynda söýgi bir bozuk duýgy hökmünde suratlandyrylýar. Salomeýa owadan ýigitleriň söýgüsini ret edip, pygamber Iokanaanyň betnyşan, hor ýüzüne aşyk bolýar. Ýöne pygamber Iokanaan Salomeýanyň söýgüsini ret edýär we oňa gargaýar. Muňa garamazdan Salomeýa ony ogşamaklygyň hyjuwy bilen ýaşaýar. Salomeýanyň söýgüsi elhenç gorky we ýigrenç duýgulary bilen garyşyk ýagdaýda görkezilýär. Salomeýa pygambere aşyk bolup, onuň dodagyndan ogşamak üçin patyşadan onuň kellesini talap edýär. Ahyrsoňy Salomeýa pygamberiň jansyz kellesini, onuň dodaklaryny ogşap, öz hyjuwy sebäpli ölüme sezewar bolýar.

Oskar Waýld söýgi lezzete kowalaşmaga, azgynçylykly hyjuwa öwrülende onuň öz-özüni öldürýändigini, adama betbagtçylyk, ölüm we jebir-jepalary getirýändigini nygtaýar. Betnyşanlygy wasp etmek, söýgini bozuk häsiýetde görkezmek dekadans akymyna mahsus äheňlerdir. Şeýle äheňler O.Waýldyň in meşhur eserleriniň biri bolan **«Dorian Greýiň suraty» (1891)** atly ro-

manyna-da mahsusdyr.

Bu romanda öň käbir romanlarda duş gelýän, müdimi juwanlyk we gозzellik üçin janyny şeytana satan adam baradaky sýužet ulanylýar. Dorian Greý atly ýaş, görmegeý ýigit bir täsin hadysa duçar bolýar. Ol wagtyň geçmegi bilen garramaýar, emma onuň bir suratkeşe çekdiren owadan suraty bolsa garrap başlaýar. Bu syry gizlejek bolup, Dorian Greý şol gizlengi suraty görjek bolan, suraty çeken suratkeş Holuordy öldürýär.

Dorian Greý özüniň garramaýandygyndan peýdalanyp, keypi-sapa, lezzete kowalaşýar we köp ýaramazlyklar edýär. Onuň eden erbet işleri onuň suratynyň ýüzünde yz galdyrýar. Surat gün-günden

garraýar, betnyşan sypata girýär. Ahyrsoňy ony görüp, suraty ýok etmek üçin, Dorian Greý suraty pyçak bilen kesişdirýär we netijede özi ölýär.

Ýazyjy bu romanynda adam öz eden jenaýatlary, erbet işleri üçin hemişe ruhy taýdan ejir çekýändigini we öz wyždanyny hiç haçan aldap bilmejekdigini görkezýär.

Romanda Lord Genri Wotton şeytan ýaly Dorian Greýi hemişe ýaman işlere iterýär, oňa nädogry ýoly salgy berýär.

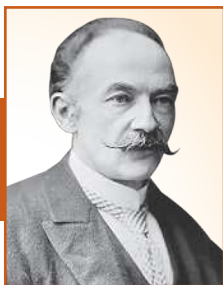
Dorian Greýiň söýýän gyzy Sibilla Weýn özüni öldürýär, çünki ony teatrdä sahnada görüp, oňa aşyk bolan Dorian Greý soň ony taşlaýar, sebäbi ol Sibilla adaty durmuşda sahnadakysy ýaly owadan däl diýip hasap edýär. Çünki O.Waýldyň pikirine görä, durmuş gözelligi öldürýär.

1892-1895-nji ýyllarda O.Waýldyň komediýalary uly şöhrata, meşhurlyga eýe bolýar. Şol döwürde «**Hanym Windemiriň ýelpewajy**», «**Nusgalyk är**», «**Çynlakaý görünmegiň ähmiýeti**» atly komediýalarynda O.Waýld inlis halkynyň milli häsiýetini, ýokary gatlagyň durmuşyny dogruçyl, realistik usulda beýan edýär.

Bu komediýalarda ýazyjy baý gatлага degişli aristokratlaryň gedemligini, ikiýüzlüligini, maşgala durmuşynyň yrga, durnukly däl-digini görkezýär.

1895-nji ýylda Oskar Waýld ahlaksyzlykda aýyplanyp, iki ýyl möhlet bilen türmä salynýar. Ol 1897-nji ýylda türmeden örän ýarawsyz we diýseň göwnüçökgün halda çykyp, Fransiýa gidýär we ol ýerde üç ýyldan soň garyplykda, hemmeler tarapyndan terk edilip, dine uýup, 1900-nji ýylda aradan çykýar.

Metbugatda çap eden makalalarynda, çykyşlarynda öňe süren gapma-garşylykly pikirlerine, estetiki garaýyşlaryna seretmezden, Oskar Waýld özüniň iň gowy eserlerinde durmuşyň hakyky gözelligini görkezip, adamyň gowy häsiýetlerini, ynsanperwerligini wasp eden ýazyjydyr.

Tomas Gardi
(1840-1928)

Tomas Gardi Dorçester şäherinden onçakly daşda bolmadyk Apper–Bokhempton diýen obada 1840-njy ýylda eneden dogulýar.

Ýazyjynyň çagalyk we ýaşlyk döwri Angliýanyň Dorsetşir welaýatynda geçipdir. Bu ýerde gadymdan bäri Tomas Gardiniň ata-babalary ýaşapdyr. Ol ýigrimi iki ýaşynda Londona göçüp barýar. Ol Londonda gadymy buthanalary täzedan dikeldýän, bejerýän ussahana işe girýär. Ine, şonuň üçin onuň eserlerinde ýazyjynyň orta asyrlaryň inlis binagärçiligine bolan söýgüsi güýçli duýulýar. Megerem, şeýle sebäplere görä ýazyjy özüniň in gowy romanlarynyň biri bolan **«Göze ilmeýän Jud»** atly eserinde daş kesiji, köne ýadygärlikleri dikeldiji Jud Fauliniň keşbini suratlandyrýar.

Tomas Gardi öz bilimini artdyrmak üçin köp okapdyr. Ol Çarlz Darwiniň **«Jandarlaryň gelip çykyşy»**, O.Ç.Suinberniň **«Goşgular we balladalar»** atly kitaplaruny üç edip okaýar, Çarlz Dikkensiň edebi çykyşlaryny diňleýär, öz-özüne bilim bermek bilen köp meşgullanýar.

Tomas Gardi öz ömrüniň köp bölegini Dorçesterde, Angliýanyň oba ýerinde ýaşanlygy sebäpli, ol ruhy taýdan Angliýanyň oba hojalyk, daýhan durmuşy bilen baglanyşykly bolupdyr.

Ýazyjy ilkinji döredijilik ädimlerini poeziýadan, goşgy düzmekden başlaýar. Ýöne ol synanyşyklar şowsuz bolupdyr. Ol özüniň **«Garyp we hanym»** atly ilkinji romanyny ýazýar, emma ony çap etdirmek başartmaýar. Ol şonda-da ruhdan düşmeýär we täze eser ýazmaga girişýär.

Tomas Gardiniň ömri Angliýanyň oba durmuşy bilen baglanyşykly bolup, onuň romanlarynda hem oba adamlary, olaryň ahlak taýdan päkligi, halkyň medeniýeti we oba fermerleriniň ykbaly,

olaryň täze kapitalistik-buržuaz gatnaşyklar bilen çaknyşygy dogruçyl beýan edilýär. T.Gardi jemgyýetiň täze durmuşa gadam urmagy bilen, şäherleriň ulalyp, zawod-fabrikleriň köpelip, şäher durmuşynyň, buržuaz gatnaşyklarynyň oba medeniýetine, köne döp-dessurlaryna, ynsan gatnaşyklaryna erbet täsir edýändigini örän gynanmak bilen beýan edýär, hatda ol käbir eserlerinde gamgyn, sustupes pikirleri hem aýdýar.

T.Gardi XIX asyr iňlis edebiýatynda roman žanryny bir basgançak ösdürýär. Sebäbi Gardiden öňki ýazyjylaryň romanlary durmuşyň pajygaly gapma-garşylyklaryny ýumşadyp beýan edýärler, şol sebäpli şeýle eserleriň soňy «Happy end» («Bagtly soňlanma») bilen gutarýar. Gardi bolsa durmuşyň gapma-garşylyklaryny owardanlap, ýuwmarmap beýan etmeklige garşy çykýar. Ol durmuşyň betbagtçylyklaryna göz ýumup garap, hakykaty aýdyp bolmajakdygyny nygtaýar.

1874-nji ýylda «Däli märekeden uzakda» atly romany uly meşhurlyk gazanandan soňra, Gardi ýazyjy bolmaklygy gutarnykly ýüregine düwürýär we Dorçesterde öý gurduryp, özüniň dogduk mekanyna dolanyp gelýär we şol ýerde edebiýat bilen meşgullanyp, kyrk ýyldan gowrak ýaşar.

T.Gardi jemi on dört sany roman ýazýar. Ol bu romanlary üç topara bölýär. Olar mazmuny boýunça **«Romantiki wakalar we toslamalar»**, **«Suratlandyryş we tejribe romanlary»** we **«Häsiýet we ýaşayş şertleri baradaky romanlar»** atly toparlara bölünýär.

T.Gardi öz döredijilik ýolunyň birinji döwründe köne patriarhal oba durmuşyny ideallaşdyrýar, ony bir ajaýyp durmuş hökmünde suratlandyrýar. **«Ýaşyl agajyň astynda» (1872)** atly romanynda diňe birnäçe durmuş kemçilikleri tankyt edilýär. Emma T.Gardi öz döredijiliginiň ikinji döwrüne degişli romanlarynda halkyň, daýhanlaryň täze buržuaziýa bilen hem-de täze buržuaziýanyň köne oba baýlary bilen göreşini giň gerim bilen beýan edýär. **«Kesterbirijiň häkimiň durmuşy we ölümi» (1885)** atly romanynda Maýkl Hençard atly adamyň keç ykbaly barada gürrüň berilýär. Maýkl Hençard ilki garyp demirçi, işsiz günlükçi, desse bogujy, soňra öz başarnygy, aklyly we zähmetsöýerligi bilen baý, gurply adama öwürülýär. Emma täze buržuaz gatnaşyklarynda päkýüreklilige ýer ýok. Hiç zatdan gaýt-

maýan, hilegär Farfre Hençardyň söwdasyny bozýar we ony öz eline alyp, Hençardy tozdurýar, onuň öýüne-de eýe bolýar. Şeýlelikde, Farfre rehimsizlik bilen Hençardy hemme ýerden gysyp çykaryp, onuň deregine özi häkim bolýar. Aldawa düşüp, tozdurylan, kemsidilen Hençard garyplykda we ýekelikde aradan çykýar.

T.Gardiniň «**D’Erberwilleriň neslinden bolan Tess**» (1891) atly ýokary çeperçilik we ussatlyk bilen ýazylan romany ýazyjynyň iň köp okalýan eserleriniň biridir. Romanda Tess atly bir garyp daýhan gyzyň ykbaly yzarlanylýar. Onuň kakasy bir wagtlar garyp düşen dworýanlaryň neslinden bolýar. Garyplyk, ene-atasynyň arakhorlygy Tessiň gözel ýaşlygyny weýran edýär, onuň başyna agyr günler düşýär.

Tess gün-güzerany üçin Alek D’Erberwill atly bir baýyň öýünde işe durmaga mejbur bolýar. Alek D’Erberwill ony aldap, onuň namysyna degýär, emma oňa öýlenmek islemeýär. Durmuşyň urgularyna, kynçylyklaryna mertlik bilen döz gelip, Tess ahyrsoňy Enjel Kler atly adama duş gelýär we ony tüýs ýürekden söýýär, oňa durmuşa çykýar, emma Tessiň Alek D’Erberwill bilen bir wagtky gatnaşyklary barada eşidip, Enjel Kler ondan ýüz öwürýär we Braziliýa gidýär. Tess şonda-da Enjeli söýmegini dowam edýär we ahyrsoňy onuň bilen bagtly boljakdygyna ynanýar, onuň gaýdyp gelmegini haýyş edip, ýalbaryp hat ýazýar. Emma Enjel Klerden jogap gelmeýär we şondan soň Tess ýene-de Alek D’Erberwilliň yzarlamlaryna duçar bolup, onuň söýgülisine öwrülýär. Şol wagtda-da Enjel Kler Braziliýadan gaýdyp gelýär.

Netijede, Tessiň özüniň gül ömrüni kül eden Alek D’Erberwille bolan gahar-gazaby möwç urup, özüni köp betbagtçylyga sezewar eden bu hilegär zalymy öldürýär we Enjel Kler bilen gaçýar. Emma Tess tutulyp, tussag edilýär hem-de öz eden bu jenaýaty üçin ölüm jezasyna höküm edilýär.

Ýazyjy bu eserinde Tessiň şeýle çylşyrymly durmuşy, onuň bagt-syz, keç ykbaly üçin onuň ýaşayyş şertleriniň, jemgyýetiň günäkärdi-

gini nygtaýar, baýlygyna buýsanyp, azgynlyk ýoluna düşen Alek ýaly adamlaryň Tessiň heläk bolmagyna sebäp bolandygyny suratlandyrýar. Şol bir wagtda hem ýazyjy Enjel Kleriň çylşyrymly häsiýetini açyp görkezýär we onuň yzagalak, köne düşüňjeleriniň oňa bagtly bolmaga päsgel berendigini görkezýär.

T.Gardiniň «**Göze ilmeýän Jud**» (1895) atly romanynyda bir ýetim daýhan oglanyň durmuşy beýan edilýär. On bir ýaşly Jud Fauli Merigrin atly kiçijik obada ilki Trautem atly fermeriň ekin meýdanyny guşlardan goraýar, soňra ol işden kowulyp, daýzasyna çörek bişirmäge we satmaga kömekleşýär. Jud Fauli Kristminster (Oksford) şäherine gidip bilimli alym bolmak arzuwy bilen ýaşaýar, emma ol köp kynçylyklara duçar bolýar. Juduň şahsy durmuşy hem şowsuz bolýar. Ol Arabella atly hilegär gyza öýlenýär. Emma häsiýetleriniň gabat gelmeýänligi üçin, Arabella Judy taşlap, Awstraliýa gidýär.

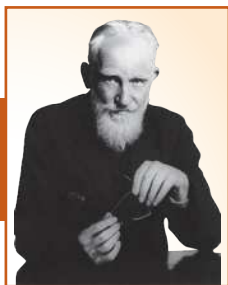
Juduň Sýu atly aýal bilen söýgüsi hem oňa bagt getirmeýär. Juduň ogly kakasynyň we öweý ejesiniň garyp durmuşyna nebsi agyryp, olara kömek etmek niýeti bilen öz kiçijik doganlaryny heläkläp, özüni asyp öldürýär.

Romanyň çykgynsyz ýagdaýy görkezmek bilen gutaryşy oňa pessimistik, göwnüçökgünlik äheňini berýär.

Tomas Gardi 1904-1908-nji ýyllarda «**Häkimiýet nesilleri. Napoleon bilen bolan uruş barada epiki drama**» atly dramasyňy ýazýar. Bu eserinde ýazyjy Napoleon bilen bolan uruş tragediýa hökmünde görkezýär we uruş näletleýär.

Ýazyjynyň döredijiliginde şygır bilen ýazylan eserler hem ähmiýetli orun eýeleýär. Onuň goşgularynda söýgi we peýzaž lirikasy uly orun tutýar. Ýazyjynyň ençeme goşgusy halk aýdymlarynyň äheňinde ýazylypdyr.

Tomas Gardiniň romanlary gamgyn äheňlere ýugrulan hem bolsa, olarda ýazyjy öz döwriň jemgyýetiniň pajygaly gapma-garşylyklaryny açyp görkezýär. Şol sebäpli onuň inlis edebiýatyna eden täsiri örän güýçlüdir, çünki her bir täze nesil edebiýat meýdanyna gelen-de ilki bilen Gardiniň romanlary, aýratynam Gardiniň «häsiýetler we ýaşaýyş şertleri baradaky romanlary» ýaş ýazyjylara sapak beriji, ýol görkeziji gollanma bolup hyzmat edýär.

Jorj Bernard Şou
(1856-1950)

Beýik inlis dramaturgy Jorj Bernard Şou Irlandiýanyň paýtagty Dublin şäherinde 1856-njy ýylda eneden dogulýar.

Geljekki ýazyjynyň ene-atasy garyp düşen dworýan maşgalasyndan bolupdyr. Onun kakasy galla satmak bilen meşgullanypdyr, ýöne köp içýändigi sebäpli, bu işinde onçakly üstünlik gazanyp bilmändir. Maşgalany esasan Bernard Şounyň ejesi ekläpdir. Onuň ejesi zehinli aýdymçy we sazanda bolupdyr. Ol konsertlerde çykyş edýär eken. Soňabaka ol saz mugallymy bolup hem işläpdir. Bu maşgalada çagalara känbir üns berilmändir. Olara bilim bermäge Şounyň ene-atasynyň puly bolmandyr. Olar dini kada-kanunlary hem berjaý etjek bolup durmandyrlar, şoňa görä Şou we onuň doganlary erkin pikirli adamlar bolup ýetişipdirler.

J. B.Şou on baş ýaşyna girende, onuň ejesi Şouň gyz doganlaryny ýany bilen alyp, gazanç gözleginde, Londona gidipdir. Şou bolsa ýarawsyz hem garyp düşen kakasy bilen galypdyr.

Şou kadaly bilim alyp bilmän, ýer edarasynda kiçi wezipeli gullukçy bolup işe durýar. Ol Dubliniň garyp külbelerinde ýaşayan adamlardan her hepde salgyt ýygnamaly eken. Şeýdip, ol garyplaryň durmuşyny ýakyndan öwrenipdir. Ol ýokary okuw mekdeplerinde okamasa-da, örän bilesigelijilik bilen özbaşdak okap, bilimini art-dyrypdyr.

1876-njy ýylda ýigrimi ýaşyndaky Bernard Şou London şäherine gidýär. Ol şol ýerde telefon kompaniýasyna işe girýär, ýöne ol ýazyjy bolmagy ýüregine düwýär. Soňra ol aldygyna roman ýazyp başlaýar. Şou romanlaryny ähli neşirýatlara iberip görýär. Altmyş sany neşirýat onuň romanlaryny yzyna gaýtarýar. Ýöne şol romanlary ýazmak bilen Şou çeper eser ýazmakda tejribe toplapdyr.

Şou 1879-njy ýyldan tä 1883-nji ýyla çenli baş sany roman ýazýar. Ol «**Bişişmedik**», «**Oýlanyşyksyz nika**», «**Artistleriň söýgüsi**», «**Keşel Baýronyň käri**», «**Ýalňyz sosialist**» atly romanlarynda adamlaryň deňsizligi, buržuaz maşgalanyň meseleleri, adamlaryň kemsidilmegi, ezilmegi ýaly, şol döwürde derwaýys bolan meseleleri beýan edýär.

Eserleri çap edilmänsoň, Şou örän garyp ýaşapdyr. Onuň ejesine agram salmajak bolup, nahar iýmän öýden gidýän wagtlary hem az bolmandyr, çünki ol şol wagtlar ejesiniň gazanjyna ýaşaýar eken. Soňra Şouň romanlaryny ýuwaş-ýuwaşdan käbir sosialistik žurnallar neşir edip başlaýar, emma olar ýazyja galamhaky bermändirler. Şol wagtlar Şou jemgyýetçilik ideýalary bilen gyzyklanyp, 1884-nji ýylda «Fabiýan jemgyýetine» girýär. Bu jemgyýet b.e.öň III asyrdaky ýaşap geçen rim serkerdesi Fabiý Kunktatoryň adyny göteripdir. Taryhdan belli bolşy ýaly, bu serkerde öz garşydaşlary bilen gönümel çaknyşyklardan gaça durup, amatly pursata garaşmak usulyny ulanýan eken. Fabiýan jemgyýeti hem şeýle ýoly saýlapdyr. Olar işçileri, iş berijileri, baýlary, parlamentiň agzalaryny we hökümeti yllaşdyrjak reformalaryň üsti bilen jemgyýetde bagtly durmuşy gurmak maksadyny öňde goýupdyrlar. Şou Fabian jemgyýetinde özüniň oratorçylyk we wagyz-nesihat edililik zehinini görkezýär. Şol döwürde ol makalalary bilen gazet-žurnallarda köp çykyş edýär.

Drama eserlerini ýazmaga girişmezden öň, Şou wagtal-wagtal geçirilýän surat sergilerine, teatrlarda görkezilýän spektakllara syn ýazyp, meşhurlyk gazanýar. Onuň 1888-nji ýylda çap edilen ilkinji syny Korn di Basseto lakamy bilen çykýar. Şeýle makalalarda Şou Ibseniň döredijiliginiň tarapdary hökmünde çykyş edýär.

Genrik Ibsen (1828-1906) beýik norweg dramaturgy sosial-psihologik drama eserleriniň awtorydyr. Ibsen öz dramalarynda häzirki zaman jemgyýetinde adamyň borjy we onuň ahlak keşbi baradaky meseleleri öňe sürýär. Şoňa görä-de, Şou öz döwrüniň häzirki zaman durmuşyny, jemgyýetçilik meselelerini görkezýän pýesalary ýazmaklygyň zerurdygyny nygtaýar. Bernard Şou inlis teatrynda täze tipli **sosial-psihologik dramanyň** esasyny goýýar. Onuň dramalarynda özüne çekiji dartgynly wakalar möhüm rol oýnaman, gahrymanlaryň

häzirki zaman durmuşynyň meseleleri boýunça akyly, ýiti çekeleşikleri, jeddeleri esasy orunda durýar.

Bernard Şouň adyna meşhurlyk getiren **«Duluň öýleri» (1885)** atly ilkinji pýesasy özlerini jemgyýetde ulumsy tutýan buržuazıýanyň baý wekilleriniň baýlyklarynyň nireden gelýändigini görkezýär. Ýazyjy özüniň ilkinji pýesalaryny **«Ýakymsyz pýesalar»** diýen toplumyna girizýär. Bu topara **«Duluň öýleri», «Hanym Worreniň käri» (1894) we «Süýrenjeňlik» (1893)** atly üç pýesa girýär. Şou birinji iki pýesada baýlygyň garyp kübelerde ýaşayan adamlaryň hasabyna ýygnalýandygyny görkezýär.

«Duluň öýleri» atly pýesada ýaş alym Trenç Blanş atly ynjuk, gedem bir gyzy söýýär. Ol gyzyň kakasynyň köne kübeleri garyp-gasarlara kireýine berip, olaryň hasabyna baýan Sartoriusdygyny bilen Trenç ilkişada Blanşa özüniň halal zähmeti bilen gazanan arassa puluna ýaşamaklygy tekliş edýär. Emma Sartoriusyň jaýlarynyň öz daýzasynyň ýerinde gurlandygyny bilip, Trenç «göryän welin biziň hemmämiz bir ýerde, bir ýüp bilen daňylgy¹» diýip aýdýar. Şeýlelik bilen Trenç Blanşa öýlenýär we Sartorius bilen özara bähbitli şertnama baglaşýar.

«Hanym Worreniň käri» atly pýesada ýaş gyz Wiwi kolleji gutaransoň täze bir açyş edýär: onuň ejesi hanym Worren birgiden «köpçülik öýleriniň» hojaýyny bolup işleýär eken. Bu «bähbitli işe» başga-da hemmeler tarapyndan «hormatlanýan» birnäçe adam gataşýar eken. Wiwi ejesiniň bu lomaý pully işini taşlamajagyna göz ýetirýär. Onuň üstesine-de ejesiniň işdeş şärikdeşi, Wiwiden ep-esli ýaş uly bolan baron Krofts Wiwä öýlenjek bolýar. Wiwi özüniň söýüşýän ýigidi bolan ruhany- pastoryň ogly Frenkiň hem öz dogany bolup çykaýmagynyň ähtimaldygyny bilýär.

Bu zatlar Wiwiniň dünýäsini çepbe çöwürýär. Ol ejesiniň haram ýol bilen gazanýan baýlygyndan ýüz öwürýär we özüniň arassa, halal zähmeti bilen ýaşamaga ymtylýar. Dramaturg bu pýesada ýaramaz durmuş şertleriniň hanym Worreni bu ters ýola iterendigini mysallaryň üsti bilen açyp görkezýär.

¹ История зарубежной литературы XX века. 1871-1917. – Москва, 1989, стр. 262

Bernard Şouñ ikinji pýesalar toplumu «**Ýakymly pýesalar**» diýip atlandyrylýar. Bu topluma ýazyjynyň «**Ýarag we adam**» (1894), «**Taleýiň saýlany**» (1895), «**Kandida**» (1895) atly pýesalary girýär.

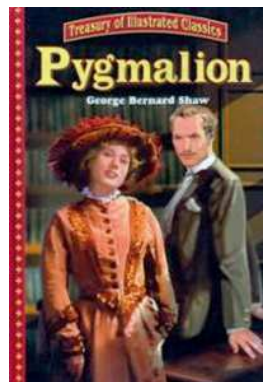
Şou özüniň «**Ýarag we adam**» atly pýesasynda manysyz alnyp barylýan uruşlary ýazgarýar. Onuň bu eseri şol döwürde jeňbazlyk ruhunda ýazylan, urşy wasp edip, uruş meýdany romantiki gahrymançylygyň ýeri diýen ýalan ideýalary öňe sürýän eserlere garşy gönükdirilendir. Pýesanyň wakalary Bolgariýada bolup geçýär. Blýunçli atly Şweýsariýaly kapitan uruş döwründe ýaragyny taşlap, Raýna Petkowu atly bir bolgar gyzyň öýünde gizlenýär. Blýunçli serbleriň tarapynda gulluk edýär. Ol hakyna tutulan esger we onuň üçin watançylyk duýgusy ýok. Ol pul üçin gulluk edýär. Sergey Saranowyň keşbiniň üsti bilen Şou söweşde şöhrata kowalaşyp, özüni gözsüz batyr hökmünde alyp barýan adamyň keşbini görkezýär. Umuman, bu komediýada bolgarlaryň we serbleriň biri-birini biderek, manysyz gyryşlary tankydy äheňde, kinaýa bilen beýan edilýär.

Bernard Şou 1890-njy ýyllarda «**Puritanlar üçin ýazylan pýesalar**» atly üçünji pýesalar toplumyny döredýär. Bu topluma «**Melgunyň şägirdi**» (1897), «**Sezar we Kleopatra**» (1898), «**Kapitan Brasbaundyň «Ýüzlenmesi»**» (1899) atly oýunlar girýär. Bu eserlerde Şou adamlaryň ikiyüzlüligini, bähbit arap, ynsanperwerligi, adamkärçiligi ýatdan çykaryşlaryny beýan edýär.

«**Melgunyň şägirdi**» atly pýesada wakalar Demirgazyk Amerikada XVIII asyrda iňlis koloniýalarynyň özbaşdaklyk ugrunda alyp baran uruşlary döwründe bolup geçýär. Şou bu pýesada her bir adamyň halkyň bähbidi üçin edilýän işden çetde durmaly daldigini nygtaýar.

Şouñ köp sanly pýesalarynyň içinde onuň 1912-nji ýylda ýazan «**Pigmalion**» atly pýesasy dünýäde köp teatrlaryň sahnasynda goýulýar. Bu pýesa gadymy grek mifiniň mazmuny boýunça ýazylypdyr. Şol mifde gürrüň berlişine görä, Pigmalion öz ýasan gyzynyň heýkeline, gözəl Galateýa aşyk bolýar...

Şou mifniň esasy äheňlerini ulanyp, Londonyň häzirki zaman durmuşyndan alnan bir

wakany görkezýär. Ýazyjy bu eserde Londonda ýaşaýan zehinli professor Higginsini Eliza Dulitl atly köçede gül satyjy bolup gün-güzeran görýän ýönekeý bir gyzy terbiýeli we medeniýetli gyza öwürüp, oňa aşyk bolşuny görkezýär.

Ýazyjy ilkinjy eseriň başynda garyp gatлага degişli bolan, terbiýesiz, gül satýan ýönekeý gyzyň ýokary, baý gatлага degişli gyzlardan tapawudy diňe olaryň gepleşik äheňinde, ulanýan sowatsyz jümlelerinde hem-de terbiýesinde diýip nygtaýar. Emma soňra eserde Eliza Dulitl näçe medeniýetli geplese-de, özüni terbiýeli alyp bar-sa-da, pulsuz, maddy baýlyksyz onuň ýokary gatлага degişli bolup bilmeýegi görünýär, onuň üstesine-de ol aristokrat gatlagyndan ahlak tarapdan ýokarda durýar, çünki ol päk ýürekli, zähmetsöýer gyzy, ýönekeý halkyň wekili hökmünde aldawçylygy, ikiýüzlüligi bilmeýär, hemme zady bolşy ýaly dogry aýdýar. Bu eserde Bernard Şounyň ýönekeý, zähmetkeş halka bolan hormaty, söýgüsi görünýär.

Ömrüniň soňky döwründe Bernard Şounyň eserlerinde basyba-lyjylykly uruşlara garşy äheňler güýçlenýär. Ol Birinji jahan urşuna garşy çykyş edip, birnäçe eser döredýär. Onuň «**Ýürekleriň paralanýan öýi**» (1913-1917) atly pýesasynda uly gämi görnüşinde gurlan kapitan Şatoweriň öýi suratlandyrylýar. Bu öýdäki bolup geçýän wakalar göýä gämide bolup geçýän mysaly görkezilýär. Bu öý Angliýanyň durmuşyny görkezýän simwol, nyşan hökmünde berilýär. Garry kapitan Şatower oýlaptapyjy, ýöne onuň oýlap tapan zatlary adamlara peýdaly bolsa-da, olary jemgyýetiň durmuşynda ulanmaýarlar, eger-de adam öldürýän täze ýarag ýasalsa, ol derrew ulanyşa alynýar. Bu öýde bolup geçýän zatlar örän pajygaly we howply görünýär, çünki öýüň ýerzeminindäki däri saklanýan ýere kapitan Şatower eli ýanyp duran şemli girýär... Ýagny ýazyjy Angliýanyň ösüş ýoly jeňbazlyk ýoly bilen gitse, onda ol kapitan Şatoweriň içi därili ýerzeminini ýaly howply ýere öwrüljekdigini nygtaýar.

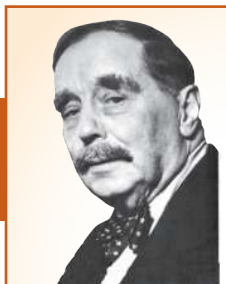
XX asyr iňlis edebiýatynda Bernard Şou iňlis dramaturgiýasyny krizisden çykaryp, ony ýokary derejä göterip, dünýä möçberinde tanalýan birgiden meşhur pýesalary döredýär we şol pýesalarda iňlis jemgyýetiniň wajyp meselelerini açyp görkezýär.

Bernard Şou 1925-nji ýylda edebiýat boýunça Nobel baýragy bilen sylaglanýar.

Ikinji jahan urşy döwründe Bernard Şou faşizme garşy göreşe çagyryjy eserler bilen metbugatda, radioda çykyş edýär.

Bernard Şou 1950-nji ýylda 94 ýaşynda aradan çykyar.

Gerbert Jorj Wells
(1866-1946)

Gerbert Jorj Wells dünýä edebiýatyna sosial-durmuşy, ylmy-fantastik romanlaryň awtory hökmünde girdi. Ýazyjyny ylym we tehnikanyň ösüşiniň adamlaryň ykbaly bilen baglanyşygy ýakyndan gyzyklandyrypdyr.

Gerbert Jorj Wells 1866-njy ýylda Londondan onçakly daş bolmadyk Bromli şäherinde dükançynyň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy ownuk-uşak zatlaryň söwdasy bilen meşgullanypdyr. Ýöne onuň söwdasy şowuna bolmandyr we maşgala bergä batypdyr. Ol kriket¹ oýnuny gowy görýän eken we boş wagtlary gazanç etmek üçin ýaryşlara gatnaşypdyr, emma bir gezek ol ýaryşda aýagyny döwdürip, soňra bagban bolup işlemäge mejbur bolýar. Maşgalasyny eklelemek Wellsiň kakasyna kyn düşüpdür, şol sebäpli onuň aýaly hem bir mülkdaryň öýünde hyzmatkär bolup işläpdir.

Gerbert Wells gün-güzeran üçin on üç ýaşyndan işläp başlaýar. Wells örän zehinli bolupdyr. Ol özbaşdak köp okaýar we Normal mekdebine okuwa girýär. Normal mekdebi tebigy bilimler boýunça mugallymlary taýýarlapdyr. Çarlz Darwiniň işini dowam etdirýän biologiýa boýunça alym Tomas Haksli Wellsiň zehinli talypdygyny görüp, ony uniwersitete işe alýar. Gerbert Wells laborant bolup işleýär.

¹ Kriket – top we taýak bilen oýnalýan oýun.

Ýöne ýarym aç, ýarym dok durmuş, garyplyk onuň saglygyna zyýan ýetirýär. 1887-nji ýylda lukmanlar Wellsde inçekeseliň alamatlaryny tapýarlar we ol birnäçe aýlap düşekde ýatmaly bolýar. Şol döwürde ol köp okaýar we özi-de çeper eser ýazmaga synanyşyp başlaýar¹.

1895-nji ýylda Wellsiň ilkinji «Wagt maşyny» diýen ylmy-fantastiki powesti neşir edilýär. Mundan soňra Wells yzly-yzyna özüniň meşhurlyk gazanan «Doktor Moronyň adasy» (1896), «Göze görünmeýän adam» (1897), «Dünýäleriň urşy» (1898), «Uklap ýatan adam oýananda» (1899), «Aýdaky ilkinji adamlar» (1901) we başga-da birnäçe ylmy-fantastiki eserlerini ýazýar.

Wellsden öň ylmy-fantastika žanrynda fransuz ýazyjysy Žýul Wern (1828-1905) «Ýeriň merkezine syýahat»(1864) we «Aýa uçuş»(1865) diýen eserleri bilen uly meşhurlyga eýe bolýar. Ýöne Wellsiň eserlerinde ylmy-fantastiki temasy jemgyýetiň derwaýys sosial meseleleri bilen baglanyşykda teswirlenýär.

Gerbert Wels öz eserlerinde wakalary hakyky ylmy açyşlara we çaklamalara daýanyp beýan edýär. Onuň hemme eserlerinde möhüm jemgyýetçilik meseleleri öz beýanyny tapýar.

Ýazyjynyň «**Wagt maşyny**» atly powestinde jemgyýetde durmuşyň kämil, göwnējaý dälidigi görkezilýär. Bolan wakalary gürrüň beriji, eseriň baş gahrymany täze oýlanyp tapylan maşynyň kömegi bilen häzirki zamandan geljege aşýar. Powestde geljekde boljak durmuş beýan edilýär. Adamzadyň geljegi sussupeslik ýagdaýynda görkezilýär. Adamlar eloýlar we morloklar diýen iki topara bölünýärler. Wagtda syýahat edýän adam harabaçylyga öwrülen köşklerde we ugruna seredilmeýän baglarda näzik, görmegeý, ýöne elinden hiç bir iş gelmeýän, nalajedeýin eloýlary görýär. Eloýlar agalyk ediji toparyň nesilleri bolup, zähmete bolan ýigrenç duýgusynda terbiýelenipdirler we olar amatly, oňat ýaşaýyş şertlerinde ýaşaýarlar. Ýeriň astyndaky guýularda we gowaklarda haýwan derejesine ýetirilen, işçileriň nesilleri bolan morloklar ýaşaýar. Olar bir wagtlar ýerasty fabriklerde, zawodlarda köp işledilip, indi günün şöhlesini görmeseler-de oňnut edýärler. Morloklar öňki endiklerine göre eloýlara hyzmat edýärler,

¹ Гражданская З.Т. От Шекспира до Шоу. – Москва, 1982, стр.170-171.

olary iýmit we egin-eşik bilen üpjün edýärler. Yöne gijelerine eloýlary ogurlap, olary iýýärler.

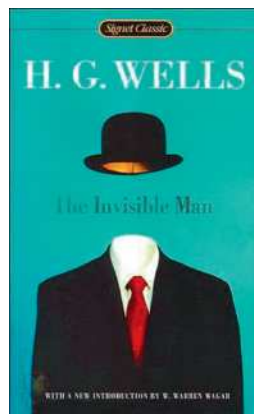
Gerbert Wells bu eserinde adamlaryň durmuşa, zähmete bolan garaýyşlary üýtgemese, geljekde olaryň her dürli ýaramaz hadysalara, kynçylyklara duçar boljakdyklaryny, adamzat jemgyýetiniň çüýremeginiň, azyp gitmeginiň mümkindigini duýdurýar.

«**Doktor Moronyň adasy**» we «**Göze görünmeýän adam**» diýen powestlerinde bolsa ýazyjy jemgyýetde ylmyň we adamyň orny baradaky meseläni öňe sürýär. Ýazyjy ylmyň gazanan netijeleriniň bir adamyň bähbidi, isleg-arzuwlary üçin gulluk etse, onda her hili garaşylmadyk betbagtçylyklaryň, pajygaly hadysalaryň yüze çykyandygyny görkezýär.

Ýazyjynyň «**Doktor Moronyň adasy**» powestinde doktor Moro özüni aýratyn hukukly adam saýýar. Çünki ol örän zehinli lukman, jemgyýetdäki ikiýüzli, çüýrük pikirli adamlardan gaçyp, bir çöllük adada ýaşaýar. Ol haýwanlarda tejribe geçirip, özüne gulluk etjek, tabyn boljak adamlary ýasaýar. Kem-kemden doktor Moronyň bu ýerde ýekelikde akyly üýtgeýär. Doktor Moro tutuş adada özüni doly hukukly hojaýyn hasaplaýar, emma muňa garamazdan, onuň rehimsizlik bilen haýwanlaryň tenini kesip, olary biri-birine sapyp ýasan, ýarysý haýwan, ýarysý adam jandarlary Morony öldürýärler.

Ýazyjy bu eserde jemgyýetde sygdyrylman, öz ornuny tapyp bilmedik zehinli alymyň adada jemgyýete gahar edip, adamlara meňzeş jandarlary döredip, öz ylmy tejribesini manysyz, rehimsiz işe öwürüp, heläk bolşuny görkezýär.

«**Göze görünmeýän adam**» powestinde alym Griffiniň ykbaly görkezilýär. Alym köp ýyllaryň dowamynda adamy göze görünmeýän edip biljek dermanlary oýlap tapýar. Ol ýasan dermanlaryny özünde synap görýär. Dogrudanam, ol köp tejribelerden soň göze görünmeýän adama öwrülýär. Emma bu zehinli adamyň açyşy oňa bagt getirmeýär. Çünki, ol göze görünmeýän bolansoň bu açyşyny diňe özi üçin, öz şahsy bähbidi üçin ulanýar. Şol

açyşy etmezden öň hem Griffin tejribe geçirende puly gutaran wagty öz kakasynyň pullaryny ogurlaýar. Ol pullar hem kakasynyňky däl-de, başga bir adamyňky bolup çykýar. Kakasy bergä batyp, öz-özünü atyp öldürýär. Griffin bu wakany ýatlanda, kakasyna birjikke nebsi agyrmaýar, onuň ölümüne gynanmaýar.

Griffiniň men-menligi, onuň diňe öz şahsy bähbidine çapmagy ony heläkçilige eltýär. Griffin öz maksadyny, ýagny ýurtda göze görünmeýän adamyň agalygyny amala aşyrjakdygyny öz köne tanşy, uniwersitetde bile okan ýoldaşy Kemp atly lukmana ýüzlenip: «Göze görünmeýän adam, Kemp, terror patyşalygyny döretmeli. Siz, elbetde, geň galýarsyňyz. Ýöne men oýun edemok: terror patyşalygy. Göze görünmeýän adam haýsydyr bir şäheri ele almaly, diýeli, goý, ol siziň Berdok şäheriňiz bolsun, onsoň ilaty gorkuzmaly, hemmeleri, her bir adamy özüňe tabyn etmeli... Eger-de kimde-kim boýun egmesse, ol öldürler!» diýmek bilen aýan edýär. Emma Kemp Griffin bilen razylaşmaýar. Tersine, ol Griffine öz açyşyny adamzadyň bähbidi üçin ulanmagy teklipl edýär. Griffin öz açyşynyň miwesini hiç kim bilen paýlaşmak islemeýär. Ol diňe bir baý bolmak däl-de, öz islendik meýlini amala aşyryp biljek, adatdan daşary hökümdara öwrülmekek maksadyny ýüreginde besläp gezýär.

Göze görünmeýän adamyň şahsy maksady tutuş jemgyýetiň maksadyna ters gelýär. Ahyrsoňy adamlar Griffini howply adam hasap edip, rehimsizlik bilen urup öldürýärler. Şeýle zehinli adamyň, alymyň nädogry ýola düşüp, jemgyýete, adamlara garşy gidip, diňe özi üçin ýaşajak bolup, heläk bolşy barada eseriň sonunda ýazyjy şeýle ýazýar: «Şol ýerde köne düşegiň üstünde, garyp külbede, alagaraňky otagda, nadan, gaharly märekäniň içinde, urlan we ýaralanan, ýekirilen we azar berlen, ilkinji bolup göze görünmeýän bolan, deňtaýy bolmadyk zehinli fizik Griffiniň geň-taň we gorkuly durmuş ýoly, ömür tanapy kesildi²».

Gerbert Wells bu eserde bir tarapdan, adamyň beýikligini, onuň zehinini, akyl başarnygyny görkezse, ikinji tarapdan, adam öz zehinini, güýjünü bet iş üçin ulananda onuň heläk bolýandygyny görkezýär.

¹ Герберт Уэллс. Избранные произведения. – Москва, 1983, стр. 295.

² Görkezilen eser, 314 sah.

«**Dünýäleriň urşy**» atly powestde bir adamyň däl-de, tutuş ýer şarynyň ykbaly barada gürrüň gidýär. Eserde Mars planetasynyň ýaşajylarynyň ýere çozuşy ony «öz gözi bilen gören» adamyň dinden gürrüň berilýär. Bu eserde ýazyjy marsiýanlaryň adamlaryň ganyny sorup, olaryň öýlerini ýykyşlaryny, tebigaty weýran edip çöle öwürüşlerini jikme-jik suratlandyrýar.

Ýazyjy şu powestden başlap urşy ýazgarýan eserlerini ýazyp başlaýar. Wells marsiýanlaryň basybalyjylyk maksatlarynyň ahyrsoňy tebigatyň göze görünmeýän güýçleriniň kömegi bilen puja çykyşyny beýan edip: «Gelmişekler beýik hudaýyň döreden in kiçijik jandarlary tarapyndan gyryldy...¹» diýmek bilen, basybalyjylaryň bet pygyllarynyň hudaý tarapyndan hem oňlanmaýandygyny ýazýar.

Ahlak meselesi, puluň jemgyýetde oýnaýan roly barada ýazyjy özüniň «**Uklap ýatan adam oýananda**» atly powestinde Wells Grehem atly bir adamyň keşbiniň üsti bilen gürrüň berýär. Gije ukusy tutmaýan Grehem iki ýüz ýyllap uklap galýar. Şol döwürde onuň bankda goýan puly äpet möçberde köpelýär. Grehem şeýle köp puluň eýesi bolansoň, ol dünýäniň hökümdary diýlip yglan edilýär. Grehemiň adyndan «Hossarlyk geňeşi» diýlip atlandyrylýan az sanly adamlaryň topary tutuş halky gulçulykda saklaýar. Ukudan oýanandan soň Grehem bu ýagdaýy bilip, «Hossarlyk geňeşine» garşy gozgalaň turzup, olaryň häkimiýetini ýykýar. Ýöne olaryň deregine häkimiýet başyna senagat buržuaziasy geçýär. Halk ýene-de gulçulykda, hukuksyz durmuşda ýaşaýar. Göreş ýene-de dowam edýär...

Gerbert Wells özüniň «**Aýdaky ilkinji adamlar**» powestinde ýene-de adamzat jemgyýetiniň iki sany duşmançylykly topara bölünişini suratlandyrýar. Aýda adamlaryň topary höküm sürýär. Olaryň kelleleri uly, göwreleri kiçi, emma işçileriň kelleleri kiçijik, elleri bolsa uly. İşçileri ýaşlygyndan operasiýalaryň kömegi bilen iş maly görnüşinde ösdürip ýetişdirýärler. Olar durmuşda hiç zat bilen gyzyklanmaýarlar. Olaryň maşgalalary, çagalary ýok. Olar diňe işleýärler...

1900-nji ýyllarda Gerbert Wells «**Söýgi we mister Lýuişem**» (1900), «**Kipps**» (1904), «**Tono-Benge**» (1909), «**Mister Polliniň taryhy**» (1910) ýaly birnäçe durmuşy, realistik romanlary ýazýar. Bu

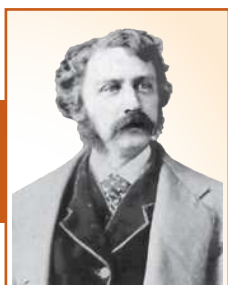
¹ Герберт Уэллс. Избранные произведения. – Москва, 1983, стр. 444.

eserlerde Wells ýönekeý adamlaryň öz arzuwlaryny amala aşyrjak bolup, ruhdan düşmän durmuşda alyp barýan göreşini duýgudaşlyk bilen beýan edýär.

Gerbert Wells 1930-njy ýyllarda ýazan eserlerinde urşa, faşizme garşy ideýalary öňe sürýär.

Gerbert Wells öz ylmy-fantastiki eserleri bilen diňe bir inlis edebiýatyny däl, eýsem dünýä edebiýatyny hem baýlaşdyrdy.

ABŞ-NYŇ EDEBIÝATY (1871-1917)

Frensis Bret Gart
(1836-1902)

XIX asyryň ikinji ýarymynda Frensis Bret Gart özüniň meşhur «**Kaliforniýa hekaýalaryny**» (1857–1871) ýazýar. Bu hekaýalarda Kaliforniýada 1848-nji ýylda gyzyl tapylmagy bilen baglanyşykly bolan, XIX asyryň 50-60-njy ýyllarynda bolup geçen wakalar beýan edilýär.

Frensis Bret Gart Nýu Ýork ştatynyň Olbani şäherinde mekdep mugallymynyň maşgalasynda 1836-njy ýylda eneden dogulýar. Ol Kaliforniýada gyzyl tapylanda gyzyl gözleýänlere goşulyp, on ýedi ýaşynda Kaliforniýa gidýär. Ol Kaliforniýada mekdep mugallymy, magdan gazyjy, derman satyjy, gazet redaktorynyň kömekçisi bolup işleýär. Soňra ol San-Fransisko şäherine göçüp, ol ýerde professional žurnalist, ýazyjy hökmünde «Golden Era», «Kaliforniýen» gazetlerinde öz makalalaryny, oçerklerini çap etdirip başlaýar.

1868-nji ýylda Bret Gart özüniň «Owerlend Mansli» atly gazetini neşir edip ugraýar. Şol gazetde ýazyjynyň «Goh-galmagally düşelgäniň bagty», «Poker Fletden kowlanlar», «Tenessiniň kompa-

niony», «Miggl» atly ilkinji hekaýalary çykýar. Bu hekaýalar soňra «**Goh-galmagally düşelgäniň bagty**» (1870) ady bilen aýratyn kitap bolup çykýar. Bret Gartyň bu eserleri amerikan we dünýä edebiýatyny-da «Kaliforniýa hekaýalary» diýen at bilen bellidir.

Bret Gart 1878-nji ýylda Germaniýanyň Kreýfeld şäherindäki amerikan konsullygynda, ondan soň Glazgoda işleýär. Şeýdip, Bret Gart öz watanyna dolanyp gelmeýär. Ömrüniň soňunda ol Angliýada ýaşaýar we 1902-nji ýylyň 5-nji maýynda Kemberleý diýen ýerde aradan çykýar.

Bret Gartyň «**Kaliforniýa hekaýalarynyň**» esasy gahrymanlary gyzyly gözleýänler, ykmandalar, humarbazlar, ogrular we ş.m. halkyň garyp gatlagyna degişli adamlar bolup, ýazyjy olaryň arasynda bolup geçýän wakalaryň üsti bilen dostluk, söýgi, ahlak päkligi ýaly temalary açyp görkezýär.

Hekaýalaryň gahrymanlary ýaş adamlar. Kaliforniýada gyzyly tapylanda, bu ýere ABŞ-nyň ähli küňjeklerinden altynyň ýşgyna düşen adamlar çozup ugraýar. Olaryň içinde talyplar, fermerler, jübükesser ogrular, hukuk goraýjy aklawçylar, ýalançy kezzaplar bolup, olar bu ýere diňe bir niýet bilen, ýagny baýlyk, pul toplamak üçin gelýärler. Olaryň käbirleri jübüsünde käte kör-köpügi bolmasa-da, adamsakärçilik babatynda, birek-birege kömek etmeli bolanda öz janyny gaýgyrman hereket edýärler.

«**Goh-galmagally düşelgäniň bagty**»

Bu hekaýanyň sýužeti hakyky bolup geçen wakalara esaslanýar. «Goh-galmagally düşelge» diýip at alan ýeriň ýaşajylary hemişe goh-galmagal edip, tertipsiz, hiç bir kada boýun egmän, wagtal-wagtal öz aralarynda urşup, başyna giden adamlar hökmünde ýamanlykda belli bolýarlar. Olaryň arasynda tüýkesme ogrular, jenaýatçylaram ýaşaýar. Olaryň daşky keşpleri adamlaryňky ýaly bolsa-da, ýöne käbiriniň elinde ýa-da aýagynda bir barmagynyň ýoklugy ýa-da gulgynyň ýetmeýänligi bilen beýleki adaty ýaşajylardan tapawutlanýarlar. Ýöne bir gezek Goh-galmagally düşelgede tolgundyryjy bir waka bolup geçýär. Özünü «ýeňil alyp barýan» hindileriň çeröki taýpasyn-

dan bolan Sel atly aýal çagasy bolansoň aradan çykýar. Şonda bu ýeriň adamlary bu çagany hossarlyga almagy we terbiýeläp ýetişdirmegi öz üstlerine alýarlar.

Bu çaga hemmeler seredýär. Adamlar çaga bolan külbäni gowy arassalap agardýarlar, pol düşäp, penjirä perde asýarlar. Diwarlara oboý ýelmeýärler. 80 mil uzaklykdan bir gatyra ýükläp, sallançak getirýärler we eger-de kimde-kim çagany eline aljak bolsa, ýuwnup, arassa bolup gelmeli diýen kada girizýärler. Doglan çaga bolsa «Bagt» diýip lakam we «Tommi» diýip at berýärler. Jek-deňizçi diýip lakam alan bir adam olaryň arasynda aýratyn meşhurlyga eýe bolýar, çünki ol bir içgysgynç, gamgyn heňli togsan bentden durýan aýdymy bilýän eken. Hemişe ol şol aýdymy soňuna çenli aýdyp bolanda çaga uka gidýär.

Düşelgede çaganyň peýda bolmagy bilen gyzyl gözleýjileriň işi oňuna bolup başlaýar. Şeýle-de, olar indi az sögüşýärler, uruşýarlar, umuman, çaga arkaýyn ýatar ýaly goh-galmagal etmejek bolýarlar. Dogrudanam, çaga sagdyn ösüp başlaýar, oňa süýt berýärler. Bu çaga garaýagyz hindi çagasy bolsa-da ony hemmeler gowy görýär. Onuň gelip çykyşy ýa-da teniniň reňki barada olar pikir hem etmeýärler. Her kim bir gowy zat tapsa, ony şol çaga getirip berýär.

Bu düşelgäniň adamlaryna indi ýönekeý zatlaryň, ynsan gatnaşyklarynyň, tebigatyň gözelligi açylýar. Olaryň hemmesi bu çagany gowy görýärler. Ýöne bir gezek suw joşguny gelip, düşelgäni, öýleri, adamlary suw akymy alyp gidýär. Ine, şonda şol düşelgeden iki mil uzaklykda halas ediji gaýyk çagany bagryna basyp ölüm halynda ýatan, Kentukki diýen, ýüzi pers-ala, betnyşan bolan şol düşelgäniň bir ýaşaýjysyny tapýar... Çaga-da eýýäm sowapdyr. Kimdir biri ol ölüpdir dýýär. Şonda ölüp barýan Kentukki çala ýylgyryp, «Hemmelere aýdyň, men onuň zyndan barýan. Bagt hemişe meniň bilen bolar» diýip, çagany bagryna basyp, gözünü ýumýar.

Bu hekaýada Kentukki duýdansyz gelen suw joşgunynda ölen hindi aýalynyň ýetim galan bābegini halas etjek bolup, ony gujagyna gysyp, özi-de çaga bilen bile heläk bolýar.

«**Poker Fletden kowlanlar**» atly hekaýada Şipton eje atly özüni ýaramaz alyp baran aýal magdançylaryň düşelgesinden kowlanda,

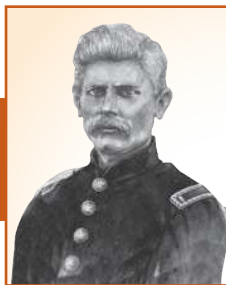
özi açlykdan öljek hem bolsa, öz iýjek çöregini başga bir nätanysş ýaş gyza goýup, özi açlykdan ölýär.

«**Miggls**» atly hekaýada Miggls atly görmegeý, ýaş aýal bir wagtlar özüne ýagşylyk eden, köp pul harç eden Jim atly, aýaklary ysmaz bolan ýigide öz ömrüni bagyş edýär.

Ýazyjy öz hekaýalarynda durmuşyň kyn, agyr ýagdaýlarynda-da adamlaryň öz ynsanperwerlik sypatlaryny saklap galyşlaryny örän täsirli mysallaryň üsti bilen açyp görkezýär. Ol öz nowellalarynda pula kowalaşmagy, aldawçylygy, ikiýüzlüligi, jynsparazlygy, «möjek kanunlaryny» ýazgarýar we adamkärçiligi, söýgini, dostlugy iň ýokary gymmatlyklar hökmünde görkezýär.

Bret Gartyň eserleri özüniň ynsanperwer ideýalary we çeperçiligi boýunça Çernyšewskiý, Dikkens, Freýligrat, Saltykow-Şedrin, Gleb Uspenskiý ýaly ady belli ýazyjylaryň ýokary bahasyna mynasyp bolupdyr.

Ambroz Birs
(1842-1914)

XIX asyryň ahýrynda we XX asyryň başynda Bret Gartyň döwürdeşi Ambroz Birsiniň eserleri we metbugat makalalary amerikan edebiýatynda uly meşhurlyga eýe bolýar.

Ambroz Birs heniz ýetginjek wagty Demirgazyk Goşunynyň hataryna meýletinlik bilen goşulýar we negrleriň azat edilmegi ugrunda göreşýär.

1880-1890-njy ýyllarda Birs žurnalist hökmünde adygýar. Ýazyjynyň dünýägaraýşyna Platonyň, Aristoteliň, öz döwürdeşlerinden Gerbert Spenseriň eserleriniň filosofiki ideýalary täsir edýär. Birs ynsan durmuşynyň öňünden kesgitlenendigine ynanypdyr. Spenseriň

nygtaýsy ýaly, Birs jemgyýetde güýçlüler ýeňýär diýip hasap edipdir. Emma ýazyjy urşa garşy çykyş edipdir. Ol öz ýaşayan jemgyýetiniň pajygaly, gapma-garşylykly hadysalardan doludygyny görüpdir, emma olary nädip ýok edip boljakdygyna göz ýetirip bilmändir.

Öz eserlerini ýazanda Birs özünden öňki Fenimor Kuper, Waşington Irwing, German Melwill ýaly ABŞ-nyň tanymal ýazyjylarynyň tejribesine daýanýar. Birs ýazyjynyň adamlaryň hata işlerini, ýaramaz gylyk-häsiýetlerini we şonuň bilen bir hatarda jemgyýetiň kemçiliklerini açyp görkezmäge borçludygyny baradaky pikire eýerýär.

Ambroz Birsniň döredijiliginde onuň nowella-hekaýalary aýratyn orun tutýar. Birsniň nowellalary möçberi boýunça uly bolmasalar-da, olarda gahrymanlaryň adatdan daşary ýagdaýlarda özlərini alyp barylary, olaryň ruhy ahwalaty gowy açylyp görkezilýär. Ýazyjynyň nowellalary uruş baradaky nowellalar, fantastiki nowellalar we tankydy häsiýetli nowellalar diýen üç topara bölünýär.

Uruş baradaky nowellalarda ABŞ-da 1861-1865-nji ýyllarda bolup geçen Raýat urşunyň wakalary beýan edilýär. Ambroz Birs urşuň adamlara betbagtçylyk, hasrat getirýändigini, şoňa görä-de, onuň manysyzdygyny açyp görkezýär.

Ýazyjynyň «**Gökdäki atly**» diýen hekaýasynda adamyň aňyndaky duýgynyň we borjuň arasyndaky göreş beýan edilýär. Baş gahryman özüniň esgerlik borjuna berjaý etjek bolup, öz kakasyny atyp öldürýär.

A.Birsniň harby temadan ýazylan nowellalarynda adatdan daşary, seýrek duş gelýän wakalar beýan edilýär.

«**Nätanyş**», «**Aý ýoly**» ýaly fantastik nowellalarynda ýazyjy syrly, düşnüksiz peýda bolýan arwahlary, jynlary suratlandyrýar. Bu nowellalarda ahlak meseleleri, jenaýat we jeza temasy beýan edilýär.

Birsniň «**It sabyny**» atly hekaýasynda ýazyjy bir ruhanynyň baýlyga kowalaşyp, öz aýaly bilen buhana gelýän adamlardan «it sabyny» taýýarlaýyşlaryny beýan edýär.

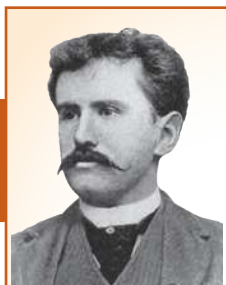
Ambroz Birs özüniň ençeme nowellalarynda romantik ýazyjy hökmünde çykyş edýär. Olarda adatdan daşary, syrly wakalar, adamyň gorky duýgulary, adatdan daşary gahrymanlar görkezilýär. Emma onuň harby temada ýazylan nowellalarynda realizmiň we naturaliz-

miň alamlary-da ýüze çykýar. Ýazyjynyň satiriki nowellalarynda amerikan jemgyýetiniň durmuşynyň «pul ýasamak» ýörelgesi tankyt edilýär. Bu nowellalarda realistik alamlar güýçlenýär.

XIX asyryň ikinji ýarymynda köp amerikan ýazyjylarynyň döredijiliginde bolşy ýaly, Ambroz Birsniň eserlerinde romantizm we realizm usullary utgaşýar. Bu bolsa şu döwürde ABŞ-nyň edebiýatynda romantizm akymynyň öz ornuny realizme berýändigini aňladýar. Şol sebäpli bu özboluşly ussat nowellaçy ýazyjynyň ynsanperwer eserlerini öwrenmek amerikan edebiýatynyň ösüş taryhyny yzarlamak üçin hem ähmiýetlidir.

Ilkinjileriň biri bolup, Birs öz eserlerinde amerikan halkynyň gulçulyga garşy edermenlik bilen alyp baran göreşini wasp eden ýazyjydyr. Onuň ahlak we wyždan temasyny teswirläp, jenaýatçynyň, ýaman iş edeniň hökman jezasyny çekjekdigi baradaky pikirleri öňe sürýän ajaýyp, özboluşly nowellalary amerikan edebiýatynyň iň gowy eserleriniň hataryna girýär.

O'Genri
(1862-1910)

XX asyryň başynda özüniň realistik eserleri bilen ABŞ-nyň edebiýatynda meşhurlyk gazanan O'Genri (hakyky ady Wilýam Sidneý Porter) nowella žanrynyň ussadydyr.

O'Genri iki ýüz segsene golaý nowellanyň awtorydyr. Onuň eserleri çeperçiligi we ynsanperwer ideýalary bilen ýazyjynyň adyna uly şöhrat getirýär. Onuň eserleri «Altylyklar we ýedilikler» (1910), «Dört million» (1906), «Günbataryň ýüregi» (1907), «Ýanýan çyra» (1907), «Asylly ogry» (1908), «Uly şäheriň sesi» (1908) ýaly meşhurlyk gazanan ýygyndylarynda çap edilýär.

O'Genriniň Latyn Amerikasynyň durmuşy barada ýazan nowellalarynda ýazyjynyň sergezdançylygy döwründe gören-eşiden zatlary beýan edilýär. Şol hekaýalar O'Genriniň «**Patyşalar we kelem**» atly ýygindysyna girizilýär. Ýazyjynyň hekaýalarynyň aglabasy şäher durmuşyny beýan edýär. Şäherde garyp, pulsuz ynsanlaryň göze ilmeýändigini, olaryň isleg-arzuwlarynyň puja çykyşy O. Genriniň hekaýalarynda açylyp görkezilýär. Položitel keşp hökmünde O'Genri Hobo atly asuda durmuşy halamaýan, erkin ykmandanyň romantiki keşbini döredýär.

O'Genriniň birnäçe nowellalarynda durmuşda nädogry ýola düşse-de, entek adamkärçilik sypatlaryny ýitirmedik «adalatly ogrynyň» keşbi suratlandyrylýar. Ýazyjynyň hekaýalarynyň birnäçesindeki wakalara Jeff Piters atly gahryman gatnaşýar. Bir tarapdan, Jeff kezzap, ogry, bihaýa, edepsiz adam, ýöne, ikinji tarapdan, ol dürli başdan geçirmeleri gowy görýär, gowy işlerem edýär, şeýle-de özüne tankydy göz bilen seredýär. Jeffiň keşbi şonuň ýaly beýleki «adalatly ogrularyň» keşpleri ýaly komiki, duýgudaşlyk bildirilýän häsiýetde görkezilýär. Jeff ýaly aňsat gazanjyň ugrunda çapýan aldawçy-kezzaplaryň käte çykgynsyz kyn ýagdaýlara düşmekleri wakalaryň gülküli tarapyňy düzýär. İşleri şowuna bolup, begenmegiň deregine şeýle gahrymanlar öz hilelerine çolaşýarlar, guran duzaklaryna düşýärler.

«**Gyzylderilileriň serdary**» hem şeýle nowellalaryň hataryna girýär. Bu nowellada wakany gürrüň berýän adam özüniň Bill Driskoll atly ýoldaşy bilen Alabama ştatynyň Depeler diýen şäherinde ýaşaýan Ebenzer Dorset atly baý adamyň on ýaşly ogluny ogurlap, ondan iki müň dollar töleg aljak bolýarlar. Ýöne ol çaga örän bet bolup çykýar. Ol özüni «Gyzylderilileriň serdary» diýip atlandyryp, özüni ogurlanlary özi bilen hindiler hakdaky oýunlary oýnamaga mejbur edýär. Onsoň bu çaganyň görkezýän hupbatlaryna çydaman, ogrular ony yzyna almaklary üçin, onuň ene-atasyna pul tölemäge mejbur bolýarlar... Ýagny türkmenleriň «Ýakma – bişersiň, gagma – düşersiň» diýen nakylynda aýdylyşy ýaly, ogrular öz hilesine, guran duzaklaryna özleri çolaşýarlar.

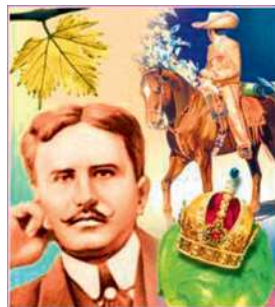
Ýazyjy bolýan wakalary gülkünç edip beýan edýär. Ol peý-dakeşlik edýän, pula kowalaşýan jemgyýetde hereket edýän dürli häsiýetli adamlary, ogrulary, kezzaplary suratlandyrýar we hatda şolaryň arasynda-da käte ýokary adamkärçilik sypatlaryny görkezýän adamlaryň bardygyny mälim edýär. Meselem, «**Jim Walentaýnyň ýüzlenmesi**» atly hekaýada tüýkesme ogry Jim Walentaýn tötänleýin gapysy ýapylyp, demir seýfiň içinde galan Adata atly gyzjagazy ölümden halas edýär. Ýöne ol seýfi açmak bilen özüniň ogrudygyny boýun almaly bolsa-da, oňa çaganyň ykbaly hemme zatdan gymmatly bolup, ol öz geljegi barada pikir etmän, adamkärçilikli hereket edýär...

Ýazyjynyň özüne çekiji gyzykly hekaýalarynda adamlar, bir tarapdan, aldawçylyk, ogurlyk, kezzaplyk etselerem, beýleki tarapdan, olaryň içinde päk ýürekli, adamkärçiligi saklaýan adamlar hem bar.

O'Genriniň nowellalarynda garyp durmuşda ýaşaýan, emma başga adamlara hemişe kömek etmäge, hatda özüni gurban etmäge taýýar adamlaryň durmuşy hem suratlandyrylýar.

O. Genriniň «Soňky ýaprak» atly nowellasy göwrümi boýunça onçakly uly bolmasa-da, onda birnäçe adamyň durmuşda arzuw edip ýetmek isleýän maksatlary, öz-gäniň derdini paýlaşjak bolýan ýuka ýürek ýönekeý adamlaryň uly romana mynasyp durmuşy hakynda gürrüň berilýär.

Sýu we Jonsi atly iki gyz Meýn we Kaliforniýa ştatlaryndan maý aýynda Nýu Ýorka gelip, bu ýerde suratkeşlik bilen meşgullanýarlar. Olar üç gatly kerpiç jaýyň ýokarky gatynda ýaşaýarlar. Olar Nýu Ýorkda tanymal suratkeş-hudožnik bolmagy arzuw edýärler. Emma güýzüň ahyrynda Jonsi öýkeni sowuklap näsaglaýar. Onuň ýagdaýy gün-günden agyrlaşýar. Jonsi penjiräniň gabadynda diwara çyrmaşyp ösüp oturan plýuş agajynyň noýabrda gar-ýagmyryň ýagmagy, sowuk şemalyň öwüsmegi zerarly ýapraklarynyň gaçyp azalýandygyny görüp, durmuşdan umydyňy üzüp, «Indi şol agajyň soňky ýapragy gaçanda men

hem durmuş bilen hoşlaşaryn» diýip, agyr oýlara batyp, ruhdan düşüp ýatýar.

Şonda olaryň bolýan jaýynyň birinji gatynda ýaşayan altmyş ýaşly suratkeş Berman atly tanyşlary bu ýagdaýy bilip, bir gije özüniň hem näsagdygyna seretmän, sowukda, ýel-ýagmyryň astynda Jonsiniň şol penjireden seredip ýatan diwarynda ösüp oturan çyrmaşyk-plýuş agajynyň ýapragyny janly ýaly edip çekýär. Indi ol ýaprak şemalyň zarbyna-da, garyň sowugyna-da gaçmaýar. Muny irden gören Jonsi «Indi men ölmerin» diýip, ruhlanyp sagalýar. Emma bu gyza kömek eden garry suratkeş Berman näsaglap, öýkenini sowukladyp, keselha-nada aradan çykýar.

Şonuň ertesi Sýu irden Jonsä ýüzlenip: «Ezizim, aýnadan, çyrmaşygyň soňky ýapragyna seret. Onuň şemala titräp yranmaýandygy seni geň galdyrmadymy? Hawa, ezizim, bu Bermanyň çeken iň ajaýyp suraty. Ol muny iň soňky ýaprak gaçan gijesi çekdi¹» diýýär.

Görşümüz ýaly, bir adama kömek, ýagşylyk etmek iň ýokary sun-gat, ussatlyk, durmuşyň manysy diýen manyda nowella jemlenýär. Sebäbi suratkeş Berman бүтін өмри bir ajaýyp surat çekmek arzuwyn-da ýaşaýar. Onuň arzuwy amala aşýar. Onuň çeken suraty ýaş gyzy ölüm-den halas edýär.

O'Genri öz nowellalarynda uly kapitalistik şäheriň durmuşyny realistik usulda suratlandyrýar we ýönekeý, «kiçi adamlaryň» ýatdan çykmaýak keşplerini döredýär. Ol öz döwürdeşlerine ýa-da özünden öňki ýazyjylara garanyňda öz döredijiliginde soňy garaşylmadyk ýagdaýda gutarýan, ýiti ýordumly nowellalary köp döredýär. Ýazyjy bu usuly ulanmak bilen, bir tarapdan, eseriň gyzykly bolmagyny gazansa, ikinji tarapdan, onuň bu täri real, hakyky durmuşyň hemme halatlarda adamyň isleg-arzuwlaryna laýyk gelip durmaýandygyny görkezýär.

O.Genriniň nowellalary türkmen diline-de yzygiderli terjime edilýär.

¹ О.Генри. Избранные произведения в двух томах. Том 1. – Москва, 1959, стр. 327.

Mark Twen
(1835-1910)

Mark Twen (hakyky ady Semýuel Lenghorn Klemens) 1835-nji ýylda Missouri ştatynyň Florida diýen ýerinde eneden dogulýar. Onuň çagalyk ýyllary kiçijik Gannibal şäherçesinde, Amerikanyň uly derýalarynyň biri bolan Missisipiniň kenarlarynda geçýär. Şol derýanyň boýlarynda bolan wakalar Mark Tweniň birnäçe eserlerinde öz beýanyňy tapypdyr.

Mark Tweniň kakasy ýurist bolupdyr. Ol ir aradan çykýar, şol sebäpden, gün-güzeran görmek üçin, Mark Twen ýaşlygyndan işlemeli bolýar. Şeýdip, ol okuwyny yzygiderli okap bilmeýär.

Mark Twen on iki ýaşynda çaphana işe girýär we harp ýygnaýjy bolup dürli şäherlerde işleýär. Ol soňra gämide ýol görkeziji, gämiçi-losman wezipesinde iş durýar we Missisipi derýasynda gämili köp ýüzýär. Onuň «Mark Twen¹» lakamy hem şol derýada suwuň çuňlugyny habar berýänçi bolup işlände köp eşiden sözlerini aňladýar. Soňra ol şol sözleri özüne edebi lakam edinip alýar, çünki ol derýada, gämide ýüzmegi çagalykdan arzuw edip gezipdir.

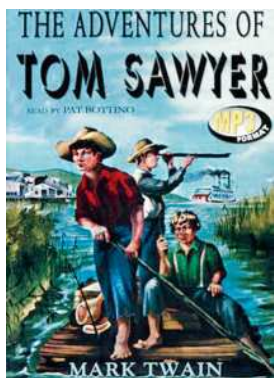
Amerikada 1861-1865-nji ýyllarda raýat urşy başlanýar we Missisipi derýasynyň gämi gatnawy kesilýär. Mark Twen düşewüntliräk iş, gazanç gözläp, Newada ştatyna, Günbatara gidýär. Şol döwürler ABŞ-nyň Günbatarynda altyn we kümüş magdanlarynyň tapylyş wagty eken. Geljekki ýazyjy täze ýerde gyzyly gözläp köp işläpdir, emma gazanan zady bolmaýar. Soňra ol gazet-žurnallarda habarçy bolup işleýär, oçerkler, gülküli hekaýalar ýazyp başlaýar. Şeýlelik bilen, ol gysga wagtyň içinde özüni ýumorist ýazyjy hökmünde tanatmagy başaýar. Ýöne Mark Tweniň adynyň ýazyjy hökmünde meşhur

¹ Mark twain – «ikinci ölçeg» diýmegi aňladýar, ýagny gäminiň päsgelçiliksiz ýüzüp biljekligini aňladýar.

bolmagyna onuň 1867-nji ýylda Ýewropa we Kiçi Aziýa eden syýahatlary sebäp bolýar. Onuň bu syýahatlary baradaky ýazgylary köp gazetlerde çap edilýär. Şol ýazgylaryň esasynda Mark Twen «**Sada adamlar daşary ýurtda**» (1869) atly syýahatlar kitabyny ýazýar. Şol kitap hem onuň adyna meşhurlyk getirýär. Ýazyjy şondan soň Gartford şäherinde ýaşap başlaýar we diňe edebiýat bilen meşgullanýar.

Mark Tweniň irki hekaýalary esasan gülküli, ýumoristik häsiýetlidir. «**Tenessidäki žurnalistika**», «**Men nädip oba hojalyk gazetini redaktirledim**», «**Mak Wilýams we Krup**», «**Sagat**» we başga-da birnäçe hekaýalar bu toplumy düzýär. Bu hekaýalarda amerikan durmuşyndan alnan gülküli wakalar görkezilýär. Ýazyjy öz hekaýalarynda esasan amerikan halk döredijiliginiň tärlerini ulanýar. Şol bir hatarda çendenaşa ulaldyp, wakalary gülküli häsiýetde gürrüň berip, ýazyjy halk döredijiligine mahsus äheňleri ulansa-da, ol öz eserlerinde real durmuş wakalaryny hem özüçe täzeden işläp, olarda haýsy-da bolsa bir wajyp meseläni görkezýär.

«**Men nädip oba hojalyk gazetini redaktirledim**» atly hekaýada gazetiniň wagtlaýynça redaktory bolup galan adam ekiş möwsüminiň tomusda başlanýandygyny, kädiniň agaçda gögerýändigini we şuna meňzeş oba hojalygynda bilmeýän zatlary barada gazete ýazýar. Ýazyjy bu hekaýasynda gazet redaktorlarynyň nadanlygynyň üstünden gülýär.

1876-njy ýylda Mark Twen özüniň in bir meşhur eserleriniň biri bolan «**Tom Soýeriň başdan geçirenleri**» atly romanyny ýazýar.

«Tom Soýeriň başdan geçirenleri» çagalar edebiýatynyň in gowy romanlarynyň biri hasaplanylýar, ýöne ony diňe çagalar däl-de, eýsem uly adamlar hem uly höwes bilen okaýarlar. Ýaşlygyndan ýetim galan we daýzasy tarapyndan terbiýelenýän Tomuň durmuşda hiç kem zady ýok, ýöne ol daş-töweregindäki durmuşy öz okan kitaplaryndaky ýaly dürli gahrymançylyklardan we başdan geçirmelerden doldurmaga synanyşýar. Dogrudan hem, onuň durmuşy şeýle hem bolýar. Bezzatlyk edeni üçin daýzasyndan temmi-

sini alyp, haýaty agartmaly bolan Toma birbada dynç alyş güni bu işe bulaşmak agyr degse hem, ol töweregiň oganlaryna ýönekeý haýaty agartmagyň hem öran jogapkärli işdigini, muny daýzasynyň dine özüne ynanandygyny aydyp, olara uzyn günläp haýat agartdyrmagy başarýar. Şeýle ynama mynasyp bolmaga jan edýän oganlar Toma para-peşgeş berip, zordan ellerini çotga ýetirýärler. Şeýlelikde, irden haýaty bir gezek agartmagy kyn hem içgysgynç iş hasaplan Tom ony töweregiň oganlaryna dört-baş gezek agartdyrýar...

Tomuň ykmanda Gek atly dosty hem Tomuň ähli ideýalaryny goldap, özüni onuň wepaly dosty hökmünde görkezýär. Hatda her hili howply ýagdaýlarda-da, ol Toma hemaýatçy bolmagy başarýar.

Tom Soýer her hili çylşyrymly ýagdaýlarda hem özüni akyllly, ugurtapyjy we mert ýoldaş hökmünde görkezýär. Ol öz söýýän gyzy Bekki Tetçer bilen ýerasty gowaklarda azaşanlarynda-da, özüni batyr-gaý alyp barýar, müzzermeýär.

Çagalykda her bir oganlygyň bir wagt garakçylaryň gömüp giden hazynasyny tapmagyň arzuwynda ýaşaýşy ýaly, şeýle tapyndyny arzuw eden Tom bilen Gek hakykatdan hem gömlen hazynany tapýarlar. Emma bu hazyna olara onçakly bir gerekli hem bolmaýar. Çünki olar üçin durmuşyň syrlaryny açmak, dünýäniň başdan geçirmelerden doly ajaýyp ýaşaýşy hemme hazynalardan hem gymmatly bolup görünýär...

Mark Tweniň bu romany çagalyk döwriň ajaýyplygyny çagalara mahsus bolan oýunlaryň, dürli başdan geçirmeleriň üsti bilen sada dilde çeper suratlandyrýar.

Ýazyjynyň döredijiliginiň ikinji ýarymynda onuň durmuşa bolan garaýşy üýtgeýär. Indi ol öz töweregindäki hadysalara tankydy göz bilen seredýär. ABŞ-da şol döwürde, ýagny XIX asyryň aýagynda oba durmuşynda uly özgerişler bolup geçýär. Şäherler ulalyp, öňki ekin ekip bolýjak boş ýerler alyp-satarlar tarapyndan söwda harydyna öwrülýär. Fermer-daýhanlaryň ýer satyn almaga güýji ýetmän, olar iş gözläp, şäherlere siňýärler.

Mark Twen «Tom Soýeriň başdan geçirenleri» atly romanyndan soň çagalar we ulular tarapyndan şu günlerem söýlüp okalýan romanlaryň biri bolan «**Şazada we geday**» (1882) atly taryhy romanyny ýazýar. Bu gezek ýazyjy eserinde Angliýada XVI asyryň birinji ýarymynda bolup

geçen wakalary suratlandyrýar. Ýowuz kanunlar bilen zuluma sezewar edilýän halk köpçüligi agyr durmuşda, garyplykda, köne düşüňjeleriň we yrymlaryň kerebine çolaşyp ýaşaýar. Şeýle ýagdaýda daşky sypaty meňzeş bolan şazada we gedaý, iki sany oglanjyk tötänleýin egin-eşiklerini çalşyp geýip, durmuşda hem ýerlerini çalyşýarlar. Welsiň şazadasy Eduard Tom Kenti atly garyp oglanyň eşigini geýip, onuň agyr durmuşynyň hupbatlaryny çekmeli bolýar. Ine, şonda lälilik ösen şazada durmuşyň kynçylyklaryny başdan geçirip, jemgyýetiň kanunlarynyň göwnejaý däldigini öz gözi bilen görüp, egni bilen çekýär. Tom Kenti bolsa şazadanyň eşigini geýip, döwlet işlerini akyly-başly çözüýär. Ol köp meselelerde adamkärçiligi birinji kanun hökmünde ulanýar.

«Şazada we gedaý» romanynda indi ýazyjynyň öňki ruhubelent, joşgunly, ýumordan doly beýanyna derek durmuşyň agyr şertleri, baýlygyň we garyplygyň tapawutlary açylyp görkezilýär hem-de romanda ýazyjynyň ýönekeý zähmetkeş halka bolan söýgi-hormaty we duýgudaşlygy görünýär.

Çagalaryň ABŞ-nyň täze jemgyýetindäki durmuşyny görkezmek meýli bilen Mark Twen ýene-de Tom Soýeriň durmuşynyň dowamyny ýazmaga girişýär. Ol 1885-nji ýylda «**Geklberri Finniň başdan geçirenleri**» atly romanyny ýazýar. Indi bu romanyň baş gahrymany Tom Soýer däl-de, ondan-oňa ygyp ýören, öýsüz-öwzarsyz, garyp durmuşda ýaşaýan Geklberri Finniň durmuşy beýan edilýär.

Tom Soýer bu kitapda Gekelberri Finniň dosty hökmünde, ikinji planda hereket edýän gahryman hökmünde görkezilýär. Geklberri Finn öz başdan geçirenlerini gürrüň berýär. Onuň durmuşy Tomuň durmuşy ýaly asuda, elpe-şelpelikde geçmeýär. Onuň arakhor, hemişe serhoş kakasy Geklberri Finni ýenjip, ony öýden gaçyp gitmäge mejbur edýär. Şonuň üçin kyn durmuş şertleri Geklberri Finni ýene-de bir özi ýaly betbagt negr Jim bilen ykmandalyk etmäge mejbur edýär.

Romanda beýan edilýän wakalar eýýäm «Tom Soýeriň başdan geçirenlerindäki» ýaly romantiki öwüşginde, ajaýyp edilip görkezilmeýär. Tersine, Gek bilen Jime duş gelyän adamlar ýalta, gödek, rehimsiz we onuň üstesine-de jynsparaž bolup çykyarlar... Bir söz bilen aýdanyňda, Mark Twen öz döwrüniň möhüm jemgyýetçilik meselelerini bu romanda çeper suratlandyrýar.

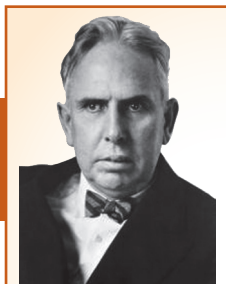
Mark Twen 1880-1890-njy ýyllarda «Missisipidäki durmuş» (1883) atly oçerkler kitabyňy, «Amerikaly bäsdeş» (1892), «Amerikaly ýanki¹ korol Arturyň köşgünde» (1889), «Žanna d’Ark» (1896) atly taryhy romanlaryny ýazýar. Ýazyjynyň döredijiligi amerikan edebiýatynda realizmiň kemala gelmegine we özboluşly çagalar edebiýatynyň döremegine örän güýçli täsir edýär.

Maksim Gorkiý, Ernest Hemingueý, Wilýam Folkner, Jon Golsuorsi, Redýard Kipling ýaly dünýä edebiýatynyň görnükli wekilleri Mark Tweniň eserlerine uly baha beripdirler.

Mark Twen tä ömrüniň ahyryna çenli, hatda düşekde ýatan ýerinde-de, ýazyjynyň özüniň diýşi ýaly, «hakykaty mazara alyp gitmejek bolup» eser ýazmagyny dowam edýär. Mark Twen öz dostlaryna «Iş – dünýäde iň beýik şatlykdyr²» diýip aýdar eken. Mark Twen 1910-njy ýylda Konnektikut ştatynyň Redding şäherinde aradan çykýar we soňra Nýu Ýork şäherinde jaýlanýar.

Mark Tweniň romanlary ençeme gezek türkmen diline terjime edilip, indi köpden bäri okyjylaryň söýgüli eserlerine öwrüldi.

Teodor Draýzer
(1871-1945)

Teodor Draýzeriň döredijiligi amerikan edebiýatynda tankydy realizmiň ýeten iň ýokary sepgidini görkezýär.

Teodor Draýzer 1871-nji ýylyň 27-nji awgustynda Indiana ştatynyň Terre-Hot şäherinde garyp işçi maşgalasynda eneden dogulýar. Teodor Sara Draýzeriň on ikinji çagasy bolup dogulýar. Onuň ejesi

¹ Ýanki – amerikalyly şeýle atlandyrypdyrlar.

² История американской литературы. Под ред. проф. Н.И. Самохвалова. Часть 1. – Москва, 1971, стр. 296.

gelip çykyşy boýunça morawiýaly çehlerden bolup, kakasy Jon Paul Draýzer Amerika 1844-nji ýylda Germaniýadan gelipdir we ýerli fabrikde işläpdir. Draýzeriň çagalygy garyplykda geçýär. Ol gün-güzeran üçin ýaşlygyndan işläp başlaýar.

Geljekki ýazyjy on alty ýaşynda öýlerini taşlap, Çikago şäherine gazanç etmäge gidýär. Bu uly şäher ýaş oglany ýowuz garşylaýar. Draýzer naharhanada gap-gaç ýuwujy, dükanda satyjy bolup işleýär. Soňra ol 1888-nji ýylda Blumington şäherindäki Indiana uniwersitetine okuwa girýär, ýöne mätäçlik zerarly bir ýyldan soň okuwyny taşlamaly bolýar.

Draýzer okaýan döwri dürli kitaplary, rus ýazyjysy Lew Tolstoýyň, filosof Gerbert Spenseriň eserlerini okaýar. Draýzer jemgyýetiň we hökümetiň garyp külbelerde ýaşaýan adamlaryň durmuşyny ýenilleşdirmek üçin alada etmeýänligine düşünjek bolýar. Gerbert Spenser durmuşda adamlaryň erbet ýaşamagynyň sebäbini biologiýanyň müdimi kanunlary bilen düşündirýär, ýagny oňa hökümet ýa-da jemgyýet günäkär däl, çünki kim doglanda güýçli bolup doglan bolsa, şol ýeňýär, ejizler ýeňilýärler. Gerbert Spenser adamzat jemgyýetiniň haýwanat dünýäsiniň «jeňňel kanuny» bilen ýaşaýandygyny nygtaýar. Emma bu filosofiýa ýaş Draýzeri kanagatlandyрмаýar.

Draýzer Çikago dolanyp gelip, paýtun sürüji, salgyt ýygnaýjy bolup birnäçe wagt işleýär. Ol 1892-nji ýylda Çikagoda «Çikago Deýli Gloub» gazetine habarçy bolup işe girýär. Bu iş oňa durmuşyň dürli taraplaryny öwrenmäge kömek edýär. Ol birnäçe senagat merkezlerine baryp görýär we adamlaryň iş şertlerini, ýaşayşyny içgin öwrenýär. Draýzer Çikago, Sent-Luis, Toledo, Kliwlend, Bufalo, Pitsburg şäherlerinde birnäçe wagt işläp we ýaşap, 1894-nji ýylda Nýu Ýork şäherine gidýär we ol ýerde uzak wagtlap ýaşaýar. Bu şäherlerde gören zatlary, adamlaryň hor-homasy, garyp ýaşayşlary barada oýlanyp, Draýzer bu hadysalaryň sebäplerini biljek bolýar, olaryň köklerini yzarlaýar.

1890-njy ýyllarda edebiýatda toplan tejribesine esaslanyp, 1900-nji ýylda Draýzer özüniň «**Kerri uýa**» atly romanyny ýazýar. Draýzeriň bu romannda amerikan jemgyýetiniň adamyň häsiýetini kemala getirişi derňelýär.

Romanyň baş gahrymany Karolina Miber garyp fermeriň gyzy bolup, ol kakasynyň içgysgynç, birmeňzeş durmuş höküm sürýän öýüni taşlap, täze durmuşyň gözleginde Çikago şäherine gidýär. Ýazyjy bu gyzyň adatdan daşary häsiýetleriniň barlygyny aýtmaýar, tersine, ol owadan, adaty bir oba ýerinden gelen ýönekeý bir gyz, ýöne ýazyjy onuň durmuşda öz bähbidini arayan, diňe özüni bilýän gyzdygyny nygtaýar. Onuň mähirlilik, göwnaçyklyk ýaly häsiýetleri-de bar, ýöne olar onçakly ösmändir.

Ýazyjy Kerri atly gyzyň Çikago gelşini, köwüş fabrigine işe durşuny, soňra keselläp, iş ýerini ýitirişini jikme-jik beýan edýär. Kerri ilki öz halal zähmeti bilen gün görjek bolýar, emma Çikagoda iş şertleriniň agyrlygy, onuň üstesine-de işsizleriň köplügi, berilýän aýlyklaryň hem ujypsyzlygy Kerriniň lapyny keç edýär. Ol bu agyr durmuşdan çykalga tapman aňsat gazanýň ýoluna düşýär. Ol ilki Drue atly söwdagäriň söýgülisi bolup, soň Gerstwod atly bir adam bilen Nýu Ýorka gaçyp gidýär. Ahyrsoňy Kerri garyplykdan dynýar. Ol aktrisa bolup üstünlik gazanýar. Ýöne ol baý bolsa-da, soň ýoldaşy Gerstwuda kömek etmeýär. Ony kyn ýagdaýda taşlaýar.

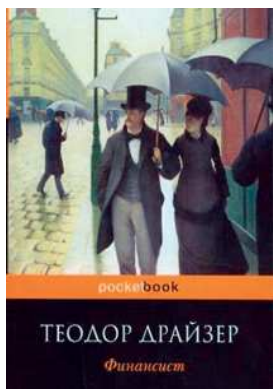
Şeýlelikde, Gerstwod işsiz galyp, ahyrsoňy garyplykda, ruhdan düşüp, haýyr-sahawat öýünde özüni gaz bilen zäherläp öldürýär. Gerstwudyň Nýu Ýorkda iş gözläp, iş tapyp bilmeýşini beýan eden-de Draýzer öz başdan geçiren wakalaryny beýan edýär, bu bolsa romanyň ynandyryjy bolmagyna täsir edýär.

Birbada Kerri öz maksadyna, baýlyga ýeten ýaly bolsa-da, ol özüni doly derejede bagtly duýup bilmeýär, sebäbi her gezek baý restoranlara baryp, berilýän tagamlaryň sanawyny gözden geçirýärkä, onuň ýadyna gedaý, aç-hor gezip ýören adamlar düşýär.

T.Draýzer bu eserinde amerikan edebiýatynda ilkinji gezek indiividualizmiň tragediýasyny görkezýär. Romanda görkezilýän wakalar realistik häsiýetde suratlandyrylýar. Ýazyjy Kerriniň ýaman ýola düşmeginiň onuň ýaşayyş şertlerinden gelip çykýandygyny anyk mysallaryň üsti bilen ynandyryjylykly görkezýär. Uly şäher bolan Çikagonyň durmuşynyň düzgünleri Kerriniň oba ýeriniň päk, sada garaýyşlaryna zarba urýar. Onuň köwüş fabriginde işini ýitirmegi,

garyplyk zerarly aýal doganynyň ony jaýyndan çykarmagy, ilki ony Drue, soňra Gerstwod bilen ysnyşdyrýar.

T.Draýzeriň «**Jenni Gerhardt**» (1911) atly romanynda hem ýönekeý bir amerikan gyzynyň ykbaly beýan edilýär. Garyp maşgaladan bolan Jenni atly gyz Lester Keýn atly bir baý adam bilen söýüşýär. Ýöne Jenni özüniň garyplygy zerarly Lester Keýne durmuşa çykyp bilenok, çünki baý gatlaklaryň garaýşyna görä, olar «deň» däl. Şonda-da, bu pelsepäni inkär edip, Lester Keýn Jennä öýlenýär. Onuň bilen on ýyl ýaşap, ýene-de ondan aýrylyşýar, çünki ol baý hanym Jeralda öýlenýär. Muňa garamazdan Lester Keýn ölmeziniň oň ýanynda özüniň diňe Jenni bilen bagtly bolandygyny, baýlygyň ony bagtly etmändigini nygtaýar. Ýazyjy bu romanynda adamyň bagtly bolmagyna maddy kynçylyklaryň edýän täsirini görkezýär.

T.Draýzeriň «**Isleg trilogiýasyna**» girýän «**Maliýeçi**» (1912), «**Titan**» (1913) atly romanlarynda Kauperwud atly adamyň tüçjar baý bolşy we onuň geçen durmuş ýoly görkezilýär. «Maliýeçi» romanynda Kauperwudyň ýaşlyk döwri suratlandyrylýar. Kauperwud öz puluny hiç wagt girew goýmaýar. Ol başga adamlaryň puluny ulanyp baýaýar. Ol şäher býujetine girýän pullary bikanunlyk bilen öz bähbidine ulanýar we ummasyz köp pul gazanýar. Soňra ol tötän-

den türmä düşýär, ýöne ol türmede oturan ýerinden hem başga adamlaryň üsti bilen birža söwdasyny alyp barýar...

«Maliýeçi» romanynda Kauperwud entek diňe işewürligi öwrenýär. Emma «Titan» romanynda ýazyjy Kauperwudy eýýäm azyýaran işewür, baý adam hökmünde suratlandyrýar. Ýazyjy bu trilogiýanyň soňky «**Stoik**» atly romanyny köp ýyl geçensoň ýazýar.

Draýzer «**Daýanç**», «**Stoik**» («**Çydamly adam**») atly romanlaryny 1940-njy ýyllarda ýazýar. Ýazyjy «Daýanç» romanyny aradan çykmanka ýazyp gutarýar. Bu romanda bankir Solon Barnsyň keşbi suratlandyrylýar. Barns bankir bolmak, peýda görmek bilen bir ha-

tarda päk ýürekli, arassa adam bolup ýaşamak mümkin diýip hasap edýär. Onuň şeýle ynançlary oňa daýanç bolup hyzmat edýär.

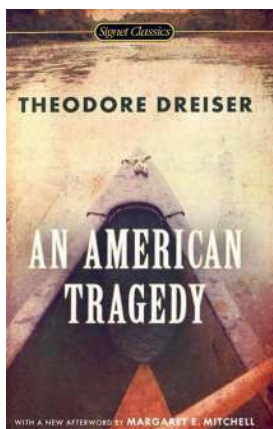
Ýazyjynyň «Stoik» romany gutarylman galýar. Onuň «Daýanç» we «Stoik» romanlary ol aradan çykansoň, 1947-njy ýylda çap edilýär.

«Stoik» romanynnda wakalar XX asyryň başlarynda bolup geçýär. Bu romanda ýazyjy ýene-de Frenk Kauperwudyň keşbine dolanyp gelyär. Romanda ýazyjy Kauperwudyň söýgülisi Berenis Flemingiň keşbiniň üsti bilen Nýu Ýorkda ýaşayan garyplaryň durmuşyny suratlandyryar. Berenis garyp adamlara kömek etjek bolup, şepagat uýasy bolup işleýär we Kauperwudyň individualizm filosofiýasyndan daşlaşyp, beýleki biçäre adamlara kömek etmeli diýen netijä gelyär.

Berenis Flemingiň keşbi ilkinji gezek ýazyjynyň «Titan» romanynnda getirilýär. «Stoik» romanynnda Kauperwudyň Angliýada amala aşyran işleri beýan edilýär. Ol Londonda birnäçe metropoliten ýollaryny ele alýar we bäsdeşlerini öz ýolundan aýyrýar. Bu romanda Kauperwud altmys ýaş töweregindäki adam hökmünde suratlandyrylýar. Ol öz saglygynyň erbetleşmegine garamazdan, hemişe üstünlik, baýlyk gazanjak bolýar.

Draýzer bu roman bilen özüniň «Isleg trilogiýasyny» jemleýär we bu romanlar toplumynnda baýlyk we durmuşyň manysy diýen meseleleriň çözgüdini görkezýär. Diňe özüni bilip, beýleki adamlaryň hasabyna baýan Kauperwud ahyrsoňy öz durmuşynyň asyly, belent maksatlarynyň ýokdugyna düşünýär. Sebäbi ol özünden başga hiç kim barada pikir etmeýär, hiç kimiň ykbaly barada gyzyklanmaýar. Romanda Kauperwudyň ölümi onuň individualizm filosofiýasynyň synmagy bilen baglanyşykly beýan edilýär.

Draýzeriň «**Amerikan tragediýasy**» (1925) atly romany onuň döredijiliginiň ikinji döwrüne degişlidir. Bu roman 1920-nji ýyllarda ABŞ-nyň ykdysadyýetiniň «gülläp ösen» döwründe ýazylýar. Draýzer bu romanýň üstünde 1920-nji ýyldan tä 1925-nji ýyla çenli işleýär we ony hakyky bolup geçen wakalaryň esasynda ýazýar. 1906-njy ýylda Çester Jillet atly bir ýigit Greýs Braun atly söýgülisini öldürýär. Draýzer şol waka baradaky maglumatlary, resminamalary, gazet makalalaryny «Amerikan tragediýasy» atly romanyny ýazmak-

da ulanýar, ýöne Drayzer öz eserini diňe bir şu waka esaslanyp ýazmaýar. Ol romanda ýaşlaryň näme sebäpli heläk bolýandygyny derňeýär. Ýazyjy bu romany ýazmaga girişmezen öň iş stolunyň üstünde «Amerikan tragediýasy» diýlip atlandyrylan on baş sany gazet makalasy bar eken. Şol makalalarda romanda bolup geçýän waka meňzeş on baş waka beýan edilipdir.

Ýazyjy öz eserinde şeýle okgunly ösüp barýan jemgyýetde ýaşayan ýönekeý bir garyp maşgalanyň durmuşyny görkezýär. Şol maşgalanyň in ulusy, altmyş ýaşly ruhany Eýsa Grifits, onuň aýaly Elwira Grifitis we çagalary Klayd, Ester, Juliýa, Frenk bilen dört ýüz müňden gowrak ilatly Kanzas-Siti şäheriniň söwda merkezlerinde, adamlaryň üýşen ýerlerinde Bibliýany okap, saz çalyp, dini wagyz-nesihat edýärler, dini mazmunly kitapçalary satýarlar, düşen az mukdardaky haýyr-sahawat serişdesiniň hasabyna hem gün-güzeran görýärler.

Maşgalanyň on dört-on baş ýaşlaryndaky ýetginjegi bolan Klayd Grifitse bu garyp, gözgyny durmuş ýaramaýar. Ol beýleki bol-elinlikde ýaşayan adamlar ýaly baý, gowy durmuşda ýaşamak isleýär. Şonuň üçin işläp pul gazanmagyň ugruna çykýar. Klayd ilki süýji suw, limonad, koka-kola we ş.m. içgileri satyjy bolup işe girýär. Bu ýerde ol köçeden geçýän geýnülüli ýaş ýigitleri, owadan gyzlary görýär we şolar ýaly geýinmegi, şadyýan, aladasyz durmuşda ýaşamagy arzuw edýär. Ýöne bu zatlara ýetmek üçin ol pul gazanmaly, serişde toplamaly, ine, şonda Klayd şeýle bagtly durmuşa ýetjekdigine ynanýar.

Suw satyjynyň kömekçisi bolup işleýän Klayd heniz ujypsyz gazanç edýär. Indi ol köpräk pul gazanyp bolaýjak başga işiň gözlegine çykýar. Netijede, Kanzas-Siti şäherindäki in uly «Grin-Dewidson» diýen otelde dürli tabşyryklary ýerine ýetirýän ýumuş oglany bolup işe girýär. Myhmanhanada işlemek Klaydyň durmuşyna, dünýägarayşyna örän güýçli täsir edýär. Ol bu ýere gelýän baý adamlara gulluk edip, para-peşgeş pullaryna öwrenişip gidýär. Onuň üstesine-de ol arakdyr şerap ýaly içgileri hem içip başlaýar. Kanzas-Siti şäherindäki

durmuşynda Klaýdyň häsiýeti kemala gelýär. Ýöne Klaýdyň we onuň biweç dostlarynyň boş wagtlaryny şady-horramlykda geçirmek endikleri bir gezek betbagtçylyk bilen gutarýar. Olaryň awtoulagy bir gyzjagazy kakýar we olar polisiýadan gaçmakçy bolup, ýol heläkçiligine uçraýarlar. Bu zatlardan gorkan Klaýd Kanzas-Siti şäherinden gaçýar. Şeýdip, Klaýdyň ýetginjeňlik döwri gutaryp, onuň ýigitlik döwri, özbaşdak durmuşy başlanýar.

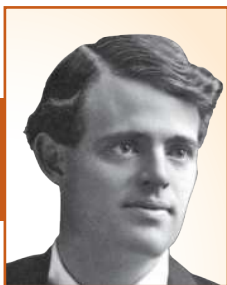
Ondan soň Klaýdyň ýönekeý maşgaladan bolan Roberta Olden bilen tanyşmagy, oňa bolan söýgüsi suratlandyrylýar. Klaýdyň her edip, hesip edip baý bolmak islegi onuň söýgi duýgulary, hyjuwlary bilen çaknysýar. Klaýd baý maşgaladan bolan Sondra Finçli atly gyza duşup, onuň bilen tanyşýar we Robertadan dynmak isleýär. Olar kölde gaýykly gezelenç edýärkäler gaýyk agdarylyp, göwreli Roberta gark bolýar. Kenara ýüzüp çykan Klaýd, bir tarapdan, Robertany özüniň öldürmänligi barada pikir etse-de, ikinji tarapdan, her niçigem bolsa, Robertany özüniň halas edip biljek ekendigi barada oýlanýar.

Netijede, Klaýd Robertanyň ölümünde günäkärlenip, elektrik oturgyjynda jezalandyrylyp öldürilmäge höküm edilýär.

Romanyň süžeti belli bir derejede F.M.Dostoýewskiniň «Jenat we jeza» romanynyň äheňlerini, temasyny ýatladýar. Emma Dostoýewskiniň romanymda adamyň içki dünýäsine, ruhy ahwalatyna üns berilse, Draýzer öz romanymda jenaýatyň sebäplerini, köklerini görkezýär. Şahsyýetiň ýoldan çykmagyna maşgalanyň, jemgyýetiň günäkärdigi eserde anyk mysallaryň üsti bilen açylyp görkezilýär. Sebäbi ýazyjynyň pikirine görä, şahsyýet jemgyýetiň bir bölegi, onuň önümi bolup durýar.

Draýzer bu eserinde Klaýdyň «ajaýyp, baý durmuş» baradaky salgyma çapyp, öz bagtyny, hakyky söýgüsini depeläp, heläkçilige barşyny suratlandyrýar. Emma ikinji tarapdan, ýazyjy romanda pula, baýlyga kowalaşýan jemgyýetiň hem ýaşlaryň heläk bolmagymda jogapkärdigini, günäkärdigini nygtaýar.

Teodor Draýzeriň «Amerikan tragediýasy» romany XX asyr amerikan edebiýatymda tankydy realizmiň ösmegine örän güýçli täsir edýär. Genri Miller, Robert Penn Worren, Wilýam Folkner, Toni Morrison, Gerbert Wells ýaly tanymal ýazyjylar Draýzeriň bu eserine uly baha berýärler.

Jek London
(1876–1916)

Jek Londonyň döredijiligi amerikan edebiýatynda täze temalary açyp görkezip, öňki edebiýatyň ynsanperwerlik ruhuny, döplerini dowam edýär.

Jek London 1876-njy ýylyň 12-nji ýanwarynda Kaliforniýa ştatynyň San Fransisko şäherinde eneden dogulýar. Onuň ejesi Flora Wellman entek göwrelikä onuň adamsy, astrologiýa-münejjimlik bilen meşgullanýan professor Genri Wilyam Çeýni onuň bilen nikalaşmak islemän, aýalyny taşlap gidýär we şol sebäpli çaga doglanda oňa Jon Çeýni diýip at goýýarlar. Soňra şol çaga sekiz aý ýaşandan soň ony Floranyň ikinji adamsy san-franskoly fermer Jon London ogullyga alyp, oňa Jek London diýip at dakyp, çaga öz familiýasyny berýär. Jek Londonyň öweý kakasy garyp fermer we agaç ussasy bolupdyr. Olar garyp ýaşapdyrlar. Şoňa görä-de, Jek London ýaşlygyndan gazanç etmek üçin, dürli işlerde işlemeli bolýar. Başlangyç mekdebi gutaransoň ýaş Jek konserwa fabrigine işe girýär. Ol her gün 12-14 sagatlap işlemeli bolýar. Ol bu işden bizar bolup, balykçylyga ýüz urýar. Soňra ol deňizçi bolup, balyk tutýan gämide gulluga durýar. Ol bir ýyldan soň ýüzüşden dolanyp gelip, kenep fabrigine işe girýär.

Jek London işden boş wagtlaryny kitaphanada geçirip, Nitşeniň¹ we Spenseriň² kitaplaryny hem-de başga-da birnäçe ýazyjylaryň eserlerini üç edip okaýar. Ol şol döwürde Spenseriň adamlaryň «tebigatyň müdimi kanunlary boýunça ýaşadyklary», «jemgyýetde güýçliniň ejizi iýýändigini» baradaky taglymatyna tüýs ýürekden ynanyp gezipdir.

¹ Nitşe – Fridrih Nitşe (1844-1900) nemes filosofy.

² Spenser – Gerbert Spenser (1820-1903) inlis sosiology we psihology. Ol pozitiwizmiň düýbünü tutujlaryň biridir.

1893-nji ýylda San Fransisko şäheriniň gazetleriniň biri in gowy hekaýa üçin bäsleşik yglan edýär. Jek London üç gije basa oturyp, «**Ýaponiýanyň kenarynda turan gaý**» atly hekaýasyny ýazyp, birinji baýraga mynasyp bolýar. Onsoň ol işini taşlap, ikinji hekaýasyny ýazmaga başlaýar, ýöne ony hiç kim çap etmeýär. Şeýdip, Jek London işsiz galýar we ykmandalyk etmäge mejbur bolýar. Şonda ol ykmandalyk edeni üçin, Kanadada tussag edilýär.

Jek London birnäçe wagtdan soň türmeden çykyp, San-Fransisko şäherine, öýlerine dolanyp gelýär. Ol okuwyny dowam etdirmekligi ýüregine düwýär we üç aýyň içinde özbaşdak üç ýyllyk mekdep maksatnamasyny özleşdirýär.

Jek London 1896-njy ýylda Kaliforniýa uniwersitetine okuwa girýär. Ýöne bir ýyldan soň ol agyr maşgala ýagdaýy zerarly okuwyny taşlamaly bolýar. Şu döwürde ol durmuşy üýtgedip gurmak baradaky sosialistik pikirler, ideýalar bilen gyzyklanýar we amerikan sosialistik partiýasyna girýär. Ol San-Fransiskoda işçileriň ýaşaýan ýerlerine baryp, olaryň durmuşy bilen tanyşýar, leksiýalara, ýygnaklara gatnaşýar.

Maşgalasynyň agyr ýagdaýy, öweý kakasynyň kesellemegi Jek Londony okuwyny taşlamaga mejbur edýär. Ol 1897-nji ýylda uniwersiteti taşlap, Alýaska gidýär. Alýaskada şol wagtlar gyzykly kánleri tapylýar we adamlar «gyzyl tapyp, çalt baýamak» keseline uçraýarlar hem-de ol ýere köpçülikleýin gidip başlaýarlar. Uzak Demirgazykda Jek London howply wakalaryň, synaglaryň, ýaşaýyş üçin gazaply göreşleriň içinden geçmeli bolýar. Jek London Alýaskada gyzykly tapyp baýamasa-da, ol bu ýerde özüniň geljekki eserleri üçin köp wakalary öwrenýär, gyzykly gözleýjileriň durmuşy bilen ýakyndan tanyşýar. Ol bir ýyldan soň singa¹ keseli bilen keselläp, San-Fransisko şäherine dolanyp gelýär. Demirgazykda gören-eşiden zatlarynyň täsiri bilen ol edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar we ýazyjylyk ussatlygyny ele almak üçin köp okaýar.

1899-njy ýylda Jek Londonyň ilkinji meşhurlyk gazanan we «**Demirgazyk hekaýalary**» atly toplumyna girýän «**Ýolda barýan-**

¹ Singa – gök önüm, witamin C ýetmezçiligi zerarly diş etinde ýüze çykýan garmükür keseli.

lar üçin» atly hekaýasy çap edilýär. Şonuň yzysüresi onuň «**Ak beýewan**», «**Möjeginiň ogly**», «**Kyrkynjy milde**» ýaly Demirgazykda bolup geçen wakalary beýan edýän hekaýalary çap edilýär. Bu hekaýalarda Alýaskadaky gyzyň gözleýjileriň durmuşy barada gürrüň berýär. Ol adamlaryň içinde dürli milletlerden bolan adamlar we aýallar bar, ýöne olaryň bary Demirgazygyň gazaply düzgünlerini berjaý edip, birek–birege kömek edip ýaşaýarlar, emma bu kanuny berjaý etmeýänler heläkçilige duçar bolýarlar. Bu ýerde adamlaryň mertebesi puly ýa-da baýlygy bilen däl-de, mertligi, tutanýerlilik, wepalylygy, adamkärçiligi bilen ölçenýär, adamlar ýowuz tebigatyň synagyndan geçýärler. Ýöne gyzyň gözlenilýän ýerde dürli keseller, arak içmek, ogurlyk, azgynçylyk ýaly erbet hadysalar hem ýüze çykýar. Jek London öz hekaýalarynda şol durmuşyň jikme-jik beýanyny berýär.

Adamyň kynçylyklara, tebigatyň gazaply şertlerine garşy gahrymançylykly göreşi Jek Londonyň hekaýalarynyň esasy temasy bolup durýar. Bu hekaýalarda dostluk, söýgi, mertlik wasp edilýär we olaryň ruhubelentlik duýgusyny ýüze çykarýan mazmuny adamyň gowy häsiýetlerini açyp görkezýär.

Jek London durmuşy onuň gowy we erbet, betnyşan taraplary bilen görkezmekligi maksat edip goýýar. Ol öz eserleriniň dogruçyl we çeper bolmagy üçin köp güýç sarp edýär, okaýar, ýazýar, ýazan eserlerini täzeden timarlaýar we netijede, ol ahyrsoňy meşhurlyk we şöhrat gazanýar.

Jek Londonyň döredijiliginiň başlangyç döwri onuň «Demirgazyk hekaýalary» diýip at alan eserler toplумы bilen başlanýar. Onuň «**Möjeginiň ogly**» (1900), «**Onuň atalarynyň hudaýy**» (1901), «**Aýaz çagalary**» (1902) we beýleki ýygyndylaryna girýän eserlerinde Alýaska gyzyň gözlemäge giden adamlaryň agyr, gazaply we kynçylyklardan doly durmuşy beýan edilýär.

Sowuk Demirgazykda gyzyň gözlemäge giden adamlar özleriniň nämäni başaryandyklaryny barlap görmek isleýärler we dürli başdan geçirmelere duçar bolýarlar. Jek Londonyň gahrymanlary adamkärçiligi, mertligi we birek-birege kömek etmekligi ýokary gymmatlyk hasaplaýarlar.

«**Ak beýewan**» hekaýasynda güýçli, belent ruhly adamlar Demirgazygyň gazaply tebigaty bilen baglanyşykda görkezilýär. Hekaýanyň gahrymany Meýsonyň üstüne äpet sosna agajy gaýdýar we ony erbet ýaralaýar. Indi Meýson öz dosty Meýlmýut Kidiň özüni sapaňa bilen atyp öldürmegini we hindi aýaly Ruf barada alada etmegini soraýar. Meýlmýut Kid öz dostuny halas edip bolmajakdygy, özüniň Ruf üçin jogapkärdigi we iýmitiň hem gitdigiçe azalýandygy barada oýlanyp, ölüp barýan dostuny atyp öldürýär. Soňra dostunyň jesedini möjekler iýmez ýaly daňyp, ony sosna agajynyň depesine göterýär we gar çöli bilen ýoluny dowam edýär...

Demirgazyk hekaýalarynda Jek London tebigaty suratlandyrmagyň ussady hökmünde çykyş edýär. Bu hekaýalarda Demirgazygyň adatdan daşary sowuk we ýowuz tebigaty adam sähelçe ýalňys hereket etse, ony heläk etjekdigi örän ynandyryjylykly görkezilýär, emma Jek Londonyň gahrymanlary bu kynçylyklara mertlerçe döz gelip, tebigatyň özlerine garşy durýan duşmançylykly güýçlerini ýeňip geçmegi başaýarlar.

«**Ýaşayşa söýgi**» (1905) atly hekaýanyň atsyz gahrymany sowuk Demirgazygyň ägirt uly giňişliklerini kesip geçip, Koppermaýn derýasynyň kenaryna barýança ýadawlygy, açlygy, gazaply aýazy we özüni iýjek bolup topulan möjegi ýeňip, üstün çykyp, diri galýar. Ony «Bedford» atly kit awlaýjy gäminiň adamlary halas edýär. Bu hekaýada adamda ýaşayşa bolan isleg, söýgi ölümi ýeňýär.

Jek London öz hekaýalarynda hindi aýallarynyň gözelligini, näzikligini, mertligini we öz ýakynlary üçin özüni gurban etmäge taýýardyklaryny hem uly söýgi bilen suratlandyrýar.

«**Zenan mertligi**» atly hekaýada Sitki Çarliniň öz aýaly baradaky berýän gürrüňlerinde ol aýalyň ajaýyplygy we mertligi ýüze çykýar. Passuk öz äri üçin öz doganyny we özüni gurban edýär, sebäbi ol ärini söýýär we hemişe oňa guwanyp gezyýär. Şonuň üçin äriň adamlaryň önünde öz beren sözünde tapylmagy üçin, uzak we hupbatly ýolda özüniň iýmeli çöreginiň ýarysyny gizlinlikde iýmän saklap, ony soňra ärine berýär we özi açlykdan ölýär.

«**Demirgazyk Odisseýasy**» atly hekaýada-da gyzyň gözleýjileriň durmuşy bilen baglanyşykly waka beýan edilýär. Gyzyň gözleýjileriň

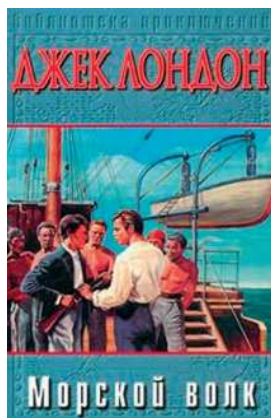
arasynda özüniň syraty, daýawlygy we baýlygy bilen belli bolan Aksel Gunderson bir gezek Aleut adalaryna barýar we ol ýerde ýerli taýpanyň Naas atly ýaş serdarynyň gelinligini toýdan zorluk bilen alyp gidýär. Naas özüni kemsiden duşmanyny köp wagtlap yzarlap gezýär. Ol birnäçe ýyllap, Aksel Gundersonyň nirededigini biljek bolup, ýer şaryny aýlanyp çykýar, şol sebäpli Jek London ony gadymy grek şahyry Gomeriň «Odisseyä» poemasynyň köp syýahatlar eden baş gahrymany Odissey bilen deňeýär. Naas ahyrsoňy özüne göwni ýetip, edenini edip ýören talaňçy we gedem Aksel Gundersony tapýar we gelinligini ogurlany üçin ondan aryny alýar.

Bu hekaýada Jek Londona Fridrih Nitsşeniň «ýokary jynsnyň», «güýçli adamyň agalyk etmek hukugy» baradaky filosofiýasynyň täsiri aç-açan görünýär. Sebäbi Naas talaňçy Gundersony öldürip, öz gelinligi Ungany halas edip, ony ýany bilen äkitjek bolanda Unganyň Gundersony söýýändigini mälim bolýar.

Akýagyz jynsnyň ýerli halklardan artykmaçlygy baradaky pikirler ýazyjynyň «**Garlaryň gyzy**» (1902) atly hekaýasynda hem mese-mälim duýulýar. Bu eseriň gahrymany Makkenzi hem Aksel Gundersonyň usulyny ulanyp, özüne gelinlik edinýär. Emma köp wagt geçip-geçmänkä durmuş tejribesi hem-de dünýä wakalary Jek Londonyň Nitsşeniň we Gerbert Spenseriniň ideýalaryna ynanyp gzymeginiň nädogrudygyny görkezýär.

1902-nji ýylda Jek London Angliýada bolýar. Şol döwürde ol Londonyň durmuşy barada «**Düýpsüz ýeriň adamlary**» (1903) atly oçerkler kitabyny ýazýar. Bu eserinde ýazyjy Angliýanyň işçileriniň agyr durmuşyny görkezýär. Jek London iňlis zähmetkeşleriniň garyp durmuşyny, olaryň çekýän jebir-jepalaryny öz gözi bilen görüp, ynsan jemgyýetiniň gurluşy baradaky pikirlerini üýtgedýär. Ol Spenseriniň jemgyýetde-de haýwanat dünýäsiniň kanunlarynyň hereket edip, «güýçlüler ejizleri ýeňýärler we diri galýarlar» diýen biologiýanyň seçip alyş kanunynyň amala aşýandygy baradaky pikirleriniň nädogrudygyna, ýaramaz ýaşayyş şertlerini jemgyýetiň adalatsyz kanunlarynyň döredýändigine hem-de şeýle jemgyýeti üýtgedip gurmalydygyna göz ýetirýär.

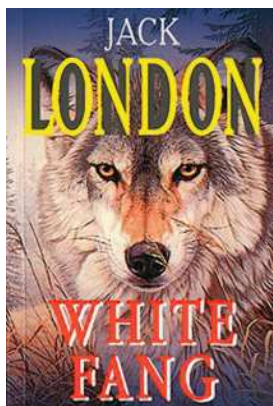
Ýazyjy özüniň «**Deňiz möjegi**» (1904) atly romanynda Nitseniň «aýratyn, saýlama adamyň hukugy», güýçli şahsyýete boýun egmek, oňa sežde etmek baradaky filosofiýasyny paş edýär. Ýazyjy Nitseniň «güýçli şahsyýete» baş egmek filosofiýasynyň düýp özeninde haýwan ýaly rehimsizligi, ahlaksyzlygy we diňe özüni bilmekligi, egoizmi goldamaklygyň ýatandygyna göz ýetirýär we özüniň «Deňiz möjegi» romanynda bu pikirini ynsanperwerlige ters gelyändigini ýüze çykarýar.

Romanyň wakalary «Ruh» diýen kit awlaýjy gämide bolup geçýär. Gäminiň kapitany Wulf Larsen gämide rehimsiz «taýak» düzgün-tertibini ýöredýär. Ol Nitseniň we Spenseriň «gün – güýçliniňki, gowurga – dişliniňki» diýen pikirini öňe sürýän filosofiýasyndan ugur alýar. Ýöne Larseniň individualizmi, onuň özüni hemmeden ýokarda goýmaklygy ony gäminiň ähli deňizçileriniň ýigrenjine sezewar edýär. Şonuň üçin Larsen näçe güýçli, dogumly bolsa-da, ol gämide özüni daşy gabalan möjek ýaly bagtsyz duýýar. Romanda intelligent gumanist Wan Weýden Wulf Larseniň filosofiýasyna garşy durýar. Fiziki, beden we ruhy taýdan taplanyp, Wan Weýden Larsenden üstün çykýar. Şeýdip, Jek Londonyň eserinde ilkinji gezek diňe özi üçin däl-de, öz ýoldaşlarynyň bähbidi üçin göreşýän işeňňir, ynsanperwer gahryman peýda bolýar.

Jek Londonyň «Demirgazyk hekaýalarynda» bolşy ýaly, «Deňiz möjegi» atly romanynda-da ýazyjy tebigatyň görnüşlerini, deňiz durmuşyny, onuň ýowuz özboluşly häsiýetini ussatlyk bilen suratlandyrýar.

Jek Londonyň eserlerinde Demirgazyk temasy haýwanlaryň häsiýetlerini beýan etmek bilen hem baglanyşdyrylýar. Ýazyjynyň «**Ata-babalaryň çagyryşy**» (1903) atly hekaýasynda oňat gylykly, lälilik ösüp ulalan Bek atly itiň taryhy beýan edilýär. Ol it Kaliforniýadan Demirgazyga äkidilýär. Köp sanly agyr synaglardan geçip, adamlaryň rehimsizligine duçar bolan Beki Tornton atly adam halas

edýär. Mähirli, açyk göwünli Tornton bu itiň eýesine wepaly we mähirli bolmagyny gazanýar.

«Ak gyýak» (1906) atly powestde wakalar akyllý haýwanyň üşüginini, onuň adamlara bolan garaýşynyň üsti bilen görkezilýär. Ýazyjy Ak gyýak atly itiň Görmegeýje Smit atly adamyň elindäki durmuşyny beýan edende adamlaryň rehimsizliginiň haýwanlaryňam aňynda wagşyýana duýgularyny oýarýandygyny görkezýär. Emma Ak gyýak Windon

Skott diýilýän gowy adamyň eline düşüp, özüniň wagşyýana duýgularyny ýeňip geçip, adamlara minnetdarlyk we söýgi bilen garamagy öwrenýär.

Adamyň kynçylyklara, tebigatyň gazaply şertlerine garşy gahrymançylykly göreşi Jek Londonyň hekaýalarynyň esasy temasy bolup durýar. Ýazyjynyň hekaýalarynda dostluk, söýgi, mertlik, wepalylyk wasp edilýär we olaryň ruhubelentlik duýgusyny ýüze çykarýan mazmuny adamyň gowy taraplaryny açyp görkezýär.

Jek London dünýä edebiýatynda okyjylaryň, aýratynam, ýaşlaryň iň söýgüli ýazyjylarynyň biridir. Sebäbi onuň eserleriniň aglabasy adamyň kynçylyklary ýeňip geçişini beýan edýär we şeýle kynçylyklara döz gelip, ýeňiş gazanmak üçin adamyň özüne bolan ynamynyň, taýýarlygynyň, ynsanperwerliginiň we öz ýoldaşlaryna wepalylygynyň wajypdygyny görkezýär. Ýazyjynyň eserleriniň gahrymanlary adatdan daşary güýçli, saýlama adamlar däl. Işçiler, ýönekeý deňizçiler, kiçi wezipedäki gullukçylar, ykmandalar ýa-da ýöne sowuk demirgazykdaky ak beýewanly Alýaska baýlyk gazanmak üçin bar işini taşlap, altyn gözlemäge giden adamlar Jek Londonyň eserlerinde durmuşyň we gazaply tebigatyň synaglaryndan geçýärler. Bu synaglarda ýaşaýyş şertleri adamyň kimdigini anyk aýyl-saýyl edýär, onuň ynsanperwerlik derejesini kesgitleýär. Ynsan nähili kyn ýagdaýa düşse-de, adamsöýümligi ýatdan çykaryp, diňe öz aladasyny etmeli dældigi baradaky pikir, ideýa ýazyjynyň eserleriniň içinden erş-argaç bolup geçýär.

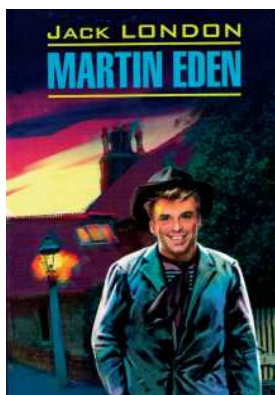
Jek Londonyň «**Oýun**» atly hekaýasynda Jo Fleming atly garyp maşgaladan bolan ýaş ýigit işden boş wagtlary boks bilen meşgullanýar. Ol ýaryşlarda çykyş edip, bäsdeşlerini ýeňip, ilki baş, soň on, elli, yüz dollarlyk baýraklary alýar. Ol gazanýan pullaryny ejesine eltip berýär, kiçijik doganlaryna egin-eşik, gowy iýmit alyp, mekdepde okadýar. Ejesi üçin oňat öý satyn alýar. Jo dükanda satyjy bolup işleýän Jenewýewa atly ýaş, owadan gyzy söýýär. Ol gyz hem Jony gowy görýär, emma onuň boks bilen meşgullanýandygyny halamaýar. Emma Jo üçin boks ýaryşlarynda çykyş etmek özüne çekiji, abraý, şöhrat getiriji oýun. Ol tutuş Günbatar Oklendiň guwanjy, ýeňijisi hasaplanýar. Jonuň öz güýjüne, sport taýýarlygyna-da göwni ýetýär we hemişe ýeňiş gazanyp biljekdigine berk ynanýar. Jo Jenewýewadan onuň boksy halamaýandygyny eşidip, ringde iň soňky gezek çykyş etjekdigini we soňra boksy taşlajakdygyny oňa söz berýär. Sebäbi indi Jo we Jenewýewa nikalaşyp, maşgala gurmak üçin toý gününü hem belleýärler.

Jonuň soňky çykyşy Jon Ponta atly güýçli boksýor bilen bolup geçýär. Bu ýaryşda Jo birbada garşydaşyndan rüstem gelýär, ony güýçden gaçyrýar, ýöne tötänden aýagy taýan pursatynda Jon Ponta bar güýjünü jemläp, onuň eňegine urýar. Jo Fleming ýykylyar we onuň kellesi brezent düşelen daş pola urulýar we ony ölüm halynda ringden alyp gidýärler. Kellesine agyr şikes ýeten Jo özüne gelmän aradan çykýar. Şeýdip, boksuň howply oýunlarynyň muşdagy bolan Jo özüniň öýlenmeli günü aradan çykýar.

«**Bir bölek et**» atly hekaýada Tom King atly professional boksýor barada gürrüň berilýär. Ol bir wagtlar, ýaş wagty şöhratly boksýor bolupdyr. Ol öz garşydaşlaryndan ýeňillik bilen üstün çykydyr, emma ol diňe boks bilen meşgullanyp, başga hiç hili hünär öwrenmändir. Tom King kem-kemden garraýar. Indi onuň ýaryşlarda känbir gazanýan zady bolmaýar. Onuň maşgalasy garyp düşýär. Tomuň bolsa indi ýaryşda ýeňiş gazanmak üçin, güýç toplar ýaly ýaryşdan öňinçä biraz-owlak et iýesi gelýär, emma öýde bir döwüm çörekden başga iýere zat ýok. Ol bolsa şu gün ýaryşa gitmeli. Ol özi ýaly garry boksýorlaryň garşysyna çykyş edýär. Şu güne çenli Tom King garry boksýorlary ýeňillik bilen ýeňip gelýär, ýöne bu gezek ol açlykdan

őňki güýç kuwwatyny ýitirýär. Şonda-da, Tom King dükançylara eden bergilerini üzmek üçin ýene-de ýaryşa gidýär.

Tom King örän tutanýerli uruşýar, emma ýaryşyň soňunda bütinleý güýç-kuwwatdan gaçýar we onuň garşydaşy ýaş boksýor ony ýeňýär. Şol ýaryşdan soň Tom King parkyň içindäki oturgyçda oturyp aglaýar we şonda ýaş wagtlyary garry boksýorlary ýeňillik bilen ýeňendigi ýadyna düşýär. Ine, şonda ol Stouşer Bill diýen garry boksýoryň näme üçin aglandygyna göz ýetirýär, emma őň ýaş, güýçli wagtlyary gartaşan adamlaryň durmuşyna, olaryň hal-ýagdaýlaryna düşünmän eken.

Ýazyjynyň «**Demir daban**» (1907) we «**Martin Iden**» (1909) romanlary onuň döredijiliginiň ýeten beýik ideýa-çeperçilik derejesini görkezýär.

XX asyryň başlarynda ABŞ-da senagat merkezlerinde zähmetkeşleriň, işçileriň iş taşlaýyşlary bolup geçýär. İşçileriň öz hukuklary ugrundaky göreşleri, olaryň ýaşaýyş we iş şertleriniň agyrlыgy barada Jek London özüniň «**Demir daban**» (1907) romanyny ýazýar.

«**Demir daban**» romanyn-da Jek London adamlara zulum edip, olary gula öwürýän, pula, peýdakeşlige çapýan kapitalistik jemgyýeti üýtgedip gurmak ideýasyny őňe sürýär. Bu sosial-utopiýa häsiýetli wakalar 1912-1933-nji ýyllarda bolup geçýär. Emma bu wakalar uzak geçmişde bolan ýaly edilip görkezilýär we olara XXIII asyrdaky ýaşaýan alym Meredit tarapyndan baha berilýär. Şol taryhçy alym bu wakalaryň XX asyryň başynda ýazylan beýanyny bir agajyň köweginden tapýar we oňa sözbaşy ýazyp, ol wakalary düşündirýär, çünki täze «doganlyk eýýamynda» ýaşaýan adamlar XX asyryň birinji ýarymynda bolup geçen kapitalistik gatnaşyklaryň höküm sürýän jemgyýetiniň durmuşyna düşünmeýärler. Geljege şeýle uly ynam, be-lent ruh bilen seredýän bu romanda işçileriň şowsuz gutaran goz-galaňy suratlandyrylýar.

Romanyň baş gahrymany Ernest Ewergard rewolýusiýanyň tapynda zuluma garşy halka ýolbaşçylyk edip, tä soňky demine çenli halkyň bähbidini gorap wepat bolýar.

Agyr durmuş ýoluny geçip, tejribe toplam, ýaş ýigidiň ýazyjy bolmak arzuwyna ýetişi Jek Londonyň «**Martin Iden**» atly romanyn-da çeper beýan edilýär. Bu romanda Martin Ideniň, ýagny ýönekeý bir deňizçiniň köp okap, işläp, ýazyjy bolup, meşhurlyk gazanyşy we baý maşgaladan bolan bir gyzy söýşi barada gürrüň berilýär.

Martin Ruf atly gyzy söýýär, ýöne gyzyň ene-atasy bularyň gatnaşyklaryny oňlamaýarlar, garşy çykýarlar. Ruf Morz ilki bada Martini söýse-de, soňra ol kynçylyklara duçar bolanda ony taşlaýar. Martin şonda-da ruhdan düşmän, ýazyjy bolup ýetişýär we uly meşhurlyk gazanýar, ýöne jemgyýetden, daş-töweregindäki adamlardan lapykeç bolup, ahyrsoňy bu durmuşda öz ornuny, bagtyny tapyp bilmedik Martin Iden özüni heläk edýär. Çünki ol indiividualizme, diňe özüni bilmek filosofiýasyna eýerýän adamlaryň arasynda adamkärçilige ýer ýokdugyna düşünýär.

Jek London döredijiliginiň giçki döwürlerinde-de işçileriň, zähmetkeşleriň öz hukuklary ugrundaky göreşlerini suratlandyrýan «**Debsiň arzuwy**» (1909), «**Meksikaly**» (1911) ýaly hekaýalaryny döredýär. Şu döwürde ýazyjy ýokary gatlagyň wekilleriniň eden-etdiliklerini, ýaramaz işlerini paş edýän «**Ogurlyk**» (1910) atly tankydy häsiýetli pýesasyny we «**Adamy öldürmek**» (1911) diýen hekaýasyny ýazýar.

Jek Londonyň «**Günorta deňizleriniň ertekileri**» (1911), «**Gedemligiň ybadathanasy**» (1912) ýaly hekaýalar ýygyndylary kolonializmi paş edýär.

Ýazyjynyň «**Gün şöhle saçýar**» (beýleki ady: «Wagt garaşmaýar») (1910), «**Aý jülgesi**» (1913) ýaly eserlerinde pula, baýlyga kowalaşmak pikirleriniň adamyň aňyna edýän täsiri, gowy durmuş üçin göreş temasy açylyp görkezilýär.

Şeýle eserler bilen bir hatarda şu döwürde Jek London durmuş meselelerinden daşlaşýan «**Başdan geçirme**» (1910), «**Üçleriň ýürekleri**» (1916), «**Uly öýüň kiçijik bikesi**» (1915) ýaly «güýmenje», «içi gysdymazlyk üçin» ýazylan romanlary hem döredýär.

«Çalt satylýan» romanlary ýazmak bilen Jek London ruhy krizi-se düşýär we hakyky ynsan durmuşynyň möhüm meselelerini beýan edýän eserleri ýazmak arzuwy bilen ýaşaýar.

Jek London agyr, bejermesi kyn bolan keseliniň agyrysyny ýeňletjek bolup içen dermany sebäpli, 1916-njy ýylyň 22-nji noýabrynda Kaliforniýada kyrk ýaşyna ýetmän aradan çykýar.

Jek London dünýä edebiýatynyň iň meşhur ýazyjylarynyň biridir. Onuň ynsanperwerlik ruhuna ýugrulan hekaýalary, powestleri we romanlary dünýä edebiýatynda iň köp terjime edilip okalýan eserleriň hatarynda durýar. Onuň «Meksikaly», «Ak beýewan» we beýleki ençeme meşhur hekaýalary we «Martin Iden» romany türkmen diline terjime edildi.

IV BÖLÜM

XX ASYR DAŞARY ÝURT EDEBIÝATY (1917-1945)

XX ASYR DAŞARY ÝURT EDEBIÝATYNYŇ ÖSÜŞ AÝRATYNLYKLARY

XX asyrdä dünýäde birnäçe möhüm ähmiýetli taryhy wakalar bolup geçýär. Birinji jahan urşy, Russiýada bolup geçen rewolýusiýalaryň netijesinde SSSR döwletiniň döremegi, 1929-njy ýylda dünýäde ykdysady krizisiň ýüze çykmagy, 1930-njy ýyllarda Ýewropada faşizmiň döremegi Ikinji jahan urşunyň turmagyna getirýär. 1941-nji ýylda faşistik Germaniýanyň Sowet Soýuzyna çozmagy we Beýik Watançylyk urşy netijesinde 1945-nji ýylda faşistik Germaniýanyň derbi-dagyn edilmegi Ýewropanyň we ABŞ-nyň halklarynyň maddy we ruhy durmuşyna, şol sanda edebiýatyna örän güýçli täsir edýär. Şol wakalaryň täsiri bilen edebiýatda dürli temalar, ugurlar, akymlar, usullar we tärlär döreýär.

1920-1930-njy ýyllarda realist ýazyjylar öz döwürleriniň in wäp meselelerini gozgap, dünýä belli eserleri döredýärler. Realizm usuly şu döwürde öňdäki hatarda bolmak bilen täze tärlär bilen baýlaşýar.

Şu döwürde Birinji jahan urşunyň netijeleri, Ýewropada, ABŞ-da bolup geçen ykdysady krizis edebiýatda «ýitirilen nesil» temasyny döredýär.

Nemes ýazyjysy **Erih Mariýa Remarkyň** «Günbatar frontda üýtgeşiklik ýok» (1929), «Üç ýoldaş» (1938), inlis ýazyjysy **Riçard Oldingtonyň** «Gahrymanyň ölümi» (1929), **Ernest Hemingueýiň** «Ýok bol, ýarag!» (1929) atly eserleri urşy näletläp, jeňbازلary paş

edip ýazgarýar we urşa gatnaşýan ýaş ýigitleriň frontda wepat boluşlary, maýyp bolup, diri galanlaryň hem öýlerine dolanyp baryp, durmuşda öz orunlaryny tapyp bilmeýändigleri görkezilýär.

Realist ýazyjylar öz eserlerinde wajyp temalary açyp görkezmek bilen bir hatarda, öz eserlerinde gahrymanlaryň psihologiýasyny, içki dünýäsini açyp görkezmeklige, içki monologa, gahrymanlaryň gepleşigine, sözlemleriň gurluşyna uly üns berýärler. Ýöne täze usullary ulanýan edebiýaty döretmek meýilleri, täzeçillige ymtymak, durmuşdan nägilelik duýgulary käbir ýazyjylary modernizm akymyna getirýär.

Modernizm – fransuz sözi bolup, «täze, häzirki zaman» diýen manylary berýär. Modernizm Birinji jahan urşundan soň ýüze çykan realistik däl akymlaryň umumy adydyr. Meselem: ekspressionizm, kubizm, futurizm, sýurrealizm, abstraksionizm we beýlekiler bu ugra degişlidir.

Modernizm ylmyň we tehnikanyň ösen buržuaz jemgyýetiniň önümidir. Bu ýazyjylar durmuşy öňki realizm usulynda görkezmegiň indi «könelişendigini» nygtap, onuň deregine edebiýatyň täze tärlerini, görnüşlerini häzirki zamanyň çalt ösýän ylmy we tehniki ösüşi bilen baglanyşdyrjak bolup çalyşýarlar, çylşyrymly, göçme manyly, käte hiç hili manysyz täze edebiýat tärlerini tapjak bolup, durmuşy öwrenmekden daşlaşýarlar we dekadans akymyna golaýlaşýarlar.

Modernizm buržuaz jemgyýetinden çetleşýär, oňa keseki göz bilen seredýär, ony ýigrenýär, durmuşyň manysyzlygyny, jemgyýetiň tertipsiz ýaşaýandygyny nygtaýar. Modernizm akymlaryna esasan şol döwürüň alym-filosoflary Anri Bergsonyň we Zigmund Freýdiň öňe süren garaýyşlary, taglymatlary täsir edýär.

Anri Bergson (1859-1941) – fransuz filosofy (1929-njy ýylda Nobel baýragy berilýär) intuitsiýa, ýagny akyla eýermeýän, içki duýgurlyk baradaky garaýyşlary öňe sürýär. Bergson praktikany, tejribäni inkär edýär. Onuň pikirine görä, ähli pikirler adamyň aňynda intuitsiýa, hudaý tarapyndan berlen aýratyn duýgurlyk bilen döreýär. Diňe adamyň aňyna birden, onuň intuitsiýasy bilen gelýän pikirleriň üsti bilen hakykaty açyp bolýar. Bergson hakykaty açmakda, dünýä akyl ýetirmekde aklyly, logiki pikirlenmäni inkär edýär.

Awstriýaly lukman-psihiatr, filosof-idealist **Zigmund Freýd (1856-1939)** ynsan aňyýetini, psihikasyny derňemekde aňasty gatlag, adam instinktlerine uly ähmiýet berýär. Onuň pikirine görä, adamyň özüni alyp barşy onuň aňasty islegleriniň, instinktleriniň, aýratynam jyns islegleriniň netijesi bolup durýar.

Zigmund Freýd adamyň özüni alyp barşynda akylyň roluny inkär edýär. Ol adamyň aňynda akyl bilen baglanyşyksyz döreýän aňyň, isleg-duýgularyň çylşyrymly akymlarynyň bardygyny nygtaýar. Freýd dünýäde ynsan durmuşynda bolup geçýän hadysalary öz taglymatynyň nukdaýnazaryndan düşündirjek bolýar.

Freýdiň garaýyşlary edebiýata hem öz täsirini ýetirýär. Ýazyjylar ynsan instinktleriniň durmuşda uly orun eýeleýändigini görkezip, dürli eserleri döredýärler. Muňa «**freýdizm**» diýip at berýärler.

Zigmund Freýd hem diňe intuitsiýanyň, instinktleriň ähmiýetine uly orun berip, Anri Bergson ýaly adamyň kemala gelmeginde, onuň özüni alyp barşynda akylyň, terbiýäniň, durmuş şertleriniň, jemgyýetiň ähmiýetini inkär edýär. Bu alymlaryň garaýyşlary modernizme degişli birnäçe täze akymlaryň döremegine getirýär.

Şeýle akymlaryň biri «**dadaizm**» – «**arassa sungat**» ideýasyny öňe sürýär. Dadaizm fransuzça «dadaisme») («dada» – «oýnawaç at-jagaz» diýmegi aňladýar) sözünden gelip çykýar we hiç hili many bermeyär. Bu formalistik akym bolup, onuň wekilleri sungatda, edebiýatda öňden gelýän däplerden ýüz öwürýärler we belli bir garaýyşa, ideýa eýermeyärler, şol sebäpli akyl bilen düşündirip bolmajak, manysyz, durmuşdan üzňe eserleri döredýärler.

Bu akym 1916-njy ýylda Şweýsariýanyň Sýurih şäherinde birnäçe suratkeşler we şahyrlar tarapyndan döredilýär. Sungatyň we edebiýatyň bu görnüşi gönüden-göni buržuaz jemgyýetine garşylyk hökmünde döreýär. Dadaizmiň wekilleriniň pikirine görä, realistik edebiýatyň we sungatyň köne däpleri jemgyýetde bolup geçýän erbet hadysalary, ýamanlygy görkezmekden ejiz gelýär. Şol sebäpli dadaistler edebiýatyň, sungatyň jemgyýetiň durmuşy bilen baglanyşygyny doly inkär edýärler, her dürli manysyz eserleri döredýärler.

Dadaizm Ikinji jahan urşy netijesinde agyr ykdysady kynçylyklara duçar bolan Germaniýada aýratyn ýiti we syýasy häsiýetlerde ýüze çykýar.

Dadaizmiň Parižde peýda bolmagy netijesinde ýene-de bir öňki döpleri inkär ediji täze eksperimental akym – sýurrealizm döreýär.

Rumyn şahyry Tristan Tzara, fransuz suratkeşi Žan Arp, Marsel Žanko, nemes şahyry Hugo Ball, fransuz şahyry we ýazyjysy Lui Aragon, Andre Breton we başgalar dadaizm akymyna degişli bolupdyrlar. 1923-1924-nji ýyllarda bu topar kelesiň ujuny ýitirip, ruhy petige düşüp dargaýar.

Sýurrealizm 1924-nji ýylda fransuz şahyry Andre Breton tarapyndan Parižde döredilýär. Oňa dadaizmiň wekili Tristan Tzara, ýaş fransuz şahyrlary Pol Elýuar, Robert Desnos hem goşulýarlar. Olar dadaizm ýaly sýurrealizm usulyny jemgyýetdäki ýaman hadysalaryň we çaklendirmeleriň garşysyna ýarag hökmünde ulanýarlar. Esasy maksady şol döwürde alnyp barylýan basybalyjylykly urşy wagyz edýänlere garşy gönükdirilen dadaizmden tapawutlylykda sýurrealizm manysyzlyga ýykgyň etmeýär. Sýurrealizm realizmden ýüz öwürüp, durmuşy real görkezmekden, suratlandyrmakdan we ony seljerip akyly ýetirmekden gaça durýar. Sýurrealizmiň wekilleri her günki, adaty durmuşdan tapawutly täze we beýik hakykaty açyp görkezmek isleýärler, ýöne ony akylyň üsti bilen däl-de, tertipsiz, sazlaşyksyz, mazmuny bulaşyk eserleriň üsti bilen görkezjek bolýarlar. Şol sebäpli olar sýurrealizm «super realizm», ýagny realizmiň has ýokary görnüşi diýen pikiri öňe sürýärler we Zigmud Freýdiň taglymatyna eýerýärler.

Sýurrealizm usuly hakykaty, gозelligi örän gödek we rehimsiz, adaty däl görnüşlerde beýan edýär. Bu akymyň wekilleri sýurrealizm ynsan tebigatyny has çuň görkezýär diýip hasap edýärler.

1930-njy ýyllaryň başynda sýurrealizm akymy öz täsirini ýitirýär. Onuň L. Aragon, P. Elýuar ýaly zehinli wekilleri bu usuldan arany açýarlar, emma Jeýms Joýs, Frans Kafka ýaly ýazyjylar sýurrealizmiň täsirine düşýärler.

«AÑ AKYMY» EDEBİYATY

Bu akym adamyň psihikasyňy, aňyýetini «içinden» göni suratlandyrýar. Adamyň içki oý-pikirleri çylşyrymly we ösüşde görkezilýär. Ilkinji gezek bu edebi täri XVIII asyr inlis ýazyjysy Lorens Stern özüniň «Tristram Şendiniň durmuşy we pikirleri» (1767) we «Sentimental syýahat» (1768) atly romanlarynda ussatlyk bilen ulanyp, gahrymanlaryň duýgularyny, olaryň «akyllynyň oýunlaryny» görkezipdir.

XIX asyrdaky fransuz realist ýazyjysy Stendal özüniň «Gyzyl we gara» romanynyda özünden öňki romantikleriň «içini dökmek» täriniň deregine içki monology ulanýar. Sebäbi içki monolog gahrymanyň içki we ruhy ýagdaýyny has doly açyp görkezýär. Içki monology uly epiki beýana goşmak tärini bolsa rus ýazyjysy L.N.Tolstoý «Uruş we parahatçylyk», «Anna Karenina» romanlarynda giňden ulanypdyr.

Modernizm edebiyatynda «aň akymy» tärini Marsel Prust, Jeýms Joýs we beýleki birnäçe ýazyjylar edebi usul hökmünde ulanyp, tutuş eseriň dowamynda gahrymanyň diňe içki dünýäsini, göýä derýanyň akymy ýaly, örän jikme-jik suratlandyrýarlar. Ýöne wakalar yzygiderli däl-de, tötänleýin, özara baglanyşyksyz beýan edilýär. Meselem, M.Prustuň «Ýiten wagtyň gözleginde» atly romanynyda gahryman bir gezek çay içip otyrka birden tötänleýin agzynda çagalykda gowy gören kökesiniň tagamyny duýup, şol döwürde başdan geçiren durmuşyny ýatlap, «ýiten wagty» gözleýär. Häzirki real durmuş onuň üçin wajyp däl, şol sebäpli ýazyjy öň ýaşalan durmuş has gymmatly diýen pikiri nygtaýar.

Jeýms Joýsuň «Ulliss» (1922) atly romanynyda bir gahrymanyň däl-de, birnäçe gahrymanyň içki oý-pikiri görkezilýär we olar bir gije-gündiziň içinde biri-biri bilen duşuşýarlar. Joýs aň akymyny akyl ýetirilip doreýän içki oý-pikirleri has çuň, akyla eýermeyän, «duýulmaýan» çuňlukda görkezýär.

Daş-töwerekdäki durmuş yzygiderli däl-de, gahrymanlaryň aňnyndan geçen durmuş bölekleri görnüşinde görkezilýär. Netijede, durmuşyň özara baglanyşygy ýitýär. Tutuş roman bitewi durmuşy däl-de, böleklerden durmuşy görkezýär. Sebäbi Joýs we Prust adamyň durmuşynyň tertipsizdigini, onuň aňynyň ynjklygyny, näzikligini görkezmek isleýärler. Şeýle-de, olar adamyň mümkinçiliklerine, güýjüne, onuň durmuşyň me-

selelerine düşünp, olary çözüp biljekdigine ynanmaýarlar, ýagny adam dünýäni bilip, ony gowulaşdyryp bilmez diýen pikire eýerýärler. Emma realist ýazyjylar «aň akymy» tärini öz eserlerinde ýerlikli ulanyp, gowy netijeler gazanýarlar. ABŞ-nyň edebiýatynda «aň akymy» täri E.Hemin-gueýiň, J.Apdaýkyň, W.Folkneriň eserlerinde ulanylypdyr.

FRANSUZ EDEBIÝATY (1917-1945)

Marsel Prust
(1871-1922)

Marsel Prust fransuz edebiýatyna modernizm akymynyň psiho-logik roman žanryny dörediji hökmünde girýär.

Marsel Prust 1871-nji ýylda Parižde lukmanyň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy saglygy saklaýyş ulgamynda baş inspektor – barlagçy bolup işläpdir. Marsel Prust mekdepde okan döwründe onuň demgysma keseli okuwyna päsgel beripdir. Prust dokuz ýaşyna girende onuň keseli beterleýär. Şol sebäpli ol köp wag-tyny öýlerinde okap geçirýär. Ol ýaşlygyndan edebiýat bilen içgin gy-zyklanýar, žurnallara, gazetlere makalalar ýazýar.

Marsel Prust 1896-njy ýylda özüniň «**Lezzetler we günler**» atly ilkinji goşgular we hekaýalar ýygyndysyny çap etdirýär.

Prust bu eserlerde özüniň şol döwürdäki onçakly baý bolmadyk durmuş tejribesini, isleg-arzuwlaryny beýan edýär. Eserleriň gahry-manlary ýokary, baý gatlagda deňişli bolup, ýönekeý adamlaryň durmuş aladalaryndan habarsyz, öz duýgulary, nüz-kereşmeleri, ýalan düşüňjeleri bilen ýaşaýarlar. Prustuň özi baý buržuaz maşga-lada doglup, şol gatlagyň wekillerini gowy tanaýar we olaryň dur-

muşy barada 1900-1913-nji ýyllarda «Figaro» gazetine yzygiderli makalalar ýazypdyr. Ýöne saglygynyň ýaramaz bolmagy sebäpli, ol ýokary jemgyýetiň duşuşyklaryna, meýlislerine, edebiýat we sungat agşamlaryna ýygy-ýygdydan baryp bilmese-de, şol üşmeleňlerde Prusty gepe çeper gürrüňçi, zehinli edebiýatçy hökmünde tanapdyrlar. Prust ýokary gatlagyň durmuşyny örän synçylyk bilen berýär, şol bir wagtda hem, onuň wekilleriniň gylyk-häsiýetlerine tankydy göz bilen baha berýär.

Marsel Prust özüniň ruhy ösüşinde kitap okamaklyga köp üns beripdir. Toý-meýlisler, çakylyklar ony känbir gyzyklandyrmadyr. Prust köp okap, terjime edip, roman ýazmak barada köp pikirlenýär. Ol Balzak, Flober, Sen-Simon we beýleki ýazyjylaryň eserlerini öwrenýär.

1912-nji ýylda Prust özüniň «**Ýiten wagtyň gözleginde**» atly romanyny ýazyp başlaýar. Agyr demgysma keseli sebäpli Prust öýünden çykman diýen ýaly ýaşaýar. Ol ses geçmez ýaly öz otagynyň diwarlarynyň iç ýüzünden agaç örtük tutduryp, hiç kimi kabul etmän, bu eseriniň üstünde işleýär. Ol diňe gijelerine käbir ýakyn dostlaryny kabul edipdir.

Prust bu eseriniň üstünde dynuwsyz işläp, ölmezinden birnäçe gün öň bu epopeýa romanyň «**Gaýdyp alnan wagt**» atly iň soňky kitabyňy ýazyp gutarýar. Netijede, 1912-1922-nji ýyllar aralygy Prust ägirt uly, birnäçe kitapdan durýan «**Ýiten wagtyň gözleginde**» atly epopeýa romanyny döredýär.

Romanyň birinji kitaby «**Swana tarap**» (1913) diýlip atlandyrylýar. Onuň ikinji «**Gözel gyzlaryň saýasynda**» (1918–1919) atly kitaby üçin Prusta Gonkur baýragy berilýär we ýazyjy uly meşhurlyk gazanýar. Soňra bu eseriň «**Germantlaryň tarapy**» (1920), «**Sodom we Gomorra**¹» (1920-1922) we ýazyjy aradan çykansoň onuň «**Ýesir gyz**» (1923), «**Gaçgak gyz**» (1925), «**Tapylan wagt**» (1927) atly romanlary çapdan çykýar.

¹ Sodom we Gomorra-Bibliýanyň rowaýatyna görä, ýaşajýlary azgynçylyk edeni üçin otly ýagşa, ýertitremä duçar edilip, ýok bolan iki şäher.

«Ýiten wagtyň gözleginde» atly romanlar toplумы modernizm akymynyň¹ filosofiki-psihologiki roman žanryna degişli bolup, onda **impressionizmiň**, «**aň akymy**» usulynyň alamatlary-da aýdyň ýüze çykýar. Şol bir hatarda eserde real durmuşyň wakalary, hadysalary-da görkezilýär. Ýöne bu eserler toplumynda öňki dăp boýunça bir sýužete eýerilip, bir ýa-da birnäçe gahrymanlaryň durmuş taryhy yzarlanman, romanyň baş gahrymany Marseliň aňynda, oý-pikirlerinde onuň öňki durmuş täsirleri, durmuş sahnalary ýatlanylýar. Marsel geçmiş durmuşynda bolan wakalary ýatlанда, aýratynam, ol özüniň önüp-ösen ýeri bolan dogduk mekany Kombrede mamasynyň öýündäki, Balbekdäki, Pariždäki ýaşaýşyny uly söýgi bilen ýatlaýar.

Ýatlyýan otagdaky çyrazyň ýörite reňkli aýna bilen örtülip, onuň şöhesiniň otaga dürli öwüşginleri bermegi ýatmaga hyýallanýan Marseliň bir wagtky okan kitaplarynyň gahrymanlaryny, rowaýatlaryny onuň gözüniň önünde janlandyrýar.

V ýa-da VI asyrdä dörän rowaýata görä (bu rowaýat «Altyn rowaýat» atly ýygynyda 1260-njy ýylda italýan ýazyjysy Ýakopa de Woragine tarapyndan çap edilipdir), Zigfrid atly bir rysar urşa gidende aýaly Ženewýewany öz öýüniň serenjamçysy bolan, Golo atly kişiniň howandarlygyna ynanyp gidýär.

Golo Ženewýewa göz gyzdyryp, ony azdyrjak bolýar, emma niýeti başa barmansoň, Ženewýewany ärine ýamanlap, oňa töhmet atýar.

Zigfrid aýalyny ölüm jezasyna höküm edýär. Ölüm jezasyny ýerine ýetiriji jellatlaryň Ženewýewa rehimini inip, ony tokaýda taşlap gidýärler. Ženewýewa ir-iýmişleri, miweleri iýip, birnäçe ýyl tokaýda ýaşaýar. Onuň çagasyny onuň eldekileşdiren maraly iýmitlendiripdir.

Bir gezek şol maral aw edýän Zigfridden gaçyp, ony tokaýda gezip ýören Ženewýewanyň ýanyna getirýär. Zigfride özüniň bigünädigini subut edip we Golonyň jenaýatkärdigini aýdyp, köp horluk çeken Ženewýewa aradan çykýar.

Uklajak bolýan Marsel diwarda, düşeklerde, çyrazyň aýna düşýän şöhlelerinde käte gersog Brabantyň gyzy Ženewýewanyň

¹ Alymlar Prustuň realizm akymyna degişlidigini hem nygtaýarlar. Bu barada seret: Марсель Пруст. По направлению к Свану. – М., 1973, стр. 11

ýaşaýan galasyny, käte atyny çapdyryp barýan Golony görýär. Soňra bu rowaýaty okap beren mamasyny ýatlaýar. Şeýle ýatlamalar, durmuş wakalarynyň täsirleri Marseliň aňynda kinofilmiň tükeniksiz görnüşleri ýaly bolup geçýär. Gahrymanyň durmuşynda bolup geçen wakalar «aň akymy» täri bilen belli bir tertibe ýa-da wagt yzygiderligine eýermän, tertipsiz ýagdaýda Marseliň aňynda janlanýar.

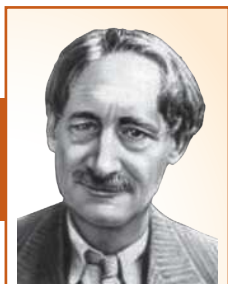
Romanda birža dellalynyň ogly Şwanyň Germantlaryň maşgalasynyň agzalarynyň gersoginýa de Germantyň we ýokary gatлага degişli adamlaryň keşpleri Marseliň ýatlamalarynda aýratyn orun tutýar. Ýazyjy bu adamlaryň ajaýyp häsiýetlerini, olaryň söýgüsini we şol sanda olaryň kemçiliklerini, çakli garaýyşlaryny örän ýitilik bilen suratlandyrýar.

Romanda durmuş başly-barat dürli reňklerden düzülen mozaika suratlary ýaly görkezilýär, adamlaryň dürli endikleri, häsiýetleri, geçmişiň rowaýatlary Dante, Wergiliý ýaly ýazyjylaryň eserlerine salgylanmalaryň üsti bilen açylyp görkezilýär. Tebigatyň her bir hadysasy, güller, ýagyş, howa, derýanyň akymy, adamlaryň edýän işleri gahrymanyň aňynda dürli täsirleri döredip, Marsele haýsydyr bir bolup geçen rowaýaty, wakany ýatladýar. Gahryman belli bir wakany beýan etjek bolmaýar, ol öz aňyndaky ýatlamalar bilen ýaşaýar, durmuşa gyzyklanma, uly söýgi bilen seredýär.

Bu romanda Marsel sungata, gözellige uly sarpa goýýan, ýagşylyga ymtylýan gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Onuň çagalyk döwrüne degişli ýatlamalarynda daşky dünýäniň, tebigatyň görnüşleri şahyrana beýan edilýär. Şonuň üçin bu eseri edebiýatçylar «wagt hakynda poema» diýip hem atlandyrýarlar¹. Umuman, geçen wagty yzyna gaýtaryp bolmaýar, emma Prustuň pikirine görä, wagty diňe sungat, edebiýat yzyna gaýtaryp getirip bilýär.

Marsel Prustuň bu eseri Antuan de Sent-Ekzyuperiniň, Preweriň we başga-da köp sanly ýazyjylaryň döredijiligine täsir edipdir. Fransuz edebiýatynyň «antiroman» akymynyň wekilleri Prusty öz mugallymlary hasaplapdyrlar.

¹ История зарубежной литературы XX века. 1871-1917. Под ред. проф. В.Н.Богословского и проф. З.Т.Гражданской. – Москва, 1989, стр. 35.

Anri Barbýus
(1873-1935)

Görnükli fransuz ýazyjysy Anri Barbýus Birinji jahan urşunyň elhenç, ynsan durmuşy bilen bir ýere sygyşmaýan, betbagtçylykly hadysalaryny, wakalaryny beýan eden ilkinji fransuz ýazyjylarynyň biridir.

Anri Barbýus 1873-nji ýylda Anýer diýen uly bolmadyk şäherde žurnalistiň maşgalasynda eneden dogulýar. Barbýusyň çagalyk döwri Anýer şäherinde geçýär. Ol mekdebi tamamlandan soň, Sorbonna uniwersitetiniň filologiýa fakultetine okuwa girýär. Barbýus ýaşlygyndan goşgy düzmegi gowy görüpdur. Ol uniwersiteti gutaryp, Parižde žurnalist bolup işlän döwründe fransuz edebiýatynda dekadans akymy giňden ýaýraýar. Şol sebäpli Barbýusyň 1895-nji ýylda çykan «**Aglayan aýallar**» diýen goşgular ýygyndysy dekadans akymynyň täsiri bilen göwnüçökgünlik äheňlerine ýugrulypdur. Ýöne olaryň arasynda şahyryň halkyň agyr ýagdaýyna gynanç bildirip ýazan realistik häsiýetli goşgulary hem bar.

Ýazyjynyň «**Romans**», «**Tikinçi**» we başga-da birnäçe goşgularynda durmuşyň gозelligi baradaky pikirler, geljege bolan ynam ruhy duýulýar. Emma onuň şu döwürde ýazan romanlarynda-da dekadans akymynyň täsiri duýulýar. «**Ýalbarýanlar**» (1903) romanynda Maksimilian atly ýaş ýigidiň durmuşyň manysyna düşünjek bolup, lapykeç bolşy, onuň gamgyn oý-pikirleri beýan edilýär.

Adamyň bu hysyrdyly dünýäde ýalňyzlygy, durmuşyň manysyzlygy ýazyjynyň «**Dowzah**» (1908) diýen romanynda görkezilýär. Ýöne bu roman naturalizmiň täsiri bilen ýazylynam bolsa, onda realizmiň alamatlary mese-mälim görünýär.

Barbýusyň «**Biz**» (1912) atly nowellalar ýygyndysynda ýönekeý adamlaryň durmuşy realizm usulynda suratlandyrylýar. «**Ýas muka-**

my», «Olaryň ýoly» ýaly nowellalarynda ýönekeý adamlaryň ruhy dünýäsiniň baýlygy görkezilýär. Bu eserlerde kolonializm, şowinizm we jeňbazlyk ýazgarylýar.

Ýazyjynyň **«Aldawçy aý»** atly nowellasynda bir goşun bölüminden bolan iki esgeriň Balkan urşunda nobatçylyk wagty bir-birini tanaman atyp öldürişleri ýaly wakalaryň üsti bilen urşuň ynsan durmuşyna garşy durýan rehimsiz hadysadygy açylyp görkezilýär.

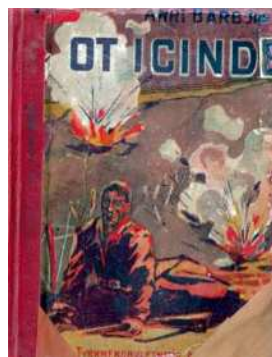
Şol döwürde fransuz edebiýatynda jeňbazlyk, milletçilik ideýalaryna ýugrulan eserler peýda bolýar. Uruş meýdanynda ýaşlaryň özüni görkezip, gahryman boluşlary wasp edilýär. Bu wagyzlara ynanyň, Barbýus 1914-nji ýylda meýletinlik bilen Birinji jahan urşuna gidýär. Ol Fransiýa jeňbaz Germaniýany ýeňip, oňa temmi berip, urşy hemişelik soňlar diýip pikir edipdir. Şeýle hem ol urşy öz gözi bilen görüp, hakykata göz ýetiresi gelipdir.

Frontda bolup, urşuň ähli ýowuzlyklaryny öz gözi bilen gören Barbýusyň dünýägarazyşy düýpgöter özgerýär. Ýazyjynyň ýaşı şol wagtlar eýýäm kyrkdan agan hem bolsa, ol ýönekeý esger bolup, urşuň jümmüşinde, öňki hatarlarda söweşýär. Ol urşuň ähli kynçylyklaryna mertlerçe döz gelip, frontda iki ýyl töweregi bolýar.

Ýazyjynyň frontdan aýalyna ýazan hatlary **«Front hatlary»** ady bilen çap edilip, eserde ýazyjynyň bu basybalýjylykly, imperialistik häsiýetli urşa bolan garaýyşlary açylyp görkezilýär.

Barbýus heniz söweşiň ýörkä **«Ot içinde» (1916)** atly romanyny ýazyp başlaýar. Bu eser 1916-njy ýylda «Ewr» gazetinde «Bir wzwodyň gündeligi» ady bilen çykyp başlaýar. Roman 1917-nji ýylda kitap bolup çapdan çykýar. Ýazyjynyň bu eseri «Ot içinde» ady bilen 1939-njy ýylda türkmen dilinde terjime edilip neşir edilýär.

«Ot içinde» romanynyda Barbýus frontda öz gözi bilen gören wakalaryny, bile gulluk eden ýoldaşlarynyň gören görgülerini, ýaralanyp, maýyp bolup, urşuň pidasy boluşlaryny jikme-jik beýan edýär. Kitabyň başynda: «Kruýda meniň ýanymda we 119-njy beýiklikde gurban bolan ýoldaşlarymyň

ýadygärligine» diýip ýazmak bilen, Barbýus romandaky wakalaryň toslanyp tapylan ýa-da ýazyjynyň hyýalynyň, döredijilik dünýäsiniň önümi dälidigini nygtaýar.

Romanyň rus dilindäki neşirine sözbaşy ýazan rus ýazyjysy Maksim Gorkiý: «Bu ýönekeý we rehimsiz çyn kitapda dürli milletlerden bolan, emma deň parasatly adamlaryň biri-birlerini gyryşlary, köşkleri, öýleri hapa-hupa üýşmeklerine öwrüp, şäherleri, obalary, üzüm agaçlaryny nis-namut edip, özleriniň jepaly we ajap zähmetiniň asyrlarça ýyganan miwelerini weýran edişleri, öz ata-babalarynyň diýseň gowy bejeren we häzir demir gyýçaklary bilen günäsiz ýerden öldürilen adamlaryň çüýrän eti bilen zäherlenen ýüz müňlerçe gektar ýerleri ber-bibat edişleri hakynda gürrüň edip berlipdir!» diýip ýazmak bilen, ýazyjy eseriň esasy ideýasynyň urşy ýazgarmaga gönükdirilendigini nygtaýar.

Romanda yzygiderli ösýän sýužet ýok, ýöne onda front durmuşynyň her güňki sahnalary, dürli wakalary beýan edilýär. Eserde kömür gazyjy bolup işläň Poterlu we Adolf Bekýuw, gaýykçy Fuýýad, dermanhanada işläň Andre Menil, batrak-günlükçi Lamýuz, awtomobil reňkleýji Tirluar, mata kärhanasynda ussanyň kömekçisi bolan kapral Bertran ýaly dürli kârdäki adamlaryň keşpleri berilýär. Ýöne indi olar adaty, gowy durmuşda, oňat şertlerde ýaşaman, batgaly okoplarda hepdeläp ýuwnup-ardynman, kire gatan, bitli egin-eşiklerde, sowuga gagşaşyp, urşuň agyr, elhenç şertlerinde ýaşaýarlar. Front durmuşy olaryň hemmesine deň derejede ejir berýär. Adamlar sowukdan goranmak üçin tapan-tupan zatlaryna dolanypdyrlar: «Haýwan derileri, ýorgan, kendir, brezent üýşmekleri, ýüň ýapynjalar, ýaglyklar, kellelerimize selle ýaly saralan her dürli fufaýkalar, älemgoşaryň hemme reňklerinde bolan, şepbik siňen we rezinlenen kapýuşonlar – bular adamlary basyrýarlar. Bu ýerde kirli geýim düwünçekleri ýaly adamlar iki hatar bolup gyşaryp we uklap ýatyrlar²» diýip, ýazyjy esgerleriň okop³ durmuşyny suratlandyrýar.

¹ Anri Barbýus. Ot içinde. – Aşgabat, 1937, 5 sah.

² Görkezilen eser, 1937, 37-38 sah.

³ Okop – esgeriň frontda okdan goranmak üçin gazyp oturýan buky ýeri, garymy.

Esgerleriň agyr şertlerini görkezmek bilen, ýazyjy frontdaky ýönekeý esgerlere bu urşuň hiç bir gereginiň ýokdugyny, olaryň edermenlik görkezip, gahryman bolmaga asla meýil bildirmeýändiglerini beýan edýär. Ýazyjy «Biz azatlykdakak we öz ykbalymyzy, üstünden ýagyş hem top oklary ýagýan köralaka sürenlerine gömmedik wagtlarymyzda kimlerdik?»¹ diýip, wakalary gürrüň beriji batrak Lamýuzyň, ýük daşýjy Paradiziň, haryt daşýjy Barkyň uruşdan öňki parahat durmuşlarynyň ajaýyp pursatlaryny ýatlaýar.

Esgerler kem-kemden urşuň kime gerekdigine, özleriniň aldandandyklaryna, nemes esgerleriniň hem özleri ýaly adamlardygyna göz ýetirýärler. Bu esgerleriň içinde wzvod serkerdesi kapral² Bertran örän düşüňjeli ýigit. Ol ýoldaşlaryny gowy görýär, adamlaryň bigünä ölýändiglerine gaty gynanýar. Ol geljekde urşuň ýok ediljekdigine ynanýar, ýöne özi söweşde wepat bolýar.

Anri Barbýus «Ot içinde» romanynda ilkinjileriň biri bolup imperialistik urşuň hakyky ýüzüni açyp görkezýär, urşy esgerleriň dili bilen näletleýär we romanyň gahrymanlarynyň bu hakykata öz tejribelerinde köpçülikleýin göz ýetirendiklerini görkezýär.

Anri Barbýus ömrüniň ahyryna çenli faşizme, urşa garşy göreş alyp barýar. Ýazyjy 1935-nji ýylyň güýzünde aradan çykýar.

Halk frontunyň edebiýaty

1930-njy ýyllarda dünýäde ykdysady çökgünligiň ýüze çykmagy, faşizmiň döremek howpy, Ikinji jahan urşunyn ýakynlaşmagy fransuz ýazyjylarynyň önünde bu hadysalara garşy göreşmek wezipesini goýýar we netijede, köp ýazyjylar **Halk fronty hereketine** birleşýärler.

1930-njy ýyllarda Halk frontunyň maksatnamasynyň amala aşyrylýan döwründe fransuz realistik edebiýaty uly ösüşler gazanýar. Anri Barbýusyň, Romen Rollanyň, Rože Marten dýu Garyň, Lui Aragonyň eserleri dünýä derejesinde meşhurlyk gazanýar. Bu ýazyjylar Balzak, Zolýa ýaly ýazyjylaryň däplerine eýerip, halkyň durmuşynyň wajyp meselelerini öz eserlerinde beýan edýärler. Realizmiň maşgala, terbiýe romanlarynyň çäkleri giňeýär we bu temalar indi tutuş halkyň durmuşy bilen

¹ Anri Barbýus. Ot içinde. – Aşgabat, 1937, 42 sah.

² Kapral – kiçi harby çin.

bilelikde beýan edilýär. Eserlerde gündelik durmuşyň wakalary, hysyrdylary, sahnalary, indi gapma-garşylykly gepleşikleriň, jedelleriň üsti bilen görkezilýär. Ýazyjylar diňe bir öz milletiniň durmuşy bilen gyzyklanman, şu döwürde dünýä möçberinde urşa, faşizme garşy göreşýärler.

Anri Barbýus, Romen Rollan, Pol Waýýan-Kutýurýe we Halk frontuna girýän beýleki ýazyjylar Ispaniýadaky faşizme garşy göreşi goldaýarlar, faşistlere garşy göreşýän ispan halkyna duýgudaşlyk bildirýärler. Şeýle hem şu döwürde sosial-durmuşy romanlarda dürli ýurtlaryň halklarynyň özbaşdaklyk ugrundaky göreşi, bu göreşe gatnaşýan intelligensiýanyň wekilleri suratlandyrylýar.

Andre Malro (1901-1976) şu döwrüň meşhur fransuz ýazyjylarynyň biridir. Malro ýaşlygyndan syýahat etmegi gowy görüpdür we Uzak Gündogaryň ýurtlarynda bolup, şol ýerleriň halklarynyň medeniyetini öwrenipdir. Soňra Malro Ispaniýa respublikasynyň faşizme garşy göreşine, halkara antifaşistik kongresslere, Gaýtawul beriş hereketine işeňňir gatnaşýar.

«**Ynsan ýaşayşynyň şertleri**» (1933) atly romanynyda A.Malro Hytaýdaky rewolýusion wakalary suratlandyrýar. Şeýle hem şol döwürde Malro Germaniýada faşistik diktaturanyň höküm sürüp başlamagy bilen baglanyşykly «**Ýigrenç ýyllary**» (1935) atly romanyny ýazýar. Bu romanynyda Malro faşizme garşy göreşijileriň rehimsizlik bilen heläk edilişini suratlandyrýar.

Ispan respublikaçylarynyň faşizmiň birleşen halkara güýçlerine garşy göreşi Malronyň «**Umyt**» (1937) atly publisistik kitabynda beýan edilýär.

Andre Malro öz eserlerinde azatlyk, demokratiýa üçin göreşýän halklaryň iň kyn ýagdaýlarda-da mertlik, durnuklylyk görkezyändiklerini aýdýar.

1920-1930-njy ýyllarda **Fransua Moriagyň (1885-1970)** maşgala durmuşyny suratlandyrýan romanlary uly meşhurlyk gazanýar. Fransua Moriak jemgyýetiň ýaramaz hadysalaryny katolik dininiň nukdaýnazaryndan seredip baha berýär.

Fransua Moriak ýazyjy, şahyr, publisist we dramaturg hökmünde dürli žanrlarda eserler döredenem bolsa, ol özüniň tankydy realizm usulynda ýazan «**Ene**» (1923), «**Söýgi çöli**» (1924), «**Tereza**

Deskeýru» (1927), «Ýylanlaryň ýumagy» (1932) ýaly romanlary bilen dünýä derejesinde tanalýar.

Moriagýň eserleriniň gumanistik ideýalary onuň dini garaýyşlary bilen ýakyndan baglanyşyklydyr. Ýazyjynyň romanlarynda şahsyýetiň içki arzuw-islegleriniň jemgyýetiň kanunlary bilen gapma-garşylyk-da durýandygy, pula, baýlyga kowalaşýan buržuaz jemgyýetiniň peýdakeşlik ruhunyň söýgi, dostluk, doganlyk, ene mähri ýaly mukaddes duýgulary öldürýändigini görkezilýär.

Fransua Moriak 1885-nji ýylda Fransiýanyň Bordo şäherinde baý buržuaz maşgalasynda eneden dogulýar. Maşgalada iň kiçi çaga bolan Fransua iki ýaşyna ýetende onuň kakasy aradan çykýar. Onuň ejesi öz çagalaryny katolik dininiň¹ ruhunda terbiýeleýär. Fransua Moriak ilki «Mariýanyň doganlarynyň ordeni» diýen dini mekdepde, soňra Bordo uniwersitetiniň edebiýat fakultetinde okaýar.

1906-njy ýylda Moriak Pariže gelýär we ol ýerde edebiýat bilen meşgullanýar. Parižde Moriak **«Doga okamak üçin gowşurylýan el» (1909), «Ýaşlyk bilen hoşlaşyk» (1911)** ýaly sygyrlar ýygyndylaryny çap etdirýär. Moriagýň şahyrcylyk zehini, onuň şahyrana ruhy onuň romanlaryna hem öz täsirini ýetirýär.

Moriagýň **«Zynjyrlanan çaga» (1913), «Patrisiýiň² ýapyn-jasy» (1914)** atly ilkinji romanlarynda ýazyjynyň öz durmuşyna degişli bolan wakalar beýan edilýär. Bu romanlarda katolik dinine ynanýan ýaş ýigidiň öz dogduk mekanyndan gidip, öz durmuş ýoluny tapjak bolşy suratlandyrylýar.

Birinji jahan urşy ýazyjyny üç ýyllap döredijilik işinden daşlaşdyrýar. Ýaşlygyndan inçekesel bilen keselländigi sebäpli saglygy gowşak bolan Moriak fransuz goşunynyň sanitar bölüminde gulluk edýär. Ol gyzzyrma (malýariýa) keseli bilen keselläp, 1917-nji ýylda gospitala düşüp, ýaz aýlarynda Bordo şäheriniň golaýyndaky Malagar diýen mülkündäki öýüne, aýalynyň we oglunyň ýanyna dolanyp gelýär.

Moriagýň kalbynda urşuň rehimsizligi, onuň pidalary gahar-gazap duýgularyny döredýär. Ol bu barada **«Otuz ýaşly adamyň gündeligi»** atly eserinde we aýalyna ýazan hatlarynda aýdyp geçýär.

¹ Katolik dini – hristian dininiň Rim buthanasynyň tarapynda durýan ugry, akymy.

² Patrisiý – gadymy Rimde aristokrat derejesi, ýokary gatlagyň wekili.

Moriagyň adyna meşhurlyk getiren ilkinji eseri bolan **«Heýwere keselli syrkawy ogşamak» (1922)** atly romanynnda oba ýeriniň durmuşynda hususy emläk edinmek isleginiň adamlary bagtsyz edýändigini görkezilýär.

Moriak öz eserlerinde Onore de Balzagyň «Adamzat komediýasy» atly romanlar toplumynyň döplerine eýerýär we adamlaryň egoistik, baýlyga ymtylmak, peýdakeşlik meýilleriniň olaryň gylyk-häsiýetlerine ýaramaz täsir edýändigini, hatda maşgalada agzalaçylyk, özara duşmançylyk duýgularyny, gatnaşyklaryny döredýändigini nygtaýar.

Marsel Prust öz eserlerinde Pariziň ýokary gatлага degişli jemgyýetiniň azgynçylyk bilen ýaşaýandygyny, oba durmuşynyň ajaýyplygyny nygtasa, Moriak öz romanynnda welaýatyň oba ýerlerindäki maşgalalarda hem pul, emläk dawasynyň pajygaly ýagdaýlara eltýändigini görkezýär.

Moriagyň döredijiligine rus ýazyjysy F.M.Dostoýewskiniň eserleri-de aýratyn täsir edipdir. Şol sebäpli onuň eserlerine mahsus bolan adamlaryň arasyndaky adatdan daşary duşmançylygyň, jenaýatyň döreýiş kökleri yzarlanýar we gahrymanlaryň psihologiýasyny açyp görkezmeklige uly üns berilýär.

Ýazyjynyň **«Tereza Deskeýru» (1927)** atly romany Moriagyň in gowy eserleriniň biridir. Romanyň baş gahrymany Tereza onçakly uly bolmadyk Sen-Kler diýen şäherden birnäçe kilometr uzaklykda ýerleşen Arželuz diýen obada ösüp ulalýar. Tereza okuwdan boş wagtalaryny, tomus dynç alyş döwrüni B. şäheriniň häkimi bolup işleýän kakasy Žerom Larogyň Arželuzdaky baý mülkünde geçirmegi gowy görýär. Jenap Larok hem gyzynyň Arželuzda bolmagyna begenýär, sebäbi ol ýerde olaryň baý goňşulary Deskeýrularyň maşgalasy ýaşaýar. Jenap Larok öz gyzynyň baý goňşusynyň Bernar atly ogluna durmuşa çykmagynyň tarapdary. Bu maşgalalaryň arasynda olaryň nikasy barada entek doly resmi ylalaşyk bolmasa-da, olar iki baý maşgalanyň birikmegini tebigy hasaplaýarlar. Terezanyň özi-de Bernary halaman duranok, ýöne ol ilki bilen «Bernaryň iki müň gektar mülkiniň bardygyny¹» ýatlaýar. Tereza hususy emlägi gowy görýär. Ýöne

¹ Мориак, Франсуа. Матерь; Пустыня любви; Тереза Дескейру; Клубок змей. – Москва, 1985, стр. 223.

Tereza Bernara durmuşa çykandan soň özüniň ýalňyşandygyna, özüni söýmeýän adama barandygyna düşünýär we ärini ýigrenip başlaýar. Ahyrsoňy bu ýigrenç duýgulary ony adamsynyň janyna kast etmäge iterýär.

Ýazyjynyň «**Ýylanlaryň ýumagy**» (1932) romanynda äri aýalyny, aýaly ärini, olaryň ikisi-de uly ýaşly çagalaryny, çagalary ene-atalaryny gözlerinde oky bolsa atjak bolşup ýigrenýärler. Sebäbi olaryň hemmesi baý, ölüm halynda ýatan garrynyň mirasdüşerleri we garrynyň ölerine sabyrsyzlyk bilen garaşýarlar. Ol garry hem öz mirasdüşerlerini, ýagny çagalaryny, agtyklaryny aldajak bolup, elinden gelenini edýär. Roman garry adamyň ýatlamasy görnüşde ýazylypdyr. Ol öz maşgalasyny «**Ýylanlaryň ýumagy**» diýip atlandyrýar.

Moriak bu adamlaryň boluşlaryny ýazgarýar, ýöne onuň romanlarynda diňe bir aýratyn adamlaryň ýa-da maşgalalaryň däl-de, olary döreden jemgyýetiň günäkärdigi aýdylýar.

1920-1930-njy ýyllarda döredilen eserleriň arasynda ähmiýetli eserleriň biri-de **Rože Marten dýu Garyň (1881-1958) «Tibonyň maşgalasy» (1922-1940)** atly sosial-durmuşy epopeýa romanydyr. Bu romanda bir maşgalanyň taryhy jemgyýetiň durmuşy bilen baglanyşykda görkezilýär. Maşgalabaşy Oskar Tibo we onuň ogullary Antuan we Žak barada gürrüň berilýär. Bu maşgalada ata bilen ogullaryň arasynda bir hili jetlik bar, çünki olar dürli ahlak kadalaryna eýerýärler.

Oskar Tibo köne döp-dessurlaryň, katolik dini düzgünleriň gysarnyksyz berjaý edilmegini isleýär. Ol jemgyýetde hem ýokary orun, wezipäni eýeleýär, şol sebäpli öz aýdýan zatlaryny maşgala agzalary hem gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirmeli diýip düşünýär. Netijede, ol bu kadalaryň maşgalada berjaý edilmegini zorluk, zulum bilen hem bolsa gazanjak bolýar. Emma onuň ogullary kakalarynyň golastyndan çykyp, özbaşdak durmuş ýoluna düşýärler.

Oskar Tibonyň uly ogly Antuan lukman bolup, öz durmuşyny adamlary fiziki jebir-jepadan, hassalykdan halas etmäge bagyş etse, onuň dogany Žak žurnalist bolup işleýär we jeňbazyga garşy göreşýär.

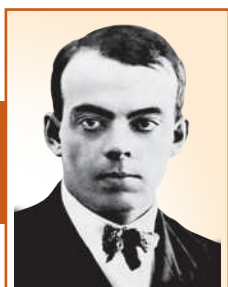
Eseriň soňky «**1914-nji ýylyň tomsy**», «**Epilog**» atly jiltlerinde Ýewropanyň Birinji jahan urşy döwründäki we onuň önüsyraşyn-

daky möhüm jemgyýetçilik wakalary, syýasy durmuşy görkezilýär. Eserleriň gahrymanlarynyň ykbaly olaryň watanynyň ykbaly bilen baglanyşykda suratlandyrylýar.

Romanyň baş ideýasy jeňbazlygy paş etmek bolup durýar.

Halk frontuna girýän ýazyjylar öz dünýägaraýyşlary boýunça dürli toparlara degişli bolsalar-da, olar öz eserlerinde ynsanperwerligi, gumanistik ideýalary öňe sürüp, faşizme, jeňbazlyga garşy göreşýärler hem-de öz eserlerinde realizm usulyny ulanyp, jemgyýetçilik durmuşynyň in wajyp meselelerini açyp görkezýärler. Şu döwürde roman, powest, nowella, raýatlyk lirikasy, komediýa, poema žanrlary bilen bir hatarda oçerk, hroniki habarlar, reportaž ýaly publisistik žanrlar edebiyatda möhüm orun eýeleýär.

Ilkibada halkdan üzňe, diňe özüni bilip ýaşan gahrymanlaryň, soňra jemgyýetiň durmuşyna, halkyň watan bähbidi ugrundaky göreşine goşlup gidýändigini baradaky pikir bu ýazyjylaryň eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Sebäbi Halk frontunyň ýazyjylarynyň özleriniň hem aglabasy ilki özlerini jemgyýetden üzňe tutup, soňra halk durmuşyna, göreşine goşulýarlar.

Antuan de Sent-Ekzýuperi
(1900-1944)

Antuan de Sent-Ekzýuperiniň döredijiligi XX asyr fransuz edebiyatynda aýratyn bir üýtgeşik, özboluşly orun tutýar, çünki ol ýaşlykdan ýazyjy bolmaga ymtylmadyk hem bolsa, soňra durmuşyň jümmüşine aralaşdygyça onuň gören-eşiden zatlary, oýlanmalary, adamkärçilik, ynsan durmuşynyň manysy baradaky gumanistik pikirleri onuň filosofiki eserlerinde öz beýanyny tapýar we dünýä edebiyatynda uly meşhurlyk gazanýar. Ýazyjynyň her bir sözi okyjyny durmuş barada oýlanmaga iterýär, çünki onuň eserleri çyn ýürekden

syzylyp çykan eserler bolup, onuň eden asyly işleri, ahlak päkligi bilen baglanyşýar.

Antuan Mari Rože de Sent Ekzýuperi 1900-nji ýylyň 20-nji iýunynda Lion şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy graf¹ Žan de Sent-Ekzýuperi ätiýaçlyk kompaniýasynda inspektor-gullukçy bolup işläpdir. Antuan ýaşlygynda öz deň-duşlary bilen oýnamagy, uzak ýerlere gezelenç etmegi, surat çekmegi, saz çalmagy gowy görüpdür, skripka çalmagy öwrenipdir.

Antuan ýaşlygynda goşgy hem düzüpdür, ýöne ol maşynlar, tehniki enjamlar bilen has içgin gyzyklanýar. Ol hatda demir gapyrjaklardan telefon ýasamaga hem synanyşypdyr, bir gezek bolsa, otlamünüp görenden soň, öýlerine gelip, şol otlynyň gurluşyny ýatdan kagyza çyzypdyr.

Antuan 1910-njy ýylda Man şäherindäki dini mekdepde okap başlaýar. Ol on iki ýaşynda ilkinji gezek uçara münüp görýär. Ussat fransuz uçarmany Žýul Wedrin ony uçara mündürüp, aerodromyň üstünde aýlap, soňra ýere gonýar. Ine, şondan soň Antuan uçarlar barada, uçarman bolmak barada arzuw edip başlaýar.

Birinji jahan urşy başlananda Antuan öz okuwyny Şweýsariýada dowam etdirýär. Ol 1917-nji ýylda Fransiýa dolanyp gelýär we Parižde orta mekdebi gutaryp, 1919-njy ýylda Çeperçilik mekdebiniň arhitektura² bölümüne okuwa girýär.

Sent-Ekzýuperi 1921-nji ýylda arhitektura bilen meşgullanmagyny taşlap, Strasburgdaky awiasiýa³ bölümüne meýletin ýazylýar. Şeýdip, ol awiasiýa polkuna⁴ esgerlige alynýar.

Geljekki ýazyjy ilkbada awiasiýa polkunyň ussahanasynda ussaçylyk bilen meşgullanýar, soňra bolsa uçar sürmek boýunça okaýar. Şeýlelik bilen Sent-Ekzýuperi uçarman bolmaklygy berk ýüregine düwýär. Ýöne onuň harby gullugynyň möhleti gutarýar we ol soňra ilki gullukçy bolup zawoda işe girýär, soňra bolsa awtomobil satyjysy bolup işleýär.

¹ Graf – köşge degişiligi aňladýan beglik derejesi.

² Arhitektura-jaý gurluşyk sungaty, binagärçilik.

³ Awiasiýa – howada uçarda uçmak bilen meşgullanýan ugur.

⁴ Polk – bir müňe golaý gullukçydan düzülen harby bölüm.

Antuan de Sent-Ekzýuperiniň arzuwy diňe 1926-njy ýylda hasyl bolýar. Ony Latokoer şäherindäki awiakompaniýa işe alýarlar. Şondan soň onuň howply we gyzykly durmuş ýoly başlanýar. Ol howa ýollary agentliginiň direktory Didýe Doranyň ýolbaşçylygynda uçar sürmäni gowy ele alýar. Ýazyjy Didýe Doranyň keşbini özüniň «**Gi-jeki uçuş**» (1931) atly romanýnda Riwyéra ady bilen janlandyrýar. Ol Strasburg şäherinde fransuz ýaragly güýçleriniň leýtenanty diýen ofiserlik derejesini alýar.

Sent-Ekzýuperi 1927-nji ýyldan başlap Fransiýa-Marokko howa ýolunda uçarman bolup işleýär. Ol Marokkonyň Kap-Jubi şäherinde bir ýarym ýyl işländen soň Fransiýa dolanyp gelýär. Ol şol döwürde «**Günorta poçtasy**» (1929) atly powestini ýazýar. Bu powestde uçarmanlyk käriniň howply pursatlardan doludygyny, olaryň mertligi we kynçylyklary ýeňip geçişleri görkezilýär. Ýazyjy bu eserinde okyjylary tolgundyryp, özüne çekip biljek çeperçilik serişdelerini tapýar we özüniň ýiti zehininiň bardygyny görkezýär.

Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen Sent-Ekzýuperi razwedka bölümlerinde gulluk edýär. Ol Fransiýa uruşda ýeňlenden soň, 1940-njy ýylda ABŞ-a gidýär. Soňra dolanyp gelip, ýene-de nemes faşistlerine garşy göreşýär, çünki ol öz watany Fransiýany tüýs ýürekden söýýär.

Antuan de Sent-Ekzýuperi 1944-nji ýylyň 31-nji iýulynda Fransiýanyň günorta sebitlerine aňtawçylyk uçuşyna gidip, dolanyp gelmeýär. Çaklamalara görä, onuň uçary hatardan çykyp, ol wepat bolýar.

Antuan de Sent-Ekzýuperi tehniki ösüş ahlak ösüşi bilen aýakdaş gitmeli diýen pikire eýeripdir, ýagny tehniki ösüş näçe öňe gitse-de, ynsan adamkärçiliginiň ýatdan çykarylmalý dældigini ýazyjy öz eserlerinde nygtaýar. Onuň öz harby gullugy döwründe ýazan ýazgylarynda durmuşyň manysy barada şeýle setirleri bar: «Ynsan adamkärçiliginiň ilki bilen haýyrly iş etmeklige, gowy iş üçin özüni howpa sezewar etmeklige, tä öljänçäň wepaly bolmaklyga esaslanýandygyna düşüňärsiňizmi? Eger-de size şeýle nusga alarlyk adam gerek bolsa, onda özüniň alyp barýan poçtasy üçin janyny gurban edýän uçarmany, gyrgyn keseliniň önüni aljak bolup wepat bolan lukmany,

söweş düýesine münüp, öz goşunynyň öňüne düşüp, howpa ýüzünü tutup barýan araby görkezmek bolar¹».

Antuan de Sent-Ekzyuperiniň edebi mirasy onçakly uly däl. Ýazyjynyň «Günorta poçtasy» (1929), «Gijeki uçuş» (1931), «Adamlaryň planetasy» (1939), «Kiçijik şazada» (1942), «Harby uçarman» (1942) ýaly eserleri okyjylaryň uly söýgüsini gazanýar. Ýazyjy 1936-njy ýyldan tä 1944-nji ýyla çenli «Gala» atly kitabyňy hem ýazýar. Sent-Ekzyuperiniň eserlerinde aldym-berdimli, kowguly wakalar beýan edilmese-de, onuň her bir jümlesi okyjyny özüne çekýär, çünki ol jümleler okyjynyň gözleýän soraglaryna jogap berýärler we ynsan päkligine, manyly durmuşa, adamkärçilige barýan ýoly görkezýärler.

«Kiçijik şazada»

Ýazyjynyň «Kiçijik şazada» atly filosofiki powesti onuň tutuş döredijiliginiň gumanistik, ynsanperwerlik baradaky pikirleri bilen ýakyndan baglanyşykly bolup, erteki görnüşinde beýan edilýär.

Eseriň başynda ýazyjy özüniň uçarynyň bir enjamynyň döwölüp, mejbury ýagdaýda Sahara çölünde gonandygyny gürrüň berýär. Giň ymgyr çölüň içinde ýeke özi galan uçarman çägäniň üstünde uklap galýar.

Daňdan ony bir çaga sesi oýarýar:

– Haýyş edýäriň...maňa guzynyň suratyny çekip ber!

– Ä?...

– Maňa guzynyň suratyny çekip ber!

Men üstümde gök gübürdän ýaly ýerimden böküp turdum. Daş-töweregime seretdim. Görsene, bir enaýy, üýtgeşik çagajyk dur we meni çynlakaý synlaýar²...

¹ Сент-Экзюпери А. де. Военные записи. 1939-1944. – Москва, 1986, стр.46

² Антуан де Сент-Экзюпери. Маленький принц. – Москва, 1979, стр. 5
20. Sargyt №2799

Uçarman Kiçijik şazada bilen gürründeş bolup, onuň başga bir planetadan gelendigini anyklaýar. Onuň planetasy kiçijik. Kiçijik şazada özüniň planetasynda bir gowy görýän bägüliniň bardygyny gürrüň berýär. Emma öz planetasynda güle meňzeş baobab atly haşal otlaryň hem bardygyny aýdýar. Eger-de şol zyýanly baobablary otap durmasaň, olaryň tutuş planetany basyp aljakdygyny aýdýar. Kiçijik şazada uçarmanyň suratyny çekip beren guzusynyň öz bägülini iýmeginden howatyrlyanýar. «Eger-de guzuýyk meniň şol gülümi iýäýse, göýä hemme ýyldyzlar birden öçen ýaly bolar¹» diýip, kiçijik şazada gama batýar.

Uçarman onuň gülüni iýmez ýaly, guzynyň agzyna agyzdyrygyň suratyny çekjekdigini aýdyp, Kiçijik şazadany köşeşdirýär.

Kiçijik şazada uçarmana öz gezelenç eden planetalary barada gürrüň berýär. Şol gürrüňler göräýmäge başga planetalar barada gidýän ýaly bolsa-da, olarda Ýerde, dürli ýurtlarda ýaşaýan adamlaryň her günki hysyrdyly durmuşynda gözellige üns bermeýişleri nygtalýar.

Kiçijik şazada janygyp, uçarmana şeýle diýýär: «Men bir planetany bilýärim, ol ýerde ýüzi gyzyly bir jenap ýaşaýar. Ol bütün ömründe bir gezegem gül ysgap görmändir. Ol hiç kimi, hiç wagt söýmändir. Ol hiç wagt, hiç zat etmändir. Ol diňe bir zady bilýär: sanlary goşýar. Ertirden agşama çenli şol bir diýenini gaýtalaýar: «Men çynlakaý adam... Hakykatda bolsa, ol adam däl. Ol kömelek²».

Kiçijik şazadanyň gören planetalary diýseň täsin. Ol bir kiçijik planeta barsa, ol ýerde bir patyşa oturan eken. Ol patyşa öz ýurdunyň örän kiçijikdigine, hatda gelene oturmaga hem ýeriniň ýoklugyna se-retmezden, beýleki planetalary, ýyldyzlary özüniňki hasaplaýar.

Başga bir planetada ýaşaýan şöhratparaz diňe öwgüden başga hiç zady eşitmeýär. Şol şöhratparaz adam kiçijik şazadanyň özüniň şol planetada iň owadan, iň akylyly, iň baý adam diýip öwmekligini soraýar, emma Kiçijik şazada şöhratparazyň ýaşaýan planetasynda ony deňeşdirer ýaly hiç kimiň ýoklugyny aýdanda şöhratparaz: «Aý, maňa lezzet berer ýaly barybir meni öwürber³» diýip aýdýar.

¹ Антуан де Сент-Экзюпери. Маленький принц. – Москва, 1979, стр. 8

² Görkezilen eser, 7 sah.

³ Görkezilen eser, 10 sah.

Başga bir planetada bolsa bir arakhor ýaşaýar eken. Ol kiçijik şazada baranda, boş çüýşelere seredip, ümsüm oturan eken.

– Sen näme işläp otyrсыň? – diýip, Kiçijik şazada ondan sorayar.

– Içýäriň – diýip, arakhor tutuk, gamgyn jogap berdi.

– Näme üçin?

– Ýatdan çykarmak üçin.

– Nämäni ýatdan çykarmak üçin? – diýip, Kiçijik şazada sorady, onuň arakhora nebsi agyrdy.

– Meni wyždanymyň horlaýandygyny ýatdan çykarjak bolýaryň, – diýip, arakhor başyny aşak egdi.

– Seni näme üçin wyždanyň horlaýar? – diýip, Kiçijik şazada ondan sorady, onuň arakhora diýseň kömek edesi geldi.

– Içýänligim üçin wyždanym horlaýar! – diýip, arakhor düşündirdi we şondan soň ondan başga jogap alyp bolmady¹...

Bu zatlara Kiçijik şazada örän geň galýar. Altynjy planeta baranda oturan ýerinde dünýäniň gurluşyny, daglary, derýalary, deňizleri, şäherleri hasaba alyp oturan geograf-alymlar Kiçijik şazadany has hem geň galdyryr. Sebäbi ol öz iş otagyndan çykmak syýahatçylaryň gürrüňleri boýunça geografiýa kitabyňy ýazýar. Ýöne geografiýaçy alymlar dünýäniň gözelligini öz kitabyňa goşmaýar. Kiçijik şazada öz planetasy barada gürrüň berip, özüniň bir owadan gülüniň bardygyny we şol barada alymyň öz kitabynda ýazmaklygyny soranda, ol alym:

– Gülleri biz bilmeýäris, – diýýär.

– Näme üçin? Olar iň bir gözəl zatlar ahyryn!

– Sebäbi gülleriň ömri gysga² – diýip, geografiýaçy alymlar jogap berýär.

Kiçijik şazada syýahat edip köp ýerlere barýar. Ol adamlaryň ýaşayşy barada päk ýürekli, hilesiz çaganyň nukdaýnazaryndan seredip soraglar berýär. Ol ynsan gatnaşyklarynyň gözelligini gözleýär. Ýöne gören-eşiden zatlary, adamlaryň akyla sygmaýan endikleri, wajyp bolmadyk işlere gyzygyp dünýäniň, durmuşyň gözelligine üns bermeyändiglerini belleýär. Kiçijik şazadanyň gözlegleri ynsan

¹ Антуан де Сент-Экзюпери. Маленький принц. – Москва. 1979, стр.11

² Görkezilen eser, 15 sah.

kalbynyň päkligi, söýgi, dostluk, wepalylyk, adamkärçilik ýaly ahlak gymmatlyklarynyň gözlegi bolup durýar.

Uçarman, Kiçijik şazada, gül, tilki we ýylan, bular bu ertekiniň baş gahrymanlary bolup çykyş edýärler. Kiçijik şazada baryp gören kiçi we uly planetalarynda, Ýerde özüne dost gözleýär. Çünki ol her bir adamyň kalbynda gőzelligiň bardygyna ynanýar.

Ýazyjy eseriň ahyrynda Kiçijik şazadanyň, «altyn saçly oglanjygyň» gaýyp bolup gidendigini aýtsa-da, onuň ýene gaýdyp geljekdigine ynanýar.

NEMES EDEBIÝATY

(1917-1945)

Germaniýanyň taryhynda, nemes halkynyň durmuşynda 1917–1945-nji ýyllar aralygy iň bir çylşyrymly, pajygaly wakalardan doly döwür bolýar. 1914-nji ýylda nemes imperialistleri we olaryň tarapdarlary täze ýurtlary basyp almak üçin, Birinji jahan urşuny başlaýarlar we bu uruş dört ýyl dowam edip, 1918-nji ýylda Germaniýanyň ýeňilmegi bilen gutarýar. 1918-1933-nji ýyllarda Germaniýada syýasy we ykdysady çökgünlik, rewolýusion wakalar bolup geçýär. Netijede, 1918-nji ýylda nemes buržuazıýasy häkimiýeti ele alyp, 1919-njy ýylda Weýmar respublikasy ygylan edilýär. Weýmar respublikasy 1933-nji ýyla çenli dowam edýär. 1933-nji ýylda Germaniýada Gitleriň döreden faşistik partiýasy häkimiýeti ele alýar.

Faşistleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen, Gitler ähli faşistik toparlaryň, buržuazıýanyň, täzedan ýeňiş gazanjak bolýan nemes rewanşistleriniň goldawy bilen 1939-njy ýylda Awstriýany, Çehoslowakiýany we beýleki ýurtlary basyp alyp, Ikinji jahan urşuny başlaýar. Gitlerçi Germaniýa 1941-nji ýylda Sowet soýuzynyň üstüne çozýar we 1945-nji ýylda SSSR¹-iň we antigitler birleşmesiniň tagallasy bilen faşistik Germaniýa derbi-dagyn edilýär. Gysga taryhy möhletiň içinde bolup gečen şeýle uly betbagtçylykly, pajygaly wakalar nemes halkynyň ruhy durmuşyna, edebiyatyna güýçli täsir edýär.

¹ SSSR – «Sowet sosialistik respublikalaryň soýuzy» diýen rusça jümläniň gysgaldylan görnüşi.

Bir milli medeniýetiň içinde biri-birine ideýa taýdan garşy durýan toparlar döreýär.

Birinji jahan urşy ýyllarynda **Tomas Mann** syýasata gatysmazlyk pikirini öňe sürýär we şol sebäpli onuň bu pikirini dogany **Genrih Mann «Zolýa» (1915)** atly oçerkinde tankyt edýär. Öňdebaryjy nemes ýazyjylary edebiýat döwrüň syýasy we ideologiki göreşi, halkyň durmuşy bilen baglanyşykly bolmaly diýen netijä gelýärler. Emma käbir buržuaz filosoflary adamlaryň dünýägaraýşyny, jemgyýetiň ideologiýasyny, gumanizmi inkär ediji pikirleri öňe sürýärler. Meselem, **Oswald Spengler (1880-1936)** monarhiýany, «gadymypruss ruhuny», jeňbazlygy wasp edip, «**Ýewropanyň batmagy» (1918–1922)** atly eserini ýazýar. Bu eserde ol taryhy ösüşi inkär edýär.

Karl Ýaspers (1883-1969) ekzistensializm filosofiýasynyň tarapdary hökmünde çykyş edip, akylyň esasynda bilip bolmaýan hadysalaryň ýatandygy baradaky pikiri öňe sürýär. Şu döwürde freýdizm, astrologiýa-münejjimlik we dürli dini-mistiki garaýyşlaram edebiýata täsir edýär. Şol sebäpli nemes ýazyjylarynyň eserlerinde-de, dürli ideýalar öňe sürülýär.

Tanymal şahyr **Stefan George (1868-1933)** fransuz simwolizminiň tärlerine eýerip ýazan «Täze reýh» (1928) atly goşgular ýygyndysynda imperialistik pikirleri öňe sürýär. Modernizmiň ýene-de bir wekili **Gotfrid Benn (1896-1956)** faşistleri gutlap çykyş edýär, emma faşistler ony «azan, çüýrük pikirli adam» hasaplap, kabul etmeýärler we oňa eser ýazmaklygy gadagan edýärler.

Germaniýanyň öňdebaryjy, gumanistik ýazyjylarynyň garşysyna E.Ýunger, E.E.Dwinger, G.Grimm, F.Grize ýaly faşistik garaýyşly ýazyjylar çykyş edýär. Şol sebäpli şeýle çylşyrymly, gapma-garşylykly döwürde edebiýatda dürli ideýa-çeperçilik däplerine, tärlerine eýerýän dürli toparlar we akymlar döreýär.

XX asyryň 10-20-nji ýyllarynda, çökgünlik döwründe edebiýatda **ekspressionizm** akymy meşhur bolýar. **Ekspressionizm** – «expression», ýagny «aňlatmak» diýen fransuz sözünden alnandyr. Bu edebi akym 1905-1920-nji ýyllarda Germaniýanyň we Awstriýanyň

sungatynda hem-de edebiýatynda meşhur bolýar. Ekspressionizm häzirki zaman buržuaz siwilizasiýasyna, Birinji jahan urşuna, ynsana zulum edilmegine garşy çykmak hökmünde döreyär. Şeýle eserlerde ýazyjy öz şahsy garaýşyna aýratyn üns berip, durmuş hadysalaryny öz görşi ýaly aňladýar. Şoňa görä-de suratlandyrylýan zat ýazyjynyň nukdaýnazary bilen öz hakyky şekilinden üýtgeşik, çendenaşa çişirilen, bulaşyk ýa-da betgelşik görnüşde berilýär.

Ekspressionizm akymyna degişli ýazyjylar eserleriniň şekiline, täsir ediji güýjüne uly üns berýärler. Eseriň şekili dünýäniň betbagtçylykdan doludygyny habar berýän gykylyk, çirkin ses ýaly bolmalydygy baradaky pikir öňe sürülýär. Ekspressionist ýazyjylar durmuşy suratlandyрмаýarlar, ekspressionistler durmuşyň özenini, ruhuny görkezjek bolup, eserde şertli keşpleri, çeperçilik serişdelerini ulanýarlar. Ekspressionizme degişli eserlerde durmuş, waka belli bir wagtyň, döwrüň ýa-da belli bir sosial gatlagyň durmuşy bilen baglanyşykda görkezilmeýär.

Birinji jahan urşy ýyllarynda ekspressionistler jeňbazlygy, jynsparazlygy ýazgaryp çykyş edýärler. Ähli halklary doganlyga, birleşmäge çagyryýarlar. Ekspressionizme degişli şahyrlaryň eserleri 1919-njy ýylda «Adamzadyň alagaraňkylygy. Täze poeziýanyň simfoniýasy» we «Adamzadyň ýoldaşlary. Dünýä rewolýusiýasynyň poeziýasy» diýen antologiýalarda jemlenip çap edilýär.

Georg Kaýzeriň «Gaz I» (1918), «Gaz II» (1920), Lýudwig Rubineriň «Zorluksyz» (1919), Ernest Tolleriň «Adam toplumy» (1921) atly dramalarynda zähmetkeşleriň hem-de imperialistik buržuazıanyň arasyndaky gapma-garşylyklar we çaknyşyklar suratlandyrylýar. Şol bir halatda zorluk, synpy göreş döwrüň, rewolýusiýanyň tragediýasy hökmünde görkezilýär. XX asyryň 20-nji ýyllarynyň ortalarynda Germaniýadaky rewolýusion söweşleriň tamamlanmagy bilen ekspressionizm öz ähmiýetini ýitirýär.

1920-nji ýyllaryň ortalarynda Germaniýada «köpçülik medeniyeti» diýen syýasat meşhur bolýar. Buržuaziýa sportuň, jazyň, kinoň ýyldyzlaryny köpçüligiň ruhy simwollaryna, ideallaryna öwürmäge çalyşýar. Buržuaziýanyň täze nesli Ýewropanyň asyrlaryň dowamynda kemala gelen, emma indi «könelişen» gumanizmini

ret edýär. Ähli ugurda maddy, zat ölçegleri, praktiki ähmiýetlilik ölçeg–kadalary öňe sürülýär. E.Ýungeriň, G. Kesteniň, E.Kestneriň (onuň «Fabian» (1931) romany) eserleri kapitalistik jemgyýeti wasp edýär we durmuşy naturalizmiň nukdaýnazaryndan suratlandyryp, ideýasyzlyk pikirlerini öňe sürýär.

Bu hadysalara garamazdan, 1930-40-njy ýyllarda tankydy realizm akymy güýçli ösýär. Aýratynam, Tomas Mann, Genrih Mann, Lion Feýhtwanger, Alfred Dýoblin we başga-da birnäçe ýazyjylar taryhy roman žanrynda uly üstünlikler gazanyp, jemgyýetçilik durmuşynyň ähmiýetli meselelerini suratlandyrýan, ynsanperwer ideýaly çeper eserleri döredýärler.

Genrih Mann (1871-1950)

Genrih Mann 1918-nji ýylda nemes rewolýusiýasyny goldaýar we şu döwürde onuň döredijiliginiň ikinji döwri başlanýar. Ýazyjy «**Ýürekden berlen raýat**» romanynyň dowamy hökmünde «**Garryplar**» (1918) romanyny ýazýar. Bu romanda magdan kâninde işleýän, magdan eýelerine köp girdeji getirýän işçileriň garyp, agyr durmuşy suratlandyrylýar. Ýazyjy 1921-nji ýylda bu trilogiýasynyň üçünji kitabyny «**Kelle**» (1921) atly romanyny ýazýar.

1933-nji ýylda Germaniýada faşistleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen Genrih Mann Germaniýadan gitmeli bolýar, sebäbi faşistler şäher meýdançalarynda onuň kitaplaryny ýakýarlar we ýazyjynyň özüni Germaniýanyň Çeperçilik akademiýasynyň agzalygyndan çykarýarlar.

Genrih Mann ilki Pragada, soňra Fransiýa-da ýaşaýar. Ol ýerden ýazyjy ABŞ-a gitmeli bolýar. Bu döwürde ol halkara antifaşistik göreşe gatnaşýar.

1933-nji ýylda Amsterdamda Genrih Mannyň «**Ýigrenç**» atly antifaşistik eseri çap edilýär. Bu eserde ýazyjy faşistleriň baştutan-

lary bolan Gitleriň, Geringiň we Gebbelsiň ganhor keşplerini açyp görkezýär.

1930-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda G.Mann özüniň iki bölümden durýan «**Genrih IV-niň ýaşlygy**» we «**Genrih IV-niň kämillik ýyllary**» (1935-1939) atly taryhy epopeýasyny döredýär. Henrih Mann bu romanlary ýazmaga köp wagt sarp edýär we netijede, XX asyryň iň bir gowy taryhy romanlarynyň hataryna girýän eserleri döredýär.

Ýazyjy bu eserinde Fransiýanyň XVI asyrdaky durmuşyny suratlandyrýar. Aýratynam, bu romanda dini çaknyşyklar, 1572-nji ýylyň 24-nji awgustynda hristianlaryň Keramatly Warfolomeýiň baýramçylygy gijesi katolikleriň protestant gugenotlary gyrgyna berişleri öz beýanyny tapýar. Şol gije fransuz korolynyň buýrugy boýunça üç günün dowamynda tutuş Fransiýada münlerçe gugenotlar öldürilýär, talaňa salynýar. Romanda ýazyjy şol döwürdäki Fransiýanyň durmuşyny giňişleýin görkezýär, taryhy şahslar Henrihiň IV-niň, Margarita Nawarrskaýanyň, Ýekaterina Mediçiniň, korol Filippiň, filosof Monteniň we beýlekileriň keşpleri janlandyrylýar, dworýanlar, ruhanylar, buržuaz-sowda gatlagynyň wekilleri we daýhanlar suratlandyrylýar.

Romanda Henrih IV-niň ykbaly onuň çagalyk döwründen tä onuň janyna kast edilip öldürilýänçä beýan edilýär. Henrih IV romanda parasatly, akyllý we adalatly patyşa hökmünde suratlandyrylýar. Ony öldürselerem, onuň işi ýeňýär. Fransiýa bütewi bir döwlete öwrülip, dagynyklykdan, dini dawalardan, uruşlardan halas bolýar.

G.Mann bu eserini faşizmiň eden-etdiligi, zulумы döwründe ýazýar we şonuň üçin Henrihi IV ideal, ajaýyp şahsyýet, adalatly patyşa hökmünde suratlandyrýar. Bu bolsa taryhy hakykata dogry gelýär. Romanyň ynsanperwer, gumanistik ideýalary faşistik ideýalara garşy durýar. Ýazyjy Henrih IV-ni halka gulluk edýän adyl patyşa hökmünde ideallaşdyryp görkezmek bilen, akyly-paýhasyň, hakykatyň, gumanizmiň hökman ýeňjekdigini we faşizmiň hem iru-giç ýykylyjakdygyny nygtaýar.

G.Mann başga-da birnäçe romanlaryň we hekaýalaryň awtory-dyr. Ýazyjynyň ömrüniň soňky ýyllarynda ýazan metbugat, publisistik eserleri hem onuň döredijiliginiň ähmiýetli bölegi bolup durýar.

Genrih Mann 1950-nji ýylda ABŞ-dan Germaniýa dolanyp geljek bolup, «Stefan Batoriý» atly gämä bilet alýar, emma ol 12-nji martda, Kaliforniýa ştatynyň Santa-Monika şäherinde tarpa-taýyn aradan çykýar.

Tomas Mann (1875-1955)

Tomas Mann Henrih Mannyň kiçi dogany bolup, ol 1875-nji ýylda Lýubek şäherinde baý söwdagär maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ýaşlykdan doganynyň goldawy bilen edebiýat we sungat bilen ýakyndan gyzyklanýar. Onuň ilkinji ýazan nowellalary we maşgala taryhyny beýan edýän «Buddenbroklar» atly romany ony görnükli nemes ýazyjylarynyň hataryna goşýar. Kem-kemden ýazyjylyk tejribesi baýlaşyp, Tomas Mann XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda özüniň belli filosofiki romanlary bilen Günbatar Ýewropa ýazyjylarynyň arasynda görnükli orun eýeleýär.

Nemes býurgerleriniň¹ ýaşayşyna, olaryň döp-dessurlaryna hormat goýýan Tomas Mann Birinji jahan urşunyň ilkinji ýyllarynda urşuň tarapdarlaryny goldaýar, Germaniýanyň alyp barýan imperialistik urşuny dogry, adalatly hasaplaýar, emma bu urşuň netijeleri, Wengriýada, Bawariýada bolup geçen rewolýusion häsiýetli gozgalaňlar, Russiýada bolup geçen Oktýabr rewolýusiýasy Tomas Mannyň dünýägarayşyna güýçli täsir edýär. Ol öňki pikirlerinden dänýär we durmuşda bolup geçýän wakalara täze nukdaýnazardan baha berýär.

Şeýle ruhy gözlegler döwründe Tomas Mann özüniň **«Jadyly dag» (1924)** atly filosofiki romanyny ýazýar. Bu eserde XVIII asyryň

¹ Бýurgerлер – şäher ýaşajylary, orta gürp söwdagärлер, işewür adamlар.

filosofiki-terbiýe romanlarynyň döpleri XIX asyryň durmuşy-psihologiki romanlarynyň ynsanperwer, gumanistik ideýalary bilen birigip gidýär. Ýazyjy söýgi hudaýy Weneranyň jadyly dagyna baryp, şol ýerde ruhy we bedeni bilen jadylanan rysar Tangeýzer baradaky gadymy rowaýata esaslanýar, ýöne ýazyjy ol mifi häzirki zaman durmuşy bilen berk baglanyşykda, täzedan üýtgedip, realistik mazmunly eser döredýär.

Romanyň baş gahrymany inžener Gans Kastorp daglyk ýerde ýerleşen «Berggof» sanatoriýasynda inçekeselini bejerdýän doganoglaný Ioahim Simseni görmek maksady bilen, üç hepde möhlet bilen onuň bolýan ýerine gidýär, emma ol ýere baranda onuň gyzgyny galýar, dagyň üýtgeşik howasy onuň öýken keselini gozgaýar we ol bu sanatoriýada ýedi ýyl galmaly bolýar.

Gans Kastorp sanatoriýada her dürli adamlar bilen sataşýar. Olaryň biri italiýaly Lodowiko Settembrini oňa Ýewropa demokratiýasyny, gumanistik döplerini, akyla eýermek, rasionalizm filosofiasyny wagyz edýär. Settembrini Ýewropa ýurtlarynyň, Ýewropa siwilizasiýasynyň geçen ýoluny dogry hasaplaýar, ol hatda orta asyrlarda bolup geçen haçly ýörişleriň hem adamzat jemgyýetiniň ösüşine oňyn täsir edendigini nygtaýar.

Romanda Settembriniň garşydaş ruhany Leo Nafta halklaryň dini kanunlara görä ýaşamalydygyny wagyz edýär. Ol dinsizleriň garşysyna göreşmegiň, gerek bolanda ýarag, zorluk bilen adamlary dini ýola salmagyň tarapdary hökmünde suratlandyrylýar. Nafta adam öz jan saglygy, maşgalasy barada, watany barada alada etmän, hudaýa ynanyp, iman baýlygyny gazanyp ýaşamalydygy baradaky pikirlerine Gans Kastorpy uýdurjak bolýar.

Settembriniň Ýewropa jemgyýetiniň asyrlarboýy gazanan netijeleri we durmuşy üýtgedip gurmak baradaky rewolýusion pikirleri hem-de Naftanyň dini wagyzlary Gans Kastorpyň kalbynda gapma-garşylykly pikirleri döredýär. Ol ahyrsoňy hem öz döwründäki jemgyýetiň durmuşyndaky gapma-garşylykly filosofiki pikirleriň haýsynyň dogrudygyna jogap tapman, 1914-nji ýylda Birinji jahan urşy başlananda meýletinlik bilen urşa gidýär. Şeýdip, romanyň epi-

logynda Gans Kastorp özi ýaly münlerçe esgerler bilen gijäniň tümlüginde ýitip gidýär...

Romanda Gans Kastorpyň keşbi belli bir derejede Tomas Man-nyň özüniň durmuşda hakyky ýoly tapjak bolýan ruhy gözleglerini aňladýan keşp hökmünde berilýär. Gans Kastorpyň Klawdiýa Şoşa atly rus zenanyna bolan söýgüsi ony dagdaky sanatoriýanyň hereket-sizlige, lellimlige çagyryan «jadyly güýjünden» halas edýär we ony durmuşy söýmäge hyjuwlandyrýar. Durmuşy söýmeklik bolsa hakyky gumanizmi aňladýar.

1933-nji ýylda Germaniýada faşistleriň häkimiýet başyna gelme-gi bilen Tomas Mann daşary ýurtlarda ýaşamaly bolýar. Ol ilki Amsterdam, Brýussel, Pariž şäherlerinde leksiýalar okaýar, Şweýsariýada, Çehoslowakiýada ýaşaýar. Soňra ABŞ-a gitmeli bolýar. Ol diňe Ikinji jahan urşy gutaransoň Ýewropa gaýdyp gelýär.

Tomas Manna 1929-njy ýylda Nobel baýragy berilýär.

1930-1940-njy ýyllarda Tomas Mann dört kitapdan durýan «**Ýusup we onuň doganlary**» atly romanyny ýazýar. Bu romanda ýazyjy Bibliýanyň Ýusup we onuň doganlary baradaky gadymy rowaýaty-na esaslanyp, adamzat taryhynyň geçen ýoluny, akyl-paýhasyň yn-sanperwerlik, gumanizm üçin göreşini beýan edýär.

Ýazyjy bu eserini 1942-nji ýylda tamamlýar. Bu epopeýa dört romandan durýar: «Ýakubyň taryhy», «Ýaş Ýusup», «Ýusup Müsür-de», «Ýusup çörek beriji» diýen dört kitabyň ikisi Germaniýada, ikisi hem daşary ýurtlarda ýazylýar.

Bu romanda ýazyjy dini rowaýatyň, has takygy Bibliýanyň ýor-dumy esasynda şahsyýet we jemgyýet meselesini açyp görkezýär. Eseriň esasy mazmuny faşizme garşy gönükdirilýär. Romanda Ýusup adalatly, akylly döwlet işgäri bolup, ol faşistik döwletiň wekillerine garşy goýulýar.

«Ýusup we onuň doganlary» romany sosial-utopiki roman bo-lup, onda adalatly, dogry gurlan jemgyýetiň meselesi gozgalýar. Baş gahryman Ýusubyň ýaşlygynda men-menlik häsiýeti bar. Ol öz do-ganlaryndan akylly we zehinli bolany sebäpli, özüni ulumsy tutýar. Ol özüni beýleki doganlaryndan ýokary hasaplaýar we olaryň hemmesi özüne boýun bolmaly diýip pikir edýär we ulumsylygy hem şugul-

çylygy üçin doganlarynyň özünü ýigrenýändiglerini aňmaýar. Doganlary ony guýa taşlap öldürmekçi bolýarlar, ýöne şol ýerden geçip barýan bir söwdagär ony halas edýär. Soňra doganlary ony şol söwdagäre gul edip satýarlar.

Ýusup gulçulykda köp jepa çekip, öz men-menliginden halas bolýar we beýleki adamlara hormat goýmagy öwrenýär.

Ýusup Müsürde uly derejelere ýetýär we abraýly döwlet işgäri bolup ýetişýär. Ol gurakçylyk düşmezinden öň örän köp mukdarda galla ýygnap, açlyk ýyllarynda halky heläkçilikden halas edýär. Ýusubyň keşbiniň üsti bilen akyly döwlet işgäriň keşbi janlandyrylýar. Ýazyjy romanyň ideýalarynyň üsti bilen faşizmiň garşysyna göreşe çagyryar, ýöne onuň bu eseri üstünlik gazanyp bilmeýär.

Tomas Mannyň iň soňky «**Doktor Faustus**» (1947) atly romanynda genial kompozitor Adrian Lewerkýunyň pajygaly durmuş taryhy barada gürrüň berilýär. Eserde ýazyjynyň antifaşistik ideýalary öz beýanyny tapýar. Romanyň baş gahrymany Adrian Lewerkýun dindar býurger maşgalasynda ösüp ulalýar.

Onuň dosty Serenus Seýtblom 1943–1945-nji ýyllarda Lewerkýun barada ýatlama-lar ýazýar. Ynsanperwer garaýyşly Seýtblom örän zehinli kompozitor bolan Adrian Lewerkýunyň pajygaly durmuşy barada gynanç bilen gürrüň berýär. XIX asyryň soňunda bolup geçen wakalary ýatlap, ýene-de Ikinji jahan urşy ýyllaryna gaýdyp gelýär.

Mälim bolşy ýaly, Tomas Mann ýaşlygynda Fridrih Nitsşeniň filosofiýasy bilen gyzyklanýar we onuň terjimehalyny Adrian Lewerkýunyň durmuşynyň üsti bilen görkezýär. Ol kem-kemden Nitsşeniň ideýalarynyň faşistik garaýyşlary kemala getirendigine göz ýetirýär we «Doktor Faustus» romanynda geçmişiň milletçilik, şowinistik ruhuny we uruş oduny ýakan gitlerçi faşistleri ýazgarýar.

Romanyň adyndan belli bolşy ýaly, onuň mazmuny Faust baradaky tema bilen baglanyşyklydyr.

Bir gezek Lewerkýunyň aň-paýhasy bulaşanda onuň gözüne melgun görünýär. Lewerkýun Faust ýaly melgun bilen şertnama baglaşyp, oňa janyny satýar we ýigrimi dört ýylyň dowamynda kämil eserler döretmäge mümkinçilik alýar. Şeýdip, akyly azaşan wagty «Doktor Faustyň gussaly zeýrençleri» atly hesrete, ynsana ynanmazlyk ruhuna ýugrulan simfoniýasyny¹ ýazýar.

Lewerkýunyň sazy adamy kynçylyklara döz gelip bilmeýän, gowşak, ejiz edip surtlandyrýar. Adamyň ejiz edilip görkezilmegi bolsa «saýlama adamlar» baradaky pikirleri wagyz edýän faşistik ideologiýa gulluk edýär.

Netijede, halkdan arany açyp, Lewerkýunyň özi hem heläk bolýar.

Bütün ömrüni faşizme garşy göreşe bagyş edip, öz eserlerinde gumanistik ideýalary öňe süren XX asyryň görnükli nemes ýazyjysy Tomas Mann 1955-nji ýylda Şweýsariýada aradan çykýar.

Berngard Kellerman
(1879-1951)

Tanymal nemes ýazyjysy Bergard Kellerman öz döredijilik ýoluny XX asyryň ilkinji ýyllarynda başlaýar. Şol döwürde Germaniýanyň agalyk edýän synlary jeňbazlyk we basybalyjylyk syýasatyny öňe sürýärdi. Edebiýatda naturalizm, impressionizm, simwolizm we beýleki dekadans akymlyary giň ýaýraýar. Kellerman özüniň ilkinji «Ýester we Li» (1904) hem-de «Ingeborg» (1906) romanlaryny impressionizmiň kadalaryna eýerip ýazýar. Olarda hakyky ynsan duýgulary, söýgi diňe adaty durmuşdan çete çykanda amala aşýan-

¹ Simfoniýa – orkestr üçin düzülen, üç-dört bölümden durýan uly göwrümlü saz eseri.

dygy baradaky pikirler öňe sürölüp, garymanlaryň içki oý-pikirlerine aýratyn üns berilýär.

Adamyň häzirki zaman şäher medeniýetinden çetde, tebigatyň gözelliginden lezzet alyp ýaşamagy baradaky pikirler ýazyjynyň «Deňiz» (1910) diýen romanyna mese-mälim ýüze çykýar. Şol bir hatarda bu romanda balykçylaryň ýaşayyş şertleri we olaryň kyn, agyr zähmeti dogruçyl realistik usulda suratlandyrylýar.

B.Kellerman ABŞ-da bolanda gören-eşiden zatlarynyň täsiri bilen özüniň uly meşhurlyk gazanan, çykan badyna dünýäniň 25 diline terjime edilen «Tunnel» ((1913) atly fantastiki romanyny ýazýar. Bu romanda Mak Allan atly zehinli inženeriň Amerikany we Ýewropany otly gatnawy bilen birleşdirýän okeanyň düýbünden geçirilýän suwasty tunnel gurluşygyny amala aşyrmak üçin töwekgelçilik bilen amala aşyryan uly möçberli işi beýan edilýär. Ýazyjy ilkinji gezek hakyky durmuşda ýüze çykýan gapma-garşylyklary, real durmuş meselelerini görkezýär hem-de ylym we tehnikaň güýjüni, mümkinçiliklerini ynandyryjylykly suratlandyrýar.

1920-1930-njy ýyllarda nemes ýazyjysy Kellermanyň eserlerinde Prussiýanyň jeňbazlyk meýilleri tankyt edilýär. Ýazyjy özüniň «**Dokuzynjy noýabr**» (1920) atly romanyna nemes jemgyýetinde jeňbazlygy dörediji güýçleri yzarlap görkezýär we urşuň jenaýatdygy baradaky pikir öňe sürülýär.

«Birinji jahan urşunyň yzysüre ýazylan «Dokuzynjy noýabr» romanyna men ilki bilen jeňbazlygy berk ýazgarmak isledim. Men urşuň gara dumanyna örboýuna galýan jeňbazlygyň ganly keşbini görkezmegi maksat edindim; men onuň nemes halkyna gazaply duýduryş bolup hyzmat etmegini isledim¹» diýip, Kellerman bu romanyny 1946-njy ýylda çykan neşiriniň sözbaşysynda ýazýar.

Romanyň gahrymany general fon Geht – Babenberg elli sekiz ýaşyndaky daýaw, ýüzi daş ýaly agras, sowuk garaýyşly adam bolup, ol «ganhor Geht» diýip at alypdyr. Onuň çal reňkli limuzini köçeden ýöräp barýan pişekli maýyp esgeri kakaýjak bolup, onuň üstüne pal-

¹ Бернгард Келлерман. Девятое ноября. Пляска смерти. – Куйбышев, 1960, стр. 5.

çyk syçradyp geçip gidýär. General ýönekeý, pes derejedäki adamlary äsgermeýär, onuň pikiriçe, sada köpçülik hiç bir beýik maksady bolmadyk, aň-düşünjesiz süri, olary diňe buýruk beriji, agalyk edi-ji synplar öz maksatlary üçin ulanýarlar. General adamlary berlen buýrugy ýerine ýetirýän, sap-sap bolup duran esgerler hökmünde göz önüne getirýär.

Generalynyň ogly Otto hem harby serkerde bolup, birnäçe uruşlara gatnaşýar, ýaralanýar. Onuň tanşy kapitan Wunderlih hem uruşda agyr ýaralanýar, onuň aýaklary maýyp bolup, soň awiasiýa geçýär we ökde uçarman bolýar. Generalynyň kapitan Dengof ýaly beýleki tanyşlary-da frontda urşuň jebir-jepalaryny çekýärler we bu zatlary adaty bir durmuş hadysalar diýip hasap edýärler.

Generalynyň gyzy Rut hem jemgyýetiň durmuşyndan çetde duranok, ol haýyr-sahawat üçin arzan naharhanada işleýär.

General fon Geht bir sebäp bilen, kimdir biriniň ýazan haty üçin söweş meýdanyndan Berline çagyrylýar. Ol kapitan Dengofyň aýaly frau fon Dengofyň öýüne barýar. Bu ýerde ol öz ogluna we başga-da birnäçe harbylara duşýar. Frau Dengofy adaty Dora diýip atlandyryýarlar. Ol örän görmegeý aýal. Ol bir wagtlar patyşanyň söýgüli bolupdyr, emma aýalynyň, çagalarynyň bardygy sebäpli, patyşa oňa öýlenmändir we ony öz dosty kapitan Dengofa durmuşa çykarypdyr.

Doranyň öýünde myhmanlar diňe uruş, front barada gürrüň edýärler. Kapitan Wunderlih uruşda himiki ýaraglary ulanyp, ýeňiş gazanyp boljakdygyny aýdýar, emma köp söweşlere gatnaşan, ençeme esgerini ýitiren generalynyň ogly Otto nemesleriň uruşda ýeňjekdigine ynanmaýar. Onuň kakasy general fon Geht-Babenberg bolsa uly ogly Kurtuň söweşde, Somme diýen ýerde wepat bolandygyna sekretmezden, Beýik Karlyň imperiýasyny täzeden dikeltmegiň arzuwy bilen ýaşaýar.

Generalynyň kiçi ogly Otto frau Dengofyň ýyly öýünde öz dostlary bilen meýlis gurap otyrka Berlinden fronta gaýdyp barmalydygyny, sowuk okoplary ýadyna salyp, gynanýar, gorkýar. Urşuň elhenç pidalary, esgerleriň wepat bolşy, kimdir biriniň aýagynyň agaçdan sallanyp durşy onuň göz önüne gelýär.

Romanda ýönekeý halk köpçüliginiň uruş döwründäki durmuşy dogruçylyk bilen beýan edilýär. Otlular adamlardan hyryn-dykyn doly, köçelerde hapaçylyk, weýrançylyk, içaly-şugulçylardan, zulumdan sussy basylan adamlar örän tukat görünýärler. Berlinde sowuk, açlyk, gripp höküm sürýär.

Generalýň ogly Otto fronta gitmezden ön meýhana girende bu ýerde «ölüleriň hasabyna baýan» adamlary görýär we bu hadysalar barada çynlakaý oýlanýar.

General fon Geht-Babenberg in soňunda söweşde heläk bolýar. Onuň gyzy Rut hem öýünden gidýär, sebäbi onuň söýýän ýigidi fronta wepat bolýar...

Roman general fon Geht-Babenbergiň in soňky ýoluna ugradylmagy bilen gutarýar. Romanda esger Karl Akkerman jeňbazlyk ruhuna garşy durýan gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Ol «hemme halklar-dogandyr», «adamyň jany eldegrilmesizdir», «urus-jenaýatdyr» diýen pikirleri öňe sürýär. Ol generalýň gyzy Rudy söýýär. Emma olar bagtly bolup bilmeýärler, çünki Akkerman jeňbazlar tarypandan öldürilýär...

Kellermanýň bu eseri general fon Geht-Babenberg ýaly adamlaryň öz harby-şowinistik garaýyşlaryny jemgyýete kesel ýaly ýaýradýandyklaryny görkezýär, ýöne uruşda bolan, onuň elhenç betbagtçylyklaryny gören ýaş ofiserler we esgerler bu urşy hem-de onuň günäkärlerini näletleýärler. Karl Akkerman ýaly öňdebaryjy, batyr ýigitler bu jeňbazlyk meýillere garşy çykyp, gahrymanlarça wepat bolýarlar. Ýazyjy jeňbazlyga, urşa garşy çykýan gahrymanlaryň tarypynda durýar.

Berngard Kellermanýň realistik eserleriniň ynsanperwer ideýalary ýazyjyny Genrih Mann, Tomas Mann, Anna Zegers, Genrih Býoll ýaly XX asyryň görnükli nemes ýazyjylarynyň hatarynda goýýar.

Lion Feýhtwanger
(1884-1958)

Lion Feýhtwanger nemes edebiýatynyň taryhyna durmuşy we taryhy romanlaryň awtory, ussady hökmünde girýär.

Lion Feýhtwanger 1884-nji ýylyň 7-nji iýulynda Mýunhen şäherinde eneden dogulýar. Ol mekdebi gutarandan soň Mýunhen we Berlin uniwersitetlerinde filologiýany we filosofiýany öwrenýär, ýaşlygyndan taryh bilen gyzyklanýar.

Feýhtwanger nemes edebiýatynda roman žanrynyň ösmegi üçin uly goşant goşýar. Onuň döredijiligine XX asyryň başynda bolup geçen imperialistik uruşlar, Sowet Soýuzynda sosializmiň gurulmagy güýçli täsir edýär. Ol Birinji jahan urşy döwründe dramaturg we teatr tankytçysy hökmünde edebiýata gelýär.

Ýazyjynyň adyna meşhurlyk getiren «**Betnyşan gersoginýa**» (1923), «**Ýewreý Zýuss**» (1925) ýaly romanlary gahrymanlaryň gapzaply göreşini we olaryň kynçylykly durmuş ýoluny geçişlerini suratlandyrýar.

Feýhtwanger 1920-30-njy ýyllarda Artur Şopenguariň, Fridrih Nițsaniň «taryhyň üýtgemän hemişe gaýtalanyp durýandygy, adamyň münlerçe ýyllap üýtgemändigi» baradaky pikirleri öňe sürýän filosofiýasyna eýerýär. Ýazyjynyň şu döwürde döreden eserlerinde döwürler, taryhy eýýamlar üýtgeýär, ýöne halk köpçüligi hiç bir zady görüp bilmeýän, diňe öz duýgulary bilen ýaşayan topar hökmünde suratlandyrylýar. Olaryň önüne häkimiýeti ele aljak bolýan aldawçy wezipeparazlar düşüp, urşa itekläp, halk köpçüligini gyrgyna berýärler.

Feýhtwangeriň pikirine görä, adamlar taryhdan sapak almaly, sebäbi kezzaplara ýol berilse, taryhda öň bolup geçen gabahat işler, ýaramazlyklar gaýtalanýar. Şonuň üçin ýazyjynyň eserlerinde taryhda

bolup geçen wakalar suratlandyrylsa-da, ýazyjy olary häzirkî zaman durmuşynyň meseleleri bilen baglanyşykda görkezýär.

1933-nji ýylda Germaniýada faşistleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen Feýhtwanger daşary ýurtlarda ýaşamaly bolýar.

«**Ýalan Neron**» (1936) atly romanda toslanyp tapylan bir taryhy rowaýat beýan edilýär. Terentsiý atly bir küýzegär imperator Neron meňzeýär. Täsirli baýlaryň biri, Siriýanyň öňki häkimi Warron bir wagt ölen imperatory «direltmegiň» özlerine peýdaly boljakdygyna göz ýetirip, aldawçylyk bilen Terentsiýni imperator Neron diýip ygylan edýär. Onuň Knops we Trebbon atly iki sany kezzap, zalym kellekeseri bolýar.

Taryhda b. e. 37-68-nji ýyllarynda ýaşap geçen Rim imperatory Neron 54-nji ýylda imperator bolýar. Ol on dört ýyllap ýurdy dolandyrýar. Rimde köşk gurjak bolup, ony ýakýar we bu işde hristianlary aýyplaýar, öz aýalyny zäher berip öldürýär. Soň öz ejesi Agrippinany öldürdýär. Soňra onuň özi-de zäher içip ölýär.

Romanyň wakalary Rim imperiýasynyň bir welaýaty bolan Siriýada bolup geçýär. Siriýada öň birnäçe ýyllap Warron atly baý adam Rim imperiýasynyň wekili häkim-senator bolýar. Bu örän akyly, hilgär syýasatçy Gündogar halklarynyň döp-dessurlaryny gowy bilýär, ýöne bir gezek keýp çekip otyrka serhoş bolup, özüniň bir söýgülisine senatoryň egin-eşiklerini geýdirýär. Şol sebäpli imperator Wespasian ony senatorlaryň sanawyndan çyzýar.

Soňra Rimden Siriýa Seýon atly täze häkim iberýärler. Seýon bir wagtlar Warronyň mekdepde bile okan ýoldaşy eken. Onuň mekdepde «Oýnatgy» («Oýnatgy gurjak») diýen lakamy bolupdyr. Warron Seýony halamaýar. Ençe wagtlap Neronyň söýgüli häkimi bolan Warronyň Seýona boýun bolasy gelmeýär. Emma Seýon oňa hiç kime eglişik etmejekdigini aýdyp, Edessa şäherindäki goşuny barlamak üçin, oňa goşmaça alty müň sestersiý salgyt töledýär, ýöne goşuny barlamak üçin alynýan şeýle salgyt öň tutuş ýurt, Siriýa üçin alnypdyr, ýagny bir zat üçin Seýon iki gezek salgyt alýar. Muňa gahar edip, Warron Seýondan aryny almagy maksat edinýär. Onuň üçin şol alty müň sestersiý köp pul däl, ýöne Seýonyň özüne ýeterlik derejede hormat goýmaýandygy üçin, Warron ýerli patyşalar bilen dildüwüşüp,

birwagtky özüniň guly, küýzegär Terentsiýini imperator Neron diýip yglan edýär. Sebäbi Neronyň ýitirim bolmagyna bu ýeriň halky ynanmandyr. Olar Nerony gowy görýän ekenler, çünki Neron öz döwründe Gündogar halklaryna, olaryň döp-dessurlaryna hormat goýýan eken.

Siriýanyň halky şol döwürde Rimde imperatorlyk edýän Titden we onuň Siriýadaky Seýon atly häkiminden nägile bolupdyr. Şonuň üçin Neronyň ölmän Gündogara gaçyp, gizlenip gezendigi baradaky rowaýata aňsatlyk bilen ynanyşyşyrlar we goldapdyrlar. Onuň üstesini-de, küýzegär Terentsiý imperator Neron örän meňzeş eken. Hatda bir gezek özi dirikä Neron Terentsiýe öz egin-eşigini geýdirip, ony senatyň önünde çykyş hem etdiripdir.

Terentsiý sowatly, grek-rim edebiýatyny örän gowy bilýän gul bolupdyr we ol Neronyň keşbini örän ussatlyk bilen oýnapdyr. Senatorlar onuň Neron dældigini aňmandyrlar. Şu wakany bilýän Warron Terentsiýni imperator Neron diýip yglan edýär.

Terentsiý zalym Neronyň roluny örän gowy ýerine ýetiripdir. Hatda Warronyň özi-de ony göreňde käte gorkup, tisginip gidýär eken.

Romanda Terentsiý-Neronyň, onuň Knops, Trebon ýaly ýaranlarynyň beýgelişi, häkimiýet başyna gelşi we ahyrsoňy masgaraçylykly gutaryşy ýazyjynyň faşizmiň ir-u-giç ýeňiljekdigine bolan ynamyny görkezýär. Ýazyjy bu romanda Terentsiý-Neronyň, Knopsuň we Trebonyň üsti bilen allegorik häsiýetde Gitleriň, Gebbelsiň we Geringiň zalym keşplerini döredýär.

Lion Feýhtwangeriň «Üstünlik» (1930), «Oppengeýmiň¹ maşgalasy» (1933), «Kowluş» (1939), «Iudeý urşy» (1932), «Ogullar» (1935), «Ol gün geler» (1942), «Lautenzak doganlary» (1944), «Simona» (1944), «Goýýa ýa-da bilimiň agyr ýoly» (1952) ýaly romanlary okyjylaryň arasynda uly meşhurlyk gazanýar.

Feýhtwanger öz eserlerinde şahsyýet we jemgyýet, taryhda halkyň roly baradaky temalary beýan edende ähli halklaryň parahatçylykly zähmeti bilen dünýäde ösüşi, öňegidişligi gazanyp boljakdygy baradaky pikiri öňe sürýär.

Lion Feýhtwanger ABŞ-nyň Kaliforniýa ştatynyň Los-Anjeles şäherinde 1958-nji ýylda aradan çykýar.

¹ Eseriň soňky ady: «Oppermanyň maşgalasy» diýlip atlandyrylýar.

**Erih Mariýa Remark
(1898-1970)**

Erih Mariýa Remark iň meşhur nemes ýazyjylarynyň biridir. Ol Wesfaliýanyň Osnabrýuk şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy kitap jiltleýji bolupdyr. Olaryň kitap dükany hem bar eken.

1916-njy ýylda mekdebi gutaran badyna Remark meýletinlik bilen Birinji jahan urşuna gidýär. Ol Günbatar fronta düşýär.

Remark 1918-nji ýylda söweşde ýaralanýar. Onuň frontda gören kynçylyklary, jebir-jepalary, urşuň elhençlikleri ýazyjynyň «Günbatar frontda üýtgeşiklik ýok» (1929) atly romanynda beýan edilýär.

Bu romanyň çap bolup çykmagy bilen Remarkyň ady bütün dünýä meşhur bolýar, sebäbi şol döwürde bu roman basybalýjylykly uruşlaryň elhenç wakalaryny näetläp ýazylan kitaplaryň ilkinjileriniň biri bolýar.

«Günbatar frontda üýtgeşiklik ýok» romany jeňbazlara, täzedan ýeňiş gazanyp, dünýä agalyk etmek isleýän rewanşistlere garşy gönükdirilendir. Roman «ýitirilen nesil» nukdaýnazaryndan ýazylypdyr. Şol nesliň wekili Paul Boýmer ýaş ýigitleriň uruşda wepat boluşlaryny, maýyp-müjrip galyşlaryny, ýaşlaryň ömür tanapynyň biwagt üzülüşini gynanç bilen beýan edýär. Uruşda söweşýän esgerler her bir wepat bolan ýoldaşlary üçin ýürekden gynanýarlar hem-de öz garşydaş duşmanlarynyň hem özlari ýaly adamlardygy barada oýlanýarlar.

Erih Remark ýaşlaryň ykbalynyň şeýle bolmagyna Prussiýanyň, ýagny Germaniýanyň ýaşlarynyň eýýäm mekdepde okaýan döwürlerinden başlap, jeňbazlyk ruhunda terbiýelenýändiglerinden gelip çykýandygyny nygtaýar. Ýazyjy Kantorek atly jeňparaz ruhly mugallymyň keşbini ýigrenç bilen suratlandyrýar. Bu eseriň urşa, jeňbazlyga garşy ideýalarynyň şeýle bir aýdyň bolany üçin, 1930-njy ýylda

faşistler Remarkyň bu kitabyňy «sosialistik ideýaly kitap» diýip, oda ýakýarlar.

Remark 1931-nji ýylda Germaniýadan gitmeli bolýar. Ol 1939-njy ýyla çenli Fransiýada we Şweýsariýada, soňra Nýu Ýorkda ýaşaýar.

Remarkyň «**Üç ýoldaş**» (1938) atly romany hem urşa garşy ýazylyan eser bolup, ol ýazyjynyň öňki «**Günbatar frontda üýtgeşiklik ýok**» (1929), «**Gaýdyp geliş**» (1931) atly romanlarynyň temalaryny dowam edýär we olarda ýönekeý adamlaryň ykbaly suratlandyrylýar.

Üç ýoldaş, ýagny Robert Lakamp, Kestner we Lents atly ýigitler öň frontda bile söweşip, dostlaşýarlar. Frontdan gelip, olar indi bile işleýärler. Dostluk olaryň ýaşaýşyna many berýär. Ýöne käte «ýitirilen nesil» ruhunda lapykeç bolup çakyr, arak içip oturýarlar. Olar köne maşynlary täzeden tanalmaz ýaly bejerip, ondan lezzet alýarlar.

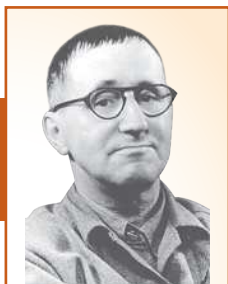
Robertiň Pat atly gyza aşyk bolmagy dostlaryň durmuşyna iň gyzykly waka bolup girýär, sebäbi Pat keselli. Ony bejergi almaga ibermek üçin Kestner özüniň eý görýän awtomobilini ýaýdanman satýar.

Romanda hakyky dostluk we söýgi temasy, jemgyýetde gara güýçleriň barlygy, uruşdan soňky parahat durmuşyň hem entek howpdan halas daldigi dogruçyl görkezilýär. Romanda Lents bir faşistiň elinden ölýär...

Remarkyň gahrymanlary bolup geçen urşa ýigrenç bilen seredýärler we birek-birege ynanmak, dostluk, söýgi, mertlik ýaly ynsan duýgularynda öz durmuşlarynyň manysyny görýärler.

Erih Mariýa Remark 1970-nji ýylda aradan çykýar. Onuň iň soňky «**Jennetdäki kölegeler**» atly romany 1971-nji ýylda neşir edilýär. Bu romanda ýazyjy Ikinji jahan urşy ýyllarynda ABŞ-da ýaşan nemes emigrantlarynyň durmuşy we olaryň faşizme garşy göreşi barada gür-rüň berýär.

Remark özüniň faşizmi we jeňbazlygy ýazgaryjy gumanistik eserleri bilen dünýä edebiýatyna girdi.

Bertolt Breht
(1898-1956)

XX asyryň görnükli dramaturglarynyň biri, şahyr, ýazyjy, režis-sýor we teatryň täze teoriýasyny öňe süren Bertolt Breht diňe bir Germaniýada meşhurlyk gazanman, eýsem öz eserleri bilen tutuş häzirki zaman dünýä teatryna täsir edýär.

Bertolt Breht 1898-nji ýylda Germaniýanyň Augsburg şäherinde baý fabrik eýesiniň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň kakasy kagyz fabriginiň direktory bolupdyr. Breht ýaşlygynda arzuwçyl bolup, dürli başdan geçirmeleri gowy görüpdür. Ol özüniň düzen aýdymalaryny gitara çalyp aýdanda, gimnaziýada bile okaýan ýoldaşlary ony uly höwes bilen diňleýän ekenler. Breht öz şygryrlarynda baý adamlaryň ikiýüzlüligi, garyplaryň päk ýürekliligi baradaky temalary beýan edipdir. Ol ýaşlygyndan adalatsyzlyga garşy çykyş edipdir.

1914-nji ýyldan başlap, heniz Breht gimnaziýada okap ýören döwürleri Augsburgyň «Folkswile» gazetinde onuň goşgulary, hek-aýalary we teatr oýunlaryna ýazan synlary çap edilip başlanýar.

Breht gimnaziýany tamamlap, Mýunhen uniwersitetiniň medisine fakultetine okuwa girýär. Emma birnäçe wagtdan soň 1918-nji ýylda Breht harby gulluga çagyrylýar we harby gospitalda sanitar bolup işleýär. Harby gullukda-da Breht goşgy düzmegini dowam etdirýär we ýaraly esgerlere gitaranyň gapdaly bilen öz aýdymalaryny aýdyp berýär. Şolaryň içinde onuň «**Öli esger barada rowaýat**» (1918) atly balladasy aýratyn tapawutlanýar. Bu eserde şahyr german jeňbazlaryny paş edýär. Balladada jeňbazlar bar goşunlaryny gyrgyna berip, soňra uruşda wepat bolan bir esgeri gabyrdan gazyp çykaryp, oňa uruş barada wagyz edip, ýene-de fronta iberýärler. Şahyr bu esgeriň üsti bilen uruşlardan ýadan nemes halkynyň simwoliki keşbini suratlandyryr.

Birinji jahan urşy gutarandan soň Breht teatr we edebiýat bilen meşgullanmagy ýüregine düwýär. 1922-nji ýylda Mýunheniň Kamera teatry¹ Brehtiň üç ýyl öň ýazan «**Gije çalynýan deprekler**» atly pýesasyny sahnada goýýar.

1924-nji ýylda meşhur režissýor Maks Reýngardt Brehti öz teatryna dramaturg hökmünde Berline çagyýar. Berlinde Breht Fridrih Wolf, Iogannes Beher ýaly ady belli ýazyjylar bilen tanyşýar. Şu döwürde ýaş Breht sosial-syýasy mazmunly «**Adam-adam bolýar**» (1926) atly urşa garşy gönükdirilen komediýasyny ýazýar. Bu eser Germaniýada baý bankirleriň we fabrik eýeleriniň, dolandyryjy gatlagyň senagaty ösdürip, ýarag öndürilişini güýçlendirip, urşa täzeden başlamak baradaky ideýalary öňe süren wagtlary ýazylýar we 1926-njy ýylda sahnada goýulýar. Bu pýesa imperialistleriň, faşistik ruhly jeňbazlaryň ýönekeý adamlary aldap, urşuň pidalaryna öwürmeklerine garşy gönükdirilen duýduryş bolup ýaňlanýar.

Pýesanyň baş gahrymany Geýli Geý atly, gaplaýjy bolup işleýän ýönekeý işçi hiç kime «ýok» diýip aýdyp bilmeýär. Ahyrsoňy onuň bu ruhy mähirliligi, sadalygy we erksizligi örän gynançly netijelere alyp barýar. Ony esgerlige alyp, erksiz, «adam öldüriji maşyna» öwürýärler. Pýesanyň wakalary Hindistanyň Angliýanyň golasty koloniyasy bolan döwürde bolup geçýär. Üç sany inlis esgeri buthanany talap tutulan bir ýoldaşlarynyň nyzamda ýoklugyny bildirmejek bolup, Geýli Geýe harby eşik geýdirip, ony kazarma getirýärler. Geýli Geý kem-kemden bu esgerleriň kazarmadaky durmuşy bilen öwränişip, özi-de gödek zalyma, adam öldürmegi hiç zatça görmeýän gan-hora öwrülýär.

Ýazyjy bu eserde jemgyýetde faşizm we uruş howpunyň döreýändigini barada halkyň aňyna ýetirjek bolýar.

1920-nji ýyllarda Breht özüniň «**epiki teatr**» teoriýasyny öňe sürýär. Brehtiň pikirine görä, öňden gelýän drama döplerini häzirki zaman talaplaryna laýyk gelmeýär. Sebäbi adaty drama bir wakany ýalandan bar ýaly edip görkezip, tomaşaçyny şatlandyryp, gorkuzyp, ýa-da gynandyryp, ýigrendirip ony şol waka gatnaşdyrýan ýaly tos-

¹ Kamera teatry – çalynýan saz, spektaklyň sözleri gowy eşidiler ýaly kiçi göwrümlü jaýda ýerleşen teatr.

lama wakany görkezýär. Emma dramaturg epiki teatr üçin gyzykly sýžetiň gerek dälidigi, teatr çeper serişdeler bilen tomaşaça jemgyýetiň ösüşiniň esasy häsiýetli alamatlaryny, ideýalaryny ýetirmelidigi we teatr pikir, paýhas mekdebi bolmalydygy baradaky pikirleri nygtaýar.

Epiki teatrda wakalar gürrüň berilýär, bezeg sahnalary ýok diýen ýaly, tomaşaçy bu zatlary diňleýär, synlaýar we netije çykarýar. **Drama teatrynda** tomaşaçy görkezilýän wakalara duýgudaşlyk bildirip, gynanyp ýa-da begenip, özüni şol wakalaryň içinde bar ýaly duýsa, **epiki teatrda** tomaşaçy wakalary öwrenýär we olaryň ösüşi bilen gyzyklanyp duýgusyny däl-de, akylyny işledýär. Breht tomaşaçy teatrda görkezilýän dramanyň wakalaryna öz hyýalynda gatnaşmaly däl-de, olary analiz etmeli, netije çykarmaly diýen pikiri öňe sürýär.

Breht dramanyň täze tärlerini tapjak bolup, dünýä teatrynyň taryhyny, antik dramasyň hor aýdymalaryny, Şekspiriň tragediýalaryndaky masgarabazlaryň rollaryny, bazarlarda, meýdanlarda görkezilýän halk oýunlarynyň şertli çeperçilik serişdelerini öwrenýär. Ol şeýle baý tejribäniň esasynda teatrda täze şekillendiriş serişdeleriniň yzygiderli ulgamyny döretmegi başaýar we onuň täze teatr baradaky ideýalary Ýewropanyň we ABŞ-nyň teatrlaryna ýaýraýar.

Bertolt Brehtiň «**Üç şaýylyk opera**» (1928) atly pýesasyn-da ýönekeý ylalaşygy, erksiz adamyň jenaýatça öwrülişi görkezilýär. Bu pýesany Breht iňlis dramaturgy **Jon Geýiň (1685-1732)** «**Gedaýlaryň operasy**» (1728) atly pýesasynyň sýžetine eýerip ýazýar.

Pýesanyň wakalary XX asyryň başlarynda Angliýada bolup geçýär. Ionafan-Iýeremiýa Piçem Londonyň gedaýlaryny öz içine alýan firma ýolbaşçylyk edýär. Ol gedaýlary, maýyplary söýenip ýörär ýaly hasa taýaklary, maýyp aýaga geýilýän ýasama aýaklar we ş.m. «önümçilik serişdeleri» bilen üpjün edýär. Gedaýlar hem Piçemden birugsat islendik ýerde gedaýçylyk edip bilmeýärler.

Pýesada ogrularyň Mekhit atly, Pyçak lakamly baştutany Piçemiň gyzyna aşyk bolýar. Emma gedaýlaryň we ogrularyň baştutanlary bolan bu iki garşydaş biri-birini ýok etjek bolup çalyşýar. Gedaýlaryň hojaýnynyň we ogrularyň baştutanynyň bu özara göreşine söwda firmalarynyň, banklaryň, hökümet edaralarynyň işgärleri, gulluk-

çylary-da gatyşýarlar. Pýesada jemgyýetde aldawçylyk, kezzaplyk, ogrulyk edip baýlyk gazanýan adamlar paş edilýär.

Breht şu eseriň sýužetine eýerip, 1934-nji ýylda «**Üç saýylyk roman**» atly romanyny ýazýar. Bu eseriň wakalary Angliýanyň Günorta Afrikada burlar¹ bilen alyp baran uruşlary döwründe bolup geçýär.

Romanda bu uruşdan peýdalanýan Piçem özüniň baştutanlyk edýän gedaýlarynyň girdejisiniň artmagyny gazanýar. Sebäbi indi gedaýlar pursatdan peýdalanylýp, Piçemiň kömegi bilen esger eşigini geýip, orden, medallary dakynyp, özlerini uruş meýdanında maýyp bolan, ejir çeken adamlar hökmünde görkezip, köp girdeji gazanýarlar. Şeýdip, Piçem gedaýlaryň şasyna öwrülýär.

Brehtiň bu romanynynda başga bir uzak ýerde bolýan uruşdan peýda görmek temasy beýan edilýän bolsa, ýazyjynyň «**Kuraž ene we onuň çagalary**» (1939) atly Ikinji jahan urşunyň oň ýanynda ýazan pýesasynda nemes halkynyň aňyna uruşdan peýda görüp bolmaýandygyny, tersine, urşuň ynsana diňe betbagtlyk, heläkçilik getirýändigini Kuraž enäniň maşgalasynyň ykbalynyň üsti bilen görkezilýär.

Pýesanyň baş gahrymany söwdagär-markitant² Kuraž ene özüniň azyk harytlaryny ýüklän arabasyny tigirläp, uruşýan esgerleriň yzyndan galman ýylboýy söwda edip gezýär. Pýesada Otuzýyllyk uruş³ döwründe bolup geçýän wakalar beýan edilýär. Kuraž enäni kimiň näme üçin uruşýandygy gyzyklandyr-

¹ Burlar-1652-nji ýylda Ýewropada dini yzarlamalara duçar bolup, Günorta Afrika giden hriistian dininiň protestant toparyna degişli gollandiýaly fermerler. «Boer» diýen söz golland dilinde «fermer» diýmegi aňladýar. Angliýa 1899-1902-nji ýyllarda burlar bilen uruşlar alyp barýar.

² Markitant – ýöriş wagty esgerlere azyk harytlaryny satýan ownuk söwdagär. Antik döwürde gadymy rimlileriň ýöriş wagtynda goşunlarynyň yzy bilen ýöräp, iýmit söwdasyny edýän söwdagärlere «markitantlar» diýip at beripdirler.

³ Otuzýyllyk uruş – 1618-1648-nji ýyllarda Germaniýada protestantlaryň we katolikleriň arasyndaky gapma-garşylyklar sebäpli bolup geçen uruş. Bu uruşa şol döwürde Şwesiýa we Daniýa ýaly ýurtlar hem gatnaşypdyrlar.

maýar, ol diňe öz söwdasyna bil baglap, hiç hili çagyryşlara ynanmaýar. Kuraž ene urşy gowy görýär, sebäbi uruş oňa peýda getirýär.

Pýesanyň başynda Kuraž ene özüniň Eýlif atly uruşgan uly ogly, päk ýürekli kiçi ogly Şweýserkas we eýjejik lal gyzy Ketrin bilen bile arabasyny sürüp söwda edýär. Soňra Eýlif esgerlige alynýar we özüniň çendenaşa uruşjaňlygy üçin (ol parahatçylyk wagtynda-da talaňçylyk bilen meşgullanýar) atuw jezasyna höküm edilýär. Şweýserkas bolsa päkýürekli, ynsaply bolany üçin, ýesir düşende polkuň pullu kassasynyň nirede gizlenendigini aýtmanlygy sebäpli atylyp öldürilýär. Mähirli, şähdaçyk Ketrin hem duşmanlaryň assyrynlyk bilen, duýdansyz çozup gelyändiglerini şäheriň adamlaryna habar berjek bolup, özi heläk bolýar.

Kuraž ene uruşda üç çagasyny ýitirse-de, bu hadysalardan özi üçin ol hiç hili netije çykarmaýar. Eseriň soňunda-da Kuraž ene ýene-de üç epilip, adamsyz ýol bilen giden goşunyň yzyndan öz arabasyny tigirläp barýar. Onuň bar maksady polkdan yza galmazlyk.

Kuraž enäniň urşuň pidalaryny görmezligi, onuň ruhy körlügi, tomaşaçylaryň gözüni açýar. Olar urşuň ynsan durmuşy bilen bir ýere sygyşmaýan betbagtçylykly hadysadygyna göz ýetirýärler.

Bertolt Breht özüniň **«Galileýiň durmuşy» (1939)** atly pýesasyny alymlaryň atom energiýasy boýunça wajyp açyşlar edendigini eşidensoň ýazýar. Bu pýesada ylmyň jemgyýetiň durmuşyndaky orny we alymyň hakykat üçin göreşi görkezilýär. Sebäbi bu pýesa faşistleriň her hili erkin pikirililige garşy göreşýän we ylym işgärleriniň, alymlaryň Germaniýany taşlap gitmeli bolan döwründe ýazylýar.

Bertolt Brehtiň özüniň in gowy gören **«Syçuanly gowy adam» (1940)** atly pýesasynyň wakalary Hytaýyň Syçuan welaýatynyň merkezi şäherinde bolup geçýär. Bu pýesada adamyň durmuşda päk ýürekli we mähirli bolmalydygy baradaky pikir öňe sürülýär.

Hakyky ynsanperwerligiň, gumanizmiň peýdakeşlik we harsydünýalik bilen bir ýere sygyşmaýandygy baradaky pikir Brehtiň eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

1930-njy ýyllarda Germaniýada faşistleriň häkimiýet başyna geçmegi bilen Bertolt Breht daşary ýurtlarda ýaşamaly bolýar. Ol

1948-nji ýylda Berline dolanyp gelýär we 1949-njy ýyldan başlap «Berliner ansambl» atly teatr toparyna ýolbaşçylyk edýär.

Bertolt Breht 1940-njy ýyllarda «**Simona Maşaryň düýşleri**» (1941), «**Şweýk Ikinji jahan urşunda**» (1943-1944), «**Kawkazyň hek öwrümi**» (1944-1954) we başga-da birnäçe eserleri döredýär.

Breht tä ömrüniň ahyryna çenli teatr sungatyny kämilleşdirmäge ýygyn edýär. Ol 1956-njy ýylda elli sekiz ýaşynda aradan çykýar.

PRAGA NEMES EDEBIÝATY

Frans Kafka
(1883-1924)

Frans Kafka XX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen görnükli ýazyjylaryň biridir. Onuň ýazan eserleri dünýä edebiýatynda özbo-luşly ugurlaryň, akymalaryň döremegine täsir edýär. Onuň eserlerinde ynsanyň durmuşy, bir tarapdan, jikme-jik, realistik häsiýetde, gahry-manyň daşky gurşawy bilen suratlandyrylsa, ikinji tarapdan adamyň ýekeligi, oňa hiç kimiň kömek etmeýänligi ekzistensializm akymy-nyň ruhunda görkezilýär. Ýazyjy öz romanlarynda belli bir dereje-de realizmiň döplerine eýerip, realistik romanlardaky ýaly bir gahry-manyň ömür ýoluny beýan etse-de, ol şahsyýetiň jemgyýetde özüniň üstüne abanýan howplaryň, döwlet edaralarynyň, ulgamynyň önünde ejizligini, ýekeligini, «kesekiligini» modernizm akymynyň filoso-fiýasyndan ugur alyp beýan edýär.

Frans Kafka 1883-nji ýylda Pragada eneden dogulýar. Onuň kakasy dükan we fabrik eýesi, gurply, emma ýöntem garaýyşly adam bolupdyr. Ol ön köp kynçylyklara duçar bolup, garyplykdan çykyp baýan adam bolansoň, özüni hemme zady bilýän akylyly, tejribeli adam

saýyp, öz maşgalasyna: aýalyňa, üç gyzyna we ogly Fransa köp azar beripdir. Frans näzik ýürekli, her bir zady ýüregine alýan, newras-tenik häsiýetli çaga bolany üçin kakasynyň bu häsiýetlerinden örän ejir çekipdir. Ol hünär saýlamaly bolanda-da kakasynyň garşysyna gidip bilmändir, ýöne ol söwdagärlik bilen meşgullanmak islemändir. Ol özüniň kakasyna bolan närazylyklary barada «**Kakama hatlar**» (1919) atly ýazgylarynda beýan edipdir. Ýöne ol hatlary kakasyna ibermändir. Bu hatlarda Kafka öz maşgalasy bilen ruhy üzňeligini görkezýär.

Kafka şahsy durmuşynda birnäçe zenany söýüpdür, ýöne olaryň hiç haýsyna öýlenmändir, sebäbi ol öýlenip, maşgalaly bolmagyň öz döredijilik işine päsgelçilik berjekdigi barada pikir edipdir.

Kafka 1901-1905-nji ýyllarda Pragada hukuk ylmyny öwrenipdir. Ol 1906-1907-nji ýyllarda aklawçylyk edarasyna we kazyýetde tejribe geçipdir. 1907-nji ýyldan başlap Kafka ätiýaçlandyryş jem-gyýetinde işleýär.

Frans Kafka 1917-nji ýylda inçekesel bilen keselläp, 1922-nji ýylda pensiýa çykýar. Ol 1924-nji ýylyň 3-nji iýunynda Wenanyň ete-gindäki Kirling sanatoriýasynda aradan çykýar.

Frans Kafkanyň ady edebiýatda Ikinji jahan urşundan soň belli bolýar. Ol dirikä sanalgy eserleri çap edilýär. Ol ölmezinden ön dos-ty Maks Broda öz eserleriniň köp bölegini ýakmagy wesýet edýär. Emma onuň wesýeti ýerine ýetirilmän, ol eserler soň çap edilýär.

«Derñew» («Sud ediliş», 1925)

Bank işgäri Ýozef K. özüniň otuz ýaşy dolan günü hökümet tara-pyndan tussag edilýär, ýöne onuň näme üçin we haýsy edara tarapyndan tussag edilendigi belli däl. Ol tussag hasaplansa-da, oňa işlemäge, önki ýaly ýaşamaga rugsat edilýär. Ýozef K. ýekşenbe günü kazyýe-te barmalydygy barada habary telefon üsti bilen alýar. Oňa kazyýete hepdede bir gezek zygydiderli ýa-da käwagt barmaly boljakdygy habar berilýär. Ýozef K. ýekşenbe günü kazyýeti zordan gözläp tapýar. Ol bir öýüň üçeginde ýerleşýän eken. Döwlet kazyýet edaralary üçin pul goýberse-de, ol pullar gullukçylar tarapyndan ogurlanyp, sowlup, iň

arzan jaýlary kazyýet üçin saýlap alypdyrlar, onuň üstesine-de kazyýetiň ýygnagy bolmadyk wagty ol ýerlerde adamlar ýaşaýan eken. Kazyýet işgärleri-de örän garyp egin-eşiklerde işe barýarlar. Kazyýete gatnap özüniň näme günä edendigini biljek bolýan adamlar kem-kemden garrap, tapdan gaçypdyrlar. Umuman, romanda bu kazyýetiň uly bir guramadygy, ol guramanyň bölümleriniň ähli öýleriň üçeklerinde ýerleşýändigini barada aýdylýar. Kazyýet seljermesinde sülçi: «Siz reňkleýjimi?» diýip, Ýozef K. – dan sorayar. Ol «Ýok, men uly bir bankyň uly prokuristi¹» diýip jogap berýär. Ýozef K. sülçiniň elinde Kanuna derek bir ýyrtyk depderiň bardygyny görýär.

Ahyrsoň Ýozef K. Kanunyň ýokdugyna, Kanuny her kimiň özüniň kesgitlemelidigine göz ýetirip, özüniň dogry ýaşamanlygyny (ol iş-aladasy bilen diňe özi barada pikir edip, ejesini hem taşlap gidýär we ýatdan çykarýar) boýnuna alýar.

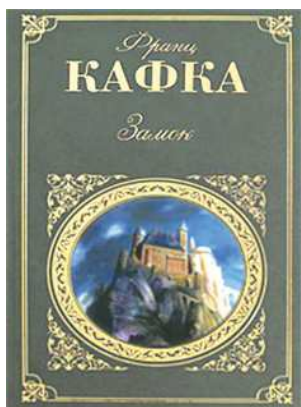
Kafka adamyň wyždan kanunyny, jemgyýetiň hukuk kanunyna öwürýär. Şeýdip, Ýozef K. öz günäsiniň bardygyny boýnuna alyp, kazyýetiň kararyna boýun bolýar. Ony otuz bir ýaşynda daş alynýan ýerde eginleri paltoly we başlary şlýapaly iki sany jenap pyçaklap öldürýär. Şeýdip, Ýozef K. kazyny görmän ýa-da adalatly kazyýetde işi seredilmän wepat bolýar...

Kafkanyň bu romanynyda ekzistensializmiň adamyň ýalňyzlygy, döwlet edarasynyň, onuň kazyýetiniň önünde adamyň güýçsüzdigi, durmuşyň hiç bir logika sygmaýandygy we adamyň durmuşynyň tötänliklerden düzüldigi baradaky ideýalary, äheňleri-de duýulýar.

«Gala» (1926)

Otuz ýaşly örän garyp geýnen K. atly adam uzak, muşakgatlý ýoly geçip, bir garyp oba gelýär. Ol ýer ölçeýji wezipesinde işe durup, ýer alyp, şol obada ýaşajak bolýar. Ol gala, oba graf Westwestiň garamagynda eken. Ýöne obany grafyň ägirt uly, köp sanly dolandyryjylary, gullukçylary dolandyrýar.

¹ Prokurist – biriniň adyndan hereket etmäge çäklendirilmedik hukukly işgär, adam.

K. köp kynçylyklardan soň diwanyň başlygy Klamm bilen duşuşmaga hukuk alýar. Ýöne duşuşmaly wagty gelende, uklap galýar. Obanyň adamlary kanunyň önünde baş egýärler. Gullukçylar adamlara, olaryň isleg-arzuwlaryna biperwaý garaýarlar, olar adamlara zulum edýärler, azdyrýarlar. «Galanyň» hyzmatkärleri örän azgyn adamlar bolup, hiç hili kanuna boýun egmeýärler we utanç-haýasyz durmuşda ýaşaýarlar.

Olga atly gyzyň Amaliýa atly dogany Sortini diýen gullukçynyň ýanyna myhmanhana barmanlygy üçin, onuň maşgalasyny jemgyýetiň ähli toparlary ret edýärler, ýekirýärler.

Kafka adamyň iş salyşýan döwlet edaralarynyň gullukçylarynda adamkärçiligiň ýoklugyny, olaryň bir jansyz, ýüreksiz, biperwaý maşyn ýaly hereket edýändiglerini, olaryň önünde şahsyýetiň goragsyzdygyny, onuň hiç zada garşy durup ýa-da düşüni bilmeýändigini, ýekeligini we ahyrsoňy yzarlanýan haýwan ýaly ýekelikde heläk bolýandygyny görkezýär.

Frans Kafka öz eserlerinde belli bir real jemgyýeti, taryhy döwri suratlandyrmaz, häzirki zaman durmuşynda ýaşaýan gahrymanyň ýaşaýyş formulasyny, suduryny görkezjek bolýar. Adamlar onuň eserlerinde özlerini daşky gurşawyň, jemgyýetiň ýesiri ýaly duýýarlar. Kafka adamyň başdan geçirýän ýekeligini, onuň ruhy ezyetlerini, gorky duýgularyny, durmuşdan nägileligini ussatlyk bilen beýan edýär.

Günbatar Ýewropanyň edebiýatçy alymlary Kafkany fransuz ýazyjysy Marsel Prust, inlis ýazyjysy Jeýms Joýs bilen bir hatarda modernistik romanyň düýbünü tutujylaryň biri hasaplaýarlar. Adamyň özüne düşnüksiz güýçleriň önünde gorkup çekýän ruhy ezyetlerini, özüni gurşap alan ýaşaýyş şertleriniň önünde özüniň ýesirligini, ýekeligini we bu howplara garşy durmaga güýçsüzdigini Kafkadan öň şeýle asudalyk we epiki giňlik bilen hiç kim entek görkezmändir.

IÑLIS EDEBIÝATY

(1917-1945)

Birinji jahan urşy iňlis halkyna uly betbagtçylyklar getirýär. Ýüz müňlerçe iňlis işçileri, fermerleri, intelligensiýa wekilleri söweş meýdanlarynda wepat bolýar. Russiýada bolup geçen Oktýabr rewolýusiýasy iňlis halkynyň arasynda ýiti seslenme tapýar. Angliýada 1920-nji ýyllarda işçiler öz hukuklary ugrunda göreşýärler. Şol döwürde-de ykdysady çökgünlik başlanýar.

Jemgyýetiň durmuşynda bolup geçýän bu hadysalar ownuk buržuaziýa wekillerini we filosoflaryny belli bir derejede gorkuzýar. Şol sebäpli buržuaz filosoflary, ýazyjylary urşy, çökgünligi, rewolýusion wakalary jemgyýet durmuşynyň netijesi bolman, olaryň biologiýanyň kanunlaryndan gelip çykýandygy, adamyň tebigatynda ähli zady ýykyp-ýumurmaga bolan islegleriň bardygy bilen düşündirýärler. Olar dünýä akyl ýetirip bolmaýandygy, hiç hili ösüşiň ýoklugy baradaky pikirleri öňe sürýärler. Şu döwürde aýratyn hem awstriýaly ýazyjy we lukman-newropatolog, psihiatr **Zigmund Freýdiň (1856-1939)** filosofiki pikirleri meşhurlyga eýe bolýar. Freýd ynsanyň psihologiýasyny onuň jemgyýetdäki durmuşyndan üzňelikde derňeýär we adamyň durmuşynda onuň dogabitdi instinktleriniň, aň asty isleg-arzuwlarynyň aýgytly rol oýnaýandygyny nygtaýar, adamyň özüni alyp barşynda akyllyň roluny inkär edýär, ol adamyň aňynda bolup geçýän zatlary öwrenip, onuň özüni alyp barşyna, edýän işlerine düşünip bolar diýen pikiri öňe sürýär. Freýd aýratynam ynsanyň häsiýetiniň onuň jynsy isleg-arzuwlaryndan gelip çykýandygyny düşündirjek bolup, adamzat jemgyýetiniň kanunlarynyň, onuň ýaşayyş şertleriniň adamyň özüni alyp barşyny, häsiýetini kesgitleýändigini inkär edýär.

Şeýle pikirleri fransuz filosofy **Anri Bergson (1859-1941)** hem öňe sürýär. Ol dünýä, tebigata tejribäniň, akyllyň üsti bilen düşünip bolmaýandygyny nygtap, adam ähli zady özüniň intuitsiýasy, aňasty duýgusy, çaklamasy bilen göz ýetirýändigini aýdýar. Şeýle filosofiki garaýyşlar **modernizm edebiýatynyň** öňe sürýän esasy pikirlerine, ideýalaryna öwrülýär. Iňlis edebiýatynda modernizm akymynyň ala-

matlary **Jeýms Joýsuň**, **Tomas Sternz Eliotyň**, **Wirjiniýa Wulfuň**, **Dewid Gerbert Lourensiň**, **Oldos Haksliniň** eserlerinde aýdyň ýüze çykýar. Bu ýazyjylaryň eserlerinde adamyň ýaşayş şertleri, jemgyýetiň durmuşy derňelmän, gahrymanyň aňynda bolup geçýän duýgular, oý-pikirler jikme-jik beýan edilýär. Bu tär bolsa öz gezeginde edebiýatda «**aň akymy edebiýaty**» diýen ugry döredýär.

1920-nji ýyllarda modernizm edebiýaty bilen bir hatarda iňlis edebiýatynda realizm akymy öz ösüşini dowam etdirýär we realist ýazyjylar durmuşy dogruçyl görkezmekde uly üstünlikler gazanýarlar. Görnükli iňlis realist ýazyjylary **Bernard Şou**, **Gerbert Wells**, **Jon Golsuorsi**, **Riçard Oldington**, **Arçibald Jozef Kronin** şu döwürde özleriniň uly meşhurlyk gazanan eserlerini döredýärler.

Jeýms Joýs
(1882-1941)

Irlandiýanyň nusgawy ýazyjysy Jeýms Joýsuň döredijiligi XX asyryň Günbatar Ýewropa edebiýatyna duýarlykly täsir edýär.

Jeýms Joýs 1882-nji ýylda Irlandiýanyň paýtagty Dublinde orta gürp maşgalada eneden dogulýar. Ol ýezuit kollejinde¹ okap, ruhanylyk derejesine taýýarlanypdyr. Emma birnäçe wagt geçensoň onuň dine bolan ynamy gowşap, ol Dublin uniwersitetiniň filologiya fakultetine okuwa girýär.

Joýs ýaşlygyndan ýekelig gowy görükdir we köplenç öz oý-pikirlerine çümüp, adamlardan çetde durupdyr. Ol dürli mazmunly kitaplary köp okapdyr. Ol talyplyk ýyllary dil bilimi, antik edebiýaty²,

¹ Ýezuit kolleji – Hristian dininiň Rim katolik buthanasynyň tarapdarlarynyň mekdebi.

² Antik edebiýaty – gadymy grek we rim edebiýaty.

taryh bilen gyzyklanypdyr. Joýsuň bu alan bilimi onuň döredijiligine güýçli täsir edipdir. Ýazyjy öz ýurdunyň ýagdaýyndan nägile bol-sa-da, ýurduň jemgyýetçilik-syýasy durmuşyna gatnaşmandyr.

Joýs 1902-nji ýylda Pariže okamaga gidýär we birnäçe wagt geçensoň az wagtlyk Dubline dolanyp gelýär, 1904-nji ýylda bolsa Dublinden hemişelik gidýär. Ol ilki Italiýanyň Triýeste şäherinde, soň Sýurihde ýaşaýar. Sýurihde Joýs Zigmund Freýdiň¹ (1856-1939) eserlerini okap, onuň tarapdaryna öwrülýär.

1920-nji ýylda Jeýms Joýs Pariže göçýär. Ýazyjy ol ýerde mad-dy ýetmezçilikde ýaşaýar, onuň saglyk ýagdaýy ýaramazlaşýar. Kem-kemden onuň gözleri kütelýär. Ömrüniň soňunda Joýsuň gözleri kör bolýar.

Jeýms Joýs 1941-nji ýylda Sýurihde aradan çykýar.

Jeýms Joýsuň eserleri onuň öz döwründe meşhurlyk gazanyp bil-mändir, okyjylar köpçüligi onuň eserlerine gowy düşünmändirler, ýöne wagtyň geçmegi bilen onuň eserlerine bolan uly gyzyklanma döreyär.

Ýazyjy 1907-nji ýylda ilkinji gezek özüniň «**Kamera sazy**» atly şygryrlar ýgyndysyny çapdan çykarýar. Bu ýgyndy esasan liriki häsiýetli goşgulardan durýar. 1914-nji ýylda onuň «**Dublinliler**» atly onçakly uly bolmadyk nowellalar ýgyndysy çap edilýär. Bu nowel-lalarda Joýs Dublin şäheriniň ruhy durmuşyny beýan etmegi maksat edinýär. Joýs «**Uýalar**» atly nowellasyny Flinn atanyň ysmaz keselin-den ölendigi baradaky nahar başyndaky gürrüňinden başlaýar. Flinn ata ruhany bolup, ybadathanada dini dăp-dessurlary berjaý edipdir. Nowellada merhumy soňky ýoluna ugradýanlar Flinn atanyň «gowy ölüm bilen ölendigini²» aýdyp, uýalar Elaýza we Nenni hudaýa alkys aýdýarlar. Hekaýada wakalary gürrüň beriji ýaş ýetginjek Jeýms Joýs özüne köp zatlary öwreden Flinn atanyň ysmazdan ölendigi barada gürrüňleri diňläp, şol gürrüňleriň arasynda Flinn atanyň soňky wagtda ýaşaýşa höwesiniň gaçandygyny, «aýratynam şol bir gün ol dăp-des-sur kăsesini dăwende onuň birhili akylyndan azaşan ýaly bolandy-

¹ Zigmund Freýd (1856-1939) – awstriýaly lukman-newropatolog we psihiatr. Freýd adamyň aňynyň işleýşinde, oňa aňasty islegleriň täsir edýändigini baradaky teoriýany esaslandyryar.

² Джеймс Джойс. Дублинцы. – Москва, 1982. стр 34

gy¹» baradaky daýzasynyň gürrüňlerini diňleýär. Hekaýada ýazyjy adamlaryň durmuşynyň maksatsyzdygyny, olaryň ruhy göýdüklikde ýaşaýandygyny nygtaýar.

Hekaýada dini döpleriniň nyşany bolan içi meýli kāsāniň döwülmeginiň üsti bilen ýazyjy diniň durmuş bilen baglanyşygynyň ýokdugyny, onuň adama şatlyk getirmeýändigini nygtaýar.

«**Duşuşyk**» atly nowellada Jeýmsiň çagalyk döwründe, mekdepde bile okan, bile oýnan dostlary, ýoldaşlary olaryň dürli oýunlary, başdan geçirmeleri barada gürrüň berilýär. Şol bir hatarda hekaýada ýazyjy uly adamlaryň dini garaýyşlarynyň beýleki dini toparlara bolan ýigrençleriniň çagalaryň aňyna hem ornaýandygyny görkezýär.

Bir gün okuwdan gaçyp, şäheriň çetine gezelenje giden oglanlar şäheriň başga bir etrabynda ýaşaýan oglanjyklar bilen gabatlaşanlarynda, kiçijik oglanjyklar olaryň oýunlaryna düşünmän, olary daşlap, olaryň yzlaryndan ýakymsyz sözleri aýdyp gygyrýarlar. «Olar bizi protestantlardyr² öýdüp, «Kapyrlar, kapyrlar» diýip, yzymyzdan gygyrdylar³» diýip, hekaýany gürrüň beriji aýdýar.

Gögele, ynanjaň, arassa ýürekli bu çagalar şähre gezelenje çykanlarynda, olaryň nätanyş çagalar, adamlar bilen bolup geçen ilkinji duşuşyklary durmuşyň ýaramaz taraplarynyň, gara tegmilleriniň bardygyny bildirip, olaryň arzuwdan doly pāk ýüreklerinde ýatdan çykmaýak yz galdyrýarlar, olara duşan nätanyş bir adam hem çagalara howply duşman bolup çykýar. Ýöne Joýsuň hekaýalarynda gahrymanlar durmuşa bolan ynamyny yitirmeýärler. «Dublinliler» atly hekaýalar toplumynda ýazyjy öz çagalyk döwründe Dublin şäherinde gören adamlarynyň içki dünýäsini, olaryň özara gatnaşyklaryny ussatlyk bilen suratlandyrýar.

Şu döwürde Jeýms Joýs birnäçe edebi-tankydy makalalary we «**Suratkeşiň ýaşlykdaky suraty**» (1904-1914) atly romanyny ýazýar. Bu eserlerde Jeýms Joýsuň sungata, edebiýata bolan garaýyşlary öz beýanyňy tapýar.

¹ Джеймс Джойс. Дублинцы. – Москва, 1982. стр. 33

² Protestantlar – Rim katolik buthanasynyň agalygyna garşy göreşen hristian dini topary.

³ Джеймс Джойс. Дублинцы. – Москва. 1982. стр. 37.

1914-nji ýylda «Litl rewýu» atly žurnalda ýazyjynyň «Uliss¹» atly romanýndan bölekler çap edilip başlanýar. Romanýň eýýäm şol çap edilen bölekleri hem bu eser barada köp jedelleriň döremegine getiripdir. Onuň doly tekstini Angliýada we ABŞ-da çap etmek gadagan edilipdir. Bu roman 1922-nji ýylda Parižde iňlis dilinde çap edilýär.

Ýazyjy «Uliss» romanyny 1914-nji ýyldan 1921-nji ýyllar aralygynda ýedi ýylyň dowamynda ýazypdyr. Ýazyjy öňki romanlara meňzemeýän, häzirki zaman talaplaryna laýyk gelýän roman döretmegi maksat edinýär. Netijede, bir günde, ýagny 1904-nji ýylyň 16-njy iýunynda ir sagat 08-de başlanyp, gije sagat 03-de gutarýan wakalar yzygiderli, belli bir ýordum boýunça beýan edilmeyär-de, eseriň gahrymanlarynyň aňynda döreýän oý-pikirleriň üsti bilen daşky gurşawyň alamatlary, wakalary suratlandyrylýar. Käte gahrymanyň bir pikiri gutarman, başga bir waka onuň ýadyna düşüp, öňki sözlem gutarylman galýar. Ýazyjy modernizm edebiýatyna mahsus bolan «aň akymy» täsirini ulanyp, romanda bolup geçýän wakalary esasan üç gahrymanyň içki oý-pikirleriniň, olaryň beýleki adamlar bilen gep-leşikleriniň üsti bilen görkezýär.

Romanýň baş gahrymany, Dublin gazetleriniň biriniň reklama bölüminiň işgäri Leopold Blum irden oýanýar we et dükanyna gidýär, ertirlik taýýarlaýar, aýaly Merion bilen gepleşýär. Günüň dowamynda Leopold Blumuň, onuň aýaly Merionyň, mekdepe taryh dersini okadýan mugallym, ýazyjy Stiwen Dedalusyň aňynda bir günde bolup geçen oý-pikirleri, duýgulary, olaryň dürli wakalar baradaky ýatlamalary on sekiz sany görnüşiň dowamynda beýan edilip, durmuşyň dürli parçalaryndan romanýň bütewi bir mazmuny emele gelýär.

Ýazyjy öz romanyny şertli halda, allegorik görnüşde Gomeriň «Odisseyä» poemasynda meňzedip ýazypdyr. Dublin bu romanda Odisseyiň, ýagny Leopold Blumuň syýahat edýän dünýäsi bolsa, onuň aýaly Merion Odisseyiň aýaly Penelopa meňzedilýär. Mugallym, ýazyjy Stiwen Dedalus eseriň ahyrynda ýaşasýşyň, her günki durmuşyň hysrydylaryna, ownuk aladalaryna, maddy dünýäsine we duýgy-lezzetlerine bar örki bilen berlen Leopold Blum bilen duşuş-

¹ Uliss – Rimliler latyn dilinde Odisseyi şeýle atlandyrypdyrlar.

ýar. Blumuň ruhy we maddy islegleri boýunça özüne meňzeýänligi üçin Stiwen öz kakasy Saýmon Dedalusdan ýüz öwrüp, Leopold Blumy özüniň hakyky kakasy hasaplaýar. Şol sebäpli Stiwen Dedalus romanda Odisseyiň ogly Telemahyň keşbine meňzedilýär. Blumuň we onuň aýaly Merionyň keşpleriniň üsti bilen romanda durmuşyň adaty endikleri, onuň maddy gatnaşykly taraplary görkezilse, Stiwen Dedalusyň keşbinde adamyň intellektual, ruhy ymtylyşlary görkezilip, ahyrsoňy Stiweniň, Blumuň keşpleri aýnada Şekspiriň şekiliniň içinde ýitip gidýär.

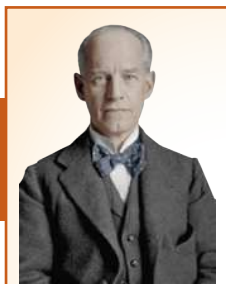
Ýazyjy Gomeriň ölmez-ýitmez «Odisseyä» poemasynyň baş gahrymany Odisseyiň keşbiniň üsti bilen häzirki zaman inlis jemgyýetiniň durmuşyny tankydy nazar bilen ýaňsylaýjy äheňde suratlandyrmak isleýär. Sebäbi Leopold Blum Odisseyä ýaly batyrlyk, ugurtapyjylyk görkezip, beýik işleri amala aşyrmaýar. Ol özüniň ownujak aladalary bilen gümra bolup ýaşaýar.

Jeýms Joýsuň täze roman döretmek maksady belli bir derejede «Uliss» romanynyň üsti bilen amala aşyrylsa-da, ikinji tarapdan, ýazyjy öňki asyrlaryň dowamynda roman žanrynyň toplan tejribesinden ýüz öwrüp, durmuşyň wakalaryny bolşy ýaly dogruçyl görkezip bilmeýär. Görkezilýän wakalar alasarmyk, düýşe, arzuw-hyýallara meňzeş, tutuş bir yzy üzülmeýän «aň akymy» görnüşinde beýan edilip, käte nokat, otur ýaly dyngy belgileri-de goýulmaýar.

Netijede, bu roman durmuş sahnalaryny bölek-büçek, mozaika ýaly suratlandyrýar we ýazyjy gahrymanlaryň oý-pikirlerini, içki dünýäsini açyp görkezmekde täze tärleri ulansa-da, olaryň geljekde amala aşyrjak maksatlaryny aýdyňlaşdyrman galdyrýar.

Jeýms Joýsuň döredijiligine Birinji jahan urşunyň wakalary we ondan soňky döwrüň ruhy çökgünligi belli bir derejede öz täsirini ýetirýär. Şol sebäpli bu roman möçberi taýdan uly bolsa-da, sözüň doly manysynda durmuşy dogruçyl görkezmekden ejiz gelýär. Ýazyjynyň alasarmyk, aýdyňlaşmadyk pikirleri, onuň durmuşa bolan garaýyşlary «aň akymy» täriniň içinde ýitip gidýär. Jeýms Joýsuň bu eseri, bir tarapdan, modernizm edebiýatynda «aň akymy» täriniň ýaýramagyna getirse, ikinjiden, realizm akymynyň hem bu tär bilen baýlaşmagyna täsir edýär.

Jon Golsuorsi
(1867-1933)

Jon Golsuorsi 1867-nji ýylda Londonda ady belli aklawçynyň maşgalasynda eneden dogulýar. Ol ilki Harrou şäherindäki baý gat-laklar üçin ýörite döredilen mekdebi gutaryp, soň Oksford uniwersi-tetiniň hukuk fakultetinde okaýar. Ol deňiz hukugyny öwrenmek üçin Awstraliýa, Russiýa, Ýewropa, Amerika ýurtlarynda bolýar. Ol bir ýyl çemesi aklawçy bolup hem işleýär.

Golsuorsi 1891-1893-nji ýyllarda ýer şarynyň töweregini syýahat edip, soňra diňe edebiýat bilen meşgullanýar. Onuň aýaly Ada Golsuorsi bilen Ýewropa ýurtlaryna, Afrikanyň çöllerine, Amerika syýahat edýär.

Ýazyjynyň aýaly Ada Nemezida Pirson Kuper onuň döredijilik işine güýçli täsir edýär. Ýazyjy hem aýaly barada köp alada edipdir. Hatda onuň keşbini «Hususyýetçi» romanynda Iren Forsaýt hökmün-de berýär.

Golsuorsi 1897-nji ýyldan başlap edebi eserlerini neşir edip başlaýar we hukuk bilen baglanyşykly işini taşlaýar. 1906-njy ýylda onuň «Hu-susyýetçi» romany çap edilýär. Bu roman üçin oňa käbir uniwersitetler edebiýat we sungat boýunca Hormatly doktor derejesini hem berýärler.

Golsuorsi Forsaýtlaryň tutuş maşgala taryhyny ýazmagy maksat edinip, ony «Hususyýetçi» (1906), «Syrtmakda» (1920), «Kireýine berilýär» (1921) hem-de «Ak maýmyn» (1924), «Kümüş çemçe» (1926) we «Guw aýdymy» (1928) diýen iki sany trilogiýada beýan edýär. Bu romanlar toplumynyň birinjisine ýazyjy «Forsaýtlar barada saga¹» we ikinji trilogiýasyna «Häzirki zaman komediýasy» diýip at berýär.

¹ Saga – bu söz gahrymanlar, pälwanlar barada aýdym diýmegi aňladýar, emma bu romanlarda ýazyjy buržuaz wekilleriniň emläk, baýlyk, pul üçin her gün-ki göreşini görkezýär.

Bu eserler toplumynda ýazyjy Ýewropa edebiýatynyň realistik akymynyň maşgala romanynyň döplerini dowam etdirýär.

Jon Golsuorsiniň eserleriniň täsiri bilen «Forsaýt» diýlen at, familiýa soňa baka buržuaz maşgalanyň, hususyýetçiniň wekili, ady, simwolik keşbi bolup edebiýata girýär.

Forsaýtlar ähli zada hususy emläk, peýdakeşlik gözi bilen garaýarlar. Olar göräýmäge erbet adamlar däl, ýöne öýlenenlerinde-de öz aýallaryny bir gymmatbaha surat ýa-da öý emlägi hökmünde kabul edýärler. Meselem, «**Hususyýetçi**» romanynda Soms Forsaýt baý adam bolup, Iren atly juda owadan zenana öýlenende, ol Ireni öz gymmatbaha suratlary ýaly öýüniň bir bölegi, goşy ýaly görýär. Netijede, Iren onuň hukuksyz gyrnagy bolasy gelmeýär, şonuň üçin lapykeç, gamgyn ýagdaýa düşýär. Onuň Filip Bossinä bolan söýgüsi-de pajygaly waka bilen gutarýar. Iren äriň öýünden gidýär. Bossinini omnibus paýtuny kakyp öldürýär. Bossini ölendenden soň Iren wagtlaýyn öýüne dolanyp gelýär we äri bilen aýrylyşmak barada kazyýete arza berýär.

Forsaýtlaryň iň kiçisi Timoti dini kitaplary neşir edip, satyp baýaýar, emma onuň barha has baýamak islegi ony öýlenmekden, çaga edinmekden, maşgala gurmakdan ýüz öwürmäge mejbur edýär, sebäbi öýlenmek onuň pikirine görä, «akylysyzlyk» bolýar. Soňabaka Timoti Forsaýt bar örki bilen baýlygyny artdyrmak üçin ýaşaýar we emlägiň girewine, maýadaryň simwolyna öwrülýär.

Bu eserler toplumynyň wakalary 1886-njy ýylyň 15-nji iýunyndan 1926-njy ýyla çenli bolan döwri öz içine alýar. Bu topluma girýän romanlarda Forsaýtlaryň üç nesli barada gürrüň berilýär.

Golsuorsiniň edebiýatda bitiren hyzmatlary üçin oňa 1932-nji ýylda Nobel baýragy berilýär.

«**Gyz garaşýar**» (1931), «**Gül-pürçek çöl**» (1932) we «**Beýleki kenara**» (1933) atly romanlardan durýan trilogiýasy bilen Golsuorsiniň döredijilik ýoly tamamlanýar. Onuň üçünji romany ýazyjy aradan çykansoň çap edilýär.

Çeper kyssanyň ussady Jon Golsuorsi öz eserlerinde Dikkens, Merime, Mopassan, Anatol Frans, Turgenew, Lew Tolstoý ýaly ýazyjylaryň edebi döplerini dowam etdirýär, olaryň çeperçilik tärlerini

ulanýar hem-de ösdürýär. Ýazyjy Dikkens ýaly ýamanlygy ýiti paş edip, oňat adamlara öz mährini beýan etmegi, Turgenew ýaly adaty durmuşy suratlandyrmagy, Tolstoýyň eserlerindäki ýaly mazmun çuňlugyny gazanjak bolupdyr.

Golsuorsiniň eserlerinde iňlis jemgyýetiniň durmuşynda iň bir çylşyrymly taryhy wakalaryň bolup geçen ýarym asyrylyk döwri görkezilýär. Ýazyjynyň romanlarynda şahsyýet we jemgyýet, baýlyk we söýgi, sungat we peýdakeşlik ýaly temalar öz çeper beýanyny tapýar.

Wirjiniýa Wulf
(1882-1941)

Wirjiniýa Wulfuň döredijiligi Birinji we Ikinji jahan urşunyň aralygynda iňlis edebiýatynda modernizm edebiýatynyň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Onuň romanlarynda modernizmiň ähli alamatlary diýen ýaly ýüze çykýar.

Wirjiniýa Stiwen 1882-nji ýylda Londonda belli tankytçy we alym Lesli Stiweniň maşgalasynda eneden bolýar.

Wirjiniýa öýlerinde okap bilim alýar. Ol 1912-nji ýylda «Blumsberi» toparynyň agzasy, žurnalist we ýazyjy Leonard Wulfa durmuşa çykýar. Şondan soň ol «Wirjinia Wulf» ady bilen belli bolýar. Ol öz adamsy bilen «Hoggart Press» atly neşirýaty esaslandyrýar we olar görnükli ýazyjy-şahyrlaryň eserlerini çap edýärler.

Wulfuň edebi-tankydy garaýyşlary «Blumsberi topary» diýen edebiýat gurnagynyň filosofiki we estetiki ýörelgeleriniň täsiri bilen kemala gelýär.

«Blumsberi toparyna» aglaba köpüsi Kembrij uniwersitetinde okap bilim alan edebiýatçylar, žurnalistler we sungat işgärleri girýärler. Bu topara girýän sungat tankytçysy Kliw Bell, ýazyjy E.M.Fors-

ter, žurnalist L.Wulf, sungat öwreniji Rojer Fraý, şahyr T.S.Eliot, ýazyjy Oldos Haksli ýaly şahsyýetler 1906-1930-njy ýyllar aralygy Wirjiniýa Wulfuň, onuň doganlary Wanessanyň we Adrianýň öýlerinde duşuşyp, inlis jemgyýetiniň edebiýat, sungat, din we ahlak meselelerinde yzagalak däplere eýerýändigini tankyt edýärler we bu ugurlarda täze garaýyşlary öňe sürüp, täze usullary, ýörelgeleri tapjak bolýarlar¹.

Wirjiniýa Wulfuň we onuň doganlarynyň öýleri Londonyň Blumsberi diýen ýerinde ýerleşendigi üçin, bu jemgyýete «Blumsberi topary» diýip at berýärler.

Wirjiniýa Wulf öz eserlerinde durmuşyň wakalaryny däl-de, gahrymanyň aňynda daşky gurşawyň täsiri bilen döreýän dürli içki oý-pikirleri, duýgulary görkezmegi maksat edinip goýýar. Sebäbi «Blumsberi toparynyň» garaýyşlaryna görä, sungatyň özi daşky dünýäden aýry, ýapyk bir dünýä bolmaly, sungat durmuşdan aýrylyp, gözelligi döretmeli. Ýazyjy hem şol ýörelgä eýerip, durmuşda bolup geçýän wakalaryň özünü däl-de, olaryň täsiri bilen eseriň gahrymanlarynyň aňynda döreýän oý-pikirlerini görkezip, wagtyň üznüksiz yl-gawyny «aň akymy» täri bilen görkezjek bolýar.

Wirjiniýa Wulfuň döredijiligi üç döwre bölünýär. Onuň 1915-1922-nji ýyllarda döreden «Syýahat» (1915), «Gije we gündiz» (1919), «Jekobyň otagy» (1922) atly romanlarynda we şu döwürde ýazan hekaýalarynda ýazyjynyň döredijilik usuly kemala gelýär.

Wirjiniýa Wulfuň «Missis Delloweý» (1925) we «Maýaga tarap» (1927) atly romanlary onuň döredijiliginiň ikinji döwrüne degişlidir.

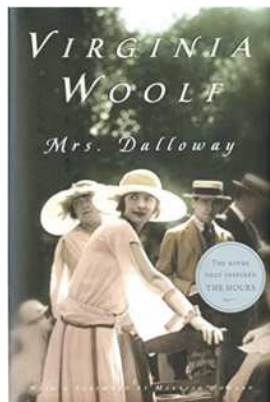
Ýazyjynyň 1928-1941-nji ýyllarda ýazylan «Orlando» (1928), «Tolkunlar» (1931), «Ýyllar» (1937), «Sahnalaryň arasynda» (1941) atly romanlary onuň döredijiliginiň üçünji döwrüne degişlidir. Bu döwürde Wulfuň döredijiligi çökgünlige düşüp, ýazyjy gapma-garşylykly pikirleri öňe sürýär we öňki eserlerinde ulanylan tärleri, öňe sürilen pikirleri gaýtalaýar.

Wulfuň «**Maýaga tarap**» (1927) atly meşhur romany ýokary gatлага degişli inlis maşgalasynyň durmuşyny suratlandyrýar. Bu romanda ynsan gatnaşyklarynyň näzikligi, durnuksyzlygy we jemgyýe-

¹ The World Book Encyclopedia. Volume 2/Chicago, 1994, p.430

tiň ruhy gymmatlyklarynyň ýumrulyandygy görkezilýär. Käbir edebiýatçylaryň pikirine görä, bu romanyň baş gahrymany mister Ramseyň keşbi Wulfuň kakasy, tankytçy Lesli Stiwenne meňzeýär.

Wirjiniýa Wulfuň «**Missis Delloweý**» (1925) atly romany ýazyjynyň döredijilik usulyna, tärine mahsus bolan esasy alamatlary özünde jemleýär. Bu romanda 1923-nji ýylyň iýun aýynyň bir güni görkezilýär (Bu romanyň ýazylyş usuly belli bir derejede Jeýms Joýsuň «Ulyss» romanyny ýada salýar, sebäbi «Ulyss» romanymda hem 1904-nji ýylyň bir gününüň wakalary suratlandyrylýar we Joýsuň bu eseri «modernizmiň ensiklopediýasy» hasaplanýar.).

Romanyň baş gahrymany Klarissa Delloweý iýun aýynda irden agşam myhman kabul edilişige niýetläp gül almak üçin gül dükanyna ugraýar. Ýöne missis Delloweý şol dükana barýança geçip barýan adamlar, guşlar, onuň tötänleýin duş gelen tanşy Hýu Witbred, şäheriň merkezindäki başnyadaky Big Ben sagadynyň sesi, geçip barýan aýnasy tutuly awtomobil missis Delloweýiň aňynda dürli ýatlamalary oýarýar we oý-pikirleri döredýär.

Klarissa uzyn gününü agşam myhman kabul edilişigine taýýarlanyp, hysyrdanyp geçirýär. Onuň äri parlamentiň agzasy Riçard Delloweý wajyp hanym bolan Brutn bilen ertirlik edinýär. Onuň gyzy Elizabet taryh mugallymy missis Kilman bilen kafede çay içýär. Bir wagtlar Klarissa aşyk bolan, uzak wagtlap Londonda bolmadyk Piter Wolş Hindistandan dolanyp gelýär. Betbagt, akyly azaşan Septimus Smit özüni penjireden taşlaýar. Klarissa üznüksiz gelyän myhmanlary kabul edýär, ogşaşýarlar, gybat edýärler, täzelikler barada pikir alyşýarlar. Bu zatlaryň hemmesi birigip, durmuşyň janly sahnalaryny emele getirýär.

Roman baplara ýa-da bölümlere bölünmän, tutuşlaýyn «aň akymy» tärinde, gahrymanlaryň aňynda döreýän oý-pikirleriň, olaryň edýän gürrüňleriniň üsti bilen tertipsiz beýan edilýär. Şeýle tär bilen ýazyjy durmuşyň görnüşlerini, ähli reňklerini, seslerini, alamatlaryny

olaryň adamlaryň aňynda döreýän duýgulary bilen bilelikde görkezjek bolýar. Emma bu usul ýazyjynyň görkezjek bolýan wakalaryny, aýtjak pikirini dürli, ikinji derejeli ähmiýetsiz detallara, gürrünlere gönükdirip, romanyň esasy mazmunyny, ösüş ýordumyny peseldýär, ony böleklere bölýär. Netijede, myhmanlar gürrüňleşýärler, maşynlar geçýär, guşlar saýraýar, Klarissa dürli wakalary ýatlaýar, synlaýar, emma ýazyjynyň eserinde öňe sürýän pikiri, onuň okyja ýetirjek bolýan esasy maksady aýdyň bolman galýar. Ýöne romanyň dowamynda Klarissanyň ýekeligi, Septimus Smitiň «ýitirilen nesliň» wekilidigi, onuň aýaly Lukresiýa Smitiň betbagtlygy baradaky pikir aýdyň ýüze çykýar.

«Nýu Ýork Taýms» gazetinde çap edilen bir makalada Wirjiniýa Wulfuň edebiýatdaky orny barada şeýle diýilýär: «Wirjiniýa Wulf Angliýada modernizm akymynyň iň görnükli wekilidir. Öňki däpplerden arany açýan eksperimental üstünlikleri amala aşyrmakda ony Joýs we Prust bilen bir hatarda goýmak bolar¹». Bu örän jaýdar aýdylan pikir, sebäbi Wulfuň eserleri edebiýata, roman žanryna täzeçe garaýyş bilen çemeleşýär, şol sebäpli onuň eserleri edebiýatda täze ugry tapjak bolýan ýaşlarda gyzyklanma döredýär.

Arçibald Jozef Kronin
(1896–1981)

Meşhur inlis ýazyjysy Arçibald Jozef Kronin Şotlandiýanyň Kardross şäherinde 1896-njy ýylda eneden dogulýar. Ol ýaşlygynda garyp durmuşda ýaşaýar we ýokary bilim, ylmy dereje, ýagny medisinanyň doktory alymlyk derejesini almak üçin köp kynçylyklary ýeňip

¹ Virginia Woolf. To the Lighthouse, San Diyego. New Ýork. London, 1955, back cover page.

geçmeli bolýar. Ol Glazgo şäherindäki uniwersiteti tamamlap, on ýyl töweregi lukman bolup işleýär. Ol magdan kâninde işleýän kömür gazyp alýan işçileriň durmuşyny öwrenip, olaryň öýkenine kömür tozanynyň ornap, kömürçileri keselledýändigini barada ylmy iş ýazyp, lukmançylyk ylmlarynyň doktory diýen alymlyk derejesini alýar.

Kronin 1930-njy ýylda ýarawsyzlyk sebäpli lukmançylyk kärini taşlap, edebiýat bilen içgin meşgullanyp başlaýar. Ol 1930-njy ýyllarda «Brouдиниň galasy» (1931), «Ýyldyzlar aşak bakýarlar» (1935) we «Gala» (1937) atly özüniň in gowy romanlaryny ýazýar.

Ýazyjynyň «**Brouдиниň galasy**» (1931) atly ilkinji romanynda Liwenford şäherinde ýaşayan, baýan fermer, şlýapa satyjy Broudi bir gümanly maşgala rowaýatyna esaslanyp, özüni gersoglaryň¹ nesli hasaplaýar. Ýazyjy Brouдиниň şöhrata kowalaşyp, orta asyr stilinde gala saldyryşyny, öz maşgalasyny, aýalyny horlaýşyny, göwreli gyzy Merini zalymlyk bilen öýden kowşuny, hatda özüniň «söýgüli» gyzy Nessini dälilik hetdine ýetirip, özüni öldürmegine sebäp bolşuny romanda jikme-jik gürrüň berýär. Romanda «Meniň öýüm – meniň galam» diýen jümläni ýörelge eden, maşgalasyna zulum edýän zalymyň keşbi suratlandyrylýar.

Kronin «**Ýyldyzlar aşak bakýarlar**» (1935) atly romanynda Günorta Welsiň kömür gazyjylarynyň, şahtaçylarynyň agyr durmuş şertlerini suratlandyrýar. Ol öň şol ýerde sanitar, inspektor-barlagçy bolup işläpdir we işçileriň durmuş şertlerini gowy bilipdir. Kronin bu eserinde Dikkensiň döplerine eýerip, leýborist ýolbaşçylarynyň işçileriň bähbitlerini goramaýandygyny, şahta eýeleriniň işçileri ezip, olara zulum edişlerini tankydy realizm usulynda paş edýär. Romanyň baş gahrymany, kömür gazyjynyň ogly Dewid Fenwik işçileriň rewolýusion çykyşlaryny ýazgarýar we öz hukuklary ugrunda parahatçylykly ýol bilen göreşmäge çagyryýar, emma onuň bu tagallalary netije bermeyär.

Kroniniň uly meşhurlyk gazanan «**Gala**» (1937) atly üçünji romanynda waka 1924-nji ýylda başlanyp, 1930-njy ýyllaryň ortalarynda gutarýar. Romanda ýazyjy işçileriň durmuşyny, olara edilýän luk-

¹ Gersog – orta asyrlarda köşk gatlagyna degişli in ýokary dworýan derejesi, iri feodal.

mançylyk hyzmatlarynyň hilini, umuman, Angliýada lukmançylyk işiniň ýagdaýyny açyp görkezýär.

Romanda ýaş lukman Endru Mensonyň iş tejribesi barada gürrüň berilýär. Ýaş lukman Endru Menson diplom alanyndan soň Günorta Welsde işçileriň ýaşaýan Blenneli atly şäherine işlemäge iberilýär. Bu kiçijik şäherde işlemek ýaş lukmana kyn düşýär, sebäbi uly şäherdäki ýaly enjamlar, şertler, dermanlar ýok. Endru garry lukman Peýjiň kömekçisi bolup işleýär, ýöne ol garry lukmanyň özi hem näsag, ol Endrua hiç hili kömek berip bilmeýär.

Endrunyň uniwersitetde alan bilimi hem bu ýerde ýeterlik bolmaýar, sebäbi lukmançylyk ylmy hem entek ähli soraglara jogap berip bilenok. Maslahat berilýän dermanlar kömek edip barmaýar. Şähäre baran gijesi ony bir ýagdaýy agyr aýala seretdirmäge çagyýarlar. Endru ol aýalyň keselini anyklap bilmeýär. Şonda oňa Filip Denni atly beýleki bir mähelläniň lukmany, hirurg, keseli anyklamaga kömek edýär. Soň olar dostlaşýarlar.

Blenneli şäherinde hat-da bir ýönekeýje keselhana hem ýok. Şäheriň arassaçylyk şertleriniň diýseň ýaramazlygy sebäpli, garahasalyk keseli möwjäp başlaýar. Emma şäher häkimi, bu ugra gözegçilik edýän gullukçylar, degişli arassaçylyk inspektorlary bu zatlary görmediksirän bolýarlar. Şonda Endrunyň dosty Filip Denni köne lagymyň turbasyny ýarmagy teklip edýär...

Romanda Endrunyň öz işinde abraý gazanyşy, onuň Kristina Barlou atly ýaş mugallym bilen tanyşlygy, olaryň söýgüsi, ýaş çatynjalaryň täze ýerdäki durmuşy inlis edebiýatynyň realistik döplerinde örän çeper beýan edilýär.

Kronin 1940-50-nji ýyllarda «Patyşalygyň açary» (1941), «Ýaşlyk ýyllary» (1944), «Şennonnyň ýoly» (1948), «Ispan bagbany» (1950), «Ähli zatdan ýokary» (1953), «Haçgöterijiniň mazary» (1955) ýaly romanlaryny ýazýar.

Arçibald Jozef Kroniniň sosial-durmuşy romanlarynda ýaş oglanyň, ýigidiň ösüp kemala gelşi, onuň dünýägaraýşyna täsir edýän durmuş şertleri, ýaş hünärmeniň durmuş ýoly, şöhrata, pula, baýlyga kowalaşyp, adamkärçiligi ýatdan çykarýan adamlaryň keşpleri ussatlyk bilen, realistik döpleriň esasynda açylyp görkezilýär. Onuň aglaba

romanlarynyň baş gahrymanlary öz durmuş ýollaryndaky göreşlerinde üstünlik gazanmak üçin pula, wezipä kowalaşyp, adamkärçilik, ynsanperwerlik häsiýetlerini ýitirmeýärler, näsag, hor-homsy işçileriň hal-ýagdaýyny gowulaşdyrmak üçin göreşýärler. Ýazyjynyň ähli eserlerinde adamyň kemsidilmegi, oňa jebir-sütem edilmegi ýazgarylýar. Kroniniň eserleriniň şeýle ynsanperwer ideýalary, ýazyjynyň romanlarynyň okyjylary özüne çekmeginiň esasy sebäbidir.

Riçard Oldington
(1892–1962)

Riçard Oldington öz döredijilik ýoluny goşgy ýazmakdan başlaýar. Onuň goşgulary «Keşpler» (1915), «Urşuň keşpleri» (1919) atly ýygyndylarda çap edilýär. Şol goşgularda şahyryň durmuşyň durnuksyzlygy, betbagtçylykdan doludygy baradaky pikirleri gözellig baradaky oýlanmalary bilen utgaşdyrylyp beýan edilýär.

Riçard Oldington Birinji jahan urşuna gatnaşyp, entek frontdaka özüniň uly meşhurlyk gazanan «Gahrymanyň ölümi» atly romanyny ýazyp başlaýar. Bu roman 1929-njy ýylda Ernest Hemingueýiň «Ýok bol, ýarag!», Erih Mariýa Remarkyň «Günbatar frontda üýtgeşiklik ýok» atly romanlary bilen bir ýylda çap edilýär. Bu romanlar ýazyjylaryň öz şahsy tejribesi esasynda ýazylýar we olaryň üçüsi-de urşuň ýönekeý adamlar üçin uly betbagtçylykdygy hem-de faşizmiň, jeňbazlyk ruhunyň barha möwjeýändigini barada duýduryş beriji eserler bolup durýar.

Riçard Oldingtonyň «Gahrymanyň ölümi» (1929) atly romanynyda urşa meýletin giden suratkeş we edebiýatçy ýaş ýigit Jorj Winterbornyň pajygaly ykbaly barada gürrüň berilýär. Jorj Winterborn tutuş Ýewropa ýurtlarynyň Birinji jahan urşuna gatnaşan ýaş nesli-

niň ykbalyny alamatlandyrýar. Ol nesliň wekilleri jeňbazlaryň ýalan wagyz-nesihatlaryna ynanyň, aldanyp, hiç bir manysyz, adalatsyz uruşda wepat bolýarlar, olaryň diri galanlary uruşda ýaralanyp, diňe bir fiziki taýdan maýyp bolman, uruşdan soňam jemgyýetde öz orunlaryny tapyp bilmän, sussupeslige sezewar bolýarlar. Bu gahrymanlar edebiýatda «**ýitirilen nesil**» adyny alýar.

Jorj Winterborn tötänleýin ölmeýär, ol bu urşuň agyr, içgysgynç, rehimsiz şertleri ýüregine düşüp, özüni heläk edýär. Ilki Jorj urşa meýletin gidýär. Onuň gahrymançylyk görkezesi gelýär. Ol frontda sapýor, aragatnaşykçy bolup gulluk edýär. Zäherli top oklary ýarylanda gudrat bilen diýen ýaly diri galýar. Soň ofiserçilik mekdebini gutaryp, ýene-de söweş meýdanyna gidýär. Ol kapitan derejesini alyp, rota (100 adama golaý esgerli bölüm) serkerdelik edýär. Ýöne batalýonyň serkerdesiniň samsyk buýruklary sebäpli ýaş oglanlaryň ençemesi wepat bolýar...

Şu zatlara çydaman 1918-nji ýylyň 4-nji noýabrynda, daňdan ýaraşyk şertnamasynyň baglanyşylmagyna bir hepde galanda Winterbornyň aňynda bir zat üýtgän ýaly bolup, ol okopdan örboýuna turýar. Pulemýot oklary ony eleme-deşik edýär...

Riçard Oldington bu romanynda bir ýaş ýigidiň ykbalynyň üsti bilen tutuş bir aldanan we uruşda ejir çeken, wepat bolan nesliň ykbalyny görkezýär. Ýazyjy adamlara urşuň adamzadyň tebigatyna, ynsan durmuşyna ters gelýändigini, dünýä halklaryna uly betbagtçylyklary getirýändigini dogruçyl beýan edýär.

Oldingtonyň «**Polkowniġn gyzy**» (1931) atly romanynda Angliýanyň uruşdan soňky durmuşy suratlandyrylýar. Romanyň baş gahrymany, polkowniġn gyzy Jorji Smizers uruşdan soňky Angliýada durmuşa çykyp bilmän horlanýar, sebäbi onuň deň-duşlary frontda wepat bolupdyrlar, ondan uly adamlar bolsa bu gyza öýlenmäge isleg bildirmeýärlər, sebäbi onuň emlägi ýok.

Jorjiniň ýaşaýan obasynda parahatçylykly döwürde gizlin uruş gidýär. Bu obanyň

adamlary hemişe kimdir birini ýazgarýarlar we hemmeleriň gybatyny edýärler. Aýratynam ýakasy gaýyşly gybatkeş missis Istkortyň keşbi täsirli görkezilýär. «Ýitirilen nesil» temasy Jorji Smizersiň we urşa gatnaşan Maýtlendiň keşpleriniň üsti bilen görkezilýär.

Oldingtonyň «**Hemme adamlar – duşmanlar**» (1933), «**Hakyky jennet**» (1937), «**Ret edilen myhman**» (1939) atly romanlarynda uruş we parahatçylyk temalary beýan edilýär. Oldingtonyň jeňbazlyga garşy gönükdirilen bu romanlary adamzady täze jahan urşundan ägä bolmaga çagyryş bolup ýaňlanýar.

Riçard Oldington 1962–nji ýylda Fransiýanyň günortasynda ýerleşen Sýuri-an-wo diýen obada aradan çykýar.

ABŞ-NYŇ EDEBIÝATY

(1917–1945)

XX asyryň birinji ýarymynda ABŞ-nyň edebiýatynda uly özgerişler bolup geçýär. Ylmyň, tehnikanyň ösmegi, şäherleriň ulalmagy, senagat önümçiliginiň giňemegi, ilkinji awtomobilleriň, uçarlaryň öndürilip başlamagy halkyň ýaşayşyna, aňyna, medeni durmuşyna düýpli täsir edýär.

XIX asyryň 70-90-njy ýyllarynda Mark Tweniň, Jek Londonyň, O' Genriniň, F. Bret-Gartyň, Ambroz Birsniň we beýleki ýazyjylaryň özboluşly eserleri ABŞ-nyň edebiýatyny dünýä möçberinde öňdäki hatarlara geçirdi. Sebäbi bu ýazyjylar Günbatar Ýewropanyň we görnükli rus ýazyjylarynyň eserlerini, olaryň tejribesini öwrenip, amerikan ýazyjylarynyň täze, zehinli neslini kemala getirýärler. Şol bir wagtda bu ýazyjylaryň realistik döpleri ABŞ-nyň edebiýatynda realizmiň ösmegine güýçli itergi berýär.

1917-nji ýylda Russiýada bolup geçen Oktýabr sosialistik rewolýusiýasy amerikan ýazyjylaryna hem öz täsirini ýetirýär. Russiýada bolup geçen rewolýusion wakalary Russiýa baryp, şol wakalaryň öz gözi bilen gören Jon Rid (1887-1920) özüniň «Dünýäni sarsdyran on gün» diýen eserinde beýan edýär. Şerwud Andersen (1876-1941), Sinkler Lýuis (1885-1951), Jon Dos-Passos (1896-1970), Skott Fits-

jerald (1896-1940) ýaly ýazyjylaryň eserlerinde amerikan jemgyýeti-niň nogsanlyklary, şahsyýetiň ruhy we maddy durmuşy tankydy nazar bilen derňelýär.

Şu döwürde edebiýatda modernizm akymy hem ösýär. Don-Pas-sos roman žanrynyň täze, çylşyrymly görnüşini döretjek bolup, waka-lary beýan edende sýužetiň arasyna «günüň täzelikleri» ýaly gazet-lerden alnan habarlary hem ýerleşdirýär. Şerwud Anderseniniň käbir eserlerinde **freýdizmiň** täsiri güýçli duýulýar. «Nikalaryň köplügi» (1923) we «Garaňky gülki» (1925) diýen romanlary muňa mysal bo-lup biler.

1914-1918-nji ýyllarda bolup geçen Birinji jahan urşundan soň ABŞ-nyň edebiýatynda «ýitirilen nesil» diýen täze tema öz beýany-ny tapýar. Ernest Hemingueýiň «Biziň zamanamyzda» (1925), «Fiýesta» (1926) we «Ýok bol, ýarag!» (1929) atly romanlary urşuň elhenç hadysalaryny, wakalaryny suratlandyryp, onuň ýaş ýigitleri ruhy we fiziki taýdan maýyp edýändigini görkezdi. Bu tema Wilýam Folkneriň «Esger sylagy» (1926) atly romanynynda hem öz beýanyny tapdy.

Draýzeriň 1925-nji ýylda çap edilen «Amerikan tragediýasy» atly romanynynda «Amerikan arzuwynyň» kölegeli, howply taraplary ussatlyk bilen çeper beýan edilýär.

XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda amerikan edebiýatynda ynsan ýaşaýşynyň manysy, halkyň durmuşy barada ýazylan täze eserler döreýär. Draýzer, Sinkler Lýuis, Şerwud Anderson öz eserlerinde jemgyýetiň kemçiliklerini tankytlap, zähmetkeşleriň, işçileriň garyp, çykgynsyz ýaşaýyş şertlerini öz eserlerinde dogruçyl görkezip, yn-san hukuklarynyň kemsidilmegine garşy çykyş edip, olary ezyňän düzgünleri ýazgarýarlar, jemgyýetde ähli adamlaryň bagtly ýaşama-ga tebigat tarapyndan hak-hukugynyň bardygyny nygtaýarlar. Emma şu döwürde şeýle garşylyk bildiriji eserlere, adamlaryň hak-huku-gy üçin göreşmek ideýalaryna garşy durýan eserler hem döredilýär. Meselem, Tornton Waýlder (1897-1975) «Keramatly korol Lýudo-wigiň köprüsi» (1927) atly powestinde her bir adamyň öz edýän işleri üçin özüniň jogapkärligi baradaky meseläni goýýar hem-de ähli zadyň hudaýyň emri bilen bolýandygyny nygtaýar, ýagny adam

göreşip, garşylyk bildirip hiç hili netije gazanyp bilmejekdigi baradaky pikiri öňe sürýär. Bu powest okyjylaryň arasynda giň seslenme tapyp, dürli garaýyşly pikirleri döredýär we Waýlderiň adyna meşhurlyk getirýär.

1930-40-njy ýyllarda ABŞ-nyň edebiýatynda ahlak temasy, çökgünlik döwründe fermerleriň durmuşy, jynsparazlyk, faşizme garşy göreş ideýalary S.Lýuisiň, W.Folkneriň, J.Steýnbekiň, E.Hemingueýiň we başga-da ençeme ýazyjylaryň eserlerinde beýan edilýär.

Sinkler Lýuis
(1885–1951)

Sinkler Lýuis ABŞ-nyň jemgyýetiniň nogsanlyklaryny tankytlap ýazan romanlary bilen halkara derejesinde şöhrat gazanýar. Ol 1930-njy ýylda amerikan ýazyjylarynyň içinde ilkinji bolup edebiýat boýunça Nobel baýragyny alýar.

Garri Sinkler Lýuis 1885-nji ýylyň 7-nji fewralynda Minnesota ştatynyň Sauk Sentr şäherinde eneden dogulýar. Ol 1908-nji ýylda Ýel uniwersitetini tamamlýar. 1914-nji ýylda gazet habarçysy bolup işleýän döwründe ol özüniň «Biziň mister Rennimiz» atly ilkinji romanyny ýazýar. Eserde ýuwaş häsiýetli, nýu ýorkly adam Ýewropa eden syýahaty wagtynda gören-eşidenlerini tankydy garaýyş bilen beýan edýär. Şol döwürde Sinkler Lýuis mundan başga hem dört sany roman ýazýar, ýöne ol eserler onçakly meşhurlyk gazanyp bilmeýär.

Ýazyjynyň 1920-nji ýylda ýazan «**Baş köçe**» atly romany onuň adyna uly meşhurlyk getirýär. Bu romanda ýazyjy çet-gy-rada ýerleşen kiçijik şäherlerde ýaşayan adamlaryň yzagalak, nadan garaýyşly durmuşyny ussatlyk bilen suratlandyrýar. Romanda

ýönekeý, kiçijik adaty amerikan şäheriniň durmuşy beýan edilýär. Şäheriň adamlary örän dar düşünjeli we öz-özlerinden örän hoşal ýaşaýarlar. Romanyň gahrymany Kerol Kennikot bu şäheri düzetjek bolup jan edýär, ýöne ol başa barmaýar. Şäheriň hakyky ady Sauk Sentr bolsa-da, ýazyjy ony «Gofer Preriýa» diýip atlandyrýar. Şäheriň durgunly, yzagalak durmuşy, onuň esasy köçesiniň beýleki kiçijik amerikan şäherlerine meňzeşligi ony yzagalaklygyň, nadanlygyň nyşanyna öwürýär.

Tipiki amerikalyny görkezmek ýazyjynyň «**Bebbit**» (1922) romanynda has çuňlaşdyrylýar. Romanyň baş gahrymany bir kiçijik şäheriň biznesmeni Jorj F. Bebbit örän dar düşünjeli, kütäk adam. Ýöne ol tutuş jemgyýetde hökümdar-diktator. Şeýle Bebbitler her bir şäherde münäp dogulýarlar. Olar diňe maddy isleg-höwes bilen ýaşap, pula kowalaşyp, ruhy taýdan ösmeyärler.

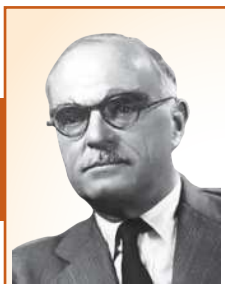
Sinkler Lýuisiň «**Errowsmit**» (1925) romany peýdakeşlige garşy durýan zehinli alym Errowsmitiň ömrüni we işini beýan edýär. Bu roman amerikan alymynyň durmuşy barada ýazylan ilkinji romanlaryň biridir. Romanda Errowsmitiň we Loranyň arasyndaky söýgi sahyrana lirizm bilen beýan edilýär.

Ýazyjy 1935-nji ýylda «**Bizde bu mümkin däl**» atly romanyny ýazýar. Ýarym fantastiki görnüşde ýazylan bu eserde faşizmiň howpy barada gürrüň berilýär.

1940-njy ýyllarda Sinkler Lýuis «**Gideon Pleniş**» (1943) we «**Kiňzblad, korollaryň nesli**» (1947) romanlaryny ýazýar. Bu eserleriň birinjisinde faşizme garşy pikirler beýan edilýär we hilegär, lakgy bir adamyň faşistleriň gullugynda bolup, howply adama öwrülişi görkezilýär. «**Kiňzblad, korollaryň nesli**» romanynda jynsparaslyk, negrleriň yzarlanysy tankyt edilýär.

Sinkler Lýuis ABŞ-nyň edebiýatyna uly realist, satirik ýazyjy hökmünde girýär. Onuň eserlerinde buržuaz jemgyýetiniň durmuşy tankydy nukdaýnazardan suratlandyrylsa-da, ýazyjy bu jemgyýetde gowy, päk ýürekli adamlaryň bardygyna ynanyar.

Tornton Waýlder (1897–1975)

XX asyryň görnükli amerikan ýazyjylarynyň biri, dramaturg Tornton Niwen Waýlder Wiskonsin ştatynyň Madison şäherinde 1897-nji ýylda eneden dogulýar. Onuň kakasy diplomat bolupdyr we Hytaýda konsul bolup işläpdir. Tornton Waýlderiniň çagalyk döwri hem şol ýerde geçýär.

Hytaýdan gaýdyp gelensoňlar, Tornton Amerikanyň meşhur Ýel uniwersitetinde okaýar. Ol uniwersitetde gadymy antik edebiýatyny öwrenýär, okuwyny tamamlandan soň bolsa, mugallym bolup işleýär. Ol Birinji jahan urşy döwründe topçularyň polkunda, kenarýaka gora-gynda gulluk edýär. Ol Ikinji jahan urşunda Londonda delegasiýanyň düzüminde bolýar. Soňra Italiýada, Afrikada razwedkanyň ştabynda gulluk edýär.

Waýlderiniň ilkinji şowly, oňa meşhurlyk getiren eseri bolan «**Keramatly korol Lýudowigiň köprüsi**» (1927) atly powestiniň esasy ýordumy ýazyjy Princeton uniwersitetinde işleýän döwründe hyýaly-na gelýär. Şonda ol bir hyýaly köpri barada eser ýazmagy ýüregine düwýär, sebäbi Amerikada köpri milletiň guwanjy hasaplanýar, meselem, Nýu Ýorkuň, San-Fransiskonyň köprüleri we ş.m.

Powestiň «Megerem tötänleýindir» atly birinji bölümünde: «Günorta wagty. Anna güni, 1714-nji ýylyň 20-nji iýulynda Peruda iň owadan köpri ýykyldy we baş sany ýolagçy uçuda gaçdy¹» diýlip, şol köprüden geçip barýan baş adamyň wepat bolandygy barada habar berilýär.

Bir asyrdan gowrak öň gurlan bu köprüden her gün yüzlerçe adam geçýän eken. Bu müdimilik gurlan ýaly köpri ýykylyr diýen pikir hiç

¹ Уайлдер Т. Мост короля Людовика Святого. Мартовские иды. День восьмой. – Москва, 1983, стр. 21.

kimin kellesine-de gelmändir. Powestiň başynda bu wakanyň şaýady bolan ruhany Ýuniper ata näme sebäpden köpriniň ondan ýüzlerçe adam geçende ýykylman, diňe şol baş adama gezek gelende onuň ýumrulyp, olaryň wepat bolmagynyň tötänleýinmi ýa-da munuň hudaýyň emri bilen bolan heläkçilikdigini anyklajak bolýar. Ýuniper ata wepat bolanlary tanaýan adamlara münlerçe soraglary berip, onlarça depderi dolduryp, uly bir kitap ýazýar.

Eserde şol wepat bolan adamlaryň durmuş taryhy yzarlanylýar. Ikinji bölümde markiza donýa Mariýa de Montemaýor atly tanymal zenan barada gürrüň berilýär. Donýa Mariýanyň Klara atly ýekeje gyzy bar. Donýa Mariýa gyzyny aşa gowy görýänligi üçin onuň her bir hereketini, ädimini yzarlap, ol barada çendenaşa alada edip, öz çäksiz söýgüsi bilen ony horlaýar. Donýa Mariýa özüniň terbiyelemäge alan Pepita atly gyzy bilen Kluksambukwa şäherinden zyýaratdan gaýdyp, Lima şäherine barýarka köpri ýumrulyp, olaryň ikisi hem wepat bolýarlar.

Üçünji bölümde Manuel we Estaban atly iki sany ekiz doganlar biri-birlerine bassaşlyk edýärler. Oglanlaryň ikisi-de Kamilla Perikola atly gyzy söýýär. Bir gezek Manuel demir gyçagyna aýagyny kesdirýär. Oňa дәri-derman ýapyp, melhem edýän Esteban doganynyň ýarasyna uzyn gije melhem edip, onuň ölümüne sebäp bolýar.

Dördünji bölümde Pio daýynyň ykbaly, onuň durmuşy, ugur-tapyjylygy, kezzaplygy beýan edilýär. On ýaşynda öýünden gaçyp, dürli hilelere baş urup, dürli ýumuşlary ýerine ýetirip ýaşan Pio daýy hiç bir işden gaýtmaýar we haýsy işin gowulygy ýa-da erbetligi barada pikir etmeýär. Ahyrsoňy ol Kamilla Perikola atly aýalyň ogly don Haýmeni ýany bilen Lima şäherine alyp gidýär we ýolda olar köprüden geçip barýarkalar köpri ýykylýar.

Powestiň başinji jemleýji babynda Ýuniper ata bu adamlar barada ähli maglumatlary beýan edensoň, şol baş adamyň ýöne ýerden ölmändigini, olaryň ömrüniň hudaý tarapyndan kesgitlenendigini nygtaýar. «Eger-de hudaýyň barmagy degmese, serçäniň hem bir peri-de gaçmaz¹» diýen sözleriň üsti bilen bu pikir eseriň başynda-da aýdylyp geçilýär.

¹ Уайлдер Т. Мост короля Людовика Святого. Мартовские иды. День восьмой. – Москва, 1983, стр. 24.

Ýykylyan köpriniň ýerine täze köpri gurýarlar. Eserde gahrymanlaryň syýahata ugrap ýa-da zyýarat edip, köprüden geçmegi olaryň ruhy kämillige ymtlyşyny görkezýär. Şol köprü çenli wepat bolanlaryň her biri öz durmuşyny seljerýär we olaryň aňy açylýar. Köpri – ölüleriň we dirileriň arasyndaky söýgi. Adamlaryň aňy beýleki adamlar bilen gatnaşykda ýagtylanýar.

Ýazyjynyň pikirine görä, her bir adamyň öz häsiýeti, endikleri, kemçilikleri bolup biler. Her bir adam öz häsiýetine görä ýaşaýar, işleýär, söýýär, ýigrenýär we ahyrsoňy dünýäden gaýdýar. Adamlar ölensoň olar dirileriň kalbyndaky söýgüde ýaşaýarlar.

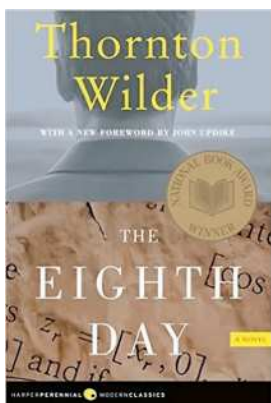
Ýnsan gatnaşyklary we durmuşyň manysy baradaky pikirlerini hem-de urşuň täsirlerini Tornton Waýlder özüniň «**Mart idasy**¹» (1948) atly romanynda beýan edýär. Bu eseri ýazyjy Mussolininiň faşistik düzgünine garşy göreşde wepat bolan rim şahyry Laura de Bozise we gözünüň körlügi zerarly ýigrimi ýyllap ýöremän ýatsa-da, adamlara akyl öwreden, şatlyk paýlan Eduard Şeldon atly dostlaryna bagyşlap ýazýar.

Romanyň wakalary Italiýada bolup geçýär. Eserde b.e. öň I asyrdaky ýaşap geçen Ýuliy Sezaryň döwri barada gürrüň gitse-de, ýazyjynyň maksady Ýuliy Sezaryň taryhyny görkezmek däl-de, eserde ähli zatda tertip, hudaýyň emri barmy ýa-da adam diňe özi hemme zady çözmeli diýen meseläni goýýar. Şol sebäpli roman allegorik häsiýete eýedir. Eserde Sezar adama diňe öz jogapkärçilik duýgusy daýanç bolup biler diýen netijä gelýär. Ol ilki bişişen döwlet işgäri hökmünde görkezilse, soňra onuň geçmişde Müsüriň «şatlyk» öýlerinde şady-horramlykda keýp çekişi görkezilýär.

Sezar özüniň garşysyna dildüwşük bardygyny bilse-de, onuň öňüni aljak bolmaýar, sebäbi onuň töweregindäki adamlar kuwwatly Rim döwletini gurmaga ýaramsyz. Sezar Tibr derýasynyň akymyny göneltmegiň usulyny tapyp, ýörite ýer gazyjy enjam bilen derýanyň akymyny giňeldýär, emma adamlar ony baryp görmäge-de ýaltanýarlar.

Şu romanyndan soňra Tornton Waýlder köp wagtlap eser ýazmaýar. Ýazyjynyň 1967-nji ýylda çykan «**Sekizinji gün**» romany

¹ Mart idasy – mart aýynyň 15-nji günü.

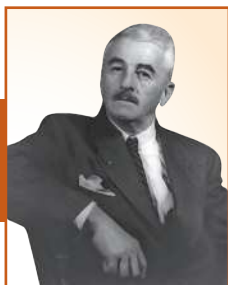

ýene-de betbagtçylykly wakadan başlanýar. 1902-nji ýylyň tomsunda Jon Barrington Eşlini Brekenrij Lansing diýen adamy öldürmek-de aýyplap, ony kazyýet seljerişine çekýärler. Işň barşynda ony günäli diýip hasap edýärler we baş gije-gündizden soň ol öldürilmäge al-nyp barylýarka ýolda gaçýar. Bu jenaýat işini «Eşliniň işi» diýip atlandyrýarlar. Bu iş baramada köp jedelli gürrüňler ýüze çykýar. Baş ýyldan soň Eşliniň günäsizdigi anyklanýar.

Hakyky jenaýatçynyň kimligi tutuş romanyň dowamynda anyklanýar. Emma bu ýazyjy üçin şeýle bir wajyp bolman, ony adalatsyz günä ýöňkelen adamyň ykbaly gyzyklan-dyrýar.

Eseriň «Sekizinji gün» diýlip atlandyrylmagy hudaýyň dünýäni ýedi günde ýaratmagy bilen baglanyşdyrýar. Eserde adam aňynyň täzelenip, täze durmuşa aýak basan «sekizinji günü» görkezilýär.

Waýlderiň öňe sürýän pikirine görä, adam ahlak kämilligine ýetmek üçin hökman bir synagdan geçmeli. Ýazyjynyň gahrymanlary betbagtlyga uçrap, oňa döz gelip, ony ýeňip geçmäge çalyşýarlar.

Wilýam Folkner
(1897–1962)

Wilýam Garrison Folkner XX asyr amerikan ýazyjylarynyň iň bir görnükli we özboluşly wekilidir. Onuň edebi mirasy on dokuz romany we ýetmişden gowrak hekaýany öz içine alýar.

Folkner 1897-nji ýylda Missisipi ştatynyň Nýu Olbeni şäherinde eneden dogulýar. Onuň ýaşlygy Missisipi ştatynyň Oksford atly kiçi-

jik şäherjiginde geçýär. Folkner garyp maşgalada kemala gelýär. Ol mekdebi gutaryp, meýletinlik bilen Kanadanyň harby-howa güýçleriniň hataryna gulluga durýar. Ol heniz fronta iberilmänkä, 1918-nji ýylda Birinji jahan urşy tamamlanýar.

Folkner uruş gutaransoň uniwersitetde okaýar. Şol döwürde ol edebiýat bilen düýpli gyzyklanýar, gazet-žurnallara tankydy makalalary ýazýar. Ol özüniň döredijilik işini şahyr hökmünde başlaýar we öz dostunyň puluna «**Mermer fawn**¹» atly poemalar ýygındysyny çap etdirýär. Şahyr bu eserler ýygındysyny fransuz şahyrlarynyň äheňinde ýazypdyr.

Folkner 1924-nji ýylda Täze Orleanda bolanynda görnükli amerikan ýazyjysy Şerwud Andersen bilen tanyşýar. Onuň kömegi bilen «**Esger sylagy**» (1926) atly ilkinji romanyny neşir etdirýär. Bu eserde agyr ýaralanyp, uruşdan watanyna dolanyp gelen esger barada lapykeçlik äheňinde gürrüň berilýär. Ýazyjy romanda Hemingueýiň, Oldingtonyň, Barbýusyň, Remarkyň eserlerinde beýan edilen «**ýitirilen nesil**²» temasyny görkezmek isleýär, emma onuň bu ugurdan tejribesi bolmansoň, eser okyjylar tarapyndan sowuk-sala garşylanýar.

Ýazyjynyň şol döwürde ýazan «**Çirkeýler**» romany hem şowly çykmaýar. Emma şonda-da ýazyjy ruhdan düşmän, çagalyk, ýaşlyk döwründe öz kalbynda galan täsirlere, ýatlamalara esaslanyp roman ýazmagy ýüregine düwýär.

Folkner 1929-njy ýylda özüniň toslap tapan Ýoknapatofa atly welaýatynyň durmuşy barada «**Sartoris**» atly romanyny döredýär. Ol bu romanyň yzysüre Ýoknapatofa diýen ýeriň adamlary barada tutuş romanlar toplumyny ýazýar. Şol ýylda çykan «**Galmagal we gapzap**» (1929) romany Folkneriň adyna uly şöhrat getirýär. Ýazyjy bu romanynyň yzy bilen «**Ybadathana**» (1931), «**Awgustdaky yşyk**» (1932), «**Awessalom, Awessalom!**» (1936), «**Ýabany palmalar**» (1939) romanlaryny we başga-da birnäçe eserleri döredýär.

¹ Fawn – rim mifologiasynda meýdanlaryň, daglaryň we tokaýlaryň, mal sürüleriniň hudaýy.

² «Ýitirilen nesil» – Birinji jahan urşuna gatnaşyp, soň durmuşdan lapykeç bolup, jemgyýetde öz ornuny tapyp bilmedik ýaşlar edebiýatda şeýle atlandyrylýar.

1920-nji ýyllarda amerikan edebiýatynda «aň akymy» täri-ni ulanylyp ýazylan romanlar döreýär. «Aň akymy» diýen jümläni amerikan psihology Wilýams Jeýms girizýär. Ol «aň akymy» adamyň özüni ynsan hökmünde duýmaklygyny we ony aýan etmekligini aňladýar» diýen pikiri öňe sürýär.

«Aň akymy» täri ulanylyp ýazylan romanlar öňki däplere eýe-rilip ýazylan realistik romanlardan tapawutlanýar. «Aň akymy» täri ýa-da usuly adamyň aňyndaky oý-pikirleri beýan edip, şol beýan edilýän hadysalaryň daşky, düýp, real sebäplerini açyp görkezmäge synanyşyk edýär. Folkneriň «**Galmagal we gazap**» romany amerikan edebiýatynda «aň akymy» usuly nukdaýnazaryndan ýazylan roman-laryň hataryna girýär. Emma bu romany doly derejede moderniz-miň «aň akymy» edebiýatyna goşmak bolmaz, çünki romanda «aň akymy» usulyna uly üns berilse-de, onda durmuşyň real hadysalary, bir maşgalanyň durmuşynyň dürli taraplary ussatlyk bilen, özboluşly usulda görkezilýär. Ýazyjy romanyň adyny Şekspiriň «Makbet» tra-gediýasynyň gahrymany Makbetiň ölümiň öň ýanynda: «Durmuş – bu bir däliniň hiç zat aňlatmaýan, galmagaldan we gazapdan doly gür-rüňidir» diýen sözlerinden alýar, ýagny eserde adamyň içinde dyňzap duran gahar-gazaby daşyna çykýar.

Romanda Kompsonlaryň maşgalasynda kemakyl Benji öz maş-galasynda näme bolup geçýändigini, özüniň ýiten aýal dogany-na näme bolandygyny biljek bolýar.

Folkner bu romanyny 1928-nji ýylyň ýazynda ýazyp başlaýar we ony alty aýda ýazyp gutarýar. Roman dört bölümden durýar. Onda Kompsonlaryň maşgalasynyň dört güni beýan edilýär. Romanyň «1928-nji ýylyň 7-nji apreli», «1910-njy ýylyň 2-nji iýuny», «1928-nji ýylyň 6-njy apreli» we «1928-nji ýylyň 8-nji apreli» diýen bölümleri-niň üçüsinde doganlar Benjamin, Kwentin we Jeýson Kompsonlaryň içki monology beýan edilýär. Iň soňky dördünji bölüm ýazyjynyň adyndan gürrüň berilýär. Bu bölümlerde gürrüň berilýän wakalar dür-li ýyllara degişli bolup, 1898-nji ýyldan başlap, 1928-nji ýyla çenli öz içine alýar.

Romanyň birinji bölümünde kemakyl Benjamin Kompsonyň otuz üç ýaşynyň dolmagy bilen baglanyşykly wakalar beýan edilýär.

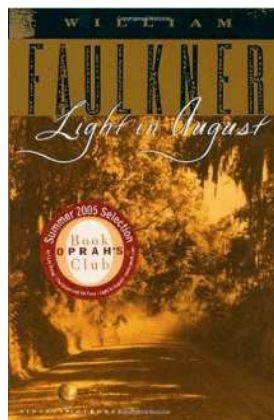
Ol 7-nji aprelde doglupdyr. Benjamin ker we lal. Onuň içki monology we onuň töweregindäki adamlaryň ol barada aýdýan sözleri onuň kemakyllygyny görkezýär. Emma Benjamin kemakyl bolsa-da, ol durmuşa düşünjek bolýar. Romanyň birinji böleginiň wakalary Benjiminiň durmuşa ýazyksyz, sada garaýşynyň üsti bilen görkezilýär.

Benjamin romanda bir wagt baý ýaşap, soň garyp düşen Amerikanyň Günorta ştatynda ýaşayan bir aristokrat maşgalanyň ruhy göýdüklige düşmeginiň simwolik keşbi hökmünde suratlandyrylýar.

Folkner romanda öň gullaryň hasabyna baý ýaşap, gulçulyk ýatyrylandan soň garyp düşen Kompsonlaryň maşgalasynyň üsti bilen öňki baý gul eýeleriniň täze buržuaz gatnaşykly durmuşda özlerini alyp baryşlaryny görkezýär.

Jemgyýetde köne we täze gatnaşyklaryň çaknyşygy Folkneriň «**Awgustdaky yşyk**» (1932) romanynda hem öz beýanyny tapýar. Bu romanda Folkner Jo Kristmasyň ykbalynyň üsti bilen jemgyýetde käbir adamlaryň aňynda entek jynsparažlyk ideýasynyň berk oturandygyny görkezýär.

Bu tema Folkneriň «**Awessalom, Awessalom!**» romanynda hem beýan edilýär. Romanyň esasy temasy Tomas Satpeniň maşgalasynyň synmagynyň, dargamagynyň taryhy bolup durýar. XIX asyryň 30-njy ýyllarynda Ýoknapatofa ştatyna göçüp baryp, Tomas Satpen baý plantatora¹ öwrülýär. Günorta we Demirgazyk ştatlarynyň arasynda raýat urşy başlananda Satpen we onuň ogullary gulçulygyň tarapdarlary bolan Günorta ştatlarynyň hatarynda söweşýärler. Emma olar söweş meýdanynda wepat bolman, öz öýlerinde, parahat durmuşda heläk bolýarlar, sebäbi olaryň aňyndaky garaýagyzlara bolan ýigrenç Satpenleriň maşgalasynyň dargamagyna, heläkçilige uçramagyna getirýär.

¹ Plantator – öz hususy ýerinde temmäki, gant palajyny, pagta ekip, gullary işledýän mülkdar.

Doganynyň ganynda negr ganynyň bardygyny bilip, bir dogany beýleki doganyny öldürýär. Maşgalanyň ýaşulusy Tomas Satpen hem aradan çykýar.

Wilýam Folkneriň döredijiliginde onuň Snoupslaryň maşgalasy baradaky trilogiýasy amerikan edebiýatynyň iň gowy romanlarynyň hataryna girýär. Bu trilogiýa «Obajyk» (1940), «Şäher» (1957), «Aýratyn öý» (1960) atly üç romandan durýar.

«Obajyk» atly romanyň başynda eseriň baş gahrymany Flem Snoupsyň maşgalasynyň Jefferson şäherinden ýigrimi mil uzaklykda ýerleşen «Fransuzyň káli» diýen obajyga gelşi we şol ýeriň baýy hem-de iň gowy ekin meýdanlaryny satyn alan altmyş ýaşly Bill Worneriň mülkünde işe durşy barada gürrüň berilýär.

Flem Snoupsyň maşgalasy garyp, olar öň başga ýerlerde işläpdirler, emma soňky işlän ýerinde Flem Snoupsyň kimdir biriniň atýatagyny otlandygy barada gürrüňler peýda bolýar. Flem Snoupsyň geçmişi garaňky, geýýän egin-eşigi hem gelşiksiz, hapa. Ol entek ýaş (otuza golaý) bolsa-da, onuň ýüz keşbi-de özüne çekiji däl. Kem-kemden onuň häsiýetiniňem öz daş keşbine laýykdygy, belkem ondanam erbetligi ýüze çykýar. Flem Bill Worneriň dükanynda ilki satyjy bolup işleýär. Ol öz kakasy Eb Snoups ýaly açgöz we pul üçin hiç bir kezzaplykdan ýüz öwürmeýän, örän ahlaksyz adam. Ol diňe pul üçin ýaşaýar. Onuň hojaýyny Bill Worneriň Ýula atly owadan gyzy biriniň aldawyna düşüp, göwreli bolanda, Flem fiziki taýdan ukypsyz bolup, hiç bir aýal maşgala öýlenmek islegi bolmasa-da, oňa öýlenýär, sebäbi Ýulanyň kakasy oňa gyzyna öýleneni üçin köp pul berýär. Şeýdip baýan Flem soň şähre göçýär.

«Şäher» romanynda Flem Snoups elektrik stansiýasyny, soň restorany satyn alýar. Köp wagt geçip-geçmänkä Flem Jefferson şäheriniň bankyna işe girýär. Bankyň prezidenti de Speýn onuň aýaly bilen söýüşýänligi üçin Flemi işe alýar.

«Aýratyn öý» romanynda Flem Snoups tutuş şäheriň, welaýatyň täsirli hojaýynyna öwrülýär. Emma pul, baýlyk, Flemi bagtly etmeýär. Ony öz dogany Mink atyp öldürýär.

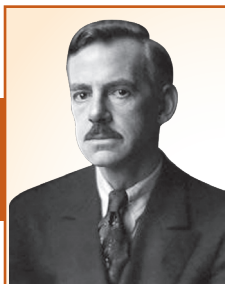
Ýazyjy Flemiň keşbiniň üsti bilen jany-teni bilen pula, baýlyga, kowalaşyp adamkärçiligini ýitiren adamy suratlandyrýar. Flem göýä

bir robot ýaly ýüreksiz, ahlaksyz adam, onuň bar maksady peýda görmek. Ol adamlara biperwaý we rehimsiz seredýär.

Wilýam Folkner öz romanlarynda «aň akymy» usulyny, dürli çeperçilik tärlerini ulanýar we realizm usulyny baýlaşdyrýar. Ýazyjy öz romanlary bilen realist, ynsanperwer, gumanist ýazyjy hökmünde uly meşhurlyk gazanýar.

Wilýam Folknere 1949-njy ýylda Nobel baýragy berilýär. Baýrak gowşuryş dabarasynda Folkner: «Men adamyň hemme zada döz gelip, ähli päsgelçiliklerden geçip, ýeňjekdigine ynanýaryn. Adam – ölümsiz, bakydyr¹» diýip, adamzada bolan uly ynamyny ýürekden syzdyryp aýdýar.

Ýujin O'Nil
(1888-1953)

Amerikan teatrynyň, dramaturgiýasynyň iň bir görnükli wekilleriniň biri Ýujin O'Nil özüniň çeper, realistik mazmunly dramalary bilen amerikan teatryny özbaşdak sungat ýoluna çykarýar.

Ýujin O'Nil 1888-nji ýylda käri boýunça aktýor bolan Jeýms O'Niliň maşgalasynda Nýu Ýorkda dogulýar. Onuň çagalygy teatr aktýorlarynyň arasynda geçipdir, şonuň üçin O'Nil teatrda görkezilýän oýunlaryň hiline, temalaryna örän belet bolupdyr. Ol orta mekdebi gutarandan soň Prinston uniwersitetine girýär, emma ýetişmeýänligi üçin okuwdan çykarylýar we soňra ol her dürli kärlerde işleýär.

Ýujin O'Nil 1909-njy ýylda öýlenýär we üç ýyl geçenden soň aýaly bilen aýrylyşýar. Şondan soň ol Günorta Amerika, Afrika, Ýewropa gidýän gämide deňizçi bolup işleýär. Ondan soňra ençeme

¹ История зарубежной литературы XX века. 1917-1945. Под ред. Проф. В.Н. Богословского, проф. З.Т. Гражданской. – Москва, 1990, стр. 273.

wagtlap sergezdançylyk edýär, içýär, näsaglaýar, lapykeç halda özüni öldürjek bolýar, ahyrsoňy ýarym ýyllap, Konnektikut ştatynyň Nýu London şäherinde inçekesel sanatoriýasynda özüni bejertmeli bolýar. Näsaglyk sebäpli mejbury ýagdaýdaky işsizlik Ýujin O’Nili öz geljegi barada pikirlenmäge mejbur edýär. Ine, şonda ol teatr üçin pýesalar ýazmagy ýüregine düwýär we professor Jorj Pirs Beýkeriň Garward uniwersitetindäki «47-nji ussahana» atly meşhur mekdebine okuwa girýär we şol ýerde dramaturgiýanyň esaslaryny öwrenýär.

Ýujin O’Nil döredijiliginiň ilkinji döwründe deňiz temasy bilen baglanyşykly dramalary ýazýar. Şol eserlerde başdan geçirmelere we azatlyga bolan isleg belent ýaňlanýar. Ýöne, ikinji tarapdan, bu pýesalarda deňiz adamy heläk edip biljek, nämälim, howply bir tebigy güýç hökmünde görkezilýär. Ony ýazyjynyň pikirine görä, diňe mert, gaýduwsyz adamlar ýeňip geçip bilýär.

Ýazyjynyň «**Anna Kristi**» atly «deňiz temaly» pýesasynyň gahrymany Kris Kristoferson özi bilen bolup geçýän islendik bir ýakymсызlygy özüne deňziň iberen belasy diýip düşünýär hem-de: «Ah sen, garry melgun! Ýene-de seniň al kakmyş hileleriň! Hudaýdan ant içýärin, seniň diýeniň bolmaz!» diýen sözler bilen deňze ýigrenç bilen ýüzlenip, ýumrugyny çeneyär.

Ýudjin O’Nil dramaturg hökmünde 1920-nji ýyllarda meşhurluk gazanýar. Onuň ilkinji adygan eserlerine «Altyn» (1921), «Anna Kristi» (1921), «Tüýlek maýmyn» (1922), «Wýazlaryň aşagyndaky söýgi» (1924), «Beýik hudaý Braun» (1926) ýaly dramalary degişlidir.

Bu ýiti, psihologik dramalarda garyp düşen, durmuşda ýeke galan we betbagtlyga uçran adamlar suratlandyrylýar. Ýazyjy gahrymanlaryň öz ýaşaýyş şertlerinden, durmuşlaryndan nägile boluşlaryny, olaryň kalbyndan gahar-gazabyň, garşylyk duýgularynyň dyňzap çykyşyny täsirli beýan edýär. Ýazyjynyň dramalarynda deňizçiler, yükçüler, ýönekeý fermerler, ýeňles zenanlar, sergezdän, öýsüz-öwzarsyz adamlar özlerine mahsus bolan «köçe dilinde» gürleşýärler. Bu bolsa wakalary hakyky durmuşdaky bolşy ýaly görkezmäge kömek edýär. Mätäçlik çekýän, ykbalyň dürli urgularyna duçar bolýan

¹ О’Нил, Юджин. Уильямс, Теннесси. Пьесы. – Москва, 1985, стр. 72.

bu ýönekeý adamlaryň ýüreklerinde ynsan gatnaşyklaryna, söýgüsine teşneligiň, islegleriň bardygy bu pýesalarda aýratyn nygtalýar.

«Anna Kristi» dramasynda kömür daşayan gäminiň kapitany Kris Kristoferson köp ýyldan soňra öz gyzy Anna Kristi bilen duşuşýar. Anna özüniň başdan geçiren hupbatlary, eden ters işleri barada dogruçylyk bilen gürrüň berende, bu ýagdaý öz gyzyny arassa perişde ýaly göz önüne getirýän kakasy we gyza aşyk bolan ýigit üçin garaşylmadyk agyr urgy bolýar. Olar ilki Annadan ýüz öwürjek bolýarlar, ýöne soň söýgi, ynsap, atalyk duýgulary üstün çykyp, gyzyň aшыgy Berk we kakasy Anna bilen ýaraşýar we özleriniň biri-birine gerekdigine düşünyärler.

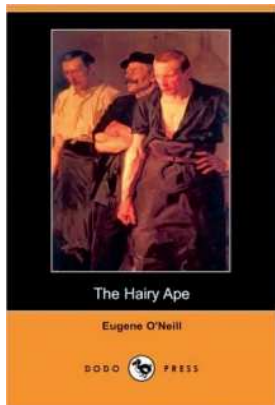
Ýujin O’Niliň meşhurlyk gazanan «**Wýazlaryň aşagyndaky söýgi**» (1924) atly dramasynda Efraim Kebot atly fermeriň maşgala durmuşy barada gürrüň berilýär. Onuň birinji aýalyndan bolan otuz dokuz ýaşly Simeon we otuz ýedi ýaşly Piter atly ogullary Kebotyň ikinji aýalyndan bolan yigrimi baş ýaşly Ebini, özlerini ençeme ýyllap fermada rehimsizlik bilen işleden kakalaryny, umuman, ösüp-ulalan öýleri bolan fermany halamaýarlar. Soňra olar gyzyl gözläp baýamak hem-de kakalarynyň zulumyndan gutulmak üçin Kaliforniýa gidýärler. Emma öz gezeginde Ebin hem kakasyny gowy görmeýär, çünki ony ejesiniň ölümüne günäkär hasaplaýar.

Dramada emläk we söýgi temasy bilelikde beýan edilýär. Ýetmiş ýaşly Kebotyň öýlenen üçünji aýaly otuz baş ýaşly Abbi Patnem hem öz gezeginde ärine wepaly däl, ol Kebotyň ogly Ebini söýýändigini subut etjek bolup, heniz bäbek bolan ogluny öldürýär.

Ýudjin O’Niliň bu pýesasynda bir maşgalanyň çäklerinde bolup geçýän wakalaryň beýan edilişinde freýdizmiň täsiri güýçli duýulýar. Jynsy duýgular, gatnaşyklar emläk, ferma eýe bolmak islegleri bilen bilelikde arassa ahlak duýgularyndan üstün çykýar. Şol bir hatarda maşgalabaşy Kebotyň bar ünsüni baýamak islegine gönükdirip, öz maşgala agzalaryny agyr zähmete sezewar etmegi bu maşgalanyň dargamagyna getirýär. Ahyrsoňy Kebotyň özi hem ýalňyzlykda, betbagt bolup galýar.

Ýazyjynyň «Tüýlek maýmyn» (1922) pýesasý

Ýujin O' Niliň «Tüýlek maýmyn» pýesasýnda «ýanki» lakamyny alyp, öz adyny tas ýadyndan çykaryberen Bob Smit atly ýaş ýigidiň ykbalý beýan edilýär. Ýanki Atlantik okeanynda ýolagçylary gatnad-

ýan uly laýner gämisinde özi ýaly beýleki işçiler bilen peje kömür atyp, gäminiň aşaky maşyn bölümünde işleýär. Olaryň işleýän ýerleri dar, pessejik, yssy bolany üçin, kömür atyjy işgärler eglip işlemeli bolýarlar. Şol sebäpli olar ýaş, daýaw ýigitler bolsalar hem, uly gorilla maýmynyna çalym edýärler. Sebäbi olaryň hemmesiniň saçlary hüžžerip durup, ýalaňaç döşleri tüýlek bolansoň, olar egilip ýöreyän ilkidurmuş adamlaryna meňzeýärler.

Ýanki ýoldaşlaryndan has daýaw, gujurly, özüne ynamly ýigit. Ol öz durmuşyny kyn, agyr hasaplamayär. Ol şeýle bolmalydyr öýdýär, çünki ol agyr işde bişişen işçi. Ol özi ýaly işçiler dünýäniň diregi, olar bolmasa gämiler hem ýöremeýär, bu işçileriň her biri beýleki gatлага degişli adamlary «bir çep eli bilen urup ýykyp bilýär¹» diýip hasap edýär. Emma onuň ýoldaşy Long bu gämidäki iş şertlerini dowzahyň ody bilen deňeýär. «Gämide 1-nji klas otaglarda syýahat edýänler bizi hakyna tutma gul etdiler²» diýip zeýrenýär. Ýanki onuň bilen razylaşmaýär we «Biz gämini ýöredýäris, biz gerekli» diýip, Longy goldamaýär. Emma bir gün işçileriň durmuşy bilen tanyş bolmaga Daglas diýen baý millioneriň, şol uly gäminiň hojaýynynyň gyzy Mildred Daglas gelýär. Ýigrimi ýaşly näzik gyz gäminiň maşyn bölümüne düşüp, Ýankini görüp, äpet maýmyny görendirin öýdüp, zähresi ýarylara gelýär we beýhuş bolup ýykylýär. Şoňa çenli özüniň kemi bardyr öýtmeýän Ýanki özüniň maýmyna meňzedilmegine, ynsan mertebesiniň kemsidilmegine gahary gelip, onuň kalbynda gahar-gazap bilen bir hatarda özüniň jemgyýetde kimdigine akyl ýe-

¹ О' Нил, Юджин, Уильямс, Теннесси, Пьесы. – Москва, 1985, стр. 107.

² Görkezilen eser, 107 sah.

tirmek, özüne kembaha garaýan jemgyýetden ar almak duýgulary möwç urýar. Ol Nýu Ýorkuň köçesinde keseki, nätanyş adamlara yrsarap, olar bilen uruşýar we polisiýa işgärleri tarapyndan ýenjilip, türmä taşlanýar. Ýanki türmeden çykandan soň, haýsydyr bir işçiler partiýasyna girjek bolýar, emma olaryň hem belli bir bitirýän işleriniň ýoklugyny görüp, olar bilenem ylalaşman ahyrsoňy haýwanat bagyna barýar.

Ýanki haýwanat bagynda kapasanyň içinde oturan ullakan gorilla¹ nebsi agyrap, ony demir gözenekden boşadanda gorilla Ýankini gujagyna gysyp, bogup öldürýär we gözenege taşlaýar.

Ýankiniň özüniň seýrek duş gelýän maýmyndygyny nygtap, ölmezinden öň aýdýan sözleri onuň jemgyýetde ýekirilip, zuluma duçar bolup, bagtly ynsan bolup bilmändigini, baý gatlagyň özüne haýwan ýaly garandygyny aňladýar.

Ýujin O'Nil bu pýesasynda ekspressionizm akymynyň tärlerini giňden ulanýar we gahrymanlar özlerine mahsus, ýönekeý işçileriň gepleşik diliniň üsti bilen öz duýgularyny, gahar-gazaplaryny güýçli, ýokary derejede, gygyryp diýen ýaly ýüze çykarýarlar.

Ýazyjynyň «**Buz satyjy gelýär**» (1946) atly dramasynda durmuşyň in pes gatlagyna degişli bolan, öýsüz-öwzarsyz adamlaryň durmuşy beýan edilýär. Pýesanyň mazmuny dört sany gahrymanyň keşpleriniň üsti bilen açylyp görkezilýär. Gije ýatylýan külbäniň eýesi Lerri bu ýatalga gelýänleriň gürrüňlerine känbir goşulmaýar. Ol diňe daş-töweregindäki bolýan zatlary synlamak bilen çäklenýär.

Ýaş ýigit Perrit we kommersant Hikki wakalara üýtgeşiklik girizýärler. Hikki adamlary, durmuşy ýigrenýär, ol dünýäni buzly beýewana öwürjek bolýar. Ol daş-töweregindäki adamlara hyýaly bir buz satyjynyň öz aýalynyň söýgüsidigi barada gürrüň bermegi gowy görýär we şeýle adam bolmasa-da, ol öz aýalyny öldürýär. Pýesanyň wakalary simwoliki häsiýetde beýan edilýär. Pýesanyň baş gahrymany Hikki adamlary duýdansyz peýleýän we ahyrsoňy olara rahatlyk berýän ölümniň keşbini alamatlandyrýar.

¹ Gorilla – maýmynyň bir görnüşi.

Bu külbä gelýän Perrit atly ýaş ýigit bir wagtlar öz ejesini polisiýa şugullap, ony tutdurypdyr. Şol sebäpli ony wyždany horlaýar we ol özüni öldürýär.

Pýesada amerikan durmuşynyň iň pes gatlagyna, girdabyna düşen «kiçi adamlaryň» durmuşy hem-de olaryň bu erbet ýaşayyş şertlerinde barha çöküp, adamkärçiliklerini ýitirip, heläk bolýandyklary görkezilýär.

Ýudjin O'Niliň uruşdan soňky döwürde ýazan **«Uzak günň gijä syýahaty» (1956)** atly iň meşhur pýesalarynyň birinde jemgyýetiň keselleriniň maşgalany hem zäherleýişi açylyp görkezilýär. Ýazyjy bu pýesada belli bir derejede öz maşgalasynyň ahwalyny beýan edýär. Göräýmäge oňat maşgalanyň (Taýronlaryň maşgalasy) kiçi ogly Edmund deňizde köp ýüzüp, öýkenini keselledýär, uly ogly Jeýms arakhor bolýar, Taýronyň aýaly Meri Kewan Taýron tirýek çekýär, kakasy zehinli, romantik aktýor, sungaty terk edip, gysganç, ýer alyp satýan işewür adama öwrülýär.

Ýujin O'Nil bu eserde maşgalanyň şeýle pajygaly ýagdaýa düşmeginiň sebäplerini maşgala agzalarynyň ruhy taýdan biri-birinden üzňeliginde, adamlaryň özbaşdaklygyndan görýär.

O'Nil Pulitser we Nobel baýraklarynyň eýesidir (1936). Onuň öz durmuşy-da elpe-şelpelikde, gowy şertlerde geçmändir. Ýazyjy 1953-nji ýylda ölmezinden birnäçe gün öň «Men myhmanhanada doguldym we myhmanhanada hem ölmeli boldum¹» diýipdir.

Ýujin O'Nil amerikan milli dramaturgiýasynyň düýbünü tutujydyr. Ýazyjynyň pýesalary amerikan dramaturgiýasynyň ösmegine uly itergi berýär. Onuň eserleri amerikan durmuşyny tankydy nukdaýnazardan beýan edip, adamlaryň ýalňyzlygyny, biri-birine keseki göz bilen seredýändiklerini, emma şonda-da her kimiň beýlekilerden ynsanperwerlige, mähirli gatnaşyklara garaşýandygyny we olaryň öz bagty üçin göreşýändiklerini görkezýär.

¹ О'Нил, Юджин. Уильямс, Теннесси. Пьесы. – Москва, 1985, стр.15

Jon Steýnbek
(1902-1968)

ABŞ-nyň edebiyatynda realizmiň ösüşinde Jon Steýnbegiň döredijiligi görnükli orun eýeleýär. Ýazyjynyň fermerleriň durmuşy barada ýazan «**Gazap salkymlary**» (1939) atly romany halkyň durmuşyny dogruçyl we çuňluk bilen görkezip, ýazyjynyň adyna dünýä derejesinde şöhrat getirýär.

Jon Steýnbek Kaliforniýa ştatynyň Salinas şäherinde 1902-nji ýylda orta gürp maşgalada eneden dogulýar. Salinas şäheri şol wagtlar oba hojalyk merkezi bolupdyr. Steinbegiň kakasy etrabyň gazaçysy, ejesi mugallym bolup işläpdir.

Jon Steýnbegiň durmuşy oba fermerleriniň, oba ýerine gelip, pasyllaýyn işleýän işgärleriň arasynda geçipdir. Şonuň üçin ol fermerleriň durmuşyny gowy bilipdir. Ejesi oňa çagalygyndan Bibliýanyň rowaýatlaryny, korol Arturyň rysarlarynyň başdan geçirmelerini, aýratynam, Salinas jülgesinde bolup geçen syrly wakalary gürrüň beripdir. Bu zatlaryň bary Jon Steýnbegiň döredijilik hyýalynyň ösmegine oňyn täsir edipdir.

Jon orta mekdepe okan döwründe öz zehini babatda deň-duşlaryndan mese-mälim saýlanypdyr. Ol 1919-njy ýylda şol döwürde gowy bilim berýän okuw mekdebi bolan Stenford uniwersitetine okuwa girýär. Ol bu uniwersitetde tä 1925-nji ýylyň ýaz aýlaryna çenli okaýar we maddy ýetmezçilik sebäpli uniwersiteti doly tamamlap bilmeýär we okuwyny taşlamaly bolýar.

Geljekki ýazyjy döredijilik bilen meşgullanmak üçin çem gelen, tötänleýin işlerde işläp, gazanç edipdir. 1930-njy ýylyň ýanwar aýynda Jon Steýnbek Kerol Henning atly gyza öýlenipdir. Şondan soň Jon Steýnbegiň ene-atasy oňa her aýda pul kömegini beripdir we oňa deňziň ýakasyndaky Pasifik Grow diýen ýerde aýratyn kottejde ýaşama-

ga rugsat edipdirler. Ol ýerde Steýnbek bar wagtyny döredijilik işine sarp edýär.

Jon Steýnbek biologiýa, psihologiýa, filosofiýa ylymlary bilen gyzyklanypdyr. Ol täze ýaşayyş ýerinde tanymal suratkeşler we ýazyjylar bilen tanşypdyr. Ýöne ol soňra aýaly bilen aýrylyşýar we 1941-nji ýylda Nýu Ýorka gidýär. Şol ýerde ol ikinji gezek öýlenýär.

1943-nji ýylda Jon Steýnbek «Nýu Ýork Gerald Tribýun» gazetiniň habarçysy bolup Angliýa gidýär. Soňra ol Demirgazyk Afrikada, Italiýada bolýar. 1943-nji ýylyň dekabry aýynda Jon Steýnbek Ýewropadan Nýu Ýorka gaýdyp gelýär we bu ýerde döredijilik bilen ymykly meşgullanýar.

Jon Steýnbeğiň adyna ilkinji gezek meşhurlyk getiren «**Altyn käse**» (1929) atly romanynda XVII asyryda ýaşap geçen Genri Morgan atly ady belli inlis deňiz garakçysynyň durmuşy barada gürrüň berilýär. Bu romanda ýazyjy garakçynyň gyzykly başdan geçirmelerini görkezjek bolman, ol deňizleriň howply apy-tupanyna öwrülen bir ýönekeý oba oglanynyň içki dünýäsini, onuň öz şahsy bähbitleri üçin edýän işleriniň jemgyýetiň kada-kanunlary bilen gapma-garşylykda amala aşýandygyny görkezýär.

Ýazyjy öz eserlerinde köplenç garyp fermerleriň durmuşyny suratlandyrýar. Onuň 1939-njy ýylda çykan «**Gazap salkymlary**» atly romany oňa hakyky ýazyjylyk şöhratyny getirýär.

Bu romany üçin ýazyjy 1940-njy ýylda ABŞ-nyň edebiýat boýunça Pulitzer baýragyna mynasyp bolýar. Romanda garyp fermer Tom Joudyň maşgalasynyň durmuşy barada gürrüň berilýär. Eserde halkyň adalatsyzlyga, deňsizlige garşy göreşi beýan edilýär.

«Gazap salkymlary» romanynda banklar we uly trestler tarapyndan ekin ýerleri satyn alnyp, ata-baba oturymly ýerlerinden kowlan ýüzlerçe oklahomaly fermerleriň bu kyn ýagdaýdan çykalga gözläp, boz toprakly Kaliforniýa ştatyna göçüşleri beýan edilýär. Uzak ýoly söküp, Kaliforniýa baransoňlar hem bu ýönekeý, zähmetkeş fermerler işsizlik, garyplyk we tebigy betbagtçylyklar bilen ýüzbe-ýüz bolýarlar. Olar bu kyn ýaşayyş şertlerinde hem öz ynsan hukuklary üçin göreşmeli bolýarlar.

Romanda Joudlaryň maşgalasynyň durmuşy şol wakalaryň merkezinde görkezilýär. Aýratynam, Tom Joudyň ejesi Ma Joud diňe bir öz maşgalasy däl, eýsem beýleki kynçylyga düşen adamlar barada-da alada edýär. Hiç bir kyn ýagdaýda müzzerilmän, ruhdan düşmän ogullary, gelni, çagalary barada alada edip, maşgalanyň kyn ýagdaýda dargap gitmezligi üçin göreşýär. Onuň ogly gaýduwsyz ýaş ýigit Tom Joud hem öz ynsan hukuklary ugrunda göreşýär we beýleki özi ýaly kyn ýagdaýa düşen adamlara kömek etmäge çalyşýar.

Bu eserde ruhany Jim Keýsi wajyp keşpleriniň biri bolup durýar. Ol tutuş fermerler obasynyň ýerlerinden kowlanyny görüp, olaryň kyn ykballaryny paýlaşmak üçin, olar bilen bile Kaliforniýa tarap uzak hem hupbatly ýola ugraýar. Öz ruhanyçylyk kârinden ýüz öwrüp, «Adamlary söýmek, hudaýy söýmekdir» diýip, «her bir adamda hudaýyň bölejigini tapyp bolar» diýen pikiri nygtaýar.

Jon Steýnbek bu eserinde diňe bir fermerleriň betbagtçylygyny görkezjek bolman, ol bu adamlaryň ýaşayyş üçin göreşini, olaryň zähmetsöýerligini, şol kyn ýagdaýlarda hem şol ýönekeý adamlaryň bir döwüm çöregini paýlaşyp, biri-birini ölümden halas edişlerini görkezýär. Açlykdan öljek bolup ýatan adamy Roza Sarona atly ýaş ene öz ene süýdünü emdirip, ony ölümden halas edýär. Adamlaryň diňe birek-birege kömek edip, kynçylyklary ýeňip geçip biljekdigi baradaky pikir tutuş romanyň mazmunyndan eriş-argaç bolup geçýär.

Jon Steýnbegiň eserlerinde hindi durmuşy, amerikanlaryň kolonial syýasatynyň netijeleri hem tankydy nukdaýnazardan görkezilýär. Onuň «**Dür dānesi**» (1947) atly powestinde bir hindi maşgalasynyň durmuşy beýan edilýär. Bu powest bir wagtlar tapylan uly dür dānesi baradaky rowaýata esaslanyp ýazylypdyr. Jon Steýnbek bu powestini özüniň syýahatlary döwründe Meksikanyň ýerli ilatyndan eşiden gürrüňleriniň esasynda döredýär. Eserde ýazyjy ýerli halkyň garyp durmuşyny, olaryň sadalygyndan peýdalanyp, aldawçy-kezzaplaryň olary aldaýyşlaryny dogruçylyk bilen beýan edýär.

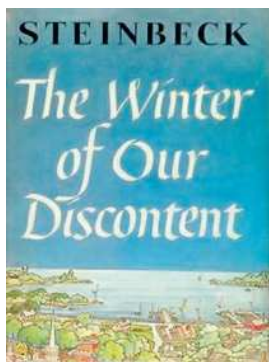
Powestde ýaş hindi ýigidi Kino, onuň aýaly Huana, olaryň kiçijik ogly Koýotito barada gürrüň berilýär. Bu maşgala deňiz kenarynda beýleki garyp hindiler ýaly balykçylyk edip, deňziň düýbünden içi dürli balykgulak tapyp, şolary satyp gün görýärler. Olaryň başga bir

gazanjy ýa-da düşewüdi ýok. Olaryň çagalaryny okatmaga ýa-da biri kesellese, ony lukmana görkezmäge-de serişdeleri ýok. Emma sonda-da olar hudaýyň berenine kanagat edip ýaşaýarlar.

Günleriň bir günü Kinonyň kiçijik ogluny içýan çakýar. Oglany ýerli lukmana görkezýärler, emma olaryň ýeterlik pullary bolmany üçin Kinony lukman kabul etmeýär. Soň Huana çagasyna dürli emler edip, äriňiň ullakan dür dänesini tapmagyny hudaýdan dileg edýär, sebäbi onuň äri Kino her gün deňziň düýbüne çümüp, dür gözleýär we tapan dür dänelerini şäherde satyp, maşgalasynyň gün-güzeranyny dolaýar.

Kinonyň aýalynyň hudaýdan eden dilegi kabul bolýar, Kino ullakan dür dänesini tapýar. Ýöne ol ony satyp baýap bilmeýär. Ony her kim aldamaga synanyşýar, talaňçylar yzyna düşüp, dür dänesini onuň elinden aljak bolýarlar, hatda Kinony öldürmäge synanyşýarlar. Şol sebäpli Kino aýalyny we çagasyny alyp obadan gaçmaly bolýar. Yzlaryndan kowup, dür dänesini ele saljak bolýan talaňçylar bilen bolan çaknyşykda Kinonyň çagasyna ok degip ölýär.

Tapylan gymmat bahaly dür dänesi Kinonyň maşgalasyna betbagtçylyk getirýär, sebäbi olary gurşap alan açgöz adamlar, tapylan baýlygy sada hindi balykçysynyň elinden aljak bolup, hiç zatdan gaýtmaýarlar, emma muňa garamazdan, Kino we onuň aýaly Huana öz bagtlary üçin gara güýçlere garşy mertlik bilen göreşýärler.

Jon Steýnbegiň «**Biziň aladamyzyň gyşy**» (1961) atly romany XX asyryň iň gowy realistik eserleriniň biridir.

Romanyň gahrymanlary «Täze Angliýanyň» Nýu Beýtaun atly kiçijik şäherjiginde ýaşaýarlar. Eserde kiçiräk dükanda satyjy bolup işleýän Iten Allen Houli, onuň wepaly aýaly Meri Houliniň durmuşy beýan edilýär.

Iten Houli bir wagt Garward uniwersitetini gutarypdyr, ýöne durmuşda dürli kynçylyklara duçar bolup, indi Marullo atly bir baý italiýalynyň dükanynda satyjy bolup işleýär. Ol muňa namys edýär, çünki onuň ata-babalary «Ajaýyp Ader» atly

ullakan kit awlaýjy gäminiň eýeleri bolupdyrlar, baý ýaşapdyrlar, hatda galtamançylyk hem edipdirler. Emma indi Iten Houli bir puka-ra durmuşda, bir italiýalynyň dükanynda satyjy bolup işleýär, onuň daş-töweregini, köçäni süpürýär. Bir tarapdan, ol öz işinden nägile bolsa-da, ikinji tarapdan, ol bu işinden mahrum bolmakdan hem gorkýar, sebäbi onuň aýaly hem-de çagalary bar.

Ine, şeýle günleriň birinde, has takygy, Gud Fraýdi¹ dini baýramçylyk günü Iten bilen bir köçede işleýän Joý Morfi atly şäher bankynyň kassiri onuň bilen gürründeş bolýar we oýun edip, ýetmiş baş sente banky talamagyň ýoluny, usulyny gürrüň berýär.

Soňra işe barýan ýerli baý, bankyň başlygy mister Beýker Itene aýalynyň puluny, alty müň baş ýüz dollary banka ýa-da bir peýdaly işe goşmagy maslahat berýär. Dükanyň eýesi Marullo bolsa Itene nädip peýda görmelidigini öwredýär.

Steýnbek bu romanda amerikan jemgyýetiniň durmuşynda adamlaryň göze görünmeýän iki topara bölünýändigini görkezýär. Iten, Marullo, Denni öz romantiki arzuwlary bilen ýaşaýarlar, emma ikinji topar Beýker, Meri ýaly keşpler diňe peýdakeşlik, telekeçilik barada pikir edýärler, olaryň ruhy dünýäsi örän garyp. Şol sebäpli romanda ýazyjy yzagalak düşüňjeleriň, harsydünýäligiň, mugt gazanç baradaky isleg-arzuwlaryň adamy jenaýata iterýändigini ynandyryjylykly beýan edýär.

Jon Steýnbek öz eserlerinde ýönekeý adamlar durmuşda nähili kynçylyklara duş gelseler-de, olaryň öz adamkärçilik sypatlaryny, wyždanlaryny ýitirmeýändiklerini we ajaýyp arzuwlar bilen ýaşaýandyklaryny gürrüň berýär.

Jon Steýnbegiň **«Kortesiň deňzi» (1941)** atly syýahat ýazgylary, **«Konserwa hatary» (1945)**, **«Azaşan awtobus» (1947)**, **«Behiştin gündogarynda» (1952)** ýaly romanlary amerikan durmuşynyň dürli taraplaryny açyp görkezýär.

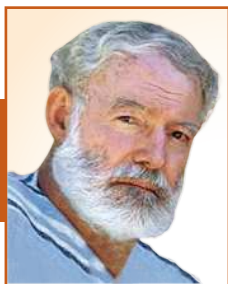
1962-nji ýylda Jon Steýnbege edebiýat boýunça Nobel baýragy berilýär.

¹ Gud Fraýdi – «Good Friday», Isa pygamberiň haja çüýlenen günü hristian dininiň mukaddes baýramlarynyň biri hasaplanýar.

Jon Steýnbegin iň gowy eserlerinde ýönekeý adamlaryň öz yn-san mertebesi, hukuklary üçin göreşini, mertlik bilen kynçylyklara döz gelişlerini we ruhdan düşmân durmuşa söýgi bilen garaýyşlaryny uly mähir bilen beýan edýär.

«Gazap salkymlary» atly romanynyň esasy gahrymanlarynyň biri bolan Tom Joudyň ejesi iň kyn pursatda-da adamlaryň ruhuny göterip: «Biz ölmeris. Halk ýaşar, ol biraz üýtgär, ýöne hemişe ýaşar.

Hatda açlyk, hatda keselçilik hem bizi alyp bilmez; kimdir biri öler, emma beýlekiler diňe has bekärler. Häzir, şu gün çydamaly¹.» diýýär.

Ernest Hemingueý
(1899-1961)

Amerikan ýazyjylarynyň içinde Ernest Hemingueýiň döredijiligi aýratyn orun eýeleýär. Onuň eserleri Amerikanyň we Ýewropanyň ýazyjylarynyň döredijiligine XX asyrdaky uly täsirini ýetirýär.

Ernest Miller Hemingueý 1899-njy ýylyň 21-nji iýulynda Çikagonyň golaýynda ýerleşen Illinoýs ştatynyň Ouk Park şäherçesinde eneden dogulýar. Onuň kakasy lukman bolupdyr, ejesi bolsa aýdym aýtmagy gowy görýär eken. Onuň çagalyk döwri gür tokaýlara gurşalan Miçigan ştatynda geçipdir. Ol 1917-nji ýylda orta mekdebi tamamlýar. Orta mekdebi gutaransoň Hemingueý birnäçe wagtlap «Kanzas Siti Star» gazetiniň habarçysy bolup işleýär.

Hemingueý on dokuz ýaşynda, 1918-nji ýylda, Birinji jahan urşy döwründe Italiýada amerikan sanitar goşunynda meýletin gulluk

¹ Джон Стейнбек. Гроздь гнева. Зима тревоги нашей. — Москва, 1987, стр. 450-451.

edýär we şol döwürde agyr ýaralanýar. Urşuň barşynda gören-eşiden zatlary Ernest Hemingueýde güýçli täsir galdyrýar.

Hemingueý uruş gutaranson gazet habarçysy hökmünde Parižde ýaşaýar. Ol bu ýerde döredijilik işi bilen düýpli meşgullanýar we Gertruda Staýn atly ýazyjy aýalyň edebiýat topary bilen tanyşýar. Parižde ýaşaýan amerikan ýazyjylary Ernest Hemingueýiň ýazyjylyk zehinine şol döwürde göz ýetirýärler.

1923-nji ýylda Ernest Hemingueýiň «**Üç hekaýa we on goş-gy**» atly ilkinji eserler ýygyndysy çapdan çykýar. Şol ýygyndynyň yzysüre ýazyjynyň «**Biziň zamanamyzda**» (1925) atly hekaýalar ýygyndysy neşir edilýär. Ol hekaýalarda ýazyjy Nik Adamsyň keşbiniň üsti bilen özüniň demirgazyk Miçiganda geçen ýaşlyk ýyllary barada gürrüň berýär, parahat durmuş sahnalaryny suratlandyrýar. Ýaş ýigit Nik Adams urşuň adamlara örän uly betbagtçylyk getirýändigine göz ýetirýär.

Ernest Hemingueý 1926-njy ýylda özüniň «**Gün hem dogýar**» atly ilkinji romanyny ýazýar. Roman «**Fiesta**»¹ diýlip hem atlandyrylypdyr. Sebäbi eseriň ikinji ýarymynyň wakalary Ispaniýanyň Pamplona şäherinde bolup geçýär. Baş gahryman Jeýkob Barns, onuň dostlary Robert Kon, Bill, Maýkl hem-de Bret Eşli Pamplona şäherinde ýedi günläp dowam edýän fiýesta baýramçylygyny görmäge gidýärler. Ol baýramçylyk esasan öküz bilen uruşýan matadorlaryň² her günki stadiondaky çykyşlary bilen baglanyşykly. Öküz bilen uruşýan batyr matadorlaryň täsin oýunlaryny görmäge Fransiýadan, Angliýadan, Ýewropanyň beýleki ýurtlaryndan syýahatçylar gelýär. Ine, şol syýahatçylaryň içinde Jeýkob Barns we onuň amerikaly dostlary hem bar. Olar esasan Parižde ýaşap, dürli gazet-žurnallar üçin işleýän žurnalistler we ýazyjylar eken.

Romanyň birinji ýarymynda wakalar Parižde, Wenada, Italiýada, Angliýada bolup geçýär. Žurnalist Jeýk Barns göräýmäge mert, durnukly, güýçli adam. Ol italýan frontunda agyr ýaralanýar we uruşdan soňra Parižde žurnalist bolup işleýär. Uruşda gören pajygaly wakalary, agyr ýaralanmagy Jeýk Barnsa ruhy taýdan agyr täsir edýär.

¹ Fiesta – ispança «baýramçylyk» diýmekligi aňladýar.

² Matador – Ispaniýada öküz bilen başa-baş söweşýän adam.

Ol urşuň ynsanyň durmuşyny zaýalap, oňa gara tagma basýandygyna göz ýetirýär we oňki möwç urýan arzuw-hyýallaryny ýitirýär, hatda özüniň bir wagt frontda ýaralanyp gospitalda¹ ýatanda tanşan, şepagat uýasy bolup işläň Bret atly zenan bilen soňky duşuşyklary-da, ony belli bir maksada gönükdirmeyär. Onuň kalbynda Brete bolan söýgi entek ýaşaýar, çünki Bret ýaş matador bilen söýgä ulaşyp, başga şähere gidip, kyn ýagdaýa düşende-de, Jeýkob Barns oňa gürrüňsiz kömege ýetişýär. Ol Breti, Bretiň hem özüni söýýändigini bilýär, ýöne eserde gahrymanlaryň özlerini alyp baryşlary keleşli ujuny ýitiren, maksatsyz adamlary ýada salýar. Olar hemişe barlarda, restoranlarda ýa-da garbanyşhanalarda iýip-içip, serhoş bolup oturýarlar. Olaryň gürrüňleri-de iýmitiň, gowrulan towugyň, içgileriň sowuklygy ýa-da olaryň hili baradaky temalardan daşlaşmaýar.

Eseriň gahrymanlary urşy ýatlamagy halamaýarlar. Çünki uruş olaryň aňyna betbagtçylykly hadysa bolup ornapdyr. Şonuň üçin Barnsýň dosty Maýklyň uruşda alan medallary barada ýatlamalary onuň şol medallara gymmatly bir sylaglar hökmünde seretmýändigini görkezýär.

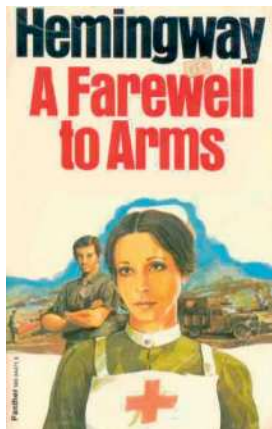
Romanda uruşdan gaýdyp gelen adamlaryň aňynda göwnü-çökgünligiň, durmuşa biperwaýlyk duýgularynyň döreýändigini görkezilýär. Çünki durmuşa belli bir maksat tutup, öz orunlaryny tap-

mak olara kyn düşýär. Şoňa görä-de, şeýle gahrymanlara, keşplere edebiýatda «**ýitirilen nesil**» diýlip at berilýär.

Ernest Hemingueý 1927-nji ýylda Amerikanyň Birleşen Ştatlaryna gaýdyp gelýär.

Ýazyjynyň ikinji uly eseri «**Ýok bol, ýarag!**» (1929) atly romanydyr. Bu eserini ýazyjy 1929-njy ýylyň ýaz aýlarynda Parižde tamamlýar.

«Men şu kitaby ýazanymdaky ýaly hiç haçan özümi şeýle bagtly duýmandym²» diýip, Ernest Hemingueý ýazýar.

¹ Gospital – harby hassahana.

² Хемингуэй Э. Собрание сочинений в четырех томах. – Москва, 1981, том 2, стр. 7.

Ýazyjynyň bu romany urşy ýazgarýan, onuň adamzada agyr betbagtçylyk getirýän hadysadygyny açyp görkezýän eserdir. Romanyň wakalary Birinji jahan urşy döwründe Italiýa-Awstriýa frontunda 1917-nji ýylda bolup geçýär. Birinji jahan urşunyň ähli pajygaly sahnalary, onuň pidalary amerikan leýtenanty Frederik Genriniň durmuşy bilen baglylykda suratlandyrylýar.

Leýtenant Genri harby sanitar bölüminde gulluk edýär we Italiýany ýüregi bilen söýýänligi üçin öz borjuna ak ýürek bilen berjaý edýär. Emma ol uruşda gören elhençlikleri, duçar bolan ýagdaýlary arkaly bu urşuň manysyzdygyna, urşuň adamlary gyrgyna berýändigine, maýyp-müjrup edýändigine göz ýetirýär. Genriniň özi hem frontda agyr ýaralanýar, top okunyň bölekleri bolsa onuň Passini atly ýoldaşynyň iki aýagyny hem eleme-deşik edýär. Ol agyr ýaradan ölýär.

Romanda urşuň ýowuz, rehimsiz sahnalary ussatlyk bilen suratlandyrylýar: «Ölüler bir gapdalda tertipli goýlupdyr. Lukmanlar ýeňlerini eginlerine çenli çermäp işleýärdiler we olar gassaplar ýaly gyzyldy. Nosilkalar¹ ýetmeýärdi. Ýaralylaryň käbiri inleýärdi, ýöne köpüsi ýuwaş ýatyrdylar²».

Bu roman diňe bir urşy paş ediji eser bolman, ol Şekspiriň «Romeo we Julýetta» atly tragediýasyndaky ýaly çuň ynsan söýgüsini hem beýan edýär. Urşuň aýyrganç, her günü dürli betbagtçylyklardan doly wakalarynyň içinde Frederik Genri Ketrin Barkli atly şepagat uýasyny tüýs ýürekden söýýär. Genri we Ketrin öz söýgüleri bilen urşuň heläkçiliginden goranyp, bagtly bolmaga synanyşýarlar. Emma ýazyjy uruş harasadynyň içinde ynsanyň bagtly bolup bilmejekdigini açyp görkezýär. Ketriniň çagasy öli dogulýar we çaga doglandan soň Ketrin aradan çykýar. Ketriniň ölümüne gönüden-göni uruş sebäp bolmasa-da, okyjy onuň ölümünün düýp sebäbiniň urşuň agyr şertleriniň netijesidigini görýär. Şeýlelikde, Frederik Genriniň ýaragyny taşlap, urşy ret edip, Şweýsariýa gitmek we Ketrin bilen bagtly ýaşamak baradaky arzuwy puja çykýar.

¹ Nosilka – iki sany uzyn taýaga brezent ýa-da mata çekilip, ýaralylary, näsaglary götermek üçin ulanylýan enjam.

² Хемингуэй Э. Собрание сочинений в четырех томах. – Москва, 1981, том 2, стр. 52.

Ernest Hemingueýiň bu romany urşuň wagşyýana zatdygyny, ynsany, ynsan durmuşyny harlaýan, ýok edýän gara tüweleý ýaly bir hadysadygyny görkezýär.

«Ýok bol, ýarag!» atly roman ýazyjynyň öz durmuşy bilen hem gönüden-göni baglanyşyklydyr. Sebäbi Hemingueý Birinji jahan urşy döwründe sanitar batalýonynda gulluk edip, ýaralanýar we soňra alty aýlap harby hassahanada ýatmaly bolýar. Ýazyjy bu eserinde özüniň uruşda gören-eşiden zatlaryna esaslanýar.

Ernest Hemingueýiň «Öýleden soňky ölüm» (1932), «Ýeňiji hiç zat almaýar» (1933), «Afrikanyň ýaşyl baýyrlary» (1935) atly eserleri we hekaýalar toplумы ynsan durmuşynyň dürli taraplaryny açyp görkezýär. Ýazyjynyň eserlerinde wakalar, gahrymanlar turuwbaşdan haýsydyr bir filosofik ideýadan, haýsydyr bir syýasy ýörelgeden ugur alnyp beýan edilmeýär. Ýazyjy mümkingadar hiç bir tarapyň pikirine uýman, ähli zady ýönekeý adamkärçilik kanunlary bilen ölçeýär. Ikinjiden, Hemingueý öz gahrymanlary barada köp gürrüň berip oturman, olary durmuşda bolşy ýaly görkezýär. Şoňa görä-de, gahrymanyň durmuşynda bolup geçýän, birbada göräýmäge ujypsyzja zatlary, nahar iýşi, howa ýagdaýy we gaýry zatlar baradaky gürrüňleri gepleşik diline mahsus sözlerde, gysga jümlelerde berilmegi wakalary, gahrymanlary okyja has aýdyň we duýarlykly görkezmäge kömek edýär.

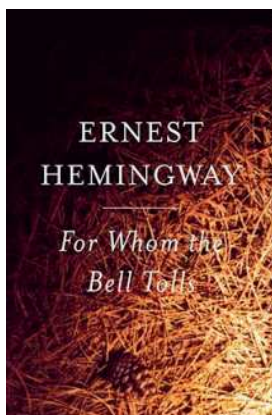
Ernest Hemingueý Floridada ýaşan döwründe «**Almak we ýitirmek**» (1937) atly romanyny ýazýar. Bu romanda ýazyjy Garri Morganyň keşbiniň üsti bilen adamyň näme üçin kanuny inkär edip, jenaýatyň ýoluna düşüşini suratlandyrýar. Ýazyjynyň pikirine görä, Garri Morganyň pajygaly ykbaly jemgyýetdäki durmuş şertlerinden gelip çykýar. Şeýle-de ýazyjy eseriň soňunda adamyň ýekelikde hiç bir maksada ýetip bilmeýändigini, bagtly bolmagy başarmaýandygyny ölüm ýassygynda ýatan Garri Morganyň «Barybir adam ýekelikde hiç zat edip bilmeýär» diýen sözleri bilen aýdýar.

Ernest Hemingueýiň işeňňir we wakalara baý durmuşy onuň döredijiligi bilen berk baglanyşykly bolupdyr.

1937-nji ýylda faşizmiň birleşen güýçleri Ispaniýa çozanda, Hemingueý meýletinlik bilen Ispaniýa gidýär we faşizmiň bet pygyllaryny, jenaýatçylykly urşuny näletläp, «Ispan topragy» (1938),

«Ispan esgeri» (1938), «Madridli sürüjiler» (1938) atly we başga-da birnäçe eserleri, makalalary ýazýar.

Ýazyjynyň Ispaniýadaky raýatlyk urşuna bagyşlap ýazan iň uly eseri **«Kim üçin jaň kakylýar» (1940)** atly romanydyr. Roman-da amerikaly Robert Jordan ispan halkynyň tarapynda faşistlere garşy göreşýär. Eserde ispan halkynyň faşizme garşy gahrymançylykly göreşi ýönekeý, emma täsirli çeperçilik serişdeleri bilen suratlandyrylýar.

Romanda Ispaniýada bolup geçen raýatlyk urşy¹ döwründäki wakalar suratlandyrylýar. Respublikanyň goşunlarynyň generaly Golts duşman goşunlarynyň geçjek köprüsini ýarmak üçin amerikaly mugallym Robert Jordany duşmanyň tylynda faşistlere garşy göreşýän partizanlaryň ýanyna iberyär. Robert Jordan şol tabşyrygy ýerine ýetirmek üçin dagda hereket edýän partizanlaryň arasynda üç gün bolýar.

Garry Anselmo, sygan aýal Pilar, El Sordo ýaly mert, batyr partizanlar janlaryny gaýgyрман Robert Jordana bu howply we jogapkärli tabşyrygy ýerine ýetirmäge kömek edýärler.

Anselmo adam öldürmek günä diýip hasap edýär, emma ol yn-sanlara jebir-sütem, betbagtçylyk getirýän faşistlere garşy ikerjiňlen-män göreşýär. Ol adamlary terbiýelemek üçin olary işletmeli, adam zähmet çekip ýaşamak üçin doglandyr diýip hasap edýär.

Robert Jordan partizanlaryň arasynda Mariýa atly gyz bilen tanyşýar we ony jany-teni bilen söýýär. Ol oňa öýlenip, Amerikada, öz watanynda, Aýdaho ýa-da Montano ştatynda onuň bilen bile durmuş gurmaýy arzuw edýär. Ol ýaşasýşyň ajaýypdygyna, emma köpri-ni ýaryp, buýrugy ýerine ýetirmegini hem örän howpludygyna gowy düşüňýär. Şonuň üçin Robert Jordan ýaşasýşyň şu gününüň, her bir pur-

¹ Ispaniýada raýatlyk urşy – 1936-njy ýylda Ispaniýada faşistleriň pitnesi, goz-galaňy turýar we şol ýylda oňa garşy ispan halkynyň göreşi başlanýar. 1939-njy ýylda respublikanyň goşunlary ýeňilýär we ýurt harby faşistik häkimiýetiň eline geçýär.

satynyň adamyň gymmatly ömrüni düzyändigini nygtaýar. Ol «uruş» sözünü ýigrenýär. Ol ispan halkynyň azatlygy ugrunda göreşýän respublikanyň goşunynyň generalynyň tabşyrygyny meýletinlik bilen ýerine ýetirip, gahrymanlarça wepat bolýar. Çünki eserde ýazyjynyň öňe sürýän pikirine görä, bir ýerde azatlygy ýitirmek, onuň başga ýerde-de ýitmegine getirýär. Sebäbi romanyň başynda: «Ada ýaly ýeke ýaşayan adam ýokdur, aýratyn alanynda her bir adam Materigiň, Gury Ýeriň bölegidir: eger-de Tolkun kenarda ýerleşen Gaýany deňze ýuwup äkitse, Ýewropa kiçeler, şeýle-de tolkun dagyň bir gyrasyny, Burnuny ýuwup äkitse, ýa-da seniň Dostuň Galasyny ýyksa, her bir adamyň ölümi meni-de kiçeldýär, sebäbi men bütin Adamzadyň bölegidirin. Şol sebäpli sen «Kim üçin jaň kakylýar¹?» diýip sorama: Seniň üçin jaň kakylýandy²» diýip, eseriň epigrafy hökmünde inlis ýazyjysy Jon Donnuň (1573-1631) sözlerini getirýär.

Romanda Pilar, Mariýa ýaly aýal-gyzlaryň hiç hili howpdan gorkman, erkekler bilen bir hatarda kynçylyklara döz gelip, halkyň azatlygy ugrunda göreşýändigini çeper suratlandyrylýar. Robert Jordanyň harby tabşyrygy ak ýürekden berjaý edip wepat bolmagy bolsa, ispan halkynyň azatlygy üçin göreşen adamlaryň bu uruşda ýeňlişe sezewar bolsalar-da, jan aýaman gahrymanlarça göreşendikleriniň parlak nyşanyna öwrülýär.

Ernest Hemingueý ömrüniň aglaba bölegini diýen ýaly urşa, faşizme garşy göreşe sarp edipdir diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Birinji jahan urşuny näletläp ýazan «Ýok bol, ýarag!» romanynyň sözbaşysynda «...dünyäde hemişe diýen ýaly uruş gidýär, şonuň üçin ölüm getiriji, hapa jenaýat bolan urşa ýazyjy hiç haçan biperwaý seredip durup bilmez³» diýip ýazyşy ýaly, ýazyjy Ikinji jahan urşy döwründe-de faşizme garşy göreşe işeňňir gatnaşýar we öz goşandyny goşýar. Ol Kubada ABŞ-nyň kontrrazwedka bölümünde, faşist-

¹ Jaň kakylmak – adatça gadymy döwürlerde, orta asyrlarda obalarda ýa-da şäherlerde betbagtçylyk ýüze çykanda adamlary kömege çagyryp jaň kakylpdyr.

² Эрнест Хемингуэй. Прощай оружие ! По ком звонит колокол. – Ташкент, Узбекистан, 1989, стр. 222.

³ Хемингуэй Э. Собрание сочинений в четырех томах. – Москва, 1981, том 2, стр. 9.

leriň ol ýere aralaşan suwasty gämilerine garşy göreş alyp barýar. 1944–1945-nji ýyllarda bolsa Angliýa baryp, faşizme garşy göreşýän soýuzdaşlaryň Fransiýanyň kenarynda düşüren ägirt uly goşun bölümleriniň hereketlerine, ýagny «ikinji frontuň» söweşlerine gatnaşýar. Şol söweşlere ýazyjynyň ogullary-da gatnaşypdyr. Şol döwürde ol nemes faşistlerine garşy göreşýän partizanlaryň arasynda hem bolýar.

Ernest Hemingueýiň durmuş wakalaryna şeýle işeňňir gatnaşmagy, hemişe ýagşylygyň tarapynda durup, ýamanlyga garşy göreşmegi onuň ynsanperwer ideýalara ýugrulan eserlerinde hem öçmejek yz galdyryar.

Ýazyjy 1951-1952-nji ýyllarynda Kuba respublikasynda ýaşan ýyllarynda özüniň uly meşhurlyga eýe bolan «**Goja we deňiz**» (1952) atly powestini ýazýar. Bu eseri üçin ýazyjy 1953-nji ýylda Pulitzer baýragyna we 1954-nji ýylda Nobel baýragyna mynasyp bolýar.

Ernest Hemingueý 1961-nji ýylyň 2-nji iýulynda Aýdaho ştatynyň Ketçem şäherjiginde aw tüpeňiniň tötänden göçmegi zerarly ýaralanyp, aradan çykýar.

1945-2000-nji ÝYLLARYŇ DAŞARY ÝURT EDEBIÝATY

Giriş

1945-nji ýyldan soňra dünýäde uly özgerişler bolup geçýär. Sowet Soýuzynyň uruşda ýeňmegi bilen, Ýewropada birnäçe ýurtlar halk-demokratik döwletlerini gurýarlar. Öňki soýuzdaş bolan ABŞ, Angliýa ýaly döwletler SSSR-e garşy «sowuk uruş» syýasatyny¹ alyp barýarlar, bu döwletler biri-birine garşy güýçli ýaraglary, raketalary gezäp goýýarlar, gazet-žurnallaryň, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üsti bilen ruhy taýdan ýiti göreş alyp barýarlar. Bu göreş

¹ «Sowuk uruş» syýasaty – döwletleriň parahatçylykly döwürde biri-birine garşy alyp barýan duşmançylykly syýasaty.

edebiyata hem öz täsirini ýetirýär. Aziýada we Afrikada köp ýurtlar kolonial agalyga garşy göreşýärler.

Günbatar Ýewropa ýurtlarynda «adam maddy üpjünçilige aýratyn orun bermeli, ol köpräk özüne sarp etmeli, ýagny gazanmaly, lezzet bilen ýaşamaly» diýlen ýörelge öňe sürülýär. Bir söz bilen aýdylanda, Günbatar Ýewropada, ABŞ-da «sarp ediji jemgyýetiň» durmuşynyň ähli gözelligi, artykmaçlygy, olaryň doklugy, baýlygy, lezzetleriň görnüşleri, umuman şeýle sarp ediji jemgyýetiň artykmaçlyklary kinofilmlerde, edebiyatda wasp edilýär. Şeýlelikde, «köpçülik edebiyaty», «köpçülik medeniýeti» diýlen düşüňjeler döwlet syýasatynyň bir bölegine öwürülýär, ýagny adamlar, ýaşlar diňe özi üçin ýaşamaly, şu gün gazanmaly, şu gün sarp etmeli, lezzet almaly, jemgyýetiň meseleleri üçin kelle döwüp oturmaly däl. Jemgyýetiň meselelerine, syýasata goşulmagyň derkar dældigi, edebiyatyň, sungatyň bu meselelere biperwaý, bitarap nukdaýnazardan seretmelidigi baradaky ideýalar edebiyatda-da ýaýraýar. Emma muňa garamazdan, öňdebaryjy, ynsanperwer ýazyjy-şahyrlar adamzadyň taryhyna aýylganç wakalar bilen giren urşuň sebäplerini görkezip, onuň köklerini yzarlap, dogruçyl, realistik, ynsanperwer eserleri döredýärler. Şol sebäpli Ikinji jahan urşunda faşizme garşy alnyp barylan göreşler, urşuň barşynda adamzada garşy edilen jenaýatlar uruşdan soňky döwürüň edebiyatynda uly yz galdyrýar. Ikinjiden, uruşdan soňky döwürde 1950-1960-njy ýyllarda kapitalistik döwletlerde maddy durmuş gowulaşýar, ýöne şol bir halatda jemgyýetiň içki gapma-garşylyklary ösýär. Bir tarapdan, sosialistik döwletleriň döremegi, ikinji tarapdan baý kapitalistik döwletleriň öz koloniýalaryndan mahrum bolmagy, mugt çig maldan, emläkden aýrylmagy, ýazyjylaryň hem iki topara, kähallatlarda birnäçe toparlara bölünmegine getirýär. Beýle bölünşik metbugatda dowam edýän syýasy göreşiň netijesinde ýüze çykýar.

Şu döwürde modernizm akymlary, ekzistenstalizm (Kafka, Sartr, Kamýu) kapitalistik düzgüniň esasy ideologiýasyny düzýär, pessimizmi döredýär. Adam jemgyýetde gorky bilen ýaşaýar. Ol Frans Kafkanyň (1883-1924) görkezişi ýaly «býurokratik galany» alyp bilenok. Şol «galanyň» durmuşy bulam-bujarlykdan, azgynçylykdan doly hem-de adamlar biri-birinden üzňe, olar ýekelikde ýaşaýarlar,

ýöne hiç kim olaryň diýýän zatlaryny diňlemeýär. Adamlar daşky, olary gurşaýan dünýäniň ýesiri, adam Kafkanyň görkezişine görä, «awçydan gaçýan haýwana meňzeyär», ol «döwletini hiç kimi eşitmeýän we kabul etmeýän bir býurokratik zatdygyny» özüniň «Gala» (1921-1922), «Derňew» (1914-1915) atly romanlarynda görkezýär. Onuň romanynda adam Kanunyň gapysynda ölýär.

Kafkanyň ideýalary uruşdan soňky döwürde-de ýaşamagyny dowam edýär, «köpçülik edebiýaty, medeniýeti» diýilen akym bilen birlikde hakyky ynsanperwer, gumanistik edebiýata garşy durýar ýa-da ony inkär edýär. Şol bir halatda dürli akymlar ýüze çykyp, edebiýatda täze durmuşy görkezmegiň täze usullaryny, tärlerini tapmak meýilleri döreýär. Ahyrzaman temasy, geljekde bolup geçjek betbagtçylyklar, uruşlar ençeme eserleriň ýörgünli temasyňa öwrülýär. Ylmyň gazananlaryna garşy çykýan ýazyjylar, ylmyň adamzat jemgyýetine garşy durýandygyny, onuň ahyrsoňy dünýäni atom, wodorod bombasy bilen ýok etjekdigi barada duýduryşlar berýärler.

Ine, şeýle ýagdaýda realizm akymyna degişli ýazyjylaryň döredijiligi hem her dürli täzeçillik akymlarynyň täsirine düşýär. Realistik eserlerde mifologik temalar beýan edilýär ýa-da durmuş wakalarynyň beýan edilişi tertipsiz, özara baglanyşyksyz suratlandyrylýar ýa-da wakalar wagtal-wagtal gaýtalanyp durýar. Meselem, kolumbiýaly ýazyjy **Gabriel Garsiýa Markesiň (1927-2014) «Ýalňyzlygyň ýüz ýyly» (1967)** romanynda wakalar her günki real durmuşy anyk, real görkezmek bilen bir hatarda, aýratyn gahrymanlaryň durmuşy jadyly erteki ýaly beýan edilýär. Bu akyma «**jadyly realizm**» diýip at berýärler. Onuň üstesine-de, birentek ýazyjylar freýdizmiň, ekzistensializmiň ýa-da «antiroman» akymlarynyň täsirine düşýärler.

Edebiýatda «gaharlanan ýaşlaryň», «işçi ýazyjylaryň» eserleri döreýär. Olar durmuşyň dürli meselelerine garşylyk bildirýärler, ýöne bu gahrymanlar çylşyrymly meseleleri nädip çözmelidigini bilmän, ahyrsoňy ýene-de öňki buržuaz peýdakeşligine gaýdyp barýarlar.

Realistik edebiýatda-da öňki pul gazanmak we jemgyýetde ýokary wezipä kowalaşmak temalary döw boýunça beýan edilýär, ýöne şol tema bilen baglanyşykly ähli gapma-garşylyklar hem görkezilýär.

Jemgyýetde «köpçülik medeniýeti» uly güýje öwrülýär. Her hili pes derejedäki çeper eserler mahabatlandyrylyp, owadan görnüşde çap edilip, uly möçberlerde satylýar. Baý buržuazıýanyň dolandyryjy wekilleri adamlary ýöntem ruhy we maddy islegleriň çäklerinde, umuman, «ideýasyzlyk» derejesinde saklamaga çalyşýarlar. Jemgyýetiň, durmuşyň meselelerini tehniki progress, kompýuterler çözer diýen pikirleri ýaýradýarlar we milliligiň gerek dälidini nygtaýarlar, ýagny bütin dünýä, Günbatar ýurtlarynyň, ABŞ-nyň ýaşayyş ölçeglerine iru-giç geçer diýen pikirleri öňe sürýärler. Şonuň üçin **«globallaşma»** ideýasy öňe sürülýär, ýagny pully adamlar halkara kapitaly birikdirip dünýä bazarlaryny bölüşýärler.

Elbetde, dünýä edebiýatynyň häzirki zaman ösüşinde ýüze çykan bu hadysalar, akymlar dünýä edebiýatynyň birmenşeş dälidini görkezýär.

XX asyrda dünýäniň köp döwletleri özbaşdaklyk alyp, ol ýurtlaryň edebiýatlary öz milli däplerini dowam etdirip, täze ösüş ýoluna düşdüler. XXI asyrda dünýäniň ähli döwletleri indi adamzadyň önünde duran syýasy, ykdysady, gumanitar, ekologiki meseleleri bileleşip, parahatçylykly, dostlukly gatnaşyklaryň üsti bilen çözmäge ymtylýar. Bu özgerişler bolsa öz gezeginde edebiýata täsirini ýetirýär.

FRANSUZ EDEBIÝATY (1945–2000)

Žan-Pol Sartr
(1905–1980)

Žan-Pol Sartr fransuz edebiýatynda ekzistensializm akymyny esaslandyryjylaryň biridir, ýöne onuň eserleri hemişe bu filosofiki garaýyşlara laýyk gelmeýär. Onuň eserlerinde faşizme garşy göreş, yn-

sanperwerlik ideýalary güýçli ýaňlanýar. Bir tarapdan bütin döredijilik ýolunda Sartr ekzistensializm filosofiýasynyň tarapdary bolsa-da, ikinji tarapdan, ol hemişe imperialistik häsiýetli uruşlara garşy çykyş edýär.

Sartr 1905-nji ýylda Parižde dogulýar. Ol şol ýerde-de okap bilim alýar. Sartryň kakasy ir aradan çykýar we ony esasan ejesi, babasydyr mamasy terbiýeleýär.

Sartryň maşgalasynda köp okapdyrlar. Ýazyjy özüniň «**Sözler**» (1963) atly kitabynda çagalyk döwründe okan kitaplary barada söz açyp, «Men öz durmuşymy kitaplaryň içinde başladym, megerem, meniň ömrümem kitaplaryň içinde geçer¹» diýip ýazýar. Ol Wolteriniň, Russonyň, Baýronyň, Wiktor Gyugonyň, Gyoteniň, Mopassanyň, Aristofanyň, Rableniň, Floberiniň we başga-da köp ýazyjy-şahyrlaryň, filosoflaryň eserlerini okapdyr. Bu eserleriň özüne ýetiren täsirleri barada ol öz durmuşyny beýan edýän «Sözler» atly powestinde gyzykly gürrüň berýär.

Sartr dokuz ýaşyndan başlap çeper eser ýazmaga synanyşyp ugrapdyr. Sartryň ejesi oglunyň ýazyjy bolmagyndan howatyr edipdir. Çünki ol onuň soňra işsiz galyp, hor-homsy bolaryndan, garyp galaryndan gorkupdyr.

Sartryň babasy şahyr Pol Werleniň goşgularyny gowy görüpdür, ýöne şol şahyry bir gezek 1894-nji ýylda «doňuz ýaly serhoş» ýagdaýda görendigi üçin, agtygynyň ýazyjy bolmagyny onçakly oňlamandyr. Emma muňa garamazdan, Sartr ýazyjy bolmagy berk ýüregine düwýär we öz eserleri bilen «adamzady dürli howplardan goramagy» öz önünde maksat edip goýýar.

1930-njy ýyllarda Sartr faşistleriň Ispaniýa garşy göreşini ýazgarýar, faşizme garşy göreşýär, olara ýesir düşüp, soň ýesirlikden gaçar we Gaýtawul beriş hereketine goşulýar. Şol sebäpli faşistler Sartry öldürmäge hem synanyşýarlar. Ýöne Sartr zuluma, faşizme garşy göreşden el çekmeýär. Ol jemgyýetde adamyň orny, onuň durmuşy, adamzat jemgyýeti barada köp pikirlenip, oýlanyp, öz romanlarynda, pýesalarynda, hekaýalarynda adamyň azatlygy barada ekzistensializm filosofiýanyň pikirlerini aýdýar. Onuň pikirine görä, adamlar

¹ Жан-Поль Сартр. Слова. – Москва, 1965, стр. 43.

azat, ýöne olar öz azatlygyny boýun almakdan gorkýarlar, sebäbi olar özleriniň edýän işleriniň jogapkärçiliginden gorkýarlar.

Sartryň ilkinji meşhurlyk gazanan «**Ýürekbulançlyk**» (1938) romanynda we «**Diwar**» (1939) atly nowellalar ýygynynda ekzistensializm filosofiýanyň häsiýetli alamatlary görünýär. Biri-birine meňzemeýän bu eserlerde Sartr öz gahrymanlarynyň hereketlerine, işlerine «gatyşmaýanlygyny», olaryň öz erkine hereket edýändigini nygtap suratlandyrýar.

«**Ýürekbulançlyk**» romany entek timarlanmadyk, garalama gündelik hökmünde ýazylypdyr. Eserde belli bir taryhy waka ýa-da durmuş şertleri anyklyk bilen suratlandyrylmaýar, eseriň mazmuny esasan gahrymanlaryň içki monologlarynyň üsti bilen açylyp görkezilýär.

«**Ýürekbulançlyk**» romanynyň baş gahrymany Antuan Rokanten ýokary intellektli, akyllý we medeniýetli keşp hökmünde suratlandyrylýar. Ol romanyň başynda taryhy, gadymyýetiň resminamalaryny öwrenýär. Kem-kemden Antuan Rokantene hemme adamlar bolgusyz, gödek görnüp başlaýar. Netijede, bu «bolgusyz, bihaýa» adamlaryň taryhyny öwrenmek oňa manysyz iş bolup görünýär.

Antuan özüniň alyp baran ylmy işleriniň esasynda «dünýäniň durmuşy, ýaşagy tertipsiz, bulam-bujar, manysyz bolup geçýär, adamzadyň taryhy hem hiç hili yzygiderli kadasyz ösüpdür» diýen netijä gelýär.

Bir gezek Rokanten deňziň gyrasynda bir owadan daşy eline alýar. Ýöne ol daşyň ýerde ýatan şepbeşik hapa ýelmeşen aşak tarapy onuň elini hapalaýar. Ine, şol daş Rokantene her bir adamyň bolşuny görkezýän alamat bolup görünýär. Onuň pikiriçe, her bir adam nähili gowy görünse-de, onuň gizlin ýatan içki oý-pikirleri hapa, ýürekbulanç. Şeýdip Rokanteni gurşap alan ähli janly we jansyz zatlar onuň ýüregini bulaýar. Ýazyjynyň pikirine görä, ýürekbulançlyk hemme ýerde bar.

Sartryň **«Diwar» (1939)** atly nowellasynda syýasy tema beýan edilýär. Nowellanyň wakasy Ispaniýadaky raýatlyk urşy döwründe bolup geçýär. Faşizme garşy göreşýän halkara güýçleriň Tom, Huan, Pablo Ibiýetta atly esgerleri faşistleriň eline düşýär. Emma olaryň ýoldaşlaryna gaçmak başardýar. Faşistler ölüm jezasyna höküm edilen bu üç esgere gözläp tapyp bilmän ýören respublikaçylarynyň bolýan ýerini aýtdyrjak bolýarlar, eger-de olar dönüklük edip, onuň gaçybatalgasyny aýtsalar, onda olar ölümden halas boljaklar, emma ýesirler hiç zat aýtman dymýarlar. Şonda Pablo Ibiýetta (hekaýanyň wakalaryny gürrüň beriji) faşistleri oýnamak niýeti bilen, şol watançynyň gizlenen ýeri diýip, ters ugry salgy berýär. Ol Ramon Gris atly watançynyň gonamçylykda gizlenýändigini aýdýar. Muny barlamaga giden faşistler tötänleýin gonamçylykda gizlenen Ramon Grisi ele salýarlar. Onuň tutulanyny eşidip, Ibiýetta: «Men durman gülüp başladym, tä gözüm ýaşaryança güldüm» diýýär. Sebäbi ekzistensializm filosofiasyna görä, durmuş tötänleýin wakalardan düzülen, olarda hiç hili kanunalaýyk, yzygiderlilik, tertip ýok.

Ekzistensializm ruhunda ýazylan bu eserde Ibiýetta öz ýoldaşlarynyň ölümüne hem biperwaý seredýär. Faşistler onuň ýoldaşy Huany diwara söýäp atanlarynda, ol: «Bu oglany näme üçin atýarlar, oňa rehimdarlyk edäýmeli eken» diýýär-de, soňra hem «Rehimdarlyk meniň aňrymy bäräk getirýär» diýip aýdýar.

Ekzistensializm ideýalaryna ýugrulan bu eserde ýazyjy faşistleriň ok sarp etmejek bolup, Ispaniýada adamlary daş düşselen köçede ýatyryp, tanka basdyryp, rehimsizlik bilen öldürişlerini, jezalandyrylanlaryň ölmän, uzak wagtlap inleşip ýatyşlaryny dogruçyl suratlandyrýar.

Nowellada tutulan adamlary diwaryň ýanynda atyp öldürýärler, şol sebäpli nowella «Diwar» diýlip atlandyrylýar.

Satr özünüň **«Siňekler» (1943)** atly pýesasynda Orest baradaky gadymy grek mifini ulanypdyr. Wakalar Argos atly grek şäherinde bolup geçýär. Orest kakasy Agamemnony öldüren zalym Egisfi öldürýär, sebäbi Argos şäherinde öldürilen köp sanly adamlaryň ganly jesetlerine gap-gara siňekler topbak-topbak gonup, şäherde porsy howadan ýaña dem alar ýaly bolmandyr. Ähli jaýlaryň, öýleriň pen-

jirelerini petikläp ýapypdyrlar. Orest şäheri şu ýagdaýa getiren Egisfi öldürenen soň howa tämizlenýär, eýmenç gara siňekler şäherden uçup gidýärler.

Sartryň bu pýesasy Fransiýany nemes faşistleri eýelän döwründe görkezilipdir. Oýna tomaşa eden watançylar eseriň ar alyş ideýasyna derrew düşünpdirler. Ýazyjy eserde allegorik şekilde gaýtawul beriş hereketiniň faşistlerden ar alyş ideýasyny beýan edipdir.

Gaýtawul beriş hereketiniň gahrymançylygy, halkara antifaşistik güýçleriň gitlerçi Germaniýany ýeňlişe sezewar etmegi Sartryň dünýägaraýşyny üýtgedýär. Ýazyjy özüniň «**Azatlygyň ýollary**» (1945-1949) atly roman-trilogiýasynda realizm usulyna ýüzlenýär.

Trilogiýa «**Kämillik ýaşı**», «**Möhleti yza çekmek**», «**Ölen ruh**» atly üç romandan durýar. Bu eserde ýazyjy Gaýtawul beriş hereketiniň göreşini tertipsiz görnüşde suratlandyrýar. Wakalar Fransiýada we beýleki Ýewropa ýurtlarynda bolup geçýär.

Ýazyjy «**Azatlygyň ýollary**» atly romanynda Matýe Delarýu atly fransuz intelligentiniň, liseý mugallymynyň durmuşynyň gysga bir bölegini janlandyrýar. Onuň ýaşasýşy, durmuşy gapma-garşylykdan doly.

Matýe Delarýunyň päk isleg-arzuwlary bar, ýöne ol olary amala aşyrjak bolmaýar. Söýmeýän aýaly bilen ýaşaýar, emma onuň bilen aýrylyşyp hem bilmeýär. Ispan rewolýusiýasyna duýgudaşlyk bildirýär, Kommunistik partiýanyň hataryna girmek islegi bar, ýöne haýsydyr bir duýgular ony bu hereketlerden saklaýar. Bu ýaýdanjaňlyk bolsa gahrymana köp ruhy ezyetleri çekdirýär.

Romanda birbada wakalar süýndürilip, köp zatlar jikme-jik beýan edilýän ýaly görünse-de, ýazyjy bar ünsüni gahrymanlaryň içki oý-pikirlerini açyp görkezmäge gönükdirýär.

«**Kämillik ýaşı**» romanynda wakalar 1938-nji ýylyň 13-nji iýunynda başlanýar we kyrk sekiz sagadyň içinde bolup geçýär. Romanda Matýe Delarýunyň daş-töweregindäki adamlar bilen gatnaşyklary we urşuň oň ýanyndaky fransuz jemgyýetiniň adaty, asuda durmuşy beýan edilýär. Romanyň başynda Matýeniň Marsel atly söýgülisi, onuň ol zenana öýlenmelimi ýa-da öýlenmeli däl diýip edýän gap-

ma-garşylykly oý-pikirleri, şol bir hatarda onuň Iwiş atly gyza bolan duýgulary beýan edilýär.

Matýe Delarýu romanyň dowamynda dürli adamlar bilen duşuşar. Matýeniň uly dogany Žak öz durmuşyndan hoşal we hiç kim barada alada etmän, diňe öz isleg-arzuwlary bilen ýaşaýar.

Brýune Kommunistik partiýanyň işeňňir agzasy, adalatly jemgyýet gurmak, durmuşda işeňňir hereket etmek ideýalaryny öňe sürýär, emma onuň pikirleri Matýe Delarýuny özüne çekmeýär. Ol Brýuneden arany açýar.

«Azatlygyň ýollary» trilogiýasynyň «Möhleti yza çekmek» atly ikinji romanynda ekzistensializm filosofiýasynyň adamlaryň daşky ýagdaýa garaşlydygy baradaky ideýasy açylyp görkezilýär. Her hili şertnamalar, gepleşikler urşuň önüni alyp bilmeýär, diňe onuň başlanmagyny yza çekdirip bilýär. Matýe Delarýu özüniň indi azat dældigine düşünýär. Ol indi Sena derýasyna böküp biljek, emma urşuň önüni alyp biljek däl. Ine, onuň azatlygynyň çäkleri.

Trilogiýanyň «Ölen ruh» atly üçünji bölümünde gahrymanlaryň durmuşyna sosial-taryhy wakalar gönüden-göni täsir edýär. 1940-njy ýylyň iýun aýynda gitlerçi faşistler Fransiýany eýeleýärler. Ine, şu ýagdaýda dürli halatlarda ýaýdanyp gezen Matýe Delarýu özi üçin faşizme garşy göreş ýoluny saýlaýar, ol nemeslere garşy söweşýän adamlara goşulyp, çozup gelyän faşistleri atýarka özüni erkin, azat duýýar. Sebäbi Matýe bu bolup geçýän wakalar üçin her bir adamyň jogapkärdigine düşünýär, soňra bu eseriň «Geň-taň dostluk» atly bölümünde Matýe Gaýtawul beriş hereketiniň hataryna goşulýar, nemes basybalyjylaryna garşy göreşýär, Brýune atly kommuniste lagerden gaçmaga kömek edýär we tötänleýin nemesler tarapyndan tussag edilip, gynalyp öldürilýär.

Žan-Pol Sartryň ömrüniň soňky döwründe ýazan eserlerinde realistik äheňler duýulsa-da, ol ekzistensializm filosofiýasyndan gutarnykly arany açyp bilmeýär. Onuň aňynda adamlaryň biri-birine «kesekidigi» baradaky pikir ornaşyp galýar. 1964-nji ýylda Sartra Nobel baýragy berilýär, ýöne ýazyjy ony almakdan ýüz öwürýär.

Ýazyjy 1980-nji ýylda aradan çykýar.

Alber Kamýu
(1913-1960)

Fransuz edebiýatynyň görnükli wekili ýazyjy we filosof, Nobel baýragynyň eýesi Alber Kamýu 1913-nji ýylyň 7-nji noýabrynda Alžirde dogulýar. Kamýunyň kakasy milleti boýunça fransuz, käri boýunça oba hojalyk işçisi bolupdyr. Kamýu bir ýaşyna ýetende onuň kakasy harby gulluga çagyrylyp, Marna diýen ýerde bolan söweşde ýaralanyp, gospitalda aradan çykýar. Şol sebäpli Kamýunyň ejesi baý öýlerde hyzmatkär bolup işläpdir we Kamýu onuň ujypsyzja gazanjynyň hasabyna okap bilim alýar.

Kamýunyň çagalygy Alžiriň etegindäki garyp şäherçede geçýär. Ol Alžir uniwersitetine okuwa girip, gadymy grek filosofiýasyny öwrenip başlaýar we şol döwürde magaryf, aň-bilim işine işeňňir gatnaşýar.

1935-nji ýylda Kamýu göçme zähmetkeşler teatryny gurnaýar. Bu teatrda Kamýu dramaturg, režissýor we aktýor hökmünde çykyş edýär. Ol şu döwürde medeniýeti faşizmden goramak baradaky halkara guramasynyň komitetine girýär hem-de Alžirdäki Halk medeniýet öýüne ýolbaşçylyk edýär, gazet-žurnallara makalalar ýazýar. 1930-njy ýyllarda Kamýunyň «**Wakanyň çöwre ýüzi**» (1937), «**Nikalar**» (1939) atly liriki oçerkler ýygyndysy çykýar.

Kamýu garyp ýaşapdyr, şol sebäpli ol «Garyplyk maňa taryhda we durmuşda hemme zadyň gülala-güllükdigine düşünmäge päsgel berdi¹» diýip ýazýar. Ol durmuşyň bu adalatsyzlygyna, aldawçylygyna garşy göreşmek isleýär, syýasat bilen meşgullanjak bolýar, emma şol döwürde dünýäde ýaramaz hadysalar başlanýar.

Germaniýada, Ispaniýada, Italiýada faşizm döreýär. Berlinde reýhstagyň ýakylmagy, Ispaniýada respublikan güýçleriň ýeňilme-

¹ Камю, Альбер. Избранное. – Москва, 1988, стр. 6.

gi, 1937-nji ýyldaky Mýunhen ylalaşygy, Fransiýada Halk frontunyň dargamagy Kamýuny lapykeç edýär. Emma ol göreşden el çekmeýär. Ol şol döwürde «Adalatsyzlyk bilen ýa hyzmatdaşlyk edýärler, ýa-da onuň garşysyna göreşýärler!» diýip aýdýar.

Kamýu 1940-njy ýylyň ýazynda Pariže gidýär we ol ýerde gazetleriň birine işe girýär. Ol boş wagtlary çeper eser ýazmak bilen meşgullanýar. Uruşda Fransiýanyň ýeňilmegi, nemes goşunlarynyň Fransiýany basyp almagy sebäpli Kamýu ýene-de Alžire dolanyp gelýär. Ýazyjy Alžirde özüniň «**Sizif baradaky mif**» eserini ýazýar. Bu eser 1942-nji ýylda neşir edilýär.

Gadymy rowaýatlara görä, ar alyjy hudaýlar Sizifiň jebir-jepa çekip ölmegi üçin, oňa uly gaýanyň bir bölegini togalap dagyň depesine çykarmagy buýurýarlar. Sizif daşy her gezek dagyň depesine togalap çykaranda, ol daş ýene-de aşak togarlanyp gaýdypdyr. Sizif ony ýene-de ýokaryk çykarmaly bolýar. Sizifiň hudaýlaryň bu jezasynyň adalatsyzlygyna akylynyň durulygy bilen düşünmegi, ýazyjynyň pikirine görä, onuň ýeňşi bolupdyr. Ol hudaýlara ýalbarmaýar we öz jellatlaryna ýigrenç bilen garap, öz işini täzedan dowam edýär, ruhdan düşmeýär, onuň ýeke-täk hakykaty boýun egmezlik bolupdyr. Bu eseriň ýazylan wagtynda Fransiýanyň faşistleriň golastyndalygyny ýada salsak, eseriň boýunegmezlik, ýanbermezlik ideýasy öz-özünden düşnükli bolýar.

Şol döwürde Kamýunyň özi hem Gaýtawul beriş hereketine, öz watanyny goramaga gatnaşýar, partizanlar üçin gizlin maglumatlary ýygnaýar we gizlin çap edilýän gazetde 1943-1944-nji ýyllarda onuň «**Nemes dostuma hatlar**» atly makalalary çykýar.

1944-nji ýylda Parižde watançylar gozgalaň turzup, nemes goşunlaryny şäherden kowup çykarýarlar. Kamýu «Komba» gazetiniň baş redaktory bolup işleýär. Şol döwürde ýazyjynyň «**Düşnüksizlik**» (1944), «**Kaligula**» (1945) atly pýesalary sahnada goýulýar.

1940-njy ýyllarda Kamýunyň adyna halkara möçberde meşhurlyk getiren «**Keseki**» (1942), «**Mergi**» (1947), «**Gabaw ýagdaýy**» (1948), «**Dogruçyllar**» (1949) ýaly eserleri çap edilýär.

¹ Камю, Альбер. Избранное. – Москва, 1988, стр. 7.

Kamýu 1960-njy ýylyň 4-nji ýanwarynda awtoulagda Pariže gaýdyp gelýärkä ýol heläkçiligine sezewar bolup, heläk bolýar.

Kamýunyň eserlerinde ýaşaýşyň tertipsizdigi, hiç hili manysynyň ýoklugy, adamyň üstüne ölüm howpunyň iru-giç abanyandygy baradaky ekzistensializm filosofiýasynyň pikirleri eriş-argaç bolup geçýär. Ýazyjynyň pikirine görä, bu «keseki» jemgyýetde adam ýeňşe bolan ynam bilen göreşmeli, ölüme biperwaý seretmeli, hiç haçan boýun egip, ýan bermeli däl.

Kamýunyň «Keseki» powesti

Powestiň gahrymany gullukçy Merso Alžirde ýaşaýar. Onuň bir wagtlar garrylara hossarlyk edilýän öýe tabşyrylan ejesiniň aradan çykanlygy barada habar gelýär. Ol ejesini soňky ýoluna ugratmak üçin başlygyndan rugsat alýar. Ejesiniň bolan hossarlyk öýi Alžirden 80 kilometr daşlykda Marengo diýen şäherde ýerleşýär. Merso ol ýere barýar. Ol ýerdäki hossarlyk öýüniň gullukçylary tabydyň gapagyny açyp, Mersonyň ejesiniň ýüzüni soňky gezek görjek-görmejegini soranlarynda, Merso ejesini görjek dældigini aýdyp, onuň ölümüne biperwaý seredýär. Soň şol öýüň adamlary onuň ejesini jaýlaýarlar.

Merso merhumy soňky ýoluna ugratmaklyga gatnaşýar. Şol günün ertesi ol suwa düşmäge plýaža gidýär. Ol şol ýerde öz edarasynada işleýän Mari Kardona atly kätip aýal bilen wagtyny hoş geçirýär.

Soňra ol öz tanyşlary bilen deňziň kenarynda güne ýanyp ýatyrka gyzgyn günün täsiri bilen şol ýere gelen bir araby atyp öldürýär. Onuň göwnüne ol arap elini göterip, oňa haýbat atan ýaly görünýär.

Bu işi üçin Merso jenaýata çekilip, kazyýet seljerişi geçirilýär. Merso hiç hili pikir etmän şol araby öldürişi ýaly, öz eden jenaýaty üçin hem hiç hili gynanç ýa-da puşman etmeýär. Kazyýetiň işgärleri, aklawçy onuň günäsini ýeňledip, ony ölüm jezasyndan halas etjek bolsalaram, Merso özüni hiç hili aklajak bolmaýar.

Kazylar Mersony eden jenaýaty üçin däl-de, ony jemgyýetiň hileli, ikiýüzli kadalaryny kabul etmeýänligi üçin ölüm jezasyna höküm edýärler. Merso bu powestde ekzistensializmiň filosofiýasyna laýyk-

lykda, enesine mähirsiz, ölümə biperwaý seredýär, özüniň günäsiniň geçilmegini haýýs etmeýär.

Ýazyjy powestde Mersonyň tötänleýin, manysyz bolup geçen wakalaryň gurbany bolandygyny görkezýär. Merso jemgyýetde «keseki» hem-de ol şol «kesekiler» jemgyýetiniň önümi. Her bir adam hem oňa «keseki», sebäbi adamlar, her kes gapyrjakda ýaly, diňe öz dünýäsinde, öz oý-pikirleri bilen ýaşaýar. Bir adam beýleki adama biperwaý garaýar. Şol sebäpli Merso öz ejesine hem parhsyz seredýär. Ol barada öňem alada etmändir, ölenden soň hem gynanyp durmaýar.

Kamyu bu eserinde Žan-Pol Sartryň adam öz tebigy bolşy ýaly bolup, beýlekilere meňzemesse, onda ol erkin, azat bolýar diýen ekzis-tensilistik filosofiýasyna eýerýär, şol sebäpli Merso özüniň jezasyny ýeňletjek bolup, kezzaplyk, hilegärlik etjek bolmaýar. Ol ruhy azat-lyga çykýar. Şonuň üçin oňa ölümem gorkunç däl, çünki azatlyk ada-myň gerdenindäki agyr ýük. Ony her kim göterip bilmeýär. Eger-de azat bolmajak bolsaň, onda ekzistensializm filosofiýasyna görä, beý-leki adamlar ýaly bolmaly, şolara meňzemeli.

Ýazyjynyň «Mergi» romany

«Mergi» romany göçme manyly, allegorik häsiýetli eserdir. «Bu taryhyň ýordumyny düzýän täsin galdyryjy wakalar 194...-nji ýylda Oran şäherinde bolup geçdi,¹» diýip başlanýan romanda ýazyjy anyk ýyly görkezmeýär, sebäbi ol Ikinji jahan urşy ýyllaryny göz önünde tutýar. Uruş hem mergi ýaly iň bir adaty şäherde, işlendik ýerde döräp bilýär. Şol sebäpli ýazyjy: «Oran şäherinde kepderiler, agaçlar we baglar ýok. Onuň diňe howasy üýtgäp durýar» diýip, Alžiriň Oran şäheriniň beýleki ýerlerden kän bir tapawudynyň ýoklugyny nyg-taýar.

On altynjy aprelde lukman Bernar Riýe ir bilen öýünden çykan-da, basgançakda ölüp ýatan bir alakanyň maslygyna бүdreýär.

On ýedinji aprelde daňdan howla serenjam berýän hyzmatkär geçip barýan lukmany saklap, haýsydyr bir ýaramaz adamlaryň

¹ Альбер Камю. Избранное. – Москва, 1988, стр. 99.

oýun etjek bolup, dälize üç sany öli alaka taşlandyklaryny aýdyp zeýrenýär.

Şondan soň tutuş töweregiň adamlary alakalar barada gürrüň edip, zir-zibil taşlanylýan ýerde birtopar alaka görendiklerini aýdýarlar. Ýigrimi sekizinji aprelde Infdok agentligi şäherde sekiz mün sany öli alakanyň ýygnalyp alnandygyny habar berýär.

Soňra adamlar mergi keseli bilen keselläp, ölüp başlaýarlar. Oran şäherinde karantin¹ yglan edilýär.

Oran şäherine araplaryň arassaçylyk şertleri, durmuşy barada makala ýazmak üçin Parižden gelen žurnalist Raýmon Ramber mergi keseli başlanandan soň bütin halkyň bu betbagtçylykly ýagdaýynda şäherden gaçyp gitmegi özüne masgaraçylyk hasaplaýar. Raýmon Ramber, Žan Tarru lukman Riýä mergi keseline garşy göreşmäge kömek berýärler.

Bu gyrgynçylyk döwründe her kim özüni birhili alyp barýar. Meselem, ruhany Panlýu mergi keseli bihuda adamlara hudaý tarapyň iberilen jeza diýip düşündirýär. Eger-de adamlar dine ynanyp, dogry ýaşayan bolsalar, hiç zatdan gorkmaly dälidigini aýdýar, ýagny Panlýu adamlar hudaýyň bu jezasyny özleri gazandylar diýip hasap edýär.

Lukman Riýe we onuň egindeşleri mergi keseline garşy batyr-gaý we mertlik bilen göreşýärler, ýöne keseli ýeňip bilmeýärler, çünki olar onuň nireden gelip çykandygyny we ony nädip ýok etmelidigini bilmeýärler.

Mergi keseli duýdansyz gelşi ýaly, kem-kemden öz-özi ýok bolup gidýär. Ýazyjy mergi keseliniň döreýşini we ýok bolşuny faşizmiň döräp, soň onuň ýok edilişi bilen deňeşdirýär, ýöne Kamýunyň özi-de faşizme garşy gaýtawul beriş hereketine gatnaşsa-da, faşizmi dünýäniň antifaşistik güýçleriniň birleşip ýeňendigine, faşizmiň bol-sa milletçilik ideologiýasynyň, «saýlama jyns, millet», «ariler» baradaky ideýalary öňe süren, ruhy taýdan garyp, dar düşüňjeli jemgyýetiň önümidigine üns bermeyär, onuň taryhy köklerini yzarlamayär. Ýazyjy eserde bu hadysalary ekzistensializm filosofiýasynyň nukdaýnazaryndan düşündirjek bolýar. Emma romanyň soňunda mergi

¹ Karantin – ýokanç kesel dörän ýerini kesel ýaýramaz ýaly ýapylyp saklanmagy.

keseli yza çekilip, adamlar şatlanýan wagty, ýazyjy «mergi keseliniň mikroblarynyň hiç haçan ölüp ýok bolup gitmeýändigini, onuň bir öý goşunda ýa-da bir düşekde, egin-eşikde uklap galyp, öz sagadyna, wagtyna garaşýandygyny¹» düşündirýär. Elbetde, bu bolsa faşistik garaýyşlaryň dünýäde käbir adamlaryň aňynda heniz ýaşaýandygy baradaky duýduryş bolup ýaňlanýar.

Alber Kamýu 1957-nji ýylda edebiýat boýunça Nobel baýragy bilen sylaglanýar.

Werkor (1902-1991)

Werkoryň hakyky ady Žan Brýuller bolup, ol öz eserlerini «Werkor» diýen edebi lakam bilen ýazypdyr. «Werkor» sözi aslynda Alp daglarynyň eteklerindäki gür tokaýlygyň adydyr. Ol ýerlerde uruş döwründe partizanlar nemes faşistlerine garşy göreşipdirler. Ýazyjynyň ilkinji nowellasy gizlinlikde çap edilip çykarylanda, özüni tanatmazlyk üçin Werkor diýen edebi lakamyny ulanypdyr.

Werkor 1902-nji ýylyň 26-njy fewralynda Parižde dogulýar. Ol ýaşlygynda surat çekmek bilen meşgullanýar.

1940-njy ýylda Fransiýanyň faşistik Germaniýanyň goşunlary tarapyndan eýelenmegi Werkora erbet täsir edýär. Ol şol döwürde Fransiýanyň Gaýtawul beriş hereketine goşulýar we 1942-nji ýylda ol gizlin çaphana döredýär.

Werkoryň «**Deňziň ümsümligi**» (1941) atly nowellasy fransuz Gaýtawul beriş hereketiniň ruhuna ýugrulan meşhur eserdir. Nowellada esasan üç sany gahryman suratlandyrylýar. Olaryň içinde diňe nemes ofiseri Werner fon Ebrennak gepleýär, hereket edýär. Beýleki

¹ Альбер Камю. Избранное. – Москва, 1988, стр. 274.

iki gahryman, garry fransuz we ýaş gyz bu hekaýada hereketsiz diýlen ýaly görkezilýär. Garry adam ýanyp duran pejiň ýanynda kürsüde otyr, ýaş gyz bolsa nämedir bir zatlary örmek bilen meşgullanýar. Olaryň dymmagyny ýazyjy deňizde gaý turmazynyň öň ýanyndaky ümsümlük bilen deňeşdirip, nowellany «Deňziň ümsümligi» diýip atlandyrýar. Garry we ýaş gyz basybalyjylara garşy jan edip göreşmeýärler. Olar şol basybalyjylaryň wekili bolan Werner fon Ebrenna-gy sowuk garşylaýarlar.

Ofiser Werner fon Ebrennak sazanda, romantik häsiýetli adam, ol ilkbada nemesler Ýewropanyň halklaryna azatlyk getirýär diýip hasap edýär, emma soňra urşuň manysyzlygyny we rehimsizligine düşüňär. Şondan soň ol bilgeşleýin ölüme tarap, Gündogar frontuna gidýär.

Nowellada ýazyjy fransuz halkynyň nemes basybalyjylaryna iru-giç gaýtawul berjekdigi baradaky pikiri öňe sürýär.

Uruşdan soňky döwürde Werkor özüniň «**Adamlarmy ýa-da haýwanlar**» (1952) atly filosofiki romany bilen meşhur bolýar. Romanda alymlar toparynyň Täze Gwineýada adamlara we maýmynlara meňzeş jandarlary tapyşlary barada gürrüň berilýär. Indi alymlar bu jandarlaryň adamdygyny ýa-da haýwandygyny anyklajak bolýarlar. Ol jandarlary «tropiler» diýip atlandyrýarlar. Olar bu meselede bir-birleri bilen köp jedel edýärler. Sebäbi şoňa çenli «adam» diýlen düşüňjäniň nähili sypatlary öz içine alýandygyny, adamyň nähili talaplara laýyk gelmelidigi baradaky düşüňje, kesgitleme ylmy, ýuridik taýdan anyklanmandyr.

Romanyň başynda Douglas Templmor atly ýazyjy-žurnalist tropi aýaldan bolan bir bäbege strihnin dermanyny sanjyp, ony öldürýär we lukman Figgins çagyryp, çaganyň ölümini tassyklamagy hem-de polisiýany çagyryp, özüniň adam öldüren jenaýatçy hökmünde tussag edilmegini soraýar. Emma lukman Figgins we polisiýanyň inspektory Braun ol çaganyň maýmyn çagasydygyny nygtaýarlar. Ol çaganyň ejesini haýwanat bagyna äkidýärler. Çaga bolsa Derri atly maýmyn-dan doglupdyr diýlip ýazylyar.

Douglas Templmor bolsa ol aýalyň maýmyn dældigini, adynyň bolsa Jeraldadygyny aýdyp, ol aýalyň adam we maýmyn bilen aralygyndaky jandarlar toparyna degişlidigini nygtaýar.

Duglas käri boýunça žurnalist, ol professor Kutbert Grimmiň teklibi boýunça ylmy barlag geçirýän topara goşulyp, Täze Gwineýa gidýär. Olar entek adam aýagy sekmedik bir daglyk ýerde adama meňzeş bir topar jandarlary tapýarlar. Ýöne indi bu täze tapylan jandarlara her kim bir hili garaýyş bilen baha berýär.

Şol adam-maýmynlaryň tapylan Takura atly jülgesi fermerleriň kompaniýasyna degişli eken. Ol kompaniýa Sidney şäherinde ýüňi gaýtadan işleýän uly fabrigiň eýesi, Wankraýzen atly baý işewür ýolbaşçylyk edýär. Wankraýzen fermerleriň paýnamalaryny mugt diýen ýaly satyn alypdyr we indi ähli zatlar, ýerler oňa degişli bolup durýar.

Eger-de kazyýet «tropi» diýlip atlandyrylan adam-maýmynlaryň hakykatdan hem adamdygyny tassyk etse, onda olary döwlet kanunlary goraýar. Emma olar maýmyn diýlip tassyklanylsa, onda buržuaz işewürleri olary öý haýwanlary kimin özleriniň ýüňi gaýtadan işleýän fabriklerinde mugt işledip biljekler. Şol sebäpli olar tropileriň maýmyn diýlip karar çykarylmagynyň tarapdary bolýarlar.

Alymlar Kutbert Grimmiň baştutanlygynda adam diýlen düşüňjä nämeleriň girýändigini anyklajak bolýarlar. Werkoryň pikirine görä, adam diýlen düşüňjä öz şahsy mertebäni duýmak, jemgyýete peýdaly iş etmek we öz tebigy duýgularyňa buýrup bilmek ýaly üç sany häsiýet girýär. Ýazyjy adam diýlen düşüňjäniň diňe bir biologiki jandary aňlatman, onuň jemgyýetde syýasy, sosial, hukuk we başga-da bir topar gatnaşyklar bilen baglanyşyklydygyny we şeýle sebäplere görä bu meseläniň çylşyrymlydygyny aýdýar, ýöne eserde bu meseläniň ynsanperwerligiň kanunlaryna görä çözülmelidigi nygtalýar. Şol sebäpli ýazyjy tropileri işledip peýda görjek bolýan buržuaz işewürleri, tropileri dine salmaga ýaýdanýan ruhanylary, haýwanlara howandarlyk edýän aýallary tankytlaýar. Sebäbi ruhanylar tropileri dine saljak bolýarlar, emma olaryň maýmyn bolup çykmagyndan gorkýarlar. Diýmek, olar tropilere ynsanperwerlik bilen garaman, bu işde ýalňyşmakdan gorkýarlar we öz şahsy abraýlaryny goramak duýgusyndan ugur alýarlar. Haýwanlary goraýan aýallar bolsa tropileriň maýmyndygy belli bolsa, onda olary goramak üçin göreşjekler, emma tropiler adam bolup çykaýsa, onda olaryň ol aýallara hiç hili geregi ýok.

Werkoryň bu romany häzirkı zaman buržuaz jemgyýetinde yn-san durmuşynyň filosofiki, syýasy, hukuk, psihologik we başga-da ençeme meseleleriniň entek gutarnykly çözüdiniň ýokdugyny açyp görkezýär.

Žan Anuý
(1910-1987)

Žan Anuý XX asyr fransuz edebiýatynda drama žanrynyň ösmegine güýçli täsirini ýetiren ýazyjylaryň biridir. Onuň eserlerinde, pýesalarynda hakyky däl, arzuwlar dünýäsi we hakyky, real durmuş görkezilýär. Ýazyjy öz eserlerinde şahsyýetiň öz mertebesini, azatlygyny, wyždan päkligini, arassalygyny gorap saklamak üçin pula satylan, açgöz jemgyýet bilen çaknyşygyny, göreşini beýan edýär.

Žan Anuý 1910-njy ýylyň 23-nji iýunynda Fransiýanyň Bordo şäherinde eneden dogulýar. Ol on baş ýaşynda Pariže gelýär we şol ýerde mekdebi gutarýar. Soňra ol Sorbonna uniwersitetiniň hukuk fakultetine okuwa girýär, ýöne okuwyny dowam etdirmäge mümkinçiligi bolman, mahabat agentligine işe girýär.

Anuý on ýaşyndan başlap pýesa ýazmak bilen meşgullanyp ugraýar. Şol sebäpli ol 1920-nji ýyllaryň soňunda Ýeliseý meýdançasyndaky Komediýa teatryna işe girýär. Soňra Monell Walentin diýen aktrisa öýlenmek bilen, бүтін ömrünü teatr bilen baglanyşdyrýar.

Žan Anuýyň eýýäm «Gornostaý¹» (1932) atly ilkinji pýesasyn-da jemgyýetden nägile şahsyýetiň keşbi suratlandyrylýar. Şu eserden soňra Anuý tä 1960-njy ýyla çenli ýylda bir pýesa ýazýar. 1937-nji ýylda «El goşsuz syýahatçy» atly pýesasynyň sahnada goýulmagy onuň adyna dramaturg hökmünde meşhurlyk getirýär. Onuň yzysüre

¹ Gornostaý – torsuga meňzeş ak ýumşak tüýli, gymmat baha derili boýny uzyn haýwan.

ol özüniň «Terbiýesiz gyz» (1938) we «Ogrularyň baly» (1939) atly pýesalaryny ýazýar.

Anuý öz pýesalarynda satira we grotesk¹ tärlerini ulanyp, köp halatlarda öz döwrüniň buržuaz ahlak kadalaryny we maşgala durmuşyny tankyt edýär.

Ýazyjynyň «Ogrularyň baly²» atly pýesasyn-da baý, gowy terbiýe alan ýaş hanym bir ogryny söýýär. «Terbiýesiz gyz» (1938) atly dramasynda ýönekeý garyp maşgaladan bolan Tereza atly kiçigöwünli gyz bir baý, abraýly adamyň gelinligi bolansoň, onuň gaharyny getirjek bolup, özüni bilgeşleýin medeniýetsiz, gödek alyp barýar, sebäbi ol baý maşgalanyň agzalarynyň öz-özlerinden göwnühoşlugyny, ulumsylygyny halamaýar.

«**El goşsuz syýahatçy**» (1936) dramasynda Gaston atly ýigit frontda top oky ýarylanda beýnisi sarsyp, uruşdan soň öz kowum-garyndaşlaryny gözleýär, emma olary tapansoň, olardan gaçyp gutulmagyň ýoluny gözleýär, çünki olaryň özlerini alyp barylaryny, ikiýüzlülüklerini ýigrenýär.

Anuýyň «**Senlisdäki agşamlyk**» (1937) atly komediýasynda Žorž atly ýigit söýýän gyzyna öz maşgalasy barada ýalan zatlary aýdyp, ony aldaýar. Ol bir jaýy kireýine alyp, iki sany ýönekeý, mähirli, gartaşan artisti öz ene-atasy diýip, söýýän gyzy bilen tanyşdyrýar. Žoržuň hakyky ene-atasy bu aldawyň üstüni açýar. Emma Žorž öz öýündäki ikiýüzlülükden, aldawdan gaçyp, ýalançylyga ýüz urýar.

Ikinji jahan urşy we Gaýtawul beriş hereketiniň gahrymançylykly wakalary Anuýyň döredijiligine hem güýçli täsir edýär. Buržuaz maşgalasynyň ýaramaz düzgünlerini, gylyk-häsiýetlerini, durmuşyny suratlandyrmakdan Anuý watançylyk hereketi bilen baglanyşykly ahlak meselelerine ýüzlenýär. Indi onuň eserlerinde gahryman özüniň halamaýan durmuşyndan gaçyp gutuljak bolmaýar-da, syýasy eden-etdilige, zorluga garşy göreş ýoluny saýlaýar.

Anuý uruş döwründe özüniň iň bir ähmiýetli eserleriniň biri bolan «**Antigona**» (1942) atly tragediýasyny ýazýar. Ol bu tragediýany

¹ Grotesk – hadysalary bolşy ýaly görkezmän, olary çişirip, gülkünç, betnyşan görnüşinde görkezmek.

² Bal – toý, meýlis agşamy.

gadymy grek dramaturgy Sofoklyň (b.e. öň 496-406) «Antigona» atly tragediýasynyň ýordumy esasynda ýazýar.

Gadymy grek miflerine görä, Antigona Edip şanyň gyzy. Ol Fiwadan kowlan kakasy ölendenden soň, ýedi sany goşun serdary Fiwa hüjüm edip, ony basyp aljak bolýan wagty ýurduna gaýdyp gelýär. Şol söweşlerde Antigonanyň Eteokl we Polinik atly iki dogany wepat bolýar. Fiwanyň şasy Kreont Eteokly gahryman hökmünde dabaraly jaýlamagy, Polinigi bolsa dönük hökmünde jaýlaman, onuň jesedini gargalaryň çokup, şagallaryň şam edinmegi üçin meýdana taşlamagy buýurýar we jesediň ýanynda ýörite garawullary goýýar.

Antigona Kreontyň hökümüne garşy gidip, doganynyň jesedini däbe görä jaýlaýar. Şol wagt garawullar ony tutup, Kreontyň ýany-na eltýärler. Kreontyň buýrugy bilen Antigonany gowaga salyp, onuň agzyny bekläp suwaýarlar. Antigona şol gowakda açlykdan ölýär.

Şu mifi Sofokl öz tragediýasynda beýan edende Antigonany öz maşgala, garyndaşlyk borjuna wepaly gahryman hökmünde suratlandyrýar.

Emma Anuýyň «Antigonasynda» Antigona özüniň ynsan hukugyny, mertebesini, garaşsyzlygyny gorap, zalym Kreontyň buýrugyny ýerine ýetirmän öz doganyny jaýlaýar. Garawullar Kreontyň jezasyndan gorkup, jesedi ýene mazardan çykarýarlar. Antigona bolsa ony ýene-de jaýlaýar. Garawullar jesedi mazardan täzedan çykarmaly bolýarlar we Antigonany tutup, Kreontyň ýanyna eltýärler.

Antigona Anuýyň tragediýasynda Kreontdan gizlin hereket etmän, tersine, öz eden işi patyşanyň gulagyna ýeter ýaly, doganynyň jesediniň jaýlanan ýeriniň golaýynda kiçijik, çaga wagty oýnan piljagazyny taşlap gidýär. Patyşa Kreont Antigona öýüne gitmekligi, doganyny jaýlandygy barada dil ýarmazlygy maslahat berýär we şonda onuň günäsini geçjekdigini aýdýar. Emma Antigona öz maksadyndan dänmeýär we özüni mert alyp baryp, zalym hökümdar bilen razylaşmaýandygyny aýdýar.

Anuýyň pýesasýnda Antigonanyň daşky keşbi-de göräýmäge gahrymanlara mynasyp görnüşde berilmeýär. Ol kiçi boýly, hor, göze görnükli bir gyz дәl. Onuň göwresi-de, ýüzi-de çaganyňka meňzeş.

Şonuň üçin Kreont oňa: «Özüňe seret, seň çymçyk¹ ýaly hor» diýýär. Emma Kreontyň özi Antigonanyň üstüne abanyp duran epeý, dolmuş, daýaw adam hökmünde suratlandyrylýar.

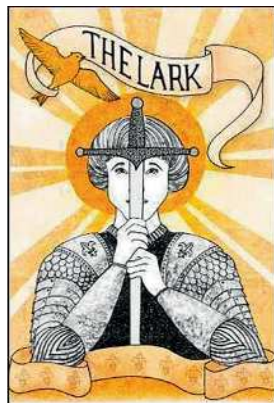
Antigona ölümden gorkýandygyny gizlemeýär. Emma ol öz hereketleri bilen diňe bir dogabitdi gahrymanlaryň däl-de, adaty, fiziki taýdan ejiz adamlaryňam zorluga, zuluma garşy göreşip biljekdiklerini görkezýär. Şonuň üçin şeýle kiçijik, horja gyzyň uly hökümdardan gorkman, onuň çykaran buýrugyna garşy gidip, öz doganyny gije garawullara görünmän jaýlamagy tragediýanyň gumanistik esasyny düzýär, çünki tragediýanyň bu ideýasy 1942-nji ýylda gitlerçi faşistleriň Fransiýada höküm sürýän döwründe fransuz halkyny zuluma, gulçulyga garşy göreşe çagyryş bolup ýaňlanýar.

Faşizme garşy göreş äheňleri, ideýalary Anuýyň iň gowy eserleriniň biri bolan «**Torgaý**» (1953) atly pýesasynda hem aýdyň ýüze çykýar.

«Torgaý» pýesasynda fransuz halkynyň gahrymany Žanna d'Ark we şol bir wagtda fransuz halky barada gürrüň berilýär. Ýazyjynyň pikirine görä, Žannanyň goşunynyň söweşlerde inlisleri ýeňmeginiň düýp sebäbi onuň her bir esgere öz güýjüne ynanmaklygy, ýönekeý fransuzlara öz ynsan mertebesini goramaklygy öwretmegi bolup durýar.

«Torgaý» taryhy drama bolup, onuň wakalary XV asyrdaky bolup geçýär. 1429-njy ýylyň başynda Ýüzýyllyk uruş Fransiýa üçin örän heläkçilikli soňlanyp barýardy. Fransiýanyň iň soňky umydy, daýanjy bolan Orlean şäheri ýarym ýyldan bəri inlisler tarapyndan gabawdady.

Fransuzlary diňe keramatly ýa-da jadyly bir güýç halas edäýme-se, goşun serkerdeleri we dofin² Karl özlerini ýitirip, näme etjekdiklerini bilmeýärdiler. Ine, şonda Fransiýanyň çet-gyraky obalarynyň birinden bolan on sekiz ýaşly ýönekeý daýhan gyzy Žanna gelip, özüniň hudaý tarapyndan Fransiýany halas etmäge iberilendigini koro-

¹ Çymçyk – serçe.

² Dofin – Fransiýanyň tagtyna mirasdüşeriň derejesi.

la aýdýar. Onsuzam näme etjegini bilmän oturan Karl Žanna goşuna ýolbaşçylyk etmeklige doly ygtyýar berýär.

1429-njy ýylyň 29-njy aprelinde Žanna patyşa goşunyna we Orlean şäherini goraýjylara serkerdelik etmegi öz üstüne alýar. Sekizinji maýda fransuz goşunlary Orlean şäheriniň töweregindäki inlis goşunlarynyň berkitmelerine yzly-yzyna hüjüm edip, olary eýeleýärler we şäheri gabawdan azat edýärler.

Žanna iýunyň ortalaryna tutuş Fransiýadan ýygňalan meýletinçilerden has güýçli goşun düzüp, inlis serkerdesi Talbotyň goşunlaryny çym-pytrak edip, Žaržo we Božansi şäherlerini azat edýär hem-de demirgazykdaky Reýms şäherine tarap ýöriş edýär.

Dofin Karl şol ýylyň 17-nji iýunynda Karl VII ady bilen Fransiýanyň koroly bolýar. Žannanyň ýylдыrym çaltlygyndaky ýeňişleri we onuň şan-şöhraty indi koroly hem-de ruhanylary gorkuzyp ugraýar.

1430-njy ýylyň 23-nji maýynda dönüklik netijesinde Žanna d'Ark inlisleriň soýuzdaşy bolan Burgund gersogyna ýesir düşýär. Gersog Žannany inlislere satýar. Şol ýylyň 30-njy maýynda Žanna Ruan şäherinde sud edilip, günäsini boýnuna almaýan dinden çykan hökmünde oda ýakylýar.

Anuýyň pýesasynda Žanna asmanda erkin uçýan, tebigat bilen sazlaşykda ýaşaýan kiçijik torgaý guşuna meňzedilýär. Pýesada Anuý Žannanyň kalbynyň päkligini, ruhubelentligini, mertligini wasp edýär. Dramaturg Žannanyň şan-şöhrata eýe bolan wagtyny görkezmän, onuň durmuşynyň in soňky pursatlaryny, onuň kazyýete çekilişini beýan edýär. Žanna öz päkligi, hilesiz çaga ýaly sadalygy bilen özüni günäkärläp, çaltrak oda ýakyp dynjak bolýan jellat-ruhanylary jedelde ýeňýär.

Dramanyň soňunda Žannany ýakyljak odunyň üstünden düşürýärler... Onuň önünde dyza çökýärler. Žanna bolsa suratlarda şekillendirilýän gahryman ýaly eli baýdakly asmana seredip dur... Pýesa şatlykly gutarýar, sebäbi Žanna asmanda erkin uçýan torgaý guşy, onuň gahryman keşbini hiç haçan öldürip bolmaýar, Žanna – Fransiýanyň özi, ol fransuz halkynyň simwoly. Halkyň ruhuny bol-

sa hiç haçan ýeňip bolmaýar. Ine, şeýle ideýalar Anuýyň pýesasynyň esasy mazmunyny düzýär.

1950-nji ýyllaryň ahyrynda tomaşaçylar Anuýyň pýesalaryndan sowaşyrlar, sebäbi şol döwürde Fransiýada realizme garşy durýan «absurd teatry¹» akymynyň eserleri meşhur bolýar.

Žan Anuýyň 1970-1980-nji ýyllarda döreden «**Barokko pýesalary**» (1974) we «**Pynhan pýesalary**» (1977) hem ýazyjynyň öňki eserleri ýaly meşhurlyk gazanyp bilmeýär. Emma onuň iň gowy pýesalary şu günlerem dünýäniň teatrlarynda goýulýar.

Žan Anuý 1987-nji ýylyň 3-nji oktyabrynda Lozanna şäherinde aradan çykýar.

Arman Lanu
(1913-1983)

Ikinji jahan urşy döwründe bolup geçen wakalar görnükli fransuz ýazyjysy Arman Lanunyň «**Maýor Watren**» (1956) atly romanynynda giňişleýin beýan edilýär. Lanu öz eserlerinde fransuz edebiýatynyň realizm akymynyň däplerine eýerýär. Lanunyň fransuz edebiýatynyň görnükli wekilleri barada «Salam, Emil Zolýa» (1954), «Mopassan-eziz dost» (1967) ýaly eserleri onuň bu ýazyjylaryň döredijiligine uly hormat goýandygyny görkezýär.

Ýazyjy öz döredijiligine täsir eden ýazyjylar barada söz açyp: «Men öz ýazyjylyk durmuşymyň bir bölegini Zolýa bilen geçirdim – onuň döredijiligini öwrendim, onuň keşbini döretdim. Onuň durmuşy meniň durmuşymy üýtgetdi²» diýip ýazýar.

¹ Absurd – akyl-paýhasa eýermeyän.

² Андреев Л.Г., Козлова Н.П., Косиков Г.К. История зарубежной литературы. – Москва, 1987, стр. 508.

Arman Lanunyň döredijiliginde uruş we parahatçylyk temasy ynsanperwerlik, gumanistik nukdaýnazardan beýan edilýär.

Fransuz edebiýatynda Anri Barbýus, Lui Aragon, Antuan de Sent-Ekzýuperi, Žan-Pol Sartr, Rože Waýýan ýaly ýazyjylar uruş temasyny öz eserlerinde çeper beýan edip, hiç bir adamy biperwaý goýmaýan ajaýyp eserleri döretdiler. Arman Lanunyň «Däli Greta» atly trilogiýasyna girýän «Maýor Watren» (1956), «Brýuggedäki duşuşyk» (1958), «Deňiz yza çekilende» (1963) ýaly romanlary-da şeýle eserleriň hataryna girýär. Bu romanlarda urşa garşy çykyş etmek ideýalary faşizme garşy göreş temasy bilen birigip gidýär.

Arman Lanu ýaşlygyndan başlap köp durmuş synaglaryndan geçmeli bolýar. Ol mekdebi gutaryp, dürli kärlerde işleýär. Ol bankda gullukçy bolýar, kükürt gutularynyň daşyna ýelmenýän ýarlyklara we süýji dolanýan kagyzlara surat çekmek, sungat eserlerini mahabat etmek bilen meşgullanýar, mugallymçylyk edýär.

Lanu 1939-njy ýylda uruşň başlanmagy bilen harby gulluga çagyrylýar we frontda batyrlarça söweşeni üçin ony harby haç bilen sylaglaýarlar. Söweşleriň birinde Lanu nemeslere ýesir düşýär. Ony Pomeraniýadaky ofiserler üçin niýetlenen Westfalengof lagerinde saklaýarlar.

Lanu ýesirlikdekä öz gören-eşiden zatlaryny ýazyp alyp, geljekki eserleriniň garalamalaryny, ilkinji nusgalaryny ýazyp başlaýar.

1943-nji ýylda ýesirlikden gaýdyp gelip, Lanu özüniň «Öldürilen gaýyk» (1943) atly detektiw romanyny çap etdirýär. Şondan soň ýazyjynyň birnäçe romandyr hekaýalar ýygyndylary neşir edilýär. 1952-nji ýylda «Ajaýyp satyjy» atly goşgular ýygyndysy üçin Lanu Apollineriň baýragyna mynasyp bolýar.

Arman Lanu drama eserlerini hem ýazýar («Penjekli adam»). Ol haýsy žanra ýüzlense-de, onuň eserlerinde uruş we parahatçylyk temasy aýratyn orun tutýar. Ýazyjynyň 1948-nji ýylda ýazan «Dälileriň gämisi» atly romany meşhurlyk (populist) baýragyna eýe bolýar.

Ýazyjy özüniň uly meşhurlyk gazanan «Maýor Watren» atly romanyny heniz ýesirlikdekä ýazyp başlaýar. Romanda beýan edilýän wakalaryň köpüsini, adamlary ýazyjy öz gözi bilen görüp, front azaplaryny, ýesirligiň jebir-jepalaryny öz gerdende çekýär. Şol

sebäpli eseriň wakalary her bir okyjyny frontuň, urşuň hakykaty hökmünde özüne çekýär.

Ýazyjynyň «Maýor Watren» romany bir goşun bölüminiň derbi-dagyn edilişi «wzwoduň gündeligi» häsiýetinde beýan edilýär. Bu eser belli bir derejede Emil Zolýanyň «Derbi-dagyn» romanyny hem ýada salýar. Zolýanyň romanynnda hem serkerdeleriň, ýolbaşçylaryň şöhratparazlygy, emelsizligi sebäpli, tutuş goşunyň heläk bolşy beýan edilýär.

«Maýor Watren» romanynnda maýor Watreniň uly bolmadyk ruhubelent, batyr batalýony barada gürrüň berilýär. Ýazyjy Zolýa, Anri Barbýus ýaly, urşy adamlaryň manysyz öldürilişi, esgerleriň görgi baryny görüp, ejir çekişleri baradaky sahnalaryň üsti bilen suratlandyrýar. Eserde Maýor Watreniň batalýonynyň geçen hasratly we pajygaly ýoly olaryň front durmuşynyň dürli taraplaryny jikme-jik, çeper beýan etmek arkaly realistik usulda görkezilýär, nemes faşistleriniň Fransýany basyp alyşlary we fransuz halkynyň basybalyjylara garşy göreşi beýan edilýär.

Roman öz gurluşy, kompozisiýasy boýunça **«Wolmeranžedäki gije»**, **«Şadyýan tokaýdaky gije»**, **«Tempelgofdaky gije»** diýen üç bölümden durýar.

Romanyň «Wolmeranžedäki gije» atly bölümünde bir fransuz goşun bölüminiň, maýor Watreniň batalýonynyň front durmuşy beýan edilýär. Maýor Watren ýaşy elliden geçen, köp kynçylyklary başdan geçiren, tejribeli harby serkerde. Ol Birinji jahan urşy döwründe ýönekeý seržant derejesinde bolsa-da, soňra gulluk edip, okap, maýor derejesine ýetýär. Ol öz harby borjuna oňat bilýän, adamsöýümlü, batyr, akyllý serkerde. Ol halkyň içinden ösüp çykany üçin, Pofille atly esger Watreniň gowy adamdygyny nygtajak bolup, öz gelip çykyşy hem daýhan bolany üçin, «Watreniň kimdigini bilýäňmi? Ol daýhan. Meniň ýaly. Ine, bar bolany¹» diýip, Watreniň özüne iň ýakyn we hakyky adamdygyny nygtaýar. Hakykatda bolsa Watreniň kakasy şahtýor, ejesi daýhan maşgalasyndan bolup, ol hem şahtada işleýär. Watren hem on dört ýaşyndan başlap, kömür şahtasynda işläp ugraýar.

¹ Арман Лану. Майор Ватрен-Роман газета. – Москва, 1957, №24(156), стр. 33.

Romanda Watren bilen bir hatarda ýaş nesliň wekili, rota komandiri leýtenant Fransua Subeýrak hem gulluk edýär. Subeýrak Watren ýaly bütün ömrüni harby gulluga sarp eden adam däl. Ol uruşdan öň mugallym bolup işleýär, urşa garşy çykýan adam bolsa-da, uruşda ol özüni ukyply, batyr harby serkerde hökmünde görkezýär. Ol her hili kyn pursatlarda-da müzzerilip ýa-da gorkup özüni ýitirmeýär. Onuň ýolbaşçylyk edýän rotasynyň esgerleri-de batyrlarça söweşip, öz öňlerinde goýlan wezipeleriň hötdesinden gelyärler. Ýöne Fransua Subeýrak üçin uruş adamlara uly hasratlary getirýän hadysa. Şol sebäpli ol parahatçylyk döwründäki durmuşyny ýatlap gezýär, Anni atly söýgülisiniň ýazan hatlaryny gaýta-gaýta okaýar. Bu zatlar Fransiýanyň, öz watanynyň eziz bir zatlary hökmünde onuň kalbyna ruhy teselli berýär.

Maýor Watreniň, leýtenant Subeýragyň serkerdelik edýän rotasy, batalýony batyrlarça söweşselerem, ýokary harby ýolbaşçylaryň emelsiz, ýalňyş hereketleri Watreniň batalýonynyň nemesler tarapyndan gabalyp, ýesir alynmagyna sebäp bolýar.

Romanyň ikinji ýarymynda maýor Watren, leýtenant Subeýrak bolup geçen wakalar barada köp oýlanyp, harby tertip-düzgüni berjaý etmek borjundanam ýokary bolan adamkärçilik, ynsanperwerlik borjunyň bardygyna düşüňýärler.

Fransuz goşunynda leýtenant derejesinde gulluk edýän oglunyň wepat bolmagy maýor Watrene örän agyr degýär, emma ol şonda-da ruhdan düşmän, faşizme garşy göreşýär we öz ýoldaşlaryna lagerden, nemes ýesirligidan gaçmaga kömek edip, özi wepat bolýar.

Fransua Subeýrak ilkbada öz söýgülisine ýazýan hatlarynda gullukdan çaltrak boşamagy arzuw etse-de, wagtyň geçmegi bilen, ýesirlikde bolan döwründe köp zada başgaça garamagy öwrenip, öz ykbalynyň Fransiýanyň ykbalý bilen baglanyşyklydygyna göz ýetirýär we Gaýtawul beriş hereketiniň işeňňir agzasyna öwürülýär.

1956-njy ýylda çap edilen «Maýor Watren» romany uruş döwründe Fransiýada bolup geçen wakalara doly düşünmek üçin örän ähmiýetli eser bolup durýar.

Lanunyň uruş baradaky trilogiýasynyň «Brýuggedäki duşuşyk» atly ikinji romanynda uruşdan soň on ýyl geçende iki sany frontdaş

dostlaryň, telewideniýäniň režissýory Rober Drueniň we lukman psihiatr Oliwýe Dýuruanyň duşuşygynyň üsti bilen uruşda bolup geçen wakalar beýan edilýär. Uruşda bolup geçen pajygaly wakalar baradaky ýatlamalar bu dostlaryň kalbynda ýene-de uly gozgalaň, gaý-gy-gam döredýär.

Bu tema ýazyjynyň «Deňiz yza çekilende» atly romanynnda dowam etdirilýär. Romanyň gahrymany kanadaly Abel Leklerk uruş gutaranyndan on alty ýyl geçenden soň öz dostunyň gelinligi bilen urşuň bolup geçen ýerlerine, Normandiýa gelýär we uruşda bolup geçen wakalary ýatlap, Žak atly ýaralanan dostunyň geçelgede ulag bilen bile suwa gidip wepat bolşuny ýatlaýar.

Romanyň başynda epigraf hökmünde getirilýän «Kim söweşen bolsa, onuň üçin uruş hiç haçan gutarmaýar» diýen sözler romanyň esasy ideýasyny açyp görkezýär. Bu romany üçin ýazyja Gonkur baýragy berilýär.

Arman Lanunyň «**Balarylaryň piri**» (1974) romanynyň wakalary 1943-nji ýylda urşuň gyzgalaňly gidýän döwründe bolup geçýär. Romanda daglyk ýerde ýaşayan we faşistlere garşy göreşýän «balarylaryň piri» Kapatasyň keşbiniň üsti bilen halkyň ýeňilmezek ruhy suratlandyrylýar.

Ýazyjy öz romanlarynda urşuň adamlara getirýän betbagtçylyklaryny jikme-jik görkezip, uruş oduny tutaşdyran ganhor faşistleri näletleýär. Ýazyjy bu betbagtçylyklaryň adamzat taryhynda gaýtalanmazlygyny isleýär.

Arman Lanu 1983-nji ýylda aradan çykýar.

«Täze roman» ýa-da «antiroman» akymy

«Täze roman» akymynyň edebiýat mekdebi Ikinji jahan urşundan soň, 1950-nji ýyllarda döreýär. **Natali Sarrot (1900-1999)**, **Alen Rob-Griýe (1922-2008)**, **Mişel Býutor (1926-2016)**, **Rože Nimýe (1925-1962)** we başga-da birnäçe edebiýata täze gelen ýazyjylar öz eserlerinde täze usullary we çeperçilik serişdelerini ulanyp, «täze roman» akymyny döretmek pikirini öňe sürýärler we öňki realistik romanlary «könelişen», «möwriti geçen» görnüşli eserler diýip, roman

žanrynyň esasyňy düžýän ýordum, durmuşy dogruçyl görkezmek, onuň etiki we estetiki mazmunyny, eseriň ideýa-çeperçiligine bolan talaplary ret edýärler.

Şeýle eserleriň ilkinjisi hökmünde Rože Nimýeniň 1950-nji ýylda çykan «Mawy gusar¹» romanyny görkezmek bolar. Bu romanda Ikinji jahan urşy ýyllarynda fransuz halkynyň Gaýtawul beriş hereketinde görkezen edermenliklerine, göreşine nädogry, indiividualistik nukdaýnazardan baha berilýär. 1951-nji ýylda Žak Loran «Pol we Žan-Pol» atly pamflet çap edip, onda Žan-Pol Sartryň döredijiliginiň belli bir ideýanyň ýesiridigi baradaky pikirleri öňe sürüp, onuň eserlerine nädogry baha berýär.

Uruş ýyllarynda Sartr, Kamýu ýaly ekzistensializm akymyna degişli ýazyjylar özleriniň iň gowy eserlerinde şol döwrüň derwaýys meselelerine ýüzlenip, halkyň watançylyk ruhuna goşulan bolsalar, 1950-nji ýyllarda dörän «täze roman» akymyna degişli ýazyjylar hakyky, real durmuş tertipsiz, düşnüksiz we onuň wakalarynyň, hadysalarynyň arasynda hiç hili sebäp baglanyşygy ýok diýip ygylan edýärler. Şonuň üçin Natali Sarrotyň «Altyn miweler» (1963) atly romanyny durmuşyň belli bir hakyky bolýan wakalary beýan edilmän, bu eser hakykatda ýok bolan bir kitaba berlen dürli synlar görnüşinde ýazylypdyr. Ol synlar şol kitap barada dogry düşünje bermän, bir görseň ol eser taryplanyp arşa çykarylýar, bir görseň hem eseriň gowşakdygy aýdylyp, ol tankytlanylýar. Ýagny ýazyjy şeýle usulda Parižniň edebiýatçylarynyň, ýazyjylarynyň durmuşynyň ruhuny görkezmäge synanyşýar. Ýazyjynyň «Nätanşyň suraty» (1956) atly romanyny durmuşyň hiç bir wakasy, ýagdaýy bilen baglanyşykly bolmadyk ynsan gatnaşyklary görkezilýär. Bir adamyň (onuň nähili adamdygy barada hiç zat aýdylmaýar) wagtal-wagtal şäheriň bagyndan geçýän bir nätanyş gyza bolan mähirli garaýşy beýan edilýär. Ol gyzam şol adama seredip, kä gorkýar, käte bolsa çalt ýöreyär, soňra mähir bilen seredýär. Şeýle-de ol gyzyň kakasynyň öz gyzyna bolan garaýşy barada gürrüň berlip, ahyrsoňy roman hiç bir netijesiz gutarýar.

Täze akyma degişli ýazyjylar realizm usulynyň durmuşyň wakalaryny yzygiderli, tipiki keşpleriň, ýagdaýlaryň üsti bilen umumylaş-

¹ Gusar – harby atly goşunyň esgeri.

dyryp görkezýän tärlerinden ýüz öwürýärler. Şonuň üçin eserlerde beýan edilýän wakalar, keşpler real durmuş bilen baglanyşman, ter-tipsiz, dagynyk suratlandyrylýar.

Alen Rob-Griýeniň «Labirintde¹» (1959) atly romanynda bir esger üç gije-gündiziň dowamynda özüne nätanyş bir şäherde hiç bir netijesiz aýlanýar. Ol atlaryny we salgylaryny ýatdan çykaran adamlaryny gözleýär. Romanda esgeriň ýöräp barýan köçesindeki öýler häli-şindi, gaýta-gaýta suratlandyrylýar. Esger aýlanyp-aýlanyp, ýene-de öňki ýerine barýar ýa-da dynç almak, naharlanmak üçin ar-zan bahaly kafe sowulýar. Ol öz maksadynyň daşynda aýlanýar, ýöne barjak ýerine baryp bilmeýär.

Birdenem, romanyň soňunda garaşylmadyk ýagdaýda, pu-lemýotyň tatyrdysy eşidilýär we esger wepat bolýar... Şeýlelikde, okyja romanyň ideýasy, ol esgeriň şahsyýeti näbelli bolup galýar. Onuň ýanyndaky tapylan bukjadan hem esger barada hiç bir wajyp maglumat tapylmaýar.

«Antidrama» ýa-da «Absurd² teatry»

«Absurd teatry» diýlip atlandyrylýan akym ýa-da usul «täze roman» akymy ýaly durmuşyň manysyzlygy baradaky ideýadan ugur alýar hem-de öňden döp bolup gelyän drama sungatynyň ähli görnüşlerini inkär edýär.

«Absurd teatry» eseriň fabulasyny³ ret edýär we sahna wakasyny, aktýorlaryň sahnadaky hereketlerini örän azaldyp, olaryň deregine uzyn dialog – gepleşikleri, manysyz monologlary ulanýar. Şol gep-leşiklere gapdaldan biriniň aýdýan sözleri garyşyp gidýär, emma ol gep atma (replika) gahrymanyň aýdýan zady bilen baglanyşykly däl. «Antidramada» suratlandyrylýan wakanyň haýsy wagtda, nirede bo-lup geçýändigini belli bolmaýar. Şertli ýagdaýda bolup geçýän wakada erbet hadysalar gödek oýunlar bilen garyşyp gidýär. Adamlaryň näme diýjeklerini özleriniň hem bilmeýändigini görkezjek bolup, «antidra-

¹ Labirint – gadymy Gresiýada we Müsürde gurlan, çylşyrymly ötelgeli, çy-kalgasyny tapmak kyn bolan jaý.

² Absurd – manysyzlyk.

³ Fabula – yzygiderli waka, ýordum.

ma» eserlerinde gahrymanlar manysyz gepleýärler we hereket edýärler.

Ežen Ioneskonyň (1909-1994) «Saçsyz aýdymçy aýal» (1950) atly pýesasynda gahrymanlar sagadyň sesine goşulyp gepleýärler. Ol sagadyň zaňy ilki sagadyň ýedi bolandygyny habar berýär, soňra sagat üç bolýar, birnäçe wagtdan sagadyň sesi kesilýär we indi sagadyň näçe boljagy belli däl. Çünki sagat wagty ölçemek ukybyny ýitiripdir. Sebäbi daşky dünýä, gurşaw, materiýa hem öz reallygyny ýitirýär.

Ežen Ioneskonyň **«Şahburunlar» (1960)** atly pýesasy meşşan¹ durmuşyna, faşizme garşy gönükdirilen tankydy eser-pamflet hökmünde ýazylypdyr.

Bir kiçijik şäherde gödek, derisi galyň haýwanlar peýda bolýar. Olar öz ýolundaky hemme zady ýykyp-ýumrup depeleýärler. Eserde adaty adamlaryň bu aýylganç haýwanlara öwrülmeğiniň sebäpleri düşnüksiz bolup galýar. Bu haýwana öwrülmeke keseli hemmelere ýokaşýar. Diňe bir adam bu keselden halas bolup galýar. Ýazyjy eserde däliligiň we rehimsizligiň köpçülikleýin häsiýete eýe bolýandygyny görkezip, bu hadysalara garşy durmagyň we oňa garşy göreşmegiň kyndygyny suratlandyrýar.

Täze akyma degişli bolan dramaturg **Semýuel Beket (1906–1989)** gelip çykyşy boýunça irlandiýaly bolup, 1938-nji ýylda Pariže göçüp gelýär. Ol öz eserlerini iňlis we fransuz dillerinde ýazypdyr, şol sebäpli ony iňlis-fransuz ýazyjysy diýip hasap etmek mümkin.

Dramaturgyň **«Goda garaşyp» (1953)** atly pýesasynda eseriň gahrymanlary Wladimir we Estragon gepleşýärler. Emma olar özleriniň nirededigini, şol günün haýsy gündüğini, sagadyň näçedigini, dünýä näme bolandygyny bilmeýärler. Umuman, olaryň hiç zat ýadyna düşmeýär, olar hiç zat bilmeýärler we başarmaýarlar. Olaryň howaýy, gaty ses bilen aýdýan sözlerinde hem many ýok. Onuň üstesine-de olar hereket hem etmeýärler. Olar Godo atly bir adama garaşýarlar. Olar oňa näme üçin garaşýandyklaryny-da bilmeýärler. Bu garaşylýan wagtyň dowamynda Wladimirini we Estragonyň diňe bir asylyp ölmek islegi peýda bolýar...

¹ Meşşan – çakli düşünjeli we pes, ownuk isleg-arzuwly, adatça söwda bilen meşgullanýan şäher adamy.

«Täze roman» akymy ýaly «antidrama» akymy ýa-da «absurd teatry» modernizm edebiýatynyň ruhy çökgünlige düşen bir şahasy bolup, ol durmuşy dogruçyl görkezmegi başarmaýar. Emma şol bir halatda bu ýazyjylar realizm usulyndan düýpgöter tapawutly bir usul tapjak bolup synanyşýarlar. Bu akymlar 1960-njy ýyllarda ýaşamagyny bes edýärler.

ABŞ-NYŇ EDEBIÝATY

(1945–2000)

Giriş

Ikinji jahan urşy dünýäniň köp ýurtlarynda uly betbagtçylyklara getirdi. SSSR-iň faşistik Germaniýany ýeňmegi Ýewropanyň ýurtlaryny faşizmiň zulumyndan halas etdi. Uruşdan soňky döwürde ABŞ dünýäde iň güýçli döwletleriň birine öwrülýär. Emma ABŞ-nyň jemgyýetçilik durmuşynda garyplyk, işsizlik, jynsparazlyk, jenaýatçylyk ýaly hadysalar hem ýüze çykýar. Durmuşyň şeýle hadysalary amerikan edebiýatynyň uruşdan soňky döwürde döredilen eserlerinde öz çeper beýanyny tapýar. Öňdebaryjy ýazyjylar öz eserlerinde durmuşy dogruçyl görkezip, ynsanperwerlik ideýalaryny öňe sürýärler.

Uruş temasy GFR-iň ýa-da GDR-iň edebiýatyndaky ýaly, ABŞ-nyň uruşdan soňky döwürdäki edebiýatynda uly orun tutmaýar. Sebäbi, Ikinji jahan urşy başga döwletleriň, ýurtlaryň çäklerinde bolup geçýär. ABŞ-nyň edebiýatynda şu döwürde realizm bilen bir hatarda dürli realistik däl edebi akymlar hem ýüze çykýar. Şolaryň biri-de modernizmiň «aň akymy» edebiýatydyr.

Realist ýazyjylar «aň akymy» tärini öz eserlerinde ýerlikli ulanyp, gowy netijeler gazanýarlar. ABŞ-nyň edebiýatynda «aň akymy» tärini E.Hemingueýiň, J.Apdaýkyň, W.Folkneriň eserlerinde görmek bolýar.

ABŞ-nyň edebiýatynda uruş we parahatçylyk temasy

E. Hemingueýiň «**Derýanyň aňrsynda, baglaryň kölegesinde**» (1950) atly romanynyda ýazyjy durmuşyň wakalaryna filosofiki nukdaýnazardan seredip, ynsan ýaşaýsynyň manysyny açyp görkezmegi maksat edinýär.

Romanda uly, aldym-berdimli, kowguly-gaçgyly wakalar görkezilmän, Ikinji jahan urşuna gatnaşan amerikan polkownigi Kantwelliň durmuşynyň gysga bir bölegi beýan edilýär. Ol ikinji jahan urşy döwründe Triýesta şäherinde goşunda gulluk edýär. Ol Wenesiýa şäheriniň etegine aw awlamak üçin gelende, Renata atly zenanyň öýünde myhmançylykda bolýar. Polkownik we Renata biri-birini söýýärler. Ýöne bu gezelenç polkownigiň iň soňky sapary bolýar. Ol yzyna gaýdyp barýarka ýüregagyrydan ölýär. Ol ölmezden öňürti Renata hat ýazyp, oňa myhmanhanadaky seýfden ähli gymmatbaha zatlary almagy wesýet edýär. Polkownik bu romanda urşuň adamzat üçin elhenç betbagtçylykdygyny nygtaýar.

Bu roman Hemingueýiň «Ýok bol, ýarag!» romany ýaly urşy ýazgaryjy eserleriň hataryna girýär. Romanda parahat durmuşyň ajaýyplygy, söýgi, dostluk, tebigatyň, Wenesiýanyň gозzelligi wasp edilýär.

Polkownik Kantwell ölümiň öň ýanynda hakyky adamlara, adamkärçilige, mertlige hormat goýýandygyny aýdýar. Ol uruş barada gürrüň berýär. Şol gürrüňleriň üsti bilen urşuň ýaramaz hadysadygy doly açylyp görkezilýär.

Amerikan ýazyjysy **Irwin Şou (1913-1984)** birnäçe romanlaryň, hekaýalaryň we dramalaryň awtorydyr. Irwin Şou Nýu Ýork şäherinde dogulýar. Ol ilkinji gezek «Ölüleri jaýlaň» (1936) atly, urşa garşy ideýaly pýesasy bilen belli bolýar.

Ýazyjynyň köp eserleri syýasy meseleleri beýan edýär. Irwin Şou amerikan jemgyýetiniň ahlak kemçiliklerini paş edýär. Onuň «Ýaş ýolbarslar» (1948) atly ilkinji romanynyda Ikinji jahan urşunyň netijeleri we elhenç wakalary beýan edilýär. Bu eser ýazyjynyň iň gowy eseri hasaplanýar. Onuň «Baý we garyp» (1970) romany hem uly meşhurlyga eýe bolýar.

Norman Meýler (1923–2007) öz eserlerinde adamlaryň özüni alyp barşynda olaryň düşünmän, akyl eleginden geçirmän edýän işlerini derneýär. Onuň romanlarynda ekzistensializm filosofiýasynyň täsiri hem belli bir derejede duýulýar. Meýleriň eserlerinde gahrymanlaryň howply pursatlarda başdan geçirýän duýgulary, olaryň kynçylyklary ýeňip geçişleri, jyns gatnaşyklary we zorluk görkezilýär.

Meýler ilkinji gezek özüniň «Ýalaňaçlar we ölüler» (1948) atly romany arkaly meşhurlyk gazanýar. Bu eserde uruş naturalistik häsiýetde görkezilýär, onuň adamlara diňe betbagtlyk getirýändigini baradaky pikir öňe sürülýär.

Romanda general Kammings we leýtenant Hirniň arasyndaky gapma-garşylyk ABŞ-nyň geljegi üçin göreş temasy bilen baglanyşykda beýan edilýär.

Şu döwürde, ýagny 1950-1960-njy ýyllarda «**köpçülik**» **edebiyaty we «sarp ediji» jemgyýet** düşüňjeleri durmuşda ymykly orun alýar. Edebiýata «bir günlük», «wagt öldürmek» üçin okamak, güýmenje hökmünde seretmek, durmuşda şu gün gazananyňy şu güne, şady-horramlyga sarp edip ýaşamak pikirleri metbugatda wagyz edilip, jemgyýete ýaýraýar. Hemme zat belli bir galyplara, düzgünlere, birmeňzeş ýörelgelere öwrülýär. Edebiýatda gysga wagtlaýyn meşhurlyk gazanýan, «gowy satylýan» (bestseller) eserler çynlakaý durmuş meselelerini gozgaýan eserleri kitap bazaryndan gysyp çykarýar. Sebäbi bularyň ikinjisi babatda mahabat işleri geçirilmeýär. Emma muňa garamazdan ABŞ-nyň edebiyatynda uruşdan soňky döwürde uly özgerişler bolup geçýär we ruhy kämillige çagyryýan ähmiýetli eserler döredilýär.

1950-1960-njy ýyllaryň edebiyatynda çeper realistik eserler bilen bir hatarda ylmy-fantastika žanry has güýçli ösüp başlaýar, çünki amerikalyklar indi ylmyň, tehnikaýyň ösmegine howatyrlýar, seredip başlaýarlar. Onuň adamlaryň geljegine ýetirjek täsiri, zyýany barada alada edip, şu eserlerde «adam we ylmy-tehniki progress» temasyny giňden beýan edýärler. **Reý Bredberiniň «Marsian ýyl ýazgylary» (1950), Aýzek Azimowýň «Fundament» (1951), Kurt Wonnegutyň «Pianino çalyjy» (1952)** ýaly eserleri jemgyýetde adamyň ruhy sagdynlygy barada meseleleri gozgaýar.

Ketrin Anna Porter
(1890-1980)

Ketrin Anna Porter 1890-njy ýylda Tehas ştatynyň Indian Krik şäherinde fermer maşgalasynda eneden dogulýar. Ketrin ýaşlygyn-dan başlap, döredijilik işine, hekaýadyr nowellalary ýazmaga höwe-sek bolýar. Ol mekdebi gutaryp, Dallas we Denwer ştatlarynda gazet habarçysy bolup işleýär. Emma birnäçe wagt geçensoň, ol näsaglygy zerarly galamgärlik kärini taşlamaly bolýar.

Ketrin Anna Porter dürli wagtlarda Nýu Ýorkda, Ýewropada we Meksikada ýaşaýar we gören-eşiden zatlaryny öz eserlerinde beýan edýär. Onuň ilkinji **«Iudanyň agajy gülleýär» (1929)** atly nowellasy oňa meşhurlyk getirýär. Nowellanyň wakalary Meksikada bolup geç-ýär we eserde Meksikadaky rewolýusiýa barada gürrüň berilýär. Ýa-zyjynyň hekaýalarynda adamyň şahsy durmuşy inçeden yzarlanýar.

«Garry mama Wezerolly nädip aldadylar» (1931) atly hekaýa-lar ýygynynda adamlaryň biri-biriniň önünde jogapkärçiligi bara-daky tema beýan edilýär.

K.A.Porter 1962-nji ýylda **«Samsyklaryň gämisi»** atly roma-nyny ýazýar. Waka 1930-njy ýyllaryň ahyrynda Meksikadan Ger-maniýa barýan ýolagçy gämisinde bolup geçýär we gämidе barýan, germaniýaly ýokary gatлага degişli adamlaryň özlerini alyp baryşlary görkezilýär. Ýazyjynyň **«Saýlanan hekaýalar» (1965)** atly hekaýalar ýygyny 1966-njy ýylda Pulitzer baýragyna¹ my-nasyp bolýar.

¹ Pulitzer baýragy – Jozef Pulitzer (1847-1911) atly baý gazet eýesi 2 million amerikan dollaryny Kolumbiýa uniwersitetine miras goýýar. Bu pula galamgärli-gi ösdürmek göz önünde tutulypdyr. Şol sebäpli indi her ýyl bilim, galamgärlik, edebiat boýunça 3.000 \$ baýrak berilýär.

Ýazyjynyň «**Ogurlyk**» atly hekaýasynda bir ýaş zenanyň pully gapjygyny ogurladyşy we şol puldan başga onuň hiç zadynyň ýoklugy örän täsirli görkezilýär.

K.A.Porteriň eserleri Ýudora Weltiniň we Flenneri O’Konnoryň döredijiligine güýçli täsir edipdir.

Karson Mak-Kallers
(1917-1967)

Karson Mak-Kallers Jorjiýa ştatynyň Kolumbus şäherinde 1917-nji ýylda eneden dogulýar. Onuň hekaýalarynda, powestlerinde we romanlarynda ýazyjynyň köplenç halatda ýazyjynyň ýaşlygyny-da şaýat bolan wakalary, adamlary, ABŞ-nyň günortasynyň kiçiräk şäherleriniň adamlarynyň durmuşy beýan edilýär.

Karson Mak-Kallersiň 1940-njy ýylda çykan «**Ýürek ýalňyz awçy**» atly romany entek hiç kime belli bolmadyk ýaş ýazyjy zenanyň adyna uly meşhurlyk getirýär. Bu romanda ýazyjy durmuşyň dürli kynçylyklaryna duçar bolýan ýönekeý adamlaryň keşplerini suratlandyrýar. Romanyň wakalary orta gürp we kiçiräk amerikan şäherlerinde bolup geçýär.

Grek Spiros Antonapulos öz doganoglanynyň süýji satýan dükanynda işleýär. Ol dünýäde hemme zatdan iýip-içmäni gowy görýär. Onuň dosty Jon Singer altyn-kümüş şaý-sepleri satýan dükanda şaýlara hat yazýan grawýuraçy bolup işleýär. Bu lal we ker iki adam şäheriň söwda merkezinden daş bolmadyk ýerde ýerleşýän bir jaýyň ýokarky gatyndaky iki sany otagy kireýine tutup ýaşaýar.

Bu iki dostuň ilki-ilkiler hiç bir gaýgy-aladalary ýok, asuda durmuşda ýaşaýarlar, ýöne soňra grek Antonapulos keselleýär. Ol soňra keselden gutulansoň, ruhy taýdan üýtgeýär. Indi ol öňküsi

ýaly alçak, göwnaçyk adam däl-de, tersine örän gaharjaň adama öwrülip, bolgusyz zatlary edip başlaýar, adamlaryň üstüne topulýar ýa-da alan harytlarynyň puluny tölemän, dükandan çykyp gaýdýar. Onuň edýän şuna meňzeş ownuk-uşak jenaýatlary üçin, ony türmeden halas etjek bolup, dosty Singer bar üşüren puluny sarp edýär. Emma Antonapulos düzelmeýär. Ahyrsoňy, bu ýagdaýa çydaman, Antonapulosyň doganoglany Çarlz Parker ony dälihana ýerleşdirýär.

Singeriň ýaşaýan jaýynda on dört adamdan ybarat bolan uly maşgalada Mik Kelli atly on iki ýaşly gyzjagaz ýaşaýar. Mik ýeter-ýetmezlikde gün görýän garyp maşgalada ýaşasa-da, surat çekmäni gowy görýär. Ol Mosartyň sazyny söýýär, ýöne onuň bu zehinlerini ulanmaga mümkinçiligi ýok, sebäbi kakasy işde aýagyny döwdürip maýyp bolýar. Mik Kelli öz maşgalasynyň hysyrdylary, aladalary bilen ýaşaýar, ýöne öz bagtyny tapyp bilmeýär. Ýazyjynyň romanynda çagalaryň keşbi örän ynandyryjylykly beýan edilýär.

Mik Kelliniň ýaşaýan jaýynda garaýagyz lukman Koplendiň gyzy Portsiýa hem ýaşaýar. Lukman Koplend örän bilimli adam, kitaby köp okaýar, ol garaýagyzlaryň hukuklary üçin göreşýär, garaýagyzlaryň, negrleriň hat-sowatly, medeniýetli bolmaklaryny isleýär.

Romanyň başga bir gahrymany Jeýk Blaunt hem lukman Koplend ýaly adalatly jemgyýet ugrunda göreşýär. Ol işçileri ezip, zalymlyk bilen peýda gazanmaga çalyşýan baýlara garşy göreşe çagyryp, işçileriň arasynda wagyz-nesihat geçirýär.

Şäheriň «Nýu Ýork kafesi» romanyň gahrymanlarynyň hemmesiniň barýan ýeri. Kafeniň hojaýyny Bif Brennon maýyp bolup ýa-da işsiz galyp, betbagtçylyga düşen adamlara rehimdarlyk gözi bilen seredýär. Olara käte mugt içgiler berýär, hatda serhoş bolup, gidere ýeri bolmadyk Jeýk Blaunta birnäçe wagtlap, mugt nahar we ýatmaga ýer hem berýär.

Ýazyjy, bir tarapdan, durmuşda adamlaryň biri-birine kömek berip, rehimdarlyk edip, ynsanperwerlik duýgulary bilen ýaşaýandyklaryny nygtasa-da, ikinji tarapdan, adamlaryň özlerini ýalňyz duýýandyklaryny, biri-birinden üzňediklerini görkezýär. Ýöne ýazyjynyň

pikirine görä, olaryň her biri durmuşda adamkärçiligi, mähirli ynsan gatnaşyklaryny gözleýär.

Karson Mak-Kallersiň «Nika toýunyň agzasy» (1946), «Gamgyn kafeniň aýdymy» (1951), «Dilsiz sagat» (1961) atly romanlarynda, powestlerinde, hekaýalarynda we pýesalarynda adamyň durmuşda ýeke-ýalňyzlygy, onuň goragsyzdygy görkezilýär.

Ýazyjynyň eserlerinde söýgi temasy gahrymanlaryň ýaşayş şertleri, durmuşy bilen baglanyşykly beýan edilýär.

Ýudora Welti
(1909-2001)

Ýudora Welty Missisipi şatynda ösüp kemala gelýär. Onuň döredijiliginde esasan Amerikanyň günorta ştatlarynyň durmuşy beýan edilýär.

Ýudora Welty Missisipi ştatynyň Jekson şäherinde aýal-gyzlaryň kollejinde okap, soňra Wiskonsin uniwersitetini tamamlýar. Ol edebiýatda özüniň romanlary we hekaýalary bilen meşhurlyk gazanýar. Onuň hekaýalarynda adatdan daşary, geň-taň, syrly wakalar beýan edilýär.

Ýudora Weltiniň döredijiligi 1940-njy ýyllarda başlanýar. Ol Ketrin Anna Porter, Tennesi Wilýams ýaly ABŞ-nyň günorta ştatlaryndan bolan ýazyjylar bilen bir wagtda edebiýat meýdanyna gelýär. Onuň döredijiliginde şahsyýetiň maşgaladaky we jemgyýetdäki durmuşy görkezilýär.

Ýazyjynyň ilkinji hekaýalar ýygyny 1941-nji ýylda «Ýaşyl perde» ady bilen çykýar. Soňra ýazyjynyň «Altyn almalar» (1949) atly ýygynyň çap bolup çykýar. Ol «Optimistiň gyzy» (1972) atly romany üçin Pulitser baýragyna eýe bolýar.

Ýudora Welty özüni ussat hekaýaçy hökmünde tanadýar. Onuň «**Syýahatçy söwdagäriň ölümi**» atly hekaýasynda on dört ýyllap gezip söwda eden R.J. Bauman atly söwdagäriň bir günü barada gürrüň berilýär. Bauman maşynly barýarka, ýadaw halda ulaga erk edip bilmän, awtomobili ýoldan çykyp agdarylýar we üzüm bagynyň üstüne düşýär. Ol zordan ulagdan çykyp, ýeke duran bir öýe kömek sorap barýar...

Hekaýada kiçijik, gysga, azajyk maglumatlaryň üsti bilen gahrymanlaryň geçmiş durmuşy barada giňişleýin gürrüň berilýär. Bu hem ýazyjynyň ussatlygynyň bir alamaty bolup durýar.

Artur Miller
(1915-2005)

Uruşdan soňky döwürde görnükli amerikan dramaturgy Artur Milleriň «Meniň hemme ogullarym» (1947), «Köpriniň üstündäki görnüşi» (1955), «Söwdagäriň ölümi» (1949) ýaly eserlerinde şahsyýetiň we jemgyýetiň gatnaşygy görkezilýär. Ýazyjynyň pikirine görä, jemgyýet şahsyýetiň ahlak ýörelgelerini, özüni alyp barýş kadalaryny kesgitleýär. Emma bu kada-kanunlar şahsyýeti bagtly etmeýär.

Ýazyjynyň iň gowy hasaplanylýan, Pulitzer baýragyny alan «**Söwdagäriň ölümi**» atly dramasynda Willi Lomen atly gezip söwda edýän söwdagäriň, onuň Linda atly aýalynyň, Bif we Heppi atly ogullarynyň ykbaly görkezilýär. Willi Lomen meşhurlyk gazanmagy we baý bolmaklygy özüne maksat edip goýýar. Ol hakyky işewür amerikalynyň häsiýetlerini özünde jemleýär. Emma eseriň soňunda Willi Lomen bütün ömrüne söwda bilen meşgullanyp, özüni pula satýandygyna düşünýär.

Ýazyjy «amerikan arzuwynyň» adamy hemişe bagta eltmän, kähallatlarda ruhy çykgynsyzlyga alyp barýandygyny görkezýär.

Pýesada gartaşan Willi Lomeniň aňynda bolup geçýän wakalar geçmiş we häzirki zaman durmuşy bilen baglanyşdyrylyp görkezilýär. Lomen öz maksadyna ýetse-de, bagtly bolmandygyna düşüňär.

Ýazyjynyň pikirine görä, «adaty adam» Amerikada «tragiki gahryman» bolup durýar, sebäbi onuň belent ruhy maksatlary ýok.

Artur Miller Nýu Ýork şäherinde dogulýar. Ol 1956-njy ýylda meşhur aktrisa Merlin Manro öýlenýär we 1961-nji ýyla çenli onuň bilen ýaşayar. «**Günä edişden soň**» (1964) atly eserinde ýazyjy özüniň Merlin Manro bilen durmuşy barada gürrüň berýär.

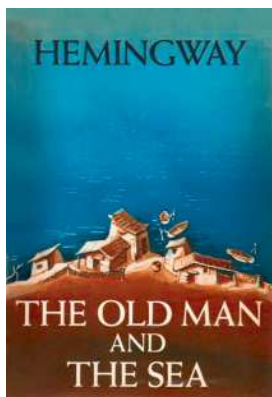
Artur Milleriň pikirine görä, häzirki zamanda ýamanlygyň, erbet işleriň köpelmeginiň sebäbi düşnüksiz, ol esasan adamyň öz tebigatyndan gelip çykýar. Şoňa görä-de, ýazyjy şahsyýet muňa garşy göreşmeli diýen netijä gelýär.

Ernest Hemingueý (1899-1961)

Ernest Hemingueýiň uruşdan soňky döwürde ýazan «Goja we deňiz» (1952) powesti şol döwürde uly meşhurlyk gazanýar we bu powest barada dürli gapma-garşylykly pikirler aýdylýar. Sebäbi powestde adamyň mertligi, maksadyna ýetmek üçin göreşi bilen birlikde adamyň ýalňyzlygy we onuň jebir çekişi hem görkezilýär. Bu powesti üçin ýazyja 1953-nji ýylda Pulitzer baýragy, 1954-nji ýylda bolsa Nobel baýragy berilýär.

«Goja we deňiz» powesti

«Goja we deňiz» powestiniň gahrymany balykçy goja Santýago şowsuzlyk üstüne şowsuzlyga uçraýar: «Golfstrimde gojanyň ýeketäk özi gaýygynda balyk tutardy. Ol segsen dört günläp deňze çyksada, bir balyk-da tutup bilmändi. Ilkinji kyrk günde onuň ýanynda bir oglan hem bolupdy. Emma olar her gün hiç zat tutup bilmän boşja gelerdiler. Diňe şoňa görä-de, oglanyň ata-enesi oňa goja hakynda «baryp ýatan bagtsyz» diýip aýdypdy¹» diýen sözler bilen başlanýan

bu eser gojanyň garrylyk döwrüni görkezýär. Goja balykçylyk bilen gün görýär. Onuň ýakyn dosty kiçijik oglanjyk goja hemişe kömekleşýär we onuň şowsuzlyklarynda oňa duýgudaşlyk edýär. Gojanyň halys iýmäge zady bolmadyk wagtlary oglanjyk gidip, restorandan oňa nahar getirip berýär. Ol gojanyň könelen, ýama-ýama egin-eşiklerine seredip: «Muňa täze köýnek, gyş kurtkasy, nähili hem bolsa bir aýakgap we ýene bir odeýal gerek²» diýip pikir edýär.

Goja hem oglanjygy gowy görýär. Ol oglanjyga balyk tutmagy öwredýär. Goja uly bir balyk tutmagy arzuw edýär. Oglanjyk gojanyň iru-giç uly balyk tutjakdygyna ynanýar, oňa göwünlik berýär. Goja balykçy deňzi gowy görýär, ol deňziň jandarlaryny hem gowy bilýär. Emma ol ýüzgüçleri zäherli fizaliýleri halamaýar. Olar çeňnegiň ýüpüne öz zäherli sülekeylerini çalanlarynda balykçynyň ellerine ýara çykýar. Muny bilýän goja deňiz pyşbagalarynyň zäherli fizaliýleri iýişlerini hezil edip synlaýar. Şonuň üçin goja adamlaryň deňiz pyşbagalaryny öldürýändiklerine gynanýar. «Meniňem ýüregim şolaryň ýüregi ýaly, meniň aýaklarym we ellerimem olaryň aýaklaryna meňzeş» diýip, goja öz ýanyndan pikirlenýär. Deňiz gojanyň iň

¹ Ernest Hemingueý. Goja we deňiz – Mugallymlar gazet, 2007-nji ýylyň 30-njy marty.

² Ernest Hemingueý. Goja we deňiz – Mugallymlar gazet, 2007-nji ýylyň 30-njy marty.

söýgüli mekany. Ol her bir balygyň, deňiz guşlarynyň hereketlerini synlap, deňizde nämeleriň boljakdygyny öňünden bilýär.

Powestde ömürboýy öz durmuşyny deňizde geçirip, balykçylyk bilen meşgullanan gojanyň durmuşy jikme-jik görkezilýär. Goja näçe şowsuzlyga uçrasa-da, ruhdan düşmeýär. Ol ahyrsoňy şol tutmagy arzuw edýän uly balygyny tutmagy başarýar. Goja yzyna dolanyp kenara ýetýänçä akulalar çozup, onuň tutan balygyny iýýärler, emma şonda-da goja balygy iýjek bolup topulýan akulalara garşy göreşýär. Ol öz gaýygy bilen tutan balygyny kenara eltýänçä balygyň diňe sudury – süňki galýar, onuň etini akulalar iýip gutarýarlar. Ýöne goja Santýago öz maksadyna ýetýär we tutmakçy bolan ullakan balygyny tutmagy başarýar. Şol günün ertesi obanyň balykçylary goja Santýagonyň gaýygyna daňylgy balyk süňküni ölçäp görüp, balygyň ululygyna haýran galýarlar. Goja bolsa özüniň gaýduwsyzlygyna göz ýetirýär. Onuň kalby ýene-de täze arzuwlardan, umytlardan dolýar. Ol kenara ýetensoň öz gaýygynyň döwlen ýerleri barada: «Gaýyk gowy – diýip, ol pikir etdi, – eger ruluň rumpeli¹ diýäýmeseň, gaýygyň özi abat. Aý, rumpeliň bolsa täzesini goýmak kyn däl²» diýip, goja öz-özüne göwünlik berýär.

Gojanyň ruhobelentligi, durmuşa bolan umydygärligi, ynamly garaýşy onuň uly balygy iýýän akulalar bilen göreşinde aýdyň ýüze çykýar. Akulalar balyga näçe açgözlük bilen topulsalar hem, goja olara garşy gaýduwsyz göreşýär. Ol şeýle güýçden gaçan ýagdaýda-da: «Ýöne adam ýeňilmek üçin ýaradylan däl. Adamy ýok edip bolar, ýöne ony ýeňmek mümkin däl³» diýýär.

Uly balyk bilen aldym-berdimli göreşde goja ýadap güýçden gaçyberende, her gezek öz dosty kiçijik oglanjygy ýatlap: «Wah, şol oglan ýanymda ýok» diýip, ýene-de täze ruh bilen balyk bilen göreşýär. Şol oglanjygy ýatlamak, özüne mährem, dost bolan şol oglanjygyň keşbi goja täze güýç berýär. Gojanyň balygy ýeňmegine

¹ Rumpel – ruly towlamak üçin ulanylýan enjam – ryçag-tutawaç.

² Эрнест Хемингуэй. Избранные произведения в двух томах. – Москва, 1959, том второй, стр. 630.

³ Görkezilen eser, 622 sah.

onuň ýaşlykda ýaryşlarda ýeňiji-çempion bolanlygy baradaky ýatlamalary hem kömek edýär.

Eseriň başyndan aýagyna çenli ýazyjy gojanyň durmuş üçin göreşini jikme-jik görkezýär. Powestiň mazmunyndan belli bolşy ýaly, goja diňe bir uly balyk ýa-da akulalar bilen göreşmeýär. Ol ilki bilen durmuşyň kynçylyklaryna, garyplyga, adamlaryň ýaňsylamalaryna, garrylyga mertlik bilen döz gelip, özüniň ynsan mertebesi üçin göreşýär we ähli kynçylyklary ýeňip geçmegi başarýar. Powestiň iň esasy ideýasy bolup ýaňlanan, her bir ynsanyň öz önünde goýan maksadyna ýetmek üçin, şol gojanyň uly balygy tutuşy ýaly göreşmeli diýen ýörelge eseriň mazmunyndan eriş-argaç bolup geçýär.

Jon Çiwer
(1912-1982)

Jon Çiwer Massaçuset ştatynyň Kwinsi şäherinde eneden dogulýar. Ol esasan özüniň durmuşy nowellalary bilen bellidir. Onuň ilkinji nowellalar ýygındysy «Käbir adamlar nähili ýaşaýarlar» (1943), «Şeýdi Hilden gelen ogry» (1958), «Alma dünýäsi» (1973), «Brigadir we golf klubunyň dul aýaly» (1964) ýaly ýygyndylary çap edilýär. Ýazyjy eserlerinde nýu ýorkly işewür adamlaryň öz maşgalalaryna, çagalaryna, dostlaryna täsir edişini görkezýär.

Jon Çiweriň hekaýalarynda durmuş ahwalatlarynyň, şertleriniň adamyň indiki etjek hereketlerine bolan täsiri açylyp görkezilýär. Onuň «**Şeýdi Hilden gelen ogry**» atly nowellasynda otuz alty ýaşly Jonni Heýk Nýu Ýork şäheriniň etegindäki Şeýdi Hil diýen ýerde ýaşaýar. Onuň aýaly Kristina Lýuis we dört çagasy bar. Uruşdan soňky döwürde harby gullukdan boşap, Jonni bir fabrige, firma işe girýär. Ilki hemme zat gowy başlanýar. Ýöne soň Jil Baknem atly iş

dolandyryjy işden galyp başlaýar. Her gezek ol «içim agyrýar» diýip ýa-da başga bir bahana tapyp, işden galýar. Ol işine ökde, firmanyň başlygynyň sag eli hasaplanylýan adam. Onuň işden galmagynyň esasy sebäbi bolsa, onuň arak içmegi gowy görýänligi bolup durýar. Firmanyň başlygy bu ýagdaýa bir ýyllap çydaýar. Onsoň ol Jonnini çagyryp, Jil Baknemiň öýüne gitmegi we onuň işden boşadylýandygyny aýtmaklygy tabşyrýar.

Jonni Jil Baknemden has ýaş bolup, üstesine-de ol onuň gönüden-göni başlygy bolup durýan eken. Jonni Jiliň öýüne baranda, ony örän gowy garşy alýarlar. Olar Jonniniň çagalary üçin oňa sowgatlar berýärler (ol sowgatlar öň Jiliň çagalarynyň geýen, soňra kiçelip galan egin-eşikleri ekeni). Ondan öňem Jonni bilen Jil gowy gatnaşykda bolýar. Jonni bu zatlar barada pikir edip, Jiliň işden boşadylandygy barada aýtmaga dili barmaýar. Şeýdip ol başlygynyň buýran işini bitirmän yzyna gaýdýar.

Baş günden soň Jil Baknem içmesini goýýar we öňki işine dolanyp gelýär. Jonni bu ýagdaýa düşünmän, işinden çykýar. Jonni Heýk bir gün Karl Warburton atly baý dostunyňkyda Kristina bilen myhmançylykda bolýarlar. Şol wagtlar ol başga işe geçip, özbaşdak işläp başlan döwri puldan mätäçlik çekýär. Warburtonlar örän baý maşgala. Myhmançylykdan gaýdyp gelen soň Jonni Heýk ýary gije Warburtonlaryň öýüne girip, onuň penjeginden gapjygyny ogurlaýar. Ol öýüne gelip, barlap görse, gapjykda dokuz ýüz dollardan sähelçe köpräk pul bar eken...

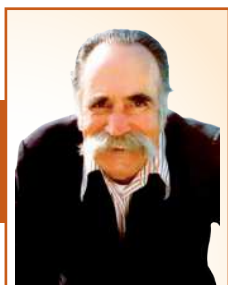
Jonni: «Şeýdi Hilde baý adamlar ýaşaýarlar. Olar ýaşamagyň ugruny bilärler. Köp syýahat edýärler. Olar bag, gül ekýärler, men bolsa gör nähili erbet iş etdim» diýip pikirlenýär. Ol irden ýuwaşlyk bilen turup, çagalaryny oýarmajak bolup, çyranýakman geýinýärde işe gidýär. Ol ýolda gazet okaýar. Gazetde otuz müň dollarlyk talaňçylygyň bolanlygy, ammardan altmyş müň dollarlyk dermanyň ogurlananlygy, bir aýalyň myhmançylykdan öýüne gaýdyp gelip, ýüň paltolaryny we göwher şaý-seplerini tapmanlygy baradaky habarlary okap, Jonni öz eden işiniň, ogurlygynyň adaty bir zat ekenligi barada pikirlenip başlaýar. Ýöne biraz wagt geçenden soň, ol özüniň ogrudygy we aldawçydygy, bu zatlaryň hiç bir dinde ýokdugy barada

pikirlenýär. Soň onuň gözi çekip başlaýar, ol belkem restorana baryp, bir zatlar iýip-içsem gowulaşaryn diýip, pikire gümra bolup köçe bilen barýarka ony tas awtoulag kakan eken. Ol özüni ýap-ýaňyja ulagyň basjak bolanlygynyň hem pikirini etmän, birden jübüsindäki Karl Warburtonyň gapjygy ýadyna düşýär we barmak yzlary galmaz ýaly, gapjygyň daşyny süpürýär-de, ony hapa atylýan gaba taşlaýar.

Soňra ol kofe içmek üçin restorana girýär we stoluň başyna geçip oturýar. Stoluň üstünde otuz baş sent pul ýatan eken. Ony öňki müşderi hyzmatçy üçin çay puly goýup gidipdir. Soň ol ýere başga bir müşderi gelip, ýaňky otuz baş senti alyp jübüsine salýar. Muny gören Jonni «gör nähili kezzap» diýip, restorandan çykyp gidýär...

Umuman, nowellanyň başyndan tä ahyryna çenli örän näbelli dartgynly ýagdaý saklanýar. Ýazyjy Jonniniň aňynda bolup geçýän gapma-garşylykly pikirleri onuň durmuşynda bolup geçýän wakalar bilen baglanyşdyryp, örän aýdyň ideýaly, çeper mazmunly eseri döredipdir...

Jon Çiwer «**Wopşot dawasy**» (1964), «**Bullet park**» (1977) atly romanlaryň hem awtorydyr. Bu romanlarda Täze Angliýanyň ýaşaýjylary, maşgalalary barada gürrüň berilýär. Ýazyjynyň eserlerinde adam nähili kyn ýagdaýlara duş gelse-de, onuň barybir öz tebigaty boýunça ýagşylyga, ahlak taýdan päklige ymtylýandygy görkezilýär.

Wilýam Saroýan
(1908-1981)

Wilýam Saroýan Kaliforniýa ştatynyň Fresno şäherinde eneden dogulýar. Onuň ene-atasy Armenak we Takuýa Saroýan 1906-njy ýylda Arzrumdan ABŞ-nyň Kaliforniýa ştatyna göçüp barýar.

Saroýanyň kakasy 1911-nji ýylda aradan çykyp, onuň ejesi Takuýa dört çagasy bilen ekleýjisiz galýar. Ol çagalarynyň iň kiçisi bolan Wilýamy ýetimler öýüne tabşyrýar. Şeýle sebäplere görä, geljekki ýazyjynyň çagalyk döwri agyr şertlerde geçýär.

Wilýam ýedi ýaşyndan başlap köçede gazet satyp, gazanç edip başlaýar, soň hat gatnadyjy we başga-da dürli işlerde işleýär. Ol boş wagtlary köp okaýar we özi hem kiçiräk hekaýalary ýazyp başlaýar. Onuň ilkinji hekaýasy 1933-nji ýylda çap edilýär. Şol döwürdäki durmuşyny ýatlap, ol: «Men gedaýlykdan gaçyp, çeper eser ýazyp başladym» diýip ýazýar.

Ýazyjynyň ilkinji hekaýalar ýygyndysy 1934-nji ýylda «**Ajaýyp ýaş ýigit**» ady bilen çykýar. 1960-70-nji ýyllarda onuň hekaýalar ýygyndylary we awtobiografik häsiýetli eserleri çap edilýär.

Saroýan nowella žanrynyň ussadydyr. Ol köplenç Amerikada ýaşayan ermenileriň durmuşy barada ýazýar. Onuň «**Meniň adym Aram**» atly hekaýalar ýygyndysy, «**Wesli Jeksonyň başdan geçirenleri**» atly romany meşhurlyk gazanýar.

Wilýam Saroýanyň eserlerinde garyp adamlaryň ruhdan düşmeýändikleri, olaryň adamkärçiligi, päk ýürekliligi hem-de olaryň durmuşynyň şadyýan, gülküli sahypalary suratlandyrylýar. Aramyň çöl ýeri satyn alyp, şetdaly, nar ýetişdirjek bolýan daýysy ýa-da bir aýlap biriniň atyny ogurlap, gizlin saklap, soň ol aty semredip ogrynça eýesiniň öýüne eltip gaýdan iki oglanjyk baradaky «**Owadan ak atyň tomsy**» ýaly hekaýalarynda wakalar örän gyzykly beýan edilýär. Eýesi özüniň ogurlanan atyny görse-de, oglanjyklara hiç zat diýmeýär ýa-da «bu meniň atym» diýip aýtmaýar, tersine, «siziň maşgalaňyz dogruçyllygy, arassalygy bilen tanalýar» diýip, yzyna öýüne gaýdýar.

Wilýam Saroýanyň hekaýalary ABŞ-nyň orta mekdeplerinde okuwçylaryň hökmany okamaly eserleriniň hataryna girýär.

Tennesi Wilýams
(1911-1983)

Tomas Laniýer Wilýams Missisipi ştatynyň Kolumbus şäherinde eneden dogulýar. «Tennesi» onuň edebi lakamydyr, çünki 1934-nji ýylyň tomsunda Tennesi ştatynyň Memfis şäherinde hiç kime belli bolmadyk Tomas Laniýer Wilýamsyň pýesasy ilkinji gezek sahnada görkezilýär. Şondan soň Tennesi Wilýams kyrk ýyla golaý teatr üçin dramalar ýazýar.

Dramaturg öz dramalarynda adamyň jemgyýetde ýekeligini we durmuşdan üzňeligini görkezýär. Ol öz eserleri üçin iki gezek Pulitzer baýragyny, dört gezek drama eserleriniň ýeňijisi diýen baýragy alýar, 1979-njy ýylda oňa ABŞ-nyň prezidenti Jimmi Karter tarapyndan sungat we edebiýat boýunça altyn medal gowşurylýar.

Tennesi Wilýams häzirki zamanda ýamanlygyň köklerini adamlaryň agzalalygyndan, olaryň biri-birinden üzňeliginden görýär. Ol öz eserlerinde durmuşyň girdabynda, kynçylyklarynda ýekelikde horlanýan adamlara rehimdarlyk, duýgudaşlyk bildirýär.

Tennesi Wilýamsyň özüniň «Çüýşe haýwanat bagy» (1944), «Arzuw tramwaýy» (1947), «Gyzgyn üçekdäki pişik» (1954), «Orfeý dowzaha düşýär» (1957) ýaly iň gowy eserlerini 1945-1960-njy ýyllar aralygynda ýazýar.

«**Çüýşe haýwanat bagy**» atly dramasynda Winfildleriň maşgalasy barada gürrüň berilýär. Onuň ogly Tom şahyr, ýöne köwüş dükanynda satyjy bolup işleýär. Onuň gyz dogany Laura Winfild öz arzuw-hyýallarynda ýaşaýar. Ol çagalygynda agyr kesele uçrap, bir aýagy beýleki aýagyndan gysga bolupdyr. Ol öz öýünde özüni bir wagt çagalykdaky oýnan çüýşeden ýasalan oýnawaç haýwanlaryň biri ýaly, şolaryň köne tekjede duruşlary kimin duýýar.

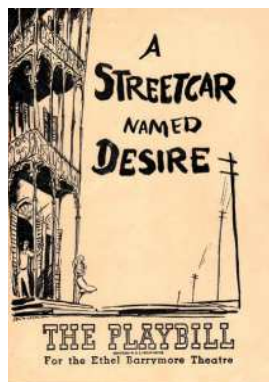
Pýesanyň wakalary Sent Luis şäheriniň bir köçesinde bolup geçýär. Pýesada Tom geçen durmuşyny ýatlaýar. Tomuň ejesi Amanda Winfield gyzyny iş öwrener ýaly maşinistikalaryň okuwyna berýär, ýöne Laura iki gezek okuwa barýar-da, soň okuwa gitmeýär. Laura örän utanjaň ol mekdepde okanda-da bir köwşüniň ökjesiniň tyrkyladyanyndan utanyp, ahyrsoňy mekdebi gutarmaýar. Onuň indi orta mekdebi tamamlanyna alty ýyl geçse-de, ol hiç ýerde işlemeýär. Diňe çüýşeden ýasalan haýwan oýnawaçlaryny oýnaýar. Ejesi Lauranyň hiç kim bilen aragatnaşyk etmeýänligi üçin, Toma öz dostuny öýlerine çagyrmagy we ony Laura bilen tanyşdyrmagy haýyş edýär. Tom köwüş dükanynyda bile işleýän dosty Jim O’Konnory öýlerine çagyýar.

Myhmançylyga gelen Jim O’Konnor Laura bilen gepleşip oturýar, ony gowy görýär. Ol Lauranyň «özünüň şikeslidigi» baradaky duýgularynyň oňa durmuşda päsgel berýändigini, onuň özüne ynamly bolmagyny maslahat berýär hem-de özüniň tiz wagtdan Betti atly gyza öýlenjekdigini aýdýar. Netijede, Laura ýene-de ýalňyzlykda galýar.

Tom öýüni taşlap, iş gözläp başga şäherlere gidýär we bir söwda gämisinde deňizçi bolup gulluk edýär (Onuň kakasy hem şeýdip onbaş ýyl mundan öň gidipdir. Pýesada ýazyjynyň öz durmuşynda bolan zatlar hem görkezilýär, sebäbi Tennesi Wilýamsyň özi hem üç ýyllap köwüş kompaniýasynda işläpdir.).

Bu pýesada ýazyjy arzuw-hyýalyň we hakykatyň çaknyşygyny, adam ruhunyň çüýşe ýaly döwürlýändigini, hemme zadyň durnuksyzdygyny görkezýär. Sussupeslik Laurany ýekelikde ýesir edip saklaýar.

Wilýamsyň «**Arzuw tramwaýy**» (1947) atly pýesasynda Blanş Dýubua atly orta ýaşly, görmegeý aýal barada gürrüň berilýär. Waka Nýu Orlean şäherinde bolup geçýär. Ol şähere gelip, barjak ýerine nädip barmalydygyny soranda, oňa ilki «Arzuw» tramwaýyna soň «Gonamçylyk» tramwaýyna münmelidigini aýdýarlar. Sebäbi ol tramwaýlaryň ýüzünde şeýle ýazgylar bar eken. Pýesada şol ýazgylar göçme mana eýe bolýar. Ol bu şähre öz aýal

dogany Stella Dýubuany gözläp gelipdir. Stella mister Kowalskiniň aýaly.

Blanş Dýubua Missisipi ştatyndan gelipdir, ol şol ýerde mugallym bolup işläpdir. Blanş içmegi gowy görýär. Ol Stellanyň öýüne gelip, ýarym bulgur wiski içýär. Doganynyň öýünde öňki aladalaryny ýatdan çykarjak bolup, öýüni satyp gelen Blanş aýal dogany gelensoň ýene-de içýär...Ol doganynyň öýüne haraý gözläp, kömek isläp gelýär.

Blanş özüniň gamgyn geçmişini ýatdan çykarjak bolýar we özüniň arzuwlary bilen ýaşaýar, emma onuň kömek isläp gelen aýal doganynyň öýünde ol täze betbagtlyga uçraýar. Oňa aýal doganynyň äri Stenli Kowalski söýgi bildirip, azar berýär.

Ýazyjy ynsanyň gözəl arzuwlarynyň durmuşyň gödek, wagşyýana, hapa güýçleri tarapyndan puja çykarylyşyny açyp görkezýär. Bu dramasy üçin ýazyjy 1948-nji ýylda Pulitser baýragyny alýar.

Tennessi Wilýams 1983-nji ýylyň 25-nji fewralynda Nýu Ýork şäherinde aradan çykýar.

Jerom Dewid Selinjer
(1919-2010)

Jerom Dewid Selinjer 1919-njy ýylda Nýu Ýorkda eneden dogulýar. 1950-nji ýyldan soň Selinjer Nýu Gempşir ştatynda bir obada ýaşaýar. Soňra ol Pensilwaniýadaky harby mekdebi gutarýar. Ol üç gezek kolleje girjek bolup, girip bilmeýär. Selinjer Ikinji jahan urşy döwründe harby gullukda bolýar. 1943-nji ýylda «Saterdeý Iwniň Post» žurnaly onuň «**Warioni doganlar**» atly hekaýasyny çap edýär. Seržant Selinjer öz galamhakyny başlangyç, ýaş ýazyjylaryň fonduna bagyş edýär. Ol sylaga ýaş ýazyjy Norman Meyler mynasyp bolupdyr.

1951-nji ýylda onuň iň meşhurlyk gazanan «**Çowdary meý-danyndaky tutujy**» atly romany çap edilýär. Romanda baý maşgaladan bolan Holden Kolfild dört dersden ýykylyp, baý kişileriň çagalary okadylýan mekdepden kowulýar. Holden öýlerine gaýdyp barmaga ýaýdanýar. Ol: «Ejem, kakam indi meni öldürer» diýip, pikir edýär. Holden mundan öň hem ýaramaz ýetişiği üçin iki mekdepden kowlan eken. Munuň esasy sebäbi onuň mekdep durmuşyny halamaýanlygy bolup durýar. Umuman, Holden daş-töwereginde bolup geçýän zatlary halamaýar. Ol garşylyk bildirýän ýaly gyzyl papagyny ters geýýär.

Holden dördünji synpda okaýan Fibi atly kiçi gyz doganyny gowy görýär. Bu dünýäde oňa Fibiden başga kömek edýän, duýgudaşlyk bildirýän ýekejede ynsan ýok. Onuň uly dogany Golliwudda ýazyjy bolup işleýär. Ol Holdeniniň aýdyşy ýaly, «pula öýlenen kişi», onda mähir, rehimdarlyk ýaly duýgular ýok.

Täze ýyl baýramçylygynda mekdepden çykarylan Holden öz mekdebindäki tanyşlary, mugallymlary barada gürrüň berýär. Ol hiç zady ýuwmarmamaýar, hemme zady özüniň päk ýüreginden, öz görşi ýaly gürrüň berýär.

Holden Selma Turner atly mekdep direktorynyň gyzy bilen tanyşýar. Ol erbet gyz däl, emma onuň tä ganaýança dyrnagyny gemirmek endigi bar. Onuň gowy tarapy kakasyny öwmeýär, çünki Kolfildiniň pikirine görä, Selma kakasynyň baryp ýatan öwünjeň adamdygyny bilýän bolsa gerek.

Dekabr aýy. Holdeniniň egninde ýuka penjegi bar. Howa sowuk, ýöne onuň paltosyny we elligini bir hepde mundan öň ogurlapdyrlar. Ol mekdepden öýlerine gaýtmanka taryh mugallymy mister Spenser bilen hoşlaşmakçy bolýar, sebäbi ol mugallym gitmezinden öň özüni görüp gitmegini sorap, Holdene hat iberipdir. Holden Spenserleriň öýüne barýar.

Mister Spenseriň aýaly gulagy agyr eken. Olaryň ikisi hem ýetmiş ýaşlaryndaky adamlar. Olaryň öýünden däri-dermanyň ysy gelyär. «Garry Spenser geýip oturan haladyny, egin-eşigini, megerem, doglandan bari geýýändir» diýip, Holden pikir edýär. Soňra mister Spenser Holdeniniň okuwdan çykarylyşy barada soraýar. Mekdep direktorynyň näme diýendigini soranda: «Durmuş bu oýun. Ony öz

kadasyna görä oýnamaly» diýip, Holden direktoryň aýdan sözlerini gaýtalaýar.

Romanda durmuşdaky, jemgyýetdäki adamlaryň ahlaksyzlygy, ikiýüzlüligi ýaş ýetginjegiň nukdaýnazaryndan görkezilýär. Holden Kolfild daş-töweregindäki adamlaryň azgynçylygyny görüp, kiçijik päk ýürekli gyz doganynyň, umuman, ähli çagalaryň durmuşyň girdabyna, şol hapalygyň içine ýykylmagyndan gorkýar. Olary dagyň üstündäki çowdary meýdanynda oýnaýan çagalara meňzedip, Holden şol meýdanda oýnaýan çagalar uçuda gaçmaz ýaly, olaryň dagyň gyrasyna gelenini tutup gorajak bolýar. Şol sebäpli romanyň ady «Çowdary meýdanyndaky tutujy» diýlip atlandyrylýar.

Jerom Selinjeriň «**Dokuz hekaýa**» (1953), «**Frenni**» we «**Zui**» (1961) we başga-da birnäçe eserleri bar.

Jerom Selinjer elli ýyldan gowrak Nýu Gempşir ştatynyň Korniş şäherinde ýaşap, 2010-njy ýylyň ýanwarynda 91 ýaşynda aradan çykýar.

Jon Apdăyk
(1932 -2009)

Görnükli amerikan ýazyjysy Jon Apdăyk 1932-nji ýylda Pensilwaniýa ştatynyň Reding şäherinde eneden dogulýar. Ol orta mekdebi gutaransoň Garward uniwersitetinde okap bilim alýar. Soňra ol Angliýanyň Oksford uniwersitetinde okaýar. Apdăyk 1955-1957-nji ýyllarda «The New Yorker» žurnalynda edebi işgär bolup işleýär. Şol döwürde ol birnäçe hekaýadyr romanlary ýazýar.

Apdăyk öz eserlerinde köplenç özüne ýakyndan tanyş bolan Pensilwaniýa ştatynyň her güňki durmuşyndan alnan wakalary realistik usulda beýan edýär, emma şol bir hatarda onuň romanlarynda gady-

my antik edebiýatynyň mifleriniň, XX asyrdaky ýüze çykan ekzistensializm akymynyň täsirleri-de duýulýar. Ýazyjynyň 1960-njy ýylda çap edilen «**Towşan, ylga!**» atly romany oňa uly meşhurlyk getirýär.

Bu romanda ýigirmi alty ýaşly Garri Engstromyň durmuşy barada gürrüň berilýär. Bir wagtlar mekdepe okan döwürleri «towşan» lakamyny alan Garri Engstrom basketbol oýnamaga öňde sportsmen hökmünde şöhrat gazanyp, mekdebiň guwanjy bolupdyr. Ýöne ol öýlenip, öýli-işikli adam bolandan soň, maşgala durmuşyndan lapykeç bolýar. Onuň lapykeçliginiň hem birnäçe sebäpleri bar. Olaryň birinjisi Garri aýaly bilen oňuşmaýar. Onuň aýaly Jennis arak içmäni gowy görýär. Ikinjiden, öz käri ony kanagatlandyрмаýar. Ol aşpezlik enjamlaryny satmak, olary mahabat etmek bilen meşgullanýar.

Garri bir wagtky mekdepdäki meşhurlygyny ýatlaýar, ýöne indi onuň şöhratly geçmişi hiç kim ýatlamayar. Durmuşda, jemgyýetde ol özüni gereksiz duýýar. Ol bu içgysgynç durmuşdan gaçyp gitmek isleýär, emma nirä gitjegini welin bilmeýär. Onuň ilkinji islegi ýyly suwly Meksika aýlagyna ýetmek, ondan soň nirä gitmeli bolsa bellisi bolar diýip pikir edýär.

Mekdepe okan wagtynda sportda üstünlik gazanan Engstromyň indi durmuşda ikinji derejeli adam ýaly ýaşasy gelmeýär, ýöne näme etmelidigini hem bilmeýär. Ol öz maşgalasyna-da jogapkärçiliksiz çemeleşýär. Şeýle ýagdaýda ol göwreli aýalyny taşlap, öýden gaçyp gidýär. Soňra ol Rut Lenart atly zenana duşýar we ony söýýändigini barada pikir edýär, emma onuň bilen hem durmuş gurjak bolmaýar. Aýalynyň arak-çakyr içmäge ýykgyň etmeginde-de, Garriniň günäsi bar. Ol aýalyna biperwaý seredýär, onuň aladasyny etmeýär. Şeýlelikde, bir gün onuň aýaly serhoş halda bolup, olaryň täze doglan gyzjagazlary wannada gark bolýar.

Romanda Apdaýk durmuşda belli bir islegi bolmadyk ýaş ýigidiň ykbalyny suratlandyrýar. Şol bir hatarda, romanda ekzistensializm filosofiýasynyň täsiri ony «näçe gözleseňde tapmarsyň, näçe ylgaşanda, kowup ýetmersiň» diýen göwnüçökgünçilikli pelsepä iterýär.

Jon Apdaýkyň «**Kentawr**¹» (1963) atly romany onuň iň gowy eseri hasaplanýar. Bu roman üçin ýazyjy milli baýraga mynasyp bolýar. Ýazyjy romanyň esasy edip gadymy mifiki ýordumy ulanýar. Romanda Jorj Koldueliň keşbiniň üsti bilen Apdaýkyň kakasynyň keşbi, onuň ogly Piteriň keşbiniň üsti bilen Apdaýkyň öz keşbi suratladyrylýar. Jorj Kolduel eserde kentawr Hiron hökmünde görkezilýär.

Grek mifologiýasyna görä, kentawr Hiron Kronosyň we okeanida Filiranyň ogly. Ol doglanda ýarym at, ýarym adam görnüşinde doglupdyr. Adamlara duşmançylykly garaýan beýleki kentawrlardan tapawutlylykda Hiron adamlara mähirli garaýar. Ol parasatly, hoşniýetli we köp gahrymanlaryň terbiýeçisi bolupdyr. Hiron Asklepiý, Ahill, Ýason, Gerakl ýaly gahrymanlara tälim beripdir. Ol Maleýa burnunyň golaýynda ýaşap ýörkä tötänleýin kentawrlar bilen söweşýän Geraklyň zäherlenen okundan ýaralanýar. Bejerip bolmajak ýaradan ejir çekýän we ölmek isleýän Hiron Zewsiň Prometeýi boşatmagy üçin baky ýaşawyşdan ýüz öwürýär. Şeýdip Hiron haýyr iş edip edermenlik görkezýär². Indi onuň ogly Piter hem jemgyýetde gowy işleri edip şöhrat gazanmaly. Ýöne Piter muňa kakasy öleden soň, giç düşünýär.

Roman adamyň ýagşylyga ymtylmak bilen ýaşamalydygyny görkezýär. Apdaýk özüniň «**Ferma**» (1965) atly romanynnda döwürdeşlerini rehimdarlyga, öz ýakynlary bilen mähirli, sak we duýgudaş bolmaklyga çagyryar. Bu romanda ýazyjy «adamyň bagty ýerdedir, ol tebigatyň gözelligine düşünse, ahlak taýdan arassa we bagtly bolar» diýen pikiri öňe sürýär. Baş gahrymanyň ejesi, ýarawsyz missis Robinson öz fermasyna, mülküne uly söýgi bilen seredýär we oňa şäherde ýaşayan oglunyň eýe boljakdygyna bil baglaýar.

1971-nji ýylda Jon Apdaýk «**Towşan sagaldy**» atly romanyny ýazýar we onda ýene-de on ýaş ulalan Garri Engstromyň durmuşyny beýan edýär. Bu romanda ýazyjy Garriniň täze ruhy gözleglerini, onuň geljege bolan umytlaryny görkezýär.

¹ Kentawr – gadymy grek mifologiýasynda daglarda we tokaýlarda ýaşayan, ýarysy adam, ýarysy at bolan ýabany jandar. Kentawrlaryň içinde Hiron we Fol hoşniýetliligi we parasatlylygy bilen tapawutlanýarlar.

² Мифология. Энциклопедия. – Москва, 2003, стр.591

Garri Engstromyň durmuşynyň dowamy ýazyjynyň «**Towşan baýady**» (1981), «**Towşan dynç alyşda**» (1990) atly romanlarynda beýan edilýär. Şeýle-de, Jon Apdaýkyň döredijiligine birnäçe özbo-
luşly, çeper ýazylan hekaýalar we goşgular degişlidir.

Sol Bellow
(1915-2005)

Gelip çykyşy boýunça ene-atasy Russiýadan bolan Sol Bellowyň çagalygy Kanadanyň Monreal şäherinde geçýär. Ol ýerde Sol Bellow ýewreý, iňlis, fransuz dillerini öwrenýär. 1924-nji ýylda onuň maşga-
lasy Çikago şäherine göçýär.

Sol Bellow Nos-Western uniwersitetini gutaryp, 1937-nji ýylda Wiskonsin uniwersitetine okuwa girýär. Ol ýerde Sol Bellow antropo-
logiýany öwrenýär, ýöne dekabryň aýynda uniwersiteti taşlaýar, çünki ol ýazyjy bolmaklygy ýüregine düwýär.

Ýazyjy Ikinji jahan urşy döwründe söwda gämisinde gulluk ed-
ýär. Uruşdan soň Minnesota ştatynyň Minneapolis şäheriniň Min-

nesota uniwersitetinde mugallym bolup işleýär. Soňra ol Ýewropa syýahat edýär, birnäçe wagt Parižde ýaşaýar. Ol 1963-nji ýyldan başlap Çikago uniwersitetinde professor bolup işleýär. Onuň 1944-nji ýylda ýazan «**Ýer we gögüň arasynda**» (1944) atly ilkinji romany ruhdan düşen bir adamyň durmuşyny gündelik görnüşinde beýan edýär.

Sol Bellowyň döredijiligine Teodor Draýzeriň eserleri güýçli täsir edipdir. Şol sebäpli ol öz eserlerinde bu amerikan ýazyjysynyň baý realistik дәplerine eýerip, amerikan jemgyýetinde şahsyýet we jemgyýet diýen temany giňişleýin beýan edýär.

Sol Bellowyň adyna uly meşhurlyk getiren «**Ogi Marçyň başdan geçirenleri**» (1953) atly romany örän ynandyryjylykly durmuş wakalaryna esaslanyp ýazylypdyr. Romanda kakasyz ösüp ulalan çikagoly oglanyň 1930-njy ýyllaryň çökgünlik döwründäki durmuşy barada gürrüň berilýär. Ogi mekdepde, kollejde okaýar, dürli işlerde işleýär. Ol öýlerinden gidip, özbaşdak durmuşda ýaşajak bolup, aldawçy, dogruçyl, baý we garyp bolan dürli adamlara duş gelýär. Oginiň töweregindäki adamlaryň her haýsysy ony öz tarapyna çekip, öz nukdaýnazaryndan terbiýelejek bolýar. Oginiň mamasy, onuň Simon atly baý dogany ony «adam etjek», şeýle-de beýleki baý adamlar ony ogullyga aljak bolýarlar, emma özüniň kim boljakdygyny entek Oginiň özi-de bilenok. Şeýdip, ol Çikagodan Ewanstona, Baffalodan Nýu Ýorka, Detroýtdan Meksika, ol ýerden Ýewropa gidýär. Ýagny Ogi özüniň açykgöwünli häsiýetini saklap, söýgi bilen ýaşap, özüniň içki ruhy deňagramlylygyny ýitirmejek bolýar.

Romanyň wakalary Oginiň adyndan gürrüň berilýär. Ogi adamlaryň pula kowalaşyp, ahlaksyzlyga ýüz urup ýaşaýyşlaryny halamaýar we jemgyýetiň peýdakeşlik ruhuny kabul edesi gelmeýär. Päk ýürekli, dogruçyl, mähirli Oginiň hiç kime tabyn bolman, özbaşdak, erkin, halal durmuşda ýaşasy gelýär.

Sol Bellowyň «Pursatdan peýdalan» (1959), «Genderson-ýagşyň hökümdary» (1958), «Gersog» (1964), «Mister Samleriň planetasy» (1970), «Gumboltyň sowgady» (1975) atly romanlarynda we dramalarynda amerikan durmuşynyň örän wajyp meseleleri beýan edilýär.

Bu ähmiýetli eserleri üçin 1976-njy ýylda Sol Bellowa edebiýat boýunça Nobel baýragy berilýär. Ýazyjynyň eserlerinde adamlaryň ahlak derejesi, olaryň ýamanlyga garşy göreşi, şahsyýetiň jemgyýetde ýekeligini görkezilýär.

Sol Bellowyň döredijiliginde onuň «**Gersog**» (1964) atly romany ýazyjynyň döredijiligine mahsus bolan esasy aýratynlyklary özünde jemleýär we bu eser ýazyjynyň iň gowy romany hasaplanýlar.

Romanyň baş gahrymany professor Mozes Ýelkana Gersog ilkiňde hiç bir zadyň aladasyny etmän, kakasyndan galan ýigrimi müň dollara Massachusetts ştatynyň Lýudewil şäherinde uly bir öý satyn alyp, Madelin atly ikinji aýaly bilen bagtly ýaşaýar, emma bu bagtly durmuş uzaga çekmeýär. Mozesiň ýakyn dosty Walentaýn Gersbah onuň aýaly Madeliniň söýgülisi bolup çykýar. Madelin özüniň Mozesi söýmeýändigini aýdýar. Mozes Madelini söýýär, şonuň üçin aýalyndan aýrylmak oňa örän agyr degýär, bu waka onuň dünýäsini çepbe çöwürýär. Ol göýä akly azaşan ýaly oý-pikire çümüp ýaşaýar. Şeýle agyr urga çenli gowy durmuşda, özüniň ylmy işi bilen meşgullanyp, aladasyz, arzuwlar kölünde ýaşan professor Mozes Gersog öz durmuşyna indi täzeden seredip, özüniň nirede ýalňyşandygyny biljek bolup, öz durmuşynyň her bir pursatyny akyl eleginden geçirýär.

Mozes Gersog öz durmuşy barada oýlanyp, öz durmuşynda ýüze çykan meseleler boýunça jogap gözläp, Deýzi atly birinji aýalyňa, özüne durmuşa çykmagy niýet edýän Ramona atly gül satýan aýala, bir wagt aradan çykan, mazaryny görmäge baryp bilmedik ejesine, meşhur syýasatçylara, geçmişiň akyldar-filosoflaryna, ýaşap ýören we ölen tanyşlaryna hatlar ýazýar, olar bilen öz hyýalynda jedel edýär. Ýöne Mozes öz hatlaryny hiç kime ibermeýär. Ol öz durmuşyny dürli adamlaryň nukdaýnazaryndan ölçäp, baha berýär.

Mozes öz durmuşyny akyl eleginden geçirip, «iki gezek öýlenip ýaramaz är bolandygyny, maşgala durmuşynyň şowsuz gutarandygyny, iki aýalyndan bolan ogluna we gyzyna özüniň gowy kaka bolup bilmändigini, birinji aýalynyň durmuşyny özüniň zäherländigini,

ikinci aýalynyň bolsa öz durmuşyna awy gatandygyny, ene-atasyna biwepa ogul bolandygyny¹» we özüniň şuňa meňzeş kemçiliklerini, eden hata işlerini, durmuşda goýberen ýalňyşlyklaryny ak ýürekden boýun alýar we soňra olary romanyň dowamynda jikme-jik gürrüň berýär.

Ahyrsoňy Gersog öňki durmuşynda özge adamlaryň pikirine eýerip, hakyky durmuşdan üzňe ýaşandygyny we durmuşda ýüze çykan ilkinji agyr urga döz gelmeli bolanda oňa birbada dogry jogap tapyp bilmändigini boýun alýar. Hiç kim tarapyndan seredilmeýän öýüniň bagynda Gersogyň kalbyna kem-kemden ruhy deňagramlylyk we rahatlyk aralaşýar. Ol ýaşasýşyň, durmuşyň ajaýyplygy barada oýlanyp, öz durmuşyny täzedan gurmak barada pikirlenip başlaýar.

Bir tarapdan, Gersogyň durmuşda agyr urgulara duçar bolup, aýalyndan aýrylyp ýeke galmagy, ylmy işiniň temasyny başga bir adamyň ondan öňürti ýazmagy eserde şowsuzlykdan şowsuzlyga uçraýan betbagt adamy görkezýär, ýöne, ikinji tarapdan, bu urgular, kynçylyklar Gersogy ukudan oýaran ýaly özüniň goýberen ýalňyşlaryna, kemçiliklerine düşünmäge kömek edýär, hakyky durmuşa gözünü açyp seretmegi öwredýär we ony taplaýar. Şol sebäpli romanyň soňunda onuň bagda gül ýygmagy, öz bolşuna geň galyp ýylgyrmagy we indi mundan buýan adamlara hat ýazmagyny bes etmek barada karara gelmegi Gersogyň täze ruh bilen durmuşa başlamagyny görkezýär.

Bu romanda Sol Bellow kynçylyklaryň adamy taplaýandygyny we durmuşa akyl ýetirmäge itergi berýändigini açyp görkezýär. Onuň durmuşdan nägile gahrymanlary hemişe ikiýüzlülüge, aldawçylyga, diňe öz şahsy bähbitlerini araýan adamlara garşy durýarlar we galp ideýalara garşy durup, hakyky adamkärçilik gatnaşyklary barada oýlanýarlar.

¹ Иностранная литература. 1990, №11, стр.7

Toni Morrison
(1931)

Häzirki zaman amerikan edebiýatynda Toni Morrison ady bilen tanalýan meşhur romançy afrikan-amerikan ýazyjysy Hloýa Antoni Wofford 1931-nji ýylyň 18-nji fewralynda Ogaýo ştatynyň Loreýn şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy Jorj Wofford gämi guruýy zawodda elektrik bilen kebşirleýji işçi bolup işläpdir. Ejesi Rahma Wofford öýde dört sany çagasyna seredipdir. Morrison olaryň ikinji çagasy bolupdyr. Onuň kakasy gelip çykyşy boýunça Jorjiýa ştatyn-dan we ejesi Alabamadan eken.

Morrison ýaşlygynda afrikan-amerikan rowaýatlaryny, gulçulyk baradaky hekaýalary, adatdan daşary wakalar baradaky gürrüňleri köp diňläpdir. Morrisonyň ejesi buthananyň horunda aýdym aýtsa, ma-masy dürli konsertlerde skripka çalyp, gazanç edipdir. Olar garyplyk ynsan mertebesini peseltmez ýaly Morrisona hem öz günüňi görüp, gazanç etmekligi öwredipdirler.

Morrison birinji synpa baranda çagalaryň içinde okap bilýän ýeke-täk okuwçy bolupdyr. Ol köp okapdyr. Aýratynam, rus ede-biýatynyň romanlaryny, iňlis ýazyjysy Jeýn Ostiniň eserlerini gowy görüpdür. Ol Loreýn şäherindäki orta mekdebi tapawutlanmak bi-len gutarýar we soňra Waşingtonda ýerleşen Howard uniwersitetine okuwa girýär. Şonda ol özüniň Hloýa adyny beýleki adamlaryň aýt-magy üçin kyn bolar öýdüp, adyny «Toni» diýen ada çalşypdyr.

Morrison Howard uniwersitetinde bakalawr derejesini alyp, soňra Kornell uniwersitetinde master derejesini (ýagny doly ýokary bilim) alypdyr. Toni Morrison 1955-1964-nji ýyllar aralygy birnäçe uniwersitetlerde mugallym bolup işläpdir. Ol 1957-nji ýyldan çeper eserler ýazyp başlaýar. Şol ýyl ol ABŞ-nyň paýtagty Waşingtonda Harold Morrison atly ýamaýkaly arhitektora durmuşa çykýar. Soňra

1964-nji ýylda iki ogly bolandan soň, äri bilen aýrylyşyp, Ogaýa ştatyna gaýdyp gelýär. 1965-nji ýylda Nýu Ýork ştatynyň Sirakuza şäherine göçýär we ol ýerde neşirýat işi bilen meşgullanýar.

Sirakuza şäherinde Morrison özüniň «**Mawy gözli**» (1970) atly ilkinji romanyny ýazýar. Bu romanda on bir ýaşly Pekola Bridlaw atly gyzyň pajygaly ykbaly barada gürrüň berilýär. Ol özüni we maşgalasyny betgelşik hasaplap, özüniň gara gözleriniň jady bilen mawy reňkli gözlere öwürlmegini arzuw edip ýaşaýar.

Morrisonyň ikinji uly eseri bolan «**Sula**» atly romany 1973-nji ýylda çap edilýär. Bu romanda Nel Raýt we Sula Pis barada gürrüň berilýär. Olaryň daş-töweregindäki adamlar olary, ýagny Sulany belanyň nusgasy hasaplaýarlar.

Romanda dostluk, şahsyýet we jemgyýet gatnaşyklary görkezilýär.

Sula maşgalasy, synpdaşlary we ýaşaýan ýeriniň adamlary tarapyndan ýekirilip, ahyrsoňy zorluga duçar bolup, dälireýär...

Morrisonyň meşhurlyk gazanan ýene-de bir romany «**Solomonyň aýdymy**» (1977) diýlip atlandyrylýar. Bu roman afrikanlaryň uçup bilýändikleri baradaky mife esaslanyp ýazylypdyr. Roman «best-seller», ýagny «gowy satylýan» esere öwürülýär we onuň 1979-njy ýylda 570 müň sanysy satylýar. Bu eseri üçin 1978-nji ýylda Morrison Milli kitap toparynyň baýragyny alýar.

Eserde «Süýt satyjy» lakamly Meýkop Pomer otuz ýaşyna ýetip, öz durmuşynyň manysynyň, maksadynyň ýoklugyna düşünýär we kakasynyň baý ýaşaýan öýüni taşlap, erkin durmuşda azat ýaşamak isleýär. Munuň üçin bolsa oňa pul gerek. Ol gizlenen hazyna barada maşgalasynyň arasynda ençeme gezek eşiden gürrüňlerine esaslanyp, şol hazynany gözlemäge gidýär. Ýöne bu gözleg «süýt satyjyny» başga ruhy gözleglere eltýär. Ol indi durmuşa, adamlara başgaça sereďýär. Ol özüniň Pensilwaniýada, Wirjiniýada ýaşan ata-babalarynyň şöhratly adamlar bolandygyna göz ýetirýär.

1987-nji ýylda Morrisonyň iň belli, uly meşhurlyk gazanan «**Ezizim**» atly romany çykýar. Bu roman üçin oňa 1988-nji ýylda Pulitzer baýragy berilýär. Bu romanda dört çaganyň ejesi Sethe (Margaret

Garner) atly aýalyň 1851-nji ýylda özi gaçanson çagalary gul bolmaz ýaly, çagalaryny öldürmekçi bolandygy barada gürrüň berilýär.

Romanda gulçulyga bolan ýigrenç, garşylyk, enäniň borjy temasy bilen birlikde görkezilýär. Romanda «jadyly realizm» täri hem ulanylýar, ýagny «Ezizim» diýip at beren we öz eli bilen öldüren çagasy ýene-de ejesiniň ýanyna ýaşamaga gelýär...

Toni Morrisonýň eserlerinde maşgala durmuşy, adamyň jemgyýetdäki orny, durmuşyň manysy, söýgi, dostluk, ahlak meseleleri çeper beýan edilýär.

1993-nji ýylda Morrisona edebiýat boýunça Nobel baýragy berilýär.

GFR-IŇ EDEBIÝATY

(1945-2000)

1945-nji ýyldan soň sosialistik ideýalaryň ýaýramagyndan heder edip, Günbatar Ýewropa ýurtlary Germaniýany iki sany aýratyn döwlete bölmegi teklipe edýärler. Şeýlelikde, 1949-njy ýylda Günbatar Germaniýada Germaniýa Federatiw Respublikasy (GFR), Gündogar Germaniýada bolsa Germaniýa Demokratik Respublikasy (GDR) döredilýär. Şu döwürden başlap, «sowuk urşun» netijesinde bir milletiň içinde ruhy, ideologiýa, syýasy taýdan biri-birine garşy durýan edebi ugurlar, garaýyşlar döreýär.

GFR-nyň döredilmegi Ikinji jahan urşuna, faşizme baha bermekde, oňa akyl ýetirmekde edebiýatda dürli garaýyşlary yüze çykarýar. Jemgyýetde, edebiýatda rewanşizm¹ ideýalary, milletçilik ruhy, beýleki milletleri gul, bakna etmek üçin uruşýan esgerler baradaky harby başdan geçirmeler edebiýaty, Gitleri aklamak, öwüp arşa çykarmak ýaly meýiller edebiýatda goldanylýar. Emma päk ýürekli, dogruçyl nemes ýazyjylary şeýle wagyz-nesihatlar gulak asman, öz eserlerinde okyjylara hakykaty açyp görkezmäge çalyşýarlar. Öňdebaryjy düşüňjeli ýazyjylar nemes halkyny we beýleki halklary uly pidalara,

¹ Rewanşizm – ýeňlen duşmanyň gaýtadan ýeňiş gazanmak üçin tagalla edip ahmyr çekmegi.

betbagtçylyklara sezewar eden faşizmiň täzeden döremegine, üçünji jahan urşunyň başlanmagyna garşy çykyş edýärler we öz eserlerinde nemes faşizminiň hakyky wagşyýana keşbini açyp görkezýärler.

Germaniýanyň Ikinji jahan urşunda ýeňlip, uly betbagtçylyga sezewar bolmagynyň sebäpleri Anna Zegers, Genrih Býoll, Borhert, Tomas Mann, Genrih Mann, Gýunter Grass ýaly ýazyjylar tarapyndan dogruçyl beýan edilýär. Bu ýazyjylar faşizmiň döremegini, urşuň sebäplerini jemgyýetiň taryhy ösüşi, onuň ruhy durmuşy bilen baglanyşykda derňeýärler.

Germaniýanyň ýaş ýazyjylary 1947-nji ýylda döredilen «47-nji topar» atly edebi birleşigi döredýärler.

1960-njy ýyllarda Germaniýa Federatiw Respublikasynda häkimiýet başyna sosial-demokratik partiýanyň gelmegi bilen döwlet syýasatynda bolup geçen wakalara dogry baha bermek meýilleri güýçlenýär.

1960-njy ýyllarda GFR-iň edebiýaty täze ösüş ýoluna düşýär. Bu döwürde ýazyjylar respublikanyň dolandyryjy gatlagynyň alyp barýan içerki we daşarky syýasatyna, Wýetnam urşuna garşy eserler ýazýarlar. Latyn-Amerikan kontinentinde bolup geçýän syýasy wakalara gyzyklanma bildirýärler. Ýagny edebiýatda syýasy tema esasy orna çykýar. Ýazyjylar häzirki zaman durmuşyny suratlandyrmakda realistik usula ýüzlenýärler. Eserleriň publisistik, dokumental häsiýeti güýçlenýär. Şu döwürde Ikinji jahan urşunyň sebäplerini derňemekde iki hili garaýyşlar hem ýüze çykýar.

Öňdebaryjy ýazyjylar Germaniýada faşizmiň döremeginiň sebäplerini nemes jemgyýetiniň ösüş taryhyndan gözleýärler. Emma nemes ýazyjylarynyň başga birnäçe topary faşizmiň döremegini, Ikinji jahan urşunyň elhenç wakalarynyň bolup geçmegini Ýewropanyň medeniýetiniň, siwilizasiýasynyň, onuň gumanistik ideýalarynyň puja çykanlygy bilen baglanyşdyrýarlar. Bu ýazyjylar bolup geçen wakalara taryhy nukdaýnazardan baha bermän, dini tymsallara, miflere ýüzlenip, ahyrzaman, dünýäniň ýumrulmagy, dünýäni suw basmagy ýaly temalaryň üsti bilen Ikinji jahan urşunuň netijelerine, faşizme baha berýärler.

Şu döwürde edebiýata ekzistensializm filosofiýasy-da dürli görnüşlerde täsir edýär. Anyk durmuş wakalaryny, hakykaty adatdan daşary hadysalar bilen utgaşdyryp görkezmek usuly «**jadyly realizm**» diýip at alýar. Bu ýazyjylaryň eserlerinde gahrymanlar uly betbagtçylykly wakalaryň adamzat taryhyny ýok edeninden soňky döwürde, 0-njy ýylda «Ölüm howasyndan» dem alyp, täze durmuşa başlaýarlar. Ikinji jahan urşunyň gutaran 1945-nji ýyly 0-njy ýyl hasaplanýar. Şeýle eserlerde ýordum esasan dünýä heläkçiliginden soňky durmuşy görkezýär. Şu ýazyjylaryň pikirine görä, adamzat taryhynda XX asyrdaky bolup geçen bu pajygaly wakalar Ýewropada maddy-tehniki ösüşe uly üns berlip, ruhy gymmatlyklaryň unudylyp, ýatdan çykarylmagyndan gelip çykýar.

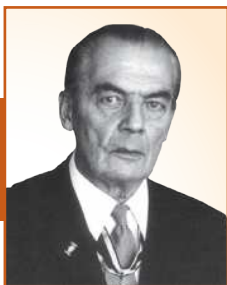
Şeýle eserleriň esasy ideýalary irrasionalizm¹ filosofiýasyna ýugrulandyr. Meselem, **German Kazagyň (1896-1966) «Akymyň aňrsyndaky şäher» (1947)** atly romanynda simwoliki häsiýetde faşizmiň döwlet gurluşynyň ölüleriniň ruhlarynyň ýaşayan şäherinde agalyk edişi görkezilýär. Romanyň gahrymany Robert Lindhof haýsydyr bir ady näbelli adamyň çakylygy boýunça bu şähre gelýär we ol ýerde arhiwarius hem-de ýyl ýazgylaryny ýörediji bolup işleýär (Romanyň ýordumy Frans Kafkanyň «Gala» romanyndaky wakalary ýadyňa salýar.).

«Akymyň aňrsyndaky şäher» romany «terbiýe romanynyň» kadalaryna görä ýazylypdyr. Gahrymanyň ölüleriniň şäherinde bolmagy romanda terbiýäniň in ýokary pursaty hökmünde görkezilýär.

Ekzistensializmiň «ölüminiň içinde ýaşap» hakykaty bilmek ideýasy romanda akyla daýanyp dünýä akyl ýetirmekligiň mümkin dälidigini nygtaýar we bu pikir tehniki ösüşi ret etmeklik bilen utgaşdyrylýar.

Romanyň soňunda eseriň baş gahrymany Robert Lindhof özüne erk edip, ölüleriniň şäherini taşlap, diri adamlaryň arasyna gaýdyp barmagy başaýar. Sebäbi bu ýerde ekzistensializmiň ýene-de bir edep kadasy, ideýasy, ýagny her bir adamyň etjek işiniň onuň öz kalbynda döreýändigini bardaky pikir nygtalýar.

¹ Irrasionalizm – dünýäniň hadysalaryna akyl ýetirip bolmaýandygy baradaky pikiri öňe sürýän filosofiýa.

Gans Erih Nossak
(1901-1977)

GFR-niň edebiýatynyň «jadyly realizm» akymyna degişli bolan iň bir görnükli wekili Gans Erih Nossak «nemes ekzistensialisti» hökmünde meşhurdyr.

Gans Erih Nossak 1901-nji ýylda baý buržuaz maşgalasynda, Gamburg şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy uly firmanyň başlygy bolupdyr we daşary ýurtlar bilen söwda edipdir.

Nossak Gamburg şäherindäki gimnaziýany gutaryp, Ýena universitetinde filosofiýany we hukuk hünärini öwrenýär. Ol okuwyny tamamlandan soňra birnäçe kärlerde işleýär, söwda baş goşýar, ýöne soňra galamgärlik bilen meşgullanyp başlaýar.

Nossak ene-atasyndan aýry, özbaşdak ýaşap gün görjek bolup, öz aýdyşy ýaly, «on ýa-da on iki ýyl ýarym aç-ýarym dok ýaşaýar». Ol 1919-1920-nji ýyllarda harby-militaristik guramanyň we talyplar birleşiginiň agzasy bolýar. Ol şol döwürde dürli mazmunly edebiýatlary, syýasy çagyryşly eserleri okaýar.

Nossak 1920-nji ýyllarda jemgyýeti üýtgedip gurmagyň tarapdary hökmünde çykyş edýär. 1933-nji ýylda Gitleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen, Nossagyň eserlerini çap etmek gadagan edilýär. Ol gün-güzeran görmek üçin kakasynyň firmasyna işe girýär. 1943-nji ýylyň iýulynda amerikan uçarlary tarapyndan Gamburg şäheri bombalananda onuň eserleriniň golýazmalary ýanýar.

Nossak 1945-nji ýyldan soň edebiýat bilen täzeden meşgullanyp başlaýar. Ol köp ýazýar we eserlerini neşir etdirýär hem-de şol bir wagtda söwda firmasynda işleýär. Ol kakasy aradan çykandan soň firma ýolbaşçylyk edýär. 1956-njy ýyldan başlap, elli baş ýaşyna giren Nossak diňe edebiýat bilen meşgullanýar.

Nossak 1947-nji ýylda goşgular ýygyndysyny we uly bolmadyk «**Nekiýýa**¹» atly romanyny çap etdirýär. 1948-nji ýylda onuň «**Ölüm bilen söhbetdeşlik**» atly hekaýalar ýygyndysy neşir edilýär. Ýazyjy şol ýygynnda girýän «**Heläkçilik**» atly powestinde amerikan uçarlarynyň Gamburgy bombalamagy, bu şäheri ýumurmagy ahyrzaman bilen baglanyşdyrýar. Eseriň gahrymany bütün dünýä ýanyp gutarandan soň, ýeke özi boş ýerde diri galýar. Şu eserden başlap, «ahyrzamanýň» we «diri galan», betbagtçylygyň şaýady bolan adamyň keşbi Nossagyň eserleriniň gurluşynda we döredijiliginde ymykly orun alýar.

Ýazyjynyň «**Nekiýýa**» (1947) romanynnda we «**Kassandra**» (1948) atly powestinde Ýewropanyň halklary tarapyndan gumanistik medeniýetiň başlangyjy hasaplanýan gadymy grek mifleri hem Nossak tarapyndan täzeden işlenilip, siwilizasiýanyň heläkçiligi temasy bilen baglanyşykda beýan edilýär.

Nossagyň «**Spiral**» (1955) atly eserini şertli halda «roman» diýip hasap etmek bolar, çünki ol baş sany ýordum boýunça özara baglanyşmaýan bölüm-nowelladan durýar. Olaryň hemmesinde häzirki zaman durmuşyndan alnan wakalar beýan edilýär. «**Kenarda**» atly hekaýada bir ýetginjegiň bir gyz bilen ilkinji duşuşygy barada gürrüň berilýär. Bu hekaýada ýaş oglan öz durmuşy, gören gyzy barada hilesiz, ähli zady öz görşi ýaly, sadalyk bilen gürrüň berýär. «**Spiral**» romanynyň «**Özüňi dolandyrmagyň tilsimaty**» diýlip atlandyrylan ikinji bölümünde öz wyždany boýunça ýaşayan keşp we durnuksyz, ýagdaýa görä hereket edip, wezipä, öz peýdasyna çapýan adamyň keşbi tankydy nukdaýnazardan görkezilýär.

Eseriň «**Akyla sygmaýan kazyýet derňewi**» atly üçünji bölümünde baş gahrymanyň aýaly ýitýär. Kazyýet bolsa şol aýalyň ärini şübhe astyna alyp, kazyýet derňewini geçirýär.

«**Günä geçme**» diýen bölümünde ömürlik tussaglyga höküm edilen adam aklanyp, günäsi geçilse-de, uzak wagtlap türmeden çykmak islemeýär. Onuň pikirine görä, azatlyk türmeden erbet.

Romanyň iň soňky «**Alamat**» diýen hekaýasynda Demirgazyk polýusa giden ekspedisiýanyň agzalary ak beýewan garyň içinde

¹ Nekiýýa – grekçe «ölülere gurban bermek» diýmegi aňladýar.

adamyň jesedine duşýarlar. Şol jesediň ýüzünde ýylgyryş alamaty doňup galypdyr. Munuň nämäniň alamatydygyny bilmän, adamlar öňe gitjeklerini hem, yza dolanjaklaryny hem bilmeýärler.

Bu hekaýalarda simwoliki häsiýetde iki dünýälilik görkezilýär. «Kenaryň aňrysyndaky şäher» beýleki dünýäniň ýa-da öli adamyň ýylgyryp seredýän «nämälim sowuk dünýäsi» adamlaryň iki hili dünýäde ýaşaýandygyny nygtaýar.

Nossagyň «**Kiçi dogan**» (1958), «**Gozgalaňdan soň**» (1961), «**d'Arteziň işi**» (1968) romanlarynda-da adamyň bu dünýäde yn-jalyksyzlygy, buržuaz döwlet maşynynyň adama duşmançylygy ýaly temalar beýan edilýär. Bu romanlarda gahrymanlar öz içki, ruhy garaşsyzlygyny gorajak bolýarlar.

«**Ogurlanan mukam**» (1972) we «**Bagtly adam**» (1975) atly soňky romanlarynda ýazyjy allegorik-mifiki häsiýetde beýan etmек-lige täzedan gaýdyp gelýär.

Nossagyň eserlerinde adamy gurşap alan dünýäde düşünme-gi aňsat hadysalardan başga-da adamyň akylynyň ýetmeýän, onuň düşündirip bilmeýän, «akyla sygmaýan, adatdan daşary dünýäniň» bardygy nygtalýar. Şol sebäpli onuň eserlerinde adatdan daşary ha-dysalar adaty wakalar ýaly bolup geçse, ölen adamlaryň ruhlary adaty adamlar ýaly görkezilýär.

«47-nji topar» edebi bileleşigi

1930-njy ýyllarda faşistik Germaniýada galan az sanly ýazyjylar şol döwrüň wajyp meselelerini öz eserlerinde görkezmeýärler ýa-da şol döwür barada ýazmakdan gaça durup, başga temalara ýüz urýarlar.

Uruşdan soňky ýyllarda **Rudolf Aleksandr Şrýoder (1878–1962)**, **Raýnhold Şnaýder (1903–1958)** we käbir beýleki ýazyjylar tebigaty, söýgini wasp etmek, ýagşylygyň we ýamanlygyň göreşi ýaly «müdimi» temalardan eserler ýazýarlar. Bu ýazyjylaryň eserleriniň jemgyýetiň durmuşyndan üzňeligi ýazyjylaryň ýaş nesli tarapyndan tankyt edilýär.

Täze ýaş nesle degişli ýazyjylaryň köpüsi urşa gatnaşýar we onuň ähli betbagtçylyklaryny öz gözleri bilen görýärler. Bu ýazy-

jylar 1947-nji ýylda «47-nji topar» edebiýat bileleşigini döredýärler. Bu bileleşik Gans Werner Rihteriň (1908–1993), Alfred Andersiň (1914–1980), Wolfgang Waýrauhnyň (1904–1980) we beýleki birnäçe ýazyjylaryň tagallasy bilen döredilýär. Bu ýazyjylar toparynyň her ýylky mejlislerinde ilki bada belli we başlangyç ýazyjylaryň eserlerini okaýarlar we olar ara alyp maslahatlaşýlar. Bu bileleşik kem-kemden GFR-niň edebiýat merkezine öwrülýär. Bileleşigiň esasynda GFR-de realistik edebiýat ösýär we ähmiýetli eserler döredilýär.

Bu topara degişli ýazyjylar hiç hili syýasy şygarlary ýa-da maksatnamany öňe sürmeýärler. Bu ýazyjylary faşizme bolan uly ýigrenç duýgusy birikdirýär. Olar uruşda öz gözleri bilen gören weýrançylyk, hapaçylyk, gandöküşikler, ölüm we uruşdan soňky garyplyk, açlyk ýaly hadysalary öz eserlerinde bolşy ýaly, kähalatlarda bolsa naturalizm usulynda beýan edýärler. Emma bu ýazyjylaryň eserlerinde ynam, söýgi, borç, millet, ýagşylyk ýaly sözler ulanylmaýar, sebäbi şeýle sözler bilen faşistler halky aldawa salyp, urşuň pidasyna öwürýärler.

«47-nji toparyň» ýazyjylarynyň eserleriniň paş edijilik häsiýeti ekspressionizmiň tärlerine golaý durýar. Bu ýazyjylar «jadyly realizmi» kabul etmeýärler. Olar ilki bada makala, nowella, drama ýaly žanrlardan başlap, soňra uruş, faşizm baradaky hakykaty uly göwrümlü eserlerde açyp görkezmekde uly öňegidişlikler gazanýarlar.

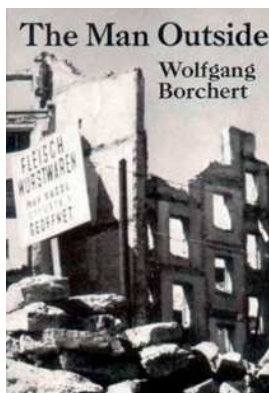
Wolfgang Borhert
(1921-1947)

Wolfgang Borhertiň döredijiligi GFR-iň ýaş edebiýatynyň simwolyna öwürlip, onuň eserleri uruşdan soňky ýaş nemes ýazyjylary üçin nusga bolupdyr. Ol «47-nji topar» edebiýat birleşmesi döredilmänkä aradan çykýar.

Wolfgang Borhert 1921-nji ýylyň 20-nji maýynda Gamburg şäherinde, mugallymyň maşgalasynda eneden dogulýar. Mekdebi ýaňy gutaran deň-duşlary ýaly, Borhert hem Ikinji jahan urşuna gatnaşýar we frontda köp hupbatlary başdan geçirýär. Soňra ol şugullanmagy sebäpli «watançylyk ruhuna ters gelýän pikirleri» aýdýandygy üçin jerime batalýonyna iberilýär we soňra türmä basylýar. Ol uruş gutarandan soň örän ýarawsyz ýagdaýda öýlerine gaýdyp gelýär.

Borhertiň edebi mirasy oncakly uly bolmasa-da, onuň «**Üçegin üstündäki gürrüň**», «**Şižif ýa-da meniň daýymyň kelneri**»¹ ýaly hekaýalarynda we dramalarynda GFR-iň uruşdan soňky durmuşy dogruçyl görkezilýär. Aldanan nesil, heläk edilen ýaşlyk, depelenen arzuwlar ýazyjynyň eserleriniň esasy temalary bolup durýar.

Borhert «**Köçede, gapynyň daşynda**» (1947) atly dramasyň adynyň aşagyna «Bu hiç bir teatryň goýmak islemeýän, hiç bir tomaşaçynyň görmek islemeýän pýesasdyr» diýip ýazýar, sebäbi ýazyjy bu eserde Ikinji jahan urşundan soňky Germaniýada urşuň getiren betbagtçylyklaryny, pidalaryny ýatdan çykaryp ýaşamaga çalyşýan adamlaryň durmuşyny, uruşdan gaýdyp gelen ýaş esgerleriň jemgyýetde öz ornuny tapyp bilmeýişlerini dogruçyl suratlandyrýar.

Urşa giden ençeme ýaş ýigitler şu pýesanyň baş gahrymany bolan Bekmanyň keç ykbalyna duçar bolýarlar. Borhert bu pýesasyny sekiz günün dowamynda 1947-nji ýylyň ýanwar aýynda ýazýar. Eýýäm 13-nji fewralda hem pýesa radiooýun bolup efire çykýar, ýöne Borhertiň özi öýünde elektrik togy bolmanlygy üçin ony diňläp bilmeýär.

Şol radiogepleşiği, radiooýny diňlän münlerçe adama bu eser örän güýçli täsir edýär. Olar bu eserde öz durmuşlaryny görýärler. Borherte ýüzlerçe hatlar gelýär. Bu pýesa Gamburg teatrynda goýulýar. Soňra ol tutuş Germaniýanyň teatrlarynda, daşary ýurtlarda görkezilýär we бүтин дүнүäde şöhrat gazanýar.

¹ Kelner – restoranda ýa-da barda nahar, içgi getiriji hyzmatkär, ofisiant

Pýesada beýan edilişine görä, Bekman müň günläp frontda, soňra Sibirde ýesirlikde bolýar. Ýesirlikden boşap, watanyna dolanyp gelýär, emma oňa Germaniýada hiç kim garaşmaýan eken. Ol köçede. Garaňky gijede ýagyş ýagýar, sowuk şemal öwürýär. Köneje esger şinelli, gözi protiwogaz äýnekli, saçy gysga gyrkylan, sakgal basan Bekman köçede üşeyär, ajygýar, nirä barjagyny bilmeýär. Onuň göwnüne bolmasa ol özüni ukuly ýaly duýýar. Ol şu ýagdaýda Elba derýasyna özüne oklaýar, emma derýa ony daşyna çykaryp zyňýar: «Sen entäk ýaş» diýýär (ol 26 ýaşynda).

Frontda Bekmanyň dyzçanagy owradylypdyr. Şonuň üçin ol agsaklap ýöreyär. Ol garantga meňzeýär. Pýesa hemişe gägirýän Mazarçynyň (Ölüm) we Garrynyň (ýagny hudaýyň) gürrüni bilen başlanýar. Mazarçy adamlaryň siňekler ýaly köp ölýändigini aýdýar. Garry hudaý bolsa: «Men hudaý, indi maňa hiç kim ynanmaýar, adamlar indi diňe saňa, ölüme ynanýarlar» diýýär.

Bekmanyň ýanynda başga bir adam hem bar. Ol Bekmanyň içki oý-pikirlerini aňladýar we şol bir halatda ol keseki adamlaryň pikirlerini hem aňladýan keşp bolup durýar. Ol Bekmana: «Beýleki adamlar ýaly wyždansyz ýaşa, ähli zady ýatdan çykar» diýýär.

Bekman derýanyň gyrasynda öl, sowuk çägäniň üstünde ýatyrka onuň ýanyna bir ýaş aýal gelýär. Ol Bekmany öýüne alyp gidýär. Emma olaryň üstüne ol aýalyň bir aýakly, elleri pişekli äri gelýär. Ol: «Sen näme üçin meniň ýerimde, meniň eşiğimde, meniň aýalym bilen ýatyrýsň?» diýip sorayar. Şol pursatda ýaňky aýal gygyryp çykyp gaçýar. Onda Bekman: «Düýn menem gije öýümize baranymda aýalymyň ýanyndaky adamdan şeýle soragy soradym. Soňra çyrany söndürüp köçä çykdy» diýip jogap berýär...

Bekman hakykatda şol aýal bilen galyp hem biljek, ýöne muňa onuň wyždany çatmaýar. Sebäbi öz aýaly bilen başga biri ýaşap ýör. Soňra Bekman frontda bile bolan tanyş polkowniginiň öýüne barýar. Polkownik gowy ýaşaýar. Onuň aýaly, gyzy, giýewsi Bekmanyň gelmegine biynjalyk bolýarlar. Olar üçin Bekman bir hor-homsy gedaý, öýsüz-öwzarsyz adam.

Polkownik Bekmana özüniň köne egin-eşiklerini berýär we şolary geýip, adam bolmagy maslahat berýär. Bekmanyň masgarabaz

bolup biljekdigini aýdýar. Şonda Bekman polkownige frontda beren buýrugyny ýatladýar. Bir gezek polkownik 42 dereje sowukda Bekmany ýigrimi sany adam bilen tokaýa, razwedka iberýär. Şolaryň on bir sanysy ölýär. Bekman durmuşyň adalatsyzlygyny görýär we muňa kimiň jogap bermelidigini soraýar.

Polkownigiň özüne kömek edip bilmejekdigine gözi ýeten Bekman ýene-de köçä çykýar. Soňra ol kabareniň¹ direktorynyň ýanyna barýar. Bekman öz durmuşy barada, Sibirde ýesirlikde bolandygyny we häzir bolsa iş gözleýändigini aýdýar. «Batyr soldat aýaly» diýen aýdymy aýdyp, özüniň bir aýalyň öýüne barşyny we onuň bir aýakly äriň gelşini gürrün berýär. Ýöne kabareniň direktory Bekmanyň aýdymçy hökmünde bişişmändigini, onuň entek durmuşy öwrenmelidigini aýdýar. Bu gapy hem Bekman üçin ýapylýar. Ol ahyrsoňy öz öýüne barýar. Görse gapysy ýapyk. Gapydaky «Bekmanyň öýi» diýen ýazgyly tagtany goparyp aýrypdyrlar.

Bekmanyň ene-atasý öýlerinde ýok. Olar uruş döwründe horluga çydaman, özlerini gaz bilen zäherläp öldüripdirler. Olar ýewreý bolany üçin, faşistler olara gorgi baryny görkezipdirler, iň soňkuja zatlaryny hem ellerinden alypdyrlar.

Indi olaryň öýünde frau Hlam ýaşaýar. Ol örän betnyşan we gödek aýal. Ol Bekmanyň äýneginiň elhençdigini aýdýar. Soňra Bekmanyň ene-atasynyň «Bir gün irden ikisiniň hem aşhanada saň-gaty, göm-gök bolup ýatandyklaryny, olaryň özlerini zäherlemäge harç eden gazyna bir aýlap nahar bişirip boljak ekendigini²» aýdyp, bolan işleri gürrün berýär. Bekmanyň gahary gelip, ýene-de köçä çykýar.

Soň Bekman bir garra duş gelýär. Ol garry hudaý eken. Ol aglamjyraýar, «Indi hiç kim hudaýa ynanmaýar³» diýip zeýrenýär. Bekman: «Biziň hemmämiz indi köçede galdyk. Ine, hudaýam köçede, oňa-da hiç kim gapysyny açmaýar⁴» diýip, Bekman ýoluny dowam edýär. Soňra ol howly süpürijä duşýar. Howly süpüriji özüniň düýn general bolandygyny, indi bolsa gölegçilik institutynyň gullukçysydygyny,

¹ Kabare – spirtli içgiler bilen hyzmat edilýän we aýdym-sazly restoran.

² Вольфганг Борхерт. Избранное. – Москва, 1977, стр. 52.

³ Görkezilen eser, 57 sah.

⁴ Görkezilen eser, 58 sah.

köp ölüleri jaýlamaly bolýandygyny aýdýar. Howly süpüriji-ölümiň keşbi. Bekman oňa özüni alyp gitmegi haýyş edýär. Emma howly süpüriji Bekmany diňlemeýär, ol gidýär. Bekman ýene-de ukuda ýaly, polkownige, direktora, frau Hlama, şol bir Aýala duşýar. Iň soňunda Bekman Germaniýa gaýdyp gelip, hiç ýerde orun tapyp bilmeýändigini, özlerini haýynlyk bilen satandyklaryny aýdýar. Bekman indi bu betbagtçylyklar, adamlaryň ölümi üçin kimiň jogap bermelidigini sorayar. Bekmanyň «Hudaý näme üçin sesini çykarmaýar?», «Adamlar näme üçin dymýarlar?» diýen soraglary jogapsyz galýar.

Borhert uruşdan soňky Germaniýada ilkinjileriň biri bolup, öz eserlerinde imperialistik uruşy başlap, jemgyýeti heläkçilige iteren günäkär adamlary we diňe özüni bilip, uruş döwründe bolup geçen uly ýitgileri, uruşň pidalaryny derrew öz hakydasyndan öçürjek bolýan wyždansyz adamlary paş edýär.

Ýazyjynyň eserleri faşizmiň täzeden döremegine, täze uruş oduynyň tutaşmagyna garşy gönükdirilip, olar adamzada bu howplar, wehimler barada duýdurýş bolup ýaňlanýarlar.

Genrih Býöll
(1917-1985)

Genrih Býöll XX asyryň iň meşhur ýazyjylarynyň biridir. 1950-nji ýyllarda onuň eserleri daşary ýurt dillerine terjime edilip başlanýar we häzirki döwre cenli onuň eserleri 40-dan gowurak dile terjime edildi.

Genrih Býöll ýazyjy hökmünde dürli žanrlarda çykyş edip, örän köp sanly eserleri miras goýup gidýär. Şolaryň içinde onuň romanlary, hekaýalary aýratyn meşhurlyga eýedir, sebäbi ýazyjy öz eserlerinde

nemes halkynyň XX asyrdaky taryhyny yzarlap, bolup geçen wakalary çuň derňeýär, ynasanperwerlik nukdaýnazaryndan baha berýär.

Genrih Býöll 1917-nji ýylyň 21-nji dekabrynda Kýoln şäherinde eneden dogulýar. Ol maşgalada sekizinji çaga bolupdyr. Onuň kakasy Birinji jahan urşuna gatnaşýan Germaniýanyň goşunynyň hatarynda gulluk edipdir, ýöne ol urşy näetläp, onuň biderek, gerekmejek uruşdygy barada ogluna ençeme gezek gürrüň beripdir.

Býöllüň maşgalasy kä baýap, käte garyp durmuşda ýaşapdyr. Onuň ata-babalary katolik dinine uýupdyrlar. Germaniýada katolikler esasan Klew, Ahen, Kýoln şäherlerinde ýaşaýarlar. Býöllüň ýazmagyna görä, Kýolnüň katolik dindarlary faşizme garşy durupdyrlar we Býöll hem ýaşlygyndan antifaşistik ruhda terbiýelenipdir. Mekdepde okan ýyllary Býöll gitlerçi ýaşlaryň guramasyna (gitlerýugende) girmekden boýun gaçyrýar. Býöllüň birnäçe gezek nygtap aýtmagyna görä, faşizmiň islendik görnüşde ýüze çykmagy ony gorkuzypdyr, sebäbi onuň ýaşlyk ýyllary Germaniýada gitlerçileriň döwlet başyna gelen döwrüne (1933) gabat gelýär. Eýýäm şol döwürde Ikinji jahan urşy başlanmazdan öň faşistleriň wagyz-nesihatlarynyň üsti bilen jemgyýetiň aňynda urşuň ideýalary kök urup başlaýar. Henrih Býöllüň terjimahaly hem şol döwrüň ýaşlarynyň ykbalyna meňzeýär.

Genrih Býöll ýönekeý esger hökmünde Ikinji jahan urşuna gatnaşýar we frontda ýaralanyp, öýlerine dolanyp gelýär. Uruşdan soňky weýrançylygyň we açlygyň höküm sürýän ilkinji ýyllarynda ol köp kynçylyklary görüp, çem gelen işleri edip gün görýär.

Ýazyjynyň eserlerinde XX asyrdaky Germaniýada bolup geçen taryhy wakalar öz çeper beýanyny tapýar. Şonuň üçin Henrih Býöll nemes edebiýatçylary «biziň döwrümiziň taryhçysy», «ikinci nemes respublikasynyň Balzagy¹» diýip atlandyrýarlar.

Genrih Býöllüň uruşdan soň, 1940-njy ýyllaryň ahyrynda çap edilen «**Habar**» atly hekaýasynda uruşdan gaýdyp gelen bir esger özüniň wepat bolan ýoldaşynyň zatlaryny onuň aýalyna bermäge barýar. Esger birnäçe hapa öýlerden we ýarys ýykylan fabrikden durýan bir garyp, gözgyny görnüşdäki şäherde dostunyň aýaly hanym Brinki tapýar. Ýöne ol aýal ýeke bolman, onuň ýanynda bir erkek kişi

¹ Генрих Бёлль. Избранное. – Москва, «Радуга», 1988, стр. 7.

hem bar eken. Ol aýal esgeri görüp, indi onuň özüni ýazgarmagyna garaşýar. Şol wagt esger uruş gutarandan soň, ýesirlikde iýun aýynda aradan çykan dostunyň nika ýüzügin, arasy suratly esgerlik depderçesini stoluň üstünde goýanda, ýaňky aýal ol zatlary eline alyp, bolup geçen zatlar ýadyna düşüp, çirkin ses bilen aglap başlaýar. Esgeriň ol aýala nebsi agyrýar we wepat bolan dostunyň maşgalasyny urşuň bozandygyny nygtaý: «Entek ýeriň ýüzünde bir ýerde urşuň salan ýarasyndand gan damýan wagty urşuň hiç haçan gutarmajakdygyna men şu ýerde düşündim¹» diýýär.

Uruş we ony döreden şertleri ýazyjynyň «**Ýolagçy, haçan-da barsaň Spa...**» (1950) diýen at bilen çap edilen hekaýalar ýygynynda has çuň görkezilýär. Şu ýygynyda girýän «Ýolagçy, sen haçan-da barsaň Spa...» atly hekaýasynyň ady b.e. öň ýaşap geçen grek şahyry Simonid Keoskiýiniň başlangyç setirlerinden alnypdyr. Ol goşgy setirleri Fermopol jülgesinde bolup geçen söweş barada ýazylypdyr. Şol ýerde Spartanyň patyşasy Leonidiň esgerleri watany goraý wepat bolýarlar we şol goşguda:

Ýolagçy, haçan-da barsaň Sparta,
Gürrüň bergil gören zatlaryň hakda,
Biz barymyz wepat bolduk bu ýerde,
Borjy berjaý etdik iň soňky demde²,

diýilýän setirlerde watan üçin gahrymanlarça wepat bolanlary unutmazlyk barada pikir öňe sürülýär.

Fridrih Şilleriň terjimesiniň üsti bilen bu goşgy Germaniýada belli bolupdyr. Gadymy grek şahyry Simonid Keoskiý bu goşguda öz watanyny duşmanlardan goraý, jany gurban eden gahrymanlary wasp edýär. Emma gitlerçi faşistler özlerini antik döwrüniň medeniýetiniň mirasdüşerleri hasaplap, nemes ýaşlarynyň aňyna jeňbaz-

¹ Генрих Белль. Избранное. – Москва, «Радуга», 1988, стр. 62.

² Görkezilen eser, 9 sah.(Terjime eden R.Mustakow)

lyk ruhuny siňdirmek üçin şeýle goşgulary mekdeplerde okuwçylara öwredip, ýazdyryp, ýat tutdurypdyrlar. Okuwçylara köp ýurtlary basyp alan Sezaryň we beýleki tanymal serkerdeleriň alyp baran uruşlarynyň taryhyny öwredipdirler.

Şeýle delilleriň üsti bilen gitlerçi faşistler özleriniň basybalyjylykly uruşlaryny «adalatly arzuwlar» üçin göreş diýip atlandyryp, ýaşlary aldaýarlar.

«Ýolagçy, haçan-da barsaň Spa...» atly hekaýada frontda agyr ýaralanan öňki mekdep okuwçysy bolan ýaş esgeri nosilkada göterip, ony indi harby gospitala, keselhana öwrülen öňki okan mekdebine getirýärler:

– Ölüleri bäräk, eşidýäňizmi? Sizde ölüler barmy? Beýlekileri basgançak bilen ýokary, surat çekilýän zala, düşündiňmi?

– Hawa, hawa.

Emma men entek öli dälдим, men beýlekilere degişlidim we meni basgançak bilen surat çekilýän zala äkitdiler¹ – diýip, ýaraly esger bolup geçýän wakany gürrüň berýär. Nosilkada alnyp barylýan ýaraly esgeriň gözi synp otaglarynda duran Sezaryň, Siseronyň heýkellerine, diwarlarda asylyp nemes korollarynyň suratlaryna düşýär.

Ol esger indi ol heýkellere, suratlara keseki, faşizmiň gerekmejek, öli zatlary hökmünde seredýär. Şol halatda klas tagtasynda mekdepde okan wagty oňa özüniň ýazan we entek pozulman galan «Ýolagçy, haçan-da barsaň Spa...» diýen ýazgysyna gözi düşýär we şol wagt oňa sanjym edýärler. Ýaraly esger ellerine daýanyp turjak bolýar, emma görse elleri ýok eken. Lukmanlar onuň daşyna gundag ýaly edilip dolanan matany açanlarynda, ýaraly özüniň sag aýagynyň hem ýokdugyny görýär.

Indi özüniň ýagty geljeginiň hem ýokdugyna düşünen, biderek urşuň pidasy bolan ýaş esger özüniň hiç haçan gaýdyp gelmejek çagalygyny ýatlap:

– Süýt beriň – diýip, ýuwaşja seslenýär.

Genrih Býöllüň harby temadan ýazan eserlerinde ýazyjy gitlerçi faşistleriň nemes ýaşlaryny aldap, jeňbazlyk wagyz-nesihatlarynyň üsti bilen olary gandöküşikli urşuň jümmüşine iberip, uly heläkçilige

¹ Генрих Бёлль. Избранное. – Москва, Радуга, 1988, стр. 35.

iterendiklerini we ýaşlaryň ahyrsoňy şol manysyz, basybalyjylykly urşuň pidalary bolandyklaryny görkezýär.

Ýazyjynyň «**Adam, sen nirede bolduň?**» (1951) atly romanynda nemes goşunlarynyň ýeňlişe sezewar bolandygy aýdyň bolan, urşuň soňky aýlary beýan edilýär. Nemes goşunlary okgunly çozup gelýän Gyzył Goşunyň zarbasyna çydaman yza çekilip, ilki Rumyniýa, soňra Wengriýa, Çehoslowakiýa we ahyrsoňy Germaniýa barýarlar. Wakalar haýal ösýär. Polkuň esgerleriniň nyzamynyň öňünden geçýän generalyň soluk ýüzi, gazaply ýumlan dodaklary we ýokary derejeli sylag bolan demir haçsyz boýny onuň köp söweşlerde ýeňlendiginden habar berýär...

...Ýaraly kapitan Bauer özünden gidip ýatan ýerinde wagtal-wagtal «Belogorşa» diýen rus sözüni gaýtalaýar.

... Wengriýanyň çäginde ýerleşýän konslageriň komendanty Falskaýt nemes goşunlary yza çekilende bu lagerde saklanýan ýew-reýleri ýok etmeklik barada buýruk alýar. Falskaýt aýdym-sazy gowy görýär. Ol ilki özüniň ýesirlerden düzen horunyň iň owadan, ýakymly sesli aýdymçysy bolan Ilona atly gyza aýdym aýtdyýar. Ilonanyň aýdymyny ähli harby ýesirler hem diňleýär. Sebäbi onuň sesinde hak işiň, adalatyň ýeňjekdigine bolan ynam güýçli ýaňlanýar. Muňa gahar edip, oberşturmfýurer Falskaýt sapançasyny çykaryp ony atýar. Gyz çirkin gygyryp ýykylýar. Indi ol aýdym aýtmagyny bes edensoň Falskaýt:

– Atmaly, ählisini, birini-de goýman atmaly¹ – diýip, buýruk berýär.

Urşuň şeýle gazaply, rehimsiz wakalary romanyň dokuz bapdan ybarat nowellalarynda beýan edilýär. Wakalar köplenç bu urşa öz islegi boýunça däl-de, mejbury gatnaşýan Faýnhalsyň keşbi bilen baglanyşykly beýan edilýär. Faýnhals urşy oňlamasa-da, ol gitlerçi goşunyň hatarynda söweşýär. Hatda gitlerçiler onuň söýýän gyzy Ilonany öldürmäge alyp gidenlerinde-de, ol ony halas etjek bolmaýar. Diňe urşuň soňky günlerinde Faýnhals goşunyň hataryndan gaçýar we özüniň dogduk mekany bolan Gaýdesgaým şäheriniň ýanynda

¹ Некрасов В. П. В окопах Сталинграда: Бёль Г. Где ты был, Адам? – Москва, 1991, стр 343.

ýerleşen Waýdesgaým şäherjigine barýar. Ol öýüne gaýdyp gelýänine örän begenýär. Uruşdan soň eger-de müşderi tapylsa, öz şäherinde birnäçe öý gurnagly niýet edinýär, çünki ol öz käre boýunça arhitekt. Ýöne öýüne ýetmäge azajyk ýol galan hem bolsa, ol ýol Faýnhals örän uzak görünüär, onuň çaltrak öýüne ýetip, krowada geçip, ýatyp, uklap dynç alasy gelýär.

Ine, olaryň ýaşayan köçesi, öýleriň üstünde ak baýdaklar görünýär. Faýnhals öz öýleriniň üstünde asylan ak baýdaga seredip, onuň bir wagtlar ejesiniň baýramçylyk günlerinde stoluň üstüne ýazylan ak saçağydygyny görýär we biygtyýar ýylgyrýar.

Uruş nemes goşunlarynyň ýeňilmegi bilen gutaryp gelýänem bolsa, harbylar öz borçlaryny nemes takyklygy bilen ýerine ýetirýäler. Waýdesgaýmnyň golaýynda ýerleşen nemes wzwodunyň serkerdesi amerikanlardan goranmak üçin her gün ýedi sany top okuny alýan eken. Wzvoduň komandiri, oň ruhany bolan Graht ol oklar hiç kime zyýan ýetirmez ýaly, «şübhel hereket bar» diýip, olary her gün derýanyň golaýyndaky gamşyly batgalyga tarap atdyrýar. Emma ondan soňra wzwoda serkerde bolan wahmistr¹ Şniwind top oklaryny amerikanlara tarap däl-de, Waýdesgaým şäheriniň öz öýleriniň üstünde ak baýdaklary asan ýaşajylarynyň, nemesleriň jaýlaryna tarap atdyryp başlaýar.

Faýnhals ilki bada nemes topy Waýdesgaýma öz söýgülisiniň ýanyna barýan amerikanlynyň ulagyny oka tutýandyr öýdýär. Emma top okunyň düşüp ýarylýan ýerlerinde hiç hili ulag görünmeýär.

Top oklary ilki Faýnhalsyň goňşularynyň öýleriniň gapdalynda ýarylýar. Faýnhals «Dälilik, gör, nähili dälilik²» diýip pikirlenýär. Topuň altynjy oky Faýnhalsyň ene-atasynyň öýüne degýär. Faýnhals öýüň ýerzemininde gizlenen ejesiniň gygyran sesini eşidýär. Ol çalasylyk bilen emedekläp, öýlerine golaýlaşanda, topuň ýedinji okunyň şuwuldysy eşidilýär. Faýnhals okdan bukulyp ýetişmeýär. Ol birnäçe sekuntlap, tä top oky ony öldürip, mährem öýüniň bosagasy-na tashlaýança gygyrýar. Öýüň üstündäki ak baýdagyň taýagy bolsa

¹ Wahmistr – kiçi serkerdelik derejesi.

² Некрасов В. П. В окопах Сталинграда: Бёлль Г. Где ты был, Адам? – Москва, 1991, стр. 414.

çym-pytrak bolup, onuň ak matasy Faýnhalsyň üstüne düşüp, kepen ýaly bolup, onuň üstüni örtýär.

Kitabyň ady Teodor Hekkeriň «Gündelikler we gije oýlanmalary» diýen eserinde aýdylýan: «Dünýä betbagtçylygy köp zada gulluk edip biler. Şeýle-de ol hudaýyň öňünde özüni aklamaga tutaryk bolup biler. Eger-de hudaý «Adam, sen nirede bolduň?» diýip sorasa, «Men okoplarda, jahan urşunda boldum, taňrym» diýip, jogap berip bolar»¹ diýen sözlerinden alnypdyr. Kitabyň başynda getirilýän ikinji epigrafd² Antuan de Sent-Ekzýuperiniň «Uruş – bu bir ýokanç, örgünli garahassalyk ýaly keseldir»³ diýen sözleri getirilýär.

Romanda ýazyjy nemes esgeri Faýnhalsyň ölümiň öň ýanynda uruş barada aýdan «Manysyzlyk, gör nähili manysyzlyk» diýen sözleriniň üsti bilen nemes halkynyň manysyz alnyp barylýan urşuň pidasy bolandygyny görkezýär.

Genrih Býöllüň 1950-nji ýyllarda ýazan «**Hojaýynsyz galan öý**» (1954), «**Onuň ýaryndaky bilýard oýny**» (1959) romanlarynda hem nemes jemgyýetiniň geçmişe, taryhda bolup geçen wakalara bolan garaýyşlary beýan edilýär.

«**Hojaýynsyz galan öý**» romanynyň ady nemes imperiazminiň we kolonializminiň ruhuny düzýän, 1920-nji ýyllarda Gans Grimm tarapyndan yglan edilen «Giňişliksiz galan halk» atly şygaryna garşy durýar. Bu romanda Býöll Gitleriň nemes halkyny «Giň ýaşaýyş giňişligine» çykarmak baradaky aldawy bilen alnyp barlan urşuň netijelerini görkezýär. Ýazyjy uruşdan soňky Germaniýanyň öýleriniň maşgalabaşsyz galandygyny nygtaýar.

¹ Генрих Бёль. Собрание сочинений в 5-ти томах. – Москва, 1989, том I стр. 133.

² Epigraf – edebi eseriň manysyny, temasyny açyp görkezmek üçin eseriň başynda getirilýän bir ýazyjynyň ýa-da filosofyň aýdan sözi.

³ Görkezilen eser. 133 sah.

«Hojaýynsyz galan öý» romanynda iki maşgalanyň ykbaly yzarlanylýar. Romanyň gahrymany Nella Bah uruşda wepat bolan äri-ni ýatdan çykaryp bilmeýär. Durmuş onuň üçin manysyny ýitirýär. Iň beteri hem Nella Bah ýaly aýallaryň ärlerini urşa, ölüme iberen adamlar Günbatar Germaniýada özläriniň milletçilik, jeňbazlyk pikirlerini täzedan ýaýradýarlar. Günbataryň medeniýeti barada leksiýalar okaýarlar. Bu romanda ýaşlary terbiýelemek meselesi aýratyn orun tutýar.

«**Onuň ýaryndaky bilýard**» romanynda wakalar häzirki zaman durmuşy geçmiş bilen baglanyşykda giňişleýin görkezilýär. Romanda käri boýunça arhitektör, inžener bolan Femelleriň maşgalasynyň üç nesli görkezilýär. Bu tema XX asyr nemes halkynyň taryhynyň üç döwrini yzarlamak bilen bile beýan edilýär. Şol döwürleriň her birinde gurmak we ýumurmak ideýalarynyň çaknyşygy görkezilýär.

«Garry Femel» ýa-da romanyň gahrymany Genrih Femel öz durmuş ýoluny örän şowly başlaýar. Ol 1907-nji ýylda Keramatly Antoniý abbatlygynyň¹ binasyny gurmak boýunça geçirilen bäsleşikde üstün çykýar we binany gurmaga hukuk gazanýar. Bu ajaýyp bina oňa şöhrat, maşgala abadançylygyny getirýär, emma Birinji jahan urşy onuň ähli arzuwlaryny puja çykarýar.

Onuň ogly Robert Femel Gitleriň häkimiýet başyna gelen döwüründe işe başlaýar. Emma ol arhitektör-guruja däl-de, jaýlary ýumurmak bilen meşgullanýar. Elbetde, Robert ol jaýlary öz islegine görä ýykman, bu işi faşist serkerdeleriniň buýrugyna görä amala aşyrýar. Hiç hili harby zerurlygy bolmasa hem, ol özüniň ýarymdäli serkerdesine we, umuman, faşistlere gahar edip, öz kakasynyň guran Keramatly Antoniý buthanasynyň ajaýyp binasyny hem partladyp ýykýar.

Robert Femeliň ogly, Genrih Femeliň agtygy Ýozef indi kakasynyň ýumran buthanasyny täzedan dikeltmegiň üstünde işleýär.

¹ Abbatlyk – daş-töweregindäki özüne degişli ýerleri we emlägi öz içine alýan katolik monastyr, buthanasy.

Romanda 1930-njy ýyllarda faşistleriň häkimiýet başyna gelen ýyllary Robert Femeliň dogany Otto faşistleriň partiýasyna girensoň, milletçi Wakeranyň janyna kast etmäge gatnaşan dogany Roberti gizlin polisiýa şugullaýar. Robert tussag edilýär we türmede ony Nettlinger atly faşist tikenekli sim bilen ýençýär hem-de daňdan ýerasty ýol bilen gaçmaga oňa kömek edýär. Şu ýagdaýlar sebäpli Robert daşary ýurda gaçyp gitmeli bolýar, ýöne soň ol gimnastika mugallymy, faşist Wakeranyň janyna kast edilişi baradaky gürrüňler ýatyşansoň, Germaniýa gaýdyp gelip, harby gulluga durýar. Otto Femel bolsa fronta gidip, Kiýewiň eteginde wepat bolýar. Şeýle bolup geçen betbagtçylykly wakalar maşgala agzalarynyň aňyna, dünýägarayyşlaryna güýçli täsir edýär. Şol sebäpli Genrih Femeliň aýalynyň akyly azaşyp dälihana düşýär.

Romanda bolup geçen wakalar Genrih Femeliň, onuň akyly azaşan aýalynyň, ogly Robertiň ýatlamalary, içki monologlary görnüşinde beýan edilýär. Robert Femel her gün irden sagat onuň ýaryndan tä on bire çenli «Prins Genrih» otelinde bilýard oýnaýar. Bilýard oýnalýan otagda Robert hiç kimi kabul etmeýär, daşky dünýäniň meselelerinden bu ýerde gaçybatalga gözleýär, emma ahyrsoňy durmuşdan çetde durup bolmajakdygyna düşünýär. Şol sebäpli romanyň ady «Onuň ýaryndaky bilýard» diýlip atlandyrylýar.

Ýamanlyga garşy göreş, urşy, faşizmi ýazgarmak ideýalary romanyň mazmunyndan eriş-argaç bolup geçýär.

Ýazyjynyň edebi mirasy «**Masgarabazyň gözi bilen**» (1963) atly romany, «**Katarina Blýumyň ýitirilen namysy**» (1974) powesti, «**Perişde dymýardy**» (1992), «**Söýgüsiz haç**» (2002) atly romanlary we başga-da köp sanly eserleri öz içine alýar. Bu eserlerde nemes halkynyň XX asyr taryhy tankydy göz bilen, umumadamzat, ynsanperwerlik nukdaýnazaryndan beýan edilýär.

Genrih Býöll 1972-nji ýylda edebiýat boýunça Nobel baýragy bilen sylaglanýar.

Genrih Býöll 1985-nji ýylyň 16-njy iýulynda GFR-nyň Langenbroýh şäherinde aradan çykýar.

Günter Grass
(1927-2015)

Günter Grassyň 1959-njy ýylda ýazylan «**Demir deprek**» romanyndan başlap, onuň soňky meşhurlyk gazanan «**Giň meýdan**» (1995) atly romany we şol aralykda döreden her bir iri göwrümlü eseri GFR-de gyzgyn jeddeleri döredip geldi. Sebäbi 1999-njy ýylda Nobel baýragyna mynasyp bolan ýazyjynyň eserleri öz döwürdeşleriniň ruhy keşbiniň köp häsiýetli taraplaryny açyp görkezýär. 1950-nji ýyllaryň soňundan tä XXI asyra çenli ýarym asyr çemesi ösüş ýoluny geçen GFR-iň edebiýatyny Günter Grassyz göz önüne getirmek mümkin däl.

Günter Grass 1927-nji ýylda şol wagtky Dansig¹ şäherinde eneden dogulýar. Şol ýerde ösüp, ulalyp, bilim alýar. Ol 1944-nji ýylda gitlerçi goşunlaryň hataryna harby gulluga çagyrylýar we urşuň ahyrlarynda amerikan goşunlaryna ýesir düşýär. Ýesirlikden boşap gelip, ol kaliý magdanlarynda, soňra Düsseldorfda daş çapyjy bolup işleýär. 1948-1949-njy ýyllarda Düsseldorfyň sungat akademiýasynda, 1953-nji ýylda Günbatar Berliniň Şekillendiriş sungaty institutynda okaýar. Grass özüniň ilkinji eserlerinden başlap, faşizmi gazaply ýazgarýar we jeňbazlyk ruhuna meçew berýän syýasatçylary tankytlaýar. Grassyň adyna uly meşhurlyk getiren «Dansig trilogiýasy» diýlip atlandyrylýan «**Demir deprek**» (1959) atly romany, «**Pişik – syçan**» (1961) powesti we «**It durmuşy**» (1963) atly romany Germaniýanyň XX asyr taryhyny özboluşly beýan edýän eserler bolup, nemes edebiýatynyň taryhyna hemişelik girýär.

Günter Grassyň ilkinji «**Demir deprek**» atly romany çap edilenden soň bu eser hakyndaky jeddeler onlarça ýyllap dowam edýär.

¹ Dansig – Polşanyň Baltik deňiz kenaryndaky, 1939-1945-nji ýyllarda Germaniýa degişli bolan, polýak dilinde «Gdansk» diýlip atlandyrylýan port şäheri.

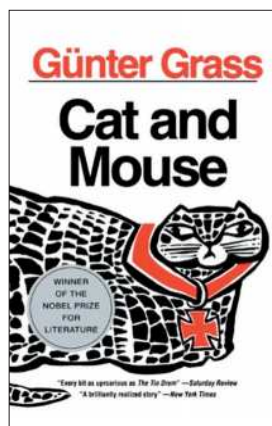
Romanyň wakalary XX asyrdaky Dansig şäherinde bolup geçýär. Wakalar eseriň gahrymany Oskar Maserat tarapyndan gürrüň berilýär. Oskar – karlik, kiçi boýly adam. Ol üç ýaşyndaky kakasynyň ýapmagy ýadyndan çykaran ýerzeminine bilgeşleýin özüni taşlaýar we ösmekden galýar. Indi ol dälhanada ýaşaýar. Ol özüniň söýgüli oýnawajy bolan demir depregini çalyp, özüniň we maşgalasynyň durmuşyny beýan edýär. Hassahananyň Mýunsterberg atly işgäri ýazmak üçin oňa bir gap kagyz getirip berýär.

Oskar öz mamasy Anna Bronski we babasy Ýozef Kolýaýçek barada, ejesi we beýleki dogan-garyndaşlarynyň durmuşy, özi barada jikme-jik ýazýar. Ol sesi bilen çüýşäni, aýnany deşip ýa-da döwüp bilýär. Haçan-da onuň elinden söýgüli depregini aljak bolanlarynda, ol ilki sagadyň aýnasyny, 1928-nji ýylyň sentýabr aýynda doglan gününde deprege derek başga oýnawaç berjek bolanlarynda, ol öz sesi bilen lýustranyň ähli lampalaryny döwýär.

Oskar Maserat iň söýgüli oýnawajy we aýrylmaz syrdaşy bolan demir depregini çalyp, öz durmuşyny, Germaniýanyň XX asyry taryhyny gürrüň berýär, sebäbi deprek urşuň alamaty bolup durýar. Depregi betnyşan masgarabaz Oskaryň çalmagy, onuň her hili betnyşan, aýyp, samsyk zatlar barada berýän gürrüňleri romanyň Germaniýanyň taryhynda bolup geçen wakalary ýaňsyp, parodiýa görnüşinde, tankydy nukdaýnazardan beýan edýändigini aňladýar.

Romanda tüýdükçi Meýniň dört sany pişigi öldüreni üçin, faşistler ony öz hüjüm ediji toparlarynyň agzalygundan çykarýarlar. Meýn toparyň agzalygyna gaýtadan girjek bolup, «çüýşe gijesi» diýip at alan talaňçylyga, adam gyrgynçylygyna gatnaşsa-da, onuň pişik öldürmek bilen baglanyşykly günäsini geçmeýärler. Ýazyjy romanda faşistler üçin adamyň janynyň, ömrüniň pişikçe-de görülmeýändigini nygtaýar.

Faşizmi näletlemek, ony paş etmek temasy Gyunter Grassyň «**Pişik-syçan**» powestinde has çuňlaşdyrylýar we bir nalajedeýin,

gowşajyk oglanjygyň faşist bolup, öz tebigy kemçilikleriniň üstüni ýapjak bolşy gürrüň berilýär.

Powestiň baş gahrymany, uruş başlananda on dört ýaşyna ýeten Ioahim Malke ilkibada öz deňi-duşlary bilen bile oýnanda, suwda ýüzmekde olardan asgyn gelýär. Ol tigr hem sürüp bilmeýär. Onuň üstesine-de onuň kekirdek ýumrusy beýleki oglanlaryňkydan has ýumry, çykyp duran görnüşde bolany üçin, bir gün ol otuň üstünde gözünü ýumup dynç alyp ýatyrka oglanlaryň biri oýun edip, onuň ýanynda pişik goýýar. Pişik Ioahim dem alanda onuň kekirdek ýumrusynyň hereket edýänini görüp, syçandyr öýdüp, ony tutjak bolýar we Ioahimi gorkuzýar. Şondan soň Ioahim ýörite iş edinip, tälimçileriň ýanynda gatnap, suwda ýüzmegi, tigr sürmegi gowy öwrenýär. Kekirdek ýumrusyny gizlemek üçin bolsa, boýnuna hemişe bir zat örtüp gezip.

Bir gezek okuwçylaryň önünde çykyş etdirmek üçin, frontda gahrymançylyk görkezip, ençeme orden-medallary alan, suwasty gäminiň kapitany Ioahimiň okaýan mekdebine çagyýarlar. Kapitan okuwçylara özüniň uruşda görkezen edermenlikleri barada gürrüň berýär, soňra ol Ioahimiň synpy bilen sport zalda sapak geçýär, emma ol özüniň harby egin-eşigini geýjek bolanda lentalý ordeniniň ýokdugyny görýär we mekdep direktoryna ýüz tutýar. Emma ogryny tapyp bilmeýärler. Ony Ioahimiň ogurlandygyny diňe onuň dosty Pilents bilýär. Ýöne soňlугy bilen bu işiň üsti açylýar. Bu eden etmişi üçin, Ioahimi başga mekdebe geçirýärler.

Ioahim mekdebi gutaryp, meýletinlik bilen fronta gidýär. Ol suwasty gämide gulluk edip, edermenlik görkezýär we demir haç ordeni bilen sylaglanýar. Indi ol şol edermenlikleri barada okuwçylaryň önünde çykyş etjek bolup, öz okan mekdebine barýar, emma mekdep direktory Waldemar Kloze bir wagt mekdepde okan döwründe serkerdäniň ordenini ogurlandygy üçin, oňa okuwçylaryň önünde çykyş etmäge rugsat bermeyär. Ioahim muňa gahar edip, gije direktoryň ýoluny peýeläp, ony seýilgähde tutup ýençýär.

Ioahim Malke ahyrsoňy hem özüni suwa gark edip ölýär.

Eserde Ioahim Malkeniň ilki gitlerçi faşistleriň gahrymançylygyň nyşany hasaplaýan demir haç ordenini ogurlap, soňra ony

gaýdyp berip, şeýle sylagy frontda edermenlik görkezip gazanmagy, göräýmäge, onuň öz ýalňysyna düşünendigini aňladýar. Emma Malkeniň maksady özüniň gahrymandygyny, mertdigini daşyndaky adamlara subut etmek bolup durýar. Onuň iň esasy maksady özüniň okan mekdebinde, synpynda okuwçylaryň öňünde öz edermenlikleri barada çykyş edip, özüniň faşizmiň saýlama hasaplaýan «nordiki jynsynyň» mertlik, batyrylyk ölçeglerine laýykdygyny subut etmek isleýär. Emma mekdep direktory onuň çagalyk edip eden ogurlygyny ýatdan çykarmandyr we ol edermenlik görkezip, demir haç ordenine mynasyp bolanam bolsa, oňa hormat goýmaýar, şol sebäpli oňa okuwçylaryň öňünde çykyş etmäge rugsat bermeýär.

Malke özüniň arzuwyna ýetip bilmän, okuwçylaryň öňünde boýny demir haç ordenli özüniň edermenlikleri, «nordik mertligi, batyrylygy» barada okuwçylara gürrüň bermek arzuwyna ýetip bilmän, faşistleriň galp ýörelgeleriniň gurbany bolýar.

Powestde beýan edilýän Ioahim Malkeniň taryhy buthanany, mekdebi, jemgyýetiň «gahrymanlary ýasamak» baradaky düzgün-ýörelgelerini paş edýär.

Grassyň «**It durmuşy**» romany temasy, çeperçiligi boýunça «Demir deprek», «Pişik – syçan» eserlerine golaý durýar. Onuň baş gahrymany suratkeş Eddi Amzel özboluşly eserleri döredýär. Ol öz obadaşlarynyň, nemes taryhynda ýaşap geçen korollaryň, tanymal esgerleriň keşplerinden bakja garantgylaryny ýasaýar. Ol öz garantgylaryny häzirki zamana golaýlaşdyrjak bolup, olara faşistleriň geýýän goňur reňkli harby eşigini geýdirýär. Emma suratkeşiň bu oýnunyň soňy erbet gutarýar. Gije ýüzleri maskaly ýaş oganlar gelip, ony atelýeden südüriläp çykaryp ýençýärler we dişlerini owradýarlar.

Eserde fýureriň Prins atly söýgüli gara itiniň ýitişi baradaky ýaňsýlama – grotesk görnüşinde beýan edilýän wakalar, 1945-nji ýylyň aprelinde Gitleriň halk barada pikir etmän, özüniň söýgüli iti barada alada edişini görkezýär.

Gýunter Grassyň «**Ýerli narkozyň¹ astynda**» (1968), «**Kambala**» (1977), «**Telgtdäki duşuşyk**» (1979), «**Kelleden dogulýarys**

¹ Narkoz – operasiýa edilende agyryny duýmaz ýaly syrkawy bihuş etmek üçin ulanylýan serişde.

ýa-da nemesler ölýärler» (1980), «Meniň alakam» (1986) atly eserlerinde nemes halkynyň taryhy yzarlanýar we XX asyryň iň bir wajyp meseleleri gozgalyp, ýazyjy geçmişe baha bermekde, ýaşlaryň durmuşynda ýüze çykýan soraglara ahlak taýdan dogry jogaplary gözleýär.

Gýunter Grass öz eserlerinde urşa we faşizme garşy yzygiderli çykyş eden zehinli ýazyjylaryň biridir.

Gýunter Grass 2015-nji ýylyň 13-nji aprelinde Lýubek şäherinde aradan çykýar.

**Peter Waýs
(1916-1982)**

1960-njy ýyllarda dekadans, forma kowalaşmak edebiýatyna garşy «dokumental edebiýat» ugry döreýär. Görnükli nemes ýazyjysy Peter Waýsyň dramalarynda «dokumental teatry» ýörelgesi öz beýanyňy tapýar.

Peter Waýs 1950-nji ýyllarda «absurd teatry» we eksperimental-tejribe prozasy bilen gyzyklanýar, emma 1960-njy ýyllarda ol usullardan daşlaşýar. Ol öz dramalarynyň has ynandyryjylykly bolmagy üçin, olara dokumental häsiýet berýär we jemgyýeti üýtgedip gurmak baradaky ideýalaryny beýan edýär.

Peter Waýs 1916-njy ýylyň 18-nji noýabrynda Nowawes şäherinde söwdagäriň maşgalasynda eneden dogulýar. Onuň ýaşlygy Berlin we Bremen şäherlerinde geçýär. Germaniýada gitlerçi faşistleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen, ol 1934-nji ýylda Angliýa gidýär we soňra Pragada, Şweýsariýada we Şwesiýada ýaşaýar.

1945-nji ýylda Peter Waýs Şwesiýanyň raýaty bolýar. Ol kinorežissýor we suratkeş hökmünde-de birnäçe eserleri döredýär.

1960-njy ýyldan başlap, ol diňe ýazyjylyk bilen meşgulanýar we Şwesiýanyň Stokgolm şäherinde ýaşaýar.

Peter Waýs edebiyata 1960-njy ýyllarda gelýär. Onuň «**Ene-ata bilen hoşlaşyk**» (1961) atly romanyna ýazyjy öz terjimehaly barada gürrüň berip, öz döwrüniň möhüm ahlak temalaryny gozgaýar.

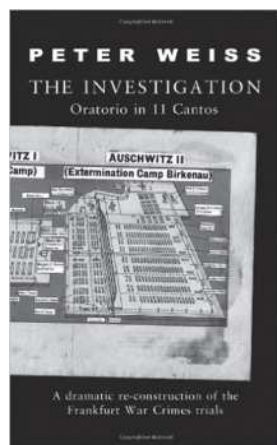
Peter Waýs «**Žan-Pol Maratyň yzarlanyşy we öldürilişi**» (1963) dramasynda Markiz de Sadyň¹ jemgyýetiň durmuşyna, ony üýtgedip gurmaklyga biperwaý, ynanmazçylykly garaýyşlaryny XVIII asyr fransuz buržuaz rewolusiýasynyň görnükli baştutanlarynyň biri Žan-Pol Maratyň täze jemgyýet, adamlaryň durmuşyny gowulaşdyrmak ýaly rewolýusion ideýalary bilen çaknyşykda görkezýär.

Bu drama taryhda bolan wakalaryň esasynda ýazylypdyr. Hakykatdan hem, Şaranton şäherindäki dälihana ýerleşdirilen Markiz de Sad şol ýerde 1808-nji ýylda sahnada oýunlar goýupdyr. Parižiň tanymal adamlary dälileriň oýnaýan bu adaty bolmadyk oýunlaryny görmäge gelýär ekenler.

Napoleonyň hökümeti Şarantondaky bu dälihana diňe bir dälileri däl-de, öz syýasy garşydaşlaryny, hatda jenaýatçylary-da iberýän eken.

Ýazyjy bu pýesada diktaturanyň nädip döreýändigini, häkimiýetiň nädip zalymlaryň eline düşýändigini fransuz rewolusiýasynyň mysalynda görkezýär.

Peter Waýsyň «**Derňew**» (1965) atly pýesasynda Ikinji jahan urşy döwründe Oswensimdäki konslagerde faşist jellatlarynyň eden jenaýatlary paş edilýär. Pýesa dokumental häsiýetli poema-beýan (protokol) görnüşinde ýazylypdyr. Dramada 1963–1965-nji ýyllarda Frankfurtda harby jenaýatçylar sud edilende 400 şaýadyň we 20 sany

¹ Markiz de Sad (1740-1814) – fransuz ýazyjysy, näsag bolany üçin 1768–1803-nji ýyllarda tussaglykda türmede saklanýar. 1803-nji ýylda ony dälihana geçirýärler we şol ýerde-de 1814-nji ýylda aradan çykýar. Kähalatlarda aýallar bilen özüni rehimsiz alyp barany üçin onuň adyndan «sadizm» diýen söz döreýär. Sadizm – rehimsizlikden lezzet almaklygy aňladýar.

jenayatchynyň kazyýete beren maglumatlary ulanylýar. Şaýatlaryň gürrüň beren maglumatlary faşistleriň Oswensimde bigünä adamlary, çagalary rehimsizlik bilen öldürişlerini görkezýär:

Altynjy şaýat:

Bir adam biziň ýanymyza gelip:

«Tussaglar!

Şol tagta öýleriň aňrysyndaky tüssäni görýäňizmi?

Ol tüsse – siziň aýallaryňyz we çagalaryňyzdyr!

Siziň üçin hem bu ýerde bir çykalga bardyr:

Ol hem adam ýakylýan pejiň turbasydyr¹»

diýip, dramaturg şaýatlaryň gürrüň beren we beýanlarda ýazylan resminamalaryň sözlerini getirýär.

Şeýle rehimsizlige şol lageriň öz işgärleriniňde biperwaý seredip durup bilmeýändigini ýazyjy üçünji şaýadyň sözleri bilen aýdýar:

Üçünji şaýat:

Lageri dolandyryjy komandanyň

her bir wekiliniň tussaglaryň üstünden höküm etmäge

çäklendirilmedik hukuklary bardy.

Olaryň her biri tussagy öldürip, ýa-da ony diri galdyryp hem bilýärdi.

Men lager lukmany Flageniň

Haýatyň aňrysynda çagalaryň nyzam bilen adam ýakylýan peje-krematoriýe

Alnyp barylýandygyny görüp,

Gözýaşyny syrykdyryp aglap duranyňy gördüm². . .

Konslageriň jellatlary bigünä adamlary ilki gynap lezzet alýarlar we soň atyp öldürýärler:

«Dokuzynjy şaýat:

Maňa Lili atly gyzyň günde iki gezek bir sagatlap

Suwa düşülýän duşuň aşagynda durýandygyny aýtdylar,

¹ Петер Вайс. »Дознание» и другие пьесы. – Москва, 1981, стр. 168.

² Görkezilen eser, 226 sah.

Boger bolsa şol pursatda onuň kellesine sapaňçasyny diräp durýardy.

(Soňra ony atdylar¹)».

Bu eserde faşistleriň konslagerde çagalary öldürmekde aýratyn rehimsizlik görkezendikleri ýörite nygtalýar:

«Ýedinji şaýat:

Bu waka kyrk üçünji ýylyň güýzünde bolup geçdi.

Bir gezek irden

On birinji blogyň ýanynda

Gyzyl köýnekli, gulpakly bir gyzjagazyň esger ýaly

Ellerini gapdalyna tutup durandygyny gördüm.

Ol diňe köwüşleriniň tozanyny kakmak üçin egildi we ýene-de dikeldi.

Arkasyna başataryny gizläp,

Howla Boger girdi.

Ol gyzjagazyň elinden tutup alyp gitdi.

Gyzjagaz asuda ýöräp barýardy,

Soňra ol gyzjagaz «gara diwara» ýüzüni öwürip durdy.

Haçan-da gyzjagaz yzyna seredende

Boger onuň ýüzüni diwara öwürdi,

Başataryny oňa çenäp, ony atyp öldürdi.

... ol gyzyň ene-atasyny birnäçe gün oň atypdylar.

Ol gyz alty-ýedi ýaşyndady.

– Siz ony nädip gördüňiz?

Ýedinji şaýat:

Men ýuwnulýan otagda pol ýuwýardym,

Howla çykalga ýanymdady²».

Dramada şaýatlaryň konslager barada berýän gürrüňleri faşistleriň adamlary gynap, öldürip, ýakyp eden elhenç jenaýatlaryny birin-birin açyp görkezýär.

¹ Петер Вайс. »Дознание» и другие пьесы. – Москва, 1981, стр. 255.

² Görkezilen eser, 289 sah.

Peter Waýs «Luzitan garantgysy barada aýdym» (1967) we «Wýetnam barada jedel» (1968) atly dramalarynda Angola we Wýetnamda basybalyjylaryň etmişlerini ýazgarýar. Peter Waýsyň eserlerinde faşizme, milletçilige we basybalyjylykly uruşlara garşy ideýalar belent ýaňlanýar.

Peter Waýs 1982-nji ýylda Stokgolmda aradan çykýar.

GDR-iň EDEBIÝATY

1949-njy ýylyň 7-nji oktýabrynda Nemes halk maslahatynyň 9-njy mejlisi Germaniýa Demokratik Respublikasynyň döredilendigini resmi taýdan yglan edýär. Emma şu senä çenli eýýäm nemes edebiýaty täze ösüş ýoluna düşýär. Sebäbi gitlerçi faşistleriň 12 ýyllap häkimiýet başynda bolmagy, olaryň basybalyjylykly syýasaty 1945-nji ýylda nemes milletini betbagtçylyga getirdi. Indi halklary gyrgyna berip, ýer yüzüni özüne bakna etjek bolup, basybalyjylykly uruşlary alyp baran şol faşistik häkimiýetiň syýasatyna garşy göreşip gelen öňdebaryjy, ynsanperwer ýazyjylar täze, antifaşistik eserleri döredýärler.

1945-nji ýylyň 11-nji iýunynda Germaniýanyň kommunistik partiýasynyň tagallasy bilen döredilen medeniýet işgärleriniň birleşigi ýa-da «Kulturbund» täze Germaniýanyň ýazyjylaryny birleşdirmekde, edebiýaty ösdürmekde uly rol oýnaýar, çünki nemes ýazyjylarynyň ençemesi Gitleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen daşary ýurtlarda ýaşamaly bolýarlar we uruşdan soň öz watanlaryna dolanyp gelýärler.

1947-nji ýylda Berlinde nemes ýazyjylarynyň 1-nji gurultaýy bolup geçýär. Oňa tutuş Germaniýadan üç yüz çemesi adam gatnaşýar. I.Beher, W.Bredel, E.Waýnert, A.Zegers, S.Hermlin ýaly ýazyjylar öz çykyşlarynda edebiýatçylary, şahyrlary, ýazyjylary täze döwürde milletiň önünde duran wajyp meseleleri çözmeklige işeňňir gatnaşmaklyga çagyýarlar. Şu döwürde Kulturbundyň täsiri-de artýar, 1947-nji ýylda onuň agzalarynyň sany 120 müň adama ýetýär. Şu ýyllarda Kulturbundyň agzalary syýasatda faşizmiň ideýalaryna garşy göreşýärler.

GDR-iň ýazyjylarynyň önünde giň mümkinçilikler açylýar. Gündogar Germaniýada I.Beher, B.Breht, W.Bredel, F.Wolf, G.Gauptman, B.Kellerman, G.Fallada, A.Zegers ýaly ady belli ýazyjylar öz täze eserlerini döredýärler.

Uruşdan soňky döwürde **Gans Falladanyň (1893–1947) «Her kim ýekelikde ölýär» (1947) we Bernhard Kellermanyň (1879–1951) «Ölüm tansy» (1948)** romanlary faşizmiň köklerini açyp görkezýär.

Bu romanlarda faşizm jemgyýet üçin howply güýçler, halky aldawa salyp, ýaş ýigitleri gyrgyna berýän bet üşmeleň hökmünde görkezilýär. Bu ýazyjylaryň eserlerinde gitlerçi toparlar tarapyndan döredilen terrorçylykly döwlet apparaty, uruşdan peýda görmek üçin Gitleri goldaýan fabrik, завод еýeleri, diňe öz peýdasyny bilýän dükançylar paş edilýär. Gitleriň höküm süren ýyllarynyň bolsa «ölüm döwri» bolandygy görkezilýär.

Fridrih Wolf
(1888-1953)

Fridrih Wolf görnükli nemes dramaturgy hökmünde Bertold Breht bilen bir hatarda XX asyryň birinji ýarymynda özüni tanadýar. Onuň edebi mirasy pyesalary, kyssa eserlerini, goşgulary we dürli makalalary öz içine alýar.

Fridrih Wolf 1888-nji ýylyň 23-nji dekabrynda Reýn derýasynyň boýundaky Noýwid şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy söwdagar bolupdyr.

Wolf 1902-1905-nji ýyllar aralygy söwda deňiz flotunda deňizçi bolup gulluk edýär. 1907-nji ýylda Mýunhen şäherinde lukmançylyk fakultetine okuwa girýär. Şol döwürde ol edebiýat, sungat, filosofiýa bilen meşgullanýar. 1912-nji ýylda Wolf lukmançylyk fakultetini ta-

mamlap, ilki lukmanyň kömekçisi, soňra gämi lukmany bolup özbaşdak işläp başlaýar. Ol Amerika, Kanada barýan gämilerde işleýär we durmuşda köp zatlary öwrenýär.

Birinji jahan urşy döwründe ol goşunda harby lukman bolup gulluk edýär. Ýöne 1918-nji ýylda urşy näetläp harby gullukdan boýun gaçyrýar we garşylyk bildirýär. Ony «akyly azaşypdyr» diýen töhmet bilen Drezdeniň golaýyndaky kiçijik şäherçä iberýärler.

Fridrih Wolf frontdaka «**Muhammet**» atly dramasyňy ýazýar. Soňra Drezdende rewolýusion göreşe gatnaşandygy üçin türmä düşýär. Türmeden çykansoň Remşeyd şäherinde ýaşaýar.

Şol döwürde ýazyjynyň «**Garyp Konrad**» (1923), «**Hund kolonnasy**» (1926), «**Sianistiý kaliý¹**» (1929), «**Kattaroly deňizçiler**» (1930) ýaly pýesalary sahnalarda goýulýar we onuň ady meşhurlyga eýe bolýar.

1933-nji ýylda häkimiýet başyna Gitleriň gelmegi bilen Fridrih Wolf Şweýsariýa gaçmaly bolýar. Soňra ol Fransiýada, Sowet Soýuzynda, ABŞ-da, Skandinawiýada ýaşaýar.

1939-njy ýylda Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen reaksiýa fransuz hökümeti Wolfy şübhe astyna alyp, konslagere salýar. Soňra Sowet Soýuzynyň hökümeti oňa sowet raýatlygyny berip, ony lagerden halas edýär.

1945-nji ýylda faşizmiň derbi-dagyn edilmegi bilen Fridrih Wolf Berline dolanyp gelýär.

Fridrih Wolf 1953-nji ýylyň 5-nji oktyabrynda ýürek keselinden aradan çykýar.

Fridrih Wolfuň iň meşhur pýesalarynyň biri «**Professor Mamlok**» (1934) faşizmiň ýewreýlere garşy alyp barýan syýasatyny paş edýär. Pýesada rasist, jynsparaz lukmanlaryň, gitlerçi milletçileriň ýaranlarynyň keşpleri örän çeper beýan edilýär.

Eserde professor Mamlogyň we onuň maşgalasynyň ykbaly beýan edilýär. Professor Mamlok Birinji jahan urşuna gatnaşan ökde, tejribeli lukman-hirurg. Ol uruşda birnäçe gezek ýaralanyp, şikes zerarly onuň bir aýagy kelte bolup galýar. Şonda-da ol her hili operasiýalary köp edýär.

¹ Sianistiý kaliý- zäherleýji madda.

Ogly Rolf faşistlere garşy göreşip başlanda professor Mamlok ilkişada oňa garşy çykýar, ýöne soň öz maşgalasyna faşistler tarapyndan azar berlip, özüni masgaralap, boýnuna «ýewreý» diýlip ýazylan tagta asanlarynda ol faşizme garşy göreşmelidigine düşüňýär. Olara boýun egmejek bolup, ol özüni atyp öldürýär.

1932-1933-nji ýyllarda häkimiýet başyna geçjek bolup dyzaýan gitlerçi faşistler hiç bir günäsiz adamlara azar berýärler, ýewreýleriň çagalaryny mekdeplerden kowýarlar. Şu wakalar Wolfuň «Professor Mamlok» pýesasynda öz beýanyny tapýar. Pýesada gitlerçileriň professor Mamlogyň boýnundan «ýewreý» diýen masgaralaýjy tagtany asyp, köçede süýremekleri şol ýyllaryň wakalaryny dogruçyl suratlandyrýar we ynsan mertebesini depeleýän faşistleriň hakyky antigumanistik, wagşyýana keşbini açyp görkezýär.

Fridrih Wolfuň pýesalary we makalalary öz döwründe GDR-iň dramaturgiýasynyň ösmeginde wajyp rol oýnaýar.

Anna Zegers
(1900-1983)

Anna Zegers (hakyky ady – Netti Reýling) Maýns şäherinde baý, intelligent maşgalada eneden dogulýar. Netti Reýling ilki Geýdelberg, soňra Keln uniwersitetlerinde okaýar. Onuň ilkinji eserleri «**Amerikan ilçihanasynda barýan ýolda**» (1930) ady bilen neşir edilýär. Oňa ýazyjynyň ilkinji sosial-tankydy hekaýalary girýär. «**Grubeç**» (1926), «**Siglerler**» (1927) ýaly hekaýalarynda işsizler, ownuk hünärmentleriň garyplaşmagy ýaly hadysalar görkezilýär.

1928-nji ýylda Netti Reýlingiň «**Balykçylaryň gozgalaňy**» atly ilkinji romany «Anna Zegers» edebi lakamy bilen çap edilýär. Anna Zegers ýazyjynyň irki hekaýalarynyň gahrymanlarynyň biridir.

Ýazyjynyň «Balykçylaryň gozgalaňy» atly romany uly üstünlik gazanýar. Oňa Kleýstiň baýragy berilýär. Bu romanda Demirgazyk deňziniň kenarynda ýaşayan balykçylaryň obasynyň durmuşy beýan edilýär. Agyr zuluma çydaman balykçylar ýaş balykçy Andreas Bruniniň, garry Kedenegiň ruhlandyrmagy bilen gozgalaň turuzýarlar. Gozgalaň şowsuz gutarsa-da, ol balykçylaryň öz güýjüne ynamyny döredýär.

1933-nji ýylda Anna Zegers faşistleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen Fransiýa gidýär. 1939-njy ýylda Fransiýanyň üstüne faşistik Germaniýanyň goşunynyň çozmak howpy abanmagy bilen (1940-njy ýylyň iýun aýynyň 22-sinde Fransiýa Germaniýa garşy harby hereketleri bes edýändigini barada şertnama gol çekýär.), Anna Zegers Meksika gitmeli bolýar. Ol Meksikada tä 1946-njy ýyla çenli bolýar. Ol 1946-njy ýylda Germaniýa faşizmden azat edilensoň ýurduna dolanyp gelýär.

Şu döwürde Anna Zegersi faşizmiň döremeginiň sebäpleri çünňur gyzyklandyrýar. 1930-njy yllarda Zegersiň döreden ajaýyp eserleriniň biri onuň «**Ýedinji haç**» (1938) romanydyr. Ýazyjy bu romanynda nemes halkynyň garyman ogullarynyň agyr ýagdaýlarda faşizme garşy alyp barýan gizlin göreşini suratlandyrýar. Ýiti anti-faşistik ruhy, faşizmiň iru-giç ýeňiljekdigi baradaky onuň gahrymanlarynyň ynamy biziň günlerimizde-de romanyň ähmiýetini artdyrýar.

Romanda Westgofen şäherindäki konslagerden gaçan ýedi adamyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Gaçgaklaryň ýolbaşçysy kommunist Walau we onuň ýoldaşlary Beýtler, Peltser, Belloni, Fýulgrave, Aldinger dagylar soňra tutulyp, gynalyp wepat bolýarlar. Diňe Georg Geýslere gaçmak hem-de daşary ýurda gitmek başardýar. Lukman Lewenşteýn onuň elini bejerip kömek edýär. Paul Reder atly işçi bolsa Georgy öýünde gizleýär we soň degerli adamlary tapyp, ony Gollandiýanyň gämisinde daşary ýurda iberýär.

Georg Geýsleriň gaçyp gutulmagy lagerde oturan tussaglaryň ruhuny göterýär, emma faşistleriň welin olary tutjak bolup oda-köze düşmegine getirýär. Lageriň komendanty ýedi sany çynar ýaly belent platan agaçlaryny çapdyryp, gaçgaklary çüýlemek üçin haç taýýarladyp goýmagy lagerde gaçgaklara berk jezalaryň garaşandygyny

görkezýär. Ýöne ýedinji haja çüýlenmeli Georg gaçyp gutulýar. Soňra lageriň täze komendanty boş galan hajy baragy gyzdymak üçin odun hökmünde tussaglara berýär. Tussaglar oda çoýunyp, gaçyp gutulan Georgy ýatlaýarlar.

Romanda gitlerçileriň halkyň aňyny zäherleýşi, adamlaryň kalbyna elhenç gorky salşy, hatda Georgyň kiçi doganynyň gitlerýugende¹ girip, indi öz doganyny hem satmaga taýýar bolşy, ýa-da kommunist Walaunyň öz dosty tarapyndan faşistlere satylp, şugullanyp heläk bolşy, halk köpçüliginiň aldanyp, gorkuzylyp faşistleriň he-maýatçylaryna öwrülişi dogruçyl beýan edilýär.

Ýazyjynyň «**Ölüler juwan galýarlar**» (1949) atly romanynyda Birinji jahan urşunyň soňundan tä Ikinji jahan urşunda nemes faşistleriniň goşunynyň 1943-nji ýylda Stalingradyň eteginde² ýeňlişe sezewar edilişine çenli aralykda taryhda bolup geçen ähmiýetli wakalar beýan edilýär.

Anna Zegers bu romanda nemes jemgyýetiniň ähli gatlaklarynyň durmuşyny dogruçyl suratlandyryp, gitlerçi faşistleriň häkimiýet başyna gelmegine sebäp bolan şertleri görkezýär. Kastritsius, Klemm ýaly uly zawod-fabrikleriň eýeleri işçileri öz ellerinde tabynlykda saklajak bolup, Gitleriň we onuň tarapdarlarynyň häkimiýet başyna gelmegi üçin amatly şertleri döredýärler, milletçileriň partiýasyna pul kömegini berýärler.

Prussiýaly serkerde Fridrih Wenslow Gitlere guwanýar, çünki Gitler millionlap esgeri bolan ägirt uly goşuny döredýär we onuň ýokary wezipelere ýetmegi üçin şert döredýär. Wenslow, Ştahwis ýaly harby serkerdeler Gitleriň syýasatyny gönüden-göni iş ýüzünde berjaý edýärler.

¹ Gitlerýugend – Gitleriň tarapynda çykyş edýän ýaşlar guramasy.

² Stalingrad söweşi – 1942-nji ýylyň 17-nji iýulynda başlanyp, 1943-nji ýylyň 2-nji fewralynda sowet goşunlarynyň ýeňşi bilen tamamlanýar.

Ahlak taýdan pes, belli bir asyly maksada eýermeyän Ernst Liwen atly öňki serkerde, milletçiler partiýasynyň görnükli işgärine öwrülýär. Ol gitlerçileriň kömegi bilen häkimiýete ýetmäge dyrjaşýar. Ol ilki gestapoda¹, ýagny gizlin polisiýada, soň jeza beriji toparyň baştutany bolup, Latwiýada mülkdara öwrülýär.

Wilgelm Nadler atly daýhanyň milletçiler partiýasyna girmegine onuň gitlerçileriň we olaryň alyp barýan basybalyjylykly uruşlarynyň kömegi bilen uly mülkdara öwürlmek, baý bolmak islegleri sebäp bolýar. Nadleriň keşbiniň üsti bilen ýazyjy obada faşizmiň diregi bolan adamlaryň wekilini suratlandyrýar.

Ýazyjy bu romanynda Martin, Lemle, Štrobel, işçi Geške, onuň aýaly Mariýa we beýleki ýönekeý adamlaryň faşizme garşy göreşini örän ynandyryjylykly suratlandyrýar. Olaryň köpüsi wepat bolsalar hem, olaryň ýerine täze ýaşlar gelýär. Meselem, 1918-njy ýylda Noýabr rewolýusiýasy² döwründe atylp öldürilen rewolýusioner Erwiniň göreşini onuň ogly Gans we beýleki ýaş ýigitler dowam etdirýärler.

Anna Zegers bu eserinde tutuş nemes jemgyýetiniň çäryk asyr durmuşyny yzarlap, ýönekeý adamlaryň aldanyň, faşistleriň syýasatyna gulluk edişini we ahyrsoňy tutuş halkyň betbagtçylyga sezewar bolşuny görkezýär.

1950-nji ýyllarda Anna Zegers zähmetkeş halkyň parahatçylykly durmuşy, oba ýerlerinde ýüze çykýan kemçilikler barada birnäçe hekaýalar toplumyny ýazýar. Olar «**Parahatçylyk**» (1950), «**Ilkinji ädim**» (1952) atlary bilen neşir edilýär.

Anna Zegersiň «**Karar**» (1959), «**Ynam**» (1968) atly romanlarynda GDR-iň täze durmuşynda ýüze çykýan ýiti meseleler beýan edilýär.

Anna Zegersiň eserlerinde faşizmi näletlemek, ýazgarmak, adamyň gowy durmuş, adalat, azatlyk, parahatçylyk üçin göreşi, onuň ahlak keşbi baradaky temalar aýratyn orun eýeleýär.

Anna Zegers 1983-nji ýylda aradan çykýar.

¹ Gestapo – faşistleriň gizlin polisiýasy.

² Noýabr rewolýusiýasy – 1918-nji ýylyň noýabr aýynda Germaniýada bolup geçen rewolýusiýa.

Diter Noll
(1927-2008)

Görnükli nemes ýazyjysy Diter Nolluň çagalygy Germaniýada faşizmiň häkimiýet başyna gelen ýyllaryna gabat gelýär. Onuň ejesi nemes däldigi üçin yzarlanmalara duçar bolupdyr.

Ikinji jahan urşy döwründe Diter Noll harby gulluga çagyrylýar. Ol urşuň soňunda amerikanlara ýesir düşýär. Ýesirlikden boşandan soň, Noll Iýena uniwersitetine okuwa girýär we nemes dili, sungatyň taryhy we filosofiýa boýunça okaýar. Ol 1950-nji ýylda Berlinde «Aufbau» žurnalynda işläp başlaýar.

Diter Noll dürli žanrlarda öz güýjüni synap görýär. Onuň «**Täze we köne durmuş**» (1952), «**Hanym Perlon**» (1953), «**Suwlaryň üstündäki gün**» (1954) ýaly eserlerinde GDR-iň¹ durmuşynda bolup geçýän özgerişler beýan edilýär.

Galamgärlik ýazyjynyň ussatlygynyň kämilleşmegine kömek edýär. Netijede, Diter Noll 1960-njy ýylda «**Werner Holtuň başdan geçirenleri**» atly romanynyň birinji bölümini çap etdirýär. Romanyň soňky bölümleri 1963-nji ýylda çykýar.

Romanda gitlerçi faşistleriň wagyz-nesihatlaryna aldanyp, mekdep partasyndan gönüden-göni Ikinji jahan urşunyň oduna taşlanan tutuş bir ýaş nesliň ykbaly barada gürrüň berilýär. Gitlerçileriň «Ýaşlar üçin uruş, söweş meýdany-gahrymançylyk görkezmeğiň ýeri» diýen çagyryşlaryna eýerip, öz ýoldaşlary bilen fronta giden ýaş ýetginjeğiň geçen ýoly beýan edilýär.

¹ GDR-Germaniýa Demokratik Respublikasy.

Werner Holtuň ýetginjeklik döwri, onuň mekdepde soňky synpda okan ýyly 1943-nji ýyla, ýagny Ikinji jahan urşunyň gandöküşikli, aldym-berdimli söweşleriniň alnyp barylýan döwrüne gabat gelýär. Emma Werner Holt we onuň ýoldaşlary urşuň elhenç hadysadygynydan, onuň adamlara betbagtçylyk getirýändiginden habarsyz ýaşaýarlar.

Werner Holt ene-atasynyň ýekeje, lälilik ösen çagasy, ol ýaşlykdan nemes halkynyň gahrymanlary baradaky ertekileri, poemalary nemes ýazyjylarynyň ajaýyp söýgi başdan geçirmeleri baradaky eserlerini okamagy gowy görýär. Onuň özi-de durmuşda edermenlik görkezýäly başdan geçirmeler barada arzuw edýär.

Werner Holtuň baý senagatçynyň gyzy bolan ejesi onuň kakasy bilen syýasy meselelerde oňuşmaýar. Sebäbi onuň kakasy ady belli alym, professor Holt faşistler bilen işleşmekden boýun gaçyrýar, faşistleriň gabahat işlerini we olaryň alyp barýan basybalyjylykly uruşlaryny ýazgarýar. Ol konslagerlerde¹ faşistleriň himiki serişdeler bilen münlerçe adamy gyrýandyklaryny bilýär, şonuň üçin ol özüniň ylmy açýşlarynyň adamlary öldürmek üçin ulanylmagyny islemeýär. Netijede, professor Holt işsiz galyp, garyplykda ýaşaýar, şol sebäpli aýaly onuň bilen aýrylyşýar.

Werner ejesi bilen ýaşaýar. Onuň durmuşy esasan kiçiräk Le-werkuzen we Bamberg şäherlerinde geçýär. Ol mekdebiň iň soňky synpynda okaýarka Woltsow atly synpdaşy bilen dostlaşýar. Olar çaltrak fronta gidip, topçy ýa-da tankçy bolmak arzuwy bilen ýaşaýarlar.

On alty ýaşly Werner we onuň synpdaşlary Gilbert Woltsow, Zepp Gomulka, Peter Wize, Hristian Fetter we olaryň beýleki ýoldaşlary mekdebi gutarmaga howlukýarlar, çünki olar çaltrak Gündogar frontuna² gitmek isleýärler. Olar üçin uruş adaty bir hadysa, ol ýaşlar üçin edermenlik görkezip, medallar, sylaglar, harby derejeler berilýän ýer. Olaryň okan urşy mahabatlandyryýan kitaplary, gören kinofilmleri olarda söweş meýdanyna çaltrak gitmek höwesini oýarýar.

¹ Konslager – harby ýesirleriň we tussaglaryň köpçülikleýin saklanylýan ýeri.

² Gündogar fronty – bu ýerde Sowet Soýuzy bilen uruş alnyp barylýan front göz önünde tutulýar.

Wernerin harby bolmak meýilleri onuň ýakyn dosty Gilbert Woltsowa hem güýçli täsir edýär, sebäbi Woltsow görnükli harby serkerde bolup ýetişmek üçin taryhda bolup geçen uruşlarda görnükli serkerdeleriň uruş tälimleri barada ýazylan kitaplary çintgäp okaýar. Ol özüne garşy çykýan deň-duşlaryna rehimsizlik bilen daraýar.

Werner Woltsowyň bu rehimsiz hereketlerine, onuň garaýýşlaryna soňabaka şübheli seredip başlaýar, sebäbi Werner faşistik ideologiýa aldany, ynanyp, faşistleriň alyp barýan urşuna işeňňir gatnaşsa-da, onuň ýüreginde ynsanperwerlik, rehimdarlyk duýgulary bar. Meselem, es-esçileriň¹ harby ýesirlere rehimsiz daramaklary, tokaýdaky agaç kesilýän ýerde olaryň bigünä adamlary kerçäp taşlap gitmekleri we ş.m. hadysalar, wakalar kem-kemden Wernerin bu basybalyjylykly urşa, faşistleriň şowinistik, milletçilik ideologiýasyna bolan garaýşyny üýtgedýär. Ýöne şonda-da Werner Holt nemes goşunlarynyň doly ýeňlişe sezewar bolýan pursatlarynda-da faşistik goşunyň tarapynda uruşýar. Emma urşuň iň soňunda, nemes goşunlary yza çekilýän wagty Wernerin dostlarynyň biri bolan Fetter dälirän ýaly ylgaý gelip, es-esçileriň Meýsner atly komandiriniň ençeme söweşlerde batyrylyk, ugurtapyjylyk görkezzen Gilbert Woltsowy asjak bolýandygyny habar berýär. Ol Meýsnerin Wernerin hem gözleýändigini aýdýar. Sebäbi mekdepde okan döwürlerinde Woltsow bilen Werner bir gyza azar berýänligi üçin, Meýsneri erbet ýençýärler.

Ine, indi söweş meýdanynda Meýsner olardan aryny almak isleýär. Werner ylgaý baryp, suw çüwdüriminiň ýanyndaky sütünde asylyp öldürilen Woltsowy görüp, gahar-gazaba münýär we es-esçileri pulemyot okuna tutýar. Şol söweşde-de ol amerikanlara ýesir düşýär.

Werner Holt birnäçe wagtlaý Týuringiýada harby lagerde ýesirlikde bolup, kakasynyň işleýän ýerine, Menkenberg şäherine gaýdyp barýar we ol ýerde Gundel atly öz söýýän gyzy bilen duşuşýar.

Şeýdip, ýaşlykdan edermenliklerden doly harby durmuş, başdan geçirmeler barada arzuw eden on alty ýaşly yetginjek Werner Holt urşuň soňunda diňe bir on sekizine, kämillik ýaşyna ýetmän, eýsem

¹ Es-es – «Sicherheitsdienst» (der SS) diýen nemes sözünden, faşistleriň howpsuzlyk gullugy.

onuň uruş baradaky garaýyşlary-da üýtgeýär. Ol uruşuň ynsan durmuşy bilen bir ýere sygyşmaýan hadysadygyna doly göz ýetirýär. Ýöne Werner we onuň ýoldaşlary özlerini gandöküşikli uruşuň oduna iteren faşistleriň öwüt-ündewleriniň, syýasatlarynyň ýalandygyna göz ýetirýänçä agyr synaglardan geçmeli bolýarlar ýa-da öz janlaryny gurban edýärler.

Werner Holt nemesleriň ýeňlen goşunlarynyň hatarynda tä uruşuň soňuna çenli wepaly gulluk etse-de, öz aňynda ol bu uruş oduny gorsap, halky betbagtçylyga iteren faşistleriň milletçilik, şowinistik ideologiyasyny-da ýeňip geçmegi başarýar. Emma onuň ýoldaşy Woltsov faşistleriň ideologiyasyna jany-teni bilen berlip, ahyrsoňy es-esçi faşistleriň elinden hem wepat bolýar. Werner şol sahnany görüp, «Jellatlar biri-birini öldürýärler¹» diýip pikir edýär, sebäbi Woltsov onuň dosty bolsa-da, soň ol Woltsovyň gitlerçileriň öwüt-ündewlerine köre-körlük bilen ynanyň, ýeňlişe sezewar bolup, yza çekilýän goşunyň hatarynda söweşýän öz ýoldaşlaryny manysyz söweşlerde hötjetlik bilen gyrgyna berşini görüp, onuň hem faşistlerden tapawudynyň ýokdugyna göz ýetirýär.

Diter Nolluň «Werner Holtuň başdan geçirenleri» atly romany faşizmiň diňe bir nemes halkyna betbagtçylyk getirmän, eýsem tutuş adamzady uly ýitgilere sezewar edenligini, aýratynam, ösüp barýan ýaş nesliň aňyny zäherläp, olary nemesleriň «saýlama milletdigi» baradaky ýalan, zyýanly wagyzlara ynandyryp, uruş oduna, heläkçilige iterendigini dogruçyl görkezýär.

Romanda suratlandyrylýan wakalar belli bir derejede Diter Nolluň öz başyndanam geçýär we ýazyjynyň özi hem uruşda bolup, Werner Holt ýaly amerikanlara ýesir düşýär we soň ýesirlikden boşap, GDR-de täze durmuş, jemgyýet gurmaga gatnaşýar.

Diter Noll 2008-nji ýylyň 6-njy fewralynda Germaniýanyň Soýten şäherinde aradan çykýar.

¹ Дитер Нолль. Приключения Вернера Хольта. – Москва, 1962, стр. 535.

BEÝIK BRITANIÝANYŇ EDEBIÝATY

(1945-2000)

Beýik Britaniýanyň edebiýatynyň 1945-2000-nji ýyllar aralygyndaky ösüşi XX asyryň birinji ýarymyndakydan örän tapawutlanýar, sebäbi XX asyryň ikinji ýarymynda Angliýanyň syýasy, ykdysady we sosial durmuşy düýpgöter üýtgeýär.

1950-60-njy ýyllarda Britaniýanyň basybalyjylykly syýasy ulgamy synýar, onuň koloniýalary özbaşdaklyga eýe bolup, garaşsyzlyklaryny gazanýarlar. Ýurduň harbylary indi ýadro ýaragyny taýýarlap başlaýarlar. 1960-njy ýyllaryň başlarynda maddy tarapdan baý ýaşap, köp adamlar üçin bolçulyk jemgyýetini guran Beýik Britaniýa 1970-80-nji ýyllaryň dowamynda agyr ykdysady çökgünlige duçar bolýar. Ýurtda işsizlik artýar, 1960-njy ýyllaryň ahyrynda Olsteriň kynçylyklary ýüze çykýar. Şonuň üçin 1980-nji ýyllarda Beýik Britaniýada işçiler hereketi güýçlenýär. Iňlis hökümeti işçilere garşy çykýar, olaryň talaplaryny (esasan aýlygy galdyrmak baradaky talaplar) kabul etmeýär we işçileriň durmuşy has-da erbetleşýär.

Şu döwürde Angliýada bolup geçýän hadysalar iňlis edebiýatynda-da öz beýanyny tapýar. Iňlis edebiýatynda realizm akymyna degişli ýazyjylar bilen bir hatarda modernizme, ekzistensializme degişli ýazyjylar döreýär. 1950-nji ýyllarda jemgyýetde bolup geçýän wakalara, hadysalara tankydy göz bilen seredýän ýaş ýazyjylaryň eserleri «**gaharlanan ýaşlaryň edebiýaty**», «**işçi romany**» diýen edebi ugurlary döredýär. Şeýle hem, iňlis edebiýatynda filosofiki roman žanry hem kemala gelýär. A.Merdok, W.Golding, K.Wilson ýaly ýazyjylar öz eserlerinde adamzadyň ykbaly barada oýlanmalara, täze pikirlere ýugrulan eserleri döredýärler we häzirki zaman dünýäsinde adamyň orny we wezipeleri baradaky temalary beýan edýärler.

«Gaharlanan ýaşlaryň edebiýaty»

«Gaharlanan ýaşlaryň edebiýaty» diýip at alan akyma **Kingsli Emis (1922-1995), Jon Wein (1925-1994), Jon Osborn (1929-1994)**

we başga-da birnäçe ýazyjylar girýärler. Bu akym özüniň jemgyýetiň durmuşyna tankydy göz bilen seredýänligi üçin, «gaharlanan ýaşlaryň edebiýaty» diýip at alýar. Bu edebi akymyň peýda bolmagyna Kingsli Emisiň «Bagtly Jim» romanynyň çykmagy sebäp bolýar. «Gaharlanan ýaşlaryň edebiýaty» tankydy realizmiň döplerine eýerýär.

Kingsli Emis
(1922-1995)

Kingsli Emisiň «Bagtly Jim» (1953), Jon Weiniň «Howlugyp aşak düş» atly romanlary 1950-nji ýyllaryň başlarynda iň köp okalýan kitaplara öwrülýär.

«Bagtly Jim» romanynyň baş gahrymany Jim Dikson çet-gyrak ýerde ýerleşen uniwersiteti gutaran «bagtly» ýigitleriň biri hasaplanylýar, sebäbi ony şol okap gutaran kafedrasynda aspirant we mugallym edip işlemäge galdyryrlar. Bu agyr wagtda (hemme ýerde işsizlik höküm sürýär) ol özüni dogrudanam bagtly hasaplanmaly. Emma onuň galan kafedrasynda hiç kimi ylym gyzyklandyрмаýar. Müdirden başlap, işgärleriň ählisi ylym bilen däl-de, diňe öz şahsy işleri bilen meşgullanýarlar. Jimiň gözüne uniwersitet bir köne öwlüýä, professorlar bolsa gorkunç arwahlar ýaly görünýär. Jim özüniň hiç kime gerek däldigine düşünýär. Onuň daş-töweregindäki bolup geýän hadysalara bolan gahary komiki, gülküli ýaňsylamalar, hereketler görnüşinde ýüze çykýar. Ahyrsoňy beýik ylmy arzuwlary puç bolan Jim bulary taşlap, özüniň söýýän gyzy bilen firma işlemäge gidýär, sebäbi onuň magşugy Kristinanyň baý daýysy Gor-Erkwart Jimi öz firmasynda işe alýar. Netijede, Jim Dikson «hemmeler ýaly ýaşap» jemgyýet bilen ylalaşykly durmuşa aýak basýar.

Kingsli Emis özüniň «**Men bu ýerini halaýaryn**» (1958) atly romanynda ýazyjy we tankytçy Boueniň durmuşyny beýan edýär. Boueniň baý gaýynenesi bar. Bouen gaýynenesiniň hasabyna daşary ýurtlarda dynç alyp bilýär. Şoňa görä-de, ol hiç zada gaharlanyp durmaýar. Emma ýazyjynyň «**Bu anyk bolmadyk duýgy**» (1955) atly romanynda eseriň baş gahrymany Jon Lýuis birkada baý gatlagyň azdyryjy durmuşyndan aýrylyp bilmeýär. Bir baý adamyň Elizabet atly aýaly bilen söýüşýär. Ýöne soň öz ýalňyşlaryna düşünýär we maşgalasyny alyp, başga ýere göçüp gidýär.

Kingsli Emis «**Bir çişik iňlis**» (1963), «**Ölümiň garşysyna durýan birleşik**» (1966) we başga-da birnäçe detektiw romanlaryň hem awtorydyr.

«Gaharlanan ýaşlaryň» eserleri esasan jemgyýet bilen çaknyşyk, jemgyýete tankydy göz bilen seretmek äheňlerine ýugrulandyr. Şeýle görnüşli, tankydy häsiýetli eserleriň gahrymanlary köplenç durmuşda öz orunlaryny tapyp bilmän işsiz, serişdesiz galýarlar we ş.m. kynçylyklara duçar bolýarlar.

Kingsli Emis 1995-nji ýylda aradan çykýar.

Jon Osborn
(1929-1994)

Jon Osbornyň ady edebiyatda 1959-njy ýyla çenli onçakly bir belli bolmaýar. 1959-njy ýylda heniz hiç kime belli bolmadyk ýaş ýazyjynyň «**Gaharlanyp yzyňa seret**» (1956) atly pýesasy Londonyň «Roýal Kort» atly teatrynda goýlanda örän uly şowhun döredip, meşhurlyk gazanýar. Aýratynam ýaşlar bu eseri örän gowy garşy alýarlar. Sebäbi pýesanyň mazmuny ýaşlaryň durmuşy bilen ýakyn-dan baglanyşyklydyr.

Jon Osbornyň «Gaharlanyp yzyňa seret» dramasyň baş gahrymany gelip çykyşy boýunça işçi maşgalasyndan bolan Jimmi Porter uniwersiteti tapawutlanan bahalar bilen gutaryp, durmuşda özüniň beýik arzuwlaryna ýetmek isleýär. Emma şol döwürde jemgyýetde ýüze çykan ykdysady çökgünlik, işsizlik zerarly ol dükanда satyjy bolup işleýär. Ol dükany hem onuň Hýu Tenner atly ýaşlykda bile önüp-ösen dostunyň ejesi mugt diýen ýaly Jimmä beripdir.

Jimmi Elison atly gyza öýlenenden soň, ýaş çatynjalaryň durmuşy has kynlaşýar. Olar indi dört ýyl töweregi ondan-oňa göçüp kireýine jaý alyp ýaşaýarlar, emma olaryň durmuşy maddy tarapdan gowulaşmaýar. Şol sebäpli Jimmi durmuşdan nägile, ol hatda aýalynyň çagasynyň bolaýmagy mümkinçiligine-de biperwaý seredýär.

Jimminiň durmuşa, daş-töweregindäki adamlara gaharly seretmegine jemgyýetde höküm sürýän deňsizligiň, baý gatlagyň garyplara ulumsylyk bilen seretmegi, adamlaryň ikiýüzlüligi we jemgyýetde ynsanperwerlik, rehimdarlyk, birek-birege kömek etmek duýgularynyň barha ýitip barýandygy sebäp bolýar.

Eserde Jimminiň ýatlamalary jemgyýetiň ýagdaýyny açyp görkezmekde ähmiýetli rol oýnaýar. On ýaşynda Jimmi uruşdan gaýdyp gelen kakasynyň on iki aýlap dowam eden keselden soň ölümünü, onuň köp ejir çekendigini ýatlaýar. Şonda onuň garyndaşlary olara az-owlak pul iberip, kakasynyň ýuwaşja, hiç kime azarsyz ölmegine garaşandyklaryny Jimmi ýatlap, adamlarda birek-birege mähir ýokdugyna, jemgyýetiň doňýürekdigine gynanýar.

Jimminiň keşbiniň üsti bilen ýazyjy şol döwrüň kynçylykly durmuşda ýaşap, öz durmuşyndan nägile bolan ýaş nesliň wekiliniň içki oý-pikirlerini görkezýär. Pýesada şol döwrüň inlis jemgyýetinde ýüze çykan in bir «wawwaly», agyryly meseleleriň görkezilmegi bu dramanyň teatrda tomaşaçylar tarapyndan gyzgyn garşylanmagynyň düýp sebäbi bolup durýar.

Dramada garyplygyň, ýaramaz ýaşaýyş şertleriniň biri-birini päk ýürekden söýüp, ýaşaýan ýaş çatynjalaryň duýgularyna-da erbet täsir edýändigini, maşgalany ýumurýandygyny görkezýär.

Jimmi Porter Wilýam Şekspiriň tragediýasynyň baş gahrymany Gamleti ýadyňa salýar. Jemgyýetde garyplygyň, adalatsyzlygyň, deňsizligiň, ikiýüzlüligiň höküm sürmegi, adamlaryň biri-birine kesekä öwrülmegi, olaryň arasyndaky mähirli gatnaşyklaryň ýitmegi ýaly hadysalar Jimmini biperwaý galdyrmaýar we öz aňynda şolaryň düýp sebäplerine jogap gözleýär. Emma bu soraglara jogap bolmazlygy onuň wagtal-wagtal surnaýda çalyan sazynyň hem gödek çykmagy, daş-töweregindäki adamlar bilen sazlaşygy ýitirendigini görkezýär.

Osbornyň döredijiligi öz döwründe örän ähmiýetli bolup, ol ýazyjylary iňlis edebiýatynyň häzirki zaman möhüm durmuş wakalaryna ýüzlenmegine itergi berýär. Onuň soňky oýunlaryndan «**Lýuter**» (1961) atly dramasy diňe Britaniýada däl, eýsem бүтін дүнýäde hem şöhrat gazanýar.

Jon Osborn 1960-njy ýyllaryň «täze tolkunyna» degişli iňlis dramaturglarynyň görnükli wekilleriniň biridir. Sebäbi ýazyjy öz dramalarynda XX asyryň 50-60-njy ýyllaryndaky iňlis jemgyýetiniň durmuşyny, adamlaryň içki dünýäsini we olaryň oý-pikirlerini hem-de ýaşayyş şertlerini örän oňat suratlandyrýar.

Jon Weýn
(1925-1994)

Jon Weýn «gaharlanan ýaşlaryň edebiýatyny» döredijileriň ilkinjileriniň biridir. Onuň «**Howlugyp aşak düş**» (1953) atly romanynda iňlis jemgyýetiniň köp taraplary ýiti tankydyň astyna alynýar. Romanda modernist ýazyjy Fruliş, işewür adam Blirni, kapitalist Rodrik, jenaýatçylar Ern, Teddi Barner ýaly iňlis jemgyýetiniň dürli gatlaklarynyň wekilleri suratlandyrylýar. Romanyň baş gahrymany Çarlz

Lamliniň keşbi inlis jemgyýetiniň durmuşynyň giňişleýin görkezilmeği bilen baglanyşykda teswirlenýär.

Çarlz Lamli uniwersiteti gutaryp, özbaşdak, erkin durmuşda ýaşamak isleýär. Ine, şunuň bilen hem onuň başdan geçirmeleri başlanýar. Lamli penjire ýuwujy, ulagyň sürüjisi, sanitar bolup işleýär. Hatda belli bir döwürde Lamli kontrabandistler bilen hem iş salyşýar. Jemgyýetiň baý, buržuaz gatlagyndan arany üzmek bilen, Lamli öz hukuklary üçin göreşýän işçiler bilen hem ýakynlaşmaýar. Netijede, Çarlz Lamli dürli radiogepleşikleriň ýazgylaryna gowy aýlyk hakyny töleýän radiokompaniýa işe girýär. Bu işe girip, Lamliniň maddy durmuş ýagdaýy gowulaşýar, ýöne indi Çarlz Lamli özüni içinden çykyp bolmajak kapasa düşen ýaly duýýar.

Jon Weýniň durmuşdan nägile bolup köp işlere baş goşan «**Häzirki döwürde ýaşap» (1955)** atly romanynyň gahrymany Edgar Benksiň keşbi-de Lamliniň keşbine meňzeş. Ol hem Lamli ýaly durmuşdan nägile bolup köp kynçylyklara duçar bolýar we sergedan bolup gezmek. Ýöne soňra ol özüni gaharlanmaga mejbur eden zatlar bilen ylalaşyp ýaşamaly bolýar. Bu romanda ýaman işleri amala aşyran gara güýçleri, faşistleri paş etmek hem möhüm orun tutýar.

Jon Weýniň «**Maýor Izerli barada ballada» (1959)** eserinde ýazyjy Hirosima şäherine atom bombasyny taşlan amerikan uçarmanyny ýazgarýar. Jon Weýniň «**Kakaňy öldür» (1962)** atly romanynyda ýazyjy jynsparažlygyň ynsan durmuşy bilen bir ýere sygyşmaýandygyny açyp görkezýär. Weýniň «**Kiçi asman» (1967)** atly romanynyda onuň şowly, çeper ýazylyan eserleriniň hataryna girýär. Bu romanda ýazyjy Artur Jiriniň keşbiniň üsti bilen şahsyýetiň jemgyýetden çete çykyp heläk bolşuny görkezýär. Ýazyjynyň «**Dagdaky gys» (1970)** atly romanynyda durmuşyň görkezilişi has çuňlaşdyrylyp, onuň gapma-garşylyklary has aýdyň suratlandyrylýar. Romanda birek-birege kömek etmek, dostluk, deňlik we azatlyk üçin göreş temalary çeper beýan edilýär. Bu romanda ýazyjy birnäçe nusga alarlyk ynsanperwer položitel gahrymanlaryň keşplerini döredýär.

Jon Breýn
(1922-1986)

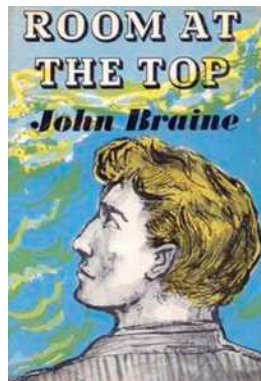
Jon Breýniň «**Beýikdäki jaý**» («**Room at the Top**», 1957) romany ony «gaharlanan ýaşlaryň edebiýatyna» goşýar.

Jon Breýn 1922-nji ýylda Ýorkşir welaýatynyň Bredford şäherinde eneden dogulýar. Onuň kakasy zawodda ussa, ejesi kitaphanaçy bolup işläpdir. Jon Breýniň özi hem durmuş ýoluny kitaphanaçy bolup başlaýar. Uruş döwründe ol deňiz flotunda gulluk edýär, gazetlerde habarçy bolup işleýär. Şol döwürde Jon Breýn goşgudyr hekaýalar hem ýazýar, ýöne olaryň hiç birini çap etdirip bilmändir. Onuň 1951-nji ýylda ýazan «**Aýnadaky çöl**» pýesasy-da teatrlarda orun alyp bilmändir. Ahyrsoňy onuň «**Beýikdäki jaý**» (1957) atly romany onuň adyna dünýä derejesinde şöhrat getirýär.

Romanyň baş gahrymany Jo Lempton durmuşdan nägile adam. Eserde Jo Lemptonyň on ýylky durmuşyny ýatlaýşy beýan edilýär. Ol on ýyl oň ýokary jemgyýetde özüne orun almak üçin durmuş ýoluna başlaýar. Ine, şonda onuň durmuşynda uly öwrülişik bolup geçýär.

Romanyň wakalary Worli şäherinde ýaýbaňlanýar. Jo Lempton bu ýere Dafton diýen kiçijik şäherden gelyär. Ol şäheriň görnüşi-de, gurluşy-da içgysgynç. Birtopar fabrikler, himiýa fabrigi, kinoteatr, on dört sany piwohana bu şäheriň görküne-görk goşmaýar, adamlar garyp ýaşaýarlar. Daftonyň howasy hem arassa däl, ýazyjy «ol ýerde gar hem ýere düşmänkä garaguruma öwrülýär» diýip ýazýar.

Jo Lemptonyň kakasy halal zähmeti bilen ýaşaýan ýönekeý işçi, emma Jo baý durmuşda ýaşamagy, Worli şäheriniň gurply, baý

adamlarynyň belent baýryň üstünde ýerleşen («Room at the top») öýleri ýaly jaýlarda ýaşap, awtoulag satyn almagy arzuw edýär. Jo diňe bir onuň bilen çäklenmän, ýokary, baý gatlagyň hataryna goşulmak isleýär. Şol wagt hem uruş başlanýar. Jo harby gulluga çagyrylýar we howa flotunda kiçi serkerde bolup gulluk edýär. Gulluk döwründe howa söweşinde onuň uçaryny urup ýykýarlar we Jo nemeslere ýesir düşýär. Ol birnäçe ýyl ýesirlikde bolýar we öz janyny howp astyna salmajak bolup ýesirlikden gaçmaýar.

Uruşdan soň Jo öz dogduk mekanyna dolanyp gelýär we ol ýerde ene-atasynyň uruş wagty şäher bombalananda wepat bolandyklaryny eşidýär. Soňra ol şäher häkimliginde kiçi wezipeli gullukçy bolup işe başlaýar. Ol işde Lafford atly, keýpi-sapa kowalaşýan, arakhor bir adam bilen dostlaşýar. Lempton onuň bilen barlarda piwo içýär hem-de dosty bilen baý buržuazlary tankyt edýär. Ýöne ol öz kalbynda baý ýaşamagyň arzuwyny edip gezyär.

Ahyrsoňy garyp hasapçy Jo Lempton Worli şäherine gidýär. Ol ýerde Jo çeper höwesjeňleriň teatrynda goýulýan oýunlara gatnaşýar we Elis hem-de Sýuzen atly zenanlar bilen tanyşýar. Ol Elise aşyk bolýar. Elisiň adamsy Jorj Eýsgil baý adam. Jo ol adamy ýigrense-de, onuň baýlygyna guwanýar. Ol bu adamlaryň arasynda özüni ikiýüzli adam hökmünde alyp barýar.

Lempton Sýuzen Braun bilen arany sazlamagy maksat edinip goýýar, sebäbi ol şeýtse, ýokary jemgyýetde orun alyp biljek. Ol Sýuzeni ilki görenini ýatlap: «Men Sýuzeni gören badyma onda men Sýuzeni görmedim, onda men fabrikantyň 1-nji derejeli gyzyny gördüm, onuň kömegi bilen meni durmuşda özüne çekýän ähli zatlary saklaýan Aladdiniň¹ jadyly gowagyna girip biljek²...» diýip, özüni birinji nobatda Sýuzen däl-de, onuň kakasynyň baýlygynyň gyzklandyryandygyny nygtaýar. Hatda Sýuzen ondan: «Jo, sen meni dogrudanam, söýýäňmi?» diýip soranda, ol: «Men seni ýüz muň funt-sterling³ ýaly söýýärin» diýip⁴ jogap berýär.

¹ Aladdin – «Müň bir gije» arap ertekisiniň gahrymany.

² Джон Брэйн. Путь наверх. – Москва, 1960, стр. 90.

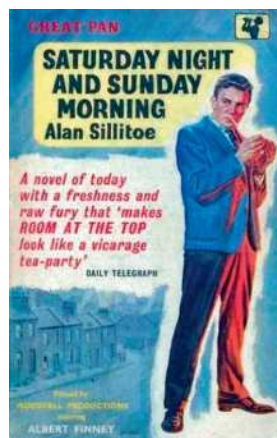
³ funt-sterling – iňlis pul birligi.

⁴ Джон Брэйн. Путь наверх. – Москва, 1960, стр. 91.

Jo Lempton baý bolmagyň kül-külüne düşüp, adamkärçilik, rehimdarlyk, dostluk, wepalylyk, dogruçyllyk ýaly ahlak sypatlaryny ýitirýär. Ol hakykatda Elisi söýýänem bolsa, Braunyň ilkinji talaby bilen Elisden ýüz öwürýär we onuň bu dönükligi Elisiň ölümüne sebäp bolýar. Elis özüni öldürýär. Ýöne Jo Lemptonyň onuň ölümüne sebäp bolanlygy barada hiç hili subutnama ýok. Hiç kim ony Elisiň ölümünde günälemeyär. Ol Sýuzene öýlenýär. Kitabyň soňy «Hiç kim muňa günäkär däl... eý hudaý, ine, belanyň körügi-de şunda diýip, men aýtdym¹» diýen sözler bilen gutarýar. Ýagny ýazyjy Elisiň ölümmini jemgyýetiň kimdir biriniň jenaýaty hökmünde kabul etmeýşini ýazgarýar we bu eserde belli bir derejede amerikan ýazyjysy Teodor Draýzeriň «Amerikan tragediýasy» romanynyň gahrymany Klaýdyň baýlyga kowalaşyp, hakyky söýgüden ýüz öwrüşi baradaky äheňi-de duýulýar. Şeýle-de, ýokary, baý jemgyýete goşuljak bolup, adam özüniň wyždanyny ýuwdup, edep-ahlak ýörelgelerini unutmaly dældigi baradaky pikir romandan eriş-argaç bolup geçýär.

«Işçi romany» akymy

«Gaharlanan ýaşlaryň edebiýatynyň» wekillerinden soň edebiýata täze «bulagaýlar» gelýär. Bu ýazyjylaryň tutýan ugruny tankytçylar «**Işçi romany**» diýip atlandyrýarlar. «Işçi romany» akymynyň döremegine iňlis ýazyjysy Allan Sillitounyň «**Şenbe agşamy we ýekşenbe ertiri**» (1958) atly romanynyň çykmagy sebäp bolýar. Sebäbi kitabyň awtory Alan Sillitou Angliýanyň demirgazygynda ýerleşen, senagat merkezi bolan Nottingemde 1928-nji ýylda işçi maşgalasynda eneden dogulýar. Ýaşlygynda maddy ýetmezçilik sebäpli Alan mekdebi ir taşlamaly bolýar we welosiped ýasalýan zawoda işe girýär. Soňra Angliýanyň kolonial goşunynda gulluk edýär.

¹ Джон Брэйн. Путь наверх. — Москва, 1960, стр. 150.

Ine, şol sebäpli Alan Sillitou özüniň ilkinji çap bolan eserinde özüne ýakýandan tanyş bolan ýaş işçiniň adaty durmuşyny suratlandyrýar.

Artur Siton boş wagtlaryny özi ýaly beýleki işçi ýoldaşlary bilen geçirýär, kâte olar bilen barlarda spirtli içgileri içýär, pul goýup, kart oýnaýar. Onuň söýgi başdan geçirmeleri-de örän ýöntem, hakyky söýgi duýgulary bilen bagly däl.

Ýazyjynyň bu romanynda Siton özi ýaly ýaş işçileriň gowy häsiýetlerini hem-de kemçiliklerini özünde jemleýär, ýöne şol bir hatarda ol özüne çekiji gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Ol ýaş, gujur-gaýratly işçi ýigit, onuň gazanýy-da erbet däl, ýöne ol bar puluny moda bolan egin-eşige, keýpi-sapa harçlaýar, emma onuň durmuşynda ruhy taýdan ösüş ýok. Şol sebäpli Artur Siton öz durmuşyndan nägile bolup, «ýokardaky alakalary», ýagny zawod-fabrikleriň baý hojaýynlaryny näletleýär. Ol özüniň birmeňzeş, içgysgynç durmuşyndan, jemgyýetden nägile bolýar, ýöne ol bu ýagdaýy nähili düzetmelidigini bilmeýär. Ýazyjy işçi ýaşlaryň gazananyny sowup, «sarp ediji jemgyýetiň» kada-kanunlaryna görä, diňe maddy isleg-arzuwlar bilen ýaşaýandygyny görkezýär.

Alan Sillitounyň «**Gapynyň açary**» (1961) atly romanynda hem ol Braýn Siton atly ýaş ýigidiň ykbaly we onuň urşa hem-de kolonializme garşy göreşi suratlandyrylýar. Ýazyjynyň bu eseri belli bir derejede onuň «Şenbe agşamýy we ýekşenbe ertiri» atly romany bilen hem baglanyşykly, sebäbi onuň baş gahrymany Artur Sitonyň uly dogany. Ol iňlis kolonial goşunynyň düzüminde Malaýýada gulluk edýär. Braýn malaý partizanyny atmajak bolýar, sebäbi ol ony özüne duşman hasaplamaýar. Ol özüniň gatnaşýan bu urşunyň «hapa uruşdygyna» düşünýär.

Alan Sillitou birnäçe hekaýalar toplumynyň hem awtorydyr. Ol öz hekaýalarynda ýönekeý işçileriň, garyplaryň keşplerini çeper suratlandyrýar we olaryň adamkärçilik sypatlaryny açyp görkezýär. «**Ýalňyz ylgaýjy**», «**Ernest daýy**» ýaly hekaýalarynda ýazyjy yn-san gatnaşyklarynyň örän çylşyrymlydygyny we adamlaryň arasynda sowuk ynamsyzlyk duýgularynyň bardygyny beýan edýär.

Alan Sillitou 2010-njy ýylyň 25-nji aprelinde Londonda aradan çykýar.

«İşçi romany» akymyna belli inlis ýazyjysy **Sid Çapliniň (1916–1986)** «**Sardinanyň¹ günü**» (1961), **Sten Barstounyň (1928–2011)** «**Şeýle-de söýüp bolýar**» (1960), **Dewid Storiniň (1933)** «**Şeýle sport durmuşy**» (1960) romanlaryny we başga-da şol döwürde döredilen eserleri goşmak bolar. «İşçi romanlarynyň» aglabasynda öz durmuşyndan nägile bolýan ýaş işçiniň keşbi suratlandyrylýar. Bu akyma degişli ýazyjylar öz romanlarynda şol döwürde ýönekeý işçileriň durmuşynda ýüze çykan derwaýys meseleleri görkezýärler.

Grem Grin
(1904-1991)

XX asyryň in görnükli inlis ýazyjylarynyň biri Grem Grin Londonyň golaýyndaky Berkhemsted şäherinde 1904-nji ýylda eneden dogulýar. Ol mekdebi gutarandan soň, 1922-nji ýylda Oksford uniwersitetine okuwa girýär. Ol döredijilik işine goşgy düzmekden we gazet-žurnallara makala ýazmakdan başlaýar. 1926-njy ýyldan başlap, Grin dört ýyllap «Taýms» gazetiniň redaktorynyň kömekçisi bolup işleýär. Ol 1926-njy ýylda Rim katolik dinine girýär. Gazetde işlemek, galamgärlik Grine öz pikiriňi düşnükli we gysga görnüşde beýan etmekligi öwredýär.

Grem Grin ýigrimiden gowurak romanyň, birnäçe nowellalaryň, pyesalaryň we ençeme ýol ýazgylarynyň awtorydyr. Grin köp syýahat edipdir. Şoňa görä-de, onuň eserlerindäki wakalar dürli ýurtlarda bolup geçýär. Ol öz romanlaryny şertli halda «**güýmenje üçin ýazylan romanlar**» we «**çynlakaý romanlar**» diýen iki topara bölüpdir. Onuň birinji topara girýän romanlarynda dürli başdan geçirmeler

¹ Sardina – ownuk, kiçi balyk.

we syrly, detektiw žanryna mahsus bolan wakalar görkezilýär. Ikinji topara degişli romanlarda syýasy, sosial temalar esasy orna geçip, jenaýatlar, adam öldürmek temalary «sahnanyň daşynda» görkezilýär. Ýöne olaryň ählisinde ýazyjy «işň özenine» ýetjek bolup, her bir gahrymanyň keşbini psihologiki taýdan esaslandyryp, sosial we ahlak meseleleri bilen baglanyşykda görkezýär.

Grem Griniň eserleriniň şeýle iki topara bölünmegi diňe umumy, şertli häsiýete eýedir, çünki onuň «wagty gyzykly geçirmek üçin» ýazylan eserlerinde-de, çynlakaý syýasy, ahlak-filosofik meseleler öz çeper beýanyny tapýar.

Grem Griniň **«Ýuwaş amerikaly» (1955), «Komediantlar» (1966), «Gawanadaky öz adamymyz» (1958)** ýaly uly meşhurlyk gazanan romanlarynda XX asyrdaky ýüze çykan dürli jemgyýetçilik-syýasy wakalar beýan edilýär.

Griniň döredijiligine R.L.Stiwensonyň we Jozef Konradyň eserleri täsirini ýetiripdir. Ýazyjy 1929-njy ýylda özüniň **«Içindäki adam» (1929)** atly romanyny çap etdirýär. Ol bu eserinde adamyň psihologiýasyny, içki dünýäsini açyp görkezmegi maksat edinipdir. Şol sebäpli roman şeýle atlandyrylýar.

Romanda ýaş kontrabandist Endrýusyň keşbi suratlandyrylýar. Ol öz ýoldaşlaryny polisiýa satýar. Soňra ar alynmagyndan gorkup, özüniň söýýän gyzy Elizabetiň öýüni gaçybatalga edinýär. Elizabetiň täsiri bilen Endrýusyň aň-düşünjesi kem-kemden üýtgeýär, onuň özüne bolan ynamy berkeýär. Sebäbi oň Endrýusyň kakasy onuň özbaşdak pikirlenmegine, öz güýjüne ynanmagyna ýol bermändir. Oňa hemişe öz pikirine, öz buýrugyna görä hereket etmegi endik etdiripdir. Grem Griniň soňky eserlerinde hem adam häsiýetiniň dürli kynçylykly pursatlarda täzedan ýüze çykyşy suratlandyrylýar.

Ýazyjynyň **«Işň özeni» (1948)** atly romany tragiki mazmunly eserdir. Romanda dialog örän uly ýer tutýar we şeýle tärkibde wakalary, adamlaryň häsiýetlerini açyp görkezmäge gowy kömek edýär. Eseriň baş gahrymany Skobi hatda ýeke özi galanda-da, öz-özi bilen gepleşip jedel edýär. Romanda wakalar gahrymanyň dini garaýyşlary bilen baglanyşykda suratlandyrylýar. Skobi öz eden

işlerine ökünýär, ezyet çekýär, öz-özüne sorag berýär, wyždanynyň çagyryşy bilen buthanadan, dinden, aýalyndan, jemgyýetden ýüz öwürýär we özüni öldürýär. Sebäbi onuň dini garaýyşlary polisiýada işleýän Skobiniň adamlara bolan söýgüsi bilen çapraz gelýär. Eserde Grem Griniň katolik akymyna degişli dini garaýyşlary ýüze çykýar. Ýazyjynyň pikirine görä, adamyň tebigatynda ýamanlyk, «günä» bar, emma adamyň tebigatynda din, wyždan duýgulary-da hemişe bar. Ýöne adamyň bolşuny, tebigatyny täzedan üýtgetmek mümkin däl.

G.Griniň «**Ýuwaş amerikalý**» (1955) romany ýazyjynyň döredijiliginde täze sahypany açýar. Bu roman antikolonial temadan ýazylan ähmiýetli romanlaryň biridir. Waka Wýetnamda bolup geçýär we fransuz, amerikan kolonizatorlarynyň zulumyndan ejir çekýän wýetnam halkynyň ykbaly yzarlanýar.

Romanda wakalar ýazyjy, galamgär Tomas Fauleriň adyndan gürrüň berilýär. Ol köpi gören galamgär, baş ýyllap Saýgonda bolan wagty amerikalý Olden Paýl atly ýigit bilen tanyş bolandygyny gürrüň berýär.

Olden Paýl otuz iki ýaşlaryndaky ýigit, ol demokratiýanyň tarapdary hökmünde köp gürrüňler edýär. Paýl amerikan ilçihanasynyň ykdysady kömek bölüminde işleýär. Ol örän sada, medeniýetli, mylakatly ýigit. Şonuň üçin Fauler oňa «ýuwaş amerikalý» diýip lakam berýär. Paýl örän bilimli ýigit, ol Bostonda, Garward uniwersitetinde okapdyr. Ol maglumat sungaty, teatry öwreniş we Uzak Gündogary öwreniş diýen üç ders boýunça örän gowy bilim alypdyr. Ol takyk maglumatly kitaplary gowy görýär.

Romanda wakalar Wýetnamyň şol döwürdäki syýasy durmuşy bilen gönüden-göni baglanyşyp gidýär. ABŞ Wýetnamda «üçünji bir güýji» döretjek bolýar. Eserde wýetnamly watançylaryň fransuz kolonizatorlaryna garşy göreş döwri suratlandyrylýar. Amerikalýlar garakçy goşun toparynyň generaly Thä kömek edýärler we şäheriň mähelleli ýerlerinde gizlinlik bilen partlaýyş geçirýärler hem-de bu hereketleri kommunistleriň üstüne atýarlar.

Ine, şeýle ýagdaýda Fauler Paýl bilen tanyşýar. Paýl amerikalýlaryň Wýetnama plastmassa, oba hojalyk enjamlaryny getirýän-

diklerini aýdýar, ýöne ol gizlin gullugyň işgäri, şäherde bolup geýýän partlaýyşlarda, bigünä adamlaryň ölümünde onuň hem eli bar.

Fauler Fuong atly bir owadan wýetnam gyzyny söýýär. Ol gyza Paýl hem aşyk bolýar. Birnäçe wagt geçenden soň, bir gün Paýlyň öldürilendigi barada habar gelýär...

Fauler ilkişada hiç zada aýratyn ähmiýet bermeýän parhsyz gözegçi hökmünde görkezilse-de, ahyrsoňy ol hem bir tarapa goşulmalydygyna düşünýär. Ol urşy ýigrenýändigini aýdýar. Şol bir wagtda ýazyjy her bir halkyň öz ykbalyny özi çözmelidigini, hiç bir halky zoraýakdan bir düzgüne saljak bolmaly däldigini nygtaýar.

Grem Griniň «**Komediantlar**» romanynnda Niderlandiýanyň kompaniýasyna degişli bolan, «Medeýa» atly kiçiräk gäminiň on dört sany ýolagçysy Filadelfiýadan Nýu Ýorkuň üsti bilen Gaitä barýar. Gürrüň beriji Braun mister Jons we Smit atly ýolagçylar bilen tanyşýar. Olar Gaitä gezelenje barýarlar. Olaryň atlary adaty atlar bolsa hem, özlerini alyp barylary, ýüz keşpleri komediantlaryň maskalaryna meňzeş. Şonuň üçin ýazyjy romany «Komediantlar» diýip atlandyrypdyr.

Romanda gaitili partizanlaryň 1965-nji ýylda diktator Fransua Dýawalýeniň¹ esgerlerine garşy gaýduwsyzlyk bilen alyp barýan göreşi suratlandyrylýar. Onuň gara äýnekli esgerleri üçin hiç hili kanun ýok. Olaryň ýanynda adam jany hiç zat, ýöne watançylar üçin durmuş komediýa däl, olar öz ynamlary we ideýalary ugrunda janlaryny gurban edýärler. Halk köpçüligi gorkýar, diňe partizanlar barmasy kyn bolan daglarda gizlenip, wagtal-wagtal ol ýerden çykýarlar we Dýuwalýeniň goşunlary bilen söweşýärler. Gaitili kommunist lukman Mažio mert gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Roman her bir adamyň öz arzuw-islegi we azatlygy ugrunda berk göreşmelidigi baradaky pikiri öňe sürýär.

Grem Griniň romanlarynyň çeperçiligi, olaryň döwrebap jemgyýetçilik we syýasy meseleleri şöhlelendiriji okyjylary hemişe özüne çekýär. Ýazyjynyň ähli eserlerinden adam ýagşylygyny tarapyn-

¹ Fransua Dýuwalýe (1907-1971)-1957-nji ýyldan tä 1971-nji ýyla çenli (ýagny aradan çykýança) Gaitiniň prezidenti bolup, ýurdy dolandyýar. Onuň höküm süren döwründe Gaitide 30 000 adam öldürilýär.

da bolmaly diýen pikiriň eriş-argaç bolup geçmegi onuň döredijiligi-
niň terbiýeçilik ähmiýetini artdyrýar.

Grem Grin 1991-nji ýylda aradan çykýar.

**Jeýms Oldrij
(1918-2015)**

Gelip çykyşy boýunça Awstraliýanyň Wiktoriýa ştatynyň Waýt Hill şäherinde 1918-nji ýylyň 10-njy iýulynda doglan Jeýms Oldrij XX asyr iňlis edebiyatynyň iň görnükli wekilleriniň biridir. Oldrij ýazyjy hökmünde Ikinji jahan urşy döwründe kemala gelýär. Ol dürli gazetleriň habarçysy hökmünde Skandinawiýada, Gresiýada, Müsürde, Eýranda we Sowet Soýuzynda bolýar. Onuň eserleri şol döwrüň dartgynly çaknyşyklaryny, wajyp wakalaryny beýan edýär. Frontdaky harby hereketler, çozuşlar, söweşler, faşistlere garşy göreş temalary onuň «**Ar-namys işi**» (1942), «**Deňiz bürgüdi**» (1944) atly romanlarynyň, hekaýalarynyň we köp sanly oçerkleriniň mazmunyny düzýär.

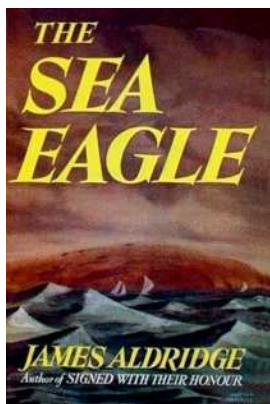
Ýazyjynyň «**Ar-namys işi**» atly ilkinji romany grek halkynyň italýan-nemes faşistlerine garşy göreşini beýan edýär. Faşistleriň Gresiýa çozan wagtynda ýurduň içindeki gapma-garşylyklar döwletiň ähli watançy güýçleriniň italýan-nemes faşistleriniň goşunyna garşy birleşip göreşmäge päsgel berýär. Ýöne ýurtda watançylyk hereketiniň kem-kemden ösmegi, parahat ilatyň meýletinlik bilen grek goşunlarynyň hataryna goşulmagyna getirýär. Harby tehnikalар, ok-ýarag ýetmezçilik etse-de, grek watançylary faşistleriň güýçli hüjümlerini serpikdirýärler we birnäçe ýerlerde ýeňiş gazanýarlar.

Ýazyjy tutuş halkyň faşistlere garşy gahrymançylykly göreşändigini örän täsirli, çeper suratlandyrýar, emma halkyň gahryman-

çylyk bilen söweşýän wagty dolandyryjy gatlak, ýurduň ýolbaşçylary ylalaşyk we dönüklük syýasatyny alyp barýar. Esgerleriň birtopary dönüklük edeni üçin özleriniň bir serkerdelerini atýarlar, emma munuň üçin şol esgerler ýokary derejeli serkerdeler tarapyndan atawa ygylan edilýärler.

Romanýň baş gahrymany bolan inlis uçarmany Kweýl ilki syýasat bilen gyzyklanmaýar. Ol batyr uçarman bolmak bilen, serkerdeler tarapyndan berilýän buýruklary pikirlenmän, ikerjiňlemän ýerine ýetirýär. Ýöne ol Gresiyä baranda goşun ýolbaşçylarynyň jenaýatçylykly buýruklaryna gahar edip, bigünä esgerleriň atylyşyny görüp, göreşýän halkyň tarapyna geçýär. Kweýl howadaky söweşleriň birinde wepat bolýar. Ol hatda täze doglan çagasyny-da görüp bilmeýär.

Ýazyjy romanyň soňuny pajygaly waka bilen soňlasa-da, Kweýliň mertligi, onuň ýaraly halda uly kynçylyklara döz gelip, öz uçarynda aerodroma gaýdyp gelmegi, halkyň, watançylaryň gazanýan ýeňişleri, alyp barýan göreşleri okyjyny ruhlandyrýar we göreşe çagyryýar.

Uruş temasy Oldrijiň «**Deňiz bürgüdi**» (1944) romanynda hem dowam etdirilýär. Gresiyany basyp alan gitlerçi faşistler Krit adasyna hem çozuş edýärler. Şol ýerdäki inlis goşunlary derbi-dagyn edilýär. Olaryň bir bölegine Müsüre aşmak başardýar, galanlary daglara siňip, şol ýerden deňziň kenaryna çykyp, gaçyp gutulmakçy bolýar, emma olaryň köp bölegi wepat bolýar. Awstraliýaly Enges Berkiň we äpet göwreli, çypar saçly Stounyň deňziň kenaryna çykyp, şol ýerden

Müsüre gitmäge edýän synanyşyklary romanyň mazmunyny düzýär. Grek Nisiň hem şeýle maksady bar we ol Berk bilen Stounyň ýol görkezijisi bolýar. Emma şeýle ýönekeý ýordum romanda çuň mazmuna eýe bolýar. Krit adasyny basyp alan faşistleriň Spadany we onuň ýaş aýaly Smarony öldürişleri, deňizden balyk tutup gün görýän ilatyň gaýyklaryny ellerinden alyp, olary açlyga sezewar edişleri hal-

kyň gahar-gazabyny tutaşdyrýar. Olar basybalyjylara garşy partizan-çylyk urşuna aýaga galýarlar. Olara Hajy Mihali ýolbaşçylyk edýär.

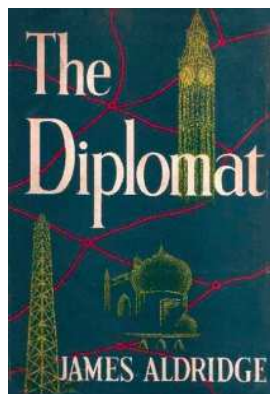
Eseriň başynda Nis öz ýoldaşy Enges Berk ýaly Müsüre gitmek arzuwy bilen ýaşayan hem bolsa, soňra ol Kritde galyp, partizanlara goşulmagy ýüregine düwýär, çünki ol Kritde basybalyjylara garşy göreşe goşulyp, öz watanyny azat edip biljek.

Ikinji jahan urşundan soň Jeýms Oldrij parahatçylyk üçin göreşijileriň hataryna goşulýar. Şu döwürde ol özüniň syýasy mazmunly «**Diplomat**» (1948) atly romanyny ýazýar. Romanda Eýran Azerbaýjanynda bolup geçýän demokratik hereketlere degişli wakalar beýan edilýär. Ol ýerde awtonom, ýarym garaşly hökümet döredilýär.

Roman iňlis hökümetiniň wekilleriniň azerbaýjan meselesi boýunça Moskwa ibermeginden başlanýar. Eserde bu toparyň ýolbaşçysy Lord Esseksiň we onuň kömekçisi inžener Mak Gregoryň arasyndaky gapma-garşylyklar beýan edilýär. Bu meselede iki hili garaýyş ýüze çykýar. Lord Esseks halkyň azat edijilik hereketine garşy durýar. Ony hakykat gyzyklandyrmaýar. Mak Gregor käri boýunça diplomat bolmasa-da, ol bu toparyň düzümine ekspert hökmünde ýörite girizilýär. Ol lord Esseksiň hilegärligine garşy durýar. Sebäbi ol köp ýyllap Eýranda işlän adam, ol eýran halkyna, onuň döp-dessuryňa uly hormat goýýar. Şonuň üçin ol lord Esseksiň ýalan maglumatlaryny paş edýän makala ýazýar. Netijede, Mak Gregor ýeňiş gazanýar.

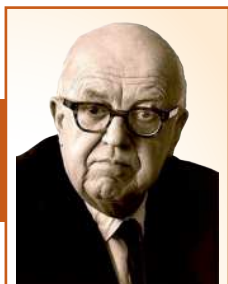
Romanda wakalar çalt ösüşde beýan edilýär. Gahrymanlar hemişe hereketde bolup, olaryň häsiýetleri-de ösüşde görkezilýär. Eseriň başynda Mak Gregor syýasat meselesinde sada düşünjeli bolsa-da, soň ol bu meselede tejribe toplaýar.

1950-60-njy ýyllarda Jeýms Oldrij «Awçy» (1950), «Çöl gőzyetiminiň gahrymanlary» (1954), «Onuň ölmegini islämok» (1957), «Soňky sürgün edilen adam» (1961) atly roman-

lary meşhurlyk gazanýar. Olarda filosofiki, syýasy we sosial temalar beýan edilýär.

Jeýms Oldrij 2015-nji ýylyň 23-nji fewralynda 96 ýaşynda Londonda aradan çykýar.

Çarlz Snou
(1905-1980)

Çarlz Snou 1905-nji ýylda Lester şäherinde eneden dogulýar.

Çarlz Snou Kembrij uniwersitetiniň fizika fakultetinde okaýar. Ol köp ýyllap döwlet işlerinde işleýär we alym hökmünde giňden tanalýar. Ol ýazyjy hökmünde Balzagyň, Dikkensiň, Tolstoýyň, Zolýanyň döplerine eýerip, **«Kesekiler we doganlar» (1940-1970)** atly on bir kitapdan durýan romanlar toplumyny ýazýar. Onuň romanlarynyň baş gahrymany Lýuis Eliot ähli romanlarda wakalary gürrüň berýär. Eserleriň wakalary Birinji jahan urşunyň önüsyraý başlanýar we 1960-njy ýyllaryň soňunda gutarýar.

Romanda ençeme adamyň ykbaly, durmuşy we köp sanly wakalar beýan edilýär. Romanyň ilkinji kitaby **«Kesekiler we doganlar»** diýlip atlandyrylýar. Onuň yzyndan ýazylan **«Ýagtylyk we tümlük» (1947)**, **«Umytlar döwri» (1949)**, **«Öýe gaýdyp geliş» (1956)** ýaly romanlarda ýazyjy öz durmuşy barada gürrüň berýär we şol bir wagtda olarda psihologik hem-de terbiýe romanlarynyň tärlerini ulanýar. Bu romanlar toplumynda adamyň häsiýeti, onuň durmuşy, onuň işleýän edarasynyň üsti bilen görkezilýär we wakalar jemgyýetiň durmuşy bilen birigip gidýär.

Häkimiýet wekilleriniň durmuşy beýan edilýän **«Häkimiýetiň koridorlary» (1964)** atly bölümde gullukçylaryň, alymlaryň, ýurist-

leriň, işewür adamlaryň durmuşy köp halatda tankydy nazar bilen berilýär.

Çarlz Snounyň pikirine görä, adamlar ýekelikde, biri-biri bilen aragatnaşyk etmän, üžňe ýaşasalar, olar «keseki» bolýarlar. Ýöne beýleki adamlar bilen gatnaşsalar, olar bilen şatlyklaryny, gam-gussalaryny paýlaşsalar, olar «dogan» bolýarlar.

Bu romanlar toplumynyň merkezi eseri bolan «**Umytlar döwri**» romanynda ýazyjy Lýuis Eliotyň çagalygy, ýaşlygy barada gürrüň berýär we onuň arzuwlarynyň amala aşmagynyň kyn bolandygyny beýan edýär. Onuň ilkinji söýgüsi, şowsuz nikasy onuň diňe bir şahsy durmuşyna täsir etmän, eýsem onuň işine hem täsir edýär.

Romanda atom ýaragynyň üstünde işleýän alymlaryň-fizikleriň we olaryň işine gözegçilik edýän döwlet gullukçylarynyň keşpleri görkezilýär. Alymlar atom ýaragyny ulanmak meselelerinde öz garaýyşlaryny kesgitlemeli bolýarlar. Martin Eliot, gürrüň berijiniň dogany, Hirosimanyň üstüne atom bombasy taşlanandan soň, atom merkeziniň başlyklygy wezipesinden el çekýär.

Çarlz Snounyň romanlarynda esasan şahsyýet we jemgyýet temasy «adam we onuň işleýän edarasy» temasy bilen bilelikde, şahsyýetiň ahlak keşbiniň üsti bilen berilýär.

İňlis edebiyatyna ekzistensializm filosofiýasynyň täsiri

Ekzistensializm bu 1800-nji we 1900-nji ýyllarda Ýewropa-da kemala gelen filosofiki akymyň adydyr. Ol iňlisçe «**existence**» – «bolmak», «ýaşamak» diýen sözden gelip çykýar. Eksiztensializmiň düýbünü tutujylaryň biri daniýaly filosof we hristian dininiň protestant akymyna degişli Soren Kýerkegor bolupdyr.

Soren Kýerkegor (1813-1855) öz ömrüni Daniýanyň Kopengagen şäherinde geçirýär. Ol dini ynanjyň akyl bilen ölçenilmeýändigini, hristian dininiň hudaýyň tükeniksizdigi we bakydygy baradaky ynançlarynyň ömri çäkli we ölüm bilen gutaran Iisus Hristosyň keşbi bilen bir ýere sygyşmaýandygyny aýdypdyr. Ol özüniň «**Gorky we titreme**» (1843), «**Soňky ylmy däl ýazgy**» (1846) diýen eserlerinde hudaýa, dine ynanmaklygyň akylýň üsti bilen däl-de, diňe adamyň

öz subýektiw ynamy bilen ony hakykat hökmünde kabul etmeginden gelip çykýandygyny aýdýar. Ol dine akyl ýetirjek bolýanlary tankyt edipdir we hudaýyň adamdan diňe oňa boýun egmekligi talap edýändigini nygtaýar.

Kýerkegoryň filosofiki pikirlerini **Fridrih Nitşe (1844-1900)**, **Edmund Gusserl (1859-1938)** ýaly nemes filosoflary ösdüripdirler we ekzistensializmiň kemala gelmegine täsir edipdirler.

XX asyrdaky ekzistensializmiň görnükli wekilleri fransuz ýazyjylary Žan Pol Sartr, Alber Kamýu, kolumbiýaly ýazyjy Gabriel Markes, nemes filosoflary Martin Haýdegger, Karl Ýaspers, rus filosofy Nikolaý Berdýaýew we ýewreý filosofy Martin Buber hasaplanýlar.

Ekzistensializm filosofýa hökmünde Birinji jahan urşunyň (1914-1918) öň ýanynda Russiýada, Birinji jahan urşundan soň Germaniýada we Ikinji jahan urşy döwründe (1939-1945) Fransiýada ýüze çykýar. 1940-1950-nji ýyllarda ekzistensializm beýleki Ýewropa ýurtlaryna, 1960-njy ýyllarda ABŞ-a hem ýaýraýar.

Ekzistensializm ilki öňden döp bolup gelýän Ýewropa filosofýasyna garşy durýan pikirlerden başlanýar. Öňki filosoflar filosofýany ylym diýip yglan edip, olar ähli adamlar üçin bir deň bolan obýektiw hakykaty görkezip biljek bilimiň esalaryny, prinsiplerini tapjak bolýarlar.

Ekzistensializm akymynyň wekilleri bolsa ylmyň usullaryny we maksatlaryny, ideýalaryny inkär edýärler hem-de olaryň filosofýa dogry gelmeýändigini nygtaýarlar. Olar hemmeler üçin ählumumy, hakyky, takyk bilimiň elýeter dældigini we onuň ýetilip bolunmajak maksat, idealdygyny nygtaýarlar. Olaryň pikirine görä, ählumumy hakykaty gözlemek ideýasy aýratyn bir adamyň ýaşaýşyndan daşlaşdyrýar.

Ekzistensialistleriň pikirine görä, gutarnykly hakykaty gözleýän her bir aýratyn adam, hatda filosof öz çäkli bilimi we ömri bilen örän wajyp we kyn bolan soraglara jogap bermeli bolýar. Emma adam hemişe nämäniň dogrudygyny ýa-da nädogrudygyny kesgitlep bilmeýär. Şol sebäpli ekzistensialistleriň pikirine görä, adamyň saýlaýan netijesi, işi hemişe subýektiw (diňe şonuň öz pikirinden gelip çykýar we hemmeler üçin dogry bolmaýar) bolýar. Diýmek, adam öz edýän saýlawynda, işinde erkin, azat bol-

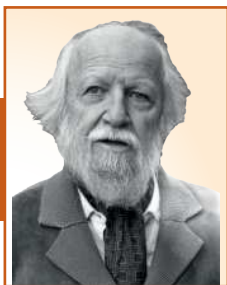
sa, onda ol öz işi üçin jogap bermeli. Ýöne ekzistensialistler üçin eden işiň babatda jogapkärçilik çekmek azatlygyň garaňky tarapy bolup durýar, adamy ynjalyksyzlyk gaplap alýar, şol sebäpli olar ynjalyksyzlykdan gaçmak üçin, öz azatlyklaryndan we jogapkärçiliklerinden gaçmaga synanyşýarlar. Bu bolsa hakyky ýagdaýdan, ahwaldan gaçmak bolup, şahsyýetiň öz-özünü aldamaýyşyna getirýär. Şoňa görä-de, ekzistensializm filosofiýasyna görä, adam öz-özünü aldamaýyş däl-de, ýagdaý, ahwalat boýunça erkin we doly jogapkärçilikli ýaşamaly.

Ekzistensialistler adam hiç bir zady üýtgedip bilmeýär, onuň ýaşaýyş çäkli, adam belli bir wagtda dünýä inýär, belli bir ýagdaýda, şertde ýaşaýar (ýagny şeýle döwre, şerte, ýagdaýa «taşlanylýar») diýip nygtaýarlar. Olaryň pikirine görä, adamyň azatlygy hudaý tarapyndan berlendir, şol sebäpli ýaşaýyş bu azatlygyň özüdür. Ýöne ýaşaýyş çäkli bolup, ähli zat ahyrsoňy gutarýar.

Ekzistensializm filosofiýasynda adamlaryň biri-birine düşüniş bilmeýändikleri, olaryň biri-birine söýgi, mähir duýmaýandyklary barada aýdylýar. Adamlar biri-birine «keseki». Olar watana, ene-ata we öz ýakynlaryna söýgi duýmaýarlar. Dünýäniň «çüýrükligi» baradaky oý-pikirler olary ölüme-de biperwaý seretmeklige iterýär.

Bu filosofiýanyň ýüze çykmagyna XIX-XX asyrlaryň uruşlary, faşizm, atom bombasynyň adamlaryň üstüne taşlanmagy ýaly global betbagtçylyklaryň sebäp bolandygy ikuşsuzdyr. Sebäbi aýratyn adam bu betbagtçylyklaryň önünde özüni mergi keseliniň önündäki ýaly güýcsiz duýýar, näme sebäpden şol betbagtçylygyň, urşuň ýa-da betbagtçylykly hadysanyň dörändigine düşüniş bilmeýär. Şol sebäpli fransuz ýazyjysy Alber Kamýunyň «Mergi» romanyna adamlar mergi keseline garşy näçe göreşseler hem, ol ahyrsoňy kem-kemden azalyp, öz-özünden ýok bolýar. (Bu ýerde Ikinji jahan urşunda faşizmiň döreyşi we ýok edilişi allegorik häsiýetde görkezilýär. Ýazyjy faşizmi bütün dünýäniň aň-düşünjeli, progressiw güýçleriniň birleşip ýenendigine düşüniş bilmändir diýip çen etmek mümkin).

Ekzistensializm inlis edebiýatynda Wilýam Golding, Aýris Merdok ýaly ýazyjylaryň döredijiligine täsir edýär.

Wilýam Golding
(1911-1993)

İňlis ýazyjysy, şahyr we dramaturg Wilýam Jerald Golding özüniň **«Siňekleriň hökümdary» (1954)**, **«Mirasdüşerler» (1955)**, **«Ogrujyk Martin» (1956)**, **«Erkin gaçyş» (1959)**, **«Çürdepe» (1964)**, **«Piramida» (1967)** ýaly filosofiki-allegorik romanlary, pýesalary we şygrylary bilen bellidir.

Wilýam Goldingiň döredijiliginde modernizm akymynyň almatlary realizm bilen utgaşýar. Wilýam Goldingiň dünýägaraýşyna ekzistensializmiň filosofiýasy täsir edipdir. Ýöne onuň eserleri ekzistensializmiň ideýalaryndan, çäklerinden çykyp, umumadamzat meselelerine degişli wajyp temalary beýan edýär. Ýazyjyny «adamzat we progress», «adamzat we siwilizasiýa» diýen meseleler gyzyklandyrýar.

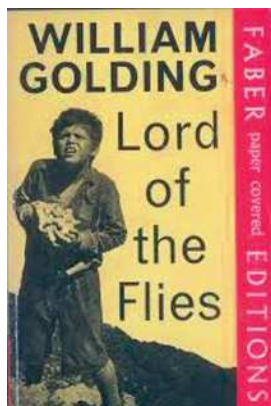
Wilýam Jerald Golding Kornwol welaýatynyň Seýnt-Kolamb Maýner diýen obasynda eneden dogulýar. Ol Ikinji jahan urşuna gatnaşýar we uruşdan soň onuň dünýägaraýşyna ekzistensializm filosofiýasy täsir edýär, şonuň üçin onuň eserlerinde ekzistensializmiň täsiri duýulýar.

Ýazyjy öz eserlerinde aklyň we instinktiň (dogabitdi üç duýgy: özüni goramak, aman galmak, açlyk we jyns duýgulary) arasyndaky gapma-garşylyklary görkezýär. Onuň pikirine görä, eger-de adamlar öz aklyny we instinktlerini paýhas bilen çäklendirmeseler, heläkçilige barjakdyklaryny aýdýar. 1983-nji ýylda Goldinge edebiýat boýunça Nobel baýragy berilýär. 1988-nji ýylda bolsa Goldinge Korolewa Ýelizaweta II tarapyndan rysarlyk derejesi berilýär.

Wilýam Goldingiň iň meşhur eseri bolan **«Siňekleriň hökümdary» (1954)** atly romanynda atom urşunyň başlanmagy bilen çagalary uçarda urşuň bolýan ýerinden daşa äkidýärler. Ýöne uçar ýolda

bozulyp, heläkçilige uçraýar, ähli uly adamlar ölýärler, uçar okeanyň bir adasyna gonýar. Indi hiç kim çagalaryň nirededigini bilmeýär.

Ralf atly oglanjyk oglanlary adadan halas etmegiň ýoluny gözleýär. Ol golaýdan geçýän gämiler görer ýaly ot ýakýar. Indi şol ody söndürmän saklamaly. Ot halas bolmagyň ýeke-täk ýoly. Ýöne oglanlar iki topara bölünýärler we Ralfyň, Piggi atly oglanjygyň aýdyşy ýaly, akyly-başly hereket etmän biri-birine garşy göreşýärler. Hiç hili tertip-düzgün bilen ýaşamak islemeýärler. Jek atly oglanyň ýaranlary ölen doňzuň siňekleriň çokalaýan kellesine çokunýarlar. Olaryň pikirçe, doňzuň kellesi melgun, siňekleriň hökümdary. Sebäbi doňzy öldürmek «piggin» öldürmek ýaly oýun hasaplanýar («Piggi» sözi iňlisçe «jojuk» diýen manyny berýär). Sebäbi Piggi diýen oglanjyk awçylygy, haýwanlary öldürmegi edermenlik diýip hasap etmeýär.

Jek Ralfyň tarapdarlaryny öldürýär we Ralfyň oduny ogurlaýar. Ralf batyrlyk bilen Jegini baştutanlygynda gelýän bandanyň garşysyna çykýar we bilelikde halas bolmagyň çäresini görmek barada pikirlenmegi teklipeýär. Emma Jek onuň sözlerine gulak asman, tersine, oglanlary bir ýere ýygnamak üçin tüýdügüň deregine ulanylýan uly balykgulagy döwýär.

Bu eserde ýazyjy göçme manyly keşpleriň üsti bilen ýamanlygyň, faşizmiň, zalym patyşalygyň alamatlary suratlandyrylýar. Ak balykgulagyň döwürmegi adada ýagşylygyň we demokratiýanyň ýok edilmegini aňladýar. Jegini toparynyň oglanlary ölen doňzuň dişleri syrtdaryp duran kellesini taýaga geýdirip baýdak edinmegi, bu ýamanlygyň, ynsan hukuklaryny depeleýän zalym hökümdarlygyň alamaty, simwoly bolup durýar.

Şeýlelikde, Ralf siňekleriň hökümdaryna çokunmakdan boýun gaçyrýar we gür tokaýlykda gizlenýär. Jek onuň gizlenen tokaýyny otlaýar. Okeandaky uly gäminiň adamlary ýanýan tokaýy görüp, çagalary biri-birini öldürmekden halas edýärler. Indi Jek ýeke-täk hökümdarlygyny ýöretjek bolmaýar.

Eseriň soňunda adamyň gowy gylyk-häsiýetleri onuň tebigatynyň erbet tarapyndan üstün çykýar, ýöne ýazyjy çagalary halas eden uly gäminiň beýleki gämileri batyryp gark etmeginiň ýa-da onuň üstüne beýleki gämileriň hüjüminiň öňüni kim alyp biler diýen soragy goýýar. Sebäbi adadaky çagalaryň jemgyýeti onuň daşyndaky uly adamzat dünýäsini suratlandyrýar.

Wilýam Goldingiň pikirine görä, adamzat dünýäsi, jemgyýeti köp halatlarda özüni şol akylsyz çagalaryň jemgyýeti ýaly alyp barýar. Roman göçme manyly keşpleriň üsti bilen dünýäde bolup geçýän uruşlaryň, paýhassyz işleriň şol adadaky çagalaryň gödek we rehimsiz oýunlaryna meňzeýändigini görkezýär we bu eser şeýle adamlar üçin howply hadysalaryň öňüni almak barada duýdurýş, ýatlatma, tynsal bolup durýar.

Ýazyjynyň «**Çürdepe**» (1964) romanynnda wakalar Angliýada orta asyrlarda bolup geçýär. Romanda adamyň durmuşda öňde goýýan maksady we onuň netijesi görkezilýär.

Eserde gürrüň berlişine görä, Joslin atly bir arzuwçyl, yňdyrma, özdiýenli adam düýbi, esasy gowşan uly bir buthananyň çürdesinde uzyn, ýiti uçly diň (şpil) gurdurjak bolýar. Ýöne onuň oýlanyşyksyz, gömelteý hereketleri Josliniň özüniň we şol diňi gurujylaryň heläk bolmagyna getirýär. Romanda adama hemişe şol diňi gurmak ýaly bir beýik, käte ýetip bolmajak ýaly bir maksadyň, arzuwyň gerekligi nygtalýar, ýöne her bir maksadyň, arzuwyň düýbi, esasy binasy gowşak bolsa, onuň ýykylyp-ýumrulýandygy, maksadyň başa barmaýandygy beýan edilýär.

Ýazyjynyň romanlarynda häzirki zamanyň ahlak meseleleri, adamyň ýaşayşynyň manysy, ýamanlyga, faşizme garşy göreş temalary öz beýanyny tapýar.

Wilýam Golding XX asyr inlis edebiýatynda allegorik-filosofiki roman žanrynyň ösmegine täsir edýär we adamzat jemgyýetiniň üstüne abanýan howplary barada duýdurýş berýär.

Wilýam Golding 1993-nji ýylda aradan çykýar.

Jin Aýris Merdok
(1919-1999)

Meşhur iňlis ýazyjysy Jin Aýris Merdok 1919-njy ýylda Irlan-diýanyň paýtagty Dublinde dogulýar. Ol Oksford uniwersitetini gutaryp, 1948-nji ýyldan 1963-nji ýyla çenli filosofiýa dersini okadýar. Soňra ol döredijilik ýoluna gadam basyp, ahlak we estetika temalary beýan edýän on baş sany roman ýazýar. Onuň romanlarynda iňlis jemgyýetinde ýüze çykyan çylşyrymly ruhy, ahlak meseleleri, ýagşylygyň we ýamanlygyň göreşi ýaly temalar beýan edilýär. Merdogyň romanlarynda ýazyjylaryň, alymlaryň, suratkeşleriň we galamgärleriň keşpleri beýan edilýär. Ýazyjyny jemgyýetde döredijilik işi bilen meşgullanýan adamlaryň ykbaly gyzyklandyrýar.

1954-nji ýylda Aýris Merdogyň «**Toruň astynda**» atly romany çap edilýär we bu eser uly meşhurlyk gazanýar. Romanyň baş gahrymany Jeýk Donagýu belli bir derejede «gaharlanan ýaşlaryň edebiýatynyň» keşplerine meňzeş, sebäbi ol hem jemgyýetde öz ornuny tapmak isleýär, şonuň üçin ol özüne sähelçe bir umyt berýän işe ýapysýar, ýöne ol daş-töweregindäki adamlar bilen hiç ylalaşyp bilmeýär.

Eserde aýdyljak bolýan pikirleriň, ideýalaryň gahrymanlaryň «sözleriniň torunyň» astynda ýatandygy sebäpli eser «Toruň astynda» diýlip atlandyrylýar. Ýazyjy öz pikirini gönüden-göni aýtman, Jeýk Donagýunyň Deýw, Lefti, Gýugo, Mej, Anna, Sedi ýaly dostlarynyň we ýoldaşlarynyň gepleşikleriniň, edýän işleriniň üsti bilen görkezýär.

Jeýk «şadyýan gedaýa» meňzeýär, onuň hemişelik ýaşar ýaly öýi ýa-da maşgalasy ýok. Ol tapan ýerinde ýaşaýar, ýatyp-turýar. Ýöne ol öz dostlaryny, ýoldaşlaryny, haýwanlary, umuman, ýaşayşy gowy

göryär. Ol hemişe bir täzelik, haýsydyr bir üýtgeşik hadysany tapjak bolýar. Şonuň üçin Jeýk her ädimde täze başdan geçirmelere duçar bolýar. Emma adaty, hemme zady gül ýaly rahat, şol bir endikler bilen ýaşayan adamlar üçin Donagýu durmuşda orun tapyp bilmedik bir şowsuz adam bolup görünýär.

Romanda Jeýk Donagýu hiç kime ýaranyp, ýa-da pul gazanjak, peýda görjek bolup ýaşamaýar. Ol adaty durmuşda romantiki başdan geçirmeler bilen ýaşasy gelýär, şol sebäpli onuň durmuşy örän tertipsiz, ekzistensializm filosofiýasyna laýyklykda her gezek bir ýagdaýa, ahwala düşüp, dogry çözgüt tapmaly bolýar. Onuň tapýan çözgütleri hemişe dogry bolup çykmaýar, şol sebäpli hem romanda gynançly hem gülküli ýagdaýlar döreýär.

Roman gahrymanyň öz içki-oý pikirlerini seljermegi, akyly elegendinden geçirmegi görnüşinde Jeýkiň adyndand beýan edilýär.

Aýris Merdogyň «**Jadygöýden gaçyş**» (1956), «**Çägeden gurlan gala**» (1957), «**Italýan gyzy**» (1964) ýaly romanlarynda realizmiň we romantizmiň alamatlary ýüze çykýar. Ýazyjynyň «**Al we ýaşyl**» (1965) atly romanynyda taryhy tema beýan edilýär. Irland halkynyň 1916-njy ýylda bolup geçen gozgalaňy romantiki hyjuw-isleg ýaly suratlandyrylýar. Romanda onuň baş gahrymany Pat Dýumeýiň keşbiniň üsti bilen Irland watançylarynyň öz ýurduny azat etmek üçin özlerini gurban etmäge, mertlik görkezip, ölüm bilen ýüzbe-ýüz bolmaga taýýardygy beýan edilýär.

Aýris Merdogyň 1970-nji ýyllarda ýazylan «**Tötänlikleriň adamy**» (1971), «**Gara şazada**» (1973), «**Mukaddes we adaty söýgi**» (1974) ýaly romanlarynda adamyň durmuşynda tötänleýin ýüze çykýan ýagdaýlar, wakalar suratlandyrylýar. Ýazyjy adamlaryň durmuşynda bolup geçýän tötänleýin hadysalaryň olaryň özleriniň bulaşyk gatnaşyklarynyň, ýaramaz, bet niýetleriniň netijesidigini görkezýär.

«**Gara şazada**» romanynyda tötänleýin bolup geçýän wakalar romanyň baş gahrymany, elli sekiz ýaşly Bredli Pirsonyň durmuşynyň pajygaly gutarmagyna getirýär. Bredli bilen Baffinleriň maşgalasynyň arasynda bolýan çylşyrymly gatnaşyklar, onuň Arnold Baffiniň aýaly Reýçe, onuň gyzy Juliana aşyk bolmagy, Bredliniň aýalynyň Ar-

nold Baffine durmuşa çykjak bolşy, Reýçeliň öz ärini ataşgir bilen öldürmegi ekzistensializmiň «adam adama keseki, duşman» diýen kadasyna laýyklykda bolup geçýär. Netijede, Pirsonyň aýalynyň dogany Frensis Marlo, aýaly Kristian, Reýçel, Julian dagylaryň hemmesi Bredlini Arnold Baffiniň ölüminde günäkärleýärler.

Aýris Merdogyň bu eserinde Bredli Pirsonyň Şekspiriň «Gamlet» tragediýasynyň baş gahrymany, gara eşikli şazada Gamleti gowy görýänligi we ýygy-ýygdydan Gamletiň sözlerini gaýtalaýandygy sebäpli, eser «Gara şazada» diýlip atlandyrylypdyr.

Eseriň soňunda Pirson hem Gamlet ýaly ýaman adamlaryň toruna düşüp heläk bolýar, ýöne ol ölmezinden öň ýazan kitabynda öz duşmanlarynyň eden jenaýatlaryny, etmişlerini jikme-jik paş edýär. Ol kitabyňy ýazyp gutarandan soň, düwnük keselinden ölýär.

Ýazyjy bu romanda Bredli Pirsonyň hakyky, zehinli ýazyjy bolandygyny görkezýär. Emma onuň tanşy, dosty Arnold Baffin pula kowalaşýan, her ýyl bir «ýeňil», «çalt satylýan» romanlary ýazyp gazanç edýän ýazyjy hökmünde suratlandyrylýar.

Aýris Merdogyň eserlerinde häzirki zaman durmuşynda şahsyýetiň orny, onuň ýaşayşynyň manysy diýen temalar aýratyn orun tutýar. Ol bu temalary ynsanperwer, gumanistik nukdaýnazardan beýan edýär. Ýazyjy öz romanlarynda iňlis edebiýatynyň realistik däplerine eýerse-de, köp halatlarda ekzistensializm filosofiýasynyň täsirine düşýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. I,II,III,IV,V,VI,VII,VIII tomlar. – Aşgabat.: TDNG, 2008- 2015.
2. Аникин Г.В., Михальская, Н.П. История английской литературы. Москва, «Высшая школа», 1975
3. Андреев Л. Г. и др. История французской литературы. Москва, 1987.
4. История зарубежной литературы XX в. Под ред. Н. Богословского и проф. З.Т.Гражданской. Москва, «Просвещение», 1989.
5. История зарубежной литературы XIX в. Под ред. Я. Н. Засурского, С. В. Тураева. Москва, «Просвещение», 1982.
6. История зарубежной литературы (1945-1980) Под ред. Л. Г. Андреева. Москва, Изд-во МГУ, 1989.
7. Михальская Н.П., Завьялова А.А., Луков В.А. и др. История зарубежной литературы XIX века. Москва.: Просвещение, 1991, часть 1.
8. Михальская Н.П., Завьялова А.А., Луков В.А. и др. История зарубежной литературы XIX века. Москва.: Просвещение, 1991, часть 2.
9. История американской литературы. Под ред. проф. Н.И.Самохвалова. Москва.: Просвещение, 1971, часть 1.
10. История немецкой литературы. Москва, 1975.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
I bölüm. XIX asyr daşary ýurt edebiýatynyň taryhy (romantizm döwri)	9
Romantizmiň aýratynlyklary	11
Romantizmiň döreýşi	12
Romantizmiň esasy temalary	14
Fransuz edebiýatynda romantizm	17
Fransua Rene de Şatobrian.....	18
Žermana de Stal	20
Benžamen Konstan de Rebek	21
Alfred de Winýi.....	22
Žorž Sand	23
Žerar de Nerwal	25
Aleksandr Dýuma	26
Alfons de Lamartin	29
Wiktor Mari Gýugo.....	29
Žýul Wern	36
Žýul Wern we Türkmenistan.....	39
Nemes edebiýatynda romantizm	41
Nemes edebiýatynda romantizmiň ösüş döwürleri	42
Iýena romantizmi	43
Nowalis	44
Lýudwig Tik.....	46
Geýdelberg romantizmi.....	49

Genrih Fon Kleýst.....	51
Nemes edebiýatynda romantizmiň üçünji döwri (1815-1848 ý.)	52
Ernst Teodor Amadeý Gofman	53
Adelbert Fon Şamisso	58
Iňlis edebiýatynda romantizm	60
Wilýam Bleýk	62
«Köl mekdebiniň» şahyrlary	63
Wilýam Wordswort	64
Semýuel Teýlor Kolrij.....	66
Robert Sauti	68
Jorj Noel Gordon Baýron.....	70
Persi Bişi Şelli.....	78
Jon Kits	83
Walter Skott.....	85
ABŞ-nyň edebiýatynda romantizm.	
Romantizmiň irki döwri: 1820-30-njy ýyllar.	90
Waşington Irwing.....	91
Jeýms Fenimor Kuper	98
II bölüm. XIX asyr daşary ýurt edebiýatynyň taryhy (1830-1871 ý.)	104
Fransuz edebiýatynda realizm	105
Pýer-Žan Beranže.....	106
Stendal (Mari-Anri Beýl).....	111
Prosper Merime.....	117
Onore de Balzak.....	123
Gýustaw Flober.....	136
XIX asyr iňlis edebiýatynda tankydy realizm	139
Çarlz Dikkens.....	141
Wilýam Meýkpiş Tekkereý	146
Şarlotta Bronte	149
Nemes edebiýatynda realizm. (1830-1871 ý.).....	154
Genrih Geýne.....	156

ABŞ-nyň edebiýaty (1830–1871 ý.)	161
Transsendentalizm	162
Garriýet Elizabet Biçer–Stou	165
Edgar Allan Po	168
German Melwill	173
III bölüm. XIX asyr daşary ýurt edebiýatynyň taryhy (1871-1917 ý.)	177
Fransuz edebiýaty (1871-1917 ý.)	181
Emil Zolýa	182
Gi de Mopassan.....	187
Anatol Frans.....	193
Romen Rollan	198
Nemes edebiýaty (1871-1917 ý.)	201
Fridrih Şpilgagen	202
Wilgelm Raabe.....	203
Teodor Ştorm	205
Teodor Fontane	210
Gergart Gaupman.....	212
Genrih Mann (1917-nji ýyla çenli döredijiligi)	214
Tomas Mann (1917-nji ýyla çenli döredijiligi).....	218
İňlis edebiýaty (1871-1917 ý.)	220
Robert Luis Stiwenson.....	222
Jozef Konrad	225
Artur Konan Doýl	228
Jozef Redýard Kipling	231
Oskar Waýld.....	234
Tomas Gardi	240
Jorj Bernard Şou	244
Gerbert Wells	249
Frensis Bret Gart.....	254
ABŞ-nyň edebiýaty (1871-1917 ý.)	254

Ambroz Birs.....	257
O'Genri	259
Mark Twen	263
Teodor Drayzer	267
Jek London.....	274
IV bölüm. XX asyr daşary ýurt edebiýatynyň	
özüş aýratynlyklary.....	285
Marsel Prust	290
Fransuz edebiýaty (1917-1945 ý.)	290
Anri Barbýus	294
Halk frontunyň edebiýaty	297
Antuan de Sent-Ekzýuperi	302
Nemes edebiýaty (1917-1945 ý.).....	308
Genrih Mann	311
Tomas Mann.....	313
Berngard Kellerman.....	317
Lion Feýhtwanger	321
Erih Mariýa Remark	324
Bertolt Breht.....	326
Praga nemes edebiýaty	331
Frans Kafka.....	331
Iňlis edebiýaty (1917-1945 ý.).....	335
Jeýms Joýs	336
Jon Golsuorsi	341
Wirjiniýa Wulf	343
Arçibald Jozef Kronin.....	346
Riçard Oldington.....	349
ABŞ-nyň edebiýaty (1917-1945 ý.).....	351
Sinkler Lýuis.....	353
Tornton Waýlder.....	355
Wilýam Folkner	358

Ýujin O'Nil	363
Jon Steýnbek	369
Ernest Hemingueý.....	374
1945-2000-nji ýyllaryň daşary ýurt edebiýaty	381
Fransuz edebiýaty (1945-2000 ý.)	384
Žan-Pol Sartr	384
Alber Kamýu.....	390
Werkor.....	395
Žan Anuý.....	398
Arman Lanu	403
ABŞ-nyň edebiýaty (1945–2000 ý.)	411
Ketrin Anna Porter	414
Karson Mak-Kallers	415
Ýudora Weltri	417
Artur Miller	418
Ernest Hemingueý.....	419
Jon Çiwer	422
Wilýam Saroýan.....	424
Tennesi Wilýams	426
Jerom Dewid Selinjer.....	428
Jon Apdaýk.....	430
Sol Bellow	433
Toni Morrison	437
GFR-iň edebiýaty (1945-2000 ý.)	439
Gans Erih Nossak.....	442
«47-nji topar» edebi bileleşigi	444
Wolfgang Borhert.....	445
Genrih Býöll.....	449
Gýunter Grass	458
Peter Waýs.....	462

GDR-iň edebiýaty	466
Fridrih Wolf.....	467
Anna Zegers.....	469
Diter Noll.....	473
Beýik Britaniýanyň edebiýaty (1945-2000 ý.)	477
«Gaharlanan ýaşlaryň edebiýaty».....	477
Kingsli Emis.....	478
Jon Osborn.....	479
Jon Weýn.....	481
Jon Breýn.....	483
«Işçi romany» akymy.....	485
Grem Grin.....	487
Jeýms Oldrij.....	491
Çarlz Snou.....	494
Iňlis edebiýatyna ekzistensializm filosofiýasynyň täsiri.....	495
Wilýam Golding.....	498
Jin Aýris Merdok.....	501
Peýdalanylan edebiýatlar.....	504

Romanguly Mustakow

DAŞARY ÝURT
EDEBIÝATYNYŇ
TARYHY

II kitap

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor

H. Agorazow

Surat redaktory

O. Çerkezowa

Teh. redaktor

O. Nurýagdyýewa

Kompýuter bezegi

S. Aşyrmämmedowa

Neşir üçin jogapkär

M. Jemilow

Çap etmäge rugsat edildi 21.07.2017.
Ölçeği 60x90 $\frac{1}{16}$. Edebi garniturasý.
Şertli çap listi 32,0. Şertli reňkli ottiski 96,5.
Hasap-neşir listi 31,43. Çap listi 32,0.
Sargyt № 2799. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat. 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.